ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΒΑΡΒΑΡΑ Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

«ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΗΠΕΙΡΟΣ (4ος -7ος). Η μαρτυρία της γλυπτικής»

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2013

Ημερομηνία αίτησης της Βαρβάρας Ν. Παπαδοπούλου : 22/5/2013

Ορισμός Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: Γ.Σ. ……../ 28/9/1999

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέπων
Παλιούρας Αθανάσιος, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων

Μέλη
Χρυσός Ευάγγελος, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Παν/μίου Αθηνών

Βελένης Γεώργιος, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Παν/μίου Θεσσαλονίκης

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ. ……/ 7/9/2012

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Παλιούρας Αθανάσιος, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων
Χρυσός Ευάγγελος, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Παν/μίου Αθηνών
Βελένης Γεώργιος, Ομότιμος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Παν/μίου Θεσσαλονίκης
Λιάμπη Κατερίνη, Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων
Κορδώσης Μιχαήλ, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων
Μαντάς Απόστολος, Επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων
Σταυράκος Χρήστος, Επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης 14 Νοεμβρίου 2012 Βαθμός «Άριστα»

Στη μνήμη του συζύγου μου
Κωνσταντίνου Β. Γεωργονίκου (1962-2009)

Εισαγωγή

Η Ήπειρος από παλαιοτάτων χρόνων προσέλκυσε το ενδιαφέρον περιηγητών και ιστορικών και αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας και μελετών, σχετικών με την ιστορία και τη γεωμορφολογία της. Οι περισσότερες αφορούν παλαιότερες περιόδους και σημειακά ασχολούνται με την υστερορωμαϊκή και παλαιοχριστιανική περίοδο. Η περίοδος που εξετάζουμε παρέμεινε για μεγάλο διάστημα στο περιθώριο της αρχαιολογικής έρευνας, με εξαίρεση κάποια διαστήματα, αφού παλαιότερα κατά κύριο λόγο οι κλασσικές και βυζαντινές αρχαιότητες μονοπώλησαν το ενδιαφέρον των ερευνητών.

Μαρτυρίες για παλαιοχριστιανικές θέσεις και κατάλοιπα στην Ήπειρο υπάρχουν σε βιβλία παλαιότερων λογίων[1] και ιστορικών πολλοί από τους οποίους ασχολήθηκαν με θέματα σχετικά με την ταύτιση πόλεων αυτής της εποχής, όπως π.χ. η Εύροια. Σποραδικές αναφορές για υστερορωμαϊκές αρχαιότητες βρίσκουμε επίσης στα έργα ξένων περιηγητών και διπλωματών (όπως οι Άγγλοι T.S.Hughes[2], ο στρατιωτικός και διπλωμάτης W.M.Leake[3] και ο Γάλλος διπλωμάτης F.C.H.Pouqueville[4]), μερικοί από τους οποίους έχοντας την εύνοια της Υψηλής Πύλης και την άδεια των τοπικών οθωμανικών αρχών, ταξίδεψαν στις αρχές 19ου αιώνα σε ολόκληρη την Ήπειρο, φτάνοντας σε περιοχές δυσπρόσιτες και απομακρυσμένες. Πολλοί από αυτούς έχοντας καλή γνώση των αρχαίων πηγών προσπάθησαν να συσχετίσουν τα αρχαία τοπωνύμια με αρχαιότητες που εντόπισαν κατά τις περιοδείες τους[5]. Αργότερα οι περιοδείες του L.Heuzey[6], του έδωσαν την ευκαιρία να κάνει αξιόλογες παρατηρήσεις για ανάλογες θέσεις της Αιτωλοακαρνανίας, ένα μέρος της οποίας αποτελούσε τμήμα της επαρχίας Epirus Vetus.

Στις αρχές του 20ου αιώνα (σχεδόν αμέσως μετά την απελευθέρωση της Ηπείρου και την ενσωμάτωσή της στο Ελληνικό κράτος) ο Α.Φιλαδελφέας άρχισε να ανασκάπτει στη Νικόπολη και συγκεκριμένα τη Βασιλική Α[7], που

---

[1] Αραβαντινός 1856 και ο ίδιος 1866. Πετρίδης 1879. Λαμπρίδης 1888.

[2] Hughes 1830.

[3] Leake 1835.

[4] Pouqueville 1825 και 1826.

[5] Έτσι ο Leake ταύτισε τη θέση της πόλης Εύροιας με τον οικισμό Γλυκή στη Θεσπρωτία, άποψη την οποία ακολούθησε η πλειονότητα των μεταγενέστερων ερευνητών.

[6] Heuzey 1860.

[7] Για τη Βασιλική Α και το έργο του Φιλαδελφέα βλ. στη σ.208κ.ε., όπου και η σχετική με το μνημείο βιβλιογραφία.

είναι επίσης γνωστή ως Βασιλική του επισκόπου Δουμετίου και το Βασιλόσπιτο ή Παλάτι[8] στη Νικόπολη και λίγα χρόνια αργότερα τη Βασιλική Β, γνωστή και ως Βασιλική του επισκόπου Αλκίσωνος[9], έχοντας κύριο στόχο την αρχαιολογική έρευνα της ρωμαϊκής φάσης της πόλης. Τα εντυπωσιακά παλαιοχριστιανικά ευρήματα της Νικόπολης προκάλεσαν το ενδιαφέρον μεγάλων επιστημόνων, όπως ο Γ.Σωτηρίου και ο Α.Ορλάνδος, οι οποίοι διενήργησαν επίσης ανασκαφές στη Νικόπολη από το 1929 έως και το 1966, με αρκετά ενδιάμεσα κενά. Ωστόσο οι ανασκαφικές αυτές έρευνες, οι οποίες σημειωτέον δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ, δεν είναι επαρκώς δημοσιευμένες και περιορίζονται κυρίως σε περιληπτικές αναφορές στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρίας.

Το 1914 ο Ι.Παπαδημητρίου[10] άρχισε να αποκαλύπτει τη μεγάλη βασιλική της Παλαιόπολης στην Κέρκυρα (η ανασκαφή της οποίας συνεχίστηκε και τα κατοπινά χρόνια), ενώ επίσης στο α΄ μισό του 20ου αιώνα ο Δ.Ευαγγελίδης ανέσκαψε τις βασιλικές στη Δωδώνη και την Παραμυθιά[11]. Άλλες ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή είχαν αποσπασματικό χαρακτήρα και τα στοιχεία που έφεραν στο φως δεν έχουν δημοσιευτεί και μελετηθεί επαρκώς.

Τη δεκαετία του ’30 ο N.Hammond ταξίδεψε στην Ήπειρο, καταγράφοντας αρχαιολογικές θέσεις και ευρήματα της περιοχής. Οι μελέτες του, συνέπεσαν με το αυξανόμενο ενδιαφέρον των μεγάλων δυνάμεων για την γενικότερη πολιτική κατάσταση στη Βαλκανική χερσόνησο. Με τον ίδιο λόγο σχετίζονται και οι δραστηριότητες του Ιταλού L.Ugolini, στον οποίο οφείλει πολλά η αρχαιολογική έρευνα του Βουθρωτού, (άρχισε το 1926 τις ανασκαφές στη Φοινίκη και το 1928 στο Βουθρωτό), που συνεχίστηκαν με την εποπτεία του έως το 1936. Ανάμεσα στα σημαντικά μνημεία, που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη του, ήταν το περίφημο Βαπτιστήριο και τα ψηφιδωτά του[12]. Οι έρευνες που γίνονται τα τελευταία χρόνια στο Βουθρωτό έχουν φέρει στο φως αξιόλογα ευρήματα, που έχουν βοηθήσει να επανεξεταστούν παλαιότερες απόψεις σχετικά με την παλαιοχριστιανική πόλη, ενώ παράλληλα η έρευνα έχει επεκταθεί στη γύρω της πόλης περιοχή. Ιδιαίτερα σημαντική

[8] Για το «Βασιλόσπιτο» ή Παλάτι βλ. στη σ.78κ.ε.

[9] Εκτενέστερα για τη Βασιλική Β ή Αλκίσωνος βλ. στη σ.210κ.ε., όπου και εκτενής βιβλιογραφία.

[10] Παπαδημητρίου 1939, σ.92-99 και ο ίδιος 1942-44.

[11] Ευαγγελίδης 1930, σ.52-68.

[12] Ugolini 1934, σ.265-283.

είναι η σχετικά πρόσφατη συλλογική έκδοση Byzantine Butrint[13] η οποία περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία των νεότερων αρχαιολογικών και λοιπών ερευνών. Εκτός από το Βουθρωτό ένας αριθμός οχυρώσεων και θέσεων των υστερορωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων έγινε γνωστός χάρη στις εντατικές έρευνες και τις συστηματικές ανασκαφές Αλβανών αρχαιολόγων, που έδωσαν επίσης εξαιρετικά αποτελέσματα.

Η μελέτη της τοπογραφίας και της αρχαίας οικιστικής οργάνωσης της Ηπείρου οφείλει πολλά στο έργο των N. Hammond[14] και Σ. Δάκαρη[15], οι οποίοι έχουν αναφερθεί και σε θέματα της εποχής που εξετάζουμε. Ιδιαίτερα σημαντικές για την ίδια περίοδο είναι οι μελέτες των Ε.Χρυσού[16], W.Bowden[17] η θεματική των οποίων εστιάζεται αποκλειστικά την επαρχία Epirus Vetus.

Τα τελευταία χρόνια αξιόλογες ανασκαφικές έρευνες έχουν γίνει από τις ΙΒ΄, ΛΒ΄, ΛΓ΄ και Η΄ Εφορείες Προϊστορικών και Κλασσικών Αρχαιοτήτων, καθώς και την 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και το Ταμείο Δ.Π.Ε.Α.Ε. στη Νικόπολη[18], ωστόσο τα πορίσματά τους δεν έχουν ακόμη επαρκώς αξιολογηθεί. Οι έρευνες αυτές (πολλές από αυτές είναι κυρίως σωστικού χαρακτήρα) έφεραν στο φως αξιόλογα ευρήματα, που εμπλουτίζουν τον αρχαιολογικό χάρτη της περιοχής. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Λαδοχωρίου, νότια της Ηγουμενίτσας, όπου τα τελευταία χρόνια ανασκάπτεται ένας, άγνωστος έως πρόσφατα, ακμάζων οικισμός των ύστερων ρωμαϊκών–παλαιοχριστιανικών χρόνων[19]. Ωστόσο παρά τις μελέτες και τις νεότερες αρχαιολογικές έρευνες, που προαναφέραμε, πιστεύουμε ότι αγνοούμε πολλά ακόμη θέματα για την παλαιοχριστιανική Ήπειρο, ένα μικρό μέρος των οποίων φιλοδοξούμε να καλύψει η μελέτη αυτή. Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί η Ήπειρος από τον 4ο έως τον 7ο αιώνα. Θεωρούμε τις αρχές του 4ου αιώνα αφετηρία της περιόδου[20], δεδομένου ότι οι διοικητικές

---

[13] *Byzantine Butrint* 2004.

[14] Hammond 1967.

[15] Δάκαρης 1957. Dakaris 1971. Δάκαρης 1972.

[16] Χρυσός 1981, σ.9-104

[17] Bowden 2003.

[18] Ιδιαίτερα σημαντική είναι η έκδοση των Πρακτικών του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, βλ. *Νικόπολη Β΄, 2007.*

[19] Εκτενέστερα στη σ.91κ.ε.

[20] Στις αρχές του 4ου αιώνα το διάταγμα της ανεξιθρησκείας (313) και η μεταφορά της πρωτεύουσας στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας (324) συνετέλεσαν σε μια σειρά αλλαγών σε κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό επίπεδο, που αντανακλούν και στην τέχνη της εποχής.

μεταρρυθμίσεις της εποχής αυτής είχαν ως αποτέλεσμα την ίδρυση[21] των επαρχιών Epirus Vetus και Epirus Nova. Ο 7ος αιώνας έως και το τέλος της βασιλείας του Ηρακλείου (642) σηματοδοτείται από τις σλαβικές επιδρομές, οι οποίες επέφεραν ριζικές αλλαγές στην περιοχή, πολύ πιο σημαντικές από ότι σήμερα μπορούμε να εκτιμήσουμε και οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα τη σταδιακή εγκατάλειψη κάποιων πόλεων και οικισμών και ακολούθως τη δημιουργία νέων εγκαταστάσεων σε άλλες θέσεις, μερικές από τις οποίες θα γνωρίσουν ανάπτυξη τις επόμενες περιόδους.

Η μελέτη που ακολουθεί αποτελείται από τρία μέρη. Στο *πρώτο μέρος* η πραγμάτευση του υλικού διαρθρώνεται σε δύο μεγάλα κεφάλαια, από τα οποία το πρώτο αφορά στη **Γεωγραφική, Οικονομική και Ιστορική επισκόπηση** της επαρχίας Epirus Vetus και το δεύτερο στην **Οικιστική οργάνωση και τη Μνημειακή τοπογραφία της.**

Στην *πρώτη ενότητα του πρώτου κεφαλαίου* γίνεται αναφορά στα όρια της επαρχίας Epirus Vetus με βάση τις πηγές και τις λιγοστές επιγραφικές μαρτυρίες και δίνονται πληροφορίες σχετικές με τη φυσική γεωγραφία του συγκεκριμένου χώρου, αφού θεωρούμε επιβεβλημένη την αναφορά και εξέταση του φυσικού περιβάλλοντος, καθώς αυτό επηρεάζει τα μέγιστα την ανθρώπινη δραστηριότητα. Το *οδικό δίκτυο*, η *οικονομία* της περιοχής, η *ιστορία*, η *εκκλησιαστική ιστορία* και η *κοινωνία* αποτελούν ξεχωριστές ενότητες του ίδιου κεφαλαίου, που περιλαμβάνουν τα περισσότερα από τα μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία ή ανασκευάζονται παλαιές απόψεις, σχετικά με την ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή τη συγκεκριμένη εποχή.

Στην *πρώτη ενότητα του δεύτερου κεφαλαίου* παρουσιάζεται η *οικιστική* οργάνωση της επαρχίας, όπως προκύπτει από την εξέταση των πηγών και κυρίως τα αρχαιολογικά δεδομένα. Γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στη *Νικόπολη,* πρωτεύουσα της επαρχίας, αλλά και σε αντιπροσωπευτικότερα οικιστικά σύνολα, όπως το *Βουθρωτό, ο Αγχιασμός* και ο παλαιοχριστιανικός *οικισμός* στο Λαδοχώρι Θεσπρωτίας, για τα οποία διαθέτουμε σημαντικά αρχαιολογικά τεκμήρια.

Στην ενότητα αυτή περιλαμβάνεται επιπλέον η μνημειακή τοπογραφία, όπου αναφέρονται όλες οι γνωστές έως σήμερα θέσεις, καθώς και άλλες που είχα την τύχη να εντοπίσω σε διάφορες αυτοψίες μου στην περιοχή. Η αναφορά σε ευρήματα προγενέστερων ή και μεταγενέστερων περιόδων οφείλονται κυρίως

[21] Για την ίδρυση των δύο επαρχιών βλ. εκτενέστερα στη σ.31κ.ε.

στο γεγονός της διαχρονικότητας κάποιων θέσεων. Οι γνωστές από τις πηγές πόλεις, καθώς και οι εντοπισμένες θέσεις, παρουσιάζονται κατά νομό σύμφωνα με τη σημερινή διοικητική διαίρεση για λόγους ευκολίας. Προηγείται η σημερινή Ήπειρος και ακολουθούν η Ακαρνανία και η Αλβανία που, ως γνωστόν, τμήματά τους περιελάμβανε η επαρχία Epirus Vetus.

Το *δεύτερο μέρος* της μελέτης μας, αφορά στη γλυπτική, που προέρχεται από την ίδια περιοχή και η οποία στο μεγαλύτερο μέρος της παραμένει άγνωστη. Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται κυρίως **αρχιτεκτονικά μέλη** (κιονόκρανα, επιθήματα, πεσσόκρανα κ.ά.) που έχει φέρει στο φως η έρευνα. Περιλαμβάνει επίσης λιγοστά ανάγλυφα που αφορούν σε λειτουργικές κατασκευές ναών (άμβωνες), καθώς και διακοσμητικά ανάγλυφα (πλάκες). Στο δεύτερο μέρος προηγείται ένα κεφάλαιο σχετικό με τα σημαντικότερα μνημεία από τα οποία προέρχεται το υλικό που μελετούμε.

Τα διάφορα αρχιτεκτονικά και λοιπά μέλη που εξετάζουμε πιστεύουμε ότι παρέχουν σημαντικότατες πληροφορίες για τα κτίρια για τα οποία κατασκευάστηκαν ή στα οποία χρησιμοποιήθηκαν, αφού αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της κατασκευής τους και επομένως η χρονολόγησή τους συμβάλει καθοριστικά στη χρονολόγηση των ίδιων των κτιρίων και των διαφόρων οικοδομικών φάσεών τους. Επιπλέον προσφέρουν αξιόλογες πληροφορίες για τη μνημειακή τοπογραφία της περιοχής, τις εμπορικές σχέσεις και την οικονομική ευρωστία της, και επιπλέον συμβάλει στην πληρέστερη γνώση της καλλιτεχνικής κίνησης της περιοχής και τις επιρροές που αυτή δέχθηκε από μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη και η Ραβέννα. Συνεπώς η γλυπτική συμπληρώνει τα πενιχρά ιστορικά στοιχεία που διαθέτουμε για την περιοχή.

Στη μελέτη μας παρουσιάζεται, ταξινομείται και σχολιάζεται δημοσιευμένο υλικό, καθώς και άλλο αδημοσίευτο, που είχα την τύχη να εντοπίσω στις διάφορες περιοδείες μου και αρχαιολογικές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, στη σημερινή της διάρθρωση.
Περιλαμβάνονται μέλη από όλη την επαρχία της Epirus Vetus, κυρίως όμως από τη Νικόπολη, τη γλυπτική της οποίας μελέτησα κατά τη διάρκεια της ανασκαφής της Βασιλικής Β', κατά τα έτη 1998-2003[22].

[22] Την ίδια περίοδο έγινε από τη γράφουσα σε συνεργασία με ωρομίσθιο προσωπικό καταγραφή των αρχιτεκτονικών μελών και άλλων γλυπτών της Βασιλικής Β'.

Τα ανάγλυφα μέλη εξετάζονται κατά κατηγορίες, προηγούνται όμως κεφάλαια συνθετικά για κάθε κατηγορία γλυπτών, που αποσκοπούν στη θεώρηση της εξελικτικής πορείας της γλυπτικής στην Ήπειρο, την απομακρυσμένη αυτή περιοχή της αυτοκρατορίας. Επιπλέον γίνεται προσπάθεια χρονολόγησης των μελών σε στενότερα κατά το δυνατόν πλαίσια, σε συσχετισμό πάντα με αντίστοιχα παραδείγματα της μείζονος περιοχής της αυτοκρατορίας.

Ακολουθεί τέλος ένας εκτενής κατάλογος (τρίτο μέρος), στον οποίο γίνεται η παρουσίαση και ο σχολιασμός του κάθε γλυπτού έργου χωριστά, όπου αναφέρεται η προέλευση κάθε αναγλύφου, η θέση στην οποία σήμερα βρίσκεται, οι διαστάσεις και γίνεται αναλυτική περιγραφή, τεχνοτροπικές παρατηρήσεις, χρονολόγηση, βιβλιογραφικές αναφορές, καθώς και ιστορικές αναφορές για το μνημείο ή τον τόπο προέλευσης κάθε αντικειμένου. Παράλληλα γίνεται μικρή αναφορά και στη συμβολική ερμηνεία των διακοσμητικών θεμάτων.

Η παρούσα εργασία υπεβλήθη ως διδακτορική διατριβή στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Κατά συνέπεια θα ήθελα να ευχαριστήσω την τριμελή συμβουλευτική επιτροπή, αποτελούμενη από τους καθηγητές Α.Παλιούρα, Ε. Χρυσό και Γ.Βελένη. Γόνιμη υπήρξε η συνεργασία μου με τον επόπτη καθηγητή κ.Α. Παλιούρα, τον οποίο ευχαριστώ ιδιαίτερα για την πολύτιμες οδηγίες, την ενθάρρυνσή του κατά την πορεία των ερευνών μου και την ευμενή εισήγησή του. Θερμά ευχαριστώ επίσης τους καθηγητές κ.Ε.Χρυσό και κ. Γ. Βελένη για τις πολύτιμες υποδείξεις και τις εποικοδομητικές συζητήσεις που είχα μαζί τους για θέματα τοπογραφικά και αρχιτεκτονικά, αλλά και γενικότερα στη δομή της εργασίας μου. Ευχαριστώ επίσης τους συναδέλφους μου στην 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων για τη γενικότερη βοήθειά τους κυρίως σε πρακτικά θέματα. Τις αρχαιολόγους κ.Β.Νάκου και κ.Δ.Ράπτη ευχαριστώ θερμά για την φιλότιμη συμβολή τους στην ολοκλήρωση της παρουσίασης της εργασίας. Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθώ στη συγκινητική υποστήριξη του φίλου Χ.Σταυράκου σε δύσκολες προσωπικές στιγμές, χωρίς την προτροπή του οποίου η εργασία αυτή δεν θα είχε ολοκληρωθεί. Τέλος βαθειά ευγνωμοσύνη εκφράζω στον πατέρα μου Ν. Παπαδόπουλο και στο σύζυγό μου Κ. Γεωργονίκο, τους ακούραστους συνοδοιπόρους μου στις άπειρες αυτοψίες σ᾽ολόκληρη τη Βορειδυτική Ελλάδα, για τη συμπαράσταση, την υπομονή και τη βοήθεια που μου προσέφεραν, οι οποίοι έφυγαν από τη ζωή χωρίς να προλάβουν να δουν ολοκληρωμένη αυτή τη μελέτη μου.

ΜΕΡΟΣ Α

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ και ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Φυσική Γεωγραφία[23]

Η επαρχία Epirus Vetus κάλυπτε μια περιοχή που κατά προσέγγιση αντιστοιχεί με την Ήπειρο της κλασσικής αρχαιότητος (πιν.1) και η οποία σήμερα αποτελεί τμήμα του Ελληνικού και του Αλβανικού κράτους. Τα όριά της δεν υπήρξαν σαφώς καθορισμένα. Οι μαρτυρίες των σωζόμενων πηγών (σύγχρονες ή μεταγενέστερες), με βάση τις οποίες θα μπορούσαμε να καθορίσουμε με κάποια βεβαιότητα τα όρια της συγκεκριμένης γεωγραφικής ενότητας είναι εξαιρετικά ελλιπείς. Τα λιγοστά κείμενα που υπάρχουν μνημονεύουν το όνομα της επαρχίας Epirus Vetus, χωρίς να οριοθετούν το συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο[24]. Γενικά μπορεί να υποστηριχθεί ότι η επαρχία εκτεινόταν βόρεια έως τα Ακροκεραύνια όρη[25], έφτανε νότια στις εκβολές του ποταμού Αχελώου[26] και περιελάμβανε τα νησιά Κέρκυρα, Λευκάδα και Ιθάκη (πιν.2).

Το εδαφικό ανάγλυφο της Epirus Vetus εμφανίζει ένα πυκνό σύστημα ορεινών όγκων που εκτείνεται παράλληλα προς τις ακτές, με κύρια κατεύθυνση

---

[23] Για τη γεωγραφική περιγραφή της ευρύτερης περιοχής της Ηπείρου βλ. Hammond 1967, σ.4κ.ε. και Soustal, Koder 1981, σ.41-46. Επίσης για τη φυσική γεωγραφία της και την εδαφική κατανομή των αρχαίων φύλλων βλ. Δ.Ευαγγελίδης, *Οι αρχαίοι κάτοικοι της Ηπείρου,* Ιωάννινα 1947, 1962.

[24] Η ελλιπής πληροφόρηση, εκτός των άλλων, οφείλεται πιθανότατα και στο γεγονός ότι πρόκειται για διοικητικά όρια στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Για τα όρια της Ηπείρου και Μακεδονίας βλ. Α.Κωνσταντακοπούλου, Ιστορική Γεωγραφία της Μακεδονίας, 4ος-6ος, Γιάννενα 1984, σ.19. Για τα όρια Ηπείρου και Θεσσαλίας βλ. Α.Αβραμέα, *Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204, Συμβολή εις την ιστορικήν Γεωγραφίαν,* Ἀθῆναι 1974, σ.21-22. Επίσης για τα όρια και την ίδρυση της επαρχίας Epirus Vetus βλ. Χρυσός 1981, σ.12κ.ε.

[25] Βόρεια των Ακροκεραυνίων εκτείνονταν η επαρχία Epirus Nova, η οποία αποτελούσε την 13η επαρχία, είχε 9 πόλεις, πρωτεύουσα το Δυρράχιο και διοικητή κονσουλάριο, βλ. Χρυσός 1981, σ.14κ.ε.

[26] Οι αρχαίοι συγγραφείς τοποθετούν το βόρειο άκρο της Ηπείρου στο ύψος των Ακροκεραυνίων. Γενικότερα βλ. Hammond 1967, σ.521κ.ε. Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος στη *Γεωγραφία* του (3,15,1) θεωρεί το στόμιο του Αχελώου ως όριο της Ηπείρου και της Ελλάδος. Επίσης βλ. U.Kahrstedt, Die Territorien von Patrai und Nikopolis in der Kaiserzeit, *Historia* 1(1950), σ.549-561 και κυρίως σ.558κ.ε.

από ΒΔ προς ΝΑ[27]. Ανάμεσά τους εναλλάσσονται μικρές εύφορες πεδιάδες και μακρόστενες κοιλάδες που ακολουθούν την ίδια κατεύθυνση. Οι ποταμοί είναι πολλοί, διασχίζουν απότομα και δύσβατα φαράγγια[28] και συνθέτουν την εικόνα ενός πλούσιου υδρογραφικού δικτύου. Σε παλαιότερες εποχές τα νερά ήταν πιο άφθονα, αφού οι χιονοπτώσεις ήταν πυκνότερες και υψηλότερος ο δείκτης των βροχοπτώσεων[29]. Υπήρχαν επίσης λιγότερες καλλιεργήσιμες εκτάσεις, γιατί ένα μεγάλο μέρος τους καλύπτονταν από έλη ή τέλματα που έχουν αποξηρανθεί[30]. Οι ποταμοί[31] επέφεραν σημαντικές αλλαγές στο τοπίο της περιοχής, κυρίως στα σημεία των εκβολών τους, αλλάζοντας ριζικά τη μορφή της ακτογραμμής, όπου με τη μεταφορά και εναπόθεση ιζημάτων δημιούργησαν αρχικά ελώδη δέλτα, επιχώνοντας κόλπους και ενσωματώνοντας τα πλησιέστερα της ακτής νησιά, που αργότερα μετατράπηκαν σε μεγάλες πεδιάδες[32].

Η οροσειρά της Πίνδου αποτελεί το φυσικό ανατολικό όριο της περιοχής που εξετάζουμε και τη διαχωρίζει από τη Δυτική Μακεδονία και τη Θεσσαλία. Οι βουνοκορφές της καλύπτονται από πυκνή βλάστηση και χιόνια κατά τους χειμερινούς μήνες καθιστώντας, παλαιότερα τουλάχιστον, τη διάβασή της εξαιρετικά δύσκολη.

---

[27] Ο Στράβων αναφέρει την Ήπειρο και την Ιλλυρία ως *τραχεῖα καὶ ὀρῶν πλήρης*, (7.7.9).

[28] Όπως τα Στενά και το φαράγγι του Αώου, η χαράδρα του Βίκου, το φαράγγι του Δρίνου (*τα παρ' Αυτιγόνειαν στενά*), τα στενά του Αχέροντα κ.ά.

[29] Τις κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή απηχεί η άποψη του Αριστοτέλη, ο οποίος τοποθετεί τον κατακλυσμό του Δευκαλίωνα ….*περί τὴν Ἑλλάδαν τὴν ἀρχαίαν,* η οποία βρίσκονταν …..*περί την Δωδώνη και του Αχελώου, Μετεωρολογικά* Ι, 14. Σχόλια για τις βροχοπτώσεις και τα χιόνια της περιοχής κάνει επίσης και ο Τίτος Λίβιος 4 4.21. Γενικότερα βλ. Ν.Σούλης, *Το κλίμα της Ηπείρου*, Ιωάννινα 1994 και J.Koder, Climatic change in the fifth and sixth centuries(;) στο *The sixth century-End or Beginning*, επιμ. P.Allen. E.Jeffreys, Brisbane 1996, σ.270κ.ε.

[30] Τα περισσότερα αποξηράνθηκαν τον προηγούμενο αιώνα. Ωστόσο αποστραγγιστικά έργα αναφέρονται ότι έγιναν από τους Κορίνθιους στην περιοχή των λιμνών του Ανακτορίου, ήδη από την αρχαιότητα, βλ. Ι.Ανδρέου, Η τοπογραφία της Αμβρακίας και η πολιορκία του 189π.Χ., *Αφιέρωμα στον N. Hammond* 1997, σ.10.

[31] Οι ποταμοί υπήρξαν καθοριστικός παράγοντας επικοινωνίας, χωρίς ωστόσο να αποτελούν πάντοτε προσβάσιμες διόδους επικοινωνίας, αφού σε αρκετές περιπτώσεις παλαιότερα διαχώριζαν, παρά συνένωναν τις περιοχές που διέσχιζαν. Γενικότερα βλ. Β.Νιτσιάκος, Μ.Αράπογλου, *Τα ποτάμια της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2001.

[32] Χαρακτηριστική περίπτωση των παραπάνω αποτελούν τα νησάκια Σύβοτα στη Θεσπρωτία και οι Εχινάδες νήσοι στην Αιτωλοακαρνανία για τα οποία βλ. εκτενέστερα παρακάτω στη σ.14 και στη σ.18 αντίστοιχα.

Τα όρη Σμόλικας (2.637μ.), Τύμφη ή Γκαμήλα (2.497μ), Λάκμος ή Περιστέρι (2.295μ), κ.ά. καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος του σημερινού νομού των Ιωαννίνων. Ο ορεινός αυτός όγκος συγκροτείται κυρίως από ασβεστόλιθους και φλύσχη, που ευνοούν τη δημιουργία περίεργων γεωλογικών σχηματισμών και άλλων καρστικών φαινομένων[33]. Μεταξύ των ορεινών όγκων μακρόστενες κοιλάδες και πεδιάδες, εναλλάσσονται με βαθιά και απότομα φαράγγια που διασχίζονται από χείμαρρους και ποταμούς, όπως ο Βοϊδομάτης και ο Σαραντάπορος που εκβάλλουν στον Αώο, οι Ζαγορίτικος και Καλλαριτιώτικος, παραπόταμοι του Αράχθου και οι Γορμός και Σμόλιτσας, παραπόταμοι του Καλαμά.

Το **λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων[34]** (πιν.3), με τη λίμνη Παμβώτιδα[35] καταλαμβάνει το κεντρικό τμήμα του ομώνυμου νομού και έχει κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ. Η έκταση της λίμνης[36], που οριοθετείται βόρεια - βορειοανατολικά από το όρος Μιτσικέλι (1.810μ.), αρχικά ήταν πολύ μεγαλύτερη και καταλάμβανε ολόκληρο σχεδόν το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων. Στη βορειοδυτική πλευρά του υπήρχε μια δεύτερη λεκάνη συλλογής νερών, η λίμνη - έλος της Λαψίστας[37], που αποξηράνθηκε στα τέλη της δεκαετίας του ’50 και οι εκτάσεις που προήλθαν δόθηκαν για γεωργική εκμετάλλευση. Η πεδιάδα γύρω από τη λίμνη ταυτίζεται με την Ελλοπία, που αναφέρεται από τον Ησίοδο[38], ο οποίος εξυμνεί τα εύφορα λιβάδια και τα πλούσια κοπάδια με τα μεγαλόσωμα βόδια που έβοσκαν εκεί: *«πολυλήϊος ήδ’ εὐλείμων, ἀφνειή μήλοισι καὶ εἰλιπόδεσσι βόεσσιν».* Από την πλούσια πανίδα και χλωρίδα και την ευφορία που προσέφεραν τα νερά

---

[33] Όπως π.χ. το «βάραθρο της Προβατίνας», κοντά στο Πάπιγκο.

[34] Ζάχος 1997, σ.153κ.ε.

[35] Παμβώτιδα=αυτή που τρέφει τους πάντες. Αναμφίβολα η ονομασία της σχετίζεται με τη διατροφική της επάρκεια.

[36] Α.Κατσίκης, Η λίμνη των Ιωαννίνων. Μορφογένεση-Παλαιογεωγραφική εξέλιξη-Φυσική Γεωγραφία, *Ηπειρ. Χρον.* 30(1992), σ.9-29.

[37] Οι δύο λίμνες σε περιόδους έντονων βροχοπτώσεων ενώνονταν μεταξύ τους. Τα μεγάλα εγγειοβελτιωτικά έργα της δεκαετίας του ΄50 συνέβαλαν στον έλεγχο απορροής των νερών της και στην αποξήρανση μεγάλων εκτάσεων, οι οποίες δόθηκαν για καλλιέργεια. Παράλληλα μεγάλες επιχώσεις και άλλες αυθαίρετες επεμβάσεις άλλαξαν ριζικά το τοπίο της και αυτό του λεκανοπεδίου. Σήμερα η έκταση της λίμνης των Ιωαννίνων έχει περιοριστεί σημαντικά, βλ. Κωλέττας 2001, όπου συγκεντρωμένες οι σχετικές με τη λίμνη γραπτές πηγές.

[38] Αναφέρεται στο χαμένο σήμερα ποίημα του Ησιόδου *Ἠοῖα,* 134.1. Εδώ κατοικούσαν οι Έλλοπες ή Ελλοί ή Σελλοί, κλάδος του φύλου των Θεσπρωτών. Για την ταύτιση του λεκανοπεδίου με την Ελλοπία βλ. Ζάχος 1997, σημ.43.

της στη γύρω πεδιάδα, προέρχεται πιθανότατα η ονομασία της λίμνης Παμβώτις[39].

Ανατολικά του λεκανοπεδίου στους πρόποδες του όρους **Τόμαρος** ή **Ολύτσικα** (1974μ.), σχηματίζεται ένα μικρότερο οροπέδιο, όπου βρίσκεται η Δωδώνη με το ομώνυμο ιερό. Στα βόρεια του νομού Ιωαννίνων οι υπώρειες της οροσειράς της Νεμέρτσικας (Μερόπης) χωρίζουν δύο παραποτάμιες κοιλάδες, του Αώου-Βοϊδομάτη στην περιοχή της Κόνιτσας και την κοιλάδα του Γορμού (περιοχή Πωγωνίου) στα νοτιοδυτικά[40]. Η κοιλάδα του Γορμού αποτελεί το φυσικό πέρασμα και συνδέει το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων με την πεδιάδα του Καλπακίου[41] και την κοιλάδα του Δρίνου στα βόρεια (σημερινή νότιο Αλβανία). Η πεδιάδα της Κόνιτσας διαθέτει επίσης αρκετές προσβάσεις που της εξασφάλιζαν την επικοινωνία με περιοχές της Μακεδονίας και της Βορείου Ηπείρου[42].

Ο Γράμμος ή Νεμέρτσικα και ο Σμόλικας, ανήκουν στο ορεινό όγκο της Βόρειας Πίνδου και καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος της **Βορείου Ηπείρου**. Από τα βουνά αυτά πηγάζει ο ποταμός Αώος (Βογιούσα) που κυριαρχεί στο βόρειο τμήμα της περιοχής και εκβάλει στην Αδριατική θάλασσα, πάνω από τον κόλπο του Αυλώνα, σχηματίζοντας στην εκβολή του την εύφορη, προσχωματική πεδιάδα της Μουζακιάς[43]. Μικρότεροι ποταμοί, όπως ο

---

[39] Η λίμνη αναφέρεται για πρώτη φορά με το όνομα Παμβώτις τον 12ο αιώνα, από τον επίσκοπο Θεσσαλονίκης Ευστάθιο, στα Σχόλια στην *Ὁμήρου Ὀδύσσειαν*, 1.121.26-1.121.32. Σε άλλες βυζαντινές πηγές ονομάζεται Μέγας Οζερός, ενώ έως το τέλος του 19ου αιώνα αναφέρεται από τους περιηγητές και στους χάρτες της εποχής ως «Λίμνη των Ιωαννίνων» ή ως «Λίμνη», βλ. Κατσίκης 2002 (CD Rom). Λόγω της έλλειψης αναφορών για τη λίμνη στις αρχαίες πηγές έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις σχετικά με τη μη ύπαρξή της κατά την αρχαιότητα, βλ. Αραβαντινός, 1856, τομ.Β', σ. 215-217.

[40] Στην περιοχή υπήρχε βεβαιωμένη εγκατάσταση ήδη από την Ύστερη εποχή του Χαλκού. Μερικοί από τους τάφους των τύμβων που ερευνήθηκαν χρονολογούνται στους χριστιανικούς χρόνους. Ο Η.Ανδρέου τους εντάσσει στην κατηγορία των σλάβικων και τους χρονολογεί στον 5ο αιώνα, βλ. Η.Ανδρέου, Νέες προϊστορικές θέσεις στην Ήπειρο, *Φηγός,* Ιωάννινα 1994, σ.233κ.ε.

[41] Όπου στη θέση Άγιος Γεώργιος Οπάγιας εντοπίστηκαν δύο παλαιοχριστιανικές βασιλικές, για τις οποίες βλ. στη σ.126κ.ε.

[42] Για την ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή και τη διαχρονική χρήση του χώρου, βλ. Ντούζουγλη 1996, σ. 63κ.ε. και Παπαδοπούλου 1996, σ.75κ.ε.

[43] Σε μικρή απόσταση από τις εκβολές του ποταμού Αώου ήταν κτισμένη η Απολλωνία αποικία των Κορινθίων και των Κερκυραίων. Κατά τον Κικέρωνα ήταν *urbs magna et nobilis*. Η αλλαγή του ρου του ποταμού και κυρίως οι μεγάλες προσχώσεις του απομάκρυναν την πόλη από τη θάλασσα περίπου 9 χιλιόμετρα.

Δρίνος (αρχαίος Δρίλων) και ο Παύλας συμπληρώνουν τη φυσική γεωγραφία της περιοχής.

Στο εσωτερικό, ο κάμπος του Δελβίνου διαρέεται από τους Μπίστριτσα και Καλεσιώτη, παραπόταμους του Δρίνου. Κατά την αρχαιότητα αποτελούσε τμήμα της χώρας των Χαόνων, με πρωτεύουσα τη Φοινίκη, και καλύπτονταν από έλη και για το λόγο αυτό η περιοχή ήταν παλαιότερα γνωστή ως Βούρκος[44]. Ο Παύλας εκβάλλει στη λίμνη του Βουθρωτού[45] (Βιβάρι), γνωστή στους αρχαίους και μεσαιωνικούς χρόνους για τα πλούσια αλιεύματά της. Στις επιχώσεις του Παύλα[46] οφείλεται η μεγάλη, εύφορη προσχωματική πεδιάδα που απλώνεται νότια του ερειπωμένου οικισμού, και η οποία παλαιότερα καλύπτονταν από έλη. Νοτιότερα του Βουθρωτού[47] υπήρχε ο "Πηλώδης λιμήν"[48] και βορειότερα το λιμάνι των Αγίων Σαράντα. Η ανάπτυξη της πόλης του Αγχιασμού την παλαιοχριστιανική εποχή, που τοποθετείται στην ίδια θέση και η οποία υπήρξε έδρα της ομώνυμης επισκοπής, υποδηλώνει την σημασία του λιμανιού στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Τα Ακροκεραύνια όρη (με ψηλότερη κορυφή το Mali i Gikes 2045μ.) κατέχουν επίσης το ΒΔ τμήμα της περιοχής. Απολήγουν απότομα[49] βόρεια της δυσπρόσιτης Χειμάρας (Κεμάρα), διαμορφώνοντας μια απότομη ακτογραμμή που εμποδίζει την επικοινωνία της Ηπειρωτικής ενδοχώρας με τη θάλασσα. Στο μέσον ωστόσο της ακτογραμμής βρίσκεται το λιμάνι του Πανόρμου (Πόρτο Παλέρμο), που με ασφάλεια μπορούσαν να ελλιμενιστούν και σχετικά μεγάλα σκάφη[50].

Τα όρη του Τσαμαντά, των Φιλιατών, της Παραμυθιάς και του Σουλίου νότια κυριαρχούν στην περιοχή της **Θεσπρωτίας**. Ανάμεσά τους σχηματίζονται

---

[44] Μπαράς 1994, σ.4.

[45] Κατά τον Πτολεμαίο (3, 12,2) εθνογραφικά η πόλη ανήκε στους Θεσπρωτούς.

[46] Πιθανότατα η λίμνη του Βουθρωτού ήταν αρχικά ενωμένη με τη θάλασσα. Η σημερινή της διαμόρφωση οφείλεται στις προσχώσεις του ποταμού Παύλα, βλ. S. Martin, The topography of Butrint, *Byzantine Butrint* 2004, σ.77, πιν. 6.1.

[47] Χαρακτηριστική είναι η άνοδος της θαλάσσιας στάθμης που παρατηρείται στα κατώτερα σημεία της πόλης του Βουθρωτού, τα οποία συχνά κατακλύζονται από νερά.

[48] Στράβων 7, 7, 5.

[49] Το βόρειο άκρο των Ακροκεραυνίων απολήγει στο ακρωτήριο Γλώσσα (Glossa ή Linguetta), δυτικά του οποίου διαμορφώνεται ένα ασφαλές αγκυροβόλειο, στο οποίο προσάραξε ο στόλος του Καίσαρα στον πόλεμο κατά του Πομπηίου.

[50] Μια ενδιαφέρουσα περιγραφή του λιμανιού του Πανόρμου μας δίνει στο βιβλίο του ο F.C.H.L. Pouqueville στις αρχές του 19ου αιώνα, βλ. Pouqueville 1826, σ.35κ.ε.

ελώδεις εκτάσεις και μικρές εύφορες πεδιάδες, με κυριότερη την πεδιάδα του ποταμού Καλαμά (Θύαμη).

Ο Καλαμάς[51] χώριζε την Κεστρίνη χώρα από τη Θεσπρωτίδα[52]. Μεγάλος υδάτινος δρόμος ήδη από την αρχαιότητα συγκέντρωσε στις όχθες του σημαντικές πόλεις, όπως η Γ(Τ)ιτάνη ή τα Γίτανα, η Φανωτή, η Λυγιά και αργότερα τα μεσαιωνικά χρόνια η Οσδίνα. Η μετατόπιση της κοίτης του και οι μεγάλες προσχώσεις του ποταμού στην περιοχή του παλαιού δέλτα, στις εκβολές του στο Ιόνιο πέλαγος, επέφεραν μεγάλες αλλαγές στην περιοχή, η οποία σταδιακά μεταβλήθηκε σε βάλτο[53], που αργότερα επεκτάθηκε και ενσωμάτωσε και τις μικρές νησίδες (Σύβοτα)[54], που υπήρχαν παλαιότερα κοντά στην ακτογραμμή και οι οποίες σήμερα εξέχουν ως λόφοι στη μεγάλη πεδιάδα.

Ανάλογες αλλαγές συντελέστηκαν και στον ρου του Αχέροντα στο νότιο τμήμα της Θεσπρωτίας[55]. Οι μεγάλες προσχώσεις του ποταμού διαμόρφωσαν σε παλαιότερες εποχές την περίφημη Αχερουσία λίμνη, τα πλεονάζοντα ύδατα της οποίας σχημάτιζαν πάλι τον ποταμό στον κάτω ρου του προς τη θάλασσα. Ο πλωτός κατά την αρχαιότητα Αχέροντας, δεχόταν στο σημείο αυτό τα νερά των ποταμών Μαύρου (Κωκυτού) και Βουβού (Περιφλεγέθοντα) που εκβάλλουν στον όρμο της Αμμουδιάς ή Σπλάντας[56]. Ο όρμος ήταν ευρύχωρος και η θάλασσα εισχωρούσε εσωτερικά, διαμορφώνοντας ένα απάνεμο λιμάνι. Πρόκειται για τον λιμένα της Ελέας ή Χειμέριον[57] ή Γλυκύ λιμένα που αναφέρει ο Στράβων[58]. Το

---

[51] Κατά μια άποψη το νεότερο όνομα του ποταμού οφείλεται στα καλάμια που φύονται στις ελώδεις εκβολές του. Πολλοί ωστόσο παλαιοί περιηγητές τον ταυτίζουν με τον Αχέροντα.

[52] Θουκυδίδης 1,46,5.

[53] Σήμερα είναι καλλιεργήσιμες εκτάσεις, που οφείλονται στα μεγάλα αποστραγγιστικά έργα που έγιναν στην περιοχή τα δεκαετία του 60.

[54] Ο Δάκαρης τοποθετεί εδώ τα νησάκια Σύβοτα (και όχι στην περιοχή νότια της Ηγουμενίτσας, που σήμερα υπάρχει ο οικισμός Σύβοτα), όπου το 433 π.Χ. διεξήχθη η περίφημη ναυμαχία των Συβότων, η μεγαλύτερη ναυμαχία μεταξύ των Ελλήνων, βλ. Δάκαρης 1972, σ.29-31 και ο ίδιος, Τα Σύβοτα και η ναυμαχία, *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου,* Αργοστόλι 1991, τομ.3, σ. 19κ.ε. Στα νησάκια αυτά περιλαμβάνονται το Αγιονήσι, το Πρασούδι, η σημερινή χερσόνησος της Λυγιάς, τα υψώματα Αστράκι ή Αστραβέτσι, το Λουμπέτσι ή Μαγούλες, το Αγιονάζι ή Κορυφούλες, η Κονίριζα ή Λιθάρι, το Μαυρονόρος, το Νησάκι, η Μασκελινίτσα ή Μαστιλίτσα, Ανώνυμο και ο Πύργος, βλ. Παπαγεωργίου 1953, σ.253.

[55] Ο Αχέρων διασχίζει την πεδιάδα της Παραμυθιάς, γνωστή κατά την αρχαιότητα ως Ελεάτιδα ή Ελαιάτιδα από τους Ελεάτες, αρχαίο φύλλο των Θεσπρωτών.

[56] Δάκαρης 1993α, σ.6κ.ε. Από την ύπαρξη εκεί φάρου (φανάρι) η περιοχή έγινε γνωστή ως Φανάρι.

[57] Αναφέρεται από τον Θουκυδίδη ότι στο Χειμέριον προσορμίστηκε ο συμμαχικός στόλος των Κορινθίων, λίγο πριν τη ναυμαχία του 433π.Χ.

λιμάνι αυτό βρισκόταν σε χρήση την παλαιοχριστιανική εποχή, αφού αναφέρεται στα itineratia[59], αλλά και αρκετούς αιώνες αργότερα, αφού το 1084 ο Νορμανδός Ροβέρτος Γυισκάρδος άφησε εδώ το στόλο του να παραχειμάσει[60].

Εκτός από τον Γλυκύ λιμένα, στη βραχώδη ακτογραμμή της Θεσπρωτίας σχηματίζονται μικροί κόλποι με όρμους, από τους οποίους σημαντικότερους ήταν αυτοί του Άι Γιαννάκη[61], της Πάργας[62], του Βάλτου, του Μούρτου, της Πλαταριάς και της Ηγουμενίτσας. Οι ευλίμενες ακτές της, ήδη από τον 14ο π.Χ. αιώνα, κίνησαν το ενδιαφέρον Μυκηναίων αποίκων και αργότερα Ηλείων και Κορινθίων (μεταξύ 8ου και 6ου π.Χ. αιώνα), που ίδρυσαν εδώ σημαντικές αποικίες. Στον όρμο της σημερινής πόλης της Ηγουμενίτσας (συνοικισμός Λαδοχώρι), τη ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική εποχή, αναπτύχθηκε ένας σημαντικός οικισμός, που ανασκάπτεται τα τελευταία χρόνια με σημαντικά ευρήματα[63].

Η περιοχή μεταξύ Αχέροντα και Αμβρακικού κόλπου ήταν γνωστή στην αρχαιότητα ως **Κασσωπαία**[64], από το ομώνυμο αρχαίο ηπειρωτικό φύλλο. Δυτικά ορίζεται από τα Θεσπρωτικά όρη και χαρακτηρίζεται κυρίως από χαμηλές ασβεστολιθικές οροσειρές και μικρές εύφορες προσχωματικές (παλαιότερα ελώδης) πεδιάδες. Τον 8ο π.Χ. αιώνα Ηλείοι ίδρυσαν στην περιοχή τέσσερις σημαντικές αποικίες· το Βουχέτιο (όπου η μεσαιωνική πόλη των Ρωγών)[65], την Πανδοσία (Καστρί Φαναρίου), την Ελάτρεια (Παλαιορόφορος) και τις Βατίες (Καστρί Ριζοβουνίου)[66]. Το 21μ.Χ. στο μυχό της χερσονήσου της

---

[58] Στράβων, 7,7,5.

[59] Στην Tabula Peutinger αναφέρεται ως Clicis Limen, βλ. Soustal, Koder 1981, σ.158-9.

[60] Αναφέρεται από την Άννα Κομνηνή στο βιβλίο της *Αλεξιάδα*, IV, 3,2(61) και 3(70).

[61] Πρόκειται για μεγάλο αγκυροβόλιο, κατάλληλο για την προσόρμηση πολλών πλοίων. Κοντά στην ακτή αναβρύζει από τη θάλασσα πηγή γλυκού νερού. Πιθανότατα εδώ αγκυροβόλησε ο στόλος του Οκταβιανού, πριν από τη ναυμαχία στο Άκτιο, βλ. *ΑΔ* 16(1960), Χρονικά, σ.205 (Σ.Δάκαρης).

[62] Κατά μια άποψη ταυτίζεται με την αρχαία πόλη Τορύνη. Κατά τον Δάκαρη η Τορύνη πρέπει να ταυτιστεί με τη θέση όπου σήμερα ο οικισμός Αγία Κυριακή, βλ. *ΑΔ* 16(1960), Χρονικά, σ.205 (Σ.Δάκαρης).

[63] Για τον οικισμό αυτό βλ. στη σ.90κ.ε.

[64] Dakaris 1971, σ.4-15, όπου και τα σχετικά με τη γεωγραφία της περιοχής και τις αναφορές των αρχαίων συγγραφέων. Επίσης Hammond 1967, σ.137κ.ε. και Κ.Γραβάνη, Τοπογραφικά Κασσωπαίας, *Αφιέρωμα στο N. Hammond* 1997, σ.79κ.ε.

[65] Κοντά στη Νέα Κερασούντα του νομού Πρεβέζας. Για το Βουχέτιον βλ. Δάκαρης 1977, σ. 202κ.ε.

[66] Για το Καστρί Ριζοβουνίου βλ. στη σ.110κ.ε.

Πρέβεζας ιδρύθηκε η Νικόπολη, η οποία έμελε να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην περιοχή.

Το νοτιοανατολικό τμήμα της Κασσωπαίας περιλαμβάνει την (Κάτω) Λάκκα Σούλι[67] με τη λεκάνη του Θεσπρωτικού και την ελώδη πεδιάδα της Μαυρής[68] (αποξηραμένη λίμνη). Τη ρωμαϊκή εποχή η ανατολική και νότια Κασσωπαία (πιν.4) μετατράπηκε σε ένα μεγάλο εργοτάξιο για την κατασκευή του υδραγωγείου που μετέφερε νερό από τις πηγές του Αγίου Γεωργίου στη Νικόπολη, διανύοντας μια απόσταση 50 χιλιομέτρων[69].

Το νοτιοδυτικό τμήμα της περιοχής είναι πεδινό, διαρέεται από τους ποταμούς Λούρο (Αφά) (πιν.5) και Άραχθο που εκβάλλουν στον Αμβρακικό κόλπο. Οι μετατοπίσεις της κοίτης[70] και οι επιχώσεις των δύο ποταμών επέφεραν σημαντικές αλλαγές στην τεράστια εύφορη αλουβιακή πεδιάδα που σχηματίζουν[71]. Η πεδιάδα αυτή αποτελεί νεότερο σχετικά εδαφολογικό σχηματισμό, που δημιουργήθηκε κυρίως από τις προσχώσεις του ποταμού Αράχθου[72] και έως τις αρχές του 20ου αιώνα καλυπτόταν από έλη, τενάγη και τέλματα[73].

Ο **Αμβρακικός** κόλπος εισδύει 25χλμ. στην ενδοχώρα της Ηπείρου και δημιουργεί μια θαλάσσια έκταση 35χλμ., με μέγιστο βάθος 60μ. Επικοινωνεί με το Ιόνιο πέλαγος με έναν δίαυλο πλάτους λίγων εκατοντάδων μέτρων και βάθους 10μ. στο στενό Πρέβεζας-Ακτίου (πιν.4). Δέχεται τα γλυκά νερά των

---

[67] Γενικότερα για την περιοχή βλ. Ανδρέου 1997, σ.31κ.ε.

[68] Ο.Μπέτσος, Χωρογραφία Κάτω Λάκκας Σούλι στη διαδρομή του χρόνου και ιδιαίτερα του λόφου Καστρί, *Πρακτικά ημερίδας Ιστορικά Μνημεία της Λάκκας Σούλι,* Πρέβεζα 1997, σ.49κ.ε.

[69] Ανδρέου 1997, σ.46 και Ανδρέου 2007, σ.235 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

[70] Η κοίτη του Αράχθου μετατοπίστηκε ανατολικά, ενώ κατά την αρχαιότητα βρίσκονταν δυτικότερα. Ο Λούρος επίσης μετατοπίστηκε δυτικά. Στην αρχαιότητα το ποτάμι έρεε κατά μήκος του Μαυροβουνίου, βλ. Δάκαρης 1977, σ.202 κ.ε.

[71] Από την αρχαιότητα η πεδιάδα αυτή μεταξύ του Λούρου και του Αράχθου οργανώθηκε σε κανονικά ορθογώνια κληροτεμάχια (βοσκήσιμα ή καλλιεργήσιμα), τα οποία μοιράστηκαν στους Κορίνθιους αποίκους, βλ. Π.Δουκέλλης, Ένα δίκτυο αγροτικών ορίων στην πεδιάδα της Άρτας, *Ποικίλα Μελετήματα* 10(1990), σ.270κ.ε.

[72] Η λεκάνη του Αράχθου αποτελείται από πετρώματα φλύσχη με αποτέλεσμα το ποτάμι να παρουσιάζει έντονα διαβρωτικό έργο, σε αντίθεση με το Λούρο, τα νερά του οποίου περνούν μέσα από ασβεστολιθικά πετρώματα και το διαβρωτικό του έργο είναι βραδύτερο, βλ. Σ.Γρίσπου, Συμβολή στη μελέτη της παλαιογεωγραφίας του Αμβρακικού κόλπου, *Ηπειρ. Εστία* 1958, σ.875κ.ε.

[73] Χαρακτηριστικό είναι ότι ακόμη και σήμερα σε περιόδους έντονων βροχοπτώσεων νερά καλύπτουν την πεδιάδα αυτή (πιν.5).

ποταμών Λούρου και Αράχθου, αλλά και άλλων μικρότερων που δημιουργούν ένα εκτεταμένο υγροτοπικό σύμπλεγμα, γνωστό σήμερα για τη μοναδική ποικιλία οικοτόπων. Το παράκτιο αυτό σύστημα περιλαμβάνει παράκτιες λίμνες (Βουλκαριά), πολλές λιμνοθάλασσες (Τσουκαλιό, Ροδιάς, Μάζωμα, Λογαρού κ.ά.) (πιν.4), υγρά λιβάδια, γλυκούς και αλμυρούς βάλτους, περιοδικά πλημμυριζόμενες εκτάσεις με καλαμιώνες και εκτάσεις για γεωργικές καλλιέργειες. Το σημαντικότερο λιμάνι του Αμβρακικού ήταν αναμφισβήτητα αυτό στον όρμο Βαθύ[74] (πιν.4), στη θέση Μαργαρώνα, βορειοανατολικά της Πρέβεζας, που έχει ταυτιστεί με ένα από τα λιμάνια της Νικόπολης. Πιθανά αγκυροβόλια υπήρχαν και άλλα στη χερσόνησο του Αγίου Θωμά[75], όπου έχουν βρεθεί όστρακα εισαγμένων αμφορέων, ρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής εποχής, αλλά και σε άλλα σημεία της ακτογραμμής του κόλπου, όπως κοντά στο Μιχαλίτσι[76], το Μάζωμα και τη Βόνιτσα.

Ο μεγάλος βιολογικός και παραγωγικός πλούτος του Αμβρακικού προσέλκυσε τον άνθρωπο από τα πρώτα ιστορικά χρόνια και αναπτύχθηκαν κοντά στις ακτές αξιόλογες κοινωνίες, που ευημερούσαν χάρη στην αφθονία του αλιευτικού πλούτου. Στην ακτογραμμή του Αμβρακικού έχουν παρατηρηθεί πολλές αλλαγές[77], καθώς η θάλασσα έχει ανέλθει σημαντικά, τουλάχιστον κατά 1,50μ., όπως μαρτυρεί και η εν μέρει βύθιση του Άμβρακα (Φιδόκαστρο), επινείου της Αμβρακίας.

Διαφορετική μορφή είχε και η περιοχή όπου σήμερα υπάρχει η λιμνοθάλασσα Μάζωμα, όχι μόνο λόγω του σημερινού επιπέδου της θάλασσας, αλλά κυρίως γιατί δεν υπήρχε άμεση επαφή με τις εκβολές του ποταμού Λούρου, αφού κατά την αρχαιότητα η κοίτη του ακολουθούσε μια πορεία ανατολικότερα[78]. Ανάλογες μεταβολές του παράκτιου αναγλύφου έχουν παρατηρηθεί στην ηπειρωτική ακτογραμμή, αλλά και στην ακτογραμμή της

---

[74] Για τον όρμο Βαθύ βλ. εκτενέστερα στη σ.105κ.ε.

[75] Βλ. επίσης στη σ.105κ.ε.

[76] Στην περιοχή του Μιχαλιστίου, δεξιά του δρόμου που οδηγεί στην Πρέβεζα εντοπίστηκαν από τον αείμνηστο Σ.Δάκαρη τα λείψανα αρχαίου φυσικού λιμανιού που έχει προσχωθεί, βλ. Dakaris 1971, σ.51, θεωρούμε όμως πολύ πιθανό ότι το λιμάνι αυτό ήταν σε χρήση και κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο.

[77] Γεωλογικές έρευνες έδειξαν ότι η ακτογραμμή της λιμνοθάλασσας εισχωρούσε στη στεριά τουλάχιστον 600μ., βλ. *ΑΔ* 47(1992), Β1 Χρονικά, σ.297-98 (Wiseman, Ζάχος, Κεφαλλωνίτου). Επίσης βλ. Jing, Rapp 2003, σ.161.

[78] Ανδρέου 2007, σ.234.

γειτονικής Αιτωλοακαρνανίας[79], τμήμα της οποίας ήταν ενσωματωμένο στην Επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου. Οι μεταβολές αυτές στην περίπτωση της **Ακαρνανίας** υπήρξαν εντυπωσιακές και μαρτυρούνται και από τους αρχαίους συγγραφείς Ηρόδοτο[80] και Θουκυδίδη[81]. Η υπερύψωση της στάθμης της θάλασσας είχε ως αποτέλεσμα την επίκληση παράκτιων περιοχών[82] και τη βύθιση λιμενικών εγκαταστάσεων[83]. Επιπλέον το ανάγλυφο της περιοχής έχει μεταβληθεί σημαντικά με την προώθηση της ακτογραμμής σε βάρος της θάλασσας με τις εναποθέσεις ιζημάτων από τον Αχελώο ή Ασπροπόταμο[84], τον μεγάλο ποταμό που τη διαχωρίζει από την Αιτωλία και αποτελούσε το όριο της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου.

Η Ακαρνανία (π. Ξηρόμερο) (πιν.2) είναι κατεξοχήν ορεινή περιοχή[85]. Η οροσειρά του Μακρυνόρους αποτελεί το ανατολικό όριο της περιοχής και τη διαχωρίζει από την Αιτωλία. Εσωτερικά κυριαρχούν τα Ακαρνανικά όρη που ξεκινούν από τις νότιες ακτές του Αμβρακικού κόλπου με κατεύθυνση βόρεια και νότια. Ο θαλάσσιος διαμελισμός της δημιουργεί πολλούς όρμους αρκετοί από τους οποίους αποτελούν ασφαλή αγκυροβόλια, όπως ο όρμος του Αστακού, της Αλυζίας, το Πλατυγιάλι κ.ά. Στην περιοχή που εξετάζουμε υπάρχουν μεγάλες λίμνες όπως ο Οζερός, η Βουλκαριά[86] και η Αμβρακία. Μικρές καλλιεργήσιμες κοιλάδες αναπτύσσονται γύρω από τον Αμβρακικό, που συχνά απολήγουν σε όρμους.

Η **Κέρκυρα** -*Χώραν τῶν Φαιάκων, ἥ νῦν Κέρκυρα ἐπικαλεῖται*, όπως αναφέρεται το νησί από τον ιστορικό Προκόπιο[87]- βρίσκεται στο βόρειο Ιόνιο

---

[79] Γενικότερα βλ. Murray 1982.

[80] …ὁ *Ἀχελῶος ῥέων δι' Ἀκαρνανίης καὶ ἐξιεὶς ἐς θάλασσαν τῶν Ἐχινάδων νήσων τὰς ἡμίσεας ἤδη ἤπειρου πεποίηκε***,** Ηρόδοτος 2,10.

[81] Θουκυδίδης ΙΙ, 102,3.

[82] Όπως ο πρωτοελλαδικός οικισμός στο Πλατυγιάλι Αστακού βλ. Κ.Δελαπόρτα - Η.Σπονδύλης, Πλατυγιάλι Αστακού, Ένας βυθισμένος πρωτοελλαδικός οικισμός, *Πρακτικά Α΄Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου Αιτωλοακανανίας,* Αγρίνιο 1991, σ.39κ.ε.

[83] Όπως η μικρή, λιμενική πιθανόν, εγκατάσταση ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων στον όρμο του Αγίου Παντελεήμονα, κοντά στον Αστακό. Ο Murray έχει επισημάνει βυθισμένη λιμενική εγκατάσταση και στο Μύτικα, βλ. Murray 1982, σ.114κ.ε. Για αντίστοιχες αλλαγές στο περιβάλλον άλλων περιοχών της Μεσογείου, βλ. Koder 2005, σ.67κ.ε.

[84] Η περιοχή του άνω ρου του Αχελώου κατά την αρχαιότητα ταυτίζονταν με το βόρειο τμήμα της «*χώρας*» των Αθαμάνων.

[85] Παλιούρας 1985, σ.23.

[86] Πρόκειται για το αρχαίο Μυρτούντιον, που αναφέρεται από τον Στράβωνα.

[87] Προκόπιος, *De bello Gothico* IV 22, 17/18 & 30-32.

πέλαγος, απέναντι από τις αλβανικές ακτές (πιν.6). Το έδαφός της είναι ημιορεινό και διακόπτεται από μικρές πεδιάδες, από τις οποίες μεγαλύτερες είναι το λιβάδι του Ρόπα, η στενόμακρη πεδιάδα κατά μήκος των βόρειων ακτών και αυτή που σχηματίζεται γύρω από τη λίμνη των Κορισσίων.

Η Κέρκυρα αποτελούσε τον ενδιάμεσο σταθμό για όσους έπλεαν από το Βρινδίσιον προς τις Ηπειρωτικές ακτές. Τη ρωμαϊκή εποχή υπήρξε επίσης σημαντική ναυτική βάση. Αναφέρεται το λιμάνι της Κασσιόπης[88], στο βόρειο άκρο του νησιού, η οποία λόγω της θέσης της, κατά τη ρωμαϊκή εποχή υποσκέλισε την πρωτεύουσα του νησιού, σε σημασία και οικονομική ευρωστία.

Η **Λευκάδα** είναι κατ᾽έξοχήν ορεινό νησί[89] (πιν.2). Ήδη από τον Όμηρο περιγράφεται *ως ἀκτή ἠπείροιο*[90]. Μικρές πεδιάδες καταλαμβάνουν την περιοχή γύρω από την ομώνυμη πρωτεύουσα και νότια κοντά στον κόλπο της Βασιλικής. Στην ανατολική πλευρά του νησιού σχηματίζεται ο υπήνεμος όρμος του Βλυχού. Στα ορεινά σχηματίζονται μικρά οροπέδια, όπου και σήμερα καλλιεργούνται αμπέλια και σιτηρά.

Η αρχαία πόλη της Λευκάδας βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα του νησιού[91]. Στο στενό πέρασμα μεταξύ Ακαρνανίας και Λευκάδος βρισκόταν το αρχαίο λιμάνι. Αναφέρεται ότι μια λίθινη γέφυρα ένωνε τις δύο ακτές. Το βόρειο άκρο του νησιού ορίζεται από μια προσχωσιγενή λωρίδα γης, η οποία σχηματίζει ισθμό, ενώνοντας τη Λευκάδα με την Ακαρνανία και περικλείει μια λιμνοθάλασσα και το λιμάνι της πόλης. Μικρή διώρυγα, *διόρυκτος,* 25μ. κοντά στο μεσαιωνικό κάστρο της Αγίας Μαύρας, τέμνει τον ισθμό. Η διώρυγα αναφέρεται στα γνωστά Itineraria και φαίνεται ότι ήταν σε χρήση κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Στο λόφο του Κούλμου δημιουργείται, πιθανόν τον 7ο αιώνα, η μεσαιωνική πόλη της Λευκάδας.

---

88 Το 50π.Χ. εδώ παρέμεινε για κάποιο διάστημα ο ρήτωρας Κικέρων. Η Κασσιώπη αναφέρεται επίσης σε πηγές του 6ου και 7ου αιώνα, γιατί εδώ κατέφυγαν οι κάτοικοι της Εύροιας προκειμένου να προστατευθούν από τις βαρβαρικές επιδρομές. Εκτενέστερα βλ. στη σ.171κ.ε.

89 Στράβων 10, 450. Διοικητικά σήμερα η Λευκάδα αποτελούσε έως πρόσφατα με τις γειτονικές νησίδες Μεγανήσι, Κάλαμο, Καστό, Σκορπιό, Σκορπίδι, Μαδουρή, Σπάρτη, Θηλιά Πεταλού και Κύθρο τον ομώνυμο νομό. Γενικά για τη φυσική γεωγραφία της Λευκάδας βλ. Ροντογιάννης 1988, σ.8κ.ε.

90 *Ὀδύσσεια,* Ω, 376-378.

91 Η Λευκάδα υπήρξε κορινθιακή αποικία, κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου, σημείο αναφοράς της θαλάσσιας διαδρομής των πλοίων προς τα δυτικά. Η θέση του διορύκτου υπήρξε σημαντική, γιατί τα πλοία απέφευγαν τον επικίνδυνο περίπλου του νησιού.

Η **Ιθάκη,** σύμφωνα με τον Συνέκδημο του Ιεροκλέους, υπαγόταν επίσης στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου[92]. Το νησί (πιν.2) βρίσκεται βορειοανατολικά της Κεφαλλονιάς από την οποία χωρίζεται με τον ομώνυμο πορθμό και απέχει μόλις 22 ναυτικά μίλια από τις ακτές της Ακαρνανίας. Κατ' εξοχήν ορεινό νησί[93], (κυριώτερα όρη το Νήριτο 806μ. και το Μεροβίγλι 669μ.), παρουσιάζει πλούσιο διαμελισμό που χαρακτηρίζεται από κόλπους και ακρωτήρια[94]. Το χαρακτηριστικό του νησιού ήταν τα άγονα εδάφη του[95].

Το οδικό δίκτυο

Οι σημαντικότερες οδικές αρτηρίες[96] (πιν.8στ) που σημειώνονται στα itineraria της εποχής ξεκινούσαν από την Απολλωνία (στη Νέα Ήπειρο), μια από τις εισόδους της Εγνατίας οδού. Από την Απολλωνία, η παράκτια αυτή «οδός», κατευθύνονταν μέσω Αυλώνας στα Acroceraunia[97], περνούσε από τη Φοινίκη, το Βουθρωτό, την Ad Dianam, τον Γλυκή λιμένα και έφτανε στην Ακτία Νικόπολη (πιν.σ.7). Στη συνέχεια αναφέρονται οι σταθμοί Perdioricto (per dioricto) (Περατιά), Halisso (Αλυζία), Acheloum fl. (εκβολές Αχελώου),

---

92 Κορδώσης 2007, όπου εκτενέστατη βιβλιογραφία σχετικά με το νησί και τις αρχαίες και μεσαιωνικές πηγές. Η ταύτιση του νησιού και της πόλης της ομηρικής Ιθάκης παραμένει ως ένα μεγάλο πρόβλημα της ιστορικής γεωγραφίας. Η μνημόνευση του νησιού από τον Συνέκδημο, τον Προκόπιο, αλλά και άλλους μεταγενέστερους συγγραφείς, πιθανότατα σχετίζεται με το γεγονός ότι η Ιθάκη είχε κάποια εμπορική σημασία.

93 Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Στράβωνα για την Ιθάκη, βλ. *Γεωγραφικά* σ.640.

94 Γύρω από την Ιθάκη υπάρχουν αρκετές ακατοίκητες νησίδες, όπως το Αρκούδι, η Άτοκος, η Μάκρη και ο Ποντικός, μερικές από τις οποίες, όπως η Οξεία, ανήκουν στο σύμπλεγμα των Εχινάδων.

95 Το νησί παλαιότερα φαίνεται ότι χαρακτηριζόταν για τη λειψυδρία του. Ωστόσο η Άννα Κομνηνή στην Αλεξιάδα κάνει λόγο για την πόλη Ιερουσαλήμ που ήταν ήδη στην εποχή της ερειπωμένη και στην πηγή κρύου νερού όπου υπήρχε εκεί, βλ. Κορδώσης 2007, σ.211.

96 Οι οδικές αρτηρίες της περιοχής καθορίστηκαν από τη γεωμορφολογία της. Ένα μεγάλο μέρος του οδικού δικτύου παραμένει υποθετικό και οριοθετείται κυρίως από την ύπαρξη οικισμών, βασιλικών κ.ά. Με το οδικό δίκτυο της περιοχής έχουν κατά καιρούς ασχοληθεί αρκετοί μελετητές και για το λόγο αυτό θα αναφερθούμε εδώ εν συντομία. Εκτενέστερα βλ. Hammond 1967, σ.690κ.ε. G.Stadtmüller, Das römische Strassennetz der Provinzen Epirus Nova und Epirus Vetus, *Historia* 3(1954/5), σ.236-251. Soustal, Koder 1981, σ.88κ.ε. Αξιώτη 1980, σ.186κ.ε. V.Shtylla, *Rruget dhe urat e vjetra në shqiperi,* Tirane 1997, σ.9κ.ε. Bowden 2003, σ.14κ.ε.

97 Σύμφωνα με κάποιους μελετητές ταυτίζεται με την Χειμάρα, βλ. Α. Κεσίσογλου, Βουθρωτός: Οι λατινικές μαρτυρίες, *Ηπειρ. Χρον.* 38(2004), σ.180κ.ε

Evenos fl., και Calidon fl.[98]. Από το Άκτιο ένας άλλος δρόμος περνούσε από το Δρυμό και μέσω Σταμνών-Πλευρώνος έφτανε στο Κρυονέρι[99].

Από τον πίνακα Peutinger είναι επίσης γνωστή μια άλλη διαδρομή, που ξεκινούσε επίσης από την Απολλωνία, διέσχιζε την κοιλάδα του Αώου έως το Τεπελένι, περνούσε κοντά στο φρούριο του Παλαιοκάστρου, συνέχιζε κατά μήκος της κοιλάδας του Δρίνου έφτανε στην Αδριανούπολη, στο σταθμό Ίλιον και από εκεί κατευθυνόταν στη Νικόπολη[100].

Η διείσδυση στην Ηπειρωτική ενδοχώρα ήταν ανέκαθεν επίπονη εξαιτίας του ορεινού της αναγλύφου[101]. Η οροσειρά της Πίνδου αποκλείει την περιοχή από τη Θεσσαλία. Το ίδιο συμβαίνει και με τα όρη της Αιτωλίας που απομονώνουν την Ακαρνανία και δυσκολεύουν την επικοινωνία της με την κεντρική Ελλάδα[102]. Τα ποτάμια, που κυλούν ανάμεσα στους ορεινούς ηπειρωτικούς όγκους, όριζαν κατά μεγάλο μέρος τις διαβάσεις της περιοχής. Αποτελούν φυσικές οδούς επικοινωνίας[103] και μεταφοράς αγαθών και ιδεών. Τα περισσότερα από αυτά ήταν σε ένα μέρος τους πλωτά. Ο Καλαμάς ήταν πλωτός τουλάχιστον μέχρι την αρχαία Γιτάνη (Γίτανα), όπου ο ποταμός δέχεται τα νερά του Καλπακιώτικου[104]. Το μεσαίωνα μικρά πλοία έπλεαν μέχρι και τη σκάλα Ζωριάνου, κοντά στη Σίδερη. Ο Λούρος (Αφάς) ήταν πλωτός έως και του Βουχέτιο και τη Χαράδρα, που ταυτίζονται με τους Ρωγούς και τη Φιλιππιάδα αντίστοιχα. Μικρά πλοία έπλεαν από τον Αμβρακικό κόλπο στο Άραχθο

---

[98] Σύμφωνα με την άποψη της Αξιώτη το τμήμα αυτό της διαδρομής αναφέρεται σε θαλάσσια «οδό», βλ. Αξιώτη 1980, σ.201κ.ε. Αντίθετα ο Κωνστάντιος με βάση μια σειρά από βασιλικές που εντόπισε κοντά στις δυτικές ακτές της Ακαρνανίας δέχεται και χερσαίο δρόμο, βλ. Κωνστάντιος 1984, σ.140.

[99] Πετρόπουλος 1991, σ.118. Σώζεται τμήμα λιθόστρωτου δρόμου κοντά στο χωριό Γουριώτισσα, νοτιοδυτικά της λίμνης Οζερός. Επίσης ο ίδιος 2007, σ.199κε. Για την ύπαρξη ρωμαϊκού δρόμου στην περιοχή βλ. Long 2001, σ.212.

[100] Hammond 1967, χαρ.17. Επίσης για το σταθμό Ίλιον βλ. στη σ.138.

[101] Το χειμώνα πυκνές χιονοπτώσεις απέκλειαν τις ορεινές περιοχές έως και τα τέλη της άνοιξης και καθιστούσαν τις διαβάσεις εξαιρετικά δύσκολες έως και απροσπέλαστες. Λόγω του ορεινού αναγλύφου οι περισσότερες διαβάσεις πρέπει να παρέμειναν αμετάβλητες από την αρχαιότητα έως και την εποχή της κατασκευής των αμαξιτών δρόμων.

[102] Αξιώτη 1980, σ.186κ.ε.

[103] Όπως έχει ήδη αναφερθεί πολλά από τα ποτάμια και τους χειμαρροπόταμους δεν αποτελούσαν πάντοτε προσβάσιμες διόδους επικοινωνίας, αφού σε αρκετές περιπτώσεις παλαιότερα διαχώριζαν παρά συνένωναν τις περιοχές που διέσχιζαν.

[104] Ένα πλήθος σφραγισμάτων που βρέθηκαν στην αρχαία Γιτάνη επιβεβαιώνουν την εμπορική ανάπτυξη της πόλης την αρχαία εποχή, στην οποία ασφαλώς μεγάλο ρόλο έπαιξε και ο ποταμός Θύαμης που κυλάει πολύ κοντά στην πόλη.

ποταμό[105]. Πλωτός ήταν επίσης και ο Αχέρων έως το Καστρί (Πανδοσία) και ο Αχελώος έως τον Στράτο.

Η κοιλάδα του Δρίνου (όπου έχει εντοπιστεί ένας μεγάλος αριθμός αρχαίων θέσεων) αποτελούσε μια από τις σημαντικότερες διαβάσεις Βορρά - Νότου και αντίστροφα. Από την κοιλάδα του Δρίνου η διάβαση περνά από την κοιλάδα του Γορμού, από όπου οδηγεί στην πεδιάδα του Καλπακίου και από εκεί στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων[106]. Μια παράκαμψη οδηγεί μέσω του ρου του Καλαμά στις ακτές του Ιονίου.

Δύο άλλες φυσικές διαβάσεις συνδέουν το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων με τον Αμβρακικό κόλπο[107]. Η μια διατρέχει κατά μήκος την κοιλάδα του Λούρου και η άλλη που βρίσκεται ανατολικότερα, περνά από τις υπώρειες του Ξηροβουνίου (Γοργόμηλος-Πέντε Πηγάδια-Σκλίβανη)[108]. Μια επίσης σπουδαία φυσική διάβαση οδηγούσε από τον Αμβρακικό κόλπο στο εσωτερικό της Ηπείρου, διέσχιζε την κοιλάδα του Θεσπρωτικού και την κοιλάδα του Άνω Αχέροντα (σημ. Λάκκα Σούλι)[109]. Η διάβαση αυτή βεβαιωμένα ήταν σε χρήση κατά τη ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική περίοδο, αφού κατά μήκος της έχουν εντοπιστεί αρκετά κατάλοιπα των εποχών αυτών (Στεφάνη, Βατίαι, Πολυστάφυλλο, Σιστρούνι).

Στη βόρεια Πίνδο εντοπίζονται έξι κύριες διαβάσεις, τις οποίες κατά την αρχαιότητα έλεγχε και υπερασπιζόταν ένα σχετικά πυκνό πλέγμα οχυρωμένων οικισμών[110]. Ένα από τα σημαντικότερα περάσματα της Πίνδου[111] που

---

[105] Ο περιηγητής Κυριακός από την Αγκώνα αναφέρει ότι το 1436 πήγε με τη συνοδεία του Καρόλου ΙΙ Τόκκο στον Αμβρακικό κόλπο, πλέοντας τον Άραχθο ποταμό, βλ. Zeibarth, 1926, σ.115. Επίσης, βλ..Ξενόπουλος 1884, σ.3 και Soustal, Koder 1981, σ.97 και 252κ.ε.

[106] Hammond 1967, σ.700, χαρ. 18.

[107] Κατά μήκος των διαβάσεων αυτών έχουν εντοπίστει πολλοί αρχαίοι τοιχισμένοι οικισμοί, βλ. Σ. Δάκαρης, Το Όρραον. Το σπίτι στην αρχαία Ήπειρο, *ΑΕ* 1986, σ.108κ.ε.

[108] Πρόκειται για μια διάβαση που ήταν κυρίως σε χρήση κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, βλ. Hammond 1967, σ.154, 156.

[109] *ΑΔ* 16(1960), σ.201 (Σ.Δάκαρης).

[110] Γ.Πίκουλας, Διασχίζοντας την Πίνδο. Α' περίοδος (2002-03). Ν. Γρεβενών, *ΑΕΜΘ* 16, 2002, σ.669 κ.ε., ο ίδιος, Διασχίζοντας την Πίνδο. Β' περίοδος (2003). Ν. Γρεβενών, *ΑΕΜΘ* 17, 2003, σ.611κ.ε., και ο ίδιος Διασχίζοντας την Πίνδο. Γ' περίοδος (2004). Ν. Γρεβενών, *ΑΕΜΘ* 18, 2004, σ. 641κ.ε.

[111] Για τα περάσμα της Πίνδου επίσης βλ. Κοσμάς 1955, σ.14-20 και Μ.Αράπογλου, Ιστορικά μονοπάτια Ζαγορίου, *Ιστορικογεωγραφικά* 2(1988), σ.191-95

οδηγούσαν στη Θεσσαλία[112] ήταν αυτό του Ζυγού (Κατάρρα), ενώ ένα δεύτερο κοντά στο χωριό Μηλιά Μετσόβου, οδηγούσε προς τη Δ. Μακεδονία[113]. Ένα άλλο σημαντικό οδικό πέρασμα από την Αμβρακία κατευθυνόταν στον ορεινό όγκο των Τζουμέρκων[114], περνούσε από το Βουλγαρέλι και δια μέσου *τῶν στενῶν τῶν μεγάλων πυλῶν* έφτανε στη Θεσσαλία[115].

Η Οικονομία

Οι μαρτυρίες των πηγών και οι λιγοστές αρχαιολογικές ενδείξεις δεν συγκροτούν μια σαφή εικόνα των οικονομικών δραστηριοτήτων του πληθυσμού της περιοχής που εξετάζουμε και των προϊόντων που αυτή παρήγαγε[116]. Η γεωμορφολογία της ευνόησε ιδιαίτερα την κτηνοτροφία, η οποία υπήρξε ήδη από την αρχαιότητα το στήριγμα της οικονομίας των κατοίκων της.

Η Ήπειρος ήταν φημισμένη για το ζωικό της κεφαλαίο[117]. Στα ορεινά βοσκοτόπια, τα παραποτάμια λιβάδια αναπτύσσονταν η κτηνοτροφία αιγοπροβάτων, γνωστών από την αρχαία φιλολογική παράδοση για το μέγεθος και την ποιότητά τους. Στις ελώδεις εκτάσεις εκτρέφονταν επίσης κοπάδια βοοειδών.

Οι Ηπειρώτες ονομάζονται από τον Πίνδαρο "*βουβόται*" και από τον Ησίοδο "*πολυβοῦται*" και "*πολύρρηνες*". Ο Ησίοδος εξυμνεί την Ελλοπία με τα εύφορα λιβάδια και τα πολλά κοπάδια με τα μεγαλόσωμα βόδια και τα

---

112 Για μια χερσαία οδό που από τη Θεσσαλονίκη οδηγούσε στο Βουθρωτό και την οποία ακολούθησαν στις αρχές του 10ου αιώνα οι σύντροφοι του οσίου Ηλία του Νέου βλ. Σταυράκος, 2007, σ.578-9.

113 Λαμπρίδης 1888, 1971, σ.14, σημ.1.

114 Κοσμάς 1955, σ.14-20, όπου αναφέρονται λεπτομερώς και άλλες οδικές αρτηρίες στον ορεινό όγκο των Τζουμέρκων, όπως το πέρασμα των Κριθαριών σε υψόμετρο 2.030μ., το πέρασμα του Μπάρου κ.ά.

115 Για τις διαβάσεις μεταξύ Ηπείρου και Θεσσαλίας βλ. F.Mottas and J.C.Decourt, Voies et milliaires de Thessalie, *BCH* 121(1997), σ.331, O.Karagiorgou, *Urbanism and Economy in Late Antique Thessaly*. 3th-7th cen. AD, Trinity 2001, σ.19 και Γ.Α.Πίκουλας, Από τη Νικόπολη στη Θεσσαλία, ΝΙκόπολις Β, σ.213-218..

116 Κατά τον Ε.Χρυσό δύο διατάγματα που εξέδωσε ο αυτοκράτορας Βαλεντινιανός το 373 προς τον Ζώσιμο, διοικητή της Νέας Ηπείρου, υποδηλώνουν ότι στην περιοχή κατά τη συγκεκριμένη εποχή τουλάχιστον υπήρχαν οικονομικά αποθέματα, βλ. Χρυσός 1981, σ.30κ.ε. Γενικότερα για τις αγροτικές δραστηριότητες στο Βυζάντιο βλ. Koder 2005, σ.79κ.ε.

117 Γενικότερα βλ. Σ.Δάκαρης, *Η κτηνοτροφία στην αρχαία Ήπειρο*, Ιωάννινα 1976.

πρόβατα που έβοσκαν εκεί. Ο Πλίνιος αναφέρει επίσης τις «*πυρρικές*» αγελάδες[118], γνωστές από την αρχαιότητα για την ποσότητα του γάλακτος την οποία παρήγαν καθημερινά, ενώ από άλλες πηγές είναι γνωστοί και οι «*λαρινοί βόες*» της Θεσπρωτίας. Πιστεύουμε ότι οι δραστηριότητες αυτές παρέμειναν αμετάβλητες και την εποχή που εξετάζουμε. Γνωστά ήταν επίσης τα άλογα της περιοχής που εγκωμιάζει ο Βιργίλιος, ενώ ο Στράβων μας πληροφορεί *και «ἡ Αἰτωλῶν καὶ Ἀκαρνάνων ἐρημία πρὸς ἱπποτροφίαν εὐφυὴς γέγονεν οὐκ ἧττου τῆς Θεσσαλίας»*[119].

Οι γεωργικές καλλιέγιες (δημητριακά, αμπέλια, ελιές κ.ά.) αποτελούσαν επίσης έναν άλλο παραδοσιακό άξονα της οικονομικής δραστηριότητας (πιν.7α,β). Ένα μεγάλο μέρος ωστόσο των εδαφών της Ηπείρου και της Ακαρνανίας δεν ήταν κατάλληλο για μεγάλης κλίμακας γεωργικές καλλιέργειες, αφού οι μεγάλες προσχωματικές πεδιάδες είναι δημιούργημα των συχνών προσχώσεων των ποταμών και δεν ήταν διαθέσιμες για γεωργική εκμετάλλευση κατά την αρχαιότητα, δεδομένου ότι το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου καλύπτονταν από έλη. Ο παραγωγικός χώρος απλώνονταν κυρίως στα μικρά οροπέδια και τις κοιλάδες.

Ο Πλίνιος[120] εγκωμιάζει τα ηπειρώτικα μήλα και τα όσπρια, που την εποχή του ήταν ονομαστά. Από τις λιγοστές μαρτυρίες των αρχαίων πηγών αξίζει να αναφέρουμε αυτή του Ξενοφώντα, ο οποίος στο βιβλίο του *Ελληνικά* αναφέρει την Κέρκυρα *ως ἐξειργασμένην παγκάλως καὶ πεφυτευμένην*[121].

Από τα σημαντικότερα προϊόντα, ενός τουλάχιστον μέρους της περιοχής, ήταν οπωσδήποτε οι ελιές[122] και το λάδι, όπως υποδηλώνεται από την παρουσία του κλάδου της ελιάς σε νομίσματα της Θεσπρωτικής Ελέας. Η ελιά και το ελαιόλαδο συνέβαλαν καθοριστικά στη διατροφή, καθώς και στην οικονομία της περιοχής ήδη από την αρχαιότητα. Επιπλέον το λάδι υπήρξε σημαντικό μέσο φωτισμού και είναι γνωστή η χρήση του σε τελετές της χριστιανικής θρησκείας. Ελαιοπυρήνες και λεκάνες για τη σύνθλιψη ελαιοκάρπου βρέθηκαν σε ανασκαφές στην πόλη της Άρτας[123], κοντά στον οικισμό Στρογγυλή Άρτας (στην

---

[118] *Historia Naturalis* VIII, 176.

[119] Στράβων 8,8,1.

[120] *Historia Naturalis* XIV, 51 και 76.

[121] *Ελληνικά* 6.2.6.

[122] Η έκταση των ελαιώνων σε παλαιότερες εποχές ήταν πιθανότατα πιο περιορισμένη. Τα τελευταία χρόνια πολλές πεδινές εκτάσεις και λοφοσειρές γύρω από την Άρτα, την Πρέβεζα, την Παραμυθιά κ.ά. έχουν καλυφθεί με ελαιόδενδρα.

[123] *ΑΔ* 54(1999), Β1, Χρονικά, οικ. Χ.Θεοδώρου (Α.Αγγέλη), σ.460κ.ε.

ακτή του Αμβρακικού κόλπου)[124], στο Κομπότι[125] και τη Λευκάδα[126], που πιστοποιούν τη δραστηριότητα παραγωγής λαδιού στις παραπάνω περιοχές από την αρχαιότητα έως και την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Λιγοστές πληροφορίες και αρχαιολογικές ενδείξεις έχουμε για την αμπελοκαλλιέργεια. Οι αρχαίες πηγές αναφέρουν τον κερκυραϊκό οίνο ως *μελίφρουα* και *ἄνθοσμο,* που παρασκευαζόταν με την προσθήκη λίγου θαλασσινού νερού στο μούστο. Η μελέτη των κερκυραϊκών αμφορέων[127] πιστοποιεί την καλλιέργεια της αμπέλου, το μέγεθος της παραγωγής του οίνου και ενισχύει την άποψη ότι αυτή υπήρξε η πηγή της οικονομικής ευμάρειας του νησιού[128].

Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος[129] αναφέρει τον λευκάδιο οίνο, τον οποίο θεωρεί ως έναν από τους καλύτερους της εποχής του, κάτι που επιβεβαιώνεται και από τον Αθήναιο[130]. Σε ανασκαφή που έγινε στην πόλη της Λευκάδας εντοπίστηκαν εκτός των άλλων και ληνοί για τη σύνθλιψη των σταφυλιών[131]. Ανάλογος ληνός εντοπίστηκε και στον Πόρο της Λευκάδας[132], ενώ κοντά στο λιμάνι της πόλης εντοπίστηκαν τα οικοδομικά λείψανα δημόσιων αποθηκών και θραύματα αμφορέων[133]. Τη ρωμαϊκή εποχή η Λευκάδα παρήγαγε επίσης τη *Λευκαδία ἴριδα,* δηλαδή αρωματικό λάδι από τα λευκά κρίνα της θάλασσας που

---

[124] Ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τα λείψανα μιας αγρέπαυλης (villa rustica) που αποτελούσε τον πυρήνα μιας εκτεταμμένης εγκατάστασης με ελαιοτριβεία. Σήμερα σώζονται κατά χώραν τρία μεγάλα λίθινα τριβεία (trapeta) και λίθινες λεκάνες των ελαιοπιεστηρίων αυτών, βλ. *ΑΔ* 48(1993), Β1, Χρονικά, σ.282κ.ε. (Α.Ντούζουγλη).

[125] Φωτογραφία αρχείου 8ης ΕΒΑ, όπου εικονίζονται λίθινα τριβεία (trapeta).

[126] Πλιάκου 2004, τομ.Β, σ.49κ.ε. και S.Morris, Πύργοι και Αγροικίες στην κλασική Λευκάδα: Έλεγχος της υπαίθρου στην Κλασική Ελλάδα, *Πρακτικά Ζ΄ Πανιόνιου Συνεδρίου*, Αθήνα 2004, τομ.Β, σ.79 κ.ε.

[127] Δ.Κουρκουμέλης, Οι κερκυραϊκοί αμφορείς, *Ενάλια* 2½(1990), σ.14-19.

[128] Δ.Κουρκουμέλης, Τα αρχαία κείμενα στη βάση μιας πρώτης προσέγγισης της αγροτικής εκμετάλλευσης στην Κέρκυρα κατά τους 5ο και 4ο π.Χ. αιώνες, βλ. *Αγροτικές δομές και αρχαίες κοινωνίες,* επιμ. Π.Δουκέλης-Λ.Μενδώνη, Παρίσι 1994, σ.237κ.ε.

[129] *Historia Naturalis* XIV, 76

[130] Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* Ι. 29,α. Σε άλλο όμως σημείο ο Αθήναιος αναφέρει ότι το κρασί της Λευκάδας προκαλούσε πονοκέφαλο, γιατί οι Λευκάδιοι έριχναν στο κρασί γύψο για να πετύχουν το καλό κόκκινο χρώμα, *Δειπνοσοφισταί* Ι. 30,β.

[131] Πλιάκου 2004, σ.54κ.ε.

[132] *ΑΔ* 46(1991), σ.244-5 (J.Carter-S.Morris).

[133] Α.Ντούζουγλη, Κ.Ζάχος, Αρχαιολογικές έρευνες στην Ήπειρο και τη Λευκάδα 1989-1990, *Ηπειρ. Χρον.* 31(1994), σ.144κ.ε., σχ.24.

αναφέρει ο Πλίνιος[134]. Ο ίδιος αναφέρει επίσης ότι στην Ήπειρο γίνονταν εμπόριο γύψου, ο οποίος εκτός των άλλων ήταν χρήσιμος και στη λεύκανση των ενδυμάτων[135].

Η περιοχή που εξετάζουμε *τραχεῖα καὶ ὀρῶν πλήρης* διακρίνονταν από την αρχαιότητα για τα δάση της. Τη φυσιογνωμία της αυτή διατήρησε έως και τον 18ο αιώνα[136]. Κατάφυτα με δένδρα βουνά και φαράγγια συνέθεταν ένα άγριο τοπίο δυσπρόσιτο και συχνά απροσπέλαστο. Μαρτυρίες νεότερων περιηγητών χαρακτηρίζουν την Ακαρνανία[137] ως ένα συνεχόμενο δυσπρόσιτο δάσος, φυσικό κρυσφύγετο ληστών[138]. Η ύπαρξη των δασών προϋποθέτει και μια σειρά δραστηριοτήτων σχετικών με την εκμετάλλευσή τους, για την οποία οι πληροφορίες που έχουμε προέρχονται από μεταγενέστερες πηγές.

Γνωστά τον 18ο αιώνα ήταν τα δάση των ακαρνανικών ακτών του Αμβρακικού, που η ξυλεία τους ήταν κατάλληλη για τη ναυπήγηση μεγάλων πολεμικών πλοίων. Στην περιοχή της Πλαγιάς και του Ξηρομέρου βρίσκονταν κατά τον W. Leak[139] οι ψηλότερες βελανιδιές της Ελλάδας. Στη βόρεια πλευρά του Αμβρακικού ονομαστά ήταν τα δάση του Λούρου[140], του Φλαμπουρά (κοντά στη Νικόπολη) και το δάσος της κοιλάδας των Ρωγών. Εκτεταμένα δάση υπήρχαν κατά μήκος των ακτών του Ιονίου, μεταξύ Πάργας και Φαναρίου. Η βελανιδιά ήταν κατά κύριο λόγο το κυρίαρχο δέντρο της περιοχής. Κλαδιά βελανιδιάς κοσμούν νομίσματα του Κοινού των Ηπειρωτών, επιτύμβιες στήλες, χρυσά στεφάνια κ.ά., ενώ η ιερή σχέση της περιοχής με το δένδρο αυτό πιστοποιείται με το Ιερό της Δωδώνης.

Η αλιεία (πιν.7γ) υπήρξε το στήριγμα της οικονομίας των παράκτιων οικισμών. Τα πλούσια αλιεύματα του Αμβρακικού κόλπου ήταν ξακουστά κατά την αρχαιότητα και ιδιαίτερα δύο από τα ψάρια του, ο κάπρος και ο λάβραξ[141]. Αναφέρονται επίσης *καρίδαι* (γαρίδες), *τεύθοι*, *τευθίδαι* (καλαμάρια και

---

134 *Historia Naturalis* 21-42.

135 *Historia Naturalis* 35, 198 και Θεόφραστος, *Περί Λίθων,* 64.

136 Hammond 1967, σ.40, όπου οι αρχαίες μαρτυρίες οι σχετικές με τα δάση της Ηπείρου. Επίσης βλ. Γιαννακοπούλου 1987, σ.4κ.ε. Γενικότερα για αντίστοιχες δραστηριότητες στο Βυζάντιο βλ. Koder 2005, σ.86κ.ε.

137 Γιαννακοπούλου1987, σ.5, σημ.9.

138 Hughes 1830, τομ. I, σ. 396.

139 Leak 1835, I, σ.164-5, 172. Ο ίδιος κάνει επίσης λόγο για τις δασικές εκτάσεις του Μακρυνόρους στη βόρεια ακτή του Αμβρακικού, βλ. Leak 1835, IV, σ. 236.

140 Hammond 1967, σ. 10, 55, 57

141 Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί,* 7, 86.

καλαμαράκια) και *κτέναι* (χτένια). Ο θαλάσσιος πλούτος του Αμβρακικού, που μπορούσε να καλύψει τις διατροφικές ανάγκες της Νικόπολης και να της εξασφαλίσει πλεόνασμα για εξαγωγές, αποτυπώνεται στα θαυμάσια ψηφιδωτά της Βασιλικής Α ή επισκόπου Δουμετίου[142] (πιν.7δ), καθώς και στον ανάγλυφο διάκοσμο τμήματος θωρακίου σήμερα στο Μουσείο Νικόπολης (πιν.7ε). Χαρακτηριστικό της μεγάλης αλιείας της Νικόπολης είναι η παρακάτω αναφορά του ανωνύμου συγγραφέα της γεωγραφικής πραγματείας του 4ου αιώνα [143] ..ἡ *πόλις Νικόπολις, ἡ ἰχθύων πολλῶν θαλασσίων εὐπορεῖ, ὥστε μισεῖν το εἶδος βλέποντα τοσοῦτο….* Χαρακτηριστική είναι επίσης η πληροφορία που διασώζει ο Πλούταρχος ότι σκωπτικά οι κάτοικοι της πόλης ονομάζονταν *….ἀμφίαλα ζῶα* ἤ *ἐν θαλάσση εὐτεθραμμένοι.*

Ο Κλαύδιος Αιλιανός[144] αναφέρει επίσης ότι στο Ιόνιο πέλαγος και στη θάλασσα της Λευκάδας υπήρχε πληθώρα ψαριών και ότι η αλιεία ήταν επικερδής εργασία για τους κατοίκους της. Σημαντική ήταν επίσης και η εκμετάλλευση των αλιευμάτων της λιμνοθάλασσας του Βουθρωτού, που συχνά αναφέρεται στις μεσαιωνικές πηγές και των παράλιων πόλεων του Ιονίου πελάγους και της Αδριατικής[145].

Οι παράλιες πόλεις πιθανότατα διέθεταν επίσης εισοδήματα από την εκμετάλλευση των ναυτικών σταθμών, αφού η Ήπειρος, και ιδιαίτερα τα λιμάνια της Νικόπολης[146], υπήρξαν σταθμός των εμπορικών πλοίων που από την Ιταλική χερσόνησο κατευθύνονταν στη νότια Ελλάδα και την Κωνσταντινούπολη και αντίθετα. Με το εμπόριο άλλωστε ασχολούνταν πολλές κοινωνικές ομάδες, όπως ναυτικοί, έμποροι, μεταφορείς κ.ά.

Αλυκές, τουλάχιστον γνωστές κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα, υπήρχαν στη Λευκάδα, κοντά στην Αυλώνα, τη Σαγιάδα και την Κέρκυρα. Το αλάτι ήταν προϊόν ζωτικής ανάγκης, αφού εκτός των άλλων χρησίμευε και στη διατήρηση των κρεάτων. Υπήρχε επίσης άφθονο κυνήγι ακόμη και στις παράκτιες

---

142 Χαλκιά 1997, εικ. 137, σ.176.

143 *Expositio Totius Mundi et Gentium*, επιμ. J.Rouge, Παρίσι 1966, βιβλ. II, κεφ.6, σ. 30.

144 *De Natura Animalium* 13,19.

145Από τον Pouqueville πληροφορούμαστε ότι τα ψάρια αφθονούσαν και στο λιμάνι του Πανόρμου, βλ. Pouqueville 1826, τομ.Ι, σ.38κ.ε.

146 Η Κ.Παπαγγελή έχει διατυπώσει την άποψη ότι τη ρωμαϊκή εποχή η Νικόπολη υπήρξε εμπορικός σταθμός σαρκοφάγων από την Άσσο της Μ.Ασίας, βλ. Παπαγγελή 1984, σ.43κ.ε.

περιοχές[147], ενώ θεωρείται βέβαιο για τις δασώδεις εκτάσεις, όπου τα θηράματα έβρισκαν καταφύγιο. Σκηνές κυνηγιού εικονίζονται στα ψηφιδωτά της Βασιλικής Α΄ ή Δουμετίου στη Νικόπολη (πιν.7στ), καθώς και σε μια ανάγλυφη πλάκα που βρέθηκε στην πόλη (εικ.7ε).

Σε επιγραφή του α΄ μισού του 3ου αιώνα αναφέρεται ο Θεοπρέπης[148], επίτροπος (procurator rationis purpuraraum) των αυτοκρατορικών εργαστηρίων επεξεργασίας της πορφύρας (η οποία δίνει μια πολύτιμη κόκκινη χρωστική ουσία), διορισμένος για την Αχαΐα, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία. Από τη μαρτυρία αυτή συνάγεται ότι στην Ήπειρο υπήρχαν εργαστήρια παραγωγής και βαφής υφασμάτων από πορφύρα, τα οποία την εποχή αυτή τελούσαν υπό κρατικό έλεγχο. Η παραπάνω πληροφορία επιβεβαιώνεται και ανασκαφικά, αφού όστρεα murex[149] (πορφύρας) βρέθηκαν στην Κασσώπη[150], τη Λευκάδα[151], τη Δωδώνη, που κατά τους ανασκαφείς τεκμηριώνουν ανάλογα εργαστήρια.

Από τα ευρήματα των ανασκαφών τεκμηριώνονται επίσης αρκετές βιοτεχνικές δραστηριότητες, όπως η αγγειοπλαστική, η υφαντουργία, η μεταλλοτεχνία, η λιθοξοϊκή, η επεξεργασία κτηνοτροφικών και αγροτικών προϊόντων.

Η παραγωγή κρασιού και λαδιού στην επαρχία της Epirus Vetus πιθανότατα δεν πρέπει να ήταν επαρκής με αποτέλεσμα να γίνεται εισαγωγή. Η πληθώρα θραυσμάτων αμφορέων διαφόρων περιοχών (πιν.8α-δ) μαρτυρούν τις εμπορικές σχέσεις της επαρχίας με διάφορες πόλεις του υστερορωμαϊκού κόσμου. Έχουν αναγνωριστεί διάφορες κατηγορίες αμφορέων λαδιού και κρασιού της Βορείου Αφρικής και της Ιταλίας που τεκμηριώνουν εισαγωγές ανάλογων προϊόντων στην Ήπειρο. Από τα στοιχεία που έχουμε μέχρι σήμερα φαίνεται ότι η κατανομή των εισαγώμενων προϊόντων ήταν σχετικά

---

147 Στο Χρονικό των Τόκκο αναφέρεται ότι ο Κάρολος και ο Λεονάρδος Τόκκο συχνά διασκέδαζαν κυνηγώντας στην περιοχή της Άρτας. Ένα ανάλογο κυνήγι μια μέρα του 1436 μας περιγράφει ο Κυριακός από την Αγκώνα, βλ. Zeibarth, 1926, σ.115.

148 Σαρικάκης 1966, σ.208κ.ε.

149 Η πορφύρα, πολύτιμο υλικό βαφής, προερχόταν από το έκκριμα αδένα των κοχυλιών murex brandalis, murex trunculus, purpura haemostoma. Η εφεύρεση της πορφυροβαφής, λεπτομέρειες της οποίας αναφέρονται από τον Πλίνιο το Νεώτερο, αποδίδεται στους Φοίνικες. Τα όστρεα αυτά είναι άφθονα στις ακτές του Αμβρακικού κόλπου και του Ιονίου πελάγους. Ένας μεγάλος σωρός κοχυλιών murex brandaris, που πιθανόν πιστοποιεί βιοτεχνική εγκατάσταση, εντοπίστηκε στον όρμο Βαθύ της Πρέβεζας, βλ. Stein 2001, σ.65 κ.ε.

150 Dakaris 1971, σ.17, 96, 106.

151 Πλιάκου 2004, σ.55.

περιορισμένη[152], αφού ανάλογα όστρακα βρέθηκαν στη Νικόπολη, στον Ονγχεσμό[153], στον παλαιοχριστιανικό οικισμό του Λαδοχωρίου[154] και σε θέσεις που εντοπίζονται αγρεπαύλεις. Θεωρούμε όμως αρκετά πιθανόν ότι η μελέτη της κεραμικής[155] που σήμερα είναι αποσπασματική, να δώσει μια άλλη εικόνα των εισαγωγών αναλόγων προϊόντων στην περιοχή την περίοδο που εξετάζουμε.

*

Η οικονομική δραστηριότητα της περιοχής παρέμεινε για αρκετούς αιώνες η ίδια, ωστόσο τη ρωμαϊκή εποχή υπέστη σημαντικές μεταβολές. Ο νέος παράγοντας που άλλαξε τα αρχικά δεδομένα ήταν η εγκατάσταση των Ρωμαίων αποίκων σε αγροτικές εγκαταστάσεις ή σε αποικίες[156]. Λόγω του φυσικού πλούτου, της πλούσιας κτηνοτροφίας και της γειτνίασης της Ηπείρου με την Ιταλία, η περιοχή προσέλκυσε το ενδιαφέρον των Ρωμαίων, οι οποίοι ήδη από τις αρχές του 1ου αιώνα εγκαταστάθηκαν εδώ[157]. Εκτός των μεμονωμένων εγκαταστάσεων ιδρύθηκαν στην Παλαιά και Νέα Ήπειρο και ρωμαϊκές αποικίες[158], όπως η Φωτική, το Βουθρωτό, το Δυρράχιο, η Βύλλιδα και η Αδριανούπολης.

---

[152] M.Moore, Roman and Late Antique Pottery of Southern Epirus: Some Results of the Nikopolis Survey Project, στο *Epirus in the Roman Period*, Αθήνα 2001, σ.79κ.ε. Δεν αποκλείεται οι εισαγωγές ανάλογων προϊόντων να αφορούσαν κυρίως στην άρχουσα τάξη της επαρχίας. Επίσης βλ. *Νικόπολη* 2009, σ.98-99, 112κ.ε., όπου φωτογραφίες αμφορέων που βρέθηκαν στη Νικόπολη.

[153] Y.Çerova, Kontibut I rim bi amforat e keshtjelles se Onhezmit, *Ilira* 22(1-2), σ.245-56.

[154] Η κεραμική που έχει έρθει στο φως είναι σημαντική ωστόσο, δεν έχει επαρκώς μελετηθεί μέχρι σήμερα.

[155] Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πληθώρα των αμφορέων που έρχονται στο φως κατά τις ανασκαφικές εργασίες στο Λαδοχώρι Θεσπρωτίας, που φανερώνουν την εμπορική κίνηση του παράλιου οικισμού που αποκαλύπτεται τα τελευταία χρόνια.

[156] Σαρικάκης 1964, σ.105 κ.ε. ο ίδιος 1966, σ.193κ.ε. Ο Varro ονομάζει τους ρωμαίους αυτούς αποίκους *συνηπειρώτες,* ενώ ο Κικέρων *epirotici homines*. Πολλές πληροφορίες σώζονται στην αλληλογραφία του Κικέρωνα με τον Τίτο Π.Αττικό, ο οποίος στην περιοχή του Βουθρωτού είχε αγοράσει μεγάλες εκτάσεις, βλ. *Προς Αττικόν*, 1, 5, 7. Επίσης πληροφορίες αντλούμε από το Βιβλίο του Varro, *De re rustica* 2, 5, 1.

[157] Ρήγινος 2007, σ.164κ.ε.

[158] Πιθανότατα ρωμαϊκή αποικία υπήρξε και το Άκτιο, όπως συνάγεται από μια πληροφορία του Πλίνιου, ο οποίος αναφέρει στο βιβλίο *Historia Naturalis, 4, 5. … colonia Augusti Actium.*

Την εποχή που εξετάζουμε[159] η εκμετάλλευση ενός μέρους της γεωργικής παραγωγής και του εμπορίου εξακολούθησε να είναι στα χέρια μεγαλοϊδιοκτητών[160], αφού πολλοί από αυτούς κατείχαν μεγάλα κτήματα[161] και κατ' επέκταση μεγάλη περιουσία. Η τάση αυτή, αλλά και η διαχείριση μεγάλων κτημάτων, είχε μακροπρόθεσμα σοβαρές οικονομικές και πολιτικές επιπτώσεις.

Τα παραπάνω ενισχύονται από μια σειρά μεγάλων αγρεπαύλεων[162] που έχουν έρθει στο φως τα τελευταία χρόνια και στην Ήπειρο, όπως αυτές κοντά στη Στρογγυλή[163], στα Ριζά («Φραγκοκκλησιά») και στη Καστροσυκιά[164], για να περιοριστούμε στις πολυτελέστερες εξ αυτών. Αρκετές επίσης έχουν εντοπιστεί στη Θεσπρωτία και την Ακαρνανία. Είναι επίσης γνωστό ότι αυτή την εποχή μεγάλη κτηματική περιουσία διέθετε και η Εκκλησία, που πολύ σύντομα υιοθέτησε μεθόδους ανάλογες με αυτές των ιδιοκτητών των μεγάλων αγροκτημάτων.

#

[159] Γενικότερα για την οικονομία αυτής της εποχής βλ. C.Morisson, J.P.Sodini, Ό έκτος αιώνας στο *Οικουομική Ιστορία του Βυζαντίου*. Από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα.Επιμ. Α.Ε.Λαΐου, Αθήνα 2006, Α τόμος, σ. 281-360.

[160] A.Cameron, *Η Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, 284-430μ.Χ.,* σε ελληνική μεταφρ. Αθήνα 2000, σ.180κ.ε.

[161] Ένα μεγάλο μέρος της γης είχε εγκαταλειφθεί εξαιτίας πολέμων και της μακροχρόνιας παραμονής των ανδρών στο στρατό και ήταν εύκολη η εξαγορά τους. Επιπλέον για πολλούς ήταν πιο εύκολο να κατοικούν σε ένα αστικό κέντρο, όπου μπορούσαν να ζουν από τη δημόσια διανομή τροφίμων και την εκκλησιαστική φιλανθρωπία.

[162] Από τις πηγές είναι επίσης γνωστή η μεγάλη περιουσία της Παύλας, κόρης του συγκλητικού Rogatus, η οποία κατείχε μεγάλα κτήματα κοντά στη Νικόπολη, αλλά και του Παυλίνου από την Πέλλα που διέθετε μεγάλη κτηματική περιουσία στην Ήπειρο, βλ. Χρυσός 1981, σ.92κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

[163] Εκτενέστερα βλ. στη σ.121.

[164] Εκτενέστερα βλ. στη σ.111.

Ιστορικό πλαίσιο

Η ιστορία της επαρχίας Epirus Vetus την υστερορωμαϊκή περίοδο είναι αρκετά ασαφής και ελάχιστα γνωστή[165]. Οι λιγοστές αναφορές των πηγών έχουν επαρκώς μελετηθεί από παλαιότερους μελετητές και για το λόγο αυτό θα αναφερθούμε συνοπτικά στα σημαντικότερα γεγονότα που τη σηματοδοτούν[166].

Η επαρχία Epirus Vetus αναφέρεται για πρώτη φορά στο ανώνυμο κείμενο Laterculus Veronensis[167]. Η ίδρυσή της χρονολογείτο έως πρόσφατα γενικά στις αρχές του 4ου αιώνα[168]. Με βάση όμως μια επιγραφή σε βάθρο αγάλματος[169] που εντοπίσαμε στη Φωτική (πιν.8ε), η οποία αναφέρει το όνομα της επαρχίας και παράλληλα το όνομα του ηγεμόνα της Coronius Titianus[170], προσδιορίζουμε την ίδρυση της επαρχίας μεταξύ των ετών 293, έτος κατά το οποίο μνημονεύεται ο Julius Lepidus, ηγεμόνας της αδιαίρετης ακόμη

---

165 Γ.Θεοχαρίδης, Προβλήματα Μεσαιωνικής Ιστορίας της Ηπείρου, *Δωδώνη* 1972, σ.3κ.ε. Φ.Οικονόμου, Μεσαιωνική Ήπειρος (395-1430), *Ηπειρ. Ημερ.* 1980, σ.322κ.ε. και Χρυσός 1981, σ.22κ.ε.

166 Χρυσός 1981, σ.5κ.ε. Επίσης βλ. Χρυσός 1997, σ.161κ.ε. Γενικότερα για την ρωμαϊκή περίοδο στην Ήπειρο βλ. Σαρικάκης 1964, σ.105κ.ε. Σε αντίθεση με τον 2ο μ.Χ. αιώνα, έμμεσα συμπεραίνουμε ότι τον 3ο αιώνα η επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου πρέπει να δέχθηκε τις συνέπειες της γενικότερης κρίσης που επικράτησε στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Τον 3ο αιώνα και συγκεκριμένα το 267 αναφέρεται επιδρομή των Ερούλων στον Ελλαδικό χώρο, από την οποία όμως δεν είναι βέβαιο ότι επλήγησαν οι περιοχές της επαρχίας που εξετάζουμε, αν και τρεις νομισματικοί θησαυροί που βρέθηκαν στην περιοχή σχετίστηκαν με τις βαρβαρικές αυτές επιδρομές. Με την επιδρομή επίσης των Ερούλων έχει συνδεθεί και η ανακατασκευή μέρους των ρωμαϊκών τειχών της Νικόπολης (βορειοανατολικού σκέλους), βλ. Ζάχος 2007, σ.287, σημ. 65. Κατά τη C.Snively μέρος των ρωμαϊκών τειχών πιθανόν στα τέλη του 3ου–αρχές 4ου αι. ανοικοδομήθηκαν. Σύμφωνα με την ίδια τα σπόλια που χρησιμοποιήθηκαν στα τείχη είναι ενδεικτικό ότι πολλά κτίρια είχαν καταστραφεί ή είχαν εγκαταληφθεί, βλ. Snively 2007, σ.742-3.

167 Πρόκειται για έναν κατάλογο των επαρχιών της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, των αρχών του 4ου αιώνα με μεταγενέστερες προσθήκες, βλ. O.Seeck, *Notitia dignitatum accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Latercula provinciarum,* Stuttgard 1876 (ανατύπωση 1962), σ.249. και Χρυσός 1981, σ.12, σημ.1.

168 Η δημιουργία των επαρχιών αποδίδεται στον αυτοκράτορα Διοκλητιανό και πιστεύεται ότι αποτέλεσε μέρος ενός ευρύτερου μεταρρυθμιστικού προγράμματος διοίκησης του ρωμαϊκού κράτους, που αποσκοπούσε στην ανάκαμψή του από την κρίση του 3ου αιώνα. Γενικά βλ. Χρυσός 1981, σ.12κ.ε.

169 *ΑΔ* 43(1988), Β1, Χρονικά, σ.323 (Β.Παπαδοπούλου).

170 Πρόκειται για τον παλαιότερο, πιθανότατα πρώτο, ηγεμόνα της επαρχίας, το όνομα του οποίου δεν είναι γνωστό από άλλες πηγές. Σε αντίθεση με την Epirus Nova, λιγοστοί ηγεμόνες της Epirus Vetus είναι γνωστοί βλ. Heil 1995, σ.159-162.

Ηπείρου και 305, έτος κατά το οποίο αναφέρεται ο Coronius Titianus, παλαιότερος μέχρι σήμερα γνωστός ηγεμόνας της[171]. Έως πρόσφατα παλαιότερος ηγεμόνας της Epirus Vetus θεωρείτο ο Valerius Casianus, ο οποίος είχε αφιερώσει επιγραφή στον αυτοκράτορα Λικίνιο και επομένως θα πρέπει να υπηρέτησε μεταξύ των ετών 308-324[172].

Η επαρχία Epirus Vetus[173] τον 4ο αιώνα ανήκε στη διοίκηση (επαρχότητες ή πρεφεκτούρες) των Μυσιών[174]. Η ίδια επαρχία στα τέλη του ίδιου αιώνα υπαγόταν στην υπαρχία του Ιλλυρικού, ενώ από το 425 ανήκε στο Ανατολικό Ιλλυρικό με πρωτεύουσα τη Θεσσαλονίκη[175]. Αποτελούσε τη 12η επαρχία, με 11 πόλεις, οι οποίες αναφέρονται στο Συνέκδημο του Ιεροκλή[176] και είναι οι εξής: ***Νικόπολη, Δωδώνη, Εύροια Ακνίου(;)***[177]***, Αδριανούπολη, Φοινίκη, Αγχιασμός, Άππων, Βουθρωτός, Φωτική, Κέρκυρα νῆσος, και Ιθάκη νῆσος***. Από αυτές, πέντε εντοπίζονται ή τοποθετούνται στο νότιο τμήμα του σημερινού Αλβανικού κράτους, δύο στα Ιόνια νησιά και τέσσερις στο σημερινό διαμέρισμα της Ηπείρου. Έδρα του ηγεμόνα (praeses) της επαρχίας ήταν η Νικόπολη, η οποία ήταν επίσης έδρα του μητροπολίτη. Η επαρχία είχε

---

171 Heil 1995, σ.159-162. E.Sironen, Some Notes on Inscriptions of Roman Date from Thesprotia, στο *Thesprotia* 2009, σ.185κ.ε.

172 Για την επιγραφή βλ. Baçe 1981, σ.217κ.ε.

173 Για τη διοικητική οργάνωση της επαρχίας βλ. Χρυσός 1981, σ.12κ.ε. Επίσης βλ. Soustal, Koder 1981, σ.45κ.ε.

174 Κωνσταντακοπούλου 1984, σ.40.

175 Αυτό συνέβη μετά την κατάληψη του Σιρμίου από τους Ούννους, το 441.

176 Honigmann 1939, 651(3)-652(7). Πρόκειται για έναν κατάλογο των πόλεων της αυτοκρατορίας της εποχής του Ιουστινιανού που συντάχθηκε μεταξύ των ετών 527-28, ο οποίος όμως ουσιαστικά αναφέρεται στην κατάσταση που επικρατούσε την εποχή του Θεοδοσίου Β΄ (408-450), βλ. A.Jones, *The cities of the Eastern Roman Provinces*, β΄ έκδοση Oxford 1971, σ. 514κ.ε. Χαρακτηριστικό πάντως είναι ότι μολονότι στην επικεφαλίδα 651,3 αριθμούνται 12 πόλεις, ονομαστικά αναφερόταν μόνο 11, αν εκλάβουμε τις λέξεις Εύροια Ακνίου (σύμφωνα με την επικρατέστερη μέχρι σήμερα άποψη), ως το όνομα μιας πόλης. Μολονότι για την Εύροια Ακνίου έχουν γραφεί αρκετά, ωστόσο το θέμα παραμένει ανοικτό. Αναρωτιόμαστε όμως μήπως με τη λέξη Ακνίου (εκ νέου) κρύβεται το παραφθαρμένο όνομα μιας άλλης πόλης που δεν σχετίζεται με την Εύροια. Γενικότερα για την Εύροια βλ. στη σ.149κ.ε. Επίσης γενικότερα για τη διοικητική διαίρεση κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο βλ. Koder 2005, σ.109κ.ε.

177 Ο Honigmann 1939, 651, 6-7, προτείνει με επιφύλαξη τη γραφή Αλησίου, αντί Ακνίου, ταυτίζει ωστόσο την Εύροια με το Κάστρο των Ιωαννίνων.

οκτώ επισκοπές, οι οποίες εξαρτώνταν από τον επίσκοπο Θεσσαλονίκης, που ως εκπρόσωπος (βικάριος) του πάπα υπάγονταν αρχικά στον πάπα της Ρώμης[178]. Κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους επιβιώνουν οι βασικές δομές της διοίκησης, της οικονομίας και της κοινωνίας των αυτοκρατορικών χρόνων (πιν.9α), σταδιακά όμως με την επικράτηση του χριστιανισμού και των δεδομένων που αυτός επιφέρει, αρχίζει η μετεξέλιξη και αναδιοργάνωσή τους[179]. Τα λιγοστά στοιχεία που διαθέτουμε και αφορούν στη διοικητική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση της επαρχίας συνθέτουν την εικόνα μιας μάλλον ευημερούσας επαρχίας, στην οποία συνέβαλαν οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου και τα ευεργετικά μέτρα του αυτοκράτορα Ιουλιανού, αν και δεν έλειψαν οι βαρβαρικές επιδρομές και οι φυσικές καταστροφές με τα προβλήματα που αυτές συνεπάγονταν.

Το 346 αναφέρεται ένας μεγάλος σεισμός[180] που κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος του Δυρραχίου και δεν αποκλείεται να επηρέασε και περιοχές της Παλαιάς Ηπείρου, αφού έγινε αισθητός και στη Ρώμη[181]. Γύρω στο 380 οι Βησιγότθοι λεηλάτησαν την Ήπειρο[182]. Επιδρομές Βησιγότθων υπό τον Αλάριχο μαρτυρούνται και το 397, οι οποίοι και παρέμειναν για κάποιο διάστημα στην περιοχή[183]. Ο Αλάριχος διωκόμενος από τον Στιλίχωνα «*εἰς τὴν Ἤπειρον διαβῆναι καὶ τὰς ἐν ταύτῃ λήσασθαι πόλεις*»[184]. Το σημαντικότερο γεγονός αποτελεί αναμφίβολα η κατάληψη της Νικόπολης, πρωτεύουσας της επαρχίας, από τους Βανδάλους το 474 (οι Βάνδαλοι το 455 είχαν καταλάβει και καταστρέψει τη Ρώμη), οι οποίοι ήδη αρκετά χρόνια νωρίτερα λεηλατούσαν τα παράλια της Ηπείρου.

Οι συνέπειες πάντως των βαρβαρικών επιδρομών υπήρξαν μεγάλες, μεταξύ των οποίων οι λεηλασίες πόλεων και υπαίθρου, η αιχμαλωσία κατοίκων[185], η ανασφάλεια και η οικονομική στασιμότητα. Από τις πηγές είναι

---

178 Για το περίπλοκο θέμα του λεγόμενου βικαριάτου του Ιλλυρικού βλ. Γ.Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1980, σ.103κ.ε. Επίσης βλ. Petri 1984, σ.47-48.

179 Γενικά βλ. Χριστοφιλοπούλου 2004, σ.65-70.

180 Χρυσός 1981, σ.81κ.ε. Γενικά για τους σεισμούς E.Guidoboni, *Catalogue of ancient earthquakes in the Mediterranean area up to the 10th century*, Rome 1994.

181 Γενικότερα για τους σεισμούς στην Ήπειρο βλ. Χρυσός 1981, σ.81κ.ε.

182 Φουρίκης 1928, σ.134

183 Χρυσός 1981, σ.39κ.ε.

184 Ζώσιμος 5,7,2.

185 Ένας από τους επιφανείς πολίτες που αιχμαλωτίστηκαν ήταν και ο επίσκοπος Διάδοχος Φωτικής, βλ. Χρυσός 1981, σ.54.

γνωστές οι προσπάθειες του συγκλητικού Σεβήρου, προκειμένου να ελευθερώσει κατοίκους της Νικόπολης που κρατούνταν αιχμάλωτοι από τον Γιζέριχο στην Αφρική[186]. Το 517 οι Γέτες λεηλάτησαν εδάφη της Παλαιάς Ηπείρου. Λίγα χρόνια αργότερα το 522 καταστρεπτικός σεισμός έπληξε το Δυρράχιο. Πολλοί ερευνητές συνδέουν το σεισμό αυτό με τον ίδιο που κατέστρεψε την Κόρινθο. Δεν αποκλείεται ο σεισμός αυτός να είχε σοβαρές συνέπειες και στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου.

Στο β΄ μισό του 5ου αιώνα τοποθετούνται χρονικά οι περισσότερες και σημαντικότερες οχυρώσεις πόλεων, όπως η Νικόπολη το Βουθρωτό και ο Αγχιασμός, ενώ έως και τα μέσα του 6ου αιώνα χρονολογούνται οι περισσότεροι ναοί[187] στην περιοχή της επαρχίας Epirus Vetus, οι οποίοι με τα μέχρι σήμερα δεδομένα ανέρχονται σε 35 τον αριθμό. Οι ναοί και τα ευρήματα (ψηφιδωτά, γλυπτός διάκοσμος, κ.ά.) που έχει φέρει στο φως η ανασκαφική έρευνα, παρέχουν σημαντικά στοιχεία για την περίοδο που εξετάζουμε, αφού προϋποθέτουν μια οικονομική ευρωστία της περιοχής, η οποία υποχωρεί μετά το β΄ μισό του 6ου αιώνα.

Το 551 Οστρογότθοι του Τοτίλα με ναυτική δύναμη, σύμφωνα με τον Προκόπιο[188], λεηλάτησαν την Κέρκυρα, τα Σύβοτα[189], «*τα ἀμφὶ Δωδώνην χωρία*[190] *καὶ διαφερόντως Νικόπολίν τε καὶ τὴν Ἀγχίαλου*[191]». Την ίδια περίπου εποχή οι επαρχίες της Παλαιάς και Νέας Ηπείρου περιλαμβάνονται στο πρόγραμμα του Ιουστινιανού, ο οποίος προκειμένου να προστατεύσει τις πόλεις τους, επισκευάζει τις ήδη υπάρχουσες οχυρώσεις ή κτίζει νέα ισχυρά τείχη σε νέες στρατιωτικές θέσεις, κατάλογο των οποίων μας παραδίδει ο ιστορικός Προκόπιος[192]. Στα πλαίσια του εκτεταμένου αυτού οικοδομικού προγράμματος

---

[186] Χρυσός 1981, σ.52κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

[187] Κανένα θρησκευτικό μνημείο της περιοχής δεν μπορεί με βεβαιότητα να χρονολογηθεί στον 4ο ή το α΄ μισό του 5ου αιώνα. Οι χρονολογήσεις, που έχουν δοθεί για τις βασιλικές της Γλυκής, της ακρόπολης του Βουθρωτού κ.ά., έχουν απορριφθεί από νεότερους μελετητές. Πάντως και στην ίδια την Κωνσταντινούπολη ελάχιστα μνημεία του 4ου αι. έχουν βρεθεί, που χρονολογούνται τον 4ο αιώνα, σε σύγκριση με τον μεγάλο αριθμό μνημείων που θα πρέπει να κατασκευάστηκαν στη νέα πρωτεύουσα την εποχή αυτή.

[188] Προκοπίος, *De bello Gothico* IV 22, 17/18 και 30-32.

[189] Για τα Σύβοτα και την ταύτισή τους με το Λαδοχώρι βλ. στη σ.90κ.ε.

[190] Κατά τον Ε.Χρυσό ο Προκόπιος υπονοεί την ευρύτερη περιοχή και όχι τους οικισμούς γύρω από τη Δωδώνη, η οποία άλλωστε βρίσκεται στο εσωτερικό της Ηπείρου, βλ. Χρυσός 1981, σ.65.

[191] Πρόκειται πιθανότατα για την πόλη του Αγχιασμού (σημ. Άγιοι Σαράντα), απέναντι από την Κέρκυρα.

[192] Προκόπιος, *De Aedificiis*, IV, 4.

περιλαμβάνονται 36 οχυρώσεις, εκ των οποίων σύμφωνα πάντα με τον Προκόπιο, οι 12 κατασκευάστηκαν εκ θεμελίων, ενώ οι 24 ανανεώθηκαν[193] με τη χρηματοδότηση του αυτοκράτορα. Το οικοδομικό αυτό πρόγραμμα του Ιουστινιανού επέφερε σημαντικές αλλαγές στο χάρτη της περιοχής, αν και γενικά υπάρχουν πολλές και διαφορετικές απόψεις για την έκταση του οικοδομικού προγράμματος του συγκεκριμένου αυτοκράτορα και αμφισβητήσεις για την αξιοπιστία των αναφορών του Προκοπίου.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι βαρβαρικές επιδρομές και οι επιθέσεις προκάλεσαν τεράστιες αναστατώσεις, αλλά είναι δύσκολο να αξιολογούν οι επιπτώσεις τους στην εθνογραφική σύνθεση της περιοχής. Με καταστροφές που υπέστησαν κατά τις επιδρομές των Σλάβων ή των Οστρογότθων, γύρω στα μέσα του 6ου αιώνα συνδέεται η «*ανανέωση*» των τειχών της Νικόπολης, της Φωτικής και της Φοινίκης από τον Ιουστινιανό[194].Το 587/8 κατά την βασιλεία του Μαυρικίου, αναφέρονται σλαβικές επιδρομές[195] και παράλληλη εγκατάσταση στην περιοχή[196], ενώ είχαν προηγηθεί επιδρομές ήδη και το 548/9. Πολλοί κάτοικοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις πόλεις και τους οικισμούς και να καταφύγουν σε ασφαλέστερες περιοχές[197] ή σε γειτονικές νησίδες[198], όπως οι Παξοί[199], το νησί Καστός[200], το νησάκι Πρασούδι[201] στα ανοιχτά του κόλπου της

---

193 Για τις οχυρώσεις της εποχής αυτής βλ. στη σ.99κ.ε.

194 Χαλκιά 1997, σ.166κε.

195 Την πληροφορία αντλούμε από το Χρονικό της Μονεμβασιάς, βλ. Χρυσός 1981, σ.68κ.ε. Επίσης Χρυσός 1997, σ.164-5, 182-84. Γενικότερα βλ. P.Charanis, The Chronicle of Monemvasia and the question of the Slavonic settlements in Creece, *DOP* 5(1950), σ.162κ.ε.

196 Κατά τον J.Koder, οι επιδρομές αυτές δεν κατάφεραν να καταστρέψουν τη διοικητική διάρθρωση της επαρχίας, βλ. Koder 1982, σ.18. Επίσης Osswald 2007, σ.128.

197 Πιθανότατα με τόπο εγκατάστασης-διαφυγής θα πρέπει να συνδυαστεί και το τοπωνύμιο Επισκοπή, κοντά στο Σπανοχώρι στο εσωτερικό της Λευκάδας, όπου πιθανολογείται η ύπαρξη βασιλικής, βλ. στη σ.180.

198 Ο τρόμος μπροστά στους βαρβάρους εισβολείς ώθησε μεγάλες μάζες πληθυσμού του ελλαδικού χώρου να μετακινηθούν σε ασφαλέστερες περιοχές. Μεταξύ των τόπων προσωρινής ή μονιμότερης εγκατάστασης των απειλούμενων κατοίκων ήταν τα νησιωτικά καταφύγια. Ο S.Hood, πρώτος αναγνώρισε τον οικιστικό τους ρόλο, βλ. S.Hood, Isles of refuge, *BSA* 1970, σ.37κ.ε. Επίσης βλ. Α.Σάμψων, Χερσαία και νησιωτικά καταφύγια της πρώιμης Βυζαντινής περιόδου στην Εύβοια και την ανατολική Βοιωτία, *Αρχείον Ευβοικών Μελετών,* 26(1984-5), σ.362κ.ε. και Α.Κύρου, Πιτυούσα-Σπέτσαι, *Πρακτικά Ζ΄ διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών,* Αθήνα 2007, τομ.1, σ.7κ.ε.

199 Στην Οζιά Παξών έχουν εντοπιστεί δύο βασιλικές που χρονολογούνται στα τέλη του 6ου-αρχές 7ου αιώνα, βλ. *ΑΔ* 22(1967), Χρονικά σ.374-5 (Π.Βοκοτόπουλος). Κατά μια άποψη οι δύο βασιλικές των Παξών ανήκουν στον οικισμό που δημιουργήθηκε στην περιοχή της Οζιάς από

Ηγουμενίτσας, ενώ αντίστοιχη θεωρείται και η περίπτωση της νησίδας Κέφαλος[202] στον Αμβρακικό κόλπο[203]. Το ίδιο πιθανότατα ισχύει και για τα Λαγούδια, νησάκι στη νοτιοδυτική ακτή της Κέρκυρας, όπου βρέθηκε υστερορωμαϊκή κεραμική.

Με σλαβικές επιδρομές στα τέλη του 6ου αιώνα συνδέεται και η εγκατάσταση προσφύγων από την ηπειρωτική πόλη Εύροια, στο κάστρο της Κασσιώπης στην Κέρκυρα. Η περίπτωση της Εύροιας είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα. Αν και η πόλη δεν έχει μέχρι σήμερα ταυτιστεί με ασφάλεια, ωστόσο διαθέτουμε αρκετές γραπτές μαρτυρίες για τις δραματικές καταστάσεις που έπρεπε να αντιμετωπίσουν οι κάτοικοί της στα τέλη του 6ου, όταν αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πόλη τους μαζί με το σκήνωμα του προστάτη τους αγίου Δονάτου. Οι κάτοικοί της πάντως δεν κατάφεραν να επιστρέψουν έως το 604, όταν προέκυψε η γνωστή διένεξη μεταξύ των επισκόπων Κασσιώπης Αλκίσωνα και του Ευροίας Ιωάννη[204].

Ηπειρώτες πρόσφυγες που εγκατέλειψαν τις εστίες τους, εξαιτίας των σλαβικών επιδρομών, βλ. Χρυσός 1997, σ.183, σημ.2. Για τον εντοπισμό στους Παξούς και άλλων βασιλικών από τη γράφουσα βλ. στη σ.175κ.ε.

200 Στο Ιόνιο πέλαγος απέναντι από τον κόλπο του Μύτικα βρίσκεται η νησίδα Καστός, όπου σώζεται οχύρωση αυτής της εποχής. Στο νησί υπάρχει το τοπωνύμιο Επισκοπή, είναι όμως άγνωστο αν αυτό συνδέεται με μια έστω και προσωρινή εγκατάσταση επισκόπου, βλ. στη σ.181-182.

201 Βασιλικού 2004, σ.101κ.ε. και στη σ.145. Θεωρώ απίθανο να υπήρξε εδώ εγκατάσταση κατοίκων, αφού, από όσο γνωρίζω, το νησάκι είναι άνυδρο. Επιπλέον δεν παρέχει ασφάλεια, καθώς βρίσκεται μπροστά στον κόλπο της Ηγουμενίτσας και στη διαδρομή που ακολουθούν τα πλοία που έρχονται από την Κέρκυρα.

202 Χρυσός 1997, σ.183 και Bowden 2003, σ.186, οι οποίοι θεωρούν, ότι παρά το μικρό του νησιού, υπήρξε εδώ εγκατάσταση κατά τον 6ο έως και τις αρχές του 7ου αιώνα. Κατά την άποψή μας πρόκειται μάλλον για ένα λατρευτικό κέντρο, που αποτελείτο από δύο βασιλικές, βαπτιστήριο και πολλά άλλα συνοδευτικά κτίρια, που καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος του μικρού νησιού και δεν αφήνουν περιθώρια για άλλου είδους εγκαταστάσεις. Για τη νησίδα Κέφαλος βλ. επίσης στη σ.191κ.ε. Βεβαίως δεν αποκλείεται σε κάποια δύσκολη περίπτωση κάτοικοι της γύρω περιοχής να κατέφυγαν εδώ για λίγο, έως ότου απομακρυνθεί ο κίνδυνος.

203 Ενδεχομένως το ίδιο να συνέβει και στην Κορωνησία, νησάκι επίσης στον Αμβρακικό και συγκεκριμένα προς την πλευρά της Άρτας, η οποία σημειωτέον έχει μεγαλύτερη έκταση, επαρκή για οικισμό. Το παλαιοχριστιανικό υλικό (τράπεζα προσφορών, κιονόκρανα, κίονες κ.ά.) που εντοπίζονται, κυρίως ως σπόλια στο βυζαντινό καθολικό της μονής Κορωνησίας, δεν αποκλείεται να προέρχεται από μια βασιλική, γύρω από την οποία δημιουργήθηκε εγκατάσταση και όχι από τις βασιλικές του Κεφάλου, όπως είναι μέχρι σήμερα αποδεκτό.

204 Η διένεξη αυτή είναι γνωστή από τρεις επιστολές του πάπα Γρηγορίου, βλ. Χρυσός 1981, σ.74κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία και ο ίδιος 1997, σ.183.

Από τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου* πληροφορούμαστε για σλαβικές επιδρομές μεταξύ των ετών 614-616[205], για τις οποίες επίσης δεν μπορούμε να καθορίσουμε τον αριθμό των εισβολέων ή την έκταση της καταστροφής που αυτοί προκάλεσαν. Ενδεικτική, της άσχημης κατάστασης που επικρατούσε στην περιοχή, είναι η επιστολή του πάπα Ονωρίου του 625, στην οποία γίνεται λόγος για τον μητροπολίτη Νικοπόλεως Υπάτιο, με αποδέκτες μόνο τέσσερις (από τους οκτώ επισκόπους) της επαρχίας, πιθανότατα γιατί οι άλλες θέσεις ήταν κενές[206]. Οι σλαβικές εγκαταστάσεις στο Βαλκανικό χώρο κατά μία άποψη έληξαν λίγο μετά το 626 και σίγουρα πριν το 641[207]. Το ίδιο χρονικό διάστημα χρονολογούνται και οι σλαβικές εγκαταστάσεις στον ελλαδικό χώρο. Πιθανολογείται ότι ένα από τα σλαβικά φύλλα, που εγκαταστάθηκαν στο δυτικό τμήμα της Ηπείρου ήταν οι Βαϊουνήτες, που έδωσαν στην περιοχή το όνομα Βαγενετία[208], η οποία αργότερα, οργανωμένη με βυζαντινό αξιωματούχο που έφερε τον τίτλο του βασιλικού σπαθάριου, είχε και δικό της επίσκοπο[209].

Σε αντίθεση με τις απόψεις παλαιότερων ερευνητών σχετικά με την περίοδο των *Σκοτεινών Χρόνων* και παρά τις σλαβικές επιδρομές και εγκαταστάσεις, η οικοδομική δραστηριότητα δεν φαίνεται να σταματά, αφού εξακολουθούν να ανεγείρονται ναοί, μικρότερων όμως διαστάσεων[210].

Οι σλαβικές εγκαταστάσεις πιθανότατα επέφεραν και μεγάλες δημογραφικές αλλαγές, που είναι δύσκολο σήμερα να εκτιμήσουμε. Αποτέλεσμα της σλαβικής εποίκησης ήταν και η αύξηση του πληθυσμού της

---

205 P.Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Demetrius et la penetration des Slaves dans les Balkans*, I: Le Texte, Paris 1979, σ.175, όπου και η σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία.

206 Χρυσός 1981, σ.79. Πιθανότατα πρόκειται για τους επισκόπους Κερκύρας, Βουθρωτού, Φωτικής και Αδριανούπολης.

207 Μ.Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη μεσαιωνική Ελλάδα,* Αθήνα 1995, σ.28κ.ε. Γενικότερα βλ. επίσης Osswald 2007, σ.128-129

208 Αραβαντινός 1856, σ.29. Ευαγγελάτου-Νοταρά 1985, σ.115-126. Για τη Βαγενετία και τα όριά της βλ. επίσης Ασδραχά, Ασδραχάς 1992, σ.239-246, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία για το θέμα αυτό. Γενικά η Βαγενετία τοποθετείται μεταξύ Χειμάρας και Μαργαριτίου.

209 Χρυσός 1997, σ.184.

210 Πρόκειται για την Βασιλική Γ στη Νικόπολη, τον τριάψιδο ναό που ανασκάφθηκε κάτω από το βυζαντινό ναό του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη κοντά στην Άρτα. Το αρχιτεκτονικό υλικό που περιλαμβάνεται στο κατάλογό μας και το οποίο χρονολογούμε στην ίδια εποχή προϋποθέτει και την ύπαρξη και άλλων μνημείων της ίδιας περιόδου.

περιοχής, αφού ο τοπικός πληθυσμός ήταν από διάφορες αιτίες αποδεκατισμένος[211].

Το ζήτημα πάντως των σλαβικών επιδρομών και εγκαταστάσεων αποτελεί μεγάλο θέμα έρευνας και εδώ θα αναφερθούμε επιγραμματικά. Την εγκατάσταση των σλάβων στην περιοχή μαρτυρούν τα τοπωνύμια που σώζονται και σήμερα στην Ήπειρο και τα οποία παρουσιάζουν μια πυκνότητα (412 τον αριθμό), αν και γι'αυτό οι απόψεις διίστανται[212]. Πάντως η σλαβική παρουσία στην Ήπειρο δεν έχει επαρκώς επιβεβαιωθεί ανασκαφικά μέχρι σήμερα. Με σλάβους έχουν συνδεθεί –χωρίς κατά τη γνώμη μας να έχουν επαρκώς αιτιολογηθεί- μερικοί τάφοι σε έναν από τους τύμβους που ανασκάφτηκαν στη Μερόπη Πωγωνίου[213].

Είναι γενικά αποδεκτό ότι η παρατηρούμενη αυτή την εποχή παρακμή των αστικών κέντρων οφείλεται όχι μόνο στους σλάβους[214], αλλά στα γενικότερα προβλήματα της αυτοκρατορίας, στην έλλειψη κρατικής σταθερότητας και την οικονομική δυσπραγία, που πιθανότατα ήταν αποτέλεσμα της δημοσιονομικής πολιτικής του Ιουστινιανού, η οποία λόγω του δαπανηρού οικοδομικού και στρατιωτικού προγράμματος σε ολόκληρη την αυτοκρατορία επιβάρυνε τις επαρχίες. Τα παραπάνω θα πρέπει να συνδυαστούν με τον καταστρεπτικό

---

211 Koder 1982, σ.27. Για την Ήπειρο μεταξύ 550 -650 βλ. Bowden 2003, σ.232κ.ε.

212 Ο M.Vasmer κυρίως συγκέντρωσε όλο το τοπωνυμικό υλικό βλ. M.Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, (ανατύπωση Leipzig 1970). Επίσης βλ. Koder 1982, σ.9κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Κατά τον Koder τα ονόματα των φρουρίων της περιοχής ξεχάστηκαν λίγο μετά την εποχή του Ιουστινιανού, γιατί οι νέοι άποικοι τους έδωσαν άλλα ονόματα, βλ. Koder 1982, σ.12κ.ε. Κατά μία άλλη άποψη τα σλαβικά τοπωνύμια εμφανίστηκαν πολύ αργότερα, τον 11ο αιώνα και πρόκειται για ονομασίες που επέβαλε η διοίκηση του Βουλγαρικού Βασιλείου, που κυριάρχησε στην περιοχή της Παλαιάς Ηπείρου. Σ΄αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Πορφυρογένητος τον 9ο αιώνα αναφέρει πόλεις με τα παλαιά τους ονόματα, ενώ ο ομότιτλός του Βασίλειος Β΄, εξήντα χρόνια αργότερα, αναφέρει τις ίδιες πόλεις με σλαβικές ονομασίες, βλ. Pollo, Puto, *Ιστορία της Αλβανίας*, χ.χ., σ.41. Επίσης βλ. Κ.Οικονόμου, ο οποίος στη μελέτη του για τα τοπωνύμια του Ζαγορίου διαπιστώνει μια υπεροχή των ελληνικών τοπωνυμίων σε σχέση με τα σλαβικά και συγχρόνως μια αύξηση των βλάχικων τοπωνυμίων, βλ. Οικονόμου 1991. Επίσης βλ. Trombley 2007, σ.151κ.ε.

213 Ανδρέου 1994, σ.236, ο οποίος συγκεκριμένα αναφέρει *ότι οι τάφοι ανήκουν στην κατηγορία των σλάβικων* και τους χρονολογεί στον 5ο αιώνα.

214 Ο Trombley, συμφωνώντας με την άποψη του Δ.Ζακυθυνού, θεωρεί ότι τα μεγάλα προβλήματα δημιουργήθηκαν όχι με τη μετανάστευση των Σλάβων ή των άλλων βαρβαρικών φύλλων, αλλά κυρίως από τις θαλάσσιες αραβικές επιδρομές του 8ου αιώνα, βλ. Trombley 2007, σ.159κ.ε.

σεισμό του 522 και την επιδημία πανώλης της δεκαετίας 540 που επίσης ταλαιπώρησαν τη βυζαντινή αυτοκρατορία.

Από τις αρχές του 7ου αιώνα και μετά, οι μαρτυρίες των πηγών για την επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου είναι ελάχιστες, έως ανύπαρκτες. Σε μολυβδόβουλα μαρτυρούνται λιγοστά ονόματα επισκόπων, μεταξύ των οποίων αυτό του «*ἀρχιεπισκόπου τῶμ Νηκωπόλων*» Ιωάννη του 7ου-8ου αιώνα[215] (πιν.9β). Πιθανότατα οι Σλάβοι έποικοι του 7ου αιώνα σταδιακά εκχριστιανίστηκαν και ενσωματώθηκαν στο βυζαντινό κράτος. Η συνεχής ακολουθία ενός μικρού αριθμού μολυβδόβουλων έως και το α΄ μισό του 11ου αιώνα (με κέντρο βάρους στον 10ο αιώνα) που βρίσκονται σε διάφορες συλλογές, συμπληρώνουν τις λιγοστές μαρτυρίες των πηγών και υποδηλώνει, σύμφωνα με κάποιους ερευνητές, την ύπαρξη «οργανωμένης κοινότητας» στη Νικόπολη κατά τη χρονική αυτή περίοδο[216]. Σ'αυτό συνηγορούν και τα ευρήματα ανασκαφής που έγινε κοντά στο παλαιό Μουσείο της Νικόπολης και το τείχος όπου μεταξύ των άλλων βρέθηκαν και αρκετά νομίσματα του 8ου αιώνα[217], καθώς και η εκ νέου ανάγνωση μιας σφραγίδας, όπου αναφέρεται ο Ιωάννης Δουξ, ένας κρατικός λειτουργός, που υπήρχε στο α΄ μισό του 8ου αιώνα[218].

Πάντως από τα νομίσματα που έχουν μέχρι σήμερα βρεθεί στην περιοχή[219] δεν μπορεί να τεκμηριωθεί μια κάμψη κυκλοφορίας τους μετά τις αρχές του 7ου αιώνα. Την εποχή αυτή χρονολογείται ένας μικρός «θησαυρός» 19

---

215 Χρυσός 1997, σ.186, εικ.146 και *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art,* ed. J.Nesbitt, N.Oikonomides, Washington D.C. 1991, τομ.2, σ.14. Χαρακτηριστικό είναι ότι στον εμπροσθότυπο του προαναφερθέντος μολυβδόβουλου, αλλά και στον εμπροσθότυπο ενός άλλου που χρονολογείται επίσης την ίδια περίπου εποχή και αναφέρει το όνομα Ιωάννης, απεικονίζεται η αγία Αναστασία. Θεωρούμε αρκετά πιθανό να υπήρχε στη Νικόπολη ένας σημαντικός ναός της αγίας, και για το λόγο αυτό η αγία Αναστασία απεικονίζεται σε μολυβδόβουλα επισκόπων της πόλης.

216 Trombley 2007, σ.151κ.ε., ο οποίος σε άλλο σημείο του άρθρου του αναφέρει ότι η απουσία σλαβικού τοπωνυμίου για τη Νικόπολη μπορεί να υποδηλώνει την εγκατάλειψή της, αφού οι άποικοι έδιναν ονόματα στη γλώσσα τους κυρίως σε κέντρα με ελληνικό αυτόχθονα πληθυσμό.

217 *ΑΔ* 29(1973-74), Β2, Χρονικά, σ.589 (Τουλούπα).

218 Αλ. Βασιλείου-Seibt, Νέα στοιχεία για τη βυζαντινή Νικόπολη βάσει σφραγιστκών δεδομένων, Νικόπολις Β', σ.587κ.ε. Η Βασιλείου θεωρεί ωστόσο ότι η έδρα του κρατικού αυτού λειτουργού δεν ήταν η Νικόπολη.

219 Όσα έχουν μέχρι σήμερα καθαριστεί και ταυτιστεί (μερικά εκτίθενται στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων), αφού στις αποθήκες των Εφορειών υπάρχουν πολλά που παραμένουν ασυντήρητα. Οι παραπάνω διαπιστώσεις θεωρούμε πολύ πιθανό να ενισχυθούν ή να απορριφθούν από τα αποτελέσματα νεότερων ερευνών.

νομισμάτων του αυτοκράτορα Φωκά (602-610) που βρέθηκε το 1964, στη Βασιλική Α στη Νικόπολη. Νομίσματα του Φωκά και της Λεοντίας βρέθηκαν και στη Βασιλική Β[220]. Την ίδια περίπου εποχή χρονολογείται και ένα νόμισμα από το «θησαυρό»[221] Αηδονιάς Πρέβεζας (πιν.9γ). Στη Νικόπολη έχουν επίσης βρεθεί φόλλις του Λέοντα ΣΤ και ανώνυμος φόλλις των ετών 1042-1050.

Πιθανόν από «θησαυρό» να προέρχεται το χρυσό νόμισμα του Ιουστινιανού που εντοπίσαμε στον Αυλότοπο Θεσπρωτίας[222]. Στη νησίδα Κέφαλος κατά τη διάρκεια των ανασκαφών των Βασιλικών Α και Β βρέθηκαν επίσης αρκετά νομίσματα του αυτοκράτορα Ηρακλείου, που καλύπτουν μια μεγάλη περίοδο[223].

Τέλος μια καλύτερη εικόνα της νομισματικής κυκλοφορίας δίνουν τα νομίσματα που βρέθηκαν στο ναό της Αγίας Φωτεινής στο Βαλσαμάρι στη Φωτική, στα οποία εκπροσωπούνται όλοι σχεδόν οι αυτοκράτορες από τον Κωνστάντιο τον Χλωρό, έως και τον Αλέξιο Γ΄ Κομνηνό[224].

---

[220] Σωτηρίου 1926, σ.125. Για τα νομίσματα που βρέθηκαν στη Βασιλική Α βλ. *ΑΔ* 20(1965), Χρονικά, Β2, σ.377 (Α.Κ.Ορλάνδος).

[221] Ο θησαυρός περιλαμβάνει 34 νομίσματα τα περισσότερα από τα οποία είναι φόλλις και εικοσανούμμια των αυτοκρατόρων Ιουστινιανού Α΄ και Ιουστίνου Β΄, διαφόρων νομισματοκοπείων, όπως της Αντιόχειας, της Κυζίκου και της Κωνσταντινούπολης. Περιλαμβάνει επίσης μια φόλλι Τιβερίου Β΄ και τέσσερις solidi των Ιουστινιανού Α΄ και Μαυρικίου. Τα νομίσματα αυτά καλύπτουν χρονικά μια περίοδο από το 541/2 έως το 602. Ο θησαυρός φυλάσσεται στην 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και δεν έχει ακόμη δημοσιευθεί. Πιθανότατα οι αποκρύψεις των παραπάνω νομισματικών συνόλων συσχετίζονται με τις βαρβαρικές επιδρομές.

[222] *ΑΔ* 47(1992), Β1, Χρονικά, σ.326 (Β.Παπαδοπούλου). Σύμφωνα με πληροφορίες προέρχεται από ένα σύνολο χρυσών νομισμάτων, που βρέθηκαν στην ορεινή περιοχή του Αυλοτόπου κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου.

[223] Μπάρλα-Πάλλα 1970, σ.96-97.

[224] Αδημοσίευτα. Περιλαμβάνονται κοπές Λικινίου, Κωνσταντίνου Α΄ (9 νομίσματα), Κώνσταντος Α΄, Κώσταντος Β, Βαλεντινιανού Β΄, Θεοδοσίου Α, Αρκαδίου (6 νομίσματα), Αναστασίου Α΄, Ιουστίνου Α΄, Ιουστινιανού, Ιουστίνου Β΄ και Σοφίας, Μαυρικίου, Ηρακλείου, Βασιλείου Α΄, Λέοντος ΣΤ΄, ανώνυμες φόλλις των ετών 989-1078, (5 νομίσματα), Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα, Μανουήλ Κομνηνού, Ισαακίου Β΄ Αγγέλου (3 νομίσματα), Αλεξίου Γ΄Αγγέλου (4 νομίσματα).

Εκκλησιαστική Ιστορία

Πληροφορίες για την εκκλησιαστική οργάνωση της επαρχίας Epirus Vetus αντλούμε κυρίως από τα Πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων, φιλολογικές και άλλες πηγές[225]. Ο μητροπολίτης Νικοπόλεως είχε ως έδρα του την ομώνυμη πόλη, πρωτεύουσα της επαρχίας και σε αυτόν υπάγονταν οι επίσκοποι **Ευροίας, Φωτικής, Αγχιασμού, Βουθρωτού, Κερκύρας, Δωδώνης, Αδριανουπόλεως και Φοινίκης[226]**.

Για την χριστιανική κοινότητα των πρώτων χριστιανικών χρόνων δεν υπάρχουν πληροφορίες. Κατά μια άποψη ο χριστιανισμός επικράτησε όψιμα στη Νικόπολη και ενδεχομένως και τη γύρω περιοχή, γεγονός που έμμεσα επιβεβαιώνεται από τα ευεργετικά μέτρα του αυτοκράτορα Ιουλιανού[227]. Σύμφωνα με άλλη άποψη ο χριστιανισμός διαδόθηκε από τον απόστολο Παύλο, ο οποίος πιθανολογείται ότι ταξίδεψε στην Ήπειρο στα μέσα του 1ου αιώνα μ.Χ. και παρέμεινε μικρό διάστημα στη Νικόπολη.

Στην περιοχή πάντως αναφέρονται οι μάρτυρες Ελευθέριος, πάπας Ρώμης [228] και Θερινός, που μαρτύρησε στο θέατρο του Βουθρωτού, κατά τη διάρκεια των διωγμών του Δεκίου. Τα συναξάρια τιμούν επίσης τη μνήμη των αγίων Γαίου[229], Ιάσωνος και Σωσιπάτρου, οι οποίοι σύμφωνα με την παράδοση υπήρξαν μαθητές του αποστόλου Παύλου και κήρυξαν τον χριστιανισμό[230], ο πρώτος στους Παξούς και οι δεύτεροι στην Κέρκυρα[231]. Στην Κέρκυρα τιμάται επίσης η αγία Κερκύρα[232] που βρήκε μαρτυρικό θάνατο, για τη μεταστροφή της

---

[225] Οικονόμου 1952, σ. 121κ.ε. Μπαράς 1952, σ.233κ.ε. Χρυσός 1981, σ.99κ.ε.

[226] Pietri 1984, σ.21κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

[227] Χρυσός 1981, σ.22κ.ε.

[228] Ο Ελευθέριος, πάππας Ρώμης μεταξύ 174-189, καταγόταν από τη Νικόπολη, βλ. Π. Χρήστου, Ελευθέριος, πάππας Ρώμης, *Ηπειρ. Ημερ.* 1980, σ.59 κ.ε.

[229] Η τοπική παράδοση αναφέρει ότι ο εν λόγω άγιος είναι ενταφιασμένος στο χώρο του ιερού βήματος του ναού των Αγίων Αποστόλων στην πρωτεύουσα του νησιού Γάιο, που πήρε το όνομά του.

[230] Σύμφωνα με τον Συναξαριστή της εκκλησίας κήρυξαν τον χριστιανισμό στα τέλη του 1ου αιώνα. Ο Ιάσων υπήρξε επίσκοπος Ικονίου και ο Σωσίπατρος επίσκοπος Ταρσού.

[231] Κατά μια άποψη, όχι ιδιαίτερα αποδεκτή, η Κέρκυρα ταυτίζεται με τη Μελίτη που αναφέρεται στις Πράξεις των Αποστόλων, στην οποία έφτασε ναυαγός ο απόστολος Παύλος, προερχόμενος από την Κρήτη.

[232] Οι άγιοι Ιάσων και Σωσίπατρος *μετά της Κερκύρας της βασιλίδος* γιορτάζουν στις 29 Απριλίου και συχνά εικονίζονται μαζί. Γενικότερα για την παράδοση τη σχετική με την αγία Κερκύρα βλ.

στο χριστιανισμό, από τον πατέρα της Κερκυλίνο, ηγεμόνα του νησιού, ο οποίος αργότερα ασπάστηκε και ο ίδιος τον χριστιανισμό και έκτισε ναό προς τιμή του αγίου Ανδρέα, στο μέρος όπου είχαν ταφεί οι άγιοι Ιάσων και Σωσίπατρος[233].

Με δεδόμενες τις πληροφορίες που αντλούμε από το μαρτυρολόγιο των προαναφερόμενων αγίων και μαρτύρων θα πρέπει να υποθέσουμε ότι στον τόπο άθλησή τους θα πρέπει να υπήρχαν και άλλοι ναοί ή μαρτύρια[234], πέρα από αυτούς που έχουν μέχρι σήμερα εντοπιστεί.

Ενδεικτική πάντως για την επικράτηση της νέας θρησκείας στην περιοχή είναι η πληροφορία που προέρχεται από την επιγραφή του επισκόπου Ιοβιανού[235] στη Βασιλική της Παλαιόπολης στην Κέρκυρα, σύμφωνα με την οποία ο επίσκοπος έκτισε το ναό στη θέση παλαιότερων ναών των Ελλήνων, τους οποίους κατέστρεψε *τονδ' ἱερὸν ἔκτισα νηόν Ἑλλήνων τεμένη και βωμούς ἐξαλαπάξας χειρός ἀπ'ουτιδανής Ἰοβιανός ἔδνου ἄνακτι*[236]. Από την επιγραφή συνάγεται ότι οι ειδωλολατρικοί ναοί εξακολουθούσαν να υφίστανται και την εποχή αυτή και ότι η παλαιά θρησκεία δεν είχε εξαληφθεί, έτσι ώστε «οι βανδαλισμοί» του Ιοβιανού να θεωρούνται επαινετή πράξη[237].

Παπαδημητρίου 1942-44, σ.48. Συγχρόνως με την αγία Κερκύρα μαρτύρησαν και οι κερκυραίοι Ζήνων, Ευσέβιος Βίων και Βιτέλειος, βλ. Λιβαθυνόπουλος 1967, σ.176κ.ε.

233 Λιβαθυνόπουλος 1967, σ.177.

234 Γενικότερα για τα μαρτύρια της Θεσσαλονίκης βλ. Μαρκή 2006, σ.69.

235 Ο Παπαδημητρίου τοποθετεί χρονικά τον επίσκοπο Ιοβιανό, το όνομα του οποίου μας είναι γνωστό μόνο από τις δύο επιγραφές στη βασιλική, στο α΄ μισό του 5ου αιώνα, βλ. Παπαδημητρίου 1942-44, σ.48. Κατά μία άλλη άποψη πρόκειται για τον αυτοκράτορα Ιοβιανό που διαδέχθηκε στο θρόνο τον Ιουλιανό.

236 Παπαδημητρίου 1942-44, σ.39κ.ε. Η επιγραφή είναι ιδιαίτερα σημαντική αφού μπορεί να εννοηθεί ότι ο Ιοβιανός είχε τη δυνατότητα να κτίσει ένα χριστιανικό ναό σε δημόσιο χώρο, καταλαμβάνοντας μέρος της αγοράς και χρησιμοποιώντας οικοδομικό υλικό από προϋπάρχοντα κτίρια. Το ίδιο ισχύει και για τη Βασιλική Β στη Νικόπολη, το πλήθος των χρησιμοποιημένων σπολίων της οποίας είναι χαρακτηριστικό και τα οποία προέρχονται από σημαντικά κτίρια της ρωμαϊκής πόλης, όπως συνάγεται από τις διαστάσεις και κυρίως το διάκοσμό τους. Είναι γνωστό ότι η βασιλική κτίστηκε στη θέση οικοδομήματος με ωραία ψηφιδωτά δάπεδα, που κατεδαφίστηκαν για άγνωστους λόγους, βλ. Παπαδοπούλου 2007, σ.629, εικ.31, σχ.6.

237 Το μαρτυρολόγιο της περιοχής είναι αρκετά πλούσιο και όπως έχει προαναφερθεί η παράδοση μνημονεύει την ανέγερση αρκετών ναών στην Κέρκυρα, από όπου συνάγεται και η πρώιμη επικράτηση του χριστιανισμού στο νησί. Θεωρώ ότι η επιγραφή γράφτηκε για να δηλώσει, με κάποια υπερβολή, το έργο αλλά και την εξουσία του Ιοβιανού, καθώς ελλοχεύει και ένα είδος ανταγωνισμού που ενδεχομένως υπήρχε μεταξύ των χριστιανών και ειδωλολατρών του νησιού.

Οι πηγές έχουν διασώσει αρκετά ονόματα επισκόπων[238] της επαρχίας Epirus Vetus, μερικοί από τους οποίους έζησαν στον 4ο αιώνα. Από τους παλαιότερους ο Ηλιόδωρος, επίσκοπος Νικόπολης, έλαβε μέρος το 343 στη Σύνοδο της Σαρδικής. Ο περίφημος για τα θαύματά του Δονάτος Ευροίας συμμετείχε στην Β΄ Οικουμενική Σύνοδο του 380 και η δράση του είναι γνωστή από φιλολογικές πηγές[239]. Οι δύο παραπάνω περιπτώσεις αποτελούν ενδείξεις ότι την εποχή αυτή ο χριστιανισμός εδραιώνεται στην Ήπειρο και δημιουργούνται δύο τουλάχιστον επισκοπικές έδρες. Χαρακτηριστικό είναι πάντως ότι, με εξαίρεση τον Ηλιόδωρο Νικοπόλεως και το Δονάτο επίσκοπο Ευροίας, οι περισσότεροι επίσκοποι της Παλαιάς Ηπείρου μνημονεύονται για πρώτη φορά τον 5ο αιώνα.

Στις πηγές αναφέρονται επίσης οι επίσκοποι Αττικός[240] Νικοπόλεως, ο Αδριανουπόλεως Ευτύχιος, ο Κλαύδιος Αγχιασμού και ο Μάρκος Ευροίας που έλαβαν μέρος στην Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσσου το 449[241]. Στη Σύνοδο της Χαλκηδόνας τον Οκτώβριο του 451 έλαβαν μέρος όλοι όσοι αναφέρονται παραπάνω, καθώς και οι Πελεγρίνος επίσκοπος Φοινίκης και ο Σωτήριχος Κερκύρας[242]. Σε δύο τοπικές συνόδους συμμετείχαν επίσης οι επίσκοποι Κερκύρας Σωτήριχος, Αγχιασμού Κλαύδιος και Φοινίκης Βαλεριανός. Γνωστοί από τις πηγές είναι επίσης ο Στέφανος και ο Ματθαίος Βουθρωτού, ο συμβατικά ονομαζόμενος Διάδοχος Φωτικής[243], οι Δυνατός, Αλκίσων και Ιωάννης Νικοπόλεως, ο Αλκίσων Κερκύρας και ο εν εξορία επίσκοπος Ευροίας Ιωάννης. Οι δύο τελευταίοι είναι γνωστοί για τις μεταξύ τους διενέξεις σχετικά με το σκήνωμα του αγίου Δονάτου.

Τον κατάλογο των επισκόπων συμπληρώνουν επιγραφές που έχουν βρεθεί κυρίως σε βασιλικές. Ο *ἀρχιερέας* Αλκίσων αναφέρεται σε ψηφιδωτή

---

238 Φουρίκης 1928, σ.150κ.ε. Επίσης βλ.Χρυσός 1997, σ.160, ο οποίος σημειώνει τον μεγάλο αριθμό λατινικών ονομάτων των επισκόπων, που είναι ενδεικτικός της κοινωνικής προέλευσής τους. Πάντως αρκετοί μελετητές εμμένουν στην παράδοση της περιοχής στις πολυθεϊστικές λατρείες έως και τα μέσα του 4ου αιώνα.

239 Φ.Οικονόμου, *Ο Άγιος Δονάτος. Ο επίσκοπος Ευροίας της Παλαιάς Ηπείρου*, Αθήναι 1962, Κομίνης 1973, σ. 280κ.ε. και Soustal, Koder 1981, σ.158.

240 Φουρίκης 1928, σ.151κ.ε.

241 Pietri 1984, σ.60.

242 Pietri 1984, σ.62.

243 Το όνομα του επισκόπου, που υπήρξε σημαντικός θεολόγος, δεν μας είναι γνωστό, βλ. Χρυσός 1981, σ.101 σημ.3, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

επιγραφή[244] σε αίθουσα των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων της Βασιλικής Β, ο *περίπυστος, πανάριστος, μεγάθυμος ἀρχιερέας* Δουμέτιος Α΄ είναι γνωστός μόνον από τις επιγραφές (πιν.10α) των ψηφιδωτών δαπέδων της Βασιλικής Α΄[245], ο *τῆς ἱερωσύνης διάδοχος* Δουμέτιος Β΄ σε επιγραφή που σώζεται στο αίθριο της ίδιας βασιλικής[246]. Για τον επίσκοπο Κερκύρας Ιοβιανό[247] που προαναφέραμε, κάνει λόγο μόνο η επιγραφή (σε τετράστιχο επίγραμμα) στο επιστύλιο της βασιλείου πύλης στη Βασιλική της Παλαιόπολης[248] και μια δεύτερη σε ψηφιδωτό δάπεδο προσκτίσματος, ενώ οι σύγχρονές του πηγές δεν κάνουν κανένα λόγο για τη «δράση» του.

Γενικότερα πάντως η συμμετοχή των επισκόπων της επαρχίας στις διάφορες Συνόδους, η στάση τους απέναντι στα διάφορα προβλήματα της εκκλησίας, όπως π.χ. το «Ακακιανό Σχίσμα» και η συμμετοχή τους στην ανέγερση ή επέκταση ναών, δείχνουν ιδιαίτερα δραστήριους ιεράρχες, με καλλιτεχνικές αξιώσεις, ενώ η συμμετοχή τους στο θεολογικό διάλογο και επιστολές τους που έχουν διασωθεί[249], φανερώνουν άτομα με υψηλή μόρφωση, γεγονός που επιβεβαιώνουν και επιγραφές που έχουν διασωθεί, όπως αυτή στο βόρειο παστοφόριο της Βασιλικής Α στη Νικόπολη. Η γενικότερη δράση και στάση των ηπειρωτών επισκόπων στα εκκλησιαστικά πράγματα της εποχής,

---

[244] Α.Φιλαδελφεύς, *ΠΑΕ* 1922-23, σ.22. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1924, σ.110. Ο ίδιος, *ΔΧΑΕ* 4(1927), σ.57 κ.ε. Φουρίκης 1928, σ.152, σημ.1. Σωτηρίου 1929α, σ.201, σημ.1 και Spiro 1978, σ.453-54. Το ψηφιδωτό της αίθουσας θα πρέπει να χρονολογηθεί στα τέλη του 5ου-αρχές του 6ου αι. και σίγουρα πριν το 516, έτος θανάτου του Αλκίσωνα. Ο Αλκίσων είναι γνωστός στις πηγές για τη σθεναρή στάση του απέναντι στο «Ακακιανό Σχίσμα», όπου τάχθηκε ανοιχτά υπέρ του Πάπα, στάση την οποία ακολούθησε και ο διάδοχός του Ιωάννης.

[245] Το όνομα του επισκόπου Δουμετίου εντοπίζεται τρεις φορές σε επιγραφές των ψηφιδωτών δαπέδων της Βασιλικής Α, στη Νικόπολη, επίσης σε ένα ανάγλυφο κιονόκρανο ή επίθημα, και σε ένα άλλο ανάγλυφο μέλος. Κατά την επικρατέστερη άποψη στο Δουμέτιο Α΄ αποδίδεται η ανέγερση της βασιλικής, ενώ στον δεύτερο Δουμέτιο η προσθήκη του αιθρίου και τα ψηφιδωτά του, βλ. Φιλαδελφεύς 1917, σ.48κ.ε. Ο ίδιος 1915, σ.69. Ο ίδιος 1916β, σ.67, εικ.14. Spiro 1978, σ.439-440 και Κεφαλλωνίτου, Γερολύμου 2008, σ.36κ.ε.

[246] Φιλαδελφεύς 1917, σ.66 και Kitzinger 1951, σ.79-122 και ιδιαίτερα στη σ.86κ.ε. Ο Kitzinger χρονολογεί τον επίσκοπο Δουμέτιο Α΄, μετά τους επισκόπους Αλκίσωνα και Ιωάννη, ενώ τον επίσκοπο Δουμέτιο Β΄ τον τοποθετεί χρονικά περίπου στα μέσα του 6ου αιώνα. Επίσης βλ. Ορλάνδος 1964, σ.182.

[247] Αν και η χρονολόγηση της βασιλικής έχει αμφισβητηθεί, ωστόσο οι ερευνητές δέχονται ότι ο Ιοβιανός ήταν επίσκοπος στο α΄ μισό του 5ου αιώνα, βλ. στη σ.172κ.ε.

[248] Παπαδημητρίου 1942-44, σ.39κ.ε.

[249] Γενικότερα βλ. Χρυσός 1981, σ.99κ.ε.

επιβεβαιώνουν επιπλέον την υπεροχή της παπικής εξουσίας στην περιοχή και την αποδοχή της από τις τοπικές εκκλησιαστικές αρχές.

Εκτός από τους αρχιερείς, λιγοστές επιγραφές μνημονεύουν και άλλους εκκλησιαστικούς τίτλους. Επιγραφή από το Βουθρωτό αναφέρεται στον *πρεσβύτερο* Ἰανου(α)ρ(ιο)[250]. Δύο επιγραφές από το Δρυμό Αιτωλοακαρνανίας κάνουν λόγο η πρώτη για την *αειπάρθενο και δια(κόνισσα)* Θεοπρέπεια, ενώ η δεύτερη αναγράφει μόνο τον τίτλο ενός επισκόπου(;) που επίσης τον αποκαλεί *εἱερέα, θεῖο, ἀσκητή, ὀρθόδοξο, ἀποστολικό*[251]. Ο εκκλησιαστικός τίτλος του διακόνου αναγράφεται σε μολύβδινο σφράγισμα (πιν.10β) που βρέθηκε στη Βασιλική Β΄ στη Νικόπολη, στη μία όψη του οποίου βραχυγραφία αναφέρει το όνομά Ιανουάριος ή Αρριανός[252].

Είναι γνωστό το διάταγμα των αυτοκρατόρων Βαλεντινιανιού και Βάλλη[253] (β΄ μισό του 4ου αιώνα) που αποσκοπούσε στην παρεμπόδιση των χειροτονιών. Φαίνεται ότι την προσπάθεια ένταξης πολιτών στις τάξεις της εκκλησίας, προκειμένου να αποφύγουν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στην πόλη, δεν ακολούθησε την ίδια περίοδο και ανάλογη φροντίδα για την ανέγερση εκκλησιών, αφού με τα μέχρι σήμερα στοιχεία των αρχαιολογικών ερευνών, κανένα εκκλησιαστικό μνημείο δεν μπορεί με βεβαιότητα να χρονολογηθεί στον 4ο αιώνα[254], κάτι που έχει παρατηρηθεί και σε άλλες περιοχές του Ελλαδικού χώρου. Αναμφίβολα όμως υπήρχαν και παλαιότερα εκκλησιαστικά κτίρια που

---

250 *CIG* IV 8828. Για έναν ανώνυμο πρεσβύτερο κάνει λόγο μια επιγραφή στη βασιλική του Αγχιασμού, βλ. Bowden 2003, σ.108.

251 Μαστροκώστας 1971, σ.189. Παλιούρας 1985, σ.56.

252 Το σφράγισμα χρονολογείται στα τέλη του 6ου-αρχές 7ου αιώνα και αποτελεί την παλαιότερη σφραγιστική μαρτυρία που υπάρχει μέχρι σήμερα στη Νικόπολη, βλ. Β.Papadopoulou, Lead seal from the Basilica of Alkison at Nikopolis, Ήπειρόνδε, *Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συμποσίου βυζαντινής Σφραγιστικής*, Ιωάννινα 2011, σ.257κ.ε.

253 Χρυσός 1981, σ.27-30.

254 Η βασιλική στη Γλυκή χρονολογήθηκε από τον Δ.Πάλλα στον 4ο αιώνα και ταυτίστηκε με το ναό που έκτισε ο επίσκοπος Δονάτος, κυρίως λόγω της ταύτισης της Γλυκής με την Εύροια, βλ. Πάλλας 1954, σ.194κ.ε. Όμως σήμερα η ταύτιση αυτή θα πρέπει να αμφισβητηθεί. Για την Εύροια προτείνουμε μια άλλη θέση, η οποία αν είναι σωστή, αλλάζει αρκετά τα δεδομένα και επομένως και τη χρονολόγηση της βασιλικής, για την οποία επιπροσθέτως θα πρέπει να αναφέρουμε ότι γνωρίζουμε ελάχιστα στοιχεία. Πρώιμα έχουν επίσης χρονολογηθεί παλαιότερα η βασιλική του Ιοβιανού στην Κέρκυρα και η βασιλική στην ακρόπολη του Βουθρωτού, για τις οποίες έχουν προταθεί οψιμότερες χρονολογήσεις, βλ. αντίστοιχα στη σ.169κ.ε. και σ.83.

δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί[255] και τα οποία δεν ήταν των διαστάσεων και του αριθμού, που κατασκευάστηκαν τους επόμενους αιώνες. Πάντως από την παράδοση είναι γνωστό ότι ναό στην πόλη της Κέρκυρας ανήγειραν οι άγιοι Ιάσων και Σωσίπατρος προς τιμή του αγίου Στεφάνου. Όταν ασπάστηκε τον χριστιανισμό ο άρχοντας Κερκυλλίνος, έκτισε επίσης ναό προς τιμή του αγίου Ανδρέα, στον οποίο ετάφησαν οι άγιοι Ιάσων και Σωσίπατρος.

Οι πηγές κάνουν λόγο επίσης για το ναό του επισκόπου Δονάτου στην Εύροια, τον οποίο μάλιστα έκτισε με αυτοκρατορική χορηγία, όπου και ο ίδιος ετάφη, ενώ η παράδοση[256] αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός υπήρξε χορηγός στο ναό που κτίστηκε στο Λάμποβο της Βορείου Ηπείρου, μετά από παράκληση του πρωτοσπαθάριου Κωνσταντίνου, που καταγόταν από την περιοχή, αν και ο συγκεκριμένος ναός χρονολογείται στη μεσοβυζαντινή περίοδο.

Στην ευρύτερη περιοχή της Παλαιάς Ηπείρου πολλές βασιλικές έχουν εντοπιστεί ή ανασκαφεί (οι περισσότερες ατυχώς παραμένουν ημιανεσκαμένες), η χρονολόγηση των περισσοτέρων όμως δεν είναι ικανοποιητική[257]. Επιπλέον έχει βρεθεί ένας μεγάλος αριθμός αρχιτεκτονικών γλυπτών που προϋποθέτουν την ύπαρξη και άλλων μνημείων, ενδεχομένως εκκλησιαστικών, η θέση των οποίων δεν έχει μέχρι σήμερα εντοπιστεί, όπως ο άγνωστος κατά τα άλλα ναός στον οποίο αποδίδουμε τα σε δεύτερη χρήση κιονόκρανα στο ναό της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα.

Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της περιοχής[258] έχει να επιδείξει σημαντικά οικοδομήματα, όπως οι πεντάκλιτες βασιλικές των επισκόπων Αλκίσωνος στη Νικόπολη (πιν.51) και Ιοβιανού στην Κέρκυρα (πιν.41στ), καθώς και η ιδιαίτερου αρχιτεκτονικού τύπου εκκλησία των Αγίων Σαράντα

---

[255] Ο Ε.Χρυσός πιστεύει ότι η κατασκευή των παλαιοχριστιανικών τειχών επέφερε σημαντικές αλλαγές στον πολεοδομικό ιστό της Νικόπολης και πιθανότατα τότε κατεδαφίστηκαν και παλαιότερα χριστιανικά κτίρια, βλ. Χρυσός 1997, σ.153. Η απουσία μνημείων του 4ου αι. έχει παρατηρηθεί και στην πρωτεύουσα (όπου δεν σώζονται ούτε αρχιτεκτονικά γλυπτά της ίδιας εποχής) αλλά και σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας.

[256] Μπαράς 1994, σ.204.

[257] Στηρίζονται κυρίως σε στοιχεία αρχιτεκτονικής ή του διακόσμου και λίγες χρονολογούνται βάση στρωματογραφικών δεδομένων.

[258] Δ.Πάλλας, Οι χαρακτήρες και η ακτινοβολία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης, *Νικόπολις Α,* σ.225-239. Βαραλής 2007, σ.595κ.ε.

(πιν.23β,γ), στην ομώνυμη πόλη της Αλβανίας. Εκτός από το εγκάρσιο κλίτος[259] και τις αντηρίδες, που θεωρούνται χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής της περιοχής, θα πρέπει να επισημάνουμε το εγκάρσιο κλίτος με τις ημικυκλικές κόγχες που φέρουν οι βασιλικές της Δωδώνης (πιν.35α), της Παραμυθιάς (πιν.41α) και το τρίκογχο της Αντιγόνειας (πιν.48δ). Αν δεχθούμε τις χρονολογήσεις που έχουν μέχρι στιγμής δοθεί για τις περισσότερες παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Ηπείρου, παρατηρούμε ότι η μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα των εκκλησιαστικών κτιρίων στην επαρχία που εξετάζουμε επικεντρώνεται μεταξύ β΄ μισού του 5ου και του β΄μισού του 6ου αιώνα[260], χωρίς βέβαια να αποκλείονται διάφορες μεταγενέστερες επισκευές[261].

Αξίζει να αναφερθεί η οικονομική ευρωστία των κατοίκων της περιοχής[262], που υποστήριξαν στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα όχι μόνο την ανέγερση, αλλά και γενικότερα τη διακόσμηση τόσων ναών, για την οποία δεν υπάρχουν αξιόλογα στοιχεία. Πάντως από τις πηγές γίνεται γνωστό ότι αρκετοί τοπικοί επίσκοποι συνέβαλαν στην ανέγερση ή την επέκταση εκκλησιών[263], κάτι που έχει παρατηρηθεί και σε άλλες περιοχές του Ελλαδικού

---

[259] Εγκάρσιο κλίτος, που εξέχει των πλαγίων κλιτών, φέρουν οι βασιλικές της Νικόπολης Α και Δ, της κάτω πόλης του Βουθρωτού, της Φοινίκης, η Βασιλική Α στη θέση Οπάγια Δολιανών κ.ά., ενώ το εγκάρσιο κλίτος της Βασιλικής Β εγγράφεται στη γενικότερη κάτοψή της. Την ονομασία «εγκάρσια πτερύγια» προτείνει ο Βαραλής, βλ. Βαραλής 2007, σ.600κ.ε. Το εγκάρσιο κλίτος θεωρείται ότι αποτελεί μίμηση του σχεδίου του ναού του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη, όπου η ιδιομορφία αυτή εξυπηρετούσε την πρόσβαση και προσκύνηση του τάφου του ομώνυμου αγίου. Ο αρχιτεκτονικός αυτός τύπος αντιγράφτηκε σε όλο το Ανατολικό Ιλλυρικό, βλ. Βαραλής 2001, σ.529κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

[260] Δεν αποκλείεται η ανέγερση τόσων πολλών ναών να σχετίζεται και με τον ανταγωνισμό μεταξύ των διαφόρων θρησκευτικών ομάδων, όπως συνέβη και στη Ραβέννα, όπου η αντιπαλότητα μεταξύ ορθοδόξων και Αρειανών αποτέλεσε σημαντικό κίνητρο για την ανέγερση σπουδαίων εκκλησιαστικών μνημείων.

[261] Μετά τα μέσα του 6ου αιώνα παρατηρείται κάμψη της οικοδομικής δραστηριότητας γενικότερα, που συνδέεται με τις επιθέσεις των Οστρογότθων ή κατ΄άλλους με τις συνέπειες της ιουστινιάνειας πολιτικής.

[262] Οι πηγές χρηματοδότησης των εκκλησιαστικών μνημείων παραμένουν άγνωστες, πιθανότατα όμως επρόκειτο για προσφορές των πιστών. Δεν αποκλείεται ωστόσο για κάποιες από αυτές να υπήρχε και κάποια αυτοκρατορική χορηγία. Από πηγές είναι γνωστό ότι ο αυτοκράτορας Αναστάσιος έκτισε στην πατρίδα του το Δυρράχιο μια εκκλησία, αφιερωμένη στους αγίους Κοσμά και Δαμιανό. Στο βίο του αγίου Δονάτου αναφέρεται επίσης ότι στην Εύροια κτίστηκε με αυτοκρατορική χορηγία περικαλλής ναός.

[263] Ο Bowden θεωρεί ως επισκοπικά οικοδομήματα το Βαπτιστήριο του Βουθρωτού, καθώς και άλλες βασιλικές, όπως αυτές του Κεφάλου και της Φοινίκης, λόγω της ύπαρξης εκεί των

χώρου. Από τις χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις είναι αυτές των επισκόπων Ιοβιανού στη Βασιλική της Παλαιοπόλης στην Κέρκυρα (πιν.42α,β), των Δουμετίων Α΄ και Β΄ στη Βασιλική Α΄(πιν.52α-γ) και του Αλκίσωνα στη Βασιλική Β (πιν. 49,50) στη Νικόπολη.

Στην περίπτωση του Δουμετίου Β΄, που συνδέεται με την ανέγερση της Βασιλικής Α, αλλά και με επισκευές στη Βασιλική Β, είναι δύσκολο να δεχθούμε ότι από το β΄ τέταρτο έως και το γ΄ τέταρτο του 6ου αιώνα η ίδια η εκκλησία ή οι κάτοικοι της Νικόπολης ήταν σε θέση να ενισχύσουν οικονομικά το οικοδομικό πρόγραμμα του επισκόπου τους, ιδιαίτερα δε αν λάβουμε υπόψη μας ότι την ίδια περίπου εποχή, πιθανότατα στην ίδια πόλη, ανεγείρονται δύο σημαντικά μνημεία, με εισαγόμενα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, στα οποία αποδίδουμε τα σε δεύτερη χρήση κιονόκρανα[264] του ναού της Αγίας Θεοδώρας, καθώς και το δίζωνο κιονόκρανο αριθ.33 που εξετάζουμε στον κατάλογό μας.

Μια επιγραφή στη Βασιλική της Παλαιόπολης αναφέρει τον Ελπίδιο (πιν.10β), ψηφοθέτη των δαπέδων του ναού, ο οποίος εκτέλεσε το έργο, προφανώς αφιλοκερδώς, για την *ψυχήν του*[265]. Άλλες επιγραφές στα ψηφιδωτά δάπεδα της βασιλικής της Αντιγόνειας[266] (πιν.10γ) αναφέρουν τους *δούλους του θεού* Αγαθοκλή, Τρυγητό, τον *πρεσβύτερο* Δωρόθεο, τη *διακόνισσα* Νίκη, τον Αντώνιο και τον Αλέξανδρο που δαπάνησαν για την κατασκευή του ψηφιδωτού (πιθανόν ο Δωρόθεος και η Νίκη είχαν μόνο την επιμέλεια). Πλίνθινη επιγραφή στη επτάψιδη βασιλική του Αγχιασμού (αφιερωμένη στους αγίους Σαράντα) αναφέρει επίσης το Νικηφόρο, χορηγό πιθανότατα του ναού[267]. Φαίνεται λοιπόν ότι εκτός του κλήρου και ένας αριθμός πιστών είχε την οικονομική ευχέρεια να συμβάλει στην ανέγερση και τη διακόσμηση των εκκλησιών στην επαρχία του εξετάζουμε. Τέλος είναι δύσκολο να εκτιμήσουμε το ρόλο του Ευφρόσυνου,

---

βαπτιστηρίων. Μας είναι δύσκολο να δεχθούμε ότι όλοι αυτοί οι ναοί, καθώς και άλλες βασιλικές, όπως αυτή της Κρυσταλοπηγής και του Ζερβοχωρίου στη Θεσπρωτία, που επίσης είχαν βαπτιστήρια κτίστηκαν μόνο από επισκόπους.

264 Πρόκειται για τα κιονόκρανα με αριθ.19-22, στον κατάλογό μας.

265 Πελεκανίδης, Ατζακά 1974, σ.95κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

266 Dh.Budina, Mozaiku i trikonkes paleokristiane te Antigonese, *Iliria* VII-VIII, σ.225-35. Οι επιγραφές έχουν εξαιρετικό ενδιαφέρον καθώς μας πληροφορούν για τη συμμετοχή έξι τουλάχιστον μελών του εκκλησιάσματος στην διακόσμηση του ναού. Αντίσοιχες περιπτώσεις υπήρχαν αναμφίβολα και άλλες στην περιοχή.

267 Για το ναό που φαίνεται ότι υπήρξε σπουδαίο προσκύνημα, βλ. Mitchell 2004b, σ.145κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία για το ναό.

μαθητή του προτέρου Δουμετίου, που αναφέρεται σε επιγραφή ψηφιδωτού στη Βασιλική Α στη Νικόπολη[268].

Στοιχεία για οργανωμένα λατρευτικά κέντρα δεν διαθέτουμε μέχρι σήμερα. Ενδείξεις ωστόσο θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι περιπτώσεις της νησίδας Κέφαλος στον Αμβρακικό κόλπο, (στη μικρή νησίδα ανασκάφθηκαν δύο βασιλικές (πιν.46δ,στ), με βαπτιστήριο και αρκετά προσκτίσματα), η θέση άγιος Γεώργιος Δολιανών στο νομό Ιωαννίνων (πιν.34α) και ο Δρυμός Αιτωλοακαρνανίας, όπου εντοπίζονται περισσότερες από μια βασιλικές. Χαρακτηριστική είναι επίσης η περίπτωση του ιδιόμορφου σε κάτοψη ναού των Αγίων Σαράντα (πιν.23β,γ), η μεγάλη φήμη του οποίου άλλωστε έδωσε το όνομα στη σύγχρονη πόλη, η οποία κτίστηκε στη θέση του αρχαίου Αγχιασμού.

Λιγοστές, αλλά ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες των πηγών σχετικά με τα εκκλησιαστικά θέματα της επαρχίας. Η περίπτωση του μητροπολίτη Νικοπόλεως Αττικού, που με βία οδηγήθηκε στη Θεσσαλονίκη και εξαναγκάστηκε να υπογράψει δήλωση υποτέλειας στον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης, φανερώνει κάποια από τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι ανώτεροι κληρικοί της επαρχίας, οι οποίοι υπάγονταν εκκλησιαστικά στον βικάριο του Ιλλυρικού. Το 481 το «Ακακιανό Σχίσμα»[269] υπήρξε μια σημαντική εκκλησιαστική διένεξη στο οποίο επίσης συμμετείχαν οι επίσκοποι της Ηπείρου[270], παραμένοντας πιστοί στη διπλή φύση του Χριστού και ακολουθώντας σταθερά την ερμηνεία της Χαλκηδόνιας Συνόδου. Γνωστή είναι επίσης η διένεξη μεταξύ των επισκόπων Αλκίσωνα Κερκύρας και Ιωάννη Ευροίας, σχετικά με το σκήνωμα του αγίου Δονάτου, που προκάλεσαν το ενδιαφέρον του Πάπα Γρηγορίου Α'[271].

Αξίζει επίσης να αναφέρουμε κάποια στοιχεία που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη, τα οποία αν και δεν είμαστε σε θέση να τα αξιολογήσουμε πλήρως, αποτελούν ενδείξεις για τις λατρευτικές συνήθειες στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου. Το ακέφαλο σώμα, που αποκαλύφθηκε στην πολυτελή μαρμάρινη σαρκοφάγο (αριθ.128, εικ.128) στο βόρειο παστοφόριο

---

[268] Πρόκειται για επιγραφή στο αίθριο, βλ. Κεφαλλωνίτου, Γερολύμου 2008, σ.56.

[269] Θεοχαρόπουλος 1980, σ. 117.

[270] Κατά τον Bowden η ανέγερση τόσων πολλών εκκλησιαστικών μνημείων, μεταξύ ύστερου 5ου και μέσων 6ου αιώνα, οφείλεται στον φανατισμό που προήλθε από το παροαναφερθέν Σχίσμα και τη διαμάχη με τους μονοφυσίτες, βλ. Bowden 2003, σ.156.

[271] Χρυσός 1981, σ.74κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

της Βασιλικής Δ, υπήρξε ένα εύρημα με ιδιαίτερη σημασία[272]. Το ακέφαλο σώμα δημιουργεί πολλά αναπάντητα, για την ώρα, ερωτήματα για την ιδιότητα του νεκρού, τις συνθήκες θανάτου του και δεν αποκλείει την πιθανότητα να πρόκειται για έναν τοπικό μάρτυρα[273]. Το ίδιο ισχύει και για τους έξι νεκρούς, τα λείψανα των οποίων βρέθηκαν σε έναν δεύτερο τάφο (πιν.11β), δίπλα ακριβώς από τον προαναφερόμενο[274]. Η Ε.Χαλκιά που ανέσκαψε το χώρο θεωρεί πολύ πιθανό να αποτελούσε αυτός τόπος προσκυνήματος, λόγω της ιδιομορφίας του παστοφορίου[275]. Προσκυνηματικός χώρος θεωρείται από την ίδια και ο χώρος στο νότιο πτερύγιο του εγκαρσίου κλίτους της ίδιας βασιλικής, που ήταν επίσης περιφραγμένος με θωράκια.

Δεν υπάρχουν στοιχεία και για το νεκρό στον τάφο (πιν.11γ) που βρέθηκε στο βόρειο κλίτος της βασιλικής της Αγίας Σοφίας στο Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας[276]. Ο τάφος έφερε ενεπίγραφη καλυπτήρια πλάκα και περιβαλόταν με ορθογώνια υπέργεια κατασκευή με μαρμάρινα θωράκια, διακοσμημένα με σταυρούς[277].

Λιγοστές είναι οι πληροφορίες για τη λατρεία των αγίων Σαράντα, η εκκλησία των οποίων ήταν κτισμένη στην κορυφή λόφου, πάνω από την πόλη του Αγχιασμού (σημ. Άγιοι Σαράντα). Ο ασυνήθιστος αρχιτεκτονικός τύπος του ναού (με επτά αψίδες, εγγεγραμμένες σε ορθογώνιο) (πιν.23β,γ), οι σειρές των μεγάλων αψιδωτών παραθύρων, οι εξωτερικές επιγραφές με τις επικλήσεις για τους χορηγούς-δωρητές και κυρίως η υπόγεια κρύπτη με τα μικρά «παρεκκλήσια», πιστοποιούν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του ναού. Πιστεύεται ότι επρόκειτο για ένα σημαντικό μαρτύριο, στο οποίο συνέρεε πλήθος επισκεπτών. Ανάλογη περίπτωση θεωρούνται από τους ανασκαφείς και οι βασιλικές που βρέθηκαν στο Diaporit (πιν.47γ-ε), στη νότια ακτή της λίμνης του Βουθρωτού[278]

---

272 Χαλκιά 2007, σ.659-666.

273 Δεν αποκλείεται βεβαίως να πρόκειται για κάποιο υψηλόβαθμο μέλος της κοινωνίας της Νικόπολης που έχασε τη ζωή του κάτω από άσχημες συνθήκες.

274 Χαλκιά 2007, σ.660.

275 Χαλκιά 2007, σ.663-664. Ανάλογες ταφές στο χώρο των παστοφορίων ήρθαν στο φως και κατά την ανασκαφή της Βασιλικής Χερσονήσου Κρήτης, βλ. Α.Ορλάνδος, *ΠΑΕ* 1959, σ.221κ.ε., εικ. 1.

276 Βοκοτόπουλος 1972, σ.111-2, εικ.1, πιν.88β, ο οποίος σημειώνει την ομοιότητα που παρουσιάζει η κατασκευή αυτή με αυτή της Βασιλικής Δ, που τότε δεν είχε ακόμη ανασκαφεί. Ο ίδιος 1980, σ.111 και ο ίδιος 1983, σ.84, εικ.1-4.

277 Παρόμοιο φράγμα θωρακίων έφεραν πιθανότατα και οι τάφοι που βρέθηκαν στο νότιο παστοφόριο της Βασιλικής Δ στη Νικόπολη, βλ. Χαλκιά 2007, σ.663-4.

278 Bowden, Hodges, Lako 2002, σ.209-19.

και στο Καλπάκι[279]. Στο ιερό του ναού βρέθηκαν τρεις μεγάλοι τάφοι, οι οποίοι χαρακτηρίσθηκαν ως τάφοι μαρτύρων[280].

Χώρος ιδιαίτερης λατρείας υπήρξε και ο τάφος του επισκόπου Ευροίας αγίου Δονάτου[281], το λείψανο του οποίου συγκέντρωνε πλήθος προσκυνητών στο ναό του Αγίου Ιωάννη στο κάστρο της Κασσώπης, όταν τον 6ο αιώνα οι κάτοικοι της Εύροιας κατέφυγαν εκεί για να αποφύγουν τις βαρβαρικές επιδρομές. Πιθανότατα η αγιοποίησή του είχε ήδη συντελεστεί και διαδοθεί τον 5ο αιώνα, αφού ο ιστορικός Σωζομενός αναφέρει .....*ότι Δονάτῳ δε τούτῳ τάφος ἐστὶν ἐπίσημος εὐκτήριος οἶκος ἀπ'αυτόῦ τὴν ἐπωνυμίαν ἔχων.* Ο πάπας Γρηγόριος ο Μέγας, σε επιστολή του προς τον επίσκοπο Κερκύρας Αλκίσωνα, χαρακτηρίζει το λείψανο του αγίου Δονάτου άγιο και σεπτό[282]. Η φήμη του αγίου πάντως ήταν τόσο μεγάλη, ώστε τον 6ο αιώνα δύο από τα φρούρια στην περιοχή της Θεσπρωτίας πήραν το όνομά του[283].

Ένα άλλο επίσης φρούριο, του Αγίου Σαβίνου, ανανεώθηκε στην ίδια επαρχία (δεν έχει μέχρι σήμερα ταυτιστεί), σύμφωνα με τον Προκόπιο. Η ονομασία του υποδηλώνει με μεγάλη πιθανότητα τη λατρεία του ομώνυμου αγίου στην περιοχή και την ύπαρξη ναού, αφιερωμένο στον ίδιο άγιο.

Η Βασιλική Α στη Νικόπολη είναι αφιερωμένη στον άγιο Δημήτριο[284], ενώ η ύπαρξη έξι εντοπισμένων -έως σήμερα- πηγαδιών και αρκετών λουτήρων και λεκανών στη Βασιλική Β δεν αποκλείεται να σχετίζονται με τη λατρεία κάποιου ιαματικού αγίου, στον οποίο ήταν αφιερωμένος ο ναός[285].

Θεωρούμε πολύ πιθανό ότι στη Νικόπολη υπήρχε σημαντικός ναός της αγίας Αναστασίας, που μέχρι σήμερα δεν έχει ταυτιστεί, αφού η αγία απεικονίζεται σε μολυβδόβουλα επισκόπων της πόλης (πιν.9β). Τέλος θα πρέπει να αναφερθεί η περίπτωση του κτιρίου της Συναγωγής στην πόλη του

---

279 Για την κατεστραμένη σήμερα βασιλική στο Καλπάκι βλ. στη σ.134-135.

280 Κατά την Ε.Μαρκή οι μάρτυρες διαδέχθηκαν στη συνείδηση των πιστών τους οικιστές ήρωες της αρχαιότητας, βλ. Μαρκή 2006, σ.54.

281 Βλ. στη σ.149κ.ε.

282 Κομίνης 1973, σ.281κ.ε.

283 Αναφέρεονται από τον ιστορικό Προκόπιο, βλ. εκτενέστερα στη σ.101, 153 και 160.

284 Πιθανότατα η αφιέρωση του ναού στον άγιο Δημήτριο σχετίζεται με την εμβέλεια της λατρείας του και ενδεχομένως με τις σχέσεις των κατοίκων της Νικόπολης με τη Θεσσαλονίκη.

285 Παπαδοπούλου 2007, σ.621, σημ.70. Ενισχυτικό σ'αυτό είναι η άποψη ότι στη θέση της βασιλικής προϋπήρχε ιερό του Ασκληπιού.

Αγχιασμού η οποία, άγνωστο κάτω από ποιες συνθήκες μετατράπηκε σε χριστιανική εκκλησία[286].

Η κοινωνία

Για την εθνολογική σύσταση του πληθυσμού της επαρχίας ενδεικτική είναι η αναφορά του ιστορικού Προκοπίου[287]*: Τοῦ δε κόλπου ἐκτός πρῶτοι μεν Ἕλληνες εἰσίν, Ἠπειρῶται καλούμενοι, ἄχρι Ἐπιδάμνου πόλεως, ἥπερ ἐπιθαλασσία οἰκεῖται.* Ο ίδιος σε άλλο βιβλίο του αναφέρει *τήν Φαιάκων χώραν.* Ο ιστορικός Ζώσιμος στις αρχές του 6ου αιώνα αναφέρει επίσης τους *Μολοσσούς καί τούς Θεσπρωτούς*[288] που κατοικούσαν στην Ήπειρο. Δεν υπάρχουν ωστόσο πληροφορίες για τη μορφή με την οποία την εποχή αυτή εξακολουθούσαν να υφίστανται τα διάφορα ηπειρωτικά φύλα. Ο ρωμαϊκός αποικισμός που είχε προηγηθεί ήδη από τον 1ο αιώνα π.Χ. επέφερε πιθανότατα σημαντικές κοινωνικές αλλαγές, με ενδεχομένως ευνοϊκές δημογραφικές συνέπειες.

Οι λιγοστές μαρτυρίες των πηγών για την κοινωνία της επαρχίας αφορούν κυρίως τους *possessores, potentiores, πρωτεύοντας* ή *κτήτορας* ή *nobiles*, δηλαδή μέλη της τοπικής αριστοκρατίας, ή τους πλούσιους γαιοκτήμονες που διέθεταν μεγάλη κτηματική περιουσία[289] και κατείχαν αξιώματα (κυβερνητικά ή εκκλησιαστικά). Από την επιγραφή της Φωτικής (πιν.8ε) είναι γνωστό το όνομα του ηγεμόνα (praeses) Coronius Titianus[290], ο οποίος το 305 αφιέρωσε στο Γαλέριο άγαλμα, η βάση του οποίου βρέθηκε στη Φωτική. Γνωστός είναι επίσης και ο praeses Valerius Casianus[291], που αναφέρεται επίσης σε επιγραφή που βρέθηκε στο φρούριο του Παλαιοκάστρου, κοντά στο Αργυρόκαστρο. Ψηφιδωτή επιγραφή, που βρέθηκε στο Βασιλόσπιτο ή παλάτι στη Νικόπολη, αναφέρει τον *ένδικο* Γεώργιο[292], πιθανότατα ανακαινιστεί

---

286 Foerster, Lako, Nallbani, Netzer 2004, σ.173.

287 Προκόπιος, *De bello Gothico,* I 15, 24.

288 Ζώσιμος 5,26,1.

289 Χριστοφυλλοπούλου 2004, σ.67-70.

290 Βλ. στη σ.31. Ο Coronius Titianus αναφέρεται στην επιγραφή από τη Φωτική ως vir perfectissimus και praeses.

291 Heil 1995, σ.161.

292 Φιλαδελφεύς 1914α, σ.219 και ο ίδιος 1926, σ.127. Για το «Βασιλόσπιτο» βλ. παρακάτω στη σ.78κ.ε. Για τον θεσμό του ενδίκου που καθιερώνεται στις αρχές του 4ου αιώνα βλ. Χριστοφυλλοπούλου 2004, σ.67-68. Τον ένδικο διόριζε ο praefectus praetorio, συνήθως από επιφανή μέλη της συγκλητικής τάξης. Αυτό αποτελεί και ένα terminus post quem για τη

του μεγάλου αυτού συγκροτήματος. Γενικότερα πάντως γνωρίζουμε ελάχιστα ονόματα ηγεμόνων και αξιωματούχων της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου.

Εκλεκτά μέλη της τοπικής αριστοκρατίας μετείχαν στα κοινά των πόλεων, αλλά και της κεντρικής αυτοκρατορικής διοίκησης. Η περίπτωση του Μαρκελλίνου[293] και του Κλέαρχου του Θεσπρωτού[294] και του υιού του, οι οποίοι κατάφεραν να διακριθούν στα υψηλότερα αξιώματα της αυτοκρατορίας, είναι ενδεικτικές, πιθανότατα όμως σπάνιες.

Τον 4ο αιώνα η συμμετοχή[295] των εύπορων πολιτών στη **βουλή** μιας πόλης ήταν υποχρεωτική, συνεπάγονταν όμως μεγάλες οικονομικές θυσίες. Τη βουλή και τον επίτροπό(;) της Μάρκο Γεμίνιο αναφέρει μια αχρονολόγητη επιγραφή (πιν.11γ), εντειχισμένη στο παλαιοχριστιανικό τείχος της Νικόπολης[296]. Μια ελληνική επιγραφή, που χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό επίσης στα τείχη της, αναφέρει τον επίτροπο, τον Κλαύδιο Κορνηλιανό και άλλους[297], ενώ μια ψηφιδωτή επιγραφή αναγράφει τον Μάνιο Αντωνίνο και τη γυναίκα του Θεοσύγη, που ανακαίνισαν την μεγάλη έπαυλη, η οποία ανασκάφτηκε δυτικά των παλαιοχριστιανικών τειχών της Νικόπολης. Μια άλλη επιγραφή σε λίθινη στήλη, που βρέθηκε στη Στοά-Δρόμο της Βασιλικής Β', αναφέρει τη Βουλή και τον Μάγιο υιό του Λευκίου, ενώ χαρακτηριστική είναι μια ελληνική επιγραφή σε πήλινη σφραγίδα ευλογίας που αναφέρει: ΚΕΒΟΗΘΙΓΙΩΡΓΙ[298].

χρονολόγηση του ψηφιδωτού στο οποίο βρέθηκε η επιγραφή με το όνομα του Γεωργίου και παράλληλα προσδιορίζει και μια από τις φάσεις του οικοδομήματος, που είναι γνωστό και ως Επισκοπικό Μέγαρο.

[293] Το 382 ο Μαρκελλίνος ήταν διοικητής της Συρίας, γνωστός του Λιβανίου, ονομαστού καθηγητή της σοφιστικής στην Αντιόχεια, βλ. Χρυσός 1981, σ.88.

[294] Ο Κλέαρχος κατάφερε να γίνει το 372 έπαρχος Κωνσταντινούπολης. Το έργο του είναι γνωστό, κυρίως από επιστολές του Λιβανίου, βλ. Ε.Χρυσός, Κλέαρχος ο Θεσπρωτός, *Ηπειρ. Ημερ.* 1980, σ. 39-47.

[295] Η εποχή που απλοί πολίτες συμμετείχαν ενεργά στις αποφάσεις για τη διοίκηση των πόλεων είχε παρέλθει. Οι πόλεις είχαν χάσει την πολιτική αυτονομία τους, καθώς και μια σειρά λειτουργιών τους που συνδέονταν με την προχριστιανική ζωή.

[296] Κεφαλλωνίτου 2001, σ.7-8.

[297] Κεφαλλωνίτου 2001, σ.8.

[298] Για την επιγραφή του Μάνιου Αντωνίνου βλ. Κύρκου 2006, σ.50, 52,53. Για την επιγραφή στη Βασιλική Β, βλ. Παπαδοπούλου 2007, σ. 626, εικ.28, ενώ για την επιγραφή στη σφραγίδα βλ. Ρήγινος, Κατερίνη 2009, σ.90.

Γνωστός στην προσωπογραφία της περιοχής[299] είναι επίσης ο φιλόσοφος Ιφικλής[300], ο προαναφερόμενος Κλέαρχος και ο επίσης ηπειρώτης φιλόσοφος Πρίσκος[301]. Μέλη της τοπικής αριστοκρατίας είχαν τη δυνατότητα να σπουδάσουν σε μεγάλα πνευματικά κέντρα της αυτοκρατορίας, όπως οι προαναφερόμενοι, καθώς και πολλοί από τους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους της Παλαιάς Ηπείρου, όπως ο επίσκοπος Νικοπόλεως Αττικός και ο επίσκοπος Φωτικής Διάδοχος, που διακρίνονταν για τη μόρφωση και την παιδεία τους.

Οι *βουλευτές ή δεκουρίωνες* (Decuriones)[302], συμμετείχαν στη διοίκηση της πόλης, λαμβάνοντας μέρος στα συμβούλια[303], παράλληλα όμως ήταν υποχρεωμένοι να συνεισφέρουν στην κατασκευή δημοσίων έργων, (στην επισκευή των δημοσίων κτιρίων, των οχυρώσεων, των υδραγωγείων κ.ά[304]), καθώς το ρωμαϊκό κράτος είχε συμπεριλάβει στους θεσμούς του και τον θεσμό των λειτουργιών. Όμως λόγω της συγκεντρωτικότητας της κεντρικής διοίκησης η τοπική αυτοδιοίκηση άρχισε σταδιακά να χάνει τις εξουσίες της από τα μέσα του 3ου αιώνα και είχε περιορισμένες δυνατότητες. Συχνά οι εύποροι πολίτες προσπαθούσαν με διαφόρους τρόπους να απαλλαγούν από τις υποχρεωτικές υπηρεσίες[305].

Καθώς από τις υποχρεώσεις αυτές εξαιρούνταν οι κληρικοί, αρκετοί ήταν αυτοί που «αντάλλαξαν» τη βουλευτική με την εκκλησιαστική ιδιότητα, ένα

---

[299] Γενικότερα βλ. Σαρικάκη 1971, σ.66 κ.ε.

[300] Ε.Χρυσός, Ο ηπειρώτης φιλόσοφος Ιφικλής, *Φιλολογικά* 3(1980), σ.3-7 και ο ίδιος 1981, σ.34κ.ε.

[301] Π.Χρήστου, Πρίσκος ο Ηπειρώτης, *Ηπειρ. Ημερ.* 1979, σ.115κ.ε. και Ε.Χρυσός, Ο Ηπειρώτης φιλόσοσφος Πρίσκος, *Παρνασσός* 22(1980).

[302] Επρόκειτο για εύπορους πολίτες, με επιφανή καταγωγή και κοινωνική επιφάνεια που αποτελούσαν το Ordo decuriorum. Γενικότερα για τους βουλευτές ή ντεκουρίονες βλ. Χριστοφυλλοπούλου 2004, σ.67-70.

[303] Όπως το *συνέδριο τῶν Φωτικησίων* (Ordo Photicensium), που αναφέρει μια επιγραφή που βρέθηκε κοντά στο ναό Παναγίας Λαμποβίθρας στη Φωτική, βλ. H.Gregoire, Inscrpition de Photike, *B.C.H.* 31(1907), σ.38-45 και Δ.Ἰ.Ἐυαγγελίδης, Επιγραφαί εξ Ηπείρου, *ΑΕ* 1914, σ.232κ.ε.

[304] C.Mango, *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης,* ελλην. εκδοση ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988, σ.48 κ.ε. Χρυσός 1981, σ.27-31.

[305] Είναι γενικά αποδεκτό ότι η δύναμη της τοπικής κυβέρνησης μειώνεται από τα μέσα του 3ου αιώνα, με επακόλουθη μείωση και των δημοσίων δαπανών. Ωστόσο η άποψη αυτή δέχεται αρκετές αμφισβητήσεις τα τελευταία χρόνια, αφού υπάρχουν περιπτώσεις πόλεων της ανατολής που αποδεικνύεται ότι συνέβαινε το αντίθετο. Γενικά βλ. Lavan 2001.

γεγονός που έχει σημειωθεί και σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας[306], αφού καθώς η βουλή των πόλεων έχανε τις αρμοδιότητές της η εκκλησία αναλάμβανε ποικίλες άλλες λειτουργίες. Έτσι πολλά μέλη της επαρχιακής αριστοκρατίας ανέλαβαν σημαντικά εκκλησιαστικά αξιώματα, αφού αυτό συνεπάγετο και κοινωνική εξουσία και δύναμη. Σε αυτό άλλωστε συνηγορεί και το γεγονός ότι τα περισσότερα ονόματα των επισκόπων της περιοχής είναι λατινικά, όπως Αλκίσων, Δονάτος, Δουμέτιος, Βαλεριανός κ.ά., που πιθανότατα πρόκειται για μέλη της τάξης των συνηπειρωτών, που μετοίκησαν στην περιοχή λίγο μετά την κατάκτησή της από τους Ρωμαίους[307].

Ελάχιστα πράγματα γνωρίζουμε για τους *γεωργούς* (ελεύθερους ή μισθωτούς) και τους *οικήτορας,* δηλαδή τους κατοίκους των πόλεων που ασκούσαν αστικά επαγγέλματα. Οι μισθωτοί γεωργοί, λόγω της αυστηρής νομοθεσίας, δεν μπορούσαν να εγκαταλείψουν τα κτήματα του κυρίου τους και ήταν υποχρεωμένοι να τα καλλιεργούν και να διαμένουν σ' αυτά, σε αντίθεση με τους κυρίους που μπορούσαν να ζουν και να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους, ακόμη και στο κέντρο της αυτοκρατορίας.

Η δουλεία έπαιζε επίσης σημαντικό ρόλο στην υστερο*ρωμαϊκή*-παλαιοχριστιανική κοινωνία (αν και υπάρχει διάσταση απόψεων μεταξύ των μελετητών για το ρόλο των δούλων) και είναι πολύ δύσκολο να μιλήσει κανείς για τις διαφορές ανάμεσα στους δούλους και τους μισθωτούς καλλιεργητές, για τους οποίους άλλωστε δεν υπάρχουν πληροφορίες που να σχετίζονται με την περιοχή που εξετάζουμε.

Στον πληθυσμό των πόλεων (ένα μεγάλο μέρος του οποίου ήταν κατώτερης τάξης) γίνονταν δωρεάν διανομή τροφίμων (ψωμί, λάδι κ.α.)[308]. Τα σιτηρά συγκέντρωναν οι *σιτώνες,* οι οποίοι είχαν τον έλεγχο των κρατικών αποθηκών σίτου. Αυτό είναι γνωστό από τη Ρώμη, την Αλεξάνδρεια και την

---

[306] Χρυσός 1981, σ.28κ.ε. Το πρόβλημα που δημιούργησε τον 4ο αιώνα η τακτική αυτή αντικατοπτρίζεται στο διάταγμα που εξέδωσε το 371 ο αυτοκράτορας Βαλεντινιανός Α,΄ με το οποίο καθόριζε ότι από την υποχρεωτική συμμετοχή των πολιτών στη βουλή των πόλεων, εξαιρούνταν μόνο αυτοί που είχαν χειροτονηθεί κληρικοί, πριν από την άνοδό του στο θρόνο.

[307]Χρυσός 1981, σ.102. Γενικότερα για το ρόλο των επισκόπων την παλαιοχριστιανική περίοδο βλ. The Rise of Christianity: from recognition to authority (A.Cameron), στο *Transition to Christianity,* N.York 2011, σ.34κ.ε.

[308] Τον 4ο αιώνα η μερίδα δίνονταν με δελτίο, που μπορούσε κάποιος να το κληρονομήσει ή και να το πουλήσει.

Κωνσταντινούπολη, δεν αποκλείεται όμως κάτι αντίστοιχο[309] να γινόταν και στη Νικόπολη, αλλά και το Βουθρωτό.

Για τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η τοπική κοινωνία χαρακτηριστικό είναι ένα αυτοκρατορικό διάταγμα του Βαλεντινιανού Α΄ με αποδέκτη τον Ζώσιμο, διοικητή της επαρχίας της Νέας Ηπείρου (373), το οποίο αναφέρεται στην εκμετάλλευση των κατοίκων από τους *στράτορες,* δηλαδή τους κρατικούς υπαλλήλους που ήταν επιφορτισμένοι με την επιλογή και συγκέντρωση ίππων που ήταν απαραίτητα στο στρατό και το δημόσιο ταχυδρομείο[310].

Η δομή της επαρχιακής κοινωνίας πρέπει να άλλαξε αρκετά όταν επεκράτησε ο Χριστιανισμός, αφού με την καθιέρωσή του, και με τις νέες ηθικές αξίες που κυριάρχησαν, όπως και σε άλλες επαρχίες της αυτοκρατορίας, έτσι και στην Ήπειρο, η επαρχιακή αριστοκρατία -άτομα με καλή μόρφωση, οικονομικά και κοινωνικά εύρωστα- ανέλαβαν ανώτερα εκκλησιαστικά αξιώματα και συνέβαλλαν στην οργάνωσή της.

Η διάδοση και επικράτηση του χριστιανισμού επέφερε, εκτός από θρησκευτικές, και κάποιες κοινωνικές άλλαγές. Με τη νέα θρησκεία οι πτωχότερες τάξεις έτυχαν μεγαλύτερης προσοχής. Είναι γνωστό από περιπτώσεις άλλων πόλεων ότι ένα μέρος του χριστιανικού πληθυσμού συντηρείτο από τη φιλανθρωπία, αφού η Εκκλησία[311] σταδιακά άρχισε να αντικαθιστά την πολιτική ευεργεσία. Θεωρούμε πολύ πιθανό κάτι ανάλογο συνέβαινε και στη Νικόπολη και ίσως έτσι μπορεί να ερμηνευτεί το μεγάλο κτιριακό συγκρότημα που περιβάλλει τη Βασιλική Β΄ στη Νικόπολη, (με τα μέχρι σήμερα στοιχεία ανέρχεται στα 5.900τ.μ.[312]), διαδραματίζοντας έναν σημαντικό ρόλο στη ζωή της πόλης, αφού ως γνωστόν οι βασιλικές αποτελούσαν το κέντρο ποικίλων κοινωνικών δραστηριοτήτων[313].

Η ανασκαφή μιας συναγωγής με ψηφιδωτά δάπεδα στην πόλη του Αγχιασμού (σημ. Άγιοι Σαράντα) επιβεβαιώνει την ύπαρξη εβραϊκής κοινότητας στην πόλη[314]. Για την ύπαρξη αντίστοιχης κοινότητας και στη Νικόπολη

---

[309] Τουλάχιστον αυτό συνάγεται από το διάταγμα του 373 του αυτοκράτορα Βαλεντινιανού, προς τον Ζώσιμο, διοικητή της γειτονικής επαρχίας της Νέας Ηπείρου, βλ. Χρυσός 1981, σ.30κ.ε.

[310] Χρυσός 1981, σ.32κ.ε. Για τους στράτορες βλ. επίσης Oikonomides 1972, σ.298.

[311] Χαρακτηριστικό είναι ότι ήδη τον 3ο αιώνα η εκκλησία της Ρώμης συντηρούσε 1800 χήρες και ορφανά, ενώ έναν αιώνα αργότερα στην Αντιόχεια, ο αριθμός των αναξιοπαθούντων που συντηρούσε η εκεί εκκλησία ανέρχονταν στις 3000 άτομα.

[312] Διαθέτει δε ένα πλήθος προσκτισμάτων τα περισσότερα από τα οποία δεν έχουν ανασκαφεί.

[313] Γενικότερα βλ. Λάββας 1980, σ.403-445.

[314] Foerster, Lako, Nallbani, Netzer 2004, σ.173.

χαρακτηριστική είναι η πληροφορία του ιστορικού Ευσέβιου, ότι ο Ωριγένης ταξίδεψε στην πόλη, γιατί εκεί υπήρχε αντίγραφο της Παλαιάς Διαθήκης στην εβραϊκή γλώσσα[315].

Τον 5ο αιώνα πολίτες της επαρχίας πιθανότατα συμμετείχαν στην ανοικοδόμηση των τειχών των πόλεων τους, αφού όπως έμμεσα συνάγεται από το διατάγματα του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β', ήταν καθήκον της τοπικής κοινωνίας να συμβάλει στην κατασκευή τους, είτε με χρηματοδότηση είτε με προσωπική εργασία[316].

[315] Φουρίκης 1928, σ.128κ.ε.

[316] Η ανοικοδόμηση των τειχών ήταν δημόσιο καθήκον, για το οποίο όλοι ήταν υπεύθυνοι, εκτός εάν μπορούσαν να στείλουν έναν αντικαταστάτη τους ή να πληρώσουν κάποιον άλλο να εργαστεί στη θέση τους. Γενικότερα βλ. Σταυρίδου-Ζαφράκα 1982, σ.238 κ.ε.

Η ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ-ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Η οικιστική οργάνωση

Για τις πόλεις της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου, την εποχή που εξετάζουμε, δεν υπάρχουν αξιόλογες πληροφορίες και οι μέχρι σήμερα ανασκαφές δεν έχουν δώσει επαρκή στοιχεία για τη πολεοδομική τους οργάνωση. Είναι γενικά αποδεκτό ότι οι υστερορωμαϊκές πόλεις[317], για διαφορετικούς λόγους η κάθε μία, είχαν χάσει αρκετά από την προηγούμενη αίγλη και τη μνημειακότητά τους. Στην περίπτωση της πρωτεύουσας επαρχίας που εξετάζουμε μια εικόνα αυτού δίνεται από τον πανηγυρικό του Cl. Mamertinus[318], που εκφωνήθηκε το 362, προς τιμή του αυτοκράτορα Ιουλιανού[319].

Ο Mamertinus κάνει λόγο στην άσχημη κατάσταση που βρίσκονταν τα αρχοντικά και το υδραγωγείο της Νικόπολης[320]. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι τα αρχοντικά και οι στέγες των δημοσίων κτιρίων της Νικόπολης είχαν καταρρεύσει, ενώ το υδραγωγείο της είχε γεμίσει με χώματα και ακαθαρσίες. Η μαρτυρία του αυτή ενέχει πιθανότατα αρκετή δόση υπερβολής. Δεν αποκλείεται όμως να αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα, αφού με τη μεταφορά της

---

317 Γενικότερα για της πόλεις αυτής της εποχής βλ. Sodini 1984, σ.341κ.ε., J.M.Spieser, La ville en Grèce du IIIe au VIIe siècle, *Villes et Peuplement dans L'Illyricum Protobyzantin* 1984, σ.315κ.ε. Επίσης βλ. Lavan 2001 και G.Brogiolo-B.Ward-Perkins, *The Idea and Ideal of the town between Late Antiquity and Early Middle Ages,* Leiden, Boston & Cologne 1999, σ.245 κ.ε. Πετρίδης 2008, σ.247κ.ε. Για τη Νικόπολη βλ. Θεοφύλακτος 1984, ΙΙ, σ.563κ.ε. και Snively 2007, σ.739κ.ε.

318 Bowden 2003, σ.37κ.ε., ο οποίος αναφέρει ότι ο βαθμός αξιοπιστίας του κειμένου του Mamertinus πρέπει να είναι περιορισμένος, δεδομένου ότι πρόκειται για πανηγυρικό προς τον αυτοκράτορα, του οποίου εκθειάζει τις αρετές.

319 Ο Ιουλιανός αποβλέποντας στην αναβίωση της αρχαίας θρησκείας ευεργέτησε ιδιαίτερα τις πόλεις εκείνες που διατηρούσαν ζωντανή την εθνική παράδοση, μεταξύ των οποίων πιστεύεται ότι ήταν και η Νικόπολη.

320 Ο Cl.Mamertinus αναφέρεται επίσης στα ευεργετικά του Ιουλιανού, -χωρίς να τα κατονομάζει-, που ανακούφισαν τους Ηπειρώτες από τη βαριά φορολογία. Δεν αποκλείεται ωστόσο να πρόκειται για ένα ευρύτερο πρόγραμμα ενίσχυσης του ειδωλολατρικού κόσμου. Στα ευεργετικά αυτά μέτρα οφείλεται κατά τον Ε. Χρυσό η κατασκευή της νέας γέφυρας του υδραγωγείου της Νικόπολης, πάνω από τον Λούρο ποταμό, κοντά στο οικισμό Άγιος Γεώργιος, Ν.Πρέβεζας, βλ. Χρυσός 1981, σ.22, όπου γενικότερα για τον πανηγυρικό του Cl. Mamertinus.

πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη τα λιμάνια της Νικόπολης έχασαν ασφαλώς την αρχική τους σημασία για το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα και κατ΄επέκταση και η ίδια η πόλη.

Στις παλαιοχριστιανικές πόλεις[321] η αγορά (Forum) έπαψε να παίζει πρωτεύοντα ρόλο και πολλά δημόσια κτίρια πιθανότατα άρχισαν να εγκαταλείπονται ή να δέχονται νέες χρήσεις, αφού η άρχουσα τάξη δεν ήταν σε θέση να αναλάβει ή απέφευγε να αναλάβει τις υποχρεωτικές γι' αυτούς δημόσιες λειτουργίες (επισκευή κτιρίων, συντήρηση υδραγωγείων, κ.ά.). Σταδιακά η μορφολογική ενότητα των ρωμαϊκών πόλεων χάνεται και αρχίζει να επικρατεί μια περισσότερο ελεύθερη χωροθέτηση, πρακτική που υπάκουε περισσότερο στις απαιτήσεις των πολιτών ή σε άλλους λόγους και λιγότερο στη γεωμετρική συνέπεια του προϋπάρχοντος ρυμοτομικού σχεδίου της πόλης[322]. Πολλές από τις αλλαγές αυτές αντανακλούν αναμφίβολα τις μεταβαλλόμενες προτεραιότητες της χρήσης του δημόσιου χώρου την εποχή αυτή και τις πιο «χαλαρές» αντιλήψεις περί ιδιοκτησίας.

Οι μέχρι σήμερα ανασκαφικές έρευνες δεν παρέχουν επαρκή στοιχεία για τις αλλαγές που δέχτηκαν οι προϋπάρχουσες πόλεις, μετά τις κοινωνικές ανακατατάξεις που επέφερε ο χριστιανισμός, και τις αναδιαρθρώσεις των βαρβαρικών επιδρομών. Στο Βουθρωτό το θέατρο παύει να λειτουργεί πιθανότατα λόγω καταστρεπτικού σεισμού[323], αλλά δεν γνωρίζουμε πότε το ίδιο συνέβη στη Νικόπολη ή σε άλλες πόλεις της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου.

Οι χριστιανικοί ναοί που κτίστηκαν (φορείς, εκτός των άλλων, και προβολής της νέας θρησκείας), κατέλαβαν ένα μεγάλο μέρος της συρρικνωμένης σε έκταση πόλης, αλλάζοντας τη ρυμοτομία της και συγκέντρωσαν πολλές λειτουργίες που είχε παλαιότερα η αγορά και ο δήμος[324]. Οι χριστιανικοί ναοί και ιδιαίτερα οι βασιλικές κάνουν δυναμικά την «εμφάνισή τους» στις πόλεις στα μέσα του 5ου αιώνα και στο α΄ μισό του 6ου αιώνα, αν και

---

321 Λάββας1980, σ.403κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Χριστοφυλλοπούλου 2004, σ.65κ.ε. όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Επίσης βλ. Πετρίδης 2008, σ.247κ.ε., όπου και η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

322 Λάββας 1980, σ.595κ.ε. Αυτό διαπιστώθηκε και στην ανασκαφή του οικοπέδου του 3ου Γυμνασίου στο Λαδοχώρι, βλ. στη σ.92.

323 Bowden 2003, σ.40.

324 Λάββας 1980, σ.403κ.ε.

δεν υπάρχει αμφιβολία ότι υπήρχαν και παλαιότερα[325], όπως τουλάχιστον μπορεί να τεκμηριωθεί από τις μαρτυρίες για ύπαρξη επισκόπων, ήδη από τον 4ο αιώνα. Αρκετά δημόσια κτίρια δέχονται νέες χρήσεις αυτή την εποχή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το Βουλευτήριο και το Πρυτανείο της Δωδώνης που παύουν να λειτουργούν[326] και δέχονται επισκευές και νέες χρήσεις[327].

Το ίδιο πρέπει να συνέβει και με την αγορά της ρωμαϊκής Νικόπολης, τη θέση της οποίας θα πρέπει να αναζητηθεί στο περιτειχισμένο τμήμα της παλαιοχριστιανικής πόλης. Αρκετά νωρίτερα σημαντικές αλλαγές είχε επιφέρει η ανέγερση της Βασιλικής Β, στο βορειοανατολικό τομέα της πόλης. Η βασιλική κατέλαβε μεγάλο μέρος από δύο οικοδομικά τετράγωνα, αν και μέχρι σήμερα δεν έχει προσδιοριστεί η έκταση των προσκτισμάτων της. Αξιοσημείωτα είναι τα spolia που έχουν χρησιμοποιηθεί στην εν λόγω βασιλική (όπως οι θαυμάσιες φατνωματικές πλάκες στα παστοφόρια), που προϋποθέτουν την καταστροφή σημαντικών μνημείων της Νικόπολης, την οποία καταστροφή δεν μπορούμε να συνδέσουμε με κάποιο ιστορικό γεγονός. Οπωσδήποτε αλλαγές επέφερε η ανέγερση της Βασιλικής στο κέντρο(;) της οχυρωμένης αρχαίας πόλης των Βατιών (ταυτίζεται με το Καστρί Ριζοβουνίου), τις οποίες σήμερα δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε, καθώς τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι λιγοστά.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν και οι βασιλικές της Παραμυθιάς, του Ζερβοχωρίου και της Στεφάνης, που σήμερα φαίνεται να είναι απομονωμένες και μην συνδέονται με κάποιο οικιστικό σύνολο[328], θεωρούμε ωστόσο βέβαιο ότι ανήκαν σε οικισμούς που δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί.

Η πλειοψηφία του αστικού πληθυσμού εξακολουθούσε να κατοικεί κυρίως σε αρχαίες πόλεις και οικισμούς[329], οι οποίες σταδιακά δέχονται

---

325 Παραμένουν άγνωστες οι κοινωνικές και οικονομικές παράμετροι που οδήγησαν στην ανέγερση πολλών βασιλικών την εποχή αυτή, φαινόμενο που συναντάται στο μεγαλύτερο μέρος του ελλαδικού χώρου, αλλά και σε άλλα σημεία της αυτοκρατορίας.

326 Με την παύση λειτουργίας του Μαντείου της Δωδώνης, είναι βέβαιο ότι η πόλη χάνει την οικονομική αυτοδυναμία που αυτό της προσέφερε.

327 Για το Βουλευτήριο πιθανολογείται ότι δέχθηκε βιοτεχνική εγκατάσταση από την ανεύρεση κοχυλιών παραγωγής πορφύρας.

328 Για τις βασιλικές αυτές βλ. αντίστοιχα στις σ.169, 153κ.ε. και 117κ.ε.

329 Για αρκετές σπουδαίες αρχαίες πόλεις της Ηπείρου, όπως η Γιτάνη και η Κασσώπη, δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία ότι εξακολούθησαν να κατοικούνται και την εποχή που εξετάζουμε. Η θεσπρωτική Ελέα σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα ευρήματα επίσης δεν κατοικήθηκε και οι κάτοικοί της πιθανότατα προτίμησαν να εγκατασταθούν στο πεδινό τμήμα της περιοχής, όπου στη θέση "αεροδρόμιο" βρίσκεται η γνωστή τρίκογχη βασιλική της Παραμυθιάς, βλ. στη σ.168.

χωροταξικές αναδιαρθρώσεις. Αναμφισβήτητα σημαντικότατες αλλαγές έγιναν όταν οι περισσότερες από αυτές οχυρώθηκαν με νέα τείχη (πιθανότατα κατά τον 5ο αιώνα), ενώ σε άλλες ενισχύθηκαν ή ανακαινίστηκαν οι παλαιές οχυρώσεις. Τα νέα αυτά τείχη περιόρισαν κατά πολύ την έκταση αρκετών πόλεων και κωμοπόλεων της αυτοκρατορίας[330], με χαρακτηριστικό παράδειγμα στην περίπτωση της Epirus Vetus, αυτό της Νικόπολης και του Αγχιασμού.

Από ανασκαφικά ευρήματα συνάγεται το συμπέρασμα ότι από τον 3ο έως τουλάχιστον και το α΄μισό του 5ου αιώνα υπήρχαν οι δυνατότητες ώστε κάποιοι από τους κατοίκους της επαρχίας να κτίζουν **πολυτελείς οικίες-επαύλεις-domus[331],** όπως το τρίκογχο κτίριο στο Βουθρωτό, το Βασιλόσπιτο ή Παλάτι στη Νικόπολη και η έπαυλη στη Φτελιά κοντά στην ακτή του Αμβρακικού κόλπου, κοινό χαρακτηριστικό των οποίων είναι οι περίστυλες αυλές και οι αψιδωτοί χώροι[332]. Τα ψηφιδωτά δάπεδα που αποκαλύφθηκαν στην έπαυλη του Μάνιου Αντωνίνου στη Νικόπολη και στις οικίες του Λαδοχωρίου Θεσπρωτίας είναι ενδεικτικά του βιοτικού επιπέδου των εύπορων πολιτών.

Σύμφωνα λοιπόν με μερικούς ερευνητές η αρχιτεκτονική των μεγάλων ιδιωτικών οικιών αυτής της εποχής απεικονίζει τις αλλαγές που υφίσταται η κοινωνία της Ηπείρου[333]. Την εποχή αυτή, καθώς τα τοπικά συμβούλια εγκαταλείπονται, λόγω της δυσκολίας ανεύρεσης πρόθυμων μελών να αναλάβουν τις λειτουργίες της πόλης, τοπικοί άρχοντες αντί να επιδίδονται σε

---

330 Πολλές είναι οι πόλεις που αυτή την εποχή περιορίζεται το μέγεθός τους. Το γεγονός αυτό έχει ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως. Δεν αποκλείεται η μείωση αυτή να ήταν σχέδιο διοικητικής και στρατιωτικής πολιτικής της αυτοκρατορίας, που εφαρμόσθηκε ευρέως, χωρίς να αποκλείονται και οι οικονομικοί λόγοι. Υπάρχουν ωστόσο και περιπτώσεις όπου δεν μειώθηκε η έκταση των πόλεων, όπως στην περίπτωση του Βουθρωτού και των Φιλίππων. Για την δεύτερη περίπτωση εκτενέστερα βλ. Provost 2001, σ.123-135. Για το Βουθρωτό βλ. εκτενέστερα στη σ.82κ.ε.

331 Κατά τον S.P.Ellis την εποχή αυτή γενικά πλούσιοι κάτοικοι της αυτοκρατορίας κατασκεύαζαν πολυτελείς και μεγάλες οικίες, που συχνά έμοιαζαν με ανεξάρτητες κοινότητες, βλ. Ellis 1988, σ.572κ.ε. και ιδιαίτερα στη σ.574, όπου ενδιαφέροντα στοιχεία που προέρχονται από το λόγο του Λιβανίου «*Περί Πατρωνίας*».

332 Κατά τον Bowden (ο οποίος ακολουθεί την άποψη του Ellis) οι αψιδωτές αίθουσες ήταν αίθουσες ακρόασης, όπου ο άρχοντας υποδεχόταν τους υποδεέστερους και ενδεέστερους πολίτες, βλ. Bowden 2007, σ.56 κ.ε.

333 Bowden 2007, σ.25κ.ε., ο οποίος στηρίζει την άποψη αυτή με βάση τα λιγοστά παραδείγματα από το Βουθρωτό και τη Νικόπολη, όπου όμως οι ανασκαφές ιδιωτικών οικιών είναι αποσπασματικές. Αν και η άποψη του είναι δελεαστική, δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι αντίστοιχες συμπεριφορές και πρακτικές υπήρχαν από τη ρωμαϊκή εποχή, περίοδο κατά την οποία χρονολογούνται οι αρχικές φάσεις του τρικόγχου ή Παλατιού του Βουθρωτού και του Βασιλόσπιτου ή Παλατιού στη ΝΙκόπολη.

κοινωφελή έργα, επενδύουν κυρίως στην κατασκευή πολυτελών ιδιωτικών συγκροτημάτων. Από τις πολυτελείς αυτές κατοικίες -που επιτελούσαν το ρόλο της κοινωνικής προβολής και ισχύος- οι άρχοντες ασκούσαν ένα είδος πατρωνίας (στοιχείο της υστερορωμαϊκής κοινωνίας, με ισχυρές καταβολές από τη ρωμαϊκή περίοδο) στις ασθενέστερες τάξεις[334]. Οι αψιδωτοί χώροι που έχουν ανευρεθεί σ'αυτές και έχουν ταυτιστεί με αίθουσες ακρόασης, εξυπηρετούσαν τους σκοπούς της κοινωνικής προβολής και τις επίδειξης εξουσίας των ιδιοκτητών τους. Αυτό είναι τεκμηριωμένο για άλλες περιοχές της Μεσογείου[335] και πιστεύεται ότι και στην Ήπειρο συνέβαινε κάτι αντίστοιχο, αν και δεν υπάρχουν ακόμη αρκετά στοιχεία να το τεκμηριώνουν.

Οι κάτοικοι της επαρχίας εξακολουθούσαν να πηγαίνουν στα **λουτρά.** Το μεγάλο λουτρό της Παλαιόπολης στην Κέρκυρα (πιν.43α), η λειτουργία του οποίου συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια του 6ου αιώνα, είναι ενδεικτική[336]. Λουτρά που χρονολογούνται στον 4ο και τον 5ο αιώνα βρέθηκαν και κάτω από το Βαπτιστήριο του Βουθρωτού (πιν.22α), δεν είναι όμως βέβαιο ότι ανήκαν σε ιδιωτική οικία ή ήταν δημόσια[337]. Λουτρά υπήρχαν και σε ιδιωτικές κατοικίες, όπως η έπαυλη του Μάνιου Αντωνίνου (πιν.19α), το Βασιλόσπιτο, τα λεγόμενα «Λουτρά της Κλεοπάτρας»[338] στη Νικόπολη κ.ά. Στην ίδια πόλη οι Μεγάλες ή Κεντρικές Θέρμες δέχονται επισκευές και προσθήκες, πιθανότατα την ίδια εποχή[339]. Χαρακτηριστικές ωστόσο είναι οι περιπτώσεις των λουτρών που ανασκάφτηκαν κοντά στους Δραμεσιούς[340] (πιν.34β,γ) (πιθανότατα ανήκε σε αγροτική έπαυλη-villa rustica) και στο Λαδοχώρι, όπου πολλές από τις οικίες αυτής της εποχής, που έχουν ανασκαφεί διέθεταν λουτρικές εγκαταστάσεις[341] (πιν.25γ).

---

334 Τζαναβάρη 2003, σ.44

335 Ellis 1988, σ.565-78.

336 *ΑΔ* 49(1994), Β1, Χρονικά, σ.413-20 (Κρέκα-Αλεξανδρή).

337 Ceka 1999, σ.46κ.ε., εικ.33.

338 Δεν είναι πιστοποιημένη η ταύτιση του κτιρίου με λουτρό. Αρκετά στοιχεία δείχνουν ότι γύρω στον 4ο αιώνα δέχθηκαν επισκευές και μετατροπές οι εσωτερικοί του χώροι, βλ. Pierrepont-White 1986-7, σ.309κ.ε, εικ.10,11, όπου και σχέδια της κάτοψης του κτιρίου, που δεν έχει ερευνηθεί ανασκαφικά. Ενδιαφέρον πάντως παρουσιάζουν οι ομοιότητες της κάτοψής του με αυτή του Βαπτιστηρίου που αποκαλύφθηκε βόρεια της Βασιλικής Β. Το ψηφιδωτό δάπεδο που αποκαλύφθηκε χρονολογήθηκε στον 4ο αιώνα, ενώ διακρίνονται επίσης και άλλες επισκευές.

339 Ζάχος, Καλπάκης, Καππά, Κύρκου 2008, σ.126-129.

340 Βλ. στη σ.127κ.ε.

341 Βλ. στη σ.91κ.ε. Οι λουτρικές εγκαταστάσεις όχι μόνο σε αστικές περιοχές, αλλά και σε αγροικίες αναμφίβολα απαιτούσαν υψηλό κόστος συντήρησης και λειτουργίας.

Οι αγρεπαύλεις[342] ήταν περίπλοκα (λιγότερο ή περισσότερο) συγκροτήματα, οργανωμένα ανάλογα με την κοινωνική τάξη και την οικονομική ευχέρεια των ιδιοκτητών τους. Πολλές από αυτές αποτελούσαν τη μόνιμη κατοικία των γαιοκτημόνων[343], ενώ άλλες ήταν κατοικίες που εξυπηρετούσαν κυρίως τις ανάγκες του αγροκτήματος. Στην περιοχή έχουν ανασκαφεί ή εντοπιστεί αρκετές αγρεπαύλεις, όπως αυτή στην Καστροσυκιά (στη μονή της Αγίας Πελαγίας), στα Ριζά και μια άλλη τρίτη στη Στρογγυλή[344], κοντά στην ακτή του Αμβρακικού κόλπου, όπου η κύρια κατοικία διακρίνεται για την πολυτέλεια των ψηφιδωτών δαπέδων της. Γύρω της έχουν βρεθεί εγκαταστάσεις ελαιοτριβείων και διάφορα άλλα κτίσματα.

Οι συνθήκες διαβίωσεις των απλών ανθρώπων της επαρχίας ήταν αναμφίβολα διαφορετικές. Οι ανασκαφές που γίνονται στον μικρό οικισμό του Λαδοχωρίου (κάτω από εξαιρετικά άσχημες συνθήκες, λόγω του υψηλού υδροφόρου ορίζοντα) έχουν αποδώσει πολλά ευρήματα κυρίως καθημερινής χρήσης, όχι όμως και αρκετές πληροφορίες για τη χωροθέτησή τους ή την κοινωνική οργάνωση του οικισμού. Οι οικίες που έχουν ανασκαφεί –αν και μέχρι στιγμής δεν έχουμε ολοκληρωμένη την κάτοψη μιας οικίας- είχαν αρκετά δωμάτια, πολλά από τα οποία έφεραν ψηφιδωτά δάπεδα[345].

Στα τέλη του 6ου-7ου αιώνα παρατηρείται μια σταδιακή παρακμή και υποβάθμιση των παραδοσιακών αστικών οικισμών, εμφανίζονται νέοι οχυρωμένοι οικισμοί που χρησιμοποιούν σε μεγάλο βαθμό οικοδομικό υλικό από παλαιότερα μνημεία. Η μετεξέλιξη αυτή συνδέεται με την παρακμή βιοτεχνικών κέντρων παραγωγής του εμπορίου μακρινών αποστάσεων, αλλαγές οι οποίες γίνονται πιο αισθητές τον 7ο αιώνα[346]. Κατά μια άλλη άποψη οι παλιές πόλεις έχασαν τη σημασία τους, γιατί πλέον δεν εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του συστήματος διοίκησης της αυτοκρατορίας, ενώ δεν αποκλείεται κάποιες από αυτές να αποτέλεσαν μέρος ενός σχεδίου κρατικής προστασίας του πληθυσμού της αυτοκρατορίας, απέναντι στις βαρβαρικές επιδρομές. Στην τελευταία περίπτωση εντάσσεται η πρωτοβουλία του Ιουστινιανού να μεταφέρει την έδρα

---

342 Γενικά βλ. Τζαναβάρη 2003, σ.47κ.ε.

343 Πιθανότατα η έπαυλη στην Καστροσυκιά να ήταν μια ανάλογη περίπτωση, βλ. Katsadima, Angeli 2001, σ.94κ.ε.

344 Για την αγρέπαυλη στη Στρογγυλή βλ. στη σ.121-122, όπου και η σχετική βιβλιογραφία

345 Ειδικότερα για τις οικίες που έχουν ανασκαφεί στο Λαδοχώρι βλ. στη σ.91κ.ε. Ανερμήνευτη παραμένει για την ώρα η ημικυκλική λίθινη υπερύψωση που βρέθηκε στην με ψηφιδωτά αίθουσα οικίας, που ανασκάφηκε στο οικόπεδο Προκόπη στο Λαδοχώρι (πιν.25α).

346 Γενικότερα βλ. Dunn 1994, σ. 60κ.ε.

κάποιων πόλεων, όπως η Φωτική και η Φοινίκη, οι οποίες δεν παρείχαν ασφάλεια στους κατοίκους τους και να κατασκευάσει φρούρια σε γειτονικά υψώματα.

Με εξαίρεση τη Νικόπολη, το Βουθρωτό, τον Αγχιασμό και τον οικισμό στο Λαδοχώρι ελάχιστα είναι γνωστά για την πολεοδομική οργάνωση των άλλων παλαιοχριστιανικών πόλεων της επαρχίας που εξετάζουμε.

Νικόπολη

Προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι βαρβαρικές επιθέσεις του 4ου αι., οι οποίες συνεχίστηκαν και τον 5ο αιώνα, με σημαντικότερες αυτές των Βανδάλων το 467 και 474/5, η Νικόπολη οχυρώθηκε με νέα τείχη[347], τα οποία ενισχύθηκαν τον 6ο αιώνα από τον Ιουστινιανό[348] (πιν.12). Η έκταση της παλαιοχριστιανικής εντός των τειχών πόλης περιορίστηκε[349], περίπου στο 1/5 της ρωμαϊκής, γύρω στα 27,48 εκτάρια[350], αντί των 150 της ρωμαϊκής, αποκλείοντας εκτός τειχών μια σειρά μεγάλων δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων, όπως το Ωδείο (πιν.13α) και η έπαυλη του Μάνιου Αντωνίνου. Η ανέγερση των τειχών διαίρεσε τον αστικό ιστό σε δύο μέρη· την εκτός και την εντός των νέων τειχών πόλη, αλλάζοντας σημαντικά τη δομή της. Τα δύο σκέλη (νότιο και δυτικό) της νέας οχύρωσης είναι σχεδόν ευθυγραμμισμένα (με μικρή απόκληση στη δυτική πλευρά) (πιν.12, 14α) και οικοδομήθηκαν πάνω σε σημαντικούς οδικούς άξονες της ρωμαϊκής πόλης. Το νότιο κτίστηκε παράλληλα της κεντρικής λεωφόρου Decumanus Maximus, που είχε κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά, και το δυτικό παράλληλα και εξωτερικά του Cardo Maximus[351], ο οποίος κατευθυνόταν από βορρά προς νότο. Στην ανατολική και

---

347 Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη. Η περίμετρος των τειχών φτάνει περίπου τα 1,7χλμ.

348 Προκόπιος, *Περί κτισμάτων* IV, 1.37. Για τα παλαιοχριστιανικά τείχη της πόλης βλ. Hellenkemper 1987, σ.243κ.ε. Gregory 1987, σ.253κ.ε. Wozniak 1987, 263-267, Κεφαλλωνίτου 2001, σ.3κ.ε. Snively 2007, σ.739-749. Κεφαλλωνίτου 2007, σ.299-305. Επίσης βλ. στη σ.271κ.ε. και 419κ.ε.

349 Χαρακτηριστικό είναι επίσης και το παράδειγμα της Βύλλιδος, πόλη της επαρχίας της Νέας Ηπείρου, όπου η πόλη του 6ου αιώνα μειώθηκε στα 11 εκτάρια αντί των 30 εκταρίων της αρχικής.

350 Ζάχος 2007, σ. 276.

351 Ζάχος 2007, σ. 288-90, σημ.74, σχ. 7, 9. Ο Cardo Maximus στην προέκτασή του κατέληγε βόρεια στο Θέατρο και νότια πιθανότατα στο λιμάνι Βαθύ. Γενικότερα για το δρόμο αυτό επίσης βλ. Ανδρέου 2007, σ. 241κ.ε.

βόρεια πλευρά διατηρήθηκε η ρωμαϊκή οχύρωση[352], που είχε παλαιότερα επισκευαστεί (πιθανότατα κατά τον 3ο ή 4ο αιώνα), όπως απέδειξαν πρόσφατες έρευνες. Τα παλαιοχριστιανικά τείχη στις πλευρές αυτές κτίστηκαν πάνω στην προϋπάρχουσα ρωμαϊκή οχύρωση.

Τα παλαιοχριστιανικά **τείχη** της Νικόπολης είναι εντυπωσιακά και σώζονται σήμερα σε αρκετό ύψος, που σε αρκετές περιπτώσεις φτάνει περίπου 12μ. (πιν.14β). Έχουν πλάτος περίπου 2,30μ. και ενισχύονται από πολλούς πύργους (πιν.14α, 15α). Το νότιο σκέλος φέρει τρεις τύπους πύργων: ορθογώνιους, τριγωνικούς, πεταλοειδείς που εναλλάσσονται (πιν.16α-γ). Συνολικά υπάρχουν 12 πύργοι, με μεσοπύργια διαστήματα 33 μέτρων. Η νοτιοανατολική γωνία τους ενισχύεται με έναν πολυγωνικό πύργο[353], ενώ ένας άλλος κυκλικός υπάρχει στη νοτιοδυτική γωνία. Το δυτικό σκέλος επίσης ενισχύεται με 16 πύργους (11 ορθογώνιους, 2 κυκλικούς και 3 πεταλοειδείς, δύο από τους οποίους προστάτευαν την κεντρική πύλη (πιν.15δ)).

Τα μεσοπύργια διαστήματα ποικίλουν από 27μ. έως και 42μ. και δεν παρουσιάζουν κανονικότητα ή συμμετρία. Παρατηρείται μια ανομοιογένεια στην ανέγερση του νότιου και δυτικού σκέλους του τείχους. Το νότιο χαρακτηρίζεται από κανονικότητα και αρτιότερο σχεδιασμό, σε αντίθεση με το δυτικό, όπου παρατηρείται ασυμμετρία και προχειρότητα, ενδεχομένως λόγω της έκτακτης ανάγκης αποπεράτωσής του[354]. Θα πρέπει να επισημανθεί η χρήση του άφθονου οικοδομικού υλικού στη νότια πλευρά, που προέρχεται από ρωμαϊκά κτίρια αλλά και στο βόρειο σκέλος των τειχών της Νικόπολης, στο οποίο παρατηρούνται μεταγενέστερες επισκευές και συγκεκριμένα στο δυτικό του άκρο[355].

---

352 Η περίμετρος της ρωμαϊκής οχύρωσης, περίπου 4,7χλμ., ακολουθεί μια ακανόνιστη πορεία. Στη δυτική πλευρά η πορεία του τείχους συμπίπτει με αυτή του υδραγωγείου, ενώ στο νοτιοανατολικό άκρο του κάνει μια κλειστή στροφή, προκειμένου να συμπεριλάβει και το ύψωμα όπου αργότερα κτίστηκε η Βασιλική Δ. Γενικότερα για τη ρωμαϊκή οχύρωση βλ. *ΑΔ* 55(2000), σ.564κ.ε.

353 Κοντά στον πύργο αυτό ανοίγεται μικρή πυλίδα.

354 Δεν αποκλείεται βεβαίως αυτό να σχετίζεται με την εργασία των διαφορετικών συνεργείων που εργάζονταν πιθανότατα ταυτόχρονα στην κατασκευή του.

355 βλ. *ΑΔ* 52(1997), Χρονικά, Β2, σ. 579 κ.ε. (Κ.Ζάχος–Α.Γεωργίου). Επισκευές έχουν εντοπιστεί και στην περιοχή των Νυμφαίων κοντά στη δυτική ρωμαϊκή πύλη. Επίσης για επισκευές τειχών βλ. *ΑΔ* 44(1989), Χρονικά, σ.265. Η εσπευσμένη τείχιση των τοξοστοιχιών του υδραγωγείου στα δυτικά της πόλης είχε παρατηρηθεί από τον Α.Φιλαδελφέα, βλ. Φιλαδελφεύς 1913, σ.91.

Χαρακτηριστικοί είναι οι μεγάλοι ασβεστολιθικοί δόμοι στη βάση των τειχών (πιν.15β,δ), ενώ αξιομνημόνευτες είναι οι διακοσμητικές προθέσεις[356], που είναι κυρίως εμφανείς στα γείσα που τοποθετούνται στις γενέσεις των καμαρών, όπου έχουν χρησιμοποιηθεί κυρίως σπόλια. Μερικά από αυτά έχουν συζητηθεί αρκετά από τους ερευνητές, πολλοί από τους οποίους με βάση το υλικό αυτό προσπάθησαν να χρονολογήσουν την οχύρωση[357]. Στο πάνω μέρος των τειχών και πίσω από τις επάλξεις που δεν σώζονται, διαμορφώνονταν διάδρομος κυκλοφορίας των υπερασπιστών, η πρόσβαση στον οποίο γίνονταν με κλιμακοστάσια, πολλά από τα οποία διατηρούνται και σήμερα (πιν.14β).

Στη δυτική πλευρά ανοίγεται η κεντρική είσοδος, η οποία σύμφωνα με αρκετούς ερευνητές λανθασμένα ταυτίστηκε με τη γνωστή από την τοπική παράδοση Αραπόπορτα. Η πύλη πλαισιώνεται από δύο εντυπωσιακούς πεταλοειδείς, τριώροφους πύργους (πιν.15δ), οι οποίοι πιθανότατα ενώνονταν με ένα θολωτό πέρασμα, που διαμορφώνονταν εσωτερικά του τείχους πάνω από την είσοδο. Μια άλλη μικρότερη πύλη –γνωστή ως Ωραία Πύλη- βρίσκεται στη νότια πλευρά, σε μικρή απόσταση από τη Βασιλική Α, ενώ μια μικρότερη πυλίδα εντοπίστηκε κοντά στο γωνιακό ΝΑ πύργο[358]. Πύλη με διάφορες επισκευές υπήρχε στην ανατολική και βόρεια πλευρά του τείχους[359]. Η τελευταία σύμφωνα με μια πρόσφατη μελέτη είναι η γνωστή Αραπόπορτα[360].

Η νέα οχύρωση της Νικόπολης χρονολογείται γενικά στο β΄μισό του 5ου αιώνα[361] και κατά την επικρατέστερη άποψη κατασκευάστηκε μετά την

---

356 Απέναντι από τη Βασιλική Β΄ διακρίνονται στα τείχη μεγάλοι πλίνθινοι σταυροί.

357 Hellenkemper 1987, σ.243κ.ε., ο οποίος χρονολογεί στα μέσα του 5ου αι. ένα μαρμάρινο επίθημα των μέσων του 5ου αιώνα, που βρίσκεται σε έναν πύργο του τείχους, και το θεωρεί ως terminus post quem για την κατασκευή τους. Για το ανάγλυφο αυτό μέλος, αλλά και άλλα που εντοπίσαμε στα τείχη, που κατά την άποψή μας χρονολογούνται στα μέσα του 6ου βλ. στη σ.271κ.ε. και σ.420κ.ε.

358 Ο Bowden λανθασμένα αναφέρει ότι η οχύρωση της Νικόπολης δεν διέθετε αρκετές πύλες και συνεπώς η επικοινωνία μεταξύ των διαφορετικών τμημάτων της πόλης θα ήταν δύσκολη, βλ. Bowden 2003, σ.96.

359 Pierrepont-White 1986-7, σ.301κ.ε.

360 Για την ορθή ταύτιση της πύλης βλ. Ν.Καράμπελας, Ο Ιταλός πολιτικός Francesco Guicciardini στην Πρέβεζα και τη γύρω περιοχή, *Ηπειρωτών Κοινόν*, 1(2005), σ.72-73 και σημ.28.

361 Hellenkemper 1987, σ.243κ.ε. Κατά τον Bowden οι οχυρώσεις της Νικόπολης, του Βουθρωτού και του Αγχιασμού θα πρέπει να χρονολογηθούν στο β΄ μισό του 5ου αιώνα, βλ. Bowden 2003, σ.85κ.ε., αν και τα τείχη του Βουθρωτού σύμφωνα με την τελευταία μελέτη

κατάληψή της από τους Βανδάλους το 475/5[362], μολονότι οι πηγές δεν δίνουν πληροφορίες για την έκταση των καταστροφών. Αν η παραπάνω χρονολόγηση είναι σωστή, τότε θα πρέπει να υποθέσουμε ότι έως την εποχή αυτή τα ρωμαϊκά τείχη, που όπως προαναφέρθηκε δέχθηκαν επισκευές κατά τον 3ο-4ο αιώνα, παρείχαν ασφάλεια στον πληθυσμό της πόλης. Μια άλλη άποψη τοποθετεί την ανέγερσή τους στο α΄ μισό του 5ου αιώνα, συνδέοντάς την με την αμυντική πολιτική του Θεοδοσίου Β΄ και των διαδόχων του για την οχύρωση του Ιλλυρικού[363]. Τέλος σε μια διαφορετική χρονολόγηση, ότι τα τείχη είναι πιθανότατα έργο του Ιουστινιανού, συγκλίνουν οι παρατηρήσεις μας για τα εντειχισμένα πεσσόκρανα (αριθ.66, 66Α, 67), με τον ανάγλυφο διάκοσμο που εξετάζουμε στον κατάλογό μας[364]. Οπωσδήποτε το παραπάνω απαιτεί καλύτερη τεκμηρίωση. Εάν ωστόσο η άποψή μας αυτή δεν είναι απόλυτα σωστή, η οψιμότερη χρονολόγηση των αναγλύφων του τείχους, τεκμηριώνει αναμφίβολα μια επισκευή τους στα μέσα του 6ου αιώνα.

Έχει προαναφερθεί ότι για την κατασκευή των τειχών χρησιμοποιήθηκαν αρκετά σπόλια, γεγονός που προϋποθέτει καταστροφή αρκετών και ενδεχομένως σημαντικών κτιρίων της πόλης[365]. Σπόλια έχουν επίσης χρησιμοποιηθεί και κατά την επισκευή του βόρειου σκέλους[366], (πίν. 15γ) το οποίο δημιουργεί μια τεθλασμένη γραμμή (πιν.15α) και ουσιαστικά εδράζεται στο προϋπάρχον ρωμαϊκό τείχος.

Η παλαιοχριστιανική πόλη (το περιτειχισμένο τμήμα της) διατήρησε σε γενικές γραμμές το ίδιο οδικό σύστημα[367], άποψη η οποία επιβεβαιώνεται έμμεσα και από την ανέγερση των Βασιλικών Α, Β και πιθανότατα ΣΤ[368].

χρονολογήθηκαν την εποχή του Αναστασίου, βλ. Andrews, Bowden, Gilkes, Martin, 2004, σ.126κ.ε.

362 Χρυσός 1981, σ.52-53. Gregory 1987, σ.253κ.ε. Wozniak 1987, σ.263κ.ε.

363 Bowden 2003, σ.93κ.ε.

364 Βλ. στη σ.271 κε. Και σ.420κε.

365 Με την ανέγερση των παλαιοχριστιανικών τειχών ασφαλώς κάποια από τα υπάρχοντα κτίρια, τουλάχιστον εξωτερικά των τειχών, θα πρέπει να κατεδαφίστηκαν, ωστόσο είναι δύσκολο να προσδιοριστεί το μέγεθος των αλλαγών που συντελέστηκαν στον αρχικό πολεοδομικό ιστό της πόλης.

366 Κατά την Κεφαλλωνίτου πρόκειται για επισκευή που δέχθηκε το τείχος την εποχή του Ιουστινιανού, βλ. Κεφαλλωνίτου 2007, σ.302. Μεταξύ των σπολίων υπάρχουν πολλοί σφόνδυλοι κιόνων.

367 Η ρωμαϊκή πόλη ήταν οργανωμένη με ένα δίκτυο δρόμων, που ήταν παράλληλοι στην Cardo Maximus και Decumanus Maximus και τη διαιρούσαν σε ορθογώνιες νησίδες. Γενικά για την πολεοδομία της ρωμαϊκής πόλης βλ. Ανδρέου 2007, σ.231κ.ε. και Ζάχος 2007, σ.273κ.ε.

Το δίκτυο των δρόμων ήταν εξαρτημένο από τις δύο διασταυρούμενες κεντρικές λεωφόρους την Decumanus Maximus με κατεύθυνση ανατολής – δύσης και την Cardo Maximus με κατεύθυνση βορρά-νότου[369](πιν.17α). Η θέση της Decumanus Maximus, η οποία διέσχιζε το κεντρικό τμήμα της ρωμαϊκής πόλης, έχει επιβεβαιωθεί και ανασκαφικά και ένα μέρος της ακολουθείται από το νότιο σκέλος του παλαιοχριστιανικού τείχους[370]. Ένα τμήμα της λεωφόρου (πιν.17β) αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια ανασκαφών κοντά στην Ωραία Πύλη[371]. Ο ίδιος δρόμος κατέληγε δυτικά στο μεγάλο Νυμφαίο και ανατολικά η επέκτασή του έξω από τα παλαιοχριστιανικά τείχη οδηγούσε στην περιοχή της Ανάληψης[372]. Η Cardo Maximus ταυτίζεται εν μέρει με την πορεία του δυτικού σκέλους του τείχους[373], ενώ η βόρεια και νότια απόληξη της κεντρικής αυτής αρτηρίας δεν έχει διερευνηθεί ανασκαφικά. Μια άλλη άποψη τεκμηρίωνε τη θέση της δυτικότερα και τη συσχέτιζε με τη βόρεια ρωμαϊκή πύλη[374].

Λιγοστές ενδείξεις προσδιορίζουν τις θέσεις των άλλων δευτερευουσών οδών (cardines), που ήταν σε χρήση και μετά την οχύρωση της παλαιοχριστιανικής πόλης. Δυτικά της Βασιλικής Α διέρχεται ένας από τους οδικούς άξονες της πόλης. Πρόκειται για έναν πλακοστρωμένο δρόμο[375] (πιν.17β), που ξεκινούσε από την κεντρική νότια πύλη (Ωραία Πύλη),

---

[368] Από τη Βασιλική ΣΤ΄ έχει ανασκαφεί μόνον η αψίδα της η οποία δείχνει οψιμότερη κατασκευή.

[369] Ζάχος 2007, σ.283.

[370] Ανδρέου 2007, σ.240κ.ε. και Ζάχος 2007, σ.288. Ένα τμήμα του ίδιου δρόμου είχε εντοπιστεί παλαιότερα κοντά στο παλαιό Μουσείο της Νικόπολης, βλ. *ΑΔ* 28 (1973), Χρονικά, σ.404 (Ι. Βοκοτοπούλου).

[371] Ζάχος 2007, σ.288.

[372] Όπου και ο ομώνυμος ναός για τον οποίο βλ. Φιλαδελφέας 1914α, σ.249κ.ε.

[373] Ανδρέου 2007, σ.241κ.ε. και Ζάχος 2007, σ.290.

[374]Κατά την άποψη αυτή η βόρεια μνημειακή πύλη και τα πολυτελή ταφικά μνημεία που υπάρχουν εκεί κοντά υποδεικνύουν πιθανότατα τον άξονα του cardo maximus, που ήταν ευθυγραμμισμένος με το μνημείο του Αυγούστου. Γενικότερα Ζάχος 2001, σ.29. Ωστόσο ο ίδιος σε νεότερη μελέτη του αναιρεί την άποψη αυτή, βλ. Ζάχος 2007, σ.289, σημ.74.

[375] Το οδόστρωμα καλύπτεται από ασβεστολιθικές πλάκες και πιθανόν πρόκειται για πεζόδρομο, βλ. Ζάχος 2007, σ.290. Δεν αποκλείεται να προϋπήρχε, αφού είναι παράλληλος με άλλον κάθετο δρόμο ή να διανοίχτηκε όταν κατασκευάστηκε η «Ωραία» Πύλη για να παρέχει μια κατευθείαν πρόσβαση στην πόλη και κυρίως στη Βασιλική Α. Στα τέλη του 6ου αιώνα πάντως πολλά αλλάζουν στην περιτειχισμένη πόλη, αφού βόρεια της «Ωραίας» Πύλης και πάνω στο οδόστρωμα εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα και στρώμα καταστροφής, το οποίο χρονολογείται στα τέλη του 6ου-αρχές 7ου, από μια φόλλι πιθανότατα της εποχής του αυτοκράτορα Τιβερίου.

διασταυρώνονταν με τη Decumanus Maximus, περνούσε στα δεξιά της βασιλικής (πιν.18α,γ) και αριστερά του Βασιλόσπιτου, και με αρκετή κατωφέρεια, οδηγούσε στο μεγάλο Νυμφαίο-Βαγένια (πιν.18α-γ), την πηγή[376] και στις Μεγάλες Θέρμες που βρίσκονται σε χαμηλότερο επίπεδο[377]. Ένας παράλληλος στον προαναφερθέντα δρόμο έχει σχετικά πρόσφατα ανασκαφεί δυτικά (πιν.17γ). Είναι επίσης πλακοστρωμένος με φαρδύ και ψηλό πεζοδρόμιο στην ανατολική του πλευρά[378].

Ένας άλλος δρόμος εντοπίζεται δυτικά της Βασιλικής Β[379], το οικοδομικό συγκρότημα της οποίας φαίνεται ότι γενικότερα ευθυγραμμίζεται με τον οδικό αυτό άξονα, ο οποίος κατέληγε στη βόρεια πύλη του τείχους. Ένας άλλος οδικός άξονας φαίνεται ότι διέρχονταν νότια της βασιλικής και έχει εν μέρει τεκμηριωθεί και ανασκαφικά[380]. Από το σύμπλεγμα των cardines και decumani της ρωμαϊκής Νικόπολης που έχουν αναγνωριστεί, οι προαναφερόμενες ήταν με αρκετή βεβαιότητα σε χρήση και κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο, σε αντίθεση με κάποιες άλλες που πρέπει να καταργήθηκαν, όπως στην περίπτωση της τρίτης οδού ανατολικά της Cardo Maximus[381], η οποία θα πρέπει να έπαψε να βρίσκεται σε λειτουργία, αφού σε τμήμα της κτίστηκε η Βασιλική Β'.

---

376 Την πηγή αναφέρει ο Leake (Leake 1835, I, σ.189). Πλησίον της έχει από παλαιά ανευρεθεί τμήμα πλακόστρωτης οδού, βλ. Σωτηρίου 1937, σ.83.

377 Για το δρόμο αυτό (τέταρτο ανατολικά του cardo maximus) βλ. Ανδρέου 2007, σ.246, η οποία έχει διατυπώσει την άποψη ότι τα αναθηματικά βάθρα δημόσιου χαρακτήρα που έχουν έρθει στο φως μεταξύ των παλαιοχριστιανικών τειχών, Βασιλικής Α και «Βασιλόσπιτου», προέρχονται από τα δημόσια οικοδομήματα που υπήρχαν εκεί και στη συμβολή της οδού με τη decumanus maximus, βεβαίως πριν την ανέγερση των παλαιοχριστιανικών τειχών.

378 Σε σημείο του δρόμου, στο ύψος περίπου του «Βασιλόσπιτου», βρέθηκε κρήνη που έφερε ωραίο ψηφιδωτό διάκοσμο διανθισμένο με όστρεα. Η κρήνη καταλαμβάνει μέρος του δρόμου, βλ. Ε.Παυλίδης, Ε,Κλειδάς, Κ.Παπαβασιλείου, Το μικρό Νυμφαίο στη Νικόπολη, Πρακτικά Επιστημονικής συνάντησης προς τιμήν της Α.Ντούζουγλη και του Κ.Ζάχου Νοέμβριος 2012 (υπό έκδοση).

379 Παπαδοπούλου 2007, σ.623κ.ε., η διέλευση της οποίας μπροστά από το αίθριο της βασιλικής έχει τεκμηριωθεί ανασκαφικά και ένα μέρος της ήταν στεγασμένο. Επίσης βλ. Ανδρέου 2007, σ.245, η οποία θεωρεί ότι πρόκειται για τον πρώτο δρόμο ανατολικά της του cardo maximus. Η οδός αυτή ταυτίζεται κατά ένα μέρος με την εθνική οδό Ιωαννίνων–Πρεβέζας, που διέρχεται και σήμερα πολύ κοντά στη δυτική πλευρά της βασιλικής.

380 Παπαδοπούλου 2007, σ.627.

381 Ανδρέου 2007, σχ.12.

Οι περισσότεροι από τους αποκαλυφθέντες δρόμους είναι πλακοστρωμένοι και πιθανότατα εφοδιασμένοι με δίκτυο αποχέτευσης[382].

Παρά τις σχετικά πρόσφατες μελετές, ελάχιστα πράγματα γνωρίζουμε για τη **χωροταξική οργάνωση** της παλαιοχριστιανικής Νικόπολης, αφού οι ανασκαφές είναι αποσπασματικές και οι πηγές λιγοστές[383]. Η πόλη παραμένει άγνωστη στην οργάνωση των διαφόρων λειτουργιών της. Τον 4ο αιώνα, εκτός από τις επισκευές των ρωμαϊκών τειχών που προαναφέρθηκαν και τις οποίες δεν είμαστε σε θέση να συνδέσουμε με κάποιο σημαντικό γεγονός, πιστεύεται ότι για κάποιο διάστημα συνέχιζε να λειτουργεί το μνημείο του Αυγούστου, όπως αποδεικνύεται από την ανασκαφική έρευνα[384]. Η πόλη διέθετε δύο λιμάνια, γνωστά από τις φιλολογικές πηγές, ένα στο Ιόνιο πέλαγος (αρχαίος Κόμαρος)[385], κοντά στο σημερινό οικισμό του Μύτικα και το δεύτερο στον όρμο Βαθύ[386] (πιν.4), στον Αμβρακικό κόλπο. Ένα τρίτο λιμάνι πιθανότατα υπήρχε στη θέση της σημερινής λιμνοθάλασσας Μάζωμα (πιν.4), το οποίο πιθανότατα εξυπηρετούσε το εμπόριο και την επικοινωνία με την ηπειρωτική ενδοχώρα. Η γεωμορφολογία του σήμερα έχει αλλάξει αρκετά, αφού η περιοχή έχει δεχθεί τις αλλεπάλληλες προσχώσεις του ποταμού Λούρου[387]. Ωστόσο οι ανάγκες ελλιμενισμού εμπορικών και πολεμικών πλοίων θα πρέπει να μειώθηκαν σταδιακά, ιδιαίτερα μετά την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης και την αλλαγή του κέντρου βάρους της αυτοκρατορίας. Αυτό επέφερε παράλληλη μείωση της οικονομικής ευρωστίας της Νικόπολης. Το **υδραγωγείο** της πόλης[388] -που

---

382 Όπως ο μεγάλος κτιστός αγωγός που ανασκάφθηκε κάτω από την Στοά–Δρόμο που βρέθηκε δυτικά της Βασιλικής Β, βλ. Παπαδοπούλου 2007, σ.625.

383 Λιγοστές είναι οι πληροφορίες που αντλούνται από τον πανηγυρικό του Cl.Mammertinus, βλ. Χρυσός 1981, σ.22. Επίσης βλ. παραπάνω στη σ.59κ.ε.

384 Ζάχος 2001, σ.76-77. Η ανασκαφή του μνημείου έφερε στο φως νομίσματα και κεραμική του 4ου αιώνα, με βάση τα οποία ο ανασκαφέας θεωρεί ότι αυτό ήταν σε λειτουργία και την εποχή αυτή, λειτουργία την οποία συνδέει με τον αυτοκράτορα Ιουλιανό. Ο Ζάχος, από την κακή κατάσταση του γλυπτού διακόσμου, διαπιστώνει θρησκευτικό φανατισμό, στον οποίο αποδίδει την καταστροφή του μνημείου.

385 Στράβων 7.7.5.

386 Αναφέρεται η ύπαρξή του από τον Στράβωνα, ο οποίος όμως αγνοούσε το όνομά του, αφού δεν τον κατονομάζει. Επίσης βλ. Leake 1835, I, σ.195-6. Hammond 1967, σ.48.

387 Ανδρέου 2007, σ.233-234 και Ζάχος 2007, σ.274.

388 Ανδρέου 2007, σ.235κ.ε. και σχ.3, όπου η διαδρομή του αγωγού. Η πρώτη κατασκευαστική φάση του υδραγωγείου κατά την επικρατέστερη άποψη τοποθετείται χρονικά την εποχή του Αυγούστου. Επίσης βλ. Doukellis, Dufaure, Fouache 1995, σ.209-233, όπου και άλλη σχετική

έφερνε νερό στην πόλη από τις πηγές του ποταμού Λούρου, διασχίζοντας μια απόσταση 40χλμ.- επίσης επισκευάστηκε αρκετές φορές, μια από τις οποίες αποδίδεται στον αυτοκράτορα Ιουλιανό[389]. Αποτελείτο από ένα ενδιαφέρον σύστημα σηράγγων και κλειστών καναλιών, όπου η μορφολογία του εδάφους το επέτρεπε και σε συνδυασμό με τοξοστοιχίες που γεφύρωναν διαστήματα μεταξύ των λόφων. Το νερό από τις πηγές του Αγίου Γεωργίου κατέληγε στο Νυμφαίο της Νικόπολης και από εκεί διανέμονταν στην πόλη[390].Η λειτουργία του και κατά την εποχή που μελετάμε πιστοποιείται έμμεσα από τη λειτουργία των δημόσιων λουτρών, όπως οι Μεγάλες Θέρμες[391], και το μικρό Νυμφαίο, στο οποίο επίσης εντοπίζονται επισκευές του 4ου αιώνα[392].

Πιθανότατα και τον 6ο αιώνα το υδραγωγείο βρισκόταν σε λειτουργεία και συνέχισε να τροφοδοτεί με νερό την πόλη, αλλά και το Βαπτιστήριο[393] (πιν.51), που αποκαλύφθηκε σχετικά πρόσφατα βόρεια της Βασιλικής Β. Ωστόσο στην τελευταία αυτή περίπτωση δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι στο χώρο της βασιλικής έχουν εντοπιστεί τουλάχιστον έξι πηγάδια[394], ενώ πηγάδια έχουν εντοπιστεί και σε άλλες θέσεις της εντός των τειχών πόλης, που ασφαλώς θα ήταν πολύτιμα σε περίπτωση πολιορκιών και βαρβαρικών επιθέσεων. Στο περιτειχισμένο πάντως τμήμα της πόλης υπήρχε πηγή νερού κοντά στα Βαγένια, την οποία αναφέρει ο Leake[395], η οποία στα τέλη του 19ου αιώνα εξακολουθούσε να αναβλύζει αρκετό νερό. Πηγή νερού,

---

βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς χρονολογούν το μεγαλύτερο μέρος του υδραγωγείου στην εποχή του Αδριανού.

389 Χρυσός 1997, σ.153.

390 Το υδραγωγείο διασχίζει ένα μεγάλο μέρος του σημερινού νομού Πρέβεζας, άλλοτε υπέργεια, άλλοτε υπόγεια, ακολουθώντας σε γενικές γραμμές τις καμπύλες των υπωρειών σειράς χαμηλών λόφων της περιοχής που χωρίζει τον Αμβρακικό από την ηπειρωτική ενδοχώρα. Το υπόγειο τμήμα είναι σκαμένο στο μαλακό κιτρινωπό έδαφος και έχει εσωτερικά επένδυση από πλίνθους και κονίαμα, βλ. Doukellis, Dufaure, Fouache 1995, σ.209-233.

391 Pierrepont-White 1986-7, σ.311κ.ε., εικ.14.

392 Πρόκειται για μονόχωρο κτίσμα που απολήγει σε μεγάλη ημικυκλική αψίδα με μικρές κόγχες εσωτερικά, βλ. Pierrepont-White 1986-7, σ.322κ.ε. εικ.24. Βρέθηκαν δύο διαδοχικά στρώματα ψηφιδωτών δαπέδων εκ των οποίων το ένα χρονολογείται στις αρχές του 5ου αιώνα. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι το κτίριο βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τις Μεγάλες ή Κεντρικές Θέρμες.

393 Παπαδοπούλου 2007, σ.629.

394 Δεν αποκλείεται τα πηγάδια να είναι μεταγενέστερη παρέμβαση στο χώρο. Ωστόσο η μεγάλη δεξαμενή που υπάρχει στην ανατολική πλευρά του αιθρίου και οι λουτήρες που την πλαισίωναν, προϋποθέτουν ένα σύστημα παροχής νερού, την κατανομή του οποίου σήμερα αγνοούμε.

395 Ζάχος 2007, σ.274.

που βρισκόταν στη Νικόπολη αναφέρει και ο F.C.H.L.Pouqueville, το νερό της οποίας έφτανε έως το Βαθύ[396].

Τον 5ο αιώνα οχυρώθηκε το βορειοανατολικό τμήμα της πόλης, το οποίο πιθανότατα αποτέλεσε ένα είδος ακρόπολης, που λειτούργησε ως καταφύγιο των κατοίκων της σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης. Ωστόσο οι κάτοικοι της Νικόπολης εξακολουθούσαν να κατοικούν και στην εκτός παλαιοχριστιανικών τειχών πόλη. Η επιλογή του βορειοανατολικού τμήματος της Νικόπολης έγινε γιατί εξασφάλιζε κάποιες σημαντικές προϋποθέσεις, όπως οι φυσικές πηγές νερού, που προαναφέραμε. Η θέση που επιλέχθηκε ελαχιστοποιούσε οποιοδήποτε πλεονέκτημα ύψους που θα μπορούσε να εκμεταλλευτούν οι επιτιθέμενοι. Επιπλέον ήταν πολύ κοντά στο λιμάνι στον Αμβρακικό κόλπο (όπου η λιμνοθάλασσα Μάζωμα), που παρείχε τρόπους διαφυγής σε περίπτωση θαλάσσιας επίθεσης από το Ιόνιο πέλαγος. Η περιοχή γειτνίαζε με την εύφορη πεδιάδα και είχε διεξόδους και δρόμους διαφυγής και προς την ηπειρωτική ενδοχώρα. Τα τείχη περιέκλειαν μια σειρά δημόσιων κτιρίων, σημαντικών για τη λειτουργία της πόλης. Από τα γνωστά σήμερα κτίρια είναι το Βασιλόσπιτο[397] ή Παλάτι, τα «Λουτρά της Κλεοπάτρας»[398], οι Μεγάλες ή Κεντρικές Θέρμες[399], το «Νυμφαίο» (πιν.19γ), τα Βαγένια[400] (πιν.18β) και η Βασιλική Β (πιν.18δ), η οποία πιθανότατα είχε κτιστεί πριν την ανέγερσή τους. Υπάρχουν επίσης και άλλα οικοδομήματα, η λειτουργία των οποίων δεν έχει ακόμη ταυτιστεί.

Η χωροθέτηση της Βασιλικής Β (ο αρχαιότερος και μεγαλοπρεπέστερος ναός της νέας θρησκείας) στον υφιστάμενο πολεοδομικό ιστό και στο ανατολικό τμήμα της πόλης (πιν.12), κοντά στο λιμάνι του Μαζώματος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η ανοικοδόμησή του μνημειακού συγκροτήματός της -η

---

396 Φ.Κ.Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα,* Ήπειρος, μετ. Π.Κώτσου, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1994. Σε σημείο του ανατολικού σκέλους των τειχών υπάρχει μεγάλο άνοιγμα από όπου και σήμερα ρέει νερό. Πιθανόν πρόκειται για την πηγή που αναφέρει ο Γάλλος περιηγητής.

397 Για το Βασιλόσπιτο βλ. στη σ.78κ.ε.

398 Pierrepont-White 1986-7, σ.309κ.ε., εικ.11-13. Επίσης βλ. στη σ.63, σημ.338.

399 Επιβλητικό κτίριο για το οποίο βλ. Ζάχος, Καλπάκης, Καππά, Κύρκου 2008, σ.127κ.ε., όπου σημειώνονται στην κάτοψη του κτιρίου τροποποιήσεις που χρονολογούνται στη παλαιοχριστιανική περίοδο. Κατά την ανασκαφή των Μεγάλων Θερμών μεταξύ των αρχιτεκτονικών μελών, αναφέρεται ότι βρέθηκε και τμήμα θεοδοσιανού κιονοκράνου με διάτρητα φύλλα άκανθας, βλ. Ντούζουγλη, Ζάχος 1994, σ.41.

400 Στα Βαγένια έχουν εντοπιστεί επισκευές που χρονολογούνται στην ύστερη αρχαιότητα και επιβεβαιώνουν τη λειτουργία τους ως Νυμφαίου και κατά την περίοδο αυτή. Βρίσκεται στους πρόποδες του λόφου, όπου είναι κτισμένο το Βασιλόσπιτο ή Παλάτι, του οποίου λειτουργούσε ως άνδηρο, βλ. Ζάχος 2007, σ.274κ.ε. Το κιονόκρανο δε στάθηκε δυνατό να το εντοπίσω.

οποία αρχικά δεν είχε την έκταση που κατέλαβε αργότερα, όταν προστέθηκαν τα διάφορα προσκτίσματα[401],- οπωσδήποτε άλλαξε τα οικιστικά και πολεοδομικά δεδομένα της συγκεκριμένης θέσης της πόλης, διαμορφώνοντας ένα νέο πυρήνα στον πολεοδομικό ιστό της πόλης[402]. Στο β΄ μισό του 5ου αιώνα, όταν κτίζεται η βασιλική, μεγάλα και σημαντικά ρωμαϊκά κτίρια είχαν καταστραφεί και οικοδομικά υλικά τους χρησιμοποιήθηκαν στην ανέγερση του νέου ναού. Εκτός από τα κορινθιακά και ιωνικά κιονόκρανα που εντοπίστηκαν στη βασιλική και τα προσκτίσματά της, χαρακτηριστικές είναι οι μεγάλες φατνωματικές πλάκες με τον ωραίο ανάγλυφο διάκοσμο που βρέθηκαν στο ναό[403].

Τα υπόλοιπα γνωστά εκκλησιαστικά μνημεία οι Βασιλικές Α, Γ[404] και ΣΤ[405], που επίσης περιλαμβάνονται στην περίμετρο των τειχών (πιν.12), κτίστηκαν μεταγενέστερα. Την ιουστινιάνεια περίοδο είχαν ανεγερθεί στην πόλη και δύο τουλάχιστον άλλες μεγάλες βασιλικές, οι θέσεις των οποίων δεν έχουν

---

401 Οι διάφοροι χώροι των προσκτισμάτων δεν έχουν ταυτιστεί, καθώς δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία που να τεκμηριώνουν τη χρήση τους. Ωστόσο κατά την ανασκαφή τους το 1926, βρέθηκε (δεν διευκρινίζεται που ακριβώς) ένα εξάγιον δηλ. σταθμίον 6 ουγγιών, βλ. Σωτηρίου, 1926, σ.125. Στην ίδια βασιλική έχουν επίσης ανευρεθεί ένα χάλκινο (με ένδειξη βάρους ΝΒ) και ένα γυάλινο σταθμίο, βλ. Ρήγινος, Κατερίνη 2009, σ.91. Επειδή τα σταθμία ήταν κρατικά εργαλεία και είχαν σχέση με το ζύγισμα διαφόρων εμπορευμάτων και νομισμάτων θεωρώ πολύ πιθανόν ότι κάποια από τα πολύπλοκα προσκτίσματα της Βασιλικής Β είχαν μια ανάλογη χρήση που απορρέει από την παρουσία τους.

402 Δεν είναι ακόμη γνωστή η λειτουργία των χώρων που έχουν εντοπιστεί στη δυτική πλευρά της Στοάς-Δρόμου, που δεν αποκλείεται να ήταν καταστήματα.

403 Για τα φατνώματα αυτά βλ. Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ. 642-643, όπου γίνεται και μια προσπάθεια κατηγοριοποίησής τους με βάση το διάκοσμο.

404 Η Βασιλική Γ χρονολογείται όψιμα, στο β΄ μισό του 6ου αιώνα. Είναι κτισμένη κοντά στο βόρειο σκέλος του τείχους και δεν ακολουθεί τον προσανατολισμό των άλλων βασιλικών, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι εκείνη την εποχή είχαν αλλάξει πολλά πράγματα στην πόλη και είχαν πάψει να χρησιμοποιούνται οι ρωμαϊκοί οδικοί άξονες. Για το ναό βλ. Pierrepont-White 1986-7, σ.319κ.ε., εικ.19, Βαραλής 2007, σ.597. Χαρακτηριστικές είναι πάντως οι τρεις αψίδες στην ανατολική πλευρά του ναού και το σύνθρονο που σημειώνεται στην κάτοψη, στοιχεία που οδηγούν σε μια οψιμότερη χρονολόγηση του μνημείου. Το τριάψιδο ιερό είναι χαρακτηριστικό των βυζαντινών ναών μετά τον 7ο αιώνα. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι, εκτός της Βασιλικής Γ, τριάψιδο ιερό συναντάται στην α΄ φάση του ναού Αγίου Δημητρίου Κατσούρη στους Πλησιούς Άρτας βλ. στις σ.121 και σ.123 αντίστοιχα.

405 Κωνστάντιος 1981, σ.346-349. Ο ίδιος αναφέρει ότι η τοιχοποιία της αψίδας της διαφέρει από αυτή των άλλων βασιλικών. Η ομοιότητά της με την τοιχοποιία της βασιλικής της Αγίας Σοφίας στο Μύτικα Ακαρνανίας (που ανήκει σε β΄ φάση) θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια όψιμη χρονολόγηση του μνημείου.

μέχρι σήμερα εντοπιστεί, στις οποίες αποδίδουμε τα θαυμάσια κιονόκρανα του Μουσείου Νικόπολης (αριθ.33) και της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα (αριθ.19-22). Πιθανότατα της ανέγερσής τους είχε προηγηθεί η επισκευή των τειχών από τον Ιουστινιανό[406], χωρίς να αποκλείεται και μια γενναία αυτοκρατορική(;) χορηγία, στην οποία οφείλεται η ανοικοδόμηση των εκκλησιαστικών μνημείων που προαναφέρθηκαν.

Μολονότι ο δυτικός και νότιος οδικός άξονας της Βασιλικής Β δεν αποκλίνει των προϋπαρχόντων οδικών αρτηριών, ωστόσο είναι σίγουρο ότι με την ανέγερσή της καταργήθηκε μια δευτερεύουσα οδός[407]. Έτσι η πόλη χάνει την προγενέστερη γεωμετρική συνεκτικότητα της, ήδη από τα μέσα του 5ου αιώνα και σταδιακά αυτό θα γίνει εντονότερο, όπως υποδηλώνει η ανέγερση της Βασιλικής Γ, η οποία δείχνει απόκλιση από τον αρχικό πολεοδομικό ιστό της πόλης και η οποία βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τη Βασιλική Β. Η σχέση τους δεν έχει διερευνηθεί, αφού ο ενδιάμεσος χώρος δεν έχει ανασκαφεί.Η Βασιλική Β[408] με τα διάφορα προσκτίσματά της (πιν.51) σίγουρα αποτέλεσε νέο(;) σημαντικό κέντρο της υστερορωμαϊκής Νικόπολης. Ωστόσο μερικά χρόνια αργότερα η ανέγερση της Βασιλικής Α ή του Αγίου Δημητρίου, που ήταν επίσης έργο επισκόπων Δουμετίων Α΄ και Β΄, θα πρέπει να διάσπασε σε περισσότερους πυρήνες το κέντρο της πόλης.

Σε μικρή απόσταση από τη βασιλική βρίσκεται ένα μικρότερο κτίριο, που είναι γνωστό ως «Λουτρά της Κλεοπάτρας»[409]. Με δεδόμενη την ομοιότητα που παρουσιάζει η κάτοψή του (τετράλοβο, εγγεγραμμένο σε τετράγωνο) με αυτή του Βαπτιστηρίου, λείψανα του οποίου ήρθαν στο φως βόρεια της Βασιλικής Β, θεωρούμε πολύ πιθανόν το κτίριο αυτό μετά την επισκευή του να λειτούργησε ως βαπτιστήριο της Βασιλικής Α[410].

Εκτός των προαναφερθέντων εκκλησιαστικών μνημείων θα πρέπει επιγραμματικά να αναφέρουμε και τα εκτός των τειχών μνημεία που με τον ένα

---

406 Κατά τον Θεοφύλακτο οι επισκευές των παλαιοχριστιανικών τειχών θα πρέπει να χρονολογηθούν μετά την επίθεση των Οστρογότθων του Τοτίλα στην πόλη το 551, βλ. Θεοφύλακτος 1984, σ.571.

407 Ζάχος 2007, σχ.9.

408 Γειτνίαζε με την κάτω πλευρά της πόλης και πιθανότατα με το λιμάνι που υπήρχε στη θέση Μάζωμα. Το λιμάνι δεν είχε τη μορφή που έχει σήμερα, μετά τις επιχώσεις που έχει δεχθεί και στις οποίες οφείλει το όνομά της η θέση. Για το Μάζωμα βλ. επίσης Veikou 2011, σ.483-4

409 Βλ. στη σημ.398.

410 Ως βαπτιστήριο θα μπορούσε να είναι ξεχωριστό κτίριο, σε απόσταση από τη βασιλική, όπως το αντίστοιχο παράδειγμα του Βαπτιστηρίου του Βουθρωτού.

ή άλλο τρόπο έπαιξαν ρόλο στη ζωή της πόλης[411]. Πρόκειται για τη Βασιλική, την επονομαζόμενη των Αγίων Αποστόλων[412], που βρίσκεται δυτικά των τειχών, κοντά στο Μικρό Θέατρο ή Ωδείο, το ναό της Ανάληψης[413] (πιν.19β) στον ομώνυμο λόφο κοντά στη λιμνοθάλασσα Μάζωμα, που πιθανότατα κτίστηκε στη θέση παλαιότερου ναού, καθώς και μια κοιμητηριακή βασιλική[414] που ήρθε σχετικά πρόσφατα στο φως. Για την ώρα δεν υπάρχουν στοιχεία για τη μετατροπή ρωμαϊκών μνημείων σε χριστιανικά όπως συμβαίνει σε άλλες πόλεις, όπως η Κόρινθος και η Αθήνα[415]. Στη Νικόπολη αποδίδεται και η Βασιλική Ε ή του Αγίου Μηνά, η οποία βρίσκεται σε αρκετή απόσταση από την πόλη στον Όρμο Βαθύ[416].

Ελάχιστα πράγματα γνωρίζουμε για τα **νεκροταφεία**[417] της παλαιοχριστιανικής Νικόπολης. Πιθανότατα για ένα μεγάλο διάστημα να εξακολουθούσαν να γίνονται ενταφιασμοί έξω από την πόλη στα ρωμαϊκά νεκροταφεία, αφού οι νόμοι του Θεοδοσίου Α΄ και του Ιουστινιανού απαγόρευαν τον ενταφιασμό εντός των πόλεων με σοβαρά πρόστιμα στους παραβάτες. Κατά μήκος των οδών και έξω από τις πύλες της ρωμαϊκής πόλης, στα βόρεια, δυτικά, νοτιοδυτικά και νοτιοανατολικά, έχουν βρεθεί τάφοι όλων των τύπων, ωστόσο δεν είναι απόλυτα τεκμηριωμένο ότι συνεχίστηκε η

---

411 Ευρήματα που ήρθαν στο φως δείχνουν ότι το μνημείο του Αυγούστου λειτουργούσε έως και τον 4ο αιώνα, ενώ στη ΝΑ πλευρά μικρές προσθήκες χρονολογήθηκαν την ίδια εποχή, βλ. Ζάχος 2001, σ.76-77.

412 Σώζεται σε μεγάλο ύψος ωστόσο δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά, με αποτέλεσμα η ταύτιση του κτιρίου με ναό και η χρονολόγησή του να παραμένουν υποθετικά. Πρόκειται για ορθογώνιο κτίσμα, με τοιχοδομία με επάλληλες σειρές πλίνθων, αψίδα ανατολικά και κόγχες στις μακρές πλευρές. Η ορθογώνια θεμελίωση που βρέθηκε στο κέντρο του κτιρίου συσκοτίζει αρκετά την ταύτισή του, βλ. Φιλαδελφεύς 1914β, σ. 255κ.ε.

413 Veikou 2011, σ.484-5. Βρίσκεται σε λόφο νοτιοανατολικά της πόλης. Η χρονολόγηση του ναού παραμένει προβληματική. Πρόκειται για βασιλική με τρεις αψίδες ανατολικά και τοιχοποιίες, με εναλλασσόμενες σειρές πλίνθων και λίθων. Χαρακτηριστικά είναι τα σπόλια που έχουν χρησιμοποιηθεί στο ναό. Αναμφίβολα ο ναός έχει κτιστεί σε θέση παλαιότερου.

414 Υπάρχει μια αναφορά για μια κοιμητηριακή βασιλική στο βόρειο νεκροταφείο, βλ. *ΑΔ* 1997, σ.588 (Κ. Ζάχος, Σ. Γεωργίου).

415 Λάββας 1980, σ.416κ.ε.

416 Για τη Βασιλική Ε, την οποία αποσυνδέουμε από αυτές της Νικόπολης βλ. στη σ.107.

417 Βλ. στη σ.302κ.ε και στη σημ.1678. Τα ρωμαϊκά νεκροταφεία της πόλης πιστεύουμε ότι προσδιορίζουν και τα αντίστοιχα χριστιανικά, αφού στις αρχές τουλάχιστον χριστιανοί και ειδωλολάτρες ενταφιάζονταν στους ίδιους χώρους. Γενικότερα για τα χριστιανικά νεκροταφεία βλ. Μαρκή 2006, σ.53.

λειτουργία τους και κατά τον 5ο και 6ο αιώνα[418]. Οι τάφοι που έχουν βρεθεί εξωτερικά των παλαιοχριστιανικών τειχών, κοντά στην οικία Μάνιου Αντωνίνου και στο Ωδείο παραμένουν αδημοσίευτοι[419].

Τα πρόσφατα σημαντικά ευρήματα της Βασιλικής Δ[420] (πιν.11α,β), που βρίσκεται σε μια απόσταση 500μ. από το νοτιοανατολικό σκέλος του παλαιοχριστιανικού τείχους, δεν τεκμηριώνουν απόλυτα τον χαρακτηρισμό της ως κοιμητηριακή, αφού δεν αποκλείεται να χρησιμοποιήθηκε μόνο για ενταφιασμούς σημαντικών ή υψηλόβαθμων προσώπων της εκκλησιαστικής διοίκησης ή της άρχουσας τάξης. Αδιευκρίνιστη παραμένει επίσης η σχέση της ίδιας βασιλικής με το ρωμαϊκό νεκροταφείο, που βρέθηκε σε μικρή απόσταση και κοντά στη νότια πύλη του ρωμαϊκού τείχους, αλλά και κατά μήκος του δρόμου που οδηγούσε στο λιμάνι Βαθύ[421].

Οι εύποροι κάτοικοι της πόλης ζούσαν σε περίστυλες μεγαλοπρεπείς **οικίες**[422] με πολλά δωμάτια γύρω από μια κεντρική αυλή, όπως το γνωστό ως «Βασιλόσπιτο» ή Παλάτι και η εντυπωσιακή έπαυλη του Μάνιου Αντωνίνου (πιν.19α).

Η έπαυλη καταλάμβανε μια έκταση 3000τ.μ. (πιθανότατα ένα ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο), στο κέντρο της ρωμαϊκής πόλης, αλλά εξωτερικά των παλαιοχριστιανικών τειχών, δυτικά των οποίων βρέθηκε. Παρουσιάζει δύο τουλάχιστον μεγάλες φάσεις, εκ των οποίων η αρχική τοποθετείται στις αρχές του 2ουμ.Χ. αιώνα. Η δεύτερη οικοδομική φάση χρονολογείται στα μέσα του 3ου

---

418 *ΑΔ* 55(2000), σ.568κ.ε., όπου αναφέρεται ότι η νότια νεκρόπολη ήταν σε χρήση από τον 1ο έως και τον 4ο αιώνα.

419 Πρόκειται για απλούς, ακτέριστους τάφους που παρουσιάζουν δυσκολία στη χρονολόγησή τους. Καλύπτονταν με μεγάλες ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες. Σε μερικούς ωστόσο βρέθηκαν κοσμήματα μεσοβυζαντινής περιόδου, βλ. Ρήγινος, Κατερίνη 2009, σ.140. Πήλινο λυχνάρι 5ου-6ου αι., με ενδιαφέρουσα παράσταση αυγούστας, βρέθηκε σε τάφο της Βόρειας Νεκρόπολης, όπου βρέθηκε επίσης και πήλινη σφραγίδα ευλογίας, βλ. Ρήγινος, Κατερίνη 2009, σ.140 και σ.91 αντίστοιχα.

420 Χαλκιά 2007, σ.659κε.

421 Παπαγγελή 1984, σ. 51, η οποία θεωρεί ότι ο δρόμος που συνέδεε την πόλη με το λιμάνι θα πρέπει να πλαισιώνονταν από ταφικά μνημεία.

422 Γενικότερα για τις οικίες αυτής της εποχής στον ελλαδικό χώρο βλ. Sodini 1984, σ.341κ.ε. Για τις οικίες της ίδιας εποχής στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου βλ., Giles, Growson, Francis, Çerova, Lako 2007, σ.219-230. Κατά τον W.Bowden οι εύποροι κάτοικοι της περιοχής αποφεύγοντας τις υποχρεώσεις τους απέναντι στην πόλη, στράφηκαν στην ανέγερση μεγαλοπρεπών ιδιωτικών κατοικιών, ένδειξη εξουσίας και πλούτου, βλ. Bowden 2007, σ.135-149 και ιδιαίτερα στη σ.141-2.

με αρχές του 4ου αιώνα και οφείλεται, βάση της ψηφιδωτής επιγραφής που αποκαλύφθηκε σε δωμάτιό της, στο Μάνιο Αντωνίνο και τη σύζυγό του Θεοσύγη, οι οποίοι αναφέρονται ως ανακαινιστές της. Την εποχή αυτή η οικία επεκτείνεται και προστίθενται πολλοί νέοι χώροι.

Περιλαμβάνει δύο πιθανότατα περιστύλια, τετράστυλο αίθριο με τετράγωνη δεξαμενή στο κέντρο και αίθριο με περίτεχνη δεξαμενή (impluvium), γύρω από τα οποία αναπτύσσονταν τα δωμάτια των ενοίκων της. Διέθετε επίσης λουτρό, βαλανείο με επιδαπέδια και εντοίχια θέρμανση και άριστο αποχετευτικό δίκτυο και δίκτυο θέρμανσης. Πολλά από τα δωμάτιά της είχαν ψηφιδωτά δάπεδα, από τα οποία ξεχωρίζουν αυτά του δωματίου αριθ. 4, στο κέντρο του οποίου εικονίζεται σκηνή από τη ζωή του θεού Διόνυσου. Κατά την ανασκαφή της οικίας βρέθηκε επίσης και κεραμική του 5ου αιώνα, ένδειξη ότι αυτή ή μέρος της ήταν σε χρήση έως και την εποχή αυτή[423].

Στη Νικόπολη έχει επίσης εντοπιστεί και εν μέρει ανασκαφεί μια άλλη πολυτελής οικία. Πρόκειται για το λεγόμενο «**Βασιλόσπιτο»,** ή Παλάτι[424] ή Επισκοπείο (πιν.18α,γ), που ήταν κτισμένο σε περίοπτη θέση στη ρωμαϊκή και αργότερα στην παλαιοχριστιανική πόλη, με εξαιρετική θέα[425] στον Αμβρακικό κόλπο, αλλά και στα κάτω τμήματα της πόλης, όπου η Βασιλική Β και οι Μεγάλες Θέρμες. Κτίστηκε αρχικά τη ρωμαϊκή περίοδο και είναι βέβαιο ότι επισκευάστηκε κατά την υστερορωμαϊκή εποχή. Υπήρξε έδρα αξιωματούχου (ενδίκου)[426] και ίσως αργότερα για κάποιο διάστημα κατάλυμα του επισκόπου, λόγω της γειτνίασής της με τη Βασιλική Α. Μεταξύ των δύο μνημείων διέρχεται κάθετα ένας από τους δρόμους της πόλης (cardo) (πιν.17β), που οδηγεί από τη νότια πύλη των τειχών στον κάτω χώρο της πόλης. Ένας δεύτερος παράλληλος

---

423 Μπροστά από την έπαυλη αυτή περνούσε ένας από τους δρόμους της Νικόπολης με κατεύθυνση Β-Ν, μέρος του οποίου καλύπτονταν με υπόστηλη στοά. Γενικότερα για την οικία βλ. Κύρκου 2006, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Αν και οι μεταγενέστερες φάσεις της οικίας δεν έχουν ερευνηθεί επαρκώς, θεωρούμε πολύ πιθανό ότι εξακολούθησε να χρησιμοποιείται για μεγάλο χρονικό διάστημα και μετά τον 5ο αιώνα, αν και ήταν εκτός των τειχών.

424 Ζάχος, Καλπάκης, Καππά, Κύρκου 2008, σ.131κ.ε.

425 Σε καλές καιρικές συνθήκες, όπως συμβαίνει τον περισσότερο καιρό στη Νικόπολη, από τον αίθριο της οικίας βλέπει κανείς και την Άρτα.

426 Για τον ένδικο βλ. στη σ.52-3 και σημ. 292. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει η αναφορά του ενδίκου, ο θεσμός του οποίου καθιερώνεται στις αρχές του 4ου αιώνα, αποτελεί ένα terminus post quem για τη χρονολόγηση του ψηφιδωτού στο οποίο βρέθηκε η επιγραφή και παράλληλα προσδιορίζει και μια από τις φάσεις του οικοδομήματος.

πλακοστρωμένος δρόμος έχει επίσης ανασκαφεί πολύ πρόσφατα στην άλλη πλευρά του οικοδομήματος[427] (πιν.17γ).

Πρόκειται για ένα μεγάλο οικοδομικό συγκρότημα οι χώροι του οποίου διαρθρώνονται γύρω από μια περίστυλη εσωτερική αυλή (επίπεδο Ι), με διαστάσεις 18,15Χ23,40μ., η οποία περιβάλλεται στις τέσσερις πλευρές[428] από στοές, ενώ η νότια πλευρά του κτιρίου ήταν διώροφη[429]. Η στοά έφερε κιονοστοιχίες από τις οποίες σώζονται αρκετοί κίονες, ιωνικές με πλίνθο βάσεις και ιωνικά κιονόκρανα[430]. Τα δάπεδα των στοών ήταν ψηφιδωτά, (περιγραφή των οποίων δίνει ο Φιλαδελφέας[431]) μερικά από τα οποία δέχθηκαν επισκευές κατά τα παλαιοχριστιανικά χρόνια[432]. Ο Α.Φιλαδελφέας αναφέρει και την ύπαρξη τοιχογραφιών, στις οποίες αμυδρά διακρίνονταν την εποχή του μορφές με φωτοστέφανα[433].

Η οικία[434] διέθετε λουτρικές εγκαταστάσεις, μέρος των οποίων έχει ανασκαφεί. Επιγραφή που βρέθηκε σε ψηφιδωτό δάπεδο κτιρίου αναφέρει τον *ἔκδικου Γεώργιο*[435]*,* πιθανότατα ανακαινιστή του οικοδομήματος[436], για τον οποίο δεν υπάρχουν πληροφορίες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανέγερση του οικοδομήματος, το οποίο στο μεγαλύτερο μέρος του στηρίζεται σε ένα άνδηρο που διαμορφώνονταν στην ανώτερη επιφάνεια τεσσάρων καμαροσκεπών διαμερισμάτων (επίπεδο ΙΙ), που είναι γνωστά ως Βαγένια[437]. Η χρήση του κτιρίου κατά την εποχή που ερευνούμε θεωρείται βεβαία. Ένα κρηναίο οικοδόμημα βρέθηκε σε ένα τρίτο επίπεδο στους πρόποδες του οικοδομικού συγκροτήματος, που πιθανότατα αποτελούσε μέρος νυμφαίου.

---

427 Για τη μικρή κρήνη που ανασκάφθηκε στο δρόμο βλ. στην σημ. 378 διακοσμημένη κόγχη με την αψιδωτή παράσταση «..*νηρηίδας ὀχούμενης ἐπὶ θαλασσίου τέρατος»,* καλύφθηκε με ασβέστη πάνω στον οποίο ζωγραφίστηκαν δύο κόκκινοι σταυροί, βλ. Φιλαδελφέας 1918β, σ.16.

428 Διατηρήθηκαν κατά χώραν ο στυλοβάτης και οι βάσεις των γωνιαίων κιόνων.

429 Όπως υποδηλώνει η κλίμακα στη ΝΔ γωνία.

430 Φιλαδελφέας 1916α, εικ.9.

431 Φιλαδελφέας 1916α, σ.60, εικ.8.

432 *ΑΔ* 17(1961/2), σ.201, (Α.Ορλάνδος) και Ορλάνδος 1961α, σ.103.

433 Φιλαδελφέας1913, σ.219-220

434 Γενικότερα για το Βασιλόσπιτο βλ. Ορλάνδος 1961, σ.103κ.ε., Pallas 1971, σ.227, Pierrepont-White 1986-7, σ.307 κ.ε. και Χαλκιά 1997, σ.172.

435 Οι εργασίες που άρχισαν πρόσφατα από το ΤΔΠΕΑΕ πιστεύουμε ότι θα φέρουν στο φως σημαντικά στοιχεία για τη μορφή και τα ψηφιδωτά του τόσο σημαντικού αυτού κτιρίου.

436 Φιλαδελφεύς 1926, σ. 127.

437 Ζάχος 2007, σ.275.

Πιθανότατα ως οικία χρησιμοποιήθηκε και το κτίριο που είναι γνωστό ως **μικρό «Νυμφαίο»** (πιν.19γ,δ), στο οποίο έχει εντοπιστεί επισκευαστική φάση, χρονολογούμενη στον 5ο αιώνα[438].

Μια άλλη έπαυλη έχει παλαιότερα ανασκαφεί στη θέση **Φτελιά**[439] σε μικρή σχετικά απόσταση από τη Βασιλική Δ'[440]. Πρόκειται πιθανόν για μια villa suburbana (αφού ήταν κτισμένη σε προάστιο της Νικόπολης) ή villa maritime (γιατί επίσης ήταν κτισμένη κοντά στη θάλασσα)[441]. Το ανατολικό άκρο του ορθογώνιου ανασκαμμένου χώρου κατέληγε σε μεγάλο αψιδωτό δωμάτιο (triclinium;)[442]. Περιλάμβανε σειρά δωματίων με ψηφιδωτά δάπεδα[443] και ένα στενόμακρο διάδρομο (εξώστη) στη βόρεια πλευρά, που είχε θέα στη θάλασσα (λιμνοθάλασσα Μάζωμα). Αν και ένα μεγάλο μέρος της οικίας είχε καταρρεύσει, οι ανασκαφείς υποθέτουν ότι αυτή είχε κτιστεί σε αναλημματικούς τοίχους. Με βάση τα ψηφιδωτά των δωματίων της χρονολογήθηκε στον 5ο αιώνα.

Για την κατοπινή ιστορία της Νικόπολης λιγοστά πράγματα είναι γνωστά. Πιθανότατα στα μέσα του 6ου και στο β' μισό του ιδίου αιώνα γίνονται επιδιορθώσεις στα τείχη, χωρίς να αποκλείεται η ανέγερση των τειχών να συντελέστηκε αυτή την εποχή, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τα εντειχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη που εξετάζουμε στον κατάλογό μας. Παράλληλα γίνονται επισκευές στη Βασιλική Β και στα προσκτίσματά της, επεκτείνεται η Βασιλική Α με την προσθήκη του αιθρίου, ενώ την ίδια εποχή πιστεύουμε ότι ανεγείρονται και δύο άλλα σημαντικά πιθανότατα εκκλησιαστικά κτίρια από τα οποία προέρχονται τα κιονόκρανα αριθ. 19-22 και το αριθ.33, που εξετάζουμε στον κατάλογό μας.

---

438 Pierrepont-White 1986-7, σ.307-9 και Bowden 2003, σ.51κ.ε., ο οποίος επίσης θεωρεί ότι η μεγάλη αψιδωτή αίθουσα την οποία ταυτίζει με triclinium, αποτελούσε τμήμα μιας οικίας. Επίσης βλ. Gilkes, Grovson, Fransis, Çerova, Lako 2007, σ.219κ.ε., οι οποίοι επαναλαμβάνουν την άποψη του Bowden.

439 Ορλάνδος, Πάλλας 1959, σ.98κ.ε. και Χαλκιά 1997, σ.172.

440 Βρίσκεται 500μ. περίπου ανατολικά της Βασιλικής Δ, σήμερα όμως είναι δύσκολα εντοπίσιμη εξαιτίας της βλάστησης που την καλύπτει.

441 Για τη διάκριση των επαύλεων βλ. Τζαναβάρη 2003, σ.46κ.ε.

442 Κατά τους Ορλάνδο και Πάλλα η αίθουσα αυτή θυμίζει αίθουσα ακροάσεων (aula), βλ. Ορλάνδος, Πάλλας 1959, σ.105. Οι ίδιοι διατύπωσαν την άποψη ότι πιθανότατα ήταν η θερινή κατοικία του μητροπολίτη της Νικόπολης.

443 Τα ψηφιδωτά της έφεραν κυρίως γεωμετρικές συνθέσεις, βλ. Ορλάνδος, Πάλλας 1959, πιν.96β, 97α,β και 98α,β. και σ.112κ.ε. Σημειώνεται ότι βρέθηκαν γλυπτά, όπως ιωνικά κιονόκρανα κ.ά.

Παρά τις σλαβικές επιδρομές, την πανώλη (που στα μέσα του 6ου αιώνα «θέριζε» τους κατοίκους πολλών περιοχών της αυτοκρατορίας) και άλλων καταστροφών, ο αντίκτυπος των οποίων δεν είναι γνωστός για τη Νικόπολη στα τέλη του 6ου –αρχές 7ου αι. κτίζεται η Βασιλική Γ και πιθανότατα η Βασιλική ΣΤ. Πάντως στο β΄ μισό του 7ου αιώνα είναι γνωστό ότι ο μητροπολίτης Νικόπολης δεν έλαβε μέρος στην ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο του 681/2, ούτε στην Πενθέκτη το 692, πιθανότατα γιατί η άσχημη κατάσταση στην επαρχία δεν επέτρεπε τέτοιου είδους μετακινήσεις. Την ίδια περίπου εποχή χρονολογήθηκαν τα οικοδομικά λείψανα που βρέθηκαν κοντά στην Ωραία Πύλη και πάνω σε οδόστρωμα πολύ κοντά στη Βασιλική Α, στοιχείο που φανερώνει ότι ο πολεοδομικός ιστός της πόλης για διαφόρους λόγους αλλοιώνεται και η κατάσταση αυτή θα ολοκληρωθεί ίσως τον 8ο αι., εποχή κατά την οποία χρονολογήθηκαν τα οικοδομικά κατάλοιπα που βρέθηκαν εν επαφή με το νότιο σκέλος των τειχών.

Από την πόλη προέρχονται και λιγοστά αρχιτεκτονικά μέλη (κυρίως επιθήματα) που εκτίθενται στο Μουσείο Νικόπολης και χρονολογήθηκαν στους «σκοτεινούς χρόνους». Η διακόσμηση (σε χαμηλό ανάγλυφο) που φέρουν, έργο τοπικού εργαστηρίου, φανερώνουν απλοποιημένη εργασία και μας προϊδεάζουν ενδεχομένως για το κτίριο από το οποίο προέρχονται.Πιθανότατα την ίδια περίπου εποχή θα πρέπει να χρονολογηθούν και οι ακτέριστοι τάφοι που βρέθηκαν εκτός των παλαιοχριστιανικών τειχών και κοντά στην οικία του Μ.Αντωνίνου, σημείο ότι ο μεταξύ τους χώρος είχε πάψει να χρησιμοποιείται για άλλους σκοπούς.

Εξαιρετικά σημαντική είναι η πληροφορία που αντλείται από το κείμενο του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, σχετικά με τον *Βίο του Αγίου Βαρβάρου*[444], ο οποίος μνημονεύει την κατάληψη της Νικόπολης από τους Άραβες τον 9ο αιώνα, και αναφέρει ότι η Νικόπολη *έγχωρίως Μάζα κατωνομάζετο.* Πρόκειται για μια ονομασία που η πόλη πήρε από τη γειτονική σήμερα λιμνοθάλασσα Μάζωμα, παλαιότερα σημαντικό λιμάνι της πόλης. Ενδεχομένως αυτό να υποδηλώνει το ότι η πόλη συρρικνωμένη στα παλαιοχριστιανικά τείχη είχε μεγαλύτερη επικοινωνία από το λιμάνι, που είχε ιδιαίτερη σημασία για τους κατοίκους της, οι οποίοι έδωσαν το όνομά του στην ίδια την πόλη τους.

---

444 Δ.Ζακυθυνός, Άγιος Βάρβαρος, *Εἰς μνήμην Κων/νου Ἀμάντου* 1874-1960, Αθήνα 1960, σ.438-453. Για τη βυζαντινή Νικόπολη βλ. Veikou 2011, σ.481κ.ε.

Τέλος θα πρέπει να επισημανθούν οι διάφορες επισκευές που έχουν παρατηρηθεί στα τείχη και οι οποίες παραπέμπουν σε μεταγενέστερη περίοδο, ενδεχομένως υστεροβυζαντινή. Την ίδια περίπου περίοδο χρονολογούνται μερικά σκυφωτά νομίσματα[445] που έχουν κατά καιρούς βρεθεί σε διάφορες θέσεις στην πόλη, καθώς και λιγοστή πρωτομαγιόλικη και λοιπή βυζαντινή κεραμική.

Βουθρωτός ή Βουθρωτό

Σημαντική πόλη της επαρχίας της παλαιάς Ηπείρου. Βρίσκεται 19 χιλιόμετρα νότια της πόλης των Αγίων Σαράντα (Αγχιασμός). Υπήρξε άλλοτε ρωμαϊκή αποικία με συνέχεια στην κατοίκηση που φαίνεται ότι ήταν αδιάκοπη μέχρι και τον 19ο αιώνα. Τα itineraria αναφέρουν το Βουθρωτό ως ευρισκόμενο μεταξύ της Φοινίκης και του Γλυκύ λιμένα, πολύ κοντά στην οδική αρτηρία που οδηγούσε στη Νικόπολη (πιν.8στ).

Η πόλη είναι κτισμένη στη χερσόνησο του Εξαμιλίου, σε χαμηλό λόφο, στις παρυφές του οποίου κυλάει το κανάλι Vivari, το οποίο συνδέει τη θάλασσα με την ομώνυμη λιμνοθάλασσα, που απλώνεται στην ανατολική και βόρεια πλευρά της (πιν.20α). Μια μεγάλη πεδιάδα (πεδιάδα της Βρίνας), παλαιότερα έλος, περιβάλλει τη λιμνοθάλασσα[446], που κατά το παρελθόν εκτεινόταν πιο βόρεια[447]. Η άνοδος της στάθμης της θάλασσας στην περιοχή του Βουθρωτού υπήρξε σημαντικός παράγοντας στην εξέλιξη της πόλης, με συνέπειες που σήμερα δεν μπορούμε με βεβαιότητα να στοιχειοθετήσουμε.

Παρά τη σπουδαιότητά της δεν υπάρχουν αξιόλογες πληροφορίες για την πόλη στις πηγές αυτής της εποχής[448]. Ο Συνέκδημος την αναφέρει ως την έβδομη πόλη της επαρχίας[449]. Πιθανολογείται ότι η πόλη κατάφερε να ανταπεξέλθει των επιθέσεων των Σλάβων που κατέλαβαν τη γειτονική πόλη του

---

[445] Για τις επισκευές των τειχών βλ. Βελένης 1984, σ.111. Στην πόλη έχουν επίσης βρεθεί και νομίσματα μεσοβυζαντινής εποχής, βλ. Ρήγινος, Κατερίνη 2009, σ.91

[446] Εξαιρετικής σημασίας για την ανάπτυξη της πόλης υπήρξε η αλιεία. Ονομαστές κατά τον Μεσαίωνα υπήρξαν οι αλυκές του Βουθρωτού.

[447] Η πεδιάδα οριοθετείται νότια του Παύλα ποταμού, ο οποίος σχηματίζει δέλτα στις εκβολές του και οι επιχώσεις του έχουν αλλάξει κατά πολύ τη μορφολογία της περιοχής. Η λίμνη του Βουθρωτού ήταν αρχικά συνεχόμενη με τον κόλπο, αργότερα άρχισε να περιορίζεται με τις έναποθέσεις των ιζημάτων του Παύλα, βλ.. Chrostom, Hounslow 2004, σ. 64 κ.ε.

[448] P.Soustal, The historical sources of Butrint in the Middle Ages, *Byzantine Butrint* 2004, σ. 20κ.ε.

[449] Βλ. στη σ.32.

Αγχιασμού[450]. Τα παλαιοχριστιανικά τείχη της πόλης χρονολογήθηκαν στα τέλη του 5ου-αρχές 6ου αιώνα και αποδόθηκαν στον Ηπειρώτη αυτοκράτορα Αναστάσιο[451]. Θεωρείται επίσης ότι την οχύρωση επισκεύασε ο Ιουστινιανός, αν και το όνομα της πόλης του Βουθρωτού δεν αναφέρεται ανάμεσα στα κάστρα που έκτισε ή επισκεύασε ο ίδιος αυτοκράτορας[452].

Η επισκοπή του Βουθρωτού αναφέρεται σε εκκλησιαστικές πηγές τον 5ο αιώνα[453]. Γνωστοί είναι οι επίσκοποι Στέφανος και Ματθαίος, ο οποίος το 516 υπογράφει έκθεση προς τον πάπα Ορμίσδα, σχετικά με την χειροτονία του επισκόπου Νικοπόλεως Ιωάννη[454]. Στη συνέχεια υπάρχουν πολλά κενά στις ιστορικές μαρτυρίες για την πόλη. Ωστόσο θεωρείται πολύ πιθανόν να συνεχίστηκε η κατοίκηση αδιάκοπα καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα.

Η υστερορωμαϊκή οχύρωση του Βουθρωτού μετά την επέκτασή της περιέλαβε μια μεγαλύτερη έκταση της πόλης, (16 εκτάρια) από αυτή των κλασσικών χρόνων[455]. Ένα μέρος της ακολουθούσε την άκρη της λίμνης, οριοθετώντας και προστατεύοντας την πόλη από την πλευρά αυτή, ενώ αρκετά κτίρια που βρέθηκαν στην πορεία του συμπεριλήφθηκαν σ'αυτά (πιν.20β). Τα τείχη σώζονται σε καλή κατάσταση ακόμη και σήμερα και είναι εμφανείς οι διάφορες επισκευές που έχουν δεχθεί (πιν.21α,β). Περιέκλειαν αρκετές πηγές, που ακόμη και σήμερα τροφοδοτούν με νερό την περιοχή. Στην πόλη ωστόσο υπήρχαν επίσης πολλά πηγάδια, όπως αυτό κοντά στο θέατρο και το πηγάδι της Ιουνίας Ρουφίνας, παρά το γεγονός ότι το υδραγωγείο θα πρέπει να ήταν σε λειτουργία έως και τον 6ο αιώνα.

Η οχύρωση έφερε έξι πύλες που δέχθηκαν επισκευές και αναμορφώσεις και διατηρήθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους και τη μετέπειτα εποχή,

---

[450] Πιθανότατα η πόλη να ήταν αρκετά οχυρή και δεν χρειάστηκε να ενισχυθούν τα τείχη της όπως συνέβει με τη Φοινίκη και την Φωτική, αφού δεν μνημονεύεται από τον Προκόπιο.

[451] Andrews, Bowden, Gilkes, Martin 2004, σ.126κ.ε.

[452] Χαρακτηριστικό είναι ότι ούτε η Βύλλιδα, πόλη της επαρχίας της Νέας Ηπείρου αναφέρεται από τον ίδιο ιστορικό, παρά το γεγονός ότι τα τείχη της δέχθηκαν επισκευές την εποχή του Ιουστινιανού, όπως μαρτυρείται σε επιγραφές που βρέθηκαν στην πόλη και αναφέρουν τον αρχιτέκτονα Βικτορίνο, τον ίδιο που επισκεύασε και τα τείχη των Ισθμίων.

[453] Θεωρείται ότι η επισκοπή έγινε μετά το 458.

[454] Petri 1984, σ.21κ.ε.

[455] Σε αντίθεση με άλλες πόλεις αυτής της εποχής, τα τείχη της παλαιοχριστιανικής πόλης περιέβαλαν μια σημαντικά μεγαλύτερη περιοχή από αυτή της κλασσικής οχύρωσης, αλλά είναι γνωστό ότι η ρωμαϊκή πόλη είχε επεκταθεί και στην απέναντι περιοχή, βλ. Bowden 2003, σ.87κ.ε. Τα τείχη είναι κτισμένα εξ ολοκλήρου με ασβεστόλιθους, σε αντίθεση με άλλα αυτής της εποχής, που φέρουν ανά διαστήματα σειρές πλίνθων.

υποδεικνύοντας τη συνέχεια των οδικών προσβάσεων της πόλης. Χαρακτηριστική είναι η Πύλη των Λεόντων (πιν.21β), όπου διακρίνονται πολλές από τις ανακατασκευές της που χρονολογούνται την εποχή που εξετάζουμε. Πιθανολογείται η ύπαρξη γέφυρας που ένωνε την πόλη με τον κύριο οδικό άξονα, ο οποίος διερχόταν στην αντίθετη πλευρά του καναλιού Vivari και ο οποίος ένωνε τη Φοινίκη με τη Νικόπολη.

Σημεία αναφοράς της πόλης υπήρξαν η ακρόπολη στην κορυφή του λόφου, η οποία πιθανόν ενισχύθηκε με την ανακατασκευή μεγάλων τμημάτων του τείχους, και η κάτω πόλη[456]. Στην ακρόπολη κτίστηκε μια τρίκλιτη **Βασιλική**[457] (πιν.21γ) με νάρθηκα και ψηφιδωτά δάπεδα[458] (πιν.21δ) που χρονολογήθηκε αρχικά τον 4ο αιώνα και αναχρονολογήθηκε τον 6ο αιώνα, πιθανότατα στα τέλη του ίδιου αιώνα. Ο Bowden[459] αναφέρει σπόλια από προκονησιακό μάρμαρο που προέρχονται από ένα μεγαλύτερο μνημείο. Κατά την επίσκεψή μας στο μνημείο εντοπίσαμε στο νάρθηκα ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα και κίονες που έχουν επαναλαξευθεί.

Από τα σημαντικότερα δημόσια κτίρια που οι ανασκαφές έφεραν στο φως στο τμήμα της κάτω πόλης ήταν το **Θέατρο**[460] στη νότια πλαγιά της ακρόπολης και μπροστά από αυτό ένα μεγάλο συγκρότημα λουτρών και ένα τμήμα οδοστρώματος, με πεζοδρόμια στις δύο πλευρές του[461]. Εδώ τοποθετείται η αγορά της πόλης. Οικοδομικά λείψανα που ανασκάφηκαν ταυτίστηκαν με το πρυτανείο, ιερά κ.ά. Λείψανα μιας στοάς αναγνωρίστηκαν στις κλιτείς του λόφου ανατολικά του κοίλου. Οι λιγοστές τοιχογραφίες που σώζονται στο βόρειο τοίχο της στοάς προέρχονται από το ναό στον οποίο μετατράπηκε η στοά. Στη νότια πλευρά του αρχαίου δρόμου ανασκάφτηκε συγκρότημα λουτρών που χρονολογήθηκαν στον 2ο αιώνα, ήταν όμως σε χρήση έως τουλάχιστον και τον 5ο αιώνα. Στο τμήμα αυτό (νότιο) της πόλης και πολύ κοντά στο κανάλι

---

[456] Για την τοπογραφία της πόλης των παλαιοχριστιανικών χρόνων βλ. Martin 2004, σ.76κ.ε. και ιδιαίτερα από τη σ.92κ.ε. Επίσης Bowden, Mitchell 2004, σ.104κ.ε.

[457] Ugolini 1937, 175-176, Meksi 1999, σ.59, εικ.52-53. Bowden, Mitchell 2004, σ.111κ.ε. Μεγάλοι πεσσοί χώριζαν τα κλίτη και πιθανολογείται ότι στεγάζονταν με καμάρες. Τα μεσοβυζαντινά χρόνια πιθανότατα το ανατολικό τμήμα στεγάστηκε με τρούλο.

[458] Bowden, Mitchell 2004, σ.112, εικ. 7.11.

[459] Bowden 2003, σ.108.

[460] Υπάρχουν αρκετές ενδείξεις που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το θέατρο έπαψε να λειτουργεί στα τέλη του 4ου αιώνα, μετά την καταστροφή που υπέστει από σεισμό.

[461] Ο δρόμος αυτός περιορίζεται κατά πολύ, ήδη από τον 2ο αιώνα, με την κατασκευή μιας νέας σκηνής στο θέατρο, που κατέλαβε και τμήμα του.

ανασκάφτηκε ένα λουτρό που δεν είναι βέβαιο αν ήταν δημόσιο ή ανήκε σε κάποια ιδιωτική οικία που χρονολογήθηκε στον 3ο αιώνα[462].

Σε μικρή απόσταση από το χώρο της αγοράς και του θεάτρου και στη θέση του συγκροτήματος που έχει ταυτιστεί με το «Γυμνάσιο», ένα μικρό Νυμφαίο έχει μετατραπεί σε χριστιανικό ναό και οι κόγχες του έχουν διακοσμηθεί με ψηφιδωτά[463]. Μια δεύτερη μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη **Βασιλική**[464] (πιν.21ε-ζ) κτίστηκε στο βορειοανατολικό τμήμα της κάτω πόλης, ανάμεσα στην αρχαία και την παλαιοχριστιανική οχύρωση, πολύ κοντά στη σημαντικότερη πύλη (πύλη του πύργου) της αρχαίας οχύρωσης, που παρείχε άμεση πρόσβαση στο κανάλι και τη λίμνη (πιν.22γ). Στο σημείο αυτό η πορεία του τείχους δεν έχει διευκρινιστεί και δεν αποκλείεται η Βασιλική να ήταν εκτός των τειχών, αν και το θεωρούμε απίθανο για ένα τόσο σημαντικό μνημείο. Η Βασιλική είναι τρίκλιτη με εγκάρσιο κλίτος και έχει κατασκευαστεί στη θέση ρωμαϊκού κτιρίου[465], τμήματα του οποίου έχουν ενσωματωθεί στους μακρούς εξωτερικούς τοίχους της. Είναι εμφανείς οι διάφορες επισκευές που έχει δεχθεί το μνημείο. Αρχικά έφερε δύο κιονοστοιχίες με κορινθιακά κιονόκρανα (σε β΄χρήση), οι οποίες αντικαταστάθηκαν με πεσσοστοιχίες (πιν.21ζ). Ο χώρος του ιερού και πιθανότατα και το κεντρικό κλίτος έφεραν ψηφιδωτά δάπεδα[466].
Τη μεσοβυζαντινή περίοδο το μνημείο δέχτηκε αρκετές επεμβάσεις.

Κοντά στη βασιλική έχουν έρθει στο φως τμήματα του υδραγωγείου και συγκρότημα νυμφαίου, την όψη του οποίου κοσμούσαν κόγχες. Πιθανότατα το υδραγωγείο του Βουθρωτού[467], τροφοδοτούσε με νερό και το περίφημο Βαπτιστήριο, που βρίσκεται σε ικανή απόσταση από τη βασιλική και στο νότιο τομέα της πόλης. Στην πόλη έχουν ανασκαφεί αρκετά λουτρά, κρήνες και νυμφαία που μαρτυρούν ένα σύστημα παροχής ύδατος και κατά τον 6ο αιώνα, το οποίο εξυπηρετούσε τις ανάγκες του περίφημου Βαπτιστηρίου της πόλης.

---

462 Χαρακτηριστική είναι η κάτοψη της κεντρικής αίθουσας του λουτρού που έχει τέσσερες κόγχες.

463 Bowden, Mitchell 2004, σ.114, εικ. 7.14 και 7.15.

464 Ugolini 1937, σ.173. Meksi 1983, σ.45κ.ε., πιν.VIII, IX. Ο ίδιος 1985, σ. 17-19, 40, πιν.III. Bowden, Mitchell 2004, σ.106, εικ.7.2-7.8.

465 Πιθανολογείται ότι το κτίριο αυτό ήταν δεξαμενή, λόγω της εγγύτητάς του με το υδραγωγείο.

466 Bowden, Mitchell 2004, σ.109, εικ.7.6.

467 Το υδραγωγείο διέσχιζε το κανάλι και απέκλειε την πρόσβαση μεγάλων πλοίων στη λίμνη Για τις επισκευές του υδραγωγείου του Βουθρωτού βλ. Bowden 2003, σ.40κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Το νερό πιθανότατα προερχόταν από την περιοχή Xarra (4χλμ.). Πεσσοί του υδραγωγείου είναι και σήμερα εμφανείς στην πεδιάδα της Βρίνας.

Το **Βαπτιστήριο** (πιν.22α,β) ανασκάφτηκε αρχικά το 1928 από τον L. Ugolini[468]. Πρόκειται για ένα περίκεντρο κτίριο, που έχει ενσωματώσει τα λείψανα τοίχων ενός δημόσιου βαλανίου ρωμαϊκών χρόνων. Στο χώρο αυτό εγγράφεται το κυκλικό τμήμα του Βαπτιστηρίου, που κατασκευάστηκε στον 6ο αιώνα. Σ'αυτό υπάρχουν οκτώ κίονες σε δύο ομόκεντρους κύκλους. Οι κίονες έφεραν ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα και ανάγλυφο διάκοσμο (αριθ. 48 στον κατάλογό μας). Από τον περιμετρικό κυκλικό τοίχο προβάλλουν είκοσι τέσσερις ημικίονες. Οι κίονες αναπτύσσονται γύρω από μια σταυρόσχημη κτιστή κολυμπήθρα, κυκλική εξωτερικά και τετράλοβη εσωτερικά.

Πρόκειται για ένα εντυπωσιακό οικοδόμημα με ωραίο ψηφιδωτό δάπεδο[469], που κτίστηκε τον 6ο αιώνα, πάνω από ένα συγκρότημα δημόσιων ρωμαϊκών λουτρών, με αρκετές επισκευές του 4ου και του 5ου αιώνα. Το μνημείο δεν φαίνεται να σχετίζεται άμεσα με τη βασιλική. Ο αρχιτεκτονικός του τύπος είναι σπάνιος για την περιοχή, φαίνεται όμως να σχετίζεται με κάποια αντίστοιχα κτίρια της Ιταλίας, από τα οποία πιθανότατα έχει επηρεαστεί.

Το **τρίκογχο**[470] του Βουθρωτού γνωστό και ως Παλάτι θεωρείται ως το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα οικίας της εύπορης τάξης της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου[471]. Κατά μια άποψη ήταν η έδρα του επισκόπου ή του κυβερνήτη της πόλης. Πρόκειται για ένα τεράστιο συγκρότημα με πολλούς αψιδωτούς και λοιπούς χώρους, στο βορειοανατολικό τομέα της πόλης, κοντά στο κανάλι με πρόσβαση στη θάλασσα. Κτίστηκε πιθανότατα στον 3ο αιώνα και περιελάμβανε εκτός των άλλων μια αψιδωτή αίθουσα και μια περίστυλη αυλή. Στις αρχές του 5ου αιώνα το συγκρότημα επεκτάθηκε, κυρίως ανατολικά, προστέθηκε μια τρίκογχη αίθουσα, έγιναν διάφορες μετατροπές, όμως οι εργασίες δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ, πιθανότατα γιατί εξέλειπαν οι λόγοι ύπαρξης μιας ανάλογης πολυτελούς οικίας. Λίγο αργότερα κάποιες από τις πτέρυγες του συγκροτήματος διαμορφώθηκαν έτσι ώστε να στεγάσουν μια σειρά βιοτεχνικών και εμπορικών δραστηριοτήτων.

---

468 Ugolini 1934, σ.265-83. Ο ίδιος 1937, σ.41-52, 158-162. Βολανάκης 1974, σ.86-87. Meksi 1983, πιν.Ι, όπου η θαυμάσια αποτύπωση του ψηφιδωτού του Βαπτιστηρίου. Επίσης βλ. Bowden, Përzhita 2004α, σ.176κ.ε., όπου και άλλη σχετική βιβλιογραφία.

469 Mitchell 2004, σ.202κ.ε. Στη βόρεια πλευρά του βαπτιστηρίου υπάρχει ένα τραπεζιόσχημο δωμάτιο, το οποίο επίσης έφερε ψηφιδωτό δάπεδο, βλ. ό.π. σ.205, εικ. 11.4 και σ.206, εικ.11.5.

470 Αρχικά θεωρήθηκε ως μαρτύριο του αγίου Θερινού, βλ. Ugolini 1937, σ.176. Το ίδιο υιοθέτησαν και άλλοι μεταγενέστεροι ερευνητές, βλ. Meksi 1988, σ.207.

471 Bowden 2003, σ.46κ.ε., εικ.3.9. Επίσης, Gilkes, Lalo 2004, σ.151κ.ε. και Gilkes, Growson, Francis, Çerova, Lako 2007, σ.119-123.

Μια **άλλη Βασιλική** (πιν.47α) ανασκάφτηκε στη Βρίνα[472] απέναντι από την πόλη του Βουθρωτού. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ψηφιδωτό δάπεδό της (πιν.47β), όπου μεταξύ άλλων σε μια tabula ansata υπάρχει η ελληνική επιγραφή «ΥΠΕΡΕΥ[ΧΗΣ]/ ΩΝΟΙΔΕ[Ν]/ ΟΘΕΟCΤΑ/ΟΝΟΜΑΤΑ+»[473].

Η Βασιλική κτίστηκε στη θέση προϋπάρχοντος ρωμαϊκού κτιρίου, μέρος του οποίου ενσωματώθηκε στο νέο κτίριο, η ανέγερση του οποίου τοποθετείται στα τέλη του 5ου-αρχές 6ου αιώνα. Έρευνες απέδειξαν ότι η βασιλική αποτελούσε μέρος ενός οικοδομικού συγκροτήματος, του οποίου αναγνωρίστηκαν ένα δημόσιο λουτρό και δεξαμενή. Το συγκρότημα αυτό παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με ένα άλλο της ίδιας περίπου εποχής που ανασκάφτηκε επίσης στις όχθες της λίμνης του Βουθρωτού στη θέση Diaporit[474] (πιν.47γ-ε).

Αγχιασμός ή Ονγχεσμός

Υπήρξε επίσης σημαντική πόλη[475] της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου, έδρα της ομώνυμης επισκοπής[476]. Ο κόλπος, στον οποίο ήταν κτισμένη η πόλη, παρείχε ένα καλό αγκυροβόλιο για τα πλοία που έπλεαν κατά μήκος της ακτογραμμής. Στο Συνέκδημο του Ιεροκλή αναφέρεται ως έχουσα το νομικό καθεστώς πόλης, ενώ από τον Προκόπιο μνημονεύεται ως Αγχίαλος. Υπήρξε έδρα επισκόπου που μνημονεύονται ανελλιπώς από τον 5ο αι. έως και την επαρχιακή Σύνοδο του 516. Αντίθετα στη Σύνοδο του 625 δεν μνημονεύεται ο επίσκοπος Αγχιασμού.

Τα παλαιοχριστιανικά τείχη της πόλης (πιν.23α) σωζόταν σε αρκετό ύψος τον 19ο αιώνα, όταν τα επισκέφθηκαν οι Leake και Pouqueville, που αναφέρονται σε αυτά. Είχαν σχήμα πολυγωνικό, περίμετρο 850μ. περίπου και

---

472 Mitchell, Gilkes, Çondi 2005, σ.107κ.ε.

473 Mitchell, Gilkes, Çondi , 2005, σ.118, όπου μεταξύ άλλων οι ανασκαφείς αναφέρονται στις ομοιότητες που παρουσιάζουν τα συγκεκριμένα ψηφιδωτά δάπεδα με ανάλογα από άλλες περιοχές της Epirus Vetus, όπως αυτό στο τρίκογχο της Αντιγόνειας και των βασιλικών του Κεφάλου στον Αμβρακικό κόλπο.

474 Bowden, Përzhita 2004β, σ.413-433.

475 Κατά μια άποψη πρόκειται για το λιμάνι της Φοινίκης, βλ. Hammond 1967, σ.111. Όστρακα αμφορέων από κέντρα της Βορείου Αφρικής που έχουν βρεθεί σε ανασκαφές στην πόλη επιβεβαιώνουν τη σπουδαιότητα του λιμανιού και κατ'επέκταση της ίδια της πόλης, βλ. Çerova 1992, σ. 245 κ.ε.

476 Χρυσός 1981, σ.79-80, 101.

περιέκλειαν μια έκταση πέντε εκταρίων, μικρότερη της ρωμαϊκής πόλης. Δεκαέξι πύργοι διαφόρων τύπων, ενίσχυαν την οχύρωση[477], η οποία πιθανότατα περιέκλειε την πόλη και από την πλευρά του λιμανιού. Τα τείχη δέχθηκαν αρκετές επισκευές κατά τη διάρκεια των αιώνων. Χαρακτηριστικό είναι πάντως ότι στη βόρεια πλευρά υπήρχε προτείχισμα, γιατί η πλευρά αυτή ήταν περισσότερο προσιτή από τους λόφους που περιβάλλουν την πόλη. Παρόλη την οχύρωσή της η πόλη λεηλατήθηκε από τους Οστρογότθους το 551.

Η οχύρωση του Αγχιασμού χρονολογήθηκε στο α΄ μισό του 5ου αιώνα, ενώ κατά μια άλλη άποψη θεωρείται έργο της εποχής του Αναστασίου (491-518). Αρκετά κτίρια έχουν ανασκαφεί εσωτερικά και εξωτερικά των τειχών, μερικά από τα οποία έφεραν ωραία ψηφιδωτά δάπεδα[478] (πιν.23ε), σε κάποια από τα οποία έχουμε αναγνωρίσει ομοιότητες με τα ψηφιδωτά που έχουν ανακαλυφθεί στον οικισμό του Λαδοχωρίου[479].

Από τα ανασκαφέντα κτίρια σημαντικότερη είναι η **Βασιλική**[480](πιν.23δ), που βρέθηκε βόρεια της Decumanus Maximus της πόλης. Πρόκειται για ένα τρίκλιτο κτίριο με πεσσοστοιχίες, που κτίστηκε στα ερείπια παλαιότερου. Ο χώρος του ιερού, εξωτερικά του οποίου δεν εξέχει η αψίδα, φέρει ημικυκλική κατασκευή, που έχει ερμηνευθεί ως σύνθρονο.
Τρεις τουλάχιστον οικοδομικές –επισκευαστικές φάσεις της βασιλικής έχουν αναγνωριστεί σε μια από τις οποίες, μεταξύ των άλλων, περιορίστηκαν με τοιχοποιίες τα ανοίγματα μεταξύ των πεσσών. Τα ψηφιδωτά δάπεδα του ναού εντυπωσιάζουν με τα ποικίλα θέματά τους. Φέρουν επίσης ελληνική επιγραφή που αναφέρει μεταξύ των άλλων το όνομα κάποιου Κάλιστου[481], που πιθανότατα ήταν ο χορηγός ή ο κατασκευαστής του ψηφιδωτού. Από τα λοιπά ευρήματα θα πρέπει να αναφερθούν λιγοστά αλλά κατεστραμένα κιονόκρανα, τμήματα πεσσίσκων, κιονίσκοι και θραύσματα θωρακίων κ.ά[482].

Όσον αφορά τη χρονολόγηση της Βασιλικής οι ερευνητές έχουν προτείνει διάφορες χρονολογήσεις[483]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός

---

[477] K.Lako, Kështjella e Onhezmit, *Iliria* 14(1984), 2, σ.153κ.ε. και G.Saraci, Elemente të reja në arkitekturën e anës veriore të kështjellës së Ankiasmit, *Iliria* 1992, 22.1-2, σ.257κ.ε.

[478] Anamali, Adhami 1974, σ. 42-44,

[479] Για το Λαδοχώρι και τα ευρήματα των ανασκαφών που γίνονται εκεί βλ. στη σ.90κ.ε.

[480] Lako 1991, σ.123κ.ε.

[481] Lako 1991, σ.151.

[482] Lako 1991, πιν. II-IX

[483] Anamali 1993, σ.472κ.ε.

ότι η Βασιλική κτίστηκε στη θέση **Συναγωγής**[484], από την ανασκαφή της οποίας προέκυψαν πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία, όπως ένα ψηφιδωτό δάπεδο με διάφορες παραστάσεις, μεταξύ των οποίων και μια παράσταση επτάφωτης λυχνίας[485]. Βρέθηκαν επίσης και παλαιότερα ψηφιδωτά δάπεδα που ανήκαν σε προϋπάρχον ρωμαϊκής εποχής κτίριο. Ένα στρώμα καύσης που εντοπίστηκε κατά την ανασκαφή της Βασιλικής ερμηνεύτηκε ως πυρκαγιά και συνδέθηκε με εισβολή Σλάβων και χρονολογήθηκε το 586-7.

Έξω από τα ανατολικά τείχη, κοντά στην παραλία, ανασκάφηκε κτίριο με ψηφιδωτό δάπεδο, που κτίστηκε στη θέση νεκροταφείου. Χρονολογήθηκε στη β΄πενηνταετία του 5ου αιώνα. Μια επιγραφή που ήρθε στο φως αναφέρεται σε κάποιον πρεσβύτερο. Είναι άγνωστο αν πρόκειται για λατρευτικό κτίσμα, αν και κατά την ανασκαφή του βρέθηκαν τμήματα θυρωμάτων και τμήματα κιονοκράνων με ανάγλυφο σταυρό.

Σε απόσταση περίπου μισής ώρας από τα τείχη της πόλης[486], στο λόφο που υψώνεται πάνω από τον κόλπο της πόλης των **Αγίων Σαράντα**, υπήρχε ο ναός των ομωνύμων αγίων, ένα περίτεχνο κτίριο, ο αρχιτεκτονικός τύπος του οποίου είναι εξαιρετικά σπάνιος[487] (πιν.23β,γ). Αποτελείται από τρεις μεγάλες ημικυκλικές κόγχες στις πλάγιες πλευρές του, που εγγράφονται στο ορθογώνιο της κάτοψης του ναού[488]. Υπήρχε επίσης κρύπτη με ιδιότυπη διάρθρωση, με δύο παράλληλες σειρές θολοσκεπών διαμερισμάτων. Πρόκειται για σημαντικό μαρτύριο και προσκύνημα της περιοχής. Φαίνεται ότι η φήμη του ήτυαν τόσο

---

484 Foerster, Lako, Nallbani, Netzer 2004, σ.173κ.ε., οι οποίοι υποθέτουν ότι η εβραϊκή κοινότητα της πόλης πιθανότατα εκχριστιανίστηκε, αφού δεν παρατηρήθηκε κατά την ανασκαφή καμία βίαιη επέμβαση. Οι ίδιοι χρονολογούν την καταστροφή της Βασιλικής στα τέλη του 6ου αιώνα, πιθανότατα εξαιτίας σεισμού, που συνοδεύτηκε από πυρκαγιά.

485 Foerster, Lako, Nallbani, Netzer 2004, σ.175, εικ.3. Κατά τους ανασκαφείς ένα μεγάλο μέρος του ψηφιδωτού της Συναγωγής παρέμεινε ως δάπεδο της Βασιλικής, αφού αντικαταστάθηκαν τμήματά του.

486 Βρίσκεται κοντά στο δρόμο που ένωνε την πόλη του Αγχιασμού με την κοιλάδα της Δρόπολης και την ηπειρωτική ενδοχώρα.

487 G.Muka, Bazilika qe I dha emrin Sarades, *Monumentet* 2002, σ.7-41. Mitchell 2004β, σ.145κ.ε. Vitaliotis 2008, σ.403κ.ε., ο οποίος εκτός των άλλων αναφέρει ότι βρέθηκαν σπόλια από το τέμπλο του ναού, εκλεπτυσμένης καλλιτεχνικής εργασίας που προφανώς προέρχονται από κάποιο μεγάλο αστικό κέντρο. Τα λείψανα τοιχογραφιών στην κρύπτη χρονολογήθηκαν στον 6ο αιώνα.

488 Vitaliotis 2008, πιν.1,4,5

μεγάλη, ώστε ήδη από τη βυζαντινή εποχή η πόλη του Αγχιασμού αναφέρεται με το όνομα των Αγίων Σαράντα[489].

Λαδοχώρι (Σύβοτα;)

Ο οικισμός της ύστερης αρχαιότητας, που ανασκάπτεται τα τελευταία χρόνια, στην περιοχή του κάμπου του Λαδοχωρίου (ανατολικά του νέου λιμανιού της Ηγουμενίτσας)[490] παρέχει αρκετά στοιχεία για την οικιστική του οργάνωση[491]. Κτισμένος κοντά στη θάλασσα, στο μυχό του κόλπου της Ηγουμενίτσας, αναπτύχθηκε εκμεταλλευόμενος την προνομιακή θέση του λιμανιού του. Πιθανότατα υπήρξε διαμετακομιστικό κέντρο θαλασσίου εμπορίου προϊόντων, όπως το λάδι από τη Θεσπρωτία ή κρασί από τη γειτονική Κέρκυρα, με την οποία η περιοχή είχε από την αρχαιότητα ιδιαίτερες σχέσεις (Κερκυραϊκή Περαία), χωρίς να αποκλείεται και η Ιταλία.

Η ίδρυσή του τοποθετείται την περίοδο του ρωμαϊκού αποικισμού και της ειρήνης που ευνόησε την ανάπτυξη νέων εγκαταστάσεων στα ηπειρωτικά παράλια[492]. Σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα στοιχεία ο οικισμός ήταν ανοχύρωτος. Ωστόσο στο μικρό κάστρο στο λόφο πάνω από την Ηγουμενίτσα έχει αναγνωστιστεί υστερορωμαϊκή φάση. Η οχύρωση αυτή πρέπει να λειτουργούσε ως καταφύγιο των κατοίκων του σε περίπτωση εχθρικών επιδρομών.

Μολονότι οι ανασκαφές[493] στην περιοχή είναι αποσπασματικές και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες διεξάγονται ιδιαίτερα δύσκολες[494], εντούτοις έχουν αποκαλυφθεί κάποια στοιχεία του πολεοδομικού ιστού του αρχαίου

---

[489] Αραβαντινός 1856, 3-4,5.

[490] Βλ. επίσης στη σ.154.

[491] Ρήγινος 2007, σ.168κ.ε.

[492] Κάντα-Κίτσου 2009, σ.15-16.

[493] Γενικά βλ. Δάκαρης 1972, σ.204 και *ΑΔ* 48(1993), Β1, Χρονικά, σ.318-319. Karatzeni 2001, σ.170. *BCH* 123(1999), σ. 716. *BCH* 125(2001), σ. 872. Λάμπρου 2006, σ. 264-266.

[494] Η στάθμη του υδροφόρου ορίζοντα σε σχέση με το βάθος διεξαγωγής των ανασκαφών, είναι αρκετά υψηλή, αφού συχνά το επίπεδο αποκάλυψης των αρχαίων λειψάνων βρίσκεται στο επίπεδο της θάλασσας ή χαμηλότερα. Είναι σχεδόν αδύνατη η πλήρης αποστράγγιση των ανασκαπτόμενων οικοπέδων και συνεπώς εξαιρετικά δύσκολη η περίπτωση διατήρησης ορατών και επισκέψιμων των αρχαίων.

οικισμού, που πληρούσε προϋποθέσεις υγιεινής και άνετης διαβίωσης των κατοίκων του.

Με την πρωιμότερη φάση του Λαδοχωρίου σχετίζεται η εκτεταμένη **νεκρόπολη** των αυτοκρατορικών χρόνων στην περιοχή της βόρειας εισόδου της πόλης της Ηγουμενίτσας, τμήμα της οποίας αποκαλύφθηκε κατά τις ανασκαφικές εργασίες που προηγήθηκαν της ανέγερσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηγουμενίτσας[495]. Στο νεκροταφείο αποκαλύφθηκαν και τάφοι, οι οποίοι με βάση τα κτερίσματα που έφεραν χρονολογήθηκαν στο α΄ μισό του 4ου αιώνα.

Το **κέντρο** του οικισμού διέσχιζαν δύο χειμαροπόταμοι, εκ των οποίων ο ένας κοντά στο Δικαστικό Μέγαρο διατηρείται και σήμερα και εκβάλλει στο λιμάνι[496]. Ο οικισμός φαίνεται ότι καταλάμβανε το κεντρικό και δυτικό τμήμα του κόλπου της Ηγουμενίτσας και αναπτυσσόταν κατά μήκος του αιγιαλού του, ο οποίος εισχωρούσε περισσότερο στη θάλασσα, η στάθμη της οποίας έχει ανέλθει σημαντικά. Ήταν οργανωμένος με στοιχειώδες πολεοδομικό σύστημα, που οριζόταν από μικρούς ή μεγαλύτερους πλακοστρωμένους δρόμους.

Οι περισσότερες οικίες είχαν περίπου ορθογώνιο σχήμα, περιλάμβαναν δωμάτια περισσότερα του ενός, που διατάσσονται γύρω από μικρότερους ή μεγαλύτερους ανοιχτούς πλακόστρωτους χώρους. Οι τοίχοι των οικιών, πολλοί από τους οποίους βρέθηκαν σε ύψος πάνω του 1,00μ., είναι κατασκευασμένοι κυρίως από πλακοειδείς ασβεστόλιθους, και ενίοτε με θραύσματα πλίνθων και κονίαμα. Η χρήση πλίνθων είναι σχετικά σπάνια και μόνο σε τοξωτές κατασκευές ή ανοίγματα.

Λείψανα κλιμακοστασίων παρέχουν στοιχεία για την ύπαρξη ορόφου σε αρκετές οικίες. Η ανωδομή τους ήταν κατασκευασμένη πιθανότατα από φθαρτά υλικά, ξύλο ή πλίνθους, ενώ έφεραν στέγες που καλύπτονταν με κεραμίδια[497]. Σε κάποιες περιπτώσεις η εξωτερική επένδυση των τοίχων με λίθινες πλάκες φανερώνει τη φροντίδα των ενοίκων τους για προστασία από την υγρασία.

---

[495] *ΑΔ* 54(1999), Χρονικά, σ. 499κ.ε (Γ.Ρήγινος). Οι περισσότεροι τάφοι βρέθηκαν πλούσια κτερισμένοι με αγγεία, λυχνάρια και νομίσματα, ενδείξεις τις άνετης διαβίωσης των κατοίκων του οικισμού.

[496] Κατά πληροφορίες ο χειμαροπόταμος αυτός σε παλαιότερες εποχές πλημμύριζε κατά τους χειμερινούς μήνες, γιατί ο όγκος του νερού που μετέφερε ήταν μεγάλος. Την εποχή που εξετάζουμε θα ήταν ασφαλώς μεγαλύτερος, λόγω των πυκνότερων χιονοπτώσεων στην Ήπειρο και του υψηλότερου δείκτη των βροχοπτώσεων. Ο δεύτερος χειμαροπόταμος βρίσκεται στην περιοχή του σημερινού λιμανιού της Ηγουμενίτσας και δεν είναι εμφανής σήμερα.

[497] *ΑΔ* 54(1999), Χρονικά, σ.495κ.ε.

Εστίες[498] που αποκαλύφθηκαν σε αρκετές από τις οικίες πιστεύουμε ότι παρείχαν εκτός των άλλων και θέρμανση. Λιγοστές ενδείξεις φανερώνουν ότι κάποιοι από τους χώρους των οικιών που ανασκάφηκαν ήταν εργαστηριακοί, ενώ η αποκάλυψη μεγάλων πίθων (σε μια τουλάχιστον περίπτωση) υποδηλώνουν την ανάγκη αποθήκευσης κάποιων προϊόντων.

Οι περισσότερες οικίες έφεραν πλακόστρωτα δάπεδα[499] ή δάπεδα από πλινθόπλακες, υπήρχαν όμως και πολλές περιπώσεις όπου ένας ή περισσότεροι χώροι καλύπτονταν με ωραία ψηφιδωτά που έφεραν γεωμετρικά σχήματα[500](πιν.24α-ε, 25α, β). Χαρακτηριστικό είναι το δάπεδο της οικίας που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Προκόπη[501]. Ο διάκοσμός του συνίστατο σε εναλλασσόμενες σειρές μικρών κύκλων που συνδέονται μεταξύ τους (πιν.25α). Ταινίες με συμπλεκόμενα ημικύκλια και φυτικό πλογχμό περιβάλλει το παραπάνω θέμα. Ψηφιδωτό με ανάλογο θέμα βρέθηκε και στο οικόπεδο Ντρίτσιου, επίσης στο Λαδοχώρι[502].

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ενός μεγάλου οικοδομικού συγκροτήματος[503], που αποτελείτο από είκοσι τουλάχιστον δωμάτια, αδιευκρίνιστης χρήσης (πιν.24α,β). Πιθανότατα οριοθετείτο ανατολικά και δυτικά από δρόμους. Το κτίριο, επίμηκες και μεγάλων διαστάσεων διαμορφωνόταν σε τρεις παράλληλες σειρές δωματίων, από τις οποίες η κεντρική έφερε ωραία ψηφιδωτά δάπεδα, με γεωμετρικό διάκοσμο (πιν.24α-δ). Τα δωμάτια στα πλάγια επικοινωνούσαν με τον κεντρικό αυτό χώρο, με ανοίγματα, τα κατώφλια των οποίων βρέθηκαν κατά χώραν. Λείψανα κλίμακας με πέντε βαθμίδες υποδηλώνουν την ύπαρξη και δευτέρου ορόφου[504]. Από την ίδια ανασκαφή προέρχονται μια βάση κίονα αποθραυσμένη, και ιωνικό

---

498 Ενδεικτικά βλ. *ΑΔ* 53(1998), Χρονικά, σ.533 (Γ.Ρήγινος) .

499 Υπάρχουν και περιπτώσεις δαπέδων με πατημένο χώμα και χαλίκι ή δάπεδο από κουρασάνι.

500 Ενδεικτικά βλ. *ΑΔ* 53(1998), Χρονικά, σ.530κ.ε (Γ.Ρήγινος).

501 Το κτίριο που αποκαλύφθηκε αποτελείται από έναν κεντρικό χώρο και τέσσερις μικρότερους περιμετρικά, βλ. *ΑΔ* 53(1998), Χρονικά, σ.53κ.ε (Γ.Ρήγινος).

502 *ΑΔ* 50(1995), Χρονικά, σ.445κ.ε. (Κ.Πρέκα-Αλεξανδρή), σχ.6 και *BCH* 122(1998), σ.801. Στο ψηφιδωτό αυτό δάπεδο διακρίνονται δύο φάσεις, καθώς ένα τμήμα του επιδιορθώθηκε μεταγενέστερα.

503 Πρόκειται για το οικόπεδο Λιάκου και Σιαφάκα, πολύ κοντά στο Δικαστικό Μέγαρο της Ηγουμενίτσας (αδημοσίευτο).

504 Οι τοίχοι του οικοδομήματος είναι παρόμοια κατασκευασμένοι, όπως και των υπολοίπων οικιών του οικισμού. Το κλείσιμο κάποιον ανοιγμάτων πιθανότατα υποδηλώνει την αλλαγή της αρχικής του χρήσης ή και κάποια μακροχρόνια χρήση του οικήματος.

κιονόκρανο το οποίο όμως είναι δεν είναι σίγουρο αν σχετίζεται με το κτίριο ή αποτελεί τυχαίο εύρημα.

Το σημαντικότερο εύρημα της ανασκαφής αποτελούν τα ψηφιδωτά δάπεδα. Πρόκειται για τέσσερα μεγάλα συνεχώμενα διάχωρα, με διαφορετικά μεταξύ τους γεωμετρικά θέματα που αποδίδονται με μαύρες, λευκές και ερυθρές ψηφίδες. Τα θέματα των ψηφιδωτών, η περιορισμένη χρωματική κλίμακα των ψηφίδων κ.ά. μας βοηθούν να αναγνωρίσουμε μια ομάδα ψηφοθετών, που φαίνεται να εργάζεται στα τέλη του 4ου-αρχές 5ου αιώνα στο Λαδοχώρι. Το μεγαλύτερο μέρος των μέχρι σήμερα αποκαλυφθέντων ψηφιδωτών, που παραμένουν αδημοσίευτα, πιστεύουμε ότι είναι έργο της ίδιας «ομάδας»[505].

Η ανακάλυψη ενός άλλου κτιρίου με λουτρική εγκαταστάση[506] (πιν.25γ) υποδηλώνει ένα σύστημα παροχής νερού στον οικισμό με το οποίο θα πρέπει να σχετίζεται η επιμήκης τοξοστοιχία για την οποία γίνεται λόγος παρακάτω. Παραμένει αδιευκρίνιστο αν το προαναφερόμενο λουτρό ανήκε σε μια ιδιωτική οικία ή υπήρξε μέρος ενός συγκροτήματος με δημόσια χρήση. Αποκαλύφθηκε το caldarium λουτρού, με εξέχουσα ημικυκλική αψίδα και αντηρίδες εξωτερικά, και αρκετοί στυλίσκοι υποκαύστων. Στα οικοδομικά κατάλοιπα του λουτρού διακρίνονται διαφορετικές οικοδομικές φάσεις και επισκευές, που φανερώνουν διάρκεια ζωής. Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου βρέθηκε μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα, διακοσμημένο με σταυρό, καθώς και δύο επιθήματα αμφικιονίσκων, με διάκοσμο επίσης σταυρών και φύλλων άκανθας αντίστοιχα σε κάθε μια από τις στενές πλευρές (πιν.27γ).

Το άλλο τμήμα του οικοδομήματος που αποκαλύφτηκε, αποτελείτο τουλάχιστον από πέντε δωμάτια (με άλλους χώρους που εκτείνονταν εκτός ανεσκαμένου χώρου). Βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες θραυσμάτων γυάλινων αγγείων και χρηστική κεραμική. Για τη χρονολόγηση του κτιρίου στοιχεία δίνουν τα θραύσματα λύχνων (ελάχιστα βρέθηκαν ακέραια), οι περισσότεροι από τους οποίους συγκαταλέγονται στον «αφρικανικό» τύπο και χρονολογούνται μεταξύ 4ου και 6ου αιώνα (πιν.25ε). Στον 6ο αιώνα χρονολογείται και ο διάκοσμος των προαναφερόμενων αρχιτεκτονικών μελών.

---

505 Ομοιότητες παρατηρούμε και με το ψηφιδωτό που αποκαλύφθηκε στη γειτονική πόλη των Αγίων Σαράντα (Αγχιασμός), βλ. Ceka 1999, εικ.66. Επιπροσθέτως βλ. Anamali, Adhami 1974, στις σ. 42-44, όπου φωτογραφίες ψηφιδωτών από την πόλη των Αγίων Σαράντα.

506 Πρόκειται για το οικόπεδο του Δικαστικού Μεγάρου, βλ. *ΑΔ* 53(1998), Β2, Χρονικά, σ.495κ.ε (Γ.Ρήγινος).

Λείψανα πάντως δύο άλλων λουτρών (το ένα με μαρμάρινα δάπεδα και ορθομαρμάρωση) ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφή δύο άλλων οικοπέδων[507]. Η ύπαρξή τους τεκμηριώνει την άποψη ότι κάποιες από τις οικίες του οικισμού είχαν λουτρά για ιδιωτική χρήση, τα οποία προϋποθέτουν της ύπαρξη ενός καλού συστήματος ύδρευσης, χωρίς να αποκλείεται βέβαια και η ύπαρξη πηγαδιών. Ένα πυκνό σύστημα αποχετευτικών αγωγών, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτών που βρέθηκαν στο οικόπεδο του Δικαστικού Μεγάρου, περνούσε ανάμεσα από τα κτίρια του οικισμού και κάτω από αυτά. Μεμονωμένοι ή συμβαλλόμενοι μεταξύ τους κατέληγαν στη θάλασσα, παρέχοντας στον οικισμό ένα άριστο σύστημα αποχέτευσης.

Οι οικίες χωροθετούνται κατά μήκος μικρότερων ή μεγαλύτερων πλακοστρωμένων δρόμων[508], μερικοί από τους οποίους είχαν πλάτος που κυμαίνονταν από 2,35μ,-2,60μ. Ένας από τους δρόμους που ανασκάφτηκε πρόσφατα στο οικόπεδο του 3ου Γυμνασίου (ΟΤ132) (πιν.26α) έφερε στο κέντρο ανοιχτό αγωγό τετράγωνης διατομής, ενδεδυμένο με λιθόπλακες, σε όλο του το μήκος, για τη διοχέτευση των ομβρίων[509]. Σε μια από τις γειτονικές του δρόμου οικίες βρέθηκε πήλινη μήτρα με την παράσταση του Καλού Ποιμένα (πιν.26β), υποδηλώνοντας ενδεχομένως κάποια βιοτεχνική δραστηριότητα.

Σε οικόπεδο περίπου στο κέντρο του οικισμού έχουν αποκαλυφθεί οικοδομικά λείψανα που αναγνωρίστηκαν ως **Βασιλική**. Βρέθηκε μόνο το νότιο και νοτιοδυτικό τμήμα του κτιρίου (πιν.26γ), που πιθανότατα ήταν πεντάκλιτο. Συγκεκριμένα η ανασκαφή έφερε στο φως το νότιο μισό του νάρθηκα (όπου τμήμα δύο κλιτών), μικρό τμήμα του κεντρικού κλίτους, καθώς και τμήμα των νότιων και δυτικών προσκτισμάτων της νότια και δυτικά (πιν.27α). Το κεντρικό κλίτος έφερε πεσσοστοιχία και το δάπεδό του καλύπτονταν με ψηφιδωτό δάπεδο, ένα μικρό τμήμα του οποίου, ήρθε επίσης στο φως. Μεταξύ των ευρημάτων υπήρξαν λιγοστά αρχιτεκτονικά μέλη, όπως θραύσματα διάτρητων θωρακίων, τμήματα κιόνων, επίθημα αμφικίονα και τμήμα αμφικίονα, βάση κίονα και κιονίσκου και ένα κορινθιακό κιονόκρανο[510] (πιν.60α). Μεταξύ των

---

[507] *ΑΔ* 52(1997), Χρονικά, σ. 623 (Κ.Πρέκα). Επίσης *ΑΔ* 53(1998), Χρονικά, σ.536κ.ε(Γ.Ρήγινος).

[508] Ένας από αυτούς έχει κατεύθυνση Ν-Β, βλ. *ΑΔ* 54(1999), Χρονικά, σ. 498 (Γ.Ρήγινος). Επίσης βλ. *ΑΔ* 52(1997), Χρονικά, σ. 620. *ΑΔ* 52(1998) (κ.Πρέκα), Χρονικά, σ.527κ.ε (Γ.Ρήγινος).

[509] Η ανασκαφή για την ώρα παραμένη αδημοσίευτη. Διαπιστώθηκε ότι αρχικά ο δρόμος είχε μεγαλύτερο πλάτος. Σε μια μεταγενέστερη φάση κάποιες από τις οικίες, που υπήρχαν κατά μήκος των δύο πλευρών του, επεκτάθηκαν και κατέλαβαν και τμήμα του δρόμου, περιορίζοντας το πλάτος του.

[510] Για το κιονόκρανο βλ. στη σ.227-8.

νομισμάτων βρέθηκε και χρυσό νόμισμα του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, που πιθανόν τεκμηριώνει την ύπαρξη του ναού την εποχή αυτή, αλλά και τη δραστηριότητα του λιμανιού του οικισμού κατά τον 11ο αιώνα, εποχή των Νορμανδικών επιδρομών.

Η αποκάλυψη της βασιλικής είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον εύρημα, και ιδιαίτερα σημαντικό για την οικιστική οργάνωση του μικρού οικισμού. Το κτίριο θεμελιώθηκε σε θέση παλαιότερου οικοδομήματος. Η αποκάλυψη δύο τουλάχιστον υδατοστεγών δεξαμενών (διαστ. 2x2μ.) οδήγησε τους ανασκαφείς στην ταύτιση του προγενέστερου αυτού κτιρίου με λουτρό[511]. Πιθανότατα με αυτό σχετίζεται και τμήμα ψηφιδωτού με διάκοσμο συμπεκόμενων πελτών[512] που επίσης βρέθηκε στον ίδιο χώρο (πιν.25β).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανεύρεση στην περιοχή των δυτικών προσκτισμάτων[513] ενός κτιστού τάφου[514], που περιείχε σαρκοφάγο με λιγοστά κτερίσματα[515], τα οποία τοποθετούν χρονικά το εύρημα στα τέλη του 3ου-αρχές 4ου αιώνα. Δεν υπάρχουν στοιχεία για τη σχέση του τάφου με τη βασιλική[516]. Αξίζει ωστόσο να αναφερθεί ότι κατά την ανασκαφή γειτονικού οικοπέδου[517] βρέθηκε παρόμοιος τετράγωνης κάτοψης τάφος (2,90x3,00μ.), με λίθινες πλάκες που συνδεόμενες με λίθινους συνδέσμους διαμορφώνουν σαρκοφάγο με ανάγλυφο διάκοσμο στην όψη (πιν.27β). Είναι δύσκολο να συνθέσουμε τα δεδομένα αυτά και να τεκμηρειωθεί η σχέση των τάφων με τη Βασιλική, η οποία με βάση τα λιγοστά αρχιτεκτονικά μέλη θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 6ου αιώνα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποτελεί επίσης και η ανεύρεση μιας μεγάλης τοξοστοιχίας σε κοντινή απόσταση από τη Βασιλική με κατεύθυνση από

---

511 *ΑΔ* 2003, Χρονικά (υπό έκδοση).

512 Το ψηφιδωτό παρουσιάζει ομοιότητες με υπόλοιπα που έχουν προαναφερθείβλ σ.94, οι συμπλεκόμενες πέλτες είναι παρόμοιες με αυτές του ψηφιδωτού στο οικόπεδο Λιάκου-Σιαφάκα, ενώ το θέμα της ταινίας που τις περιβάλλει είναι πανομοιότυπο με αυτό του του ψηφιδωτού στο οικόπεδο Προκόπη (προσωπικές παρατηρήσεις).

513 Βρέθηκε σε θέση που αντιστοιχεί στο αίθριο μιας βασιλικής.

514 Ο τάφος είχε διαστάσεις 1,80x1,80μ. και έφερε εσωτερικά επένδυση λίθινων πλακών.

515 Βρέθηκαν λιγοστά χάλκινα νομίσματα του 3ου-4ου αιώνα, δύο ακέραιες πήλινες οινοχόες, ένας μόνωτος σκύφος κ.ά.

516 Το εσωτερικό του τάφου ήταν έντονα διαταραγμένο και δεν ήταν δυνατή η ταύτιση των σκελετικών καταλοίπων με μία ή περισσότερες ταφές. Χαρακτηριστικό είναι πάντως ότι μπροστά από την ανάγλυφη πλάκα υπήρχε πλακόστρωτο δάπεδο και επιβεβαιώνει ότι ο τάφος ήταν προσβάσιμος και ορατός.

517 Πρόκειται για το οικόπεδο Κώτση, στο ΟΤ127.

ανατολικά προς τα δυτικά[518] (πιν. 25) αρχικά εντοπίστηκε στο οικόπεδο Δημητρίου (ΟΤ.126) πολύ κοντά στο οικόπεδο Λώλη, -όπου ανασκάφτηκε η Βασιλική και η συνέχειά της βρέθηκε στο οικόπεδο Βασιλείου. Σήμερα το ανασκαμένο τμήμα της ξεπερνά τα 30μ, αν όμως υπολογιστεί και η ενδιάμεση των οικοπέδων απόσταση τότε θα πρέπει η τοξοστοιχία να ξεπερνούσε τα 92μ. Πιθανολογούμε ότι η τοξοστοιχία αυτή αποτελούσε τμήμα υδραγωγείου[519]. Χαρακτηριστική είναι η καλή κατάσταση διατήρησης της τοξοστοιχίας. Η τοίχιση των ενδιάμεσων κενών των τοξοστοιχιών, πιθανόν υποδηλώνει τη συνέχεια στη χρήση του υδραγωγείου του οικισμού.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ο εντοπισμός του αρχαίου **αιγιαλού** και τα κατάλοιπα (βρέθηκαν 32 κορμοί δένδρων) λιμενικών εγκαταστάσεων του οικισμού. Πιθανότατα το λιμάνι διέθετε ξύλινες προβλήτες και εδώ συγκεντρώνονταν η εμπορική κίνηση, που πρέπει να ήταν μεγάλη, όπως φανερώνουν τα θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων που καθημερινά βρίσκονται στις ανασκαφές. Η εμπορική κίνηση τεκμηριώνεται επίσης και από τον μεγάλο αριθμό των νομισμάτων[520] που συνεχώς εντοπίζονται κατά τις ανασκαφές, από τη μελέτη των οποίων αναμφίβολα θα προκύψουν πολλές και σημαντικές πληροφορίες.

Όπως προαναφέρθηκε ένα μεγάλο νεκροταφείο εντοπίστηκε στην περιοχή της βόρειας εισόδου της Ηγουμενίτσας. Ανασκάφηκαν 28 τάφοι, μερικοί από τους οποίους βάσει των κτερισμάτων τους, χρονολογούνται στον ύστερο 3ο και πρώιμο 4ο αιώνα. Η ποιότητα των κτερισμάτων τους (ασημένια νομίσματα, χρυσά κοσμήματα) παρέχουν στοιχεία για την κοινωνική θέση των νεκρών, αλλά και την ευμάρεια των κατοίκων του οικισμού. Αδιευκρίνιστοι παραμένουν οι τάφοι που ανασκάφτηκαν σε πολλά σημεία του οικισμού, ακόμη και κάτω από τα δάπεδα οικιών. Μεμονωμένοι ή κατά συστάδες ή σε «μαυσωλεία», μολονότι παραμένουν στην πλειονότητά τους ακρονολόγητοι, παρέχουν αρκετές πληροφορίες για τα έθιμα ταφής των κατοίκων τοι οικισμού. Χαρακτηριστικοί είναι οι εγχυτρισμοί, αλλά και οι ανθρωπόμορφοι τάφοι που

---

[518] Το πάχος της τοξοστοιχίας είναι περίπου 1,40μ. και το άνοιγμα μεταξύ των πεσσών 3. Τα τόξα ήταν κατασκευασμένα με λίθους, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονταν πλίνθοι κάθετα τοποθετημένοι.

[519] Πρβλ. μια ανάλογη κατασκευή που βρέθηκε στο Βουθρωτό, Ceka 1999, σ.51, εικ.41.

[520] Μεταξύ των νομισμάτων που βρέθηκαν είναι και ένας χρυσός σόλιδος του αυτοκράτορα Ζήνωνα. Σήμερα εκτίθεται στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων.

βρέθηκαν στο οικόπεδο Σ. Βασιλείου[521]. Τάφοι έχουν επίσης ανασκαφεί και στους πρόποδες του Κάστρου της Ηγουμενίτσας[522].

Η πληθώρα οστράκων αμφορέων[523] διαφόρων τύπων αποτελεί ένδειξη μεγάλης κινητικότητας στις συναλλαγές αγαθών στο μικρό λιμάνι του οικισμού. Η ευρύτητα της τυπολογίας[524], η ποιότητα της επείσακτης κεραμικής και ο μεγάλος αριθμός, τεκμηριώνουν εκτός των άλλων το εύρος της εμπορικής δραστηριότητας του οικισμού. Δεν αποκλείεται όμως ο ίδιος οικισμός ή η ευρύτερη περιοχή του να αποτελούσε και τον τόπο παραγωγής των προϊόντων που μετέφεραν τα αγγεία αυτά.

Για τον οικισμό, που μέχρι πρόσφατα ήταν άγνωστος, δεν υπάρχουν πληροφορίες. Κατά την άποψή μας θα πρέπει να ταυτιστεί με τα **Σύβοτα**, που αναφέρονται από τον Πτολεμαίο στη *Γεωγραφία* του ως λιμάνι και σταθμός οδικής αρτηρίας[525]. Η ονομασία του προέρχεται από τα γειτονικά νησάκια Σύβοτα που επιχώθηκαν από τις αποθέσεις του ποταμού Καλαμά. Αν και ο Προκόπιος αναφέρει ότι τα νησιά Σύβοτα λεηλατήθηκαν από τους Οστρογότθους του Τοτίλα το 551, πιστεύουμε ότι ουσιαστικά πρόκειται για την καταστροφή του οικισμού στο Λαδοχώρι και όχι για τα νησάκια που την εποχή αυτή είχαν αρχίσει να ενώνονται μεταξύ τους με τις επιχώσεις του ποταμού και τα οποία ήταν ήσσονος σημασίας για να λεηλατηθούν. Από την εποχή αυτή ο οικισμός αρχίζει να παρακμάζει, αλλά δεν εγκαταλείπεται. Μοναδική για την ώρα σημανική μαρτυρία για την επιβίωση του οικισμού αποτελεί το νόμισμα του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού που βρέθηκε στην ημιανεσκαμένη βασιλική.

Με τη συνέχιση και επιβίωση του οικισμού σχετίζεται και ο μικρός ναός που εντοπίστηκε στη νησίδα Πρασούδι[526], όπου κατά μία άποψη κατέφυγαν οι κάτοικοί του, λόγω βαρβαρικών επιδρομών.

---

[521] Βρέθηκαν 23 τάφοι, αρκετοί από τους οποίους είχαν ανθρωπόμορφο σχήμα. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια στάση με τα χέρια στην κοιλιά, ενώ το κεφάλι έφερε στο κάτω μέρος «προσκέφαλο» από λίθους και πλίνθους (αδημοσίευτοι).

[522] Δάκαρης 1972, σ.204. Karatzeni 2001, σ.170.

[523] Κατά τις ανασκαφές στην περιοχή έχουν βρεθεί αρκετοί εγχυτρισμοί σε αμφορείς, έθιμο που θα μπορούσε να σχολιαστεί ποικιλοτρόπως.

[524] Ο μεγάλος αριθμός ομοίων οστράκων αποδεικνύουν την σχεδόν αποκλειστική εισαγωγή ορισμένων τύπων αμφορέων και ενδεχομένως ορισμένων ειδών προϊόντων.

[525] Βιβλ. Γ, 165.

[526] Βασιλικού 2004, σ.101. Επίσης βλ. παραπάνω στη σημ. 201 και στη σ.162.

Η Μνημειακή τοπογραφία

Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται αναφορά σε όλες τις γνωστές μέχρι σήμερα πόλεις και θέσεις, στις οποίες έχουν ανασκαφεί ή εντοπιστεί υστερορωμαϊκά οικοδομικά λείψανα ή ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη (πιν.28). Αρκετά από αυτά αποτελούν τυχαία ευρήματα και δεν προέρχονται από συστηματική έρευνα, γεγονός που δυσκολεύει την αξιολόγησή τους. Πολλά από τα στοιχεία που αναφέρονται εδώ προέρχονται από τα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου, όπου συνήθως φέρουν την ένδειξη ρωμαϊκά ή ρωμαϊκής περιόδου και σπανιότατα υστερορωμαϊκά ή παλαιοχριστιανικά, χωρίς ακριβέστερη χρονολόγηση ή ιδιαίτερο σχολιασμό[527]. Παρά τις δυσκολίες που προαναφέρθηκαν, πιστεύουμε ότι η παράθεση των μέχρι σήμερα γνωστών θέσεων και στοιχείων συμβάλει στην γνώση της ιστορίας της περιοχής τη συγκεκριμένη περίοδο, καθώς ο αρχαιολογικός χάρτης της παλαιοχριστιανικής Ηπείρου παρουσιάζει σοβαρές ελλείψεις.

Οι φιλολογικές πηγές (σύγχρονες ή προγενέστερες της εποχής που εξετάζουμε) μνημονεύουν αρκετά τοπωνύμια, τα οποία στην πλειοψηφία τους παραμένουν αταύτιστα, ενώ μερικές από τις ταυτίσεις που έχουν γίνει από παλιότερους ερευνητές θεωρούμε ότι θα πρέπει να επανεξεταστούν[528].

Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος στη Γεωγραφία του αναφέρει ως πόλεις τη ***Νίκη***, το ***Άκτιο[529],*** την ***Αλυζία[530]*** και τον ***Αστακό***[531], από τις οποίες, οι τρεις τελευταίες πόλεις της Ακαρνανίας, έχουν δώσει στοιχεία ότι εξακολουθούν να υφίστανται και κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο**.** Από το βίο του αγίου Δονάτου είναι επίσης γνωστή η ***Σωρεία, κώμη της Εύροιας[532]***.

---

[527] Η κεραμική της περιοχής, αυτής της περιόδου, παραμένει σχεδόν άγνωστη, και το ίδιο συμβαίνει και με τα νομίσματα της ίδιας εποχής. Η μελέτη τους αναμφίβολα θα φώτιζε τη νομισματική κυκλοφορία καθώς και την εμπορική δραστηριότητα και την επικοινωνία της περιοχής με τον υπόλοιπο γνωστό κόσμο.

[528] Γενικότερα βλ. Δρακούλης 2009, σ. 199κ.ε. ο οποίος επαναλαμβανει εν πολλοίς παλαιότερες απόψεις χωρίς να γνωρίζει τα νέα ευρήματα.

[529] Για το Άκτιο βλ. στη σ.183-184.

[530] Για την Αλυζία βλ. στη σ.184.

[531] Για τον Αστακό εκτενέστερα βλ. στη σ.185-186.

[532] Για τη θέση της Εύροιας βλ. στη σ.149κ.ε., όπου και οι παλαιότερες απόψεις οι σχετικές με την ταύτιση της πόλης.

Όπως έχουμε προαναφέρει στο Συνέκδημο του Ιεροκλή[533] μνημονεύεται επίσης μικρός αριθμός πόλεων της Παλαιάς Ηπείρου, και συγκεκριμένα αυτές που είχαν το νομικό καθεστώς της πόλης[534]: ***Νικόπολη, Δωδώνη, Εύροια Ακνίου(;), Αδριανούπολη, Φοινίκη, Αγχιασμός, Άππων, Βουθρωτός, Φωτική, Κέρκυρα και Ιθάκη***. Από αυτές τέσσερις τοποθετούνται στη σημερινή Αλβανία, τέσσερις στη σημερινή Ήπειρο (αν και διατηρούμε επιφυλάξεις για την ταύτιση ορισμένων) και δύο στα Ιόνια νησιά. Παρατηρούμε ότι μερικές πόλεις βρίσκονταν κοντά στα παράλια του Ιονίου πελάγους και σε θέσεις, όπου προϋπήρχαν ελληνορωμαϊκοί οικισμοί, ενώ αραιότερη είναι η παρουσία τους στην ηπειρωτική ενδοχώρα. Αντίθετα για το τμήμα της Ακαρνανίας δεν αναφέρεται κανένας οικισμός με το νομικό καθεστώς πόλης.

Από τον Προκόπιο[535] αναφέρεται η ***χώρα των Φαιάκων,*** *η οποία* ***νυν Κέρκυρα επικαλείται*** και τα *νησιά* ***Σύβοτα***[536] στη Θεσπρωτία, τα οποία το 551 λεηλατήθηκαν από τους Οστρογότθους. Ο ίδιος ιστορικός σε άλλο βιβλίο του[537] μνημονεύει επίσης 36 κυρίως οχυρές θέσεις στην Παλαιά Ήπειρο[538]. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός στα πλαίσια της ενίσχυσης της περιοχής, λόγω των βαρβαρικών επιδρομών, έκτισε εκ θεμελίων στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου 12 φρούρια, τα περισσότερα από τα οποία παραμένουν αταύτιστα[539]. Τα φρούρια αυτά είναι τα εξής: ***Παρμός***[540]***,***

---

533 Honigmann 1939, 651(3)-652(7), όπου αναφέρονται αριθμητικά 12 πόλεις, ονομαστικά είναι μόνο 11, αν εκλάβουμε τις λέξεις Εύροια Ακνίου ως μια πόλη, βλ. στη σ.32 και σημ.176.

534 Για να χαρακτηριστεί την εποχή αυτή κάποιος οικισμός ως πόλη, θα έπρεπε να πληρεί κάποιες προϋποθέσεις. Συγκεκριμένα έπρεπε να είναι παράλληλα και επισκοπή, να διαθέτει πληθυσμό απασχολούμενο σε ποίκιλλα επαγγέλματα μη αγροτικά κ.ά. Η Λευκάδα είχε επισκοπή και είναι πολύ πιθανό να είχε τη νομική υπόσταση πόλης. Γενικότερα για τη νομική υπόσταση των πόλεων και τις αρμοδιότητες της βουλής βλ. D.Claude*, Die byzantinische Stadt im 6 Jahrhundert, Μόναχο* 1966.

535 Προκόπιος, *De bello Gothico,* IV 22, 17/18 & 30-32.

536 Για τα Σύβοτα/Λαδοχώρι βλ. εκτενέστερα στη σ.91κ.ε.

537 Προκόπιος, *Περί Κτισμάτων* IV,4.

538 Wozniak 1984, σ.71κ.ε.

539 Πιθανότατα την ίδια εποχή επισκευάστηκαν και άλλες οχυρώσεις, που δεν αναφέρονται από τον Προκόπιο. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της οχύρωσης της Βύλλιδας, πόλης στην επαρχία της Νέας Ηπείρου, σε επιγραφές της οποίας αναφέρονται το όνομα του αυτοκράτορα Ιουστινιανού και του αρχιτέκτονα Βικτωρίνου. Έργο του ίδιου αρχιτέκτονα είναι και η οχύρωση του Εξαμιλίου στον Ισθμό της Κορίνθου, βλ. Gregory 1993.

540 Παραμένει άγνωστο αν μπορεί να ταυτιστεί με τον Πάνορμο, βλ. Soustal, Koder 1981, σ.227. Επίσης βλ.στη σ.198 του παρόντος τόμου.

Όλβος[541]***, Κιόνιν***[542]***, Μαρκιανά***[543]***, Άλγος***[544]***, Κείμενος***[545]***, Ξηροπόταμος***[546]***, Ευρώπη***[547]***, Χίμαιραι***[548]***, Ηλέγα***[549]***, Ομόνοια***[550]***, Άδανου***[551]***.***

Ο ίδιος ιστορικός αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας *«ἀνανεώσατο* ***Νικόπολίν*** *τε καὶ* ***Φωτικήν*** *καὶ τὴν* ***Φοινίκην*** *ὠνομασμένην».* Παράλληλα κάνει λόγο για την ανανέωση και άλλων 24 φρουρίων στην ίδια περιοχή: ***Μουρκίαρα***[552]***, Κάστινα***[553]***, Γευσιος***[554]***, Πέρκος***[555]***, Μαρμάρατα***[556]***, Λίστρια***[557]***, Πετρωνιανά***[558]***, Κάρμινα***[559]***, Τοῦ αγίου Σαβίνου***[560]***, ἐν φρουρίῳ Κώμη Κινστάρια***[561]***, Μάρτιος***[562]***, Ὄναλος***[563]***, φρούρια δύο τοῦ ἁγίου Δονάτου***[564]***, Συμφύγιον***[565]***, Προυάθιδον***[566]***, Ήδωνες***[567]***, Κάστελλος***[568]***, Βουλιβάς, Πάλυρος***[569]***, Τράνα***[570]***, Ποσειδών***[571]***, Κολοφωνία***[572]***, Πέζιον***[573]***.***

---

[541] Soustal, Koder 1981, σ.217.

[542] Soustal, Koder 1981, σ.182.

[543] Soustal, Koder 1981, σ.201.

[544] Soustal, Koder 1981, σ.104.

[545] Soustal, Koder 1981, σ.175.

[546] Soustal, Koder 1981, σ.277.

[547] Κατά μια άποψη πίσω από το όνομα της Ευρώπης υποκρύπτεται αυτό της Εύροιας, βλ. Soustal, Koder 1981, σ.150.

[548] Πιθανότατα πρόκειται για τη Χειμάρα, βλ. Soustal, Koder 1981, σ.136-137, όπου και πλούσια βιβλιογραφία σχετική με τις βυζαντινές πηγές.

[549] Soustal, Koder 1981, σ.162.

[550] Soustal, Koder 1981, σ.163.

[551] Soustal, Koder 1981, σ.102.

[552] Soustal, Koder 1981, σ.208.

[553] Soustal, Koder 1981, σ.173.

[554] Soustal, Koder 1981, σ.154.

[555] Soustal, Koder 1981, σ.230, που αναφέρουν την ύπαρξη του οικισμού Πέρκου κοντά στον Εύηνο ποταμό, 26χλμ. από τη Ναύπακτο. Αν δεχθούμε την ταύτιση αυτή τότε θα πρέπει να δεχθούμε ότι τα όρια της επαρχίας έφταναν έως τη Ναύπακτο.

[556] Soustal, Koder 1981, σ.202, οι οποίοι τοποθετούν τον οικισμό κοντά στη Ναύπακτο.

[557] Soustal, Koder 1981, σ.198.

[558] Soustal, Koder 1981, σ. 232.

[559] Soustal, Koder 1981, σ. 171.

[560] Soustal, Koder 1981, σ. 253.

[561] Soustal, Koder 1981, σ. 183.

[562] Soustal, Koder 1981, σ. 202.

[563] Soustal, Koder 1981, σ. 218.

[564] Εκτενέστερα βλ. στις σ.153, 160 και 165κ.ε., όπου επιχειρείται η ταύτιση των δύο φρουρίων.

[565] Soustal, Koder 1981, σ.268.

[566] Soustal, Koder 1981, σ.243.

Από τις παραπάνω οχυρές θέσεις δύο μόνο μπορούν να ταυτιστούν με σχετική ασφάλεια, αι Χίμαιραι που τοποθετούνται στη θέση της σημερινής Χειμάρας και το φρούριο του Αγίου Δονάτου με το κάστρο της Παραμυθιάς κοντά στη Φωτική. Για τη θέση του φρουρίου Ευρώπη έχει προταθεί η πόλη Εύροια, η ταύτιση της οποίας γενικότερα παραμένει προβληματική, ενώ το φρούριο Τράνα πιθανότατα ταυτίζεται με την οχύρωση που υπάρχει στο χωριό Τρανοσίστα (κοντά στο Αργυρόκαστρο)[574]. Τέλος το όνομα της πόλης Άππωνος θεωρούμε πολύ πιθανό να υποκρύπτεται κάτω από το σύγχρονο όνομα της θέσης Οπάγιας, κοντά στα Δολιανά του νομού Ιωαννίνων, όπου έχουν ανασκαφεί δύο βασιλικές και βρέθηκε πύργος οχύρωσης[575].

Οι υπόλοιπες οχυρές θέσεις παραμένουν αταύτιστες, γεγονός που έχει προβληματίσει αρκετά τους ερευνητές. Κατά μια άποψη τα προαναφερόμενα οχυρά ήταν μικρές εγκαταστάσεις, αποκλειστικά για αμυντικούς λόγους και επομένως ο πληθυσμός δεν ζούσε μόνιμα στα τείχη τους. Μετά τις σλαβικές επιδρομές, πιθανότατα κατοικήθηκαν από εποίκους[576], οι οποίοι έδωσαν νέα ονόματα και οι παλαιές ονομασίες ξεχάστηκαν[577].

Οι πόλεις και οχυρώσεις που αναφέρονται στις πηγές (Συνέκδημο, Προκόπιο, κ.ά.) χωρίς αμφιβολία δεν αντιπροσωπεύουν το σύνολο των πρωτοβυζαντινών θέσεων της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου. Στον κατάλογο που ακολουθεί υπάρχει ένας μεγαλύτερος αριθμός θέσεων, μερικές από τις οποίες έχουν επιβεβαιωθεί και ανασκαφικά. Είναι πολύ πιθανό αρκετές από αυτές (όπως π.χ. το κάστρο της Κόνιτσας, το μικρό καστράκι του Αγίου Μηνά στην Αρίστη Ζαγορίου, το κάστρο του Σιστρουνίου στο νομό Ιωαννίνων, καθώς

---

567 Soustal, Koder 1981, σ.162.

568 Soustal, Koder 1981, σ.172.

569 Soustal, Koder 1981, σ.223. Ταυτίζεται με την Πάλαιρο, αρχαία πόλη της Ακαρνανίας, βλ. παρακάτω στη σ.188.

570 Soustal, Koder 1981, σ.272. Επίσης βλ. στη σ.198.

571 Soustal, Koder 1981, σ.241.

572 Soustal, Koder 1981, σ.183.

573 Soustal, Koder 1981, σ.232.

574 Πετρίδης 1879, σ.125.

575 Εκτενέστερα βλ. στη σ.126κ.ε.

576 Η επιβίωση των οχυρωμένων αυτών οικισμών εξαρτήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τις στρατηγικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες που καθόριζαν τη μορφή και την ανάπτυξή τους, που δεν ήταν παντού οι ίδιες.

577 Koder 1982, σ.9κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία για το πολύπλοκο θέμα της σλαβικής εποίκισης.

επίσης οι οχυρώσεις στο Κούτσι, στο Κασνέτσι, στο Στοβίλι στο νομό Θεσπρωτίας και το Καστρί Ριζοβουνίου) να ταυτίζονται με κάποια από τα τοπωνυμία που κατονομάζουν οι πηγές, αλλά δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία που να βοηθούν στην κατεύθυνση αυτή.

Τα στοιχεία πάντως που συγκεντρώσαμε στον κατάλογο που ακολουθεί, είναι αρκετά, όχι όμως επαρκή για την ανασύσταση της εικόνας των οικισμών, της μορφής και του μεγέθους τους, καθώς και των μεταξύ τους σχέσεων.

#

Νομός Πρέβεζας[578]

Αρκετές θέσεις του νομού Πρέβεζας είναι γνωστές από το βιβλίο του αείμνηστου Σ. Δάκαρη «*Κασσωπαία*», αλλά και από έρευνες που έχουν γίνει εκεί κατά τα τελευταία χρόνια από την ΙΒ΄ ΕΠΚΑ και την 8η ΕΒΑ και δημοσιεύονται κυρίως στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου. Σημαντικό υπήρξε και το ελληνοαμερικανικό πρόγραμμα που υλοποιήθηκε από το 1991 έως το 1995, από το Πανεπιστήμιο της Βοστώνης σε συνεργασία με τις προαναφερόμενες Εφορείες[579].

Εκτός της Νικόπολης, όπου έχουν ανασκαφεί μερικώς πέντε βασιλικές, ανάλογα εκκλησιαστικά μνημεία έχουν έρθει στο φως στη χερσόνησο του Αγίου Θωμά (Βασιλική Ε΄ ή του Αγίου Μηνά), έξω από τους οικισμούς της Στεφάνης και του Πολυστάφυλλου και στο κέντρο της αρχαίας πόλης των Βατιών (Καστρί Ριζοβουνίου) κ.ά. Τα αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν στο βυζαντινό ναό της Παντάνασσας[580] και στο ναό του Ταξιάρχη Ζαλόγγου υποδηλώνουν και την ύπαρξη άλλων ανάλογων μνημείων, τη θέση των οποίων ακόμη αγνοούμε.

Στην περιοχή έχουν επίσης επισημανθεί και μερικώς ανασκαφεί τρεις μεγάλων διαστάσεων και πολυτέλειας αγρεπαύλεις στην Καστροσυκιά, στα Ριζά και τη Φτελιά, από τις οποίες οι δύο πρώτες χρονολογήθηκαν την υστερορωμαϊκή εποχή, ενώ η τρίτη μεταξύ 4ου και 5ου αιώνα. Θεωρούμε όμως αρκετά πιθανό ότι εξακολουθούσαν να είναι σε χρήση και κατά την εποχή που εξετάζουμε.

Η παρουσία της βασιλικής στον οχυρωμένο αρχαίο οικισμό των Βατιών (Καστρί Ριζοβουνίου) επιβεβαιώνει την επιβίωση της πόλης και κατά την περίοδο που εξετάζουμε, εποχή κατά την οποία χρονολογούμε ένα μεγάλο μέρος των επισκευών των τειχών της πόλης. Άγνωστη όμως παραμένει η σχέση της με τον οικισμό που υπήρχε στο γειτονικό Ριζοβούνι, στον οποίο έχουν εντοπιστεί ευρήματα της ίδιας εποχής.

---

[578] Η εξέταση της μνημειακής τοπογραφίας και της αστικής οργάνωσης της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου δεν αποτελεί το κύριο αντικείμενο της μελέτης μας και για το λόγο αυτό θα περιοριστούμε σε μια σύντομη παρουσίαση των πόλεων και των διαφόρων θέσεων. Η ταξινόμησή τους ακολουθεί τη σημερινή διαίρεση των νομών, αρχίζοντας από το νομό Πρέβεζας και τη Νικόπολη, την πρωτεύουσα της Επαρχίας Epirus Vetus.

[579] Γενικότερα βλ. *ΑΔ* 46(1991), Β1, Χρονικά, σ.245-251. *ΑΔ* 47(1992), Β1, Χρονικά, σ.292-3. *ΑΔ* 48(1993), Β1, Χρονικά, σ.309. *ΑΔ 49(*1994), σ.395 κ.ε. *ΑΔ* 50(1995), σ.428. Επίσης βλ. Παπαδοπούλου 1997, σ.334κ.ε. Τα χρονικά της ΛΓ΄ ΕΠΚΑ δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί.

[580] Εκτενέστερα βλ. στη σ.222-3.

Σε κάποιο μικρό, μη εντοπισμένο, αγροτικό οικισμό θα πρέπει να ανήκε η βασιλική που ανασκάφηκε στη θέση του ναού της Αγίας Βαρβάρας στη Στεφάνη. Μια άλλη βασιλική θα πρέπει να αναζητηθεί στο Πολυστάφυλλο, όπου παλαιότερα είχαν εντοπιστεί από τον πατέρα μου λίθινοι πεσσίσκοι τέμπλου, με χαρακτηριστικό γεωμετρικό εγχάρακτο διάκοσμο.

Για τις υπόλοιπες αρχαίες πόλεις της περιοχής της Πρέβεζας οι ενδείξεις παραμένουν λιγοστές.

- **Αγιά (περιοχή Πάργας)**

Στην Αγιά (θέση Οξινή) υπήρχε πιθανόν οικισμός (ατείχιστη κώμη) κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, καθώς έχει βρεθεί εκεί ένας μεγάλος αριθμός οστράκων και μία επιτύμβια στήλη με λατινική επιγραφή[581].

- **Αγία Κυριακή (περιοχή Πάργας)**

Έχει βρεθεί μαρμάρινο άγαλμα, ρωμαϊκής περιόδου[582]. Κατά τον Δάκαρη εδώ τοποθετείται η πόλη Τορύνη[583].

- **Άγιος Γεώργιος**

Στην περιοχή του Αγίου Γεωργίου, στις πηγές του ποταμού Λούρου σώζονται κατάλοιπα του υδραγωγείου που υδροδοτούσε τη Νικόπολη. Από τις δύο γέφυρες του υδραγωγείου, η βόρεια είναι παλαιότερη και χρονολογείται πιθανόν την εποχή του Αυγούστου ή κατ' άλλους την εποχή του Αδριανού. Η νότια γέφυρα κατασκευάστηκε μετά την καταστροφή της βόρειας, πιθανόν επί αυτοκράτορα Ιουλιανού[584].

Λείψανα του ίδιου υδραγωγείου[585], που διέτρεχε μεγάλο μέρος του σημερινού νομού Πρέβεζας, άλλοτε με επιφανειακές κατασκευές και άλλοτε με μη εμφανείς (αφού ένα μέρος του ήταν υπόσκαφο) σώζονται και σε άλλες περιοχές, όπως το Ριζοβούνι, το Θεσπρωτικό, η Στεφάνη, ο Λούρος και ο Αρχάγγελος. Επίσης στη θέση «Χαλίκια» της κτηματικής περιφέρειας του Αγίου Γεωργίου και στην κοιλάδα του Λούρου ανασκάφτηκε συγκρότημα αγροικίας

---

581 Δάκαρης 1972, σ.136, 200.

582 *ΑΔ* 16(1960), Χρονικά, σ. 205 (Σ.Δάκαρης). Δάκαρης 1972, σ.135, 200.

583 *ΑΔ* 16(1960), Χρονικά, σ.205 (Σ.Δάκαρης).

584 Χρυσός 1981, σ.24. Για τη δεύτερη γέφυρα του υδραγωγείου που προϋποθέτει την καταστροφή της παλαιότερης βλ. *ΑΔ* 17(1961-62), Χρονικά, σ.194 (Σ.Δάκαρης). Επίσης βλ. Doukellis- Dufaure- Fouache 1995, σ.232-233.

585 *ΑΔ* 17(1961-62), Χρονικά, σ.188, σχ.1 και σ.194 (Σ. Δάκαρης). Doukellis- Dufaure- Fouache 1995, σ. 232-233.

για την οποία προτάθηκε η χρονολόγηση από τον 1ο έως και τον 5ο αιώνα π.Χ.. Η ύπαρξη tegula mammata υποδηλώνει την ύπαρξη λουτρού στην ίδια θέση[586].

- **Αγία Ελένη**

Οχυρωμένη θέση στη νότια όχθη των εκβολών του Αχέροντα. Σώζονται και λιγοστά λείψανα κλασικής-υστερορωμαϊκής περιόδου που φανερώνουν τη διαχρονική σπουδαιότητα της θέσης.

- **Άγιος Θωμάς (χερσόνησος)**

Η χερσόνησος του Αγίου Θωμά (πιν.4) εκτείνεται ανατολικά της σύγχρονης Πρέβεζας, στον Αμβρακικό κόλπο και έχει συνολικό μήκος περίπου 15χλμ. Εκτός από τον Όρμο Βαθύ, δύο μικρές λίμνες (Γκαβογιάννη και Πωγωνίτσα) σχηματίζονται στο νότιο τμήμα της χερσονήσου. Οι έρευνες που έγιναν στα πλαίσια του Nikopolis project επιβεβαιώνουν συνεχή κατοίκηση και δραστηριότητα στη χερσόνησο κατά τους ρωμαϊκούς, υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους[587]. Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους η χερσόνησος είχε διαιρεθεί σε κεντουρίες (σύστημα 20x40actum)[588].

Ο **Όρμος Βαθύς** (περιοχή Μαργαρώνα) υπήρξε σημαντικό λιμάνι και ταυτίστηκε από τον Leake[589] ως ένα από τα λιμάνια της Νικόπολης[590], ερμηνεύοντας ένα χωρίο του Στράβωνα[591]. Η γεωμορφολογία του κόλπου παρουσίασε πολλές μεταβολές. Το δυτικό τμήμα του λιμανιού επεκτάθηκε αρκετές εκατοντάδες μέτρα προς τη στεριά κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ το ένα σκέλος του λιμανιού, αντίθετα από την περιγραφή που δίνει ο Leake, οι νεότερες έρευνες έδειξαν ότι καλυπτόταν από ελώδεις εκτάσεις.

Κοντά στο λιμάνι, στη δυτική του ακτή, υπήρχε οικισμός, σύμφωνα με τα αποτελέσματα ανασκαφικών ερευνών. Η πλειοψηφία των ευρημάτων της περιοχής (όστρακα εμπορικών αμφορέων, τμήματα γυάλινων αγγείων και λύχνων) χρονολογείται στη ρωμαϊκή και την υστερορωμαϊκή περίοδο[592]. Βόρεια

---

586 *ΑΔ* 55(2000), Χρονικά, σ.556.

587 *ΑΔ* 34(1979), Β1, Χρονικά, σ.246. *ΑΔ* 48(1993), Β1, Χρονικά, σ.309-310. Karatzeni 2001, σ.168. Η χερσόνησος ερευνήθηκε από αρχαιολογικής και γεωλογικής άποψης, κατά τη διάρκεια του «Nikopolis Project», τα έτη 1993, 1994. Για τα πρώτα πορίσματα των ερευνών στην περιοχή αυτή βλ. Stein 2001, σ.65κ.ε και Wiseman 2001, σ.49-50.

588 Bowden 2007, σχ. 2. Stein 2001, σ.65.

589 Leake 1935, I, σ.196.

590 Ένας δρόμος από τη νότια πύλη της Νικόπολης, ένωνε την πόλη με το λιμάνι αυτό, που απέχει περίπου 2,5χλμ. από αυτή.

591 Στράβων, 7.7.5.

592 Stein 2001, σ.67.

του όρμου εντοπίστηκαν θέσεις αυτής της εποχής, που ταυτίζονται με επαύλεις ή αγροκτήματα[593].

Στη δυτική ακτή του κόλπου αναγνωρίστηκαν οικοδομικά λείψανα, που ταυτίστηκαν με λιμενικές κατασκευές. Εντοπίστηκε επίσης μεγάλος σωρός κοχυλιών (απορρίμματα πορφυρείου), που πιθανότατα πιστοποιούν βιοτεχνική εγκατάσταση παραγωγής πορφύρας[594].

Στην ίδια πλευρά του κόλπου και στο ναό της **Φανερωμένης** εντοπίσαμε επίσης οικοδομικά λείψανα, μέρος των οποίων είναι ενσωματωμένα στη βόρεια και ανατολική πλευρά του ναού, ο οποίος επίσης φέρει ενσωματωμένα γλυπτά ρωμαϊκής και υστερορωμαϊκής εποχής[595] (πιν.29α), ενώ άλλα βρίσκονται στον περίβολο του ναού[596].

Στην ανατολική ακτή του Όρμου Βαθύ έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά λείψανα ρωμαϊκής(;) περιόδου κοντά στο ναό **Γενεσίου της Θεοτόκου**[597]. Πρόκειται πιθανόν για συγκρότημα θερμών[598], τοίχοι των οποίων, κτισμένοι κατά το σύστημα opus testaceum, έχουν ενσωματωθεί στο ναό ή βρίσκονται σε αρκετό ύψος στον άμεσο περιβάλλοντα χώρο του. Κάτω από το δάπεδο του ίδιου ναού (κατά τη διάρκεια επισκευής του) βρέθηκε από τη γράφουσα τμήμα ψηφιδωτού[599]. Η σημασία του κόλπου πιστεύουμε ότι δεν έπαψε να υφίσταται και κατά τη βυζαντινή περίοδο, αφού κοντά στο ναό βρέθηκε σκυφωτό βυζαντινό νόμισμα του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, που πιθανότατα τεκμηριώνει τη χρήση του λιμανιού και κατά την εποχή αυτή.

Αρχιτεκτονικά λείψανα εντοπίσαμε επίσης και κοντά στο εικονοστάσι του, κατά πληροφορίες αγίου Βελισσαρίου(;), που υπάρχει σε μικρή σχετικά απόσταση από τον προαναφερόμενο ναό. Εκτιμούμε ότι πρόκειται για σημαντικό μνημείο με δεδόμενο την καίρια θέση του στον κόλπο.

---

[593] *ΑΔ* 48(1993), Χρονικά, σ.310.

[594] Stein 2001, σ.67. Wiseman 2001, σ.50.

[595] Προσωπικές παρατηρήσεις.

[596] Η Stein θεωρεί ότι τα αρχιτεκτονικά λείψανα που εντοπίζονται γύρω από το ναό πιθανότατα ανήκουν σε οικισμό ή σε αγρέπαυλη, βλ. Stein 2001, σ.71. Κατά την άποψή μας προέρχονται πιθανότατα από ναό του οικισμού.

[597] Σώζονται σε ύψος 1,80μ. Στη δυτική είσοδο του ναού εντοπίσαμε επίθημα παραστάδας(;).

[598] Πιθανόν υδροδοτούνταν από τη γειτονική πηγή.

[599] Ατυχώς δεν στάθηκε δυνατή η έρευνα του χώρου, γιατί οι επισκευαστικές εργασίες του δαπέδου είχαν σχεδόν ολοκληρωθεί, χωρίς την άδεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Κατά τον Wiseman κάτω από το μεταβυζαντινό ναό υπήρχε ναός της ύστερης αρχαιότητας, βλ. Wiseman 2001, σ.50.

Δύο ακόμη θέσεις της χερσονήσου έχουν δώσει ευρήματα της ρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής περιόδου: η **λίμνη Γκαβογιάννη** και η λίμνη **Πωγωνίτσα**. Στην πρώτη θέση η παλαιοχριστιανική δραστηριότητα[600] εντοπίζεται κοντά στον νεότερο ναίσκο του Αγίου Μηνά, ο οποίος κτίστηκε στη θέση παλαιοχριστιανικού ναού. Πρόκειται για τη γνωστή **Βασιλική Ε ή του Αγίου Μηνά**[601] (πιν.29β), την οποία όλοι οι παλαιότεροι ερευνητές συνδέουν με τη Νικόπολη. Κατά την άποψή μας θα πρέπει το μνημείο να αποδεσμευτεί από αυτή, αφού βρίσκεται σε αρκετή απόσταση από την πόλη. Πιθανότατα ανήκε σε κάποιο οικισμό που υπήρχε στη μικρή χερσόνησο του Αγίου θωμά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια tegula mammata που βρέθηκε παλαιότερα νότια του ναού και πιθανότατα προέρχεται από κάποιο λουτρό που βρισκόταν κοντά στο μνημείο. Η Βασιλική έφερε ημικυκλική αψίδα ανατολικά, εγκάρσιο κλίτος, νάρθηκα και εξωνάρθηκα δυτικά. Αναφέρεται ότι τα δάπεδά της καλύπτονταν με ψηφιδωτά. Η ανασκαφή του μνημείου υπήρξε αποσπασματική. Πιθανολογούμε ότι το μνημείο χρονολογείται στα τέλη του 5ου-αρχές 6ου αιώνα. Σε αυτοψία μας στο μνημείο έχουμε εντοπίσει τμήματα κιόνων με στρεπτές ραβδώσεις, ενώ ένα επίθημα ήταν έως πρόσφατα ενσωματωμένο στην αγία τράπεζα του νεότερου εκκλησιδίου.

Στα νότια, η λίμνη Πωγωνίτσα πρέπει αρχικά να ήταν όρμος, ανοικτός στη θάλασσα, και πιθανότατα χρησιμοποιόταν ως λιμάνι κατά τα ρωμαϊκά χρόνια[602]. Σήμερα η λίμνη χωρίζεται από τον Αμβρακικό κόλπο από έναν υπερυψωμένο ανάχωμα-δρόμο. Η αρχαιολογική έρευνα γύρω από αυτή έδωσε άφθονα ευρήματα ρωμαϊκής περιόδου[603].

Στην ευρύτερη χαμηλή ζώνη της χερσονήσου έχουν ακόμη εντοπιστεί και άλλες ρωμαϊκές και ύστερες θέσεις κατοίκησης που έχουν ταξινομηθεί στην έρευνα ως αγροτικές. Ανάμεσά τους, οι δύο μεγαλύτερες σε έκταση είναι αυτή δυτικά του **Νεοχωρίου** και κοντά στους **Αγίους Αποστόλους**, ενώ

---

600 Stein 2001, σ.70κ.ε.

601 Για τη Βασιλική Ε βλ. Pallas 1968, σ.222, 225. Sodini 1970, σ.699-753. Pallas 1977 και Soustal, Koder 1981, (λήμμα Άγιος Θωμάς), σ.270. Επίσης βλ. *ΑΔ* 49(1994), Β1, Χρονικά, σ.403. Χαλκιά 1997, σ.170, η οποία πιθανολογεί ότι η ορθογώνια κατασκευή στο μέσον της ημικυκλικής δεξαμενής σχετίζεται με τη λατρεία κάποιου μάρτυρα στον οποίο ήταν αφιερωμένη η βασιλική.

602 Ως λιμάνι τον αναφέρει και ο Hammond, βλ. Hammond 1967, σ.48.

603 *ΑΔ* 48(1993), Β1, Χρονικά, σ. 310 και Stein 2001, σ. 71.

αξιοσημείωτη είναι και η μικρότερη θέση κοντά στον οικισμό **της Αγίας Τριάδας**[604]**,** όπου έχουν εντοπιστεί λείψανα επιτυμβίων πλακών.

- **Αηδονιά**

Στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων φυλάσσεται «θησαυρός» νομισμάτων[605], που βρέθηκαν τυχαία στην περιοχής της Αηδονιάς. Ο θησαυρός περιλαμβάνει 34 νομίσματα τα περισσότερα από τα οποία είναι φόλλις και εικοσανούμμια των αυτοκρατόρων Ιουστινιανού Α΄ και Ιουστίνου Β΄. Περιλαμβάνει επίσης μια φόλλι Τιβερίου Β΄ και τέσσερις solidi των Ιουστινιανού Α΄ και Μαυρικίου (πιν.9γ). Τα νομίσματα αυτά καλύπτουν χρονικά μια περίοδο από το 541/2 έως το 602. Η ακριβής θέση και ο τρόπος εύρεσης των νομισμάτων παραμένει αδιευκρίνιστος.

- **Ανθούσα**

Στην Ανθούσα, κοντά στην Πάργα έχουν βρεθεί κεραμοσκεπείς τάφοι, που χρονολογήθηκαν στη ρωμαϊκή περίοδο[606].

- **Άνω Ράχη**

Έχει βρεθεί ρωμαϊκή επιτύμβια στήλη[607].

- **Αρχάγγελος (κοιλάδα Γραμμένου)**

Στο χωριό Αρχάγγελος, στην κοιλάδα του Γραμμένου έχει βρεθεί ρωμαϊκή κεραμική[608]. Επίσης κοντά στον οικισμό, αλλά και στη θέση Κάμαρες, απέναντι από αυτόν, σώζονται λείψανα του ρωμαϊκού υδραγωγείου της Νικόπολης (βλ. Αγ. Γεώργιος).

- **Βαλανιδορράχη**

Αναφέρονται δραστηριότητες κατά την πρώιμη *ρωμαϊ*οκρατία και την ύστερη αρχαιότητα μέσα και γύρω από την κοινότητα[609].

- **Γοργόμυλος**

Κοντά στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής έχουν εντοπιστεί παλαιότερα ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη (κιονόκρανο (πιν.29γ), επίθημα, τμήμα κίονα και θραύσμα πιθανότατα θωρακίου)[610].

- **Θεσπρωτικό**

---

[604] Stein 2001, σ.71-72.

[605] Ο «θησαυρός» παραμένει αδημοσίευτος.

[606] Δάκαρης 1972, σ.100, 136. Επίσης βλ. *ΑΔ* 34(1979), Β1, Χρονικά, σ. 246-247.

[607] Dakaris 1971, σ.96.

[608] *ΑΔ* 47(1992), Β1, Χρονικά, σ. 295.

[609] *ΑΔ* 48(1993), Β1, Χρονικά, σ. 312.

[610] Φωτογραφίες αρχείου της 8ης ΕΒΑ, με τη χρονολογία 1982.

Ο Hammond εντόπισε οχύρωση, η οποία σύμφωνα με τον ίδιο δεν ήταν έργο της αρχαιότητας[611], ενώ ο Wozniak το 1980 δεν την είχε εντοπίσει[612].

- **Κόκκινο Λιθάρι**

Θέση κοντά στο αρχαίο Όραον. Εντοπίστηκαν ευρήματα που χρονολογήθηκαν στους υστερορωμαϊκούς χρόνους.

- **Καμαρίνα**

Έχουν βρεθεί οικοδομικά λείψανα του 1ου αι., καθώς και κιβωτιόσχημοι τάφοι μεταγενέστερης περιόδου[613]. Πάνω από τη μονή Αγίου Δημητρίου Ζαλόγγου υπάρχει ο μικρός **ναός των Ταξιαρχών** όπου υπάρχουν ενσωματωμένα αρχιτεκτονικά μέλη[614]. Από αυτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα (αριθ.45), για το οποίο γίνεται εκτενέστερα λόγος στο κατάλογό μας. Η αρχική προέλευσή τους παραμένει άγνωστη.

- **Καστρί Ριζοβουνίου (Βατίαι)**

Στον λόφο Καστρί διατηρούνται λείψανα αρχαίας πόλης που έχουν ταυτιστεί με την ηλιακή αποικία Βατίαι[615]. Τα τείχη της, που σώζονται σε μεγάλο μήκος και ύψος, έχουν δεχθεί επισκευές που χρονολογούνται από τους ερευνητές σε διαφορετικές περιόδους, από τη ρωμαϊκή έως και τη βυζαντινή. Κατά τον Hammond κάποιες από τις επισκευές αυτές ανάγονται στους μεσαιωνικούς χρόνους[616]. Ο Δάκαρης θεωρεί ότι τόσο τα τείχη αυτά όσο και τα τείχη των Ρωγών (Βουχέτιο) και του Καστριού (Πανδοσία) είναι τα μόνα στην περιοχή της Κασσωπαίας που επισκευάστηκαν κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής περιόδου[617]. Μια πιο όψιμη χρονολόγηση έχουν προτείνει οι Wozniak[618] και η γράφουσα[619]. Μετά τις πρόσφατες εργασίες καθαρισμού διαπιστώνεται ότι κάποιες από τις επισκευές έχουν επιμεληµένη τοιχοποιία με εναλλαγή λίθων με σειρές πλίνθων και χρονολογούνται την παλαιοχριστιανική περίοδο.

---

611 Hammond 1967, σ. 56

612 Wozniak 1984, σ. 72.

613 *ΑΔ* 31(1976), Β2, Χρονικά, σ.203-204.

614 Soustal, Koder 1981, λήμμα Zalongon, όπου αναφέρονται ως βυζαντινά, πληροφορία την οποία επαναλαβάνει η Veikou, βλ. Veikou 2011, σ.520.

615 Γενικότερα βλ. Hammond 1967, σ.55-56. Dakaris 1971, σ.183-188.

616 Hammond 1967, σ.56.

617 Dakaris 1971, σ.190.

618 Wozniak 1984, σ.73, ο οποίος θεωρεί ότι αρκετά τμήματα της οχύρωσης που ο Hammond τοποθετεί στη μεσαιωνική περίοδο, είναι υστερορωμαϊκά.

619 Παπαδοπούλου 1997, σ.340-342, εικ. 4. Παπαδοπούλου 2012, (υπό έκδοση)

Θεωρούμε πολύ πιθανό ότι πρόκειται για ένα από τα φρούρια που αναφέρει ο Προκόπιος, που επισκευάστηκαν για να προστατεύσουν τους κατοίκους της πόλης.

Στο εσωτερικό της οχύρωσης και σε σημείο της αρχαίας ακρόπολης υπάρχει ο μεταβυζαντινός ναός της **Κοίμησης της Θεοτόκου** (πιν.29δ), ο οποίος καταλαμβάνει ολόκληρο το κεντρικό κλίτος μιας τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής[620], διαστάσεων 22μ.Χ15μ. Από το αρχικό κλίτος σώζεται η αψίδα (χορδής 5,20μ.) με το τεταρτοσφαίριο της κόγχης, ενώ διατηρείται επίσης μεγάλο μέρος της δυτικής πλευράς (πιν.29ε). Η ύπαρξη της βασιλικής στο κέντρο περίπου της αρχαίας πόλης φανερώνει τη συνέχιση της κατοίκησης του χώρου, καθώς και κάποιες σημαντικές δραστηριότητες των κατοίκων της κατά την παλαιοχριστιανική εποχή. Η ακριβής χρονολόγηση της βασιλικής δεν είναι εφικτή, καθώς δεν έχει γίνει ακόμη ανασκαφική έρευνα.

- **Καστρί (κοιλάδας Αχέροντα) (Πανδοσία)**

Στο Καστρί της κοιλάδας του Αχέροντα, στην ανατολική όχθη της αποξηραμένης σήμερα Αχερουσίας λίμνης, βρίσκονται τα ερείπια αρχαίας πόλης, που ταυτίζεται με την Πανδοσία, η οποία κατά τον Δάκαρη μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση ήταν μια από τις τρεις πόλεις στις οποίες επέτρεψαν οι Ρωμαίοι να επισκευάσουν τα τείχη. Κατά την αρχαιότητα ο ποταμός, που ρέει κοντά στην προαναφερόμενη θέση, ήταν πλωτός και έφτανε έως τον οχυρωμένο λόφο, ο οποίος πρέπει να είχε τη μορφή χερσονήσου ή νησιού.

Η αρχαία οχύρωση (πιν.30α), διατηρεί επισκευαστικές φάσεις που έχουν χρονολογηθεί στη ρωμαϊκή[621] ή κατ' άλλους στη βυζαντινή περίοδο[622]. Κατά την άποψή μας μερικές από τις επισκευαστικές φάσεις της οχύρωσης θα μπορούσαν να χρονολογηθούν την εποχή που εξετάζουμε (πιν.30β,γ). Στο ψηλότερο σημείο της οχύρωσης είναι κτισμένη η μεταβυζαντινή εκκλησία του

---

620 Παπαδοπούλου 1997, σ.340-342, εικ. 4.

621 Dakaris 1971, σ.95. και Karatzeni 2001, σ.169. Ο Wiseman 2001, σ.54-55 παραθέτει σχετικά με την οχύρωση ότι υπήρχαν τρεις διαδοχικές σειρές οχυρωματικών τειχών που περιέκλειαν την πόλη και η τρίτη μία ακρόπολη. Επίσης αναφέρει πως η μεταβυζαντινή εκκλησία του Αγίου Ιωάννη που είναι κτισμένη πάνω στο ψηλότερο μέρος της θέσης διαδέχθηκε έναν προγενέστερο ναό, πράγμα που θεωρούμε πολύ πιθανό.

622 Wozniak 1984, σ.73-74, ο οποίος χρονολογεί τα τμήματα αυτά μετά τον 12ο–13ο αι. Ο Hammond 1967, σ.67-68, σχ.6., το αναφέρει ως medieval fort.

Αγίου Ιωάννη που θεωρούμε πολύ πιθανό ότι διαδέχθηκε έναν προγενέστερο ναό. Στη θέση αυτή τοποθετείται από μερικούς ερευνητές η Νέα Εύροια[623].

- **Καστροσυκιά**

Κοντά στο σύγχρονο οικισμό της Καστροσυκιάς, σε ακρωτήριο στο βορειότερο άκρο της μακριάς αμμώδους ακτής της Νικόπολης στο Ιόνιο, αναφέρονται ρωμαϊκά αρχιτεκτονικά λείψανα της αυτοκρατορικής περιόδου[624].

Στον περίβολο της μονής της Αγίας Πελαγίας[625], έχει ανασκαφεί μαυσωλείο ρωμαϊκών χρόνων και δεξαμενή[626], τα αρχιτεκτονικά λείψανα των οποίων χρονολογούνται στο 2ο αιώνα[627]. Τα λείψανα του πολυτελούς αυτού ταφικού μνημείου αποτελούσαν πιθανόν το οικογενειακό μαυσωλείο ενός γαιοκτήμονα που κατοικούσε σε αγρέπαυλη, που υπήρχε στην περιοχή. Πρόκειται για σημαντική μαρτυρία παρουσίας ευπόρων Ρωμαίων ή Ελλήνων, οι οποίοι διέθεταν και εξοχικές κατοικίες στη γύρω περιοχή και καλλιεργήσιμες εκτάσεις τις οποίες εκμεταλλεύονταν[628].

Στη μεταβυζαντινή μονή της Αγίας Πελαγίας υπάρχουν ενσωματωμένα αρκετά ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη ρωμαϊκών χρόνων[629]. Μεταξύ αυτών αξίζει να μνημονευθεί ένα κιονόκρανο κορινθιακού τύπου που φέρει κίονας στο καθολικό της μονής. Κατά την άποψή μας το κιονόκρανο παρουσιάζει ομοιότητες ως προς τη λάξευση με έναν άλλο που έχει επαναχρησιμοποιηθεί στην Παρηγορήτισσα, καθώς και με άλλα κιονόκρανα στη Βασιλική Β στη Νικόπολη.

- **Κορώνη**

Στο προαύλιο του ενοριακού ναού εντοπίστηκε μαρμάρινος αμφικίονας[630] (πιν.30δ). Αρχιτεκτονικά μέλη (τμήματα κιόνων και κιονίσκων) υπάρχουν

---

623 Τριανταφυλλόπουλος 1994, σ.299κ.ε., όπου και η σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία και ιδιαίτερα από τη σ.322κ.ε.

624 Dakaris 1971, σ. 95. Wiseman 2001, σ.52.

625 *ΑΔ* 24(1969), Β2, Χρονικά, σ. 253-54 (Ι.Βοκοτοπούλου, η οποία κάνει αναφορά στα εντοιχισμένα γλυπτά). Dakaris 1971, σ. 95. *ΑΔ* 35 (1980), Β1, Χρονικά, σ.320-321.

626 Η κεραμική της δεξαμενής χρονολογείται από τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. μέχρι τους βυζαντινούς χρόνους, ενώ η κεραμική του μαυσωλείου τοποθετείται από τα μέσα του 1ου μέχρι τον 2ο αι. μ.Χ.

627 Katsadima, Angeli 2001, σ. 94κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

628 Katsadima, Angeli 2001, σ. 100κ.ε.

629 Dakaris 1971, σ. 95. Wiseman 2001, σ. 52. Katsadima, Angeli 2001, σ. 99.

630 *ΑΔ* 16(1960), Χρονικά, σ.203. Ο Δάκαρης το ονομάζει κιονόκρανο, πρόκειται όμως για αμφικίονα. Ο ίδιος είδε και ερείπια βασιλικής, τα οποία όμως δεν κατάφερα να εντοπίσω.

επίσης ενσωματωμένα στον περιβολότοιχο του ναού[631]. Πιθανότατα στην ίδια θέση θα πρέπει να αναζητηθεί ένα σημαντινό κτίριο, από το οποίο προέρχεται το υλικό αυτό, καθώς η θέση του σημερινού οικισμού στην εύφορη πεδιάδα θα πρέπει να είχε διαχρονική σπουδαιότητα.

- **Κυψέλη (π.Τουρκοπάλουκο)**

Στο καθολικό της υστεροβυζαντινής μονής του Αγίου Δημητρίου υπάρχουν ενσωματωμένα αρχιτεκτονικά μέλη (ρωμαϊκών(;) χρόνων, ιωνικό κιονόκρανο, βωμός, κ.ά.). Πιθανότατα τα μέλη αυτά σχετίζονται με λείψανα κτιρίου ή οχύρωσης που εντοπίζεται στη βορειοανατολική γωνία του περιβολότοιχου του ναού. Ο Δάκαρης εντοπίζει εδώ αρχαίο ατείχιστο οικισμό[632].

- **Λούρος**

Στη θέση **Άγιος Βασίλειος**, έξω από τον οικισμό, όπου τα ερείπια σημαντικού βυζαντινού ναού[633], εντοπίσαμε τμήμα μαρμάρινου κίονα, με στρεπτές ραβδώσεις. Στο δρόμο προς τον οικισμό της Βρυσούλας έχει βρεθεί τμήμα του υδραγωγείου της Νικόπολης.

Στο ναό του **Αγίου Βαρνάβα** υπάρχουν ενσωματωμένα αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και τμήμα επιτύμβιας πλάκας στο δάπεδο[634]. Στο προαύλιο του ναού βρίσκεται μεγάλο ρωμαϊκό(;) κιονόκρανο που έχει απολαξευθεί εσωτερικά και χρησιμοποιείται σήμερα ως γλάστρα.

- **Μαργαρώνα**

Βλ. Όρμος Βαθύς.

- **Μιχαλίτσι**

Στην περιοχή του Μιχαλιτσίου, όπου υπήρχε φυσικό λιμάνι το οποίο αργότερα αχρηστεύθηκε λόγω των προσχώσεων, έχει βρεθεί ρωμαϊκή κεραμική[635]. Μαρτυρείται επίσης κατοίκηση κατά τη ρωμαϊκή εποχή και την ύστερη αρχαιότητα[636].

- **Μύτικας**

---

631 Προσωπικές παρατηρήσεις.

632 Δάκαρης 1972, σ.136.

633 Ο βυζαντινός ναός δεν έχει ακόμη ερευνηθεί και δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία γι᾽αυτόν.

634 Veikou 2011, σ.455κ.ε.

635 *BCH* 118(1994), σ. 728.

636 Wiseman 2001, σ. 50.

Εδώ τοποθετείται ο Κόμαρος, ένα από τα λιμάνια της Νικόπολης. Στο ναό της Κοίμησης έχουν εντοπιστεί τμήμα κίονα, κιονόκρανο, καθώς και τμήμα φατνωματικής πλάκας, που είναι εντοιχισμένο εξωτερικά του ιερού[637].

- **Νέα Κερασούντα (Βουχέτιο – Ρωγοί)**

Κοντά στον οικισμό της Ν.Κερασούντας, στην κορυφή λόφου, υπάρχουν τα λείψανα οχυρωμένης αρχαίας πόλης που ταυτίζεται με το Βουχέτιο. Στα τείχη της πόλης[638] εντοπίζονται μεταγενέστερες επισκευές, που χρονολογούνται κατά μία άποψη μετά την καταστροφή των ηπειρωτικών πόλεων του 167π.Χ.[639] Δεν αποκλείεται όμως οι επισκευές του αρχαίου τείχους να έγιναν την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο, αφού έχει βρεθεί κεραμική αυτής της εποχής στην περιοχή[640]. Θεωρούμε πολύ πιθανόν να ανακαινίστηκαν τα τείχη της κατά τον 6ο αιώνα, όπως συνέβη και σε άλλες οχυρωμένες αρχαίες πόλης, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα από του Καστριού Ριζοβουνίου.

Στο προαύλιο του ναού της Κοίμησης (καθολικό μονής) υπήρχε μαρμάρινο κιονόκρανο με φύλλα καλάμου, ρωμαϊκών(;) χρόνων, που μεταφέρθηκε από τη γράφουσα στην αρχαιολογική συλλογή της Παρηγορήτισσας. Τέλος παραμένει άγνωστη η σχέση του οχυρωμένου οικισμού με τη βασιλική που επίσης ανασκάφτηκε από τη γράφουσα κοντά στον γειτονικό οικισμό της Στεφάνης[641].

- **Νέα Σαμψούντα**

Έξω από τον οικισμό της Νέας Σαμψούντας, στη θέση Αγιολίθαρο, στα βορειοδυτικά του ναού των Αγίων Αποστόλων, σώζονται τα οικοδομικά λείψανα ρωμαϊκού- υστερο*ρωμαϊ*κού κτιρίου. Στον ίδιο χώρο έχει βρεθεί και μία ρωμαϊκή επιτύμβια στήλη[642] και μία μεγάλη ιωνικού τύπου μαρμάρινη βάση. Η θέση Αγιολίθαρο έχει από την παράδοση συνδεθεί με την επίσκεψη του Αποστόλου Παύλου στην περιοχή.

---

637 Προσωπικές παρατητρήσεις.

638 Ένα μεγάλο μέρος των τειχών έχει ενσωματωθεί στη βυζαντινή οχύρωση της πόλης, βλ. Δάκαρης 1977, σ.201-234, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Επίσης βλ. Veikou 2011, σ. 147 και 476κ.ε. και αλλού σποραδικά. Παπαδοπούλου 2012 (υπό έκδοση).

639 Πρόκειται για άποψη που έχει διατυπωθεί από τον Δάκαρη, βλ. Dakaris 1971, σ.179.

640 Karatzeni 2001, σ.169. Επίσης Wiseman 2001, σ.46.

641 Για τη βασιλική βλ. στη σ.117κ.ε.

642 *ΑΔ* 42(1987), Β1, Χρονικά, σ.334.

- **Νεκρομαντείο**

Στην περιοχή του Νεκρομαντείου κοντά στον ποταμό Αχέροντα έχουν βρεθεί δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι και όστρακα, αποσπασματικά ευρήματα της υστερορωμαϊκής περιόδου[643].

- **Νικόπολη**

Η Νικόπολη[644] είναι κτισμένη στον αυχένα της χερσονήσου της Πρέβεζας και καταλαμβάνει το πεδινό τμήμα μεταξύ των ακτών του Ιονίου δυτικά και του Αμβρακικού κόλπου ανατολικά. Μέρος της ρωμαϊκής πόλης εκτείνονταν και βόρεια (περιοχή του Προαστίου) και καταλάμβανε τμήμα του λόφου του Μιχαλιτσίου.

- **Ορωπός (π. Παλιορόφορος**)

Στον οικισμό, όπου διατηρούνται λείψανα οχυρωμένου αρχαίου οικισμού, τοποθετούν την αρχαία Ελάτρια, αποικία των Ηλείων[645]. Εκτός των άλλων έχουν βρεθεί λείψανα κτιρίου με ψηφιδωτό δάπεδο και μία επιτύμβια επιγραφή του 2ου αιώνα[646]. Από το ναό του Αγίου Δημητρίου πιστεύεται ότι προέρχεται τμήμα ωραίου πτυχωτού κιονοκράνου που ήταν εκτεθημένο στο παλαιό Μουσείο της Νικόπολης[647].

- **Παναγιά**

Στην περιοχή της Παναγιάς έχει βρεθεί ρωμαϊκή κεραμική και μία αφιερωματική επιγραφή του 1ου αι. π.Χ.[648]

- **Παντάνασσα**

Κατά τις ανασκαφές της μονής Παντάνασσας κοντά στη Φιλιππιάδα[649], έχουν έρθει στο φως πολλά αρχιτεκτονικά μέλη (κιονόκρανα, βάσεις κ.ά.), επαναχρησιμοποιημένα στο ερειπωμένο καθολικό. Αξιοσημείωτα είναι τα μαρμάρινα στηθαία άμβωνα και τα διαφόρων τύπων κιονόκρανα. Πολλά από αυτά μελετάμε στον κατάλογο που ακολουθεί[650]. Κατά την ανασκαφή της

---

643 Δάκαρης 1972, σ.199. Soustal, Koder 1981, σ.232-233. Wozniak 1984, σ.74. Wiseman 2001, σ.53.

644 Γενικότερα για την πόλη, τις βασιλικές και τα τείχη της βλ. στη σ.65κ.ε.

645 Hammond 1967, σ.52-53, 427, 660, 670. Ο ίδιος, 1956, σ.32. Dakaris 1971, σ.171 κ.ε., σχ.43-44.

646 *ΑΔ* 17(1961-62), Χρονικά, σ.194. *ΑΔ* 30 (1975), Β2, Χρονικά, σ.219-220.

647 Barsanti 1987, σ. 349κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

648 Βοκοτόπουλος 1971, σ.3, 336-37. Dakaris 1971, σ.97-98.

649 Βοκοτοπούλος 1977α, σ.158κ.ε.

650 Πρόκειται για τα ανάγλυφα με αριθ.6,17,76,77 και 127

βυζαντινής μονής[651] δεν έχουν βρεθεί στοιχεία που να συνδέουν το υλικό αυτό με κάποιο μνημείο που υπήρχε στην ίδια θέση. Συνεπώς η προέλευση του αρχιτεκτονικού αυτού υλικού παραμένει άγνωστη.

- **Πάργα**

Ταυτίζεται κατά μια άποψη με τον αρχαίο οικισμό της Τορύνης, γνωστό και από τη ρωμαϊκή εποχή, που πιθανότατα εκτεινόταν στην προνομιούχα θέση που καταλαμβάνει σήμερα το μεσαιωνικό κάστρο. Η πόλη διέθετε δύο λιμάνια στο Κρυονέρι και το Βάλτο, όπου έχουν βρεθεί κεραμοσκεπείς τάφοι, πιθανόν ρωμαϊκών χρόνων[652]. Μολονότι δεν έχουν γίνει αξιόλογες έρευνες, θεωρώ πολύ πιθανό ότι λόγω της ιδανικής θέσης της πόλης αυτή εξακολούθησε να επιζεί και κατά την περίοδο που εξετάζουμε.

- **Πολυστάφυλλο**

Στη θέση Κουπάκια ή Κεραμιδαριό[653] εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά μέλη (κίονες) (πιν.31γ) και άλλος γλυπτός διάκοσμος, (πεσσίσκοι, κ.ά.) (πιν.31α,β) που αποδόθηκαν σε βασιλική[654], η θέση της οποίας δεν έχει εντοπιστεί. Χαρακτηριστικοί είναι οι λίθινοι πεσσίσκοι με τον εγχάρακτο διάκοσμο πλογχών ή ελισσόμενων βλαστών. Λακκοειδής τάφος εντοπίστηκε κοντά στον Άγιο Βλάσιο. Το 1992 παραδόθηκε από την ίδια περιοχή μικρή μαρμάρινη ιωνικού τύπου βάση[655].

- **Ριζά (π. Ρινιάσα)**

Δυτικά του οικισμού των Ριζών και σε απόσταση 600μ. περίπου ανασκαφική έρευνα, που έγινε κοντά στο μεταβυζαντινό ναΐσκο της Παναγίας, εντόπισε οικοδομικά λείψανα αρχαίου οικισμού[656], ο οποίος ταυτίζεται με έναν από τους παραλιακούς οικισμούς της Κασσωπαίας. Η ιδανική θέση του οικισμού στην αρχή της μικρής κοιλάδας, που εισχωρεί στο εσωτερικό της ηπειρωτικής ενδοχώρας και κοντά σε έναν από τους δρόμους που οδηγούσαν από την παραλία στην πεδιάδα του Αχέροντα, μας κάνει να υποθέσουμε ότι ο οικισμός επιβίωσε και τη ρωμαϊκή-υστερορωμαϊκή περίοδο. Στο παραπάνω

---

651 Βοκοτόπουλος 2007, σ.40κ.ε., εικ.37,45.

652 Δάκαρης *1*972, σ.200.

653 Τα γλυπτά εντόπισε πριν πολλά χρόνια ο πατέρας μου Νικόλαος Παπαδόπουλος, τότε έκτακτος επιμελητής αρχαιοτήτων Λάκκας Σουλίου. Οι μοναδικές φωτογραφίες των γλυπτών, που σήμερα αγνοούνται, προέρχονται από το αρχείο του.

654 Κωνστάντιος 1984, σ.123 και 142.

655 *ΑΔ* 47(1992), Χρονικά, σ.319 (Β.Παπαδοπούλου).

656 Χρυσοστόμου 1983, σ.24 κ.ε.

συνηγορούν και τα ευρήματα από τη γύρω περιοχή, όπως τα χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκής εποχής, ο ενεπίγραφος βωμός στο ναΐσκο της Αγίας Τριάδας. Από την ανασκαφή προέρχεται επίσης χάλκινη μεσαιωνική πόρπη[657].

Κοντά στο λιμανάκι Αρτολίθια και σε απόσταση περίπου 2χλμ. από τον οικισμό των Ριζών, σώζονται τα λείψανα εντυπωσιακού ρωμαϊκού συγκροτήματος λουτρού (νυμφαίο)[658], που είναι γνωστό ως **«Φραγκοκκλησιά»,** το οποίο αποτελεί τμήμα συγκροτήματος έπαυλης, που καλύπτει μια έκταση 1800μ$^{2.}$ Ήταν κτισμένη σε άνδηρα, με εκπληκτική θέα στο Ιόνιο πέλαγος. Οι εξωτερικές τοιχοποίες της είναι κτισμένες με την τεχνική του opus mixtum[659]. Από τους πλέον εντυπωσιακούς της χώρους ήταν μια δεκάπλευρη αίθουσα που αναγνωρίστηκε ως frigidarium[660]. Η έπαυλη είχε εντυπωσιακό μέγεθος, μαρμάρινη και ψηφιδωτή διακόσμηση. Πιθανόν ανήκε στην αγροικία κάποιου εύπορου Ρωμαίου «συνηπειρώτη» ή ευπατρίδη, είτε ακόμη Έλληνα[661]. Χρονολογήθηκε στον 3ο -4ο αι., αν και η επιφανειακή έρευνα έφερε στο φως και υστερότερη κεραμική, που θα μπορούσαν να τεκμηριώσουν και μια υστερότερη φάση κατοίκησης της έπαυλης.

- **Ριζοβούνι**

Οικοδομικά λείψανα, πιθανότατα της εποχής που μελετούμε, εντοπίζονται στη νοτιανατολική γωνία του μεταβυζαντινού ναού της Αγίας Παρασκευής στον οικισμό. Ο ναός **της Αγίας Σοφίας**, στα νότια του οικισμού, που απέχει 4χλμ. από τη θέση Καστρί (Βατίες), είναι κτισμένος στη θέση μεγάλου υστερορωμαϊκού κτιρίου, ερείπια του οποίου σώζονται σε ικανό ύψος νότια και δυτικά του ναού[662] (πιν.31δ). Σύμφωνα με πληροφορίες κατοίκων του χωριού, παλαιότερα κοντά στο ναΐσκο είχαν αποκαλυφθεί ψηφιδωτά δάπεδα. Επίσης,

---

657 Χρυσοστόμου 1983, σ.30, σημ.14, ο οποίος την χρονολογεί στον 7ο-8ο αιώνα, παραλληλίζοντάς την με μια παρόμοια από την Αλβανία. Για τον ενεπίγραφο βωμό, βλ. Hammond 1967, σ.737.

658 *ΑΔ* 35(1980), Β1 Χρονικά, σ. 320 (Π.Χρυσοστόμου). Χρυσοστόμου 1982, σ. 10-20. *ΑΔ* 48(1993), Β1, Χρονικά, σ. 301, 313 και *BCH* 123(1999), σ.722. Katsadima, Angeli 2001, σ. 91-94. Wiseman 2001, σ. 52

659 Χρυσοστόμου 1983, σ.24κ.ε.

660 *ΑΔ* 48(1993), σ.301 (Κ.Ζάχος).

661 Γενικά για τους συνηπειρώτες, αλλά και για την υπόθεση ότι η αγροικία να ανήκε σε Έλληνες, οι οποίοι ήταν σαφώς επηρεασμένοι από τα ρωμαϊκά πρότυπα, βλ. Katsadima, Angeli 2001, σ.101. Η βίλα στα Ριζά, όπως και στην περιοχή της Αγίας Πελαγίας, είχε πιθανόν περιστασιακό χαρακτήρα, δηλαδή ο ιδιοκτήτης διέμενε μόνιμα στη Νικόπολη και περνούσε μικρά διαστήματα σε αυτή. Αναφορικά με το θέμα αυτό βλ. και Wiseman 2001, σ.52.

662 *ΑΔ* 47(1992), σ.319κ.ε.(Β.Παπαδοπούλου) και Παπαδοπούλου 1997, σ.342.

λείψανα ψηφιδωτών δαπέδων έχουν αποκαλυφθεί και σε άλλες θέσεις, όπως στη θέση Κουρεμάδι (πιν.31ε) [663].

- **Στεφάνη**

Σε μικρή απόσταση από τον οικισμό και 5χλμ. περίπου από το Κάστρο των Ρωγών, έχουν ανασκαφεί λείψανα παλαιοχριστιανικής βασιλικής, κάτω από τον μικρό βυζαντινό ναό της **Αγίας Βαρβάρας**[664](πιν.31α-δ). Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική διαστάσεων 23Χ14μ., τα κλίτη της οποίας χωρίζονται με πεσσοστοιχίες. Η ανασκαφή έφερε στο φως λιγοστά αρχιτεκτονικά μέλη. Οι τοίχοι της ήταν επιχρισμένοι και χρωματισμένοι με γαλάζιο και κόκκινο χρώμα. Σε μια δεύτερη φάση, όταν το νότιο τμήμα της παρουσίασε προβλήματα, λόγω του προσχωσιγενούς εδάφους που είχε θεμελιωθεί, η αψίδα ενισχύθηκε εξωτερικά και πήρε τη μορφή τρίπλευρης (πιν.32δ), ενώ τα ενδιάμεσα των πεσσοστοιχιών κενά τοιχίστηκαν (πιν.32β). Μετά την καταστροφή της βασιλικής, τη βυζαντινή εποχή και πιθανόν τον 10ο ή 11ο αιώνα, κτίστηκε στην ίδια θέση ένας σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός, ο οποίος κατέλαβε τμήμα του κεντρικού κλίτους της βασιλικής (πιν.32γ). Από το ναό προέρχεται ένα λίθινο θωράκιο (αριθ.100), που εξετάζουμε στον κατάλογο που ακολουθεί, καθώς και μία μαρμάρινη ιωνική βάση.

Η σχέση της βασιλικής με την πόλη του Βουχετίου[665] παραμένει μέχρι στιγμής άγνωστη, ενώ δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία που να τη συνδέουν με κάποιο άλλο οικισμό.

Στο Βουχέτιο, το οποίο διαδέχθηκε την υστεροβυζαντινή εποχή η σπουδαία πόλη των Ρωγών, δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής ευρήματα που να χρονολογούνται με ασφάλεια στην παλαιοχριστιανική εποχή[666]. Τέλος στην περιοχή της Στεφάνης εντοπίζονται λείψανα του υδραγωγείου, που μετέφερε νερό στη Νικόπολη.

- **Χειμέριο** βλ. Ν.Θεσπρωτίας, Γλυκύς λιμήν.

---

[663] *ΑΔ* 19(1964), Β3, Χρονικά, σ. 309. Κωνστάντιος 1984, σ.143. Παπαδοπούλου 1997, σ. 342.

[664] Ο βυζαντινός ναός, λείψανα του οποίου ενσωματώθηκαν στον σημερινό ναό, κτίστηκε στο μεσαίο κλίτος της βασιλικής, βλ. Παπαδοπούλου 1997, σ.342-344. Η ίδια 2006, σ. 555-562, η ίδια 2012 (υπό έκδοση)

[665] Βλ. Νέα Κερασούντα.

[666] Τα λιγοστά αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονται εντοιχισμένα στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην κορυφή της ακρόπολης, δεν δίνουν σαφείς πληροφορίες για την προέλευση και τη χρονολόγησή τους, βλ. Παπαδοπούλου 1997, σ.343-44.

Νομός Άρτας

Μολονότι στην Άρτα έχουν εντοπιστεί τα περισσότερα παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη που εξετάζουμε στον κατάλογό μας, εντούτοις λιγοστές παλαιοχριστιανικές θέσεις είναι γνωστές. Τα λείψανα μιας βασιλικής έχουν αναγνωρισθεί στη θέση του ναού της Αγίας Θεοδώρας στις Συκιές και σχετικά πρόσφατα μια άλλη υστερότερη βασιλική(;) εντοπίστηκε κάτω από το μεσοβυζαντινό καθολικό της μονής του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη στους Πλησιούς. Σε παλαιοχριστιανική περίοδο παραπέμπει η μεγάλη αψίδα του ιερού του Αγίου Νικολάου στο χωριό Ράχη, αν και η χρονολόγηση αυτή απαιτεί καλύτερη τεκμηρίωση. Πιθανολογούμε ότι τα αρχιτεκτονικά μέλη και η ακέραια τράπεζα προσφορών που βρίσκονται στο βυζαντινό καθολικό της μονής Κορωνησίας προέρχονται από έναν παλαιοχριστιανικό ναό που βρισκόταν στη ίδια νησίδα και όχι από τη νησίδα Κέφαλος, όπως γενικά είναι αποδεκτό μέχρι σήμερα.

- **Άρτα (Αμβρακία)**

Η αρχαία Αμβρακία υπήρξε ονομαστή αποικία των Κορινθίων.[667] Κοντά στο νοτιοδυτικό νεκροταφείο[668] της αρχαίας πόλης έχουν βρεθεί ευρήματα της ρωμαϊκής περιόδου[669] και οικοδομικά λείψανα[670], ανάμεσα στα οποία και ενός κτιρίου που ήταν σε χρήση μέχρι τα τέλη του 3ου–αρχές 4ου αιώνα. Η περιοχή του διοικητηρίου των Τ.Ε.Ι. στη νότια κοίτη του ποταμού Αράχθου, έχει επίσης δώσει ρωμαϊκά ευρήματα, όπως και το βορειοδυτικό νεκροταφείο της Αμβρακίας[671]. Οι ανασκαφικές έρευνες που διεξάγονται την πόλη έχουν φέρει στο φως επίσης ευρήματα και του 4ου αιώνα, ενώ από τον 5ο αιώνα είναι σχεδόν ανύπαρκτα[672]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποκάλυψη σε μέρος της

---

667 Γενικότερα για την Αμβρακία βλ. Τζουβάρα –Σούλη 1992.

668 Για τους τάφους, τα οικοδομικά λείψανα και τα κινητά ευρήματα της ρωμαϊκής εποχής, βλ. *BCH* 123(1999), σ.721.

669 *ΑΔ* 47(1992), Β1, Χρονικά, σ.243-247.

670 *ΑΔ* 54(1999), Β1, Χρονικά, σ. 462.

671 Στο νεκροταφείο αυτό έχουν ανασκαφεί τάφοι που χρονολογούνται από τον 1ο μέχρι τον 3ο αι., βλ. *ΑΔ* 47(1992), Β1, Χρονικά, σ.262-264. Επίσης, κατά τις σωστικές ανασκαφές του 1999, εντοπίστηκαν ρωμαϊκές οικίες εκτός του τείχους στο ΝΔ τμήμα της πόλης, καθώς και ένα ελαιοτριβείο της ίδιας περιόδου στον τομέα του δυτικού νεκροταφείου, βλ. *ΕΥΠΠΟ* 3(1999), σ.113 και *BCH* 124(2000), σ.854.

672 Karatzeni 2001, σ.168.

πόλης, τμήματος εργαστηρίου παραγωγής ελαιολάδου, που χρονολογήθηκε στους ρωμαϊκούς χρόνους[673].

Η ανεύρεση καταλοίπων της ρωμαϊκής περιόδου στην Άρτα, σε συνδυασμό με δύο γνωστές επιγραφές της αυτοκρατορικής περιόδου από τη Νικόπολη, όπου αναφέρεται ο «δήμος» και η «*πόλις*» των Αμβρακιωτών, ενισχύουν την άποψη ότι η πόλη συνεχίζει να κατοικείται και μετά τη μεταφορά πληθυσμού από αυτή στη Νικόπολη. Ένα τμήμα οχύρωσης που ανασκάφηκε στην οδό Κύπρου, πάνω από οικιστικά λείψανα συνδέθηκε με τα ύστατα χρόνια ζωής της αρχαίας πόλης[674]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στα περισσότερα βυζαντινά μνημεία της πόλης[675] υπάρχει μια πληθώρα αρχιτεκτονικών μελών (ενσωματωμένα ή εντοιχισμένα), τα περισσότερα από τα οποία χρονολογούνται στον 6ο αιώνα. Η προέλευση του υλικού αυτού παραμένει άγνωστη και πιθανολογείται ότι προέρχονται από κτίρια της Νικόπολης. Μοναδικά για την τεχνική τους επεξεργασία είναι τα **κιονόκρανα του ναού της Αγίας Θεοδώρας**[676]**,** που χρονολογούμε στην ιουστινιάνεια περίοδο. Στο α΄ μισό του 6ου αιώνα χρονολογούμε τα κιονόκρανα που έχουν επαναχρησιμοποιηθεί στην **Παρηγορήτισσα,** στο καθολικό **της Κάτω Παναγιάς, στη Βλαχέρνα,** κ.ά. Για τα περισσότερα από αυτά γίνεται λόγος στον κατάλογο που ακολουθεί.

- **Βλαχέρνα**

Στον ομώνυμο βυζαντινό ναό έχουν ενσωματωθεί κίονες από μάρμαρο και γρανίτη και δύο κορινθιακά κιονόκρανα με άκανθες (έχουν κοπεί στη μέση και είναι δύσκολα αναγνωρίσιμος η παραλλαγή τους), πιθανόν της εποχής που μελετάμε. Από τον χώρο του μνημείου προέρχονται δύο τμήματα θωρακίων με διάκοσμο επάλληλων ρόμβων[677]. Θα πρέπει επίσης να αναφερθεί το επίθημα αμφικιονίσκου με ωραίο ανάλυφο ανθέμιο στο παράθυρο της νότιας αψίδας του ιερού.

- **Γραικικό (Άνω)**

---

[673] *ΑΔ* 54(1999), Β1, Χρονικά, σ.460κ.ε.

[674] *ΑΔ* 42(1987), Β1, Χρονικά, σ.306.

[675] Για τη βυζαντινή πόλη και τα μνημεία της βλ. Παπαδοπούλου 2002.

[676] Ορλάνδος 1936, σ.96 κ.ε., Παπαδοπούλου 1997, σ.344. Πρόκειται για τα κιονόκρανα με αριθ. 19-22 του καταλόγου μας.

[677] Σήμερα στην αρχαιολογική συλλογή Παρηγορήτισσας. Λόγω του μικρού μεγέθους τους είναι δύσκολο να αποφανθούμε αν είναι παλαιοχριστιανικών χρόνων, αφού ο ίδιος τύπος διακόσμησης είναι γνωστός και από μεσοβυζαντινά γλυπτά. Από τον ίδιο ναό προέρχεται και ένα θαυμάσιο ρωμαϊκό κιονόκρανο, βλ. Ορλάνδος 1936, εικ.32.

Κατά ανεπιβεβαίωτες πληροφορίες έχουν βρεθεί κοντά στο ναό του Αγίου Γεωργίου λείψανα ψηφιδωτού δαπέδου. Επίσης σε τάφους βρέθηκαν βυζαντινά(;) βραχιόλια[678].

- **Κιρκιζάτες**

Ανεπιβεβαίωτη πληροφορία αναφέρει ότι στη θέση του βυζαντινού ναού του Αγίου Νικολάου της Ροδιάς, είχαν βρεθεί λείψανα ψηφιδωτού δαπέδου. Σε ανασκαφή που έγινε από τη γράφουσα πέριξ του ναού δεν βρέθηκε κάτι σχετικό, δεν αποκλείεται όμως να υπάρχει, αφού οι επιχώσεις στην περιοχή είναι πολύ μεγάλες, όπως άλλωστε και σε ολόκληρη την πεδιάδα της Άρτας. Πάντως στο χώρο του ιερού του μικρού ναού φυλάσσεται μαρμάρινο(;) επίθημα.

- **Κορωνησία**

Νησίδα στον Αμβρακικό κόλπο. Στην Κορωνησία[679] έχει βρεθεί μία επιτύμβια στήλη και αρχιτεκτονικά λείψανα, μεταξύ των οποίων και ένα ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα (αριθ.47) που περιλαμβάνεται στον κατάλογό μας. Στην κόγχη του ιερού του μεσοβυζαντινού καθολικού της Παναγίας Κορωνησίας υπάρχει ενσωματωμένη μια μαρμάρινη τράπεζα προσφορών, που σώζεται ακέραια[680]. Στο ίδιο καθολικό έχουν χρησιμοποιηθεί γρανιτένιοι κίονες και άλλο οικοδομικό υλικό, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην εποχή που εξετάζουμε. Πιθανολογείται ότι τα ανάγλυφα μέλη προέρχονται από τις βασιλικές που ανασκάφηκαν στη νησίδα Κέφαλος[681]. Ωστόσο θεωρούμε πολύ πιθανή μια αντίστοιχη δραστηριότητα να υπήρχε και στη νησίδα της Κορωνησίας, λόγω της θέσης της στον Αμβρακικό κόλπο και τη γειτνίασή της με την απέναντι ηπειρωτική ακτή. Τέλος, κατά τις πρόσφατες εργασίες που έγιναν στο ναό της Παναγίας, διαπιστώθηκε η ύπαρξη μεγάλων δόμων, που έχουν χρησιμοποιηθεί στη δυτική επέκτασή του.

- **Κυψέλη (Χώσεψη)**

Στην Κυψέλη έχει βρεθεί επιτύμβια στήλη με ελληνική επιγραφή, ρωμαϊκής περιόδου[682].

- **Κωστακιοί**

Στην περιοχή του έλους των Κωστακιών και στη θέση Παλιοκκλήσι βρέθηκε το 1959[683] σπάραγμα ψηφιδωτού δαπέδου (πιν.32ε). Παλαιότερα είχε

---

[678] *BCH* 1952, σ. 226. Δάκαρης 1955, σ.455.

[679] *ΑΔ* 30(1975), Χρονικά, σ.218. *ΑΔ* 45(1990), Β1, Χρονικά, σ.265.

[680] Ορλάνδος 1969, σ.3-58.

[681] Για τις βασιλικές στη νησίδα Κέφαλος βλ. στη σ.191 κ.ε.

[682] Hammond 1967, σ.152, 737. *ΑΔ* 29(1973-74), Β2, Χρονικά, σ.595-96.

διατυπωθεί η άποψη ότι ενδεχομένως να σχετιζόταν με τα λείψανα του τριάψιδου ναού που βρέθηκε στην ίδια περίπου περιοχή, θέση Τοπ Αλτί (πιν.33γ). Σήμερα αυτό απορρίπτεται καθώς ο ναός στο Τοπ Αλτί είναι βυζαντινός.

- **Πλησιοί**

Πρόσφατες έρευνες στο βυζαντινό ναό του **Αγίου Δημητρίου Κατσούρη** (πιν.58α,β) έφεραν στο φως τα λείψανα παλαιότερου ναού, στη θέση του οποίου κτίστηκε το μεσοβυζαντινό μνημείο[684]. Πρόκειται για ναό με τρεις αψίδες ανατολικά, όμοιων περίπου διαστάσεων με αυτόν που σώζεται σήμερα. Το κάτω τμήμα των αψίδων (όπως και αυτό των περιμετρικών τοίχων) ανήκει στον αρχικό ναό. Στην κεντρική αψίδα διατηρείται σύνθρονο, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου πιστεύουμε ότι προέρχεται από τον αρχικό ναό που τοποθετείται χρονικά στα τέλη του 6ου αρχές του 7ου αιώνα[685].

Αρχιτεκτονικά μέλη του αρχικού ναού (τμήμα πεσσίσκου (πιν.58στ), τμήματα θωρακίων και ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα, (αριθ.46) έχουν εντοιχιστεί ή επαναχρησιμοποιηθεί στο μεσοβυζαντινό ναό. Πιθανολογούμε ότι από την αρχική βασιλική προέρχονται και τα επιθήματα των αμφικιονίσκων (πιν.58ζ) των τοιχισμένων σήμερα παραθύρων της αψίδας που κοσμούνται με σταυρούς.

- **Πιστιανά**

Στα Πιστιανά έχουν βρεθεί δύο κτιστοί τάφοι, ρωμαϊκής περιόδου[686].

- **Στρογγυλή**

Βορειοδυτικά του οικισμού της Στρογγυλής και στο λόφο Ποδαρούλι έχουν βρεθεί λείψανα εκτεταμένου συγκροτήματος αγρέπαυλης (villa rustica) με ωραία ψηφιδωτά δάπεδα[687] (πιν.32ζ). Επίσης βρέθηκαν εγκαταστάσεις ελαιοτριβείων, καθώς και λείψανα οκταγωνικού οικοδομήματος, που χαρακτηρίστηκαν ως λουτρό[688]. Η έπαυλη αυτή ήταν σε χρήση, σύμφωνα με τα

---

683 Η ύπαρξη του ψηφιδωτού είναι γνωστή από σχετική αναφορά του τότε φύλακα αρχαιοτήτων Αλ.Κουρέλη, η οποία συνοδευόταν και από φωτογραφία, όπου διακρίνεται αμυδρά πτηνό. Δυστυχώς σήμερα δεν είναι γνωστό πού βρίσκεται το σπάραγμα, βλ. Παπαδοπούλου 1997, σ.344.

684 Βλ. επίσης στη σ.222.

685 *ΑΔ* 2003, Χρονικά και ΑΔ 2004, Χρονικά (Β.Παπαδοπούλου).

686 Δάκαρης 1955, σ.451-453.

687 *ΑΕ* 1950-51, Χρονικά, σ.40-41. Hammond 1967, σ.71. Dakaris 1971, σ.59, 95. *ΑΔ* 47(1992), Β1, Χρονικά, σ.294-295.

688 Γενικά αναγνωρίζονται ομοιότητες με τις επαύλεις των Ριζών (Φραγγοκκλησιά), της Καστροσυκιάς, καθώς και μιας άλλης που έχει ανασκαφεί στη θέση Diaporit, κοντά στο

κινητά ευρήματα, από τον 1ο έως τον 3ο αιώνα[689]. Με δεδομένη την καταλληλότητα της θέσης, (με την έφορη πεδιάδα, τη γειτνίαση με τον Αμβρακικό κ.ά.), η οποία δεν έπαψε να ισχύει και την εποχή που εξετάζουμε και η οποία εξακολουθεί να ισχύει μέχρι σήμερα, μας είναι δύσκολο να δεχθούμε ότι το συγκρότημα εγκαταλείπεται τον 3ο αιώνα, άποψη η οποία ενισχύεται και από την ανεύρεση και μεταγενέστερης κεραμικής[690].

Στο λόφο της Αγίας Αικατερίνης, έξω από τον οικισμό, κοντά στον Αμβρακικό κόλπο, έχουν επίσης βρεθεί υστερορωμαϊκά λείψανα, μεταξύ των οποίων και θραύσματα θωρακίων εντοιχισμένα στο μικρό ναίσκο[691]. Επιφανειακή έρευνα έφερε στο φως σημαντικό αριθμό θραυσμάτων αμφορέων υστερορωμαϊκής εποχής.

- **Συκιές**

Οικοδομικά λείψανα έχουν εντοπιστεί στο λόφο, όπου είναι κτισμένος ο ναός της Αγίας Θεοδώρας, σε μικρή απόσταση από τον οικισμό Συκιές[692]. Συγκεκριμένα ο ναός έχει ανατολικά μεγάλη ημικυλινδρική αψίδα (πιν.33α,β), η οποία πιθανότατα προέρχεται από παλαιοχριστιανικό ναό που προϋπήρχε, στον οποίο ανήκαν τα λείψανα των ψηφιδωτών και των αρχιτεκτονικών μελών (ιωνική μαρμάρινη βάση) που αποκαλύφθηκαν παλαιότερα.

- **Τοπ Αλτί**

Θέση έξω από την πόλη της Άρτας, όπου υπάρχει το ομώνυμο οχυρό της εποχής της τουρκοκρατίας. Εντοπίστηκε σε αγρόκτημα λείψανα ναού με τρεις αψίδες ανατολικά[693] (πιν.33γ), τον οποίο χρονολογήσαμε αρχικά στην

Βουθρωτό. Μεταξύ των χώρων χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη λουτρών με πολυτελή ορθομαρμάρωση.

689 Η ανασκαφή του συγκροτήματος έφερε στο φως διαφόρους χώρους της οικίας, όπως δωμάτια, αποθήκες, ελαιοτριβείο και ένα οκταγωνικό κτίριο, πιθανόν λουτρό, βλ. *ΑΔ* 48(1993), Β1, Χρονικά, σ.282-285 (Α.Ντούζουγλη). *ΑΔ* 49(1994), Β1, Χρονικά, σ.382κ.ε. Ντούζουγλη 1998, σ.74-78.

690 Wiseman 2011, σ.43κ.ε. Γενικότερα πιστεύουμε ότι παλαιοχριστιανική φάση υπάρχει σε όλες τις θέσεις των προαναφερόμενων επαύλεων, φάσεις που δεν έχουν εντοπιστεί, καθώς οι περισσότερες θέσεις παραμένουν ημιανεσκαμένες ή διέλαθαν της προσοχής των ερευνητών.

691 *ΑΔ* 44(1989), Β2, Χρονικά, σ.285. *ΑΔ* 47(1992), Β1, Χρονικά, σ.295. *ΑΔ* 48(1993), Β1, Χρονικά, σ.303.

692 Η θέση παρουσιάζει ενδιαφέρον, αλλά δεν έχει ανασκαφεί, βλ. Δάκαρης 1955, σ.455. Hammond 1967, σ.140. *ΑΔ* 45(1990), Β1, Χρονικά, σ.265-266. *ΑΔ* 45(1990), Χρονικά, σ.265-66 (Β. Παπαδοπούλου) και Παπαδοπούλου 1997, σ.344.

693 Παπαδοπούλου 1997, σ. 344.

παλαιοχριστιανική περίοδο[694]. Ο ναός αυτός βρίσκεται σήμερα επιχωμένος και πρέπει να σώζεται σε μεγάλο ύψος. Πρόσφατα έγιναν ανασκαφικές τομές και διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για ένα θαυμάσιο βυζαντινό μνημείο.

- **Φιδόκαστρο (π. Άμβρακας)**

Στο Φιδόκαστρο, στη βόρεια ακτή του Αμβρακικού κόλπου, κοντά στο χωριό Συκιές, έχουν εντοπιστεί λείψανα του τειχισμένου επινείου της Αμβρακίας, το οποίο είναι σήμερα μισοβυθισμένο, λόγω της ανύψωσης της στάθμης της θάλασσας και των επιχώσεων του ποταμού Αράχθου. Στα τείχη του εντοπίζονται διάφορες επισκευές[695], για τις οποίες έχουν προταθεί διάφορες χρονολογήσεις, όπως ο 9ος αι. (συνδέεται με τις αραβικές επιδρομές) και η Οθωμανική περίοδος[696].

Θεωρούμε πολύ πιθανό οτι ο Άμβρακας ήταν σε χρήση και οι επισκευές πιθανότατα έγιναν την εποχή που εξετάζουμε. Ο Π. Αραβαντινός στα 1856 τον αναφέρει ως *πρὸ πολλοῦ ἠρημωμένου καὶ κρημνισμένου* καὶ τὴν περιοχή *περικαλυπτομένη ὑπὸ τῶν θαλασσίων ὑδάτων*[697]. Συνεπώς οι πιθανολογούμενες επισκευές τον 19ο αι. δεν θα ήταν εφικτές. Όταν συντελέστηκε η άνοδος της στάθμης της θάλασσας, πιθανότατα κατά τη βυζαντινή περίοδο, ο Άμβρακας αχρηστεύτηκε και ίσως τότε δημιουργήθηκαν τα λιμάνια της Κόπραινας και της Σαλαώρας, τα οποία αναφέρονται στις πηγές ήδη από τον 12ο αιώνα[698].'

Νομός Ιωαννίνων

Στα όρια του νομού Ιωαννίνων έχουν έως σήμερα εντοπιστεί τέσσερις **βασιλικές**: μια στο χώρο του ιερού της Δωδώνης, μια δεύτερη κοντά στο Καλπάκι και δύο στη θέση Οπάγια Δολιανών. Λιγότερο βεβαιωμένη είναι η ύπαρξη δύο άλλων βασιλικών, η μια στο Σιστρούνι και η δεύτερη στο Ωραιόκαστρο ή Λαχανόκαστρο.

Δύο τουλάχιστον τοπωνύμια μπορούν με σχετική βεβαιότητα να ταυτιστούν. Το πρώτο είναι αυτό της πόλης **Δωδώνης**, που ταυτίζεται με τη

---

694 Παπαδοπούλου 1997, σ.344. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και χρήζει έρευνας. Γενικά πιστεύουμε ότι η πεδιάδα της Άρτας κρύβει πολλές εκπλήξεις.

695 Παπαδοπούλου 1997, σ.345. Veikou 2011, σ.489κ.ε.

696 Πρόκειται για την άποψη των Hammond και Soustal, Koder, βλ. αντίστοιχα, Hammond 1967, σ.137. Soustal, Koder, σ.233.

697 Αραβαντινός 1856, τομ.Β, σ.14.

698 Παπαδοπούλου 1997, σ.345.

θέση του γνωστού αρχαίου ιερού και το δεύτερο της πόλης **Ἄππωνος**, για το οποίο έχει προταθεί η θέση Οπάγια κοντά στα Δολιανά, ενώ αντίθετα θα πρέπει να επανεξετασθεί ή και να απορριφθεί η ταύτιση της Εύροιας «Ακνίου» με το κάστρο των Ιωαννίνων.

Τρεις από τις αρχαίες θέσεις της περιοχής, πιστεύουμε με σχετική βεβαιότητα, ότι επιβίωσαν και την εποχή που εξετάζουμε. Πρόκειται για την αρχαία πόλη στο λόφο της Καστρίτσας, που έχει ταυτιστεί με τη μολοσσική πόλη Τέκμωνα, την άγνωστη αρχαία πόλη που πρόσφατα εντοπίστηκε στη θέση του κάστρου των Ιωαννίνων και την αρχαία πόλη στο Μεγάλο Γαρδίκι που ταυτίζεται με την Πασσαρώνα, αν και για τις δύο τελευταίες πόλεις τα στοιχεία αυτής της εποχής είναι λιγοστά.

Αρκετά ευρήματα πιστοποιούν την ανάπτυξη ενός ή περισσότερων οικισμών στην κοιλάδα του Αώου-Κόνιτσας, όπου μεταξύ των άλλων έχουν εντοπιστεί λείψανα δύο αγρεπαύλεων. Μια άλλη αγρέπαυλη ανασκάφτηκε επίσης κοντά στους Δραμεσιούς.

Οικιστική δραστηριότητα εντοπίζεται και στην πεδιάδα Καλπακίου-Δολιανών, μια εξίσου παραγωγική περιοχή της ηπειρωτικής ενδοχώρας, όπου με σχετική βεβαιότητα τοποθετείται η οχυρωμένη πόλη Άππων, που σύμφωνα με τις πηγές είχε τη νομική υπόσταση πόλης. Πιθανολογούμε ότι η οχύρωση της θέσης Παλαιόκαστρο ανήκει σε έναν οικισμό της εποχής που εξετάζουμε.

- **Αλεποχώρι (Λάκκα Σούλι)**

Η κοιλάδα της Λάκκας Σουλίου αποτελούσε έναν από τους κύριους άξονες που συνέδεαν την περιοχή του Αμβρακικού Κόλπου με την ενδοχώρα της Ηπείρου, ήδη από πολύ πρώιμους χρόνους[699]. Στην περιοχή αυτή υπάρχουν θέσεις που έχουν δώσει ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά ευρήματα, ανάμεσα στις οποίες το **Αλεποχώρι,** όπου έχουν εντοπιστεί δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι με ευρήματα του 2ου αι.[700].

- **Ανθοχώρι (Λάκκας Σουλίου)**

Έχουν εντοπιστεί ρωμαϊκά νομίσματα[701].

- **Ανθοχώρι (Μετσόβου)**

Κοντά στη θέση Γάβροβα και στη γέφυρα **Βοτονοσίου** έχουν εντοπιστεί οικοδομικά λείψανα υστερορωμαϊκών χρόνων.

---

[699] Για τις οδούς της Ηπείρου κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, βλ. Hammond 1967, σ.699. Dakaris 1971, σ.97-98. Karatzeni 2001, σ.166.

[700] *ΑΔ* 17(1961-2), Χρονικά, σ.197. *ΑΔ* 23(1968), Β2, Χρονικά, σ.286. Dakaris 1971, σ.96.

[701] *ΑΔ* 48(1993), Β1, Χρονικά, σ.303.

- **Αρτοπούλα (Λάκκας Σουλίου)**

Έχουν εντοπιστεί ρωμαϊκά νομίσματα[702].

- **Βαλανιδιά**

Νότια της κοιλάδας του Αχέροντα. Πιθανολογείται η ύπαρξη ρωμαϊκής έπαυλης.

- **Βασιλικό (περιοχή Πωγωνίου)**

Στο Βασιλικό έχει βρεθεί υστερορωμαϊκός τάφος[703]. Ο Hammond αναφέρει μια μικρή οχύρωση στην περιοχή με εκπληκτική θέα στην κοιλάδα, την οποία θεωρεί ότι δεν είναι αρχαία[704].

- **Βελλά**

Στη θέση Παλαιόκαστρο, 1χλμ. βορειοδυτικά της ομώνυμης μονής τοποθετείται η σημαντική βυζαντινή πόλη, που απετέλεσε έδρα της επισκοπής, *Φωτικής ἤτοι Βελλάς*, πιθανότατα από τα τέλη του 9ου αιώνα[705], που μεταφέρθηκε από τη Φωτική. Στην περιοχή δεν έχουν γίνει ανασκαφικές έρευνες. Ωστόσο η τοιχοδομία της οχύρωσης, με μικρούς και μεγάλους ασβεστόλιθους (πιν.33δ), που διατηρείται στην ίδια θέση μας οδηγεί με κάποια επιφύλαξη σε μια πρωιμότερη, της βυζαντινής εποχής, χρονολόγηση. Δεν αποκλείεται η οχύρωση αυτή να ανήκε σε οικισμό, που υπήρχε αρχικά σε κάποιο σημείο της πεδιάδας του Καλπακίου.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον πάντως παρουσιάζει η ανατολική κυρίως όψη του καθολικού της μονής Βελλάς, στην οποία διακρίνονται στοιχεία παλαιότερου ναού, λείψανα του οποίου έχουν ενσωματωθεί στο μεταβυζαντινό μνημείο[706].

- **Γαρδίκι (Μεγάλο)**

Η θέση υπήρξε πολύ σημαντική. Στο λόφο Καστρί, (υψόμετρο 761μ.), υπάρχει οχυρωμένος αρχαίος οικισμός, που έχει ταυτιστεί από τον Σ.Δάκαρη με την Πασσαρώνα[707]. Εντοπίστηκαν λείψανα, νομίσματα και άλλα ευρήματα ρωμαϊκής περιόδου, καθώς και τάφος με ευρήματα που χρονολογήθηκαν στους

---

[702] *ΑΔ* 42(1987), Β1, Χρονικά, σ.321.

[703] Karatzeni 2001, σ.167.

[704] Hammond 1967, σ.699.

[705] Ι.Λαμπρίδης, Κουρεντιακά και Τσαρκοβιστικά, *Ηπειρ. Μελετ.,* τ.Γ, Ἀθῆναι 1888, σ.61. Soustal, Koder 1981, λήμμα «Bella», σ.123 και Χρυσός 1997, σ.186.

[706] Στην μεγάλων διαστάσεων κεντική αψίδα σώζονται οι βαθμίδες του σύνθρονου (θυμίζει τη μορφή του συνθρόνου του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη), που πιστεύουμε ότι προέρχεται από τον αρχικό ναό.

[707] Γραβάνη 2007-08, σ.185 και 195κ.ε. και Πλιάκου 2007, σ.89.

μεσαιωνικούς χρόνους[708], που υποδηλώνουν ότι η αρχαία πόλη πιθανότατα εξακολούθησε να επιζεί και κατά τη ρωμαϊκή εποχή, λόγω της στρατηγικής σημασίας της θέσης.

- **Γραμμένο**

Στην κοιλάδα βόρεια του οικισμού υπάρχουν ερείπια ελληνιστικής ακρόπολης, όπου έχουν ανασκαφεί οικοδομικά λείψανα ρωμαϊκής εποχής[709].

- **Δίκορφο (Ζαγορίου)**

Στη θέση Αι Γιάννης, κοντά στον ομώνυμο ναΐσκο, εντοπίστηκαν θεμέλια και όστρακα υστερορωμαϊκά.

- **Δολιανά (θέση Οπάγια-Άππων(;))**

Στη θέση Οπάγια του συνοικισμού Άγιος Γεώργιος Δολιανών, σε μικρή απόσταση από τον οικισμό του Καλπακίου, και στην περιοχή των πηγών του ποταμού Καλαμά[710] ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τα λείψανα δύο βασιλικών. Οι βασιλικές είναι κτισμένες στη μικρή νησίδα που σχηματίζεται ανάμεσα στις δύο κοίτες του ποταμού, καθώς στο σημείο αυτό ο ποταμός χωρίζεται. Λείψανα άλλων κτιρίων έχουν επίσης εντοπιστεί σε όλη την έκταση της νησίδας.

Η **Βασιλική Α** έχει ανασκαφεί σχεδόν ολόκληρη (πιν.34α). Βρίσκεται στο βορειότερο σημείο της νησίδας. Είναι τρίκλιτη με τριμερές εγκάρσιο κλίτος και νάρθηκα δυτικά[711].

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ψηφιδωτά δάπεδα της βασιλικής που κοσμούνται με γεωμετρικά σχέδια αλλά και σπάνιες παραστάσεις, όπως αυτή της θάλασσας και ενός ποταμού (Θύαμις;). Τα ψηφιδωτά χρονολογήθηκαν σε δύο περιόδους. Στα τέλη του 5ου αιώνα χρονολογήθηκαν αυτά του κεντρικού κλίτους, ενώ των πλαγίων κλιτών στα μέσα του 6ου αιώνα[712]. Γύρω από τη βασιλική υπήρχε εκτεταμένο συγκρότημα με ψηφιδωτά δάπεδα, ακαθόριστης προς το παρόν χρήσης. Ανάμεσα στη βασιλική και τα νότια διαμερίσματα του συγκροτήματος ανασκάφηκε τμήμα λουτρού που προϋπήρχε της βασιλικής και το οποία φαίνεται ότι ήταν σε χρήση παράλληλα με αυτή.

---

[708] *ΑΔ* 48(1993), Β1, Χρονικά, σ. 262-7 (Κ.Ζάχος).

[709] *ΑΔ* 27(1972), Β2, Χρονικά, σ.446-8.

[710] Κοντά στη γέφυρα του ποταμού ο Δάκαρης είχε εντοπίσει το 1968 λείψανα ρωμαϊκού κτιρίου, βλ. *ΑΔ* 23(1968), Χρονικά, σ.294.

[711] Εκτενέστερα βλ. Καραμπερίδη 2004, σ.40κ.ε. Επίσης η ίδια 2008.

[712] Καραμπερίδη 2007, σ.667κ.ε.

Η **Βασιλική Β** εντοπίστηκε 50μ. νότια της Βασιλικής Α. Δεν έχει ακόμη ανασκαφεί, πιθανότατα ήταν μεγαλύτερων διαστάσεων από την προηγούμενη.

Κοντά στην ανατολική κοίτη του Καλαμά, ανασκάφηκε οκταγωνικός **πύργος** οχύρωσης, που συνδεόταν με τείχος λείψανα του οποίου εντοπίστηκαν στη δυτική του πλευρά[713]. Η αποκάλυψή του πιστοποιεί την ύπαρξη ενός οχυρωμένου οικιστικού συνόλου στην εύφορη πεδιάδα, κοντά στον ποταμό Καλαμά, που έλεγχε τα σημαντικά περάσματα προς την περιοχή της Κόνιτσας και κατ'επέκταση της Μακεδονίας, αλλά και προς την κοιλάδα του Δρίνου (σήμερα νότια Αλβανία).

Η ταύτιση του οικισμού παραμένει προβληματική, ωστόσο η σημερινή ονομασία της θέσης **Οπάγια**[714] μας οδηγεί στη δελεαστική ταύτισή της με την πόλη **Ἄππωνα,** που αναφέρεται στο Συνέκδημο του Ιεροκλέους και για την οποία έχει προταθεί παλαιότερα θέση στη νότια Αλβανία[715]. Εκτός από το τοπωνύμιο, ενισχυτικό της άποψης αυτής είναι η ανεύρεση πύργου οχύρωσης, των δύο βασιλικών και ενδεχομένως μιας τρίτης σε κοντινή απόσταση, αφού η κατεστραμένη σήμερα βασιλική του Καλπακίου[716] τοποθετείται σε απόσταση μόλις 400μ. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η πόλη βρισκόταν σε ένα κομβικό σημείο των οδικών αρτηριών που συνέδεαν το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων με τη Βόρειο Ήπειρο και τη Θεσπρωτία. Επιπλέον η πεδιάδα γύρω από την πόλη που διαρέεται από τον τον άνω ρου του Καλαμά είναι από τις πλέον παραγωγικές και με βεβαιωμένη διαχρονική χρήση.

Για την ώρα παραμένει άγνωστη η σχέση της πόλης αυτής με τον οχυρωμένο οικισμό στη θέση Παλαιόκαστρο Βελλάς σε κοντινή απόσταση, στην οποία μεταφέρθηκε τη μεσοβυζαντινή περίοδο η επισκοπή Φωτικής.

- **Δραμεσιοί**

Εκτεταμένα υστερορωμαϊκής εποχής λείψανα έχουν εντοπιστεί στους Δραμεσιούς[717] και συγκεκριμένα στις θέσεις:

- Άγιος Λάζαρος[718]

---

[713] Καραμπερίδη 2008, σ.6κ.ε.

[714] Οπωσδήποτε θα πρέπει να υπάρχει σχέση με τη βυζαντινή πόλη Οπά, που αναφέρεται την υστεροβυζαντινή περίοδο.

[715] Δάκαρης 1952, σημ. 24, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

[716] Για τη βασιλική στο Καλπάκι, βλ. στη σ.134-35.

[717] *ΑΔ* 34(1979), Β1, Χρονικά, σ.260 κ.ε. (Δ.Κωνστάντιος, Ε.Χαλκιά). Κωνστάντιος 1984, σ.118-123.

[718] *ΑΔ* 34(1979), Β1, Χρονικά, σ.260 κ.ε. (Δ.Κωνστάντιος, Ε.Χαλκιά).

- Αγία Τριάδα[719]. Στο λόφο βόρεια του ναού είχαν εντοπιστεί οικοδομικά λείψανα της εποχής που μελετούμε, τα οποία είχαν ερμηνευτεί ως παλαιοχριστιανική βασιλική[720]. Μετά την ανασκαφή που έγινε στα πλαίσια των εργασιών της Εγνατίας οδού, αποκαλύφθηκε ένα μικρών διαστάσεων λουτρό, διαστάσεων 14x6,5μ. (πιν.34β), καθώς και άλλα οικοδομικά κατάλοιπα. Το λουτρό είναι κτισμένο με αδρά κατεργασμένους λίθους, πλίνθους σε επάλληλες στρώσεις και ισχυρό κονίαμα[721]. Οκτώ χώροι του λουτρού ανασκάφηκαν, εκ των οποίων ο ένας πεταλόσχημος (ταυτίστηκε με πύελο). Στον χώρο 4 αποκαλύφθηκε μέρος των πήλινων σπονδύλων των υποκαύστων (πιν.34γ). Τα λιγοστά ευρήματα τοποθετούν χρονικά την κατασκευή στα τέλη 4ου-5ο αιώνα. Πιθανότατα το λουτρό ανήκε στο κτίριο, ένα τμήμα του οποίου ανασκάφηκε στα βορειοδυτικά του, που πιθανολογείται ότι ήταν μια μικρή αγρέπαυλη, κτισμένη σε ένα κομβικό σημείο που έλεγχε τη μικρή κοιλάδα που διαμορφώνεται νότια της Δωδώνης[722].
- Άγιος Παντελεήμονας. Στο ναίσκο υπάρχουν εντοιχισμένα παλαιοχριστιανικά γλυπτά, η αρχική προέλευση των οποίων παραμένει άγνωστη. Συγκεκριμένα πρόκειται για ογκώδεις λίθινους πεσσίσκους, με ορθογώνιες εγκοπές για την ένθεση θωρακίων (πιν.34δ).

  Πιθανολογούμε στη θέση αυτή ότι υπήρχε μικρός οικισμός από ναό του οποίου προέρχονται τα παραπάνω λίθινα μέλη.

- **Δωδώνη**

  Η Δωδώνη αναφέρεται ως έχουσα το νομικό καθεστώς πόλης της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου[723], η οποία εξακολούθησε να επιζεί και μετά την διακοπή της λειτουργίας του μαντείου, που τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα. Εντός του χώρου του μαντείου, έχει ανασκαφεί παλαιότερα βασιλική (πιν.35α,β) που χρονολογήθηκε στα τέλη του 5ου–αρχές 6ου αιώνα, και η οποία επισκευάστηκε ριζικά στα μέσα του 6ου αιώνα[724]. Για την ανέγερση του ναού χρησιμοποιήθηκε αρχαίο οικοδομικό υλικό. Το εγκάρσιο κλίτος εξείχε

---

[719] *ΑΔ* 34(1979), Β1, Χρονικά, σ.260 κ.ε. (Δ.Κωνστάντιος, Ε.Χαλκιά).

[720] Κωνστάντιος 1984, σ.118-123.

[721] *ΕΥΠΠΟ* 3(1999), σ.217. *ΒΣΗ* 124(2000), σ.853.

[722] Α.Καραμπερίδη, Νέα στοιχεία από την ανασκαφή στη θέση Αγία Τριάδα Δραμεσιών Ιωαννίνων, *ΔΧΑΕ* 2011, (υπό έκδοση), η οποία δεν αποκλείει να πρόκειται για σταθμό της οδού που ένωνε τη Θεσπρωτία με το ιερό της Δωδώνης.

[723] Soustal, Koder 1981, σ.143. Χρυσός 1981, σ.13.

[724] Σωτηρίου 1929, σ.203-204. Ευαγγελίδης 1930, σ.55-62. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1956, σ.156, πιν.60γ-δ. Ο ίδιος *ΠΑΕ* 1957, σ.76-78. Δάκαρης 1993β, σ.35.

ελαφρά από τους πλάγιους τοίχους της βασιλικής, δημιουργώντας το σχήμα Τ στην κάτοψη. Δύο κιονοστοιχίες από επτά δωρικούς κίονες από τοπικό ασβεστόλιθο, χώριζαν τα τρία κλίτη του ναού. Εδράζονταν σε ψηλούς στυλοβάτες και έφεραν λίθινες επίσης χαρακτηριστικές βάσεις.

Κατά τον 6ο αιώνα (πιθανότατα α΄ μισό), η βασιλική ανακαινίστηκε και επεκτάθηκε ανατολικά. Η αψίδα και το αρχικό εγκάρσιο κλίτος καταργήθηκαν και αντικαταστάθηκαν από τριμερές ιερό, που εξέχει και απολήγει σε κόγχες, σύμφωνα με έναν αρχιτεκτονικό τύπο που συναντάται και σε άλλα μνημεία στην Ήπειρο. Δύο μεγάλοι σταυρόσχημοι πεσσοί στήριζαν ένα μεγάλο θριαμβικό τόξο στο χώρο του ιερού. Απροσδιόριστος παραμένει ο κιβωτιόσχημος τάφος που βρέθηκε στο νότιο κλίτος.

Η ανέγερση της μικρής βασιλικής αποτελεί ένδειξη ύπαρξης οργανωμένης χριστιανικής κοινότητας, με συγκεκριμένες λειτουργικές ανάγκες. Η επισκευή της στα μέσα του 6ου αιώνα υποδηλώνει ότι την εποχή αυτή η κοινότητα παραμένει δραστήρια. Αυτό δικαιολογείται και από την ίδρυση επισκοπής Δωδώνης, η οποία αναφέρεται στα Πρακτικά των συνόδων της Εφέσου (431) και Χαλκηδόνας (451), καθώς και στις τοπικές συνόδους του 417 και του 516.

Η Δωδώνη αναφέρεται σε βυζαντινές πηγές, οι οποίες όμως θεωρούνται αναχρονιστικές φιλολογικές αναφορές, δανεισμένες από αρχαίους γεωγράφους και ιστορικούς. Ανάμεσά τους, η αναφορά της επισκοπής Δωδώνης στην εικονομαχική *«Κλήση προτοκαθεδρίας»* και η αναφορά στο εγχειρίδιο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου *«Περί θεμάτων»* για το Θέμα Νικοπόλεως «*μητρόπολις τοῦ θέματος πόλις Δωδώνη*»[725].

Η υπόθεση της καταστροφής του μαντείου της Δωδώνης από τους Βησιγότθους το 397, δεν γίνεται δεκτή από τον Ε.Χρυσό, καθώς κάτι τέτοιο δεν έχει αποδειχθεί μέχρι σήμερα ιστορικά ή αρχαιολογικά. Ο ίδιος δεν αποδέχεται επίσης την αναφορά του Προκοπίου για τη λεηλασία της Δωδώνης από τους Οστρογότθους το 551, καθώς θεωρεί ότι με τη φράση "τά *ἀμφί Δωδώνην χωρία"* εννοείται η ευρύτερη περιοχή και όχι αυστηρά η ίδια η πόλη της Δωδώνης[726], αντίθετα με παλαιότερους ερευνητές. Θεωρείται περισσότερο πιθανή η σταδιακή παρακμή της πόλης, μετά από σεισμούς και η εγκατάλειψή της(;) την εποχή

[725] Χρυσός 1997, σ.155.

[726] Χρυσός 1981, σ.67-68.

των σλαβικών επιδρομών, όταν η περιοχή μετονομάστηκε σε Τσαρακοβίτσα ή Τσαρκοβίστα (λέξη σλαβικής προελεύσης) που σημαίνει «τόπος ιερών»[727].

Στον αρχαιολογικό χώρο της Δωδώνης το 1999 και 2000 ανασκάφηκε τμήμα του Πρυτανείου με ευρήματα υστερορωμαϊκής εποχής[728]. Συγκεκριμένα η ανασκαφή έδειξε ότι κατά τον 4ο αι. κατασκευάστηκαν ιδιωτικές κατοικίες, που ήταν σε χρήση και κατά τον 5ο αιώνα[729].

Παλαιότερα στη Δωδώνη βρέθηκαν και νομίσματα της εποχής των Βανδάλων[730]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εγκατάσταση επεξεργασίας πορφύρας (χρωστική ουσία) που εντοπίστηκε στο χώρο του Βουλευτηρίου[731], λόγω της ανεύρεσης κοχυλιών murex. Κατά την ανασκαφή ήρθαν στο φως 50 νομίσματα του 4ου αι., μεταξύ των οποίων και ένα βανδαλικό του 5ου-6ου αιώνα.

Είναι άγνωστη η θέση του παλαιοχριστιανικού οικισμού. Αδιευκρίνιστη απ᾽όσο γνωρίζω παραμένει και η χρήση, αυτή την εποχή, της οχύρωσης που εκτείνεται βόρεια του θεάτρου. Δεν αποκλείεται ο παλαιοχριστιανικός οικισμός να αναπτύχθηκε στο χώρο του ιερού, αν και τα μέχρι στιγμής ευρήματα κατοίκησης κυρίως από το χώρο του Πρυτανείου δεν είναι αρκετά να το υποστηρίξουν[732].

Τέλος ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός ότι σήμερα ο επίσκοπος Δωδώνης φέρει παράλληλα και τον τίτλο Περιστεράς. Στην ευρύτερη περιοχή υπάρχει η μονή Δουρούτης, στο χώρο της Πανεπιστημιούπολης Ιωαννίνων, η οποία ονομάζεται επίσης και Περιστεράς[733]. Είναι δύσκολο να διευκρινιστεί αν ο τίτλος υπονοεί τη μεταφορά της έδρας της επισκοπής Δωδώνης στη θέση αυτή. Χαρακτηριστικό είναι πάντως ότι κοντά στη μονή, στη θέση Χαλαζώνια,

---

[727] Χρυσός 1997, σ.155.

[728] *BCH* 124(2000), σ.853. *BCH* 125(2001), σ.882.

[729] Γραβάνη 2007-8, σ.71. Βρέθηκε επίσης και κεραμικός κλίβανος, Γραβάνη 2007-8, σημ.36 και σ.79.

[730] Ε.Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου, *ΠΑΕ* 1953, σ.179. Η συγγραφέας τα θεωρεί ως τα τελευταία δείγματα της οικονομικής ζωής του αρχαίου ιερού.

[731] Πιθανόν την εποχή αυτή τοιχίστηκαν τα ενδιάμεσα διαστήματα των κιόνων της εξωτερικής στοάς του Βουλευτηρίου, το οποίο ασφαλώς παύει να λειτουργεί. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς μπορεί να ερμηνευτεί ως μεταβολή της χρήσης δημοσίων κτιρίων και δίνει κάποια στοιχεία για τις διαφορετικές αντιλήψεις περί ιδιοκτησίας που επικρατούν την εποχή αυτή.

[732] Εν μέρει αυτό αποδεικνύεται από την ύπαρξη της βασιλικής, η οποία δεν θα πρέπει να ήταν μακριά από τον οικισμό. Ωστόσο στην περίπτωση της Δωδώνης η ανέγερση της βασιλικής στο χώρο του αρχαίου ιερού θα μπορούσε να έχει και τον συμβολικό χαρακτήρα της επικράτησης της νέας θρησκείας και του θριάμβου της στο χώρο του αρχαίου ιερού.

[733] Οικονόμου 1952, σ.124

ανασκάφτηκε νεκροταφείο, που χρονολογήθηκε από την αείμνηστη Ι.Βοκοτοπούλου τη μεσοβυζαντινή εποχή[734].

- **Θηριακήσι**

Θέση Καλογερίτσα ή Θεσπρωτικό[735]

Στην κορυφή ασβεστολιθικού λόφου, εντοπίζονται ερείπια αρχαίας οχύρωσης. Πρόκειται για ιδιαίτερα σημαντική θέση, αφού ελέγχει τη φυσική είσοδο προς την κοιλάδα της Δωδώνης (δυτικά), καθώς και το φυσικό πέρασμα προς το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων (ανατολικά), όπου σήμερα η εθνική οδός Ιωαννίνων-Αθηνών. Μικρή ανασκαφική έρευνα επιβεβαίωσε τη συνέχιση της κατοίκισης και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, με την αποκάλυψη μικρού βαλανείου, καθώς και ρωμαϊκής κεραμικής στο εσωτερικό της οχύρωσης.

- **Ιωάννινα**[736] **(Εύροια Ακνίου;)**

Οικοδομικά λείψανα[737] και τυχαία ευρήματα[738] πιστοποιούν την ύπαρξη αρχαίου οικισμού στη μικρή χερσόνησο, όπου είναι κτισμένο το κάστρο των Ιωαννίνων. Στο δυτικό τμήμα της χερσονήσου έχει βεβαιωθεί ανασκαφικά η ύπαρξη αρχαίας οχύρωσης, πάνω στην οποία εδράζεται το βυζαντινό τείχος. Η σημαντική θέση που κατείχε η αρχαία πόλη στο λεκανοπέδιο και η ισχυρή της οχύρωση μας οδηγεί στην άποψη ότι θα πρέπει να αναζητηθεί εδώ μια σημαντική μολοσσική πόλη, που δεν αποκλείεται να είναι η ίδια η πρωτεύουσα των Μολοσσών η Πασσαρώνα[739].

---

[734] *ΑΔ* 22(1967), σ.342κ.ε. (Ι.Βοκοτοπούλου)

[735] Hammond 1967, σ.158. *ΑΔ* 43(1988), σ. 301 (Ι.Ανδρέου)

[736] Soustal, Koder, 1981, λήμμα Ioannina, σ.165.

[737] Τα οικοδομικά λείψανα βρέθηκαν κάτω από τα θεμέλια του βυζαντινού λουτρού που αποκαλύφθηκε στην αυλή του 9ου Δημοτικού Σχολείου, κοντά στο Σουφαρί- Σεράι, βλ., *ΑΔ* 38(1983), Χρονικά, σ.245-249 (Ο.Γκράτζιου) και *ΑΔ* 38(1983), Χρονικά, σ.229 (Ι.Ανδρέου). Επίσης βλ. Πλιάκου 2007, σ.151κ.ε.

[738] Κ.Γραβάνη, Ανάγλυφο αγγείο από τα Γιάννινα, «*Φηγός*», τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σ. Δάκαρη, Ιωάννινα 1994, σ.534 κ.ε., όπου αναφέρονται και άλλα τυχαία ευρήματα.

[739] Αν και δεν υπάρχουν στοιχεία να το τεκμηριώνουν, στην άποψη αυτή μας οδηγεί η εξαιρετική θέση του οικισμού, που είναι πιο καίρια από αυτή του Γαρδικίου (όπου σήμερα η αρχαία αυτή θέση ταυτίζεται με την Πασσαρώνα), καθώς και το γεγονός ότι η αρχαία οχύρωση των Ιωαννίνων σύμφωνα με τους υπολογισμούς μας καταλάμβανε έκταση μεγαλύτερη από την προαναφερόμενη οχύρωση. Γενικά βλ. Β.Παπαδοπούλου, Το κάστρο των Ιωαννίνων, *Τα βυζαντινά μνημεία της Ηπείρου,* Ιωάννινα 2009, σ.143κ.ε., η ίδια, 2009, σ.37κ.ε. και στο ίδιο Κ.Λιάμπη, Νομίσματα κάστρου Ιωαννίνων, *σ.189κ.ε.*

Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε η εξωτερική όψη ισχυρού τείχους, που είναι δομημένο κατά το ισοδομικό σύστημα και για το οποίο προτείνουμε μια χρονολόγηση στα τέλη 4ου-αρχές 3ου π.Χ. αιώνα[740]. Η οχύρωση κοντά στην πύλη της οδού των Φιλανθρωπηνών σχηματίζει πύργο, κάτω από τον αντίστοιχο βυζαντινό (πιν.35γ). Το όνομα του οικισμού αυτού είναι για την ώρα άγνωστο[741].

Η τυχαία επίσης ανεύρεση μιας επιτύμβιας ρωμαϊκής στήλης[742] και μιας μικρής πώρινης κεφαλής Διονύσου[743], θα μπορούσε ενδεχομένως να επιβεβαιώσει τη συνέχεια της κατοίκησης και την εποχή αυτή. Στα λιγοστά ευρήματα της ίδιας εποχής θα πρέπει να συμπεριληφθεί και το πιθανότατα ρωμαϊκό κιονόκρανο (πιν.35δ) που φέρει ένας από τους κίονες του τζαμιού του Ασλάν πασά[744]. Αξίζει πάντως να αναφερθεί η πληροφορία του Α.Πάλλη την οποία αναφέρει ο Αραβαντινός για την ύπαρξη ναού ελληνικού(;) στο κάστρο[745].

Τα σχετικά με την ταύτιση της πόλης των Ιωαννίνων με την **Εύροια Ακνίου**[746] και τη μεταφορά από τον Ιουστινιανό του πληθυσμού της παλαιάς

---

740 Παπαδοπούλου 2009, σ.39, εικ.15-19.

741 Η Πασσαρώνα τοποθετήθηκε από τον Σ.Δάκαρη στην οχυρωμένη θέση του μεγάλου Γαρδικίου, λόγω της πρώιμης χρονολόγησης των τειχών της. Η έκταση ωστόσο των τειχών της είναι μικρή, μόλις 7,2 εκτάρια, σε αντίθεση με αυτή των αρχαίων πόλεων στο λόφο της Καστρίτσας και στη μικρή χερσόνησο του κάστρου των Ιωαννίνων, που είναι 37,6 και 17,92 εκτάρια αντίστοιχα. Αυτό, καθώς και η καλύτερη από άποψη γεωμορφολογίας και στρατηγικής θέση των δύο τελευταίων πόλεων, καθιστά την άποψή του αμφισβητήσιμη.

742 *ΑΔ* 41(1986), Χρονικά, σ.100 (Ι. και Η. Ανδρέου).

743 Βοκοτοπούλου 1973, σ.95.

744 Προσωπικές παρατηρήσεις. Το κιονόκρανο καλύπτεται σήμερα με επίχρισμα και χρώμα και είναι δύσκολο να γίνουν επιμέρους παρατηρήσεις που θα βοηθούσαν στη χρονολόγησή του. Πιθανολογούμε ότι και ένα άλλο κιονόκρανο στο ίδιο τζαμί ανήκει στην ίδια περίοδο.

745 Αραβαντινός 1856, σ.218-219.

746 Δάκαρης 1952, σ.537κ.ε. Η άποψη του αείμνηστου Δάκαρη θα πρέπει να επανεξεταστεί, αφού ο Συνέκδημος, που αναφέρει(;) την Εύροια Ακνίου (Ακνίου=εκ νέου, για το οποίο υπάρχουν παλαιογραφικές ενστάσεις), ουσιαστικά αναφέρεται στην κατάσταση της αυτοκρατορίας την εποχή του Θεοδοσίου Β' και συνεπώς προηγείται του Προκοπίου. Αν λοιπόν ο Ιεροκλής κάνει λόγο στη Νέα Εύροια, τότε ο Προκόπιος θα πρέπει να μνημονεύει μια άλλη τρίτη πόλη. Μήπως λοιπόν πρόκειται για μια λανθασμένη ανάγνωση του κειμένου του Ιεροκλή και στη λέξη Ακνίου κρύβεται το όνομα μιας άλλης πόλης που δεν έχει σχέση με την Εύροια; Για το θέμα βλ. επίσης Τριανταφυλλόπουλος 1994, σ.316κ.ε. Ενδιαφέρον επίσης αποτελεί η αναφορά που γίνεται στο «*Περί Θεμάτων*» του Κων/νου Προφυρογένετου, όπου στην επαρχία της παλαιάς Ηπείρου αναφέρονται 12 πόλεις, μεταξύ των οποίων η Νικόπολη, η Δωδώνη, η Εύροια και το Άκτιον.

Εύροιας[747], αναφέρονται στο κεφάλαιο για την παλαιά **Εύροια**[748]. Η άποψη αυτή υποστηρίχθηκε κυρίως από τον αείμνηστο καθηγητή Σ.Δάκαρη και ακολουθήθηκε από αρκετούς μεταγενέστερους ερευνητές. Μέχρι στιγμής πάντως δεν έχουν εντοπιστεί ευρήματα υστερορωμαϊκών χρόνων, που να αποδεικνύουν τη συνέχιση της κατοίκησης κατά την εποχή αυτή, η οποία δεν αποκλείεται να υπήρχε, αφού η θέση ήταν ιδιαίτερα οχυρή και κατάλληλη[749].
Αξιομνημόνευτοι είναι οι κίονες που έχουν ενσωματωθεί στη στοά του τζαμιού του Ασλάν πασά (πιν.35ε) και οι οποίοι δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είναι ρωμαϊκών-υστερορωμαϊκών χρόνων[750]. Κατά μια ανεπιβεβαίωτη πληροφορία οι κίονες αυτοί προέρχονται από τη βασιλική στη θέση Παλιοκκλήσι Φωτικής[751].
Στη βυζαντινή οχύρωση της πόλης, η οποία διατηρείται σ' ένα μεγάλο μέρος της δυτικής και νότιας πλευράς και η οποία έχει δεχθεί πολλές επεμβάσεις είναι δύσκολο να αναγνωριστεί παλαιοχριστιανική φάση. Πάντως η πόλη εμφανίζεται στις βυζαντινές πηγές το 879, όταν ο επίσκοπός της *Ζαχαρίας Ιωαννίνης* λαμβάνει μέρος στην Η΄Οικουμενική Σύνοδο. Το όνομα της πόλης θεωρείται σλαβικό[752].

---

747 Την αιτιολογημένη αντίθεσή του για την ταύτιση της Εύροιας με κάποια από τις αρχαίες θέσεις του λεκανοπεδίου είχε εκφράσει ο Ι.Λαμπρίδης ήδη από τον 19ο αιώνα, βλ. Ι.Λαμπρίδης, Περιγραφή της πόλεως των Ιωαννίνων, *Ηπειρ. Μελετ.,* τομ.Β, σ. 16-17.

748 Για την Εύροια βλ. στη σ.149κ.ε.

749 Μορφολογικά, η θέση του σημερινού κάστρου των Ιωαννίνων σχηματίζει μια μικρή χερσόνησο, η οποία εισχωρεί στη λίμνη. Σ' αυτή δεσπόζουν δύο βραχώδη υψώματα (όπου τη βυζαντινή εποχή διαμορφώθηκαν δύο περιτειχισμένες ακροπόλεις), τα οποία κατεβαίνουν απότομα στη λίμνη από τη βόρεια, ανατολική και νότια πλευρά. Αντίθετα στη δυτική πλευρά, όπου η πόλη των Ιωαννίνων επεκτείνεται εκτός κάστρου, διαμορφωνόταν μια ομαλή πρόσβαση, η οποία όμως σε παλαιότερες εποχές κατά περιόδους θα πρέπει να κατακλυζόταν από τα νερά της λίμνης, η στάθμη των οποίων ανέβαινε λόγω των συχνών βροχοπτώσεων. Χαρακτηριστική είναι η ενθύμηση του 1684/5 που αναφέρει ότι τα νερά της λίμνης έφταναν έως τον σημερινό μητροπολιτικό ναό του Αγίου Αθανασίου, κατακλύζοντας όλες τις παραλίμνιες συνοικίες, βλ. Βρανούσης 1968, σ.1κ.ε., σημ.1.

750 Αραβαντινός 1856, σ.218, σημ.1, ο οποίος αναφέρει ότι προέρχονται από το ναό του Αγίου Ιωάννη, που υπήρχε στην ίδια θέση.

751 Μουσελίμης 1994, σ. 42-43. Ο Μουσελίμης αναφέρει ότι μεταφέρθηκαν το 1712, χωρίς ωστόσο να κάνει λόγο από πού αντλεί την πληροφορία αυτή.

752 Henrich G., Etymologie und Geschichte des Toponyms Ιωάννινα/Γιάννινα, *Ηπειρ.Χρον.* 31(1994), σ.77-98. Επίσης A.Sideras, Griechisches -aina/iva und slavisches –ina in den nordwestgriechischen Dialekten. Ein Beitrag zur Etymologie des Toponyms Γιάννινα/Γιάννενα/Ιωάννινα, *Ηπειρ.Χρον.* 32(1997), σ.171-177.

Εκτός της θέσης της σημερινής πόλης των Ιωαννίνων, η παλαιότερη οικιστική παράδοση[753] συνεχίζεται τουλάχιστον κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους και στην ευρύτερη περιοχή του λεκανοπεδίου. Ρωμαϊκά οικοδομικά λείψανα εντοπίστηκαν στην **Κατσικά**[754] και στην περιοχή μεταξύ **Κρανούλας και Λυκοτριχίου**[755], τάφοι της ίδιας εποχής στους **Λογγάδες**[756] και το **Σταυράκι**[757]**,** υστερορωμαϊκά όστρακα στο **Κολωνιάτι Νεοκαισάρειας**.

Η κατοίκηση στο μικρό ατείχιστο οικισμό στη θέση Άγιοι **Απόστολοι Πεδινής**[758] καθώς και στον αρχαίο οικισμό που ανασκάπτεται τα τελευταία χρόνια στην περιοχή της **Πανεπιστημιούπολης,** στις παρυφές του λεκανοπεδίου, κοντά στη μονή Δουρούτης ή Περιστεράς[759], δεν φαίνεται να συνεχίζεται. Ωστόσο, αξίζει να αναφερθεί ότι πολύ κοντά στον παραπάνω χώρο, θέση **Χαλαζώνια,** ανασκάφθηκε μεσοβυζαντινό νεκροταφείο, με ευρήματα που αποδόθηκαν σε σλάβους[760], που ενδεχομένως υποδηλώνει μια διαχρονική κατοίκιση της ίδιας θέσης.

- **Καλπάκι**

Η ημιανεσκαμένη τη δεκαετία του ’60 βασιλική που βρέθηκε κοντά στο Καλπάκι καταστράφηκε κατά τις εργασίες που έγιναν στην περιοχή από την Υπηρεσία Εγγείων Βελτιώσεων[761]. Τα λείψανα του μνημείου δεν εντοπίζονται σήμερα. Η μικρή ανασκαφική έρευνα που έγινε έφερε στο φως τα λείψανα τρίκλιτης βασιλική (πιν.36α,γ), πλάτους 15,50μ. πιθανότατα με εγκάρσιο κλίτος, απολήγουσα ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα (μήκος χορδής 4,20μ.). Στο χώρο της αψίδας αποκαλύφθηκε κατασκευή, η οποία ερμηνεύτηκε ως τάφος μάρτυρα. Ανατολικά της αψίδας και σε απόσταση 1,20μ. αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια ενός άλλου κτιρίου επίσης τρίκλιτου, με ημικυκλική αψίδα, διαστάσεων 4,50x9,50μ. Κατά τον ανασκαφέα Ε.Τσιγαρίδα

---

753 Για τις παλαιότερες εγκαταστάσεις στο λεκανοπέδιο, βλ. Ζάχος 1997, σ.443κ.ε. και Ανδρέου 1994, σ.233κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

754 Karatzeni 2001, σ.163 κ.ε.

755 *BCH* 1959, σ.73. Αναφέρεται ότι βρέθηκε και σαρκοφάγος του 3ου αι.

756 *ΑΔ* 40(1985), Χρονικά, σ.224.

757 Βρέθηκε τάφος με ρωμαϊκά κτερίσματα, *BCH* 1954, Ι, σ.135.

758 *ΑΔ* 54(1999), Β2, Χρονικά, σ.455-456 (Γ.Πλιάκου).

759 Για μια πιθανή μεταφορά της επισκοπής Δωδώνης στη μονή Περιστεράς βλ. Οικονόμου 1952, σ. 124κ.ε.

760 Η ανασκαφή έγινε από την Ι.Βοκοτοπούλου, βλ. *ΑΔ* 22(1967), Χρονικά, σ.342 κ.ε.

761 Για τη βασιλική *ΑΔ* 19(1964), Β3, Χρονικά, σ.313. *ΑΔ* 23(1968), Β2, Χρονικά, σ.294. Pallas 1977, σ.141. Παπαδοπούλου 1996, σ.76.

δεν αποκλείεται να πρόκειται για μια προγενέστερη βασιλική. Αρκετοί τάφοι, οι περισσότεροι ακτέριστοι, βρέθηκαν εντός και εκτός της βασιλικής και ιδιαίτερα στο κεντρικό και νότιο κλίτος της[762]. Αξίζει να αναφερθεί ένα μεγάλο λίθινο πεσσόκρανο με εγχάρακτο σταυρό (πιν.36δ) που βρέθηκε κατά την ανασκαφή, ένδειξη ότι τα κλίτη χωριζόταν πιθανόν με πεσσοστοιχίες. Κατά την ανασκαφική έρευνα βρέθηκαν δύο νομίσματα˙ ένα ασσάριο του Κώνσταντος Β΄ και ένα νόμισμα του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού[763].

Σε αναφορά του Ε.Τσιγαρίδα στο αρχείο της 8ης ΕΒΑ αναγράφεται ότι η βασιλική βρισκόταν σε απόσταση 10 λεπτών με τα πόδια δυτικά του οικισμού. Κατά την Καραμπερίδη[764] η βασιλική τοποθετείται 400μ. ανατολικά της νησίδας του Καλαμά, όπου βρέθηκαν οι βασιλικές στη θέση Οπάγια. Αν πράγματι η απόσταση είναι τόσο κοντινή θεωρούμε ότι η βασιλική ανήκε στον οικισμό που ταυτίζεται με την Άππωνα, η οποία ήταν κτισμένη στην εύφορη πεδιάδα του Καλπακίου, κοντά σε σημαντικές οδικές αρτηρίες και η οποία σύμφωνα με τον Συνέκδημο είχε το καθεστώς της πόλης.

Θα πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι σε κοντινή απόσταση βρίσκεται η θέση Παλαιόκαστρο Βελλάς. Όπως έχει προαναφερθεί η Βελλά εμφανίζεται στις μεσοβυζαντινές πηγές[765].

- **Καλύβια Κλειδωνιάς**

Στο ναό της Μεταμόρφωσης Σωτήρα αναφέρεται ότι είχε βρεθεί παλαιότερα τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου[766]. Στην ίδια περίπου περιοχή, λίγο μετά τη γέφυρα του Βοϊδομάτη είχαν αποκαλυφθεί δομικές οπτόπλινθοι και κομμάτια μεγάλου πίθου, ενδεχομένως της εποχής που εξετάζουμε[767].

- **Καστάνη (περιοχή Πωγωνίου)**

Στην Καστάνη έχει βρεθεί επιτύμβια στήλη που χρονολογήθηκε στους ρωμαϊκούς χρόνους[768]

---

762 Οι τάφοι ήταν κιβωτιόσχημοι, διαφόρων διαστάσεων με στένωση στην ανατολική πλευρά (αναφορά ανασκαφέα στο αρχείο της 8ης ΕΒΑ).

763 Αν και είναι παρακινδυνευμένο, αφού δεν υπάρχουν απαρκή στοιχεία, ωστόσο δεν αποκλείεται το μνημείο να επέζησε έως και την εποχή αυτή.

764 Καραμπερίδη 2004, σ.40κ.ε. Για τις βασιλικές στην ίδια θέση βλ. παραπάνω στη σ.126κ.ε.

765 Για τη Βελλά βλ. στη σ.125.

766 Δ.Τριανταφυλλόπουλος, Εκκλησιαστικά Μνημεία στην Κλειδωνιά, *Ηπειρ. Χρον.* 19(1975), σ.7κ.ε., σημ.4.

767 Ντούζουγλη 1996, σ.35.

768 *ΑΔ* 17(1961-62), Β, Χρονικά, σ.197-8.

- **Καστρίτσα (Τέκμων)**

Η οχυρωμένη αρχαία πόλη, που βρίσκεται στο λόφο της Καστρίτσας, στο νότιο τμήμα του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων, σε υψόμετρο 757μ. και η οποία έχει ταυτιστεί με την Τέκμωνα[769], κατέχει μία διαχρονικά στρατηγικής σημασίας θέση ελέγχου ολόκληρου του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων[770].

Η οχύρωση, που διατηρείται σε έκταση και αξιόλογο ύψος[771], χρονολογήθηκε τον 5ου ή μέσα 4ου αιώνα π.Χ. Ορίζεται από ένα ισχυρό πολυγωνικό τείχος, που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της κορυφής του λόφου. Στο τείχος αυτό έχουν παρατηρηθεί από παλαιά στη νότια και βόρεια πλευρά εκ θεμελίων επισκευές[772], όπου έχουν χρησιμοποιηθεί μικρότεροι λίθοι και ασβεστοκονίαμα, που οπωσδήποτε σχετίζονται με την επιβίωση της πόλης και κατά την υστερορωμαϊκή εποχή[773], την οποία θεωρούμε βεβαιωμένη. Στον οριζόμενο από την οχύρωση χώρο διασώζονται πυκνά οικοδομικά λείψανα της αρχαίας πόλης, μερικά από τα οποία φέρουν επισκευές, που αποδεικνύουν ότι η πόλη συνέχισε να κατοικείται και κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο, πιθανότατα έως και τα τέλη του 6ου αιώνα.

Ανασκαφική έρευνα νοτιοδυτικά της μονής Αγίου Ιωάννη έφερε στο φως οικοδομικά λείψανα δύο κτιρίων. Στο κτίριο Α διαπιστώθηκαν δύο στρώματα καταστροφής. Από το ανώτερο προέρχεται οικιακή χρηστική κεραμική υστερορωμαϊκών χρόνων και θραύσματα πίθων. Επίσης ήρθαν στο φως δύο μεταλλικές πόρπες[774] (πιν.36β) με εγχάρακτη διακόσμηση και ένα σταθμίο[775] (πιν.9α), ιδιαίτερα σημαντικό εύρημα, που βοηθάει να ταυτίσουμε το κτίριο ως δημόσιο[776]. Χαρακτηριστικά είναι τα 551 νομίσματα[777] που βρέθηκαν και

---

[769] Η Τέκμωνα υπήρξε η δεύτερη μεγάλη πόλη των Μολοσσών και καταστράφηκε από τους Ρωμαίους. Η πόλη ταυτίστηκε από τον Σ.Δάκαρη, βλ. Δάκαρης 1956, σ.46-80. Πλιάκου 2007, σ.108κ.ε.

[770] *ΑΔ* 25(1970), Β2, Χρονικά, σ.305 και *ΑΔ* 31(1976), Β2, Χρονικά, σ.202.

[771] Η περίμετρος των τειχών υπολογίζεται σε 3000μ.

[772] Hammond 1967, σ.173, σχ.15.

[773] Wozniak 1984, σ.75.

[774] *ΑΔ* 49(1994), Β1, Χρονικά, σ.365, πιν.121β.

[775] Πρόκειται για ένα αυτοκρατορικό σταθμίο, στο οποίο εικονίζονται δύο αυτοκράτορες να συνοδεύονται από μια γυναικεία μορφή, πιθανότατα συμβολική παράσταση της Τύχης ή της Νίκης. Το σταθμίο χρονολογείται με μεγάλη πιθανότητα στα τέλη του 4ου –αρχές του 5ου αιώνα. Το σταθμίο πρόκειται να δημοσιευθεί αλλού.

[776] Πρόκειται για ένα εξάγιο, η έκδοση του οποίου απέβλεπε στον έλεγχο του βάρους του σόλιδου και των σημισίων. Γενικότερα για τα σταθμία βλ. *Η οικονομική ιστορία του Βυζαντίου, Β΄ τόμος*

χρονολογήθηκαν από τον 4ο έως και τον 6ο αιώνα, μεταξύ των οποίων και νομίσματα εποχής Βανδάλων[778], νομισματοκοπείου Καρχηδόνας. Ανάμεσά τους και λίγα Οστρογότθων (544-49). Το τελευταίο χρονολογικά νόμισμα ανήκει στο Μαυρίκιο Τιβέριο 582/3, που δίνει και ένα terminus post της εγκατάλειψης του κτιρίου. Πάντως η ποσότητα των νομισμάτων υποδηλώνει σημαντική οικονομική δραστηριότητα και την σπουδαιότητα του κτιρίου Α στο οποίο βρέθηκαν.

Σε μικρή σχετικά απόσταση ερευνήθηκε ένα άλλο επίσης οικοδόμημα, κτίριο Β, το οποίο επίσης έδωσε ανάλογα ευρήματα. Τα δύο αυτά κτίρια αποτελούσαν τη βόρεια και νότια πτέρυγα ενός μεγάλου οικοδομικού συγκροτήματος που φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε έως και τα τέλη του 6ου αιώνα. Ένα άλλο κτίριο Γ στην κορυφή του λόφου παρουσιάζει ανάλογες με τις προαναφερθείσες φάσεις. Κατά την ανασκαφή του βρέθηκαν η ίδια κεραμική, θραύσματα πίθων, τρία χάλκινα νομίσματα του Μαρκιανού, Βαλεντινιανού και μισή φόλλις του Ιουστίνου Β[779]. Θεωρούμε πολύ πιθανή την ύπαρξη βασιλικής εντός του οχυρωμένου οικισμού, κατά το παράδειγμα των Βατιών-Καστρί Ριζοβουνίου, η οποία δεν αποκλείεται να υπήρχε στη θέση της μονής Καστρίτσας.

- **Κόνιτσα – κοιλάδα Αώου**

Στην κοιλάδα του Αώου έχουν εντοπιστεί αρκετές θέσεις με ευρήματα της εποχής που εξετάζουμε, τα οποία προϋποθέτουν την ύπαρξη στην περιοχή ενός κέντρου, χρονολογούμενου τη ρωμαϊκή-παλαιοχριστιανική περίοδο[780]. Η θέση της κοιλάδας υπήρξε εξαιρετικά σημαντική, αφού εκτός της παραγωγικής σημασίας, αλλά και των άλλων πλεονεκτημάτων της, υπήρξε σημαντικό πέρασμα προς τη Μακεδονία, τη Βόρειο Ήπειρο και την Ιλλυρία. Η

Βυζαντινά σταθμία (Chr. Eritwistle), σ.341κ.ε. η ανεύρεσή του πιθανότατα υποδηλώνει την ύπαρξη κάποιας κεντρικής διοίκησης στην πόλη.

[777] Τα περισσότερα είναι μικρές χάλκινες υποδιαιρέσεις.

[778] Από την ανασκαφέα Α.Ντούζουγλη αναφέρονται μόνο 237, ωστόσο παραδόθηκαν στην υπηρεσία μας 551 νομίσματα. Συγκεκριμένα καταμετρήθηκαν 381 νομίσματα από το κτίριο Α (ανασκαφή 1995) και 170 (ανασκαφή 1994).

[779] *ΑΔ* 49(1994), Β1, Χρονικά, σ.363 κ.ε. *ΑΔ* 50(1995), Β2, Χρονικά, σ.407-409 (Α.Ντούζουγλη). *BCH* 123(1999), σ.716. *BCH* 125(2001), σ.882. Κατά τον Bowden η ταύτιση των νομισμάτων στον 6ο αιώνα είναι λανθασμένη, βλ. Bowden 2003, σ.182 και σημ. 63.

[780] Παπαδοπούλου 1996, σ.75. Κ.Ζάχος, Η εκδίκηση των ρωμαίων, στο *Η Κόνιτσα και τα χωριά της. Πολιτισμού Ανατομή*, Γιάννινα 2008, σ. 69-70.

Π.Καρατζένη[781] τοποθετεί εδώ και κοντά στη δεξιά όχθη του ποταμού Αώου τον σταθμό Ilium, που αναφέρεται σε Itineraria, πράγμα που θεωρούμε πολύ πιθανό, αφού ο ποταμός αποτελούσε σημαντική φυσική διάβαση προς την Απολλωνία[782].

Πάνω από τη σημερινή κωμόπολη της Κόνιτσας, στην πλαγιά του όρους Σμόλικα, διατηρούνται λείψανα οχύρωσης (πιν.36ε). Πρόκειται για μία ισχυρή θέση, με καλή ορατότητα στην εύφορη πεδιάδα της Κόνιτσας, αλλά και σε ένα μεγάλο τμήμα της χαράδρας. Από τα ελάχιστα τμήματα που σώζονται γίνεται κατανοητό ότι είχε δύο περιβόλους, ο πρώτος από τους οποίους σώζεται ελάχιστα και ο δεύτερος, αν και καλύτερα σωζόμενος, αντιμετωπίζει πρόβλημα κατάρρευσης[783]. Σύμφωνα με παλαιότερους ερευνητές όπως ο Phillippson, ο Kirsten, ο Hammond[784] κ.ά., το κάστρο ανήκει στην Ιουστινιάνεια εποχή, ωστόσο η κακή διατήρησή του και η πυκνή βλάστιση που το καλύπτει δεν επιτρέπουν ακριβή χρονολόγηση[785].

Στα δυτικά πρανή, κάτω από την κορυφή του κάστρου, έχουν περισυλλεγεί από ντόπιους νομίσματα, ανάμεσα στα οποία ένα Κωνσταντίου Β' (351), ένα ασσάριο Βαλεντινιανού Γ' (425-450), και δύο χάλκινα νομίσματα φθαρμένα, τέλος 4ου-αρχές 5ου αι.[786] Δυτικά της Γεωργικής Σχολής Κόνιτσας έχουν βρεθεί οκτώ ρωμαϊκά νομίσματα και αρχιτεκτονικά λείψανα[787]. Στην κεντρική πλατεία του οικισμού εντοπίσαμε πρόσφατα τμήμα γρανιτένιου κίονα. Στην πεδιάδα της Κόνιτσας την οποία διασχίζει ο ποταμός Αώος, έχουν εντοπιστεί πολλές θέσεις της ρωμαϊκής περιόδου[788], μεταξύ αυτών δύο ρωμαϊκές– υστερορωμαϊκές αγροικίες[789].

Στη θέση **Ελιά ή Σέρβινα** βρέθηκε διπλός κιβωτιόσχημος τάφος με ευρήματα που χρονολογήθηκαν στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους[790]. Στην

---

781 Karatzeni 2001, σ.167, σημ.52.

782 Ο Hammond για τον ίδιο σταθμό έχει προτείνει τη θέση του Δεσποτικού, βλ. Hammond 1967, 696.

783 Παπαδοπούλου 1996, σ.76-77.

784 Hammond 1967, σ.273.

785 Η τοιχοδομία του στα σημεία που είναι εμφανή παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με αυτή της οχύρωσης της Βελλάς, για την οποία επίσης δεν υπάρχει ακριβής χρονολόγηση.

786 Ντούζουγλη 1996, σ.32-34.

787 Hammond 1967, σ.273. Ντούζουγλη 1996, σ.32.

788 Ντούζουγλη 1996, σ.26. Παπαδοπούλου 1996, σ.75. Karatzeni 2001, σ.167.

789 Ντούζουγλη 1996, σ.41.

790 Ντούζουγλη 1996, σ.31.

ίδια περίπου θέση σώζεται ο βυζαντινός ναός της Κόκκινης Παναγιάς που είναι κτισμένος κυρίως με πλίνθους (πιν.36στ), πολλοί από τους οποίους προέρχονται από κάποιο κτιριακό συγκρότημα της εποχής που εξετάζουμε το οποίο πιθανότατα βρισκόταν στην γειτονική θέση της Παλαιογορίτσας.

Στον επιμήκη, χαμηλό λόφο της **Παλαιογορίτσας** (περίπου 2χλμ. από την Κόνιτσα) είχαν εντοπιστεί οικοδομικά λείψανα από τον Hammond στις αρχές του προηγούμενου αιώνα[791]. Ωστόσο, εργασίες αναδασμού, διανοίξεις δρόμων, κατασκευή ελικοδρομίου κ.ά. έχουν αλλάξει τη μορφολογία της περιοχής, με παράλληλη αναμόχλευση και καταστροφή των αρχαίων καταλοίπων. Στην κορυφή του λόφου, κατά τις εργασίες κατασκευής ελικοδρομίου εντοπίστηκαν το 1993 θεμέλια στενόμακρου κτιρίου υστερορωμαϊκής εποχής, ένας χώρος του οποίου έφερε σειρά αποθηκευτικών πίθων (πιθεώνας;)[792], παρόμοιων με αυτούς της Αετόπετρας. Εικάζεται ότι στη θέση αυτή πρέπει να υπήρχε αγροικία (villa rustica) ή κατά μία άλλη άποψη ότι πρόκειται για βασιλική[793]. Παρόλο που δεν έχει αποδειχθεί η ταυτότητα του κτιρίου θεωρούμε πολύ πιθανή την ύπαρξη στην περιοχή αυτή μιας βασιλικής για την κάλυψη των θρησκευτικών αναγκών των κατοίκων του οικισμού που υπήρχε στην περιοχή[794].

Στη θέση **Παναγιά Αετόπετρας** έχει βρεθεί ένας κιβωτιόσχημος τάφος με ευρήματα του 1ου-2ου μ.Χ. αιώνα και οικοδομικό συγκρότημα της ύστερης ρωμαϊκής εποχής. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν τμήματα πίθων και κεραμίδες και από μικρή έρευνα που έγινε, ήρθαν στο φως οικοδομικά λείψανα συγκροτήματος που χρονολογείται πιθανόν στους πρώιμους βυζαντινούς(;) αιώνες[795]. Στον περίβολο του συγκροτήματος αποκαλύφθηκε σειρά οκτώ μεγάλων πίθων που ήταν εμπηγμένοι κατακόρυφα στο αργιλώδες έδαφος. Ένας εξ αυτών, ύψους 1,05μ. βρέθηκε ακέραιος.

---

[791] Hammond 1967, σ.273.

[792] Πρβλ. τους πιθεώνες που βρέθηκαν σε αγροικίες που έχουν ανασκαφεί στη Μακεδονία, Π.Αδάμ-Βελένη, Μυγδονία-Στρυμονικός κόλπος, *Αγροικίες* 2003, σ.112κ.ε.

[793] Ντούζουγλη 1996, σ.29 κ.ε. και σ.38-39. *ΑΔ* 39(1984), Χρονικά, σ.198 (Φ.Κεφαλλωνίτου). *ΑΔ* 48(1993), Β1, Χρονικά, σ.303 (Α.Ντούζουγλη).

[794] Ντούζουγλη 1996, σ.41.

[795] Ντούζουγλη 1996, σ.27, σημ.58, όπου αναφέρεται ότι ο τύπος και η διάταξη των αποθηκευτικών αυτών πίθων παραπέμπει στο παλαιοχριστιανικό/ πρώιμο βυζαντινό συγκρότημα που έχει αποκαλυφθεί στη θέση Λουλουδιές Κίτρους Πιερίας, αλλά και στο ανάλογο συγκρότημα που εντοπίστηκε στη γειτονική Παλαιογορίτσα.

Στην **Ηλιόρραχη,** θέση Μπίχλη, έχει βρεθεί μεταξύ άλλων ένας κιονίσκος υστερορωμαϊκής περιόδου. Στη χαράδρα του Αώου και σε σημείο του μονοπατιού που οδηγεί στη μονή Στομίου βρέθηκε κεραμεική που χαρακτηρίστηκε ως slavic ware[796].

- **Κουμαριά**

Κοντά στο ναό του Αγίου Δημητρίου και κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση κτιρίου ήρθαν στο φως όστρακα αποθηκευτικών πίθων και λιγοστά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, (τμήματα κιονίσκων και θραύσματα θωρακίων) (πιν.37α,β) πιθανότατα της εποχής που εξετάζουμε[797]. Πιθανολογούμε την ύπαρξη βασιλικής στην ίδια θέση.

- **Λύγγος (Μοσπίνα)**

Στην περιοχή του Λύγγου, έχουν βρεθεί δύο επιτύμβιες πλάκες ρωμαϊκής εποχής[798].

- **Μερόπη**

Η κοιλάδα μεταξύ του βουνού Μερόπη στα βόρεια και του Κουτσόκρανου νότια βρέθηκε συστάδα είκοσι τύμβων. Ανασκαφική έρευνα που έγινε έφερε στο φως κιβωτιόσχημους τάφους που χρονολογείται από τον 12ο αιώνα π.Χ[799]. Επισημάνθηκαν ταφές με κτερίσματα που χρονολογήθηκαν στον 5ο αιώνα και ονομάστηκαν σλάβικοι. Επίσης βόρεια του οικισμού αναφέρεται ότι καταστράφηκαν δύο τουλάχιστον σλαβικοί(;) τάφοι[800].

- **Μέτσοβο**

Στο Μέτσοβο έχουν βρεθεί ρωμαϊκά νομίσματα και λείψανα οχύρωσης της ίδιας περιόδου[801].

- **Μπεστιά (περιοχή Λάκκας Σουλίου)**

Έχει βρεθεί τάφος του 3ου-4ου αι.[802]

- **Νεοχωρόπουλο**

Στη θέση Χαλαζώνια[803] (κοντά στην Πανεπιστημιούπολη Ιωαννίνων) ανασκάφτηκε παλαιότερα τμήμα νεκροταφείου χριστιανικών χρόνων. Οι ταφές

---

796 Ντούζουγλη 1996, σ.34.

797 *ΑΔ* 47(1992), σ. 308 (Β.Παπαδοπούλου).

798 *BCH* 1953, σ.223-4. Hammond 1967, σ.183, 736.

799 Ανδρέου 1994, σ.236.

800 *ΑΔ* 38(1983), Β2, Χρονικά, σ.299κ.ε. *ΑΔ* 39(1984), Χρονικά, σ.177κ.ε., πιν.69 α,β.δ. (Ανδρέου)

801 Hammond 1967, σ.265. *ΑΔ* 41(1986), Χρονικά, σ.114. (Ανδρέου)

802 Dakaris 1971, σ.96.

έφεραν κτερίσματα (ενώτια, δακτυλίδια κ.ά.). Η κεραμική, (βρέθηκαν 6 χειροποίητα αγγεία) συγκρινόμενη με άλλη από Βαλκανικές χώρες χρονολογήθηκε μεταξύ 6ου-8ου αιώνα[804].

- **Πεδινά Κάτω**

Βρέθηκαν τάφοι παρόμοιοι με αυτούς από το Νεοχωρόπουλο[805].

- **Πλαίσια**

Ανασκάφηκε τάφος με ρωμαϊκά ευρήματα στη θέση Κακολάγκαδο[806]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει λυχνάρι που χρονολογήθηκε στην παλαιοχριστιανική εποχή.

- **Πετροβούνι (περιοχή Παρακάλαμου)**

Κοντά στο χωριό Αρετή (τ.Γρίβιανη) έχουν βρεθεί κατάλοιπα οχυρού και όστρακα της ρωμαϊκής περιόδου[807].

- **Ρωμανό (περιοχή Λάκκας Σουλίου)**

Στο Ρωμανό έχουν εντοπιστεί τάφοι του 1ου-2ου αι. μ.Χ.[808]

- **Σερβιανά**

Θέση «Επισκοπή»

Σε χαμηλό λόφο και σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων από την αρχαία οχύρωση του Επισκοπικού, εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα ατείχιστου επίσης αρχαίου οικισμού. Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε έφερε στο φως εκτός των άλλων και έναν τάφο ρωμαϊκών χρόνων. Ενδιαφέρον πάντως παρουσιάζει το τοπωνύμιο Επισκοπή, για το οποίο δεν υπάρχουν άλλες μαρτυρίες.

- **Σιστρούνι (περιοχή Λάκκας Σουλίου)**

Βρίσκεται 31χλμ. νοτιοδυτικά των Ιωαννίνων, στην ανατολική πλευρά των βουνών του Σουλίου. Αναφέρεται κυρίως στις βυζαντινές πηγές. Στη θέση Παλιοκκλήσι κατά τη διάνοιξη δρόμου το 1963 εντοπίστηκαν από τον πατέρα

---

803 Η θέση Χαλαζώνια καταλαμβάνει τις ανατολικές κλιτείς ήπιων υψωμάτων που δεσπόζουν του λεκανοπεδίου Ιωαννίνων. Βρίσκεται επίσης κοντά στην οδική αρτηρία που οδηγούσε στην κοιλάδα της Δωδώνης και κατ'επέκταση στο ομώνυμο ιερό.

804 *ΑΔ* 22(1967), Χρονικά, σ.342. (Βοκοτοπούλου)

805 *ΑΔ* 22(1967), Χρονικά, σ.344. (Βοκοτοπούλου)

806 *ΑΔ* 48(1993), Β1, Χρονικά, σ.267-8.

807 Karatzeni 2001, σ.166.

808 *ΑΔ* 16(1960), σ.200-201. Dakaris 1971, σ.96.

μου Ν.Παπαδόπουλο, τότε έκτακτο επιμελητή αρχαιοτήτων Λάκκας Σουλίου[809], τα λείψανα ρωμαϊκού βαλανείου με ψηφιδωτό δάπεδο. Μάζα χυτής τοιχοποιίας βρίσκεται εντός του ποταμού. Κατά τον Πάλλα προέρχεται από μία παλαιοχριστιανική βασιλική[810]. Γλυπτά (πιν.37γ), πιθανόν προερχόμενα από τα παραπάνω οικοδομήματα, βρίσκονται στο νάρθηκα της εκκλησίας.

Περίπου 1χλμ. από τον οικισμό υπάρχει οχύρωση, που φαίνεται ότι κτίστηκε στα ερείπια παλαιότερης. Στο ψηλότερο σημείο της υπάρχει ένας σχεδόν κυκλικός πύργος[811].

- **Ωραιόκαστρο (ή Λαχανόκαστρο)**

Στην κοιλάδα του Γορμού, το Ωραιόκαστρο (ή Λαχανόκαστο)[812] έχει δώσει ρωμαϊκά ευρήματα και λείψανα μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής[813].

Νομός Θεσπρωτίας

Σε αντίθεση από άλλες περιοχές στη Θεσπρωτία έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια αξιόλογες έρευνες και εντοπίστηκαν πολλές αρχαίες, ρωμαϊκές και παλαιοχριστιανικές θέσεις με σημαντικότατα ευρήματα. Η περιοχή φαίνεται ότι ανακάμπτει σύντομα από τις συνέπειες της ρωμαϊκής κατάκτησης και το αργότερο από τις αρχές του 1ου π.Χ. αιώνα γίνεται εδώ εγκατάσταση ρωμαίων αποίκων στις πεδινές και παράλιες περιοχές, στα πλαίσια πιθανότατα ενός αποικιακού προγράμματος της Ρώμης. Στα πλαίσια αυτά ιδρύεται και η Φωτική, που θα εξελιχτεί σε σημαντικό κέντρο και τουλάχιστον από τον 5ο αιώνα θα αποτελέσει έδρα επισκοπής.

Από τις μεγάλες οχυρωμένες αρχαίες πόλεις μόνο η Ντόλιανη και λιγότερο το Δυμόκαστρο διασώζουν αρχιτεκτονικά λείψανα και λοιπά ευρήματα που αποδίδονται στους ρωμαϊκούς και υστερορωμαϊκούς χρόνους[814]. Ελάχιστα ευρήματα πιστοποιούν σποραδική κατοίκηση στην Ελέα και τη Γιτάνη.

---

[809] Αναφορά του με χρονολογία 1963/3/18, στο αρχείο της 8ης ΕΒΑ.

[810] Pallas 1977, σ.142. Soustal, Koder, 1981, σ.257. *ΑΔ* 23(1968), Β2, Χρονικά, σ.292. Dakaris 1971, σ.96. *ΑΔ* 34(1979), Β1, Χρονικά, σ.260. Κωνστάντιος 1984, σ.142.

[811] Pallas 1968, σ.241. Hammond 1967, σ.165, 660.

[812] Αραβαντινός 1856, σ.94-95.

[813] Soustal, Koder, 1981, σ.121. Χαλκιά 1997, σ.168. Hammond 1967, σ.270-72, ο οποίος χρονολογεί την οχύρωση στη Βυζαντινή περίοδο. Κατά την επίσκεψή μου στην περιοχή δεν μπόρεσα να εντοπίσω τα λείψανα της βασιλικής που οι παλαιότεροι ερευνητές αναφέρουν.

[814] Forsén, Forsén, Lazari, Tikkala 2011, σ.73κ.ε.

Η υστερορωμαϊκή εποχή χαρακτηρίζεται από τη μετακίνηση του πληθυσμού της περιοχής στις πεδινές εκτάσεις και τα παράλια, όπου εστιάζεται το οικιστικό και οικονομικό ενδιαφέρον των κατοίκων της Θεσπρωτίας[815]. Στα πλαίσια αυτά αναπτύσσεται στο μυχό του κόλπου της Ηγουμενίτσας με κέντρο την περιοχή του Λαδοχωρίου ένας σημαντικός οικισμός, που κατά την άποψή μας μπορεί να ταυτιστεί με τα **Σύβοτα,** που αναφέρονται στις γραπτές πηγές του 6ου αιώνα, σύμφωνα με τις οποίες λεηλατήθηκαν από τους Οστρογότθους του Τοτίλα το 551. Μια σειρά υστερορωμαϊκών θέσεων (οικισμοί;) έχουν εντοπιστεί κατά μήκος της οδού Γλυκής-Παραμυθιάς[816].

Αναμφίβολα η σημαντικότερη πόλη της περιοχή ήταν η Φωτική, που διέθετε και το νομικό καθεστώς *πόλις*. Το κάστρο που υψώνεται στο λόφο κοντά στη **Φωτική** και πάνω από την Παραμυθιά, έχει ταυτιστεί μ'αυτό του **Αγίου Δονάτου**, ένα από τα αναφερόμενα με το ίδιο όνομα από τον Προκόπιο κάστρα. Το δεύτερο με το ίδιο όνομα κάστρο πιστεύουμε ότι θα μπορούσε να είναι αυτό κοντά στον οικισμό του Ζερβοχωρίου, στο πεδινό τμήμα του οποίου αναπτύχθηκε ένας οικισμός, στον οποίο ανήκε η βασιλική που ανασκάφτηκε εκεί. (Βλ. Ζερβοχώρι)

Η ταύτιση της πόλης **Εύροιας** με τον οικισμό της Γλυκής μας έχει προβληματίσει αρκετά, όπως άλλωστε και άλλους ερευνητές, και τους προβληματισμούς μας αυτούς τους εκθέτουμε παρακάτω, όπου αναπτύσσεται η επιχειρηματολογία, βάση της οποίας απορρίπτουμε την μέχρι σήμερα αποδεκτή ταύτιση[817].

Στην ευρύτερη περιοχή της Θεσπρωτίας έχουν ανασκαφεί τουλάχιστον επτά **βασιλικές:** δύο στη Φωτική, από μια στο Λαδοχώρι, στη Γλυκή, στην Κρυσταλλοπηγή, στον κάμπο Ζερβοχωρίου, στη Βέλλιανη και πιθανότατα στη Ρίζιανη. Οι τελευταίες αποτελούν σοβαρές ενδείξεις για την ύπαρξη οικισμών, για τους οποίους όμως δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία.

Οι περισσότεροι παλαιοχριστιανικοί οικισμοί της Θεσπρωτίας θεωρούμε ότι ήταν ατείχιστοι. Ωστόσο σε κοντινά υψώματα υπήρχαν οχυρώσεις, όπου μπορούσαν να καταφεύγουν σε περιπτώσεις κινδύνου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι οικισμοί του Λαδοχωρίου και της Φωτικής.

---

[815] Γενικόλογο είναι το άρθρο του W.Bowden, Thesprotia in the context of roman and Late Antique Epirus, στο *Thesprotia Expedition* I, 2009, σ.167κ.ε. Επίσης βλ.Forsén 2011 σ.1κ.ε. και ιδιαίτερα από τη σ.21κ.ε.

[816] Forsén, Forsén, Lazari, Tikkala 2011, σ.73κ.ε.

[817] Βλ. στη σ.149.ε.

Υπάρχουν ωστόσο και περιπτώσεις οχυρώσεων, όπως αυτές στο Κούτσι, το Κασνέτσι, τη Μάλτσανη κ.ά. που έχουν βεβαιωμένη φάση ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, αλλά δεν μπορούν για την ώρα να συσχετιστούν με κάποιους οικισμούς. Δεν αποκλείεται πολλές από αυτές να προορίζονταν όχι για την προστασία οικισμών αλλά για τη φύλαξη στρατιωτικών σημείων ή οδικών αρτηριών και περασμάτων.

Στην περιοχή έχουν επίσης εντοπιστεί αρκετές αγρεπαύλεις, (είναι γνωστό ότι ο Τίτος Π. Αττικός διατηρούσε αγρέπευλη στις εκβολές του Καλαμά), όπως αυτές στη Νέα Σελεύκεια, στη Μαστιλίτσα, με σημαντικότερη την έπαυλη στη θέση Ζάβαλι νότια του κόλπου της Ηγουμενίτσας, σε μικρή απόσταση από τον οικισμό του Λαδοχωρίου.

- **Αγ. Κυριακή (Πόποβο)- περιοχή Σουλίου**

Στην Αγία Κυριακή πιθανολογείται από τον Σ.Δάκαρη η ύπαρξη ατείχιστης κώμης. Βρίσκεται ανατολικά της Παραμυθιάς, στη διάβαση προς Δωδώνη. Έχουν βρεθεί νομίσματα ρωμαϊκής περιόδου και στη θέση «Τρόχαλα» αναφέρονται κιβωτιόσχημοι τάφοι[818].

- **Ad Dianam**

Αναφέρεται ως σταθμός στον πίνακα του Peutinger, μεταξύ του Βουθρωτού και του Γλυκέως λιμένος. Ο σταθμός τοποθετείται κοντά στη Γιτάνη[819].

- **Αργυρότοπος (**βλ. Κούτσι)
- **Αυλότοπος**

Στον Αυλότοπο βρέθηκε χρυσό νόμισμα του Ιουστινιανού[820] (πιν.37δ). Στα όρια του οικισμού και του γειτονικού οικισμού του Τσαγγαρίου βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα που χρονολογήθηκαν από την αρχαιότητα έως τον 4ο αιώνα, εποχή που τεκμηριώνεται από την ανεύρεση νομισμάτων του Μ. Κωνσταντίνου.

- **Βέλλιανη** βλ. Χρυσαυγή
- **Γαρδίκι Φιλιατών**

Στη νότια πλευρά του αρχαίου τείχους υπάρχει νεότερος πύργος[821], η ανέγερση του οποίου δεν είναι ακριβώς χρονολογημένη. Ακτέριστες ταφές που βρέθηκαν στις υπώρειες του λόφου χρονολογήθηκαν γενικά στους χριστιανικούς χρόνους.

---

[818] Δάκαρης 1972, σ.199 και σημ. 488.

[819] Hammond 1067, σ.86.

[820] *ΑΔ* 47(1992), Β1, Χρονικά σ. 326 (Β.Παπαδοπούλου).

[821] Δάκαρης 1972, σ. 206. *ΑΔ* 27(1972), Β2, Χρονικά, σ. 443-4.

- **Γεροπλάτανος Πηγαδουλίων**

Βρέθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα ρωμαϊκής οικίας[822].

- **Γιτάνη ή Γίτανα**

Η σημαντική αυτή αρχαία Θεσπρωτική πόλη (καταστράφηκε μετά τη μάχη της Πύδνας το 168μ.χ.) δεν φαίνεται να ακμάζει κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο, αφού μέχρι στιγμής εντοπίζεται σποραδική μόνο κατοίκηση. Ενάμισι χιλιόμετρο δυτικά της θέσης, στη δεξιά όχθη του Καλαμά έχει βρεθεί ένας μεγάλος αριθμός κεράμων και άλλων πήλινων ευρημάτων, ανάμεσα στα οποία κέραμος με την επιγραφή AD DIANAM, με βάση την οποία ο Hammond διατύπωσε την άποψη ότι ο ρωμαϊκός σταθμός που αναφέρεται στον πίνακα του Peutinger βρισκόταν στη θέση εκείνη και όχι στη Φωτική. Στην ίδια περίπου θέση υπάρχουν λείψανα αρχαίου γεφυριού, απ᾽όπου περνούσε ο παραλιακός ρωμαϊκός δρόμος[823].

- **Γλυκή (Εύροια;)**

Στον οικισμό της Γλυκής[824] που βρίσκεται κοντά στη βόρεια κοίτη του Αχέροντα[825], 30χλμ. νότια της Παραμυθιάς, σώζονται οικοδομικά λείψανα, τα οποία, μαζί με άλλα κινητά ευρήματα πιστοποιούν την ύπαρξη ατείχιστης κώμης, που άκμασε κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Στους νότιους πρόποδες του λόφου, όπου βρίσκεται το παρεκκλήσι του Προφήτη Ηλία, υπάρχει τάφος λαξευμένος στο βράχο, που έχει χρονολογηθεί τη ρωμαϊκή ή την παλαιοχριστιανική περίοδο[826].

Κατά μια άποψη η θέση της Γλυκής ταυτίζεται με το αρχαίο Ομφάλιον[827], καθώς και με την παλαιοχριστιανική πόλη Εύροια, γνωστή από γραπτές πηγές[828], όπου κατά την παράδοση έκτισε με αυτοκρατορική χορηγία περικαλή ναό ο επίσκοπος Δονάτος, στον οποίο ενταφιάστηκε[829].

---

822 *ΑΔ* 50(1995), Β2, Χρονικά, σ.442κ.ε. *BCH* 125(2001), σ.879.

823 Δάκαρης 1972, σ. 204-5, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

824 Γενικά για τη Γλυκή, βλ. Soustal, Koder 1981, λήμμα Γλυκή, σ.158. Δάκαρης 1972, σ.137, 200κ.ε. Επίσης βλ. Πάλλας 1983, σ.547κ.ε.

825 Αραβαντινός 1856, σ.40, ο οποίος αναφέρει ότι ο ποταμός ήταν πλεύσημος έως την πόλη.

826 Δάκαρης 1972, σ. 200κ.ε. Karatzeni 2001, σ.170.

827 Δάκαρης 1972, σ.136, σημ.483, όπου διευκρινίζει ότι δεν πρόκειται για το Ομφάλιον της Χαονίας, αλλά για το Ομφάλιον στην περιοχή του Κάτω Αχέροντα.

828 Για την πόλη Εύροια, βλ. παρακάτω στη σ.149κ.ε.

829 Leake 1835, IV, σ.56κ.ε., ο οποίος πρώτος ταύτισε τη Γλυκή με την Εύροια και τον οποίο ακολούθησαν πολλοί άλλοι ερευνητές. Ωστόσο η ταύτιση τόσο του Leake, όσο και του Δάκαρη, έρχεται σε αντίθεση με το γνωστό χωρίο του Προκοπίου ο οποίος αναφέρει ότι.....*"Ην δέ τις*

Στο κέντρο περίπου του σημερινού οικισμού σώζονται τα ερείπια μιας τρίκλιτης μεσοβυζαντινής βασιλικής (πιν.37ε), στην οποία εντοπίζεται οικοδομικό υλικό (γρανιτένιοι κίονες, ιωνικές βάσεις, θραύσματα κιονοκράνων κ.α.) σε δεύτερη χρήση (πιν.37στ), που προέρχονται από ένα σημαντικό και μεγάλων διαστάσεων κτίριο.

Ο μεσοβυζαντινός ναός έχει κτισθεί στη θέση παλαιότερου παλαιοχριστιανικών χρόνων, ο οποίος ταυτίστηκε με το ναό που έκτισε ο άγιος Δονάτος[830] και για το λόγο αυτό χρονολογήθηκε στον 4ο αιώνα. Τα οικοδομικά λείψανα της βασιλικής αυτής είναι πενιχρά και δύσκολα μπορεί να επιβεβαιωθεί η άποψη αυτή. Όπως έχουμε αναφέρει και αλλού η ταύτιση της Γλυκής με την Εύροια αμφισβητείται και κατ'επέκταση και αυτή της βασιλικής με το ναό του Αγίου Δονάτου. Ωστόσο το τοπογραφικό αυτό θέμα δεν έχει λυθεί και παραμένει πάντα επίκαιρο.

- **Γλυκύς λιμήν (Όρμος Αμμουδιάς)**

Επικράτησε να λέγεται έτσι κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους ο λιμήν της Θεσπρωτικής πόλης Ελέας[831]. Λόγω των προσχώσεων που δέχθηκε από τον ποταμό Αχέροντα περιορίστηκε κατά πολύ η ευρωστία του όρμου. Αναφέρεται σε itineratia ως σταθμός του ρωμαϊκού δρόμου που οδηγούσε από το Βουθρωτό στη Νικόπολη[832] (πιν.8). Διατήρησε τη σπουδαιότητά του και κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου και συνετέλεσε στην ανάπτυξη του οικισμού της Γλυκής με τον οποίο επικοινωνούσε δια του ποταμού που διαρρέει πολύ κοντά σ'αυτόν. Από την Άννα Κομνηνή (Αλεξιάς, 4.33) είναι γνωστό ότι το 1084 διαχείμασε εδώ ο στόλος του Νορμανδού ηγεμόνα της Κάτω Ιταλίας Ροβέρτου Γυισκάρδου. Αναμφίβολα το λιμάνι συνετέλεσε στην ανάπτυξη του του οικισμού της Γλυκής, που επικοινωνούσε με τον Αχέροντα ποταμό ο οποίος διαρέει κοντά στον οικισμό.

ενταυθα πόλις αρχαία, ύδασιν επιεικώς κατακορής ουσα, ονόματός τε της του χωρίου φύσεως [αξίου επιτυχούσα] Εύροια γάρ ανέκαθεν ωνομάζετο..Προκόπιος, *Περί Κτισμάτων, IV, 39-42.*

830 *ΠΑΕ* 1953, σ.159, *ΠΑΕ* 1954, σ.194 και *ΠΑΕ* 1970, σ. 82κ.ε. *ΠΑΕ* 1972, σ.99κ.ε., Δάκαρης 1972, σ.136-37,201.

831 Στη θέση Στίγκια, νότια της πιθανής προϊστορικής ακρόπολης, στη Γλώσσα, το βόρειο βραχίονα της Αμμουδιάς, υπάρχει οικισμός που ταυτίζεται από το Θουκυδίδη (1.46.3) με το ακρωτήριο Χειμέριο. Ο οικισμός πιθανότατα χρησίμευε ως επίνειο της Εφύρας και μετά το 343/2 π.Χ. της Ελεάτιδος και της Ελέας, βλ. Δάκαρης 1972, σ. 63, 210, 134.

832 Ο Γλυκής λιμήν αναφέρεται από τον Στράβωνα 7.7.5. Βλ. επίσης στο κεφάλαιο το σχετικό με τους οδικούς άξονες της Ηπείρου, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Επίσης βλ. Hammond 1967, χαρ.17, σ.691 και Δάκαρης 1972, σ.210.

- **Γουλγάρα (ύψωμα)**

Βρίσκεται βόρεια της πεδιάδας της Πλαταριάς και ανατολικά των υψωμάτων Βελανιδιά και Στέρνα. Στην κορυφή της Γουλγάρας υπάρχει μικρής έκτασης αποσπασματικά σωζόμενη αρχαία οχύρωση, κατασκευασμένη από αδρά πελεκημένους λίθους, διαφόρων μεγεθών. Εντοπίστηκε επίσης ημικυκλικός πύργος και τμήματα τοιχοποιιών περισσότερο επιμελημένης κατασκευής, που δεν έχουν χρονολογηθεί με ασφάλεια. Οικιστικά κατάλοιπα έχουν εντοπιστεί στην κορυφή Στέρνα και στην κορυφή του υψώματος Φροσύνη.

- **Δόλιανη ή Ντόλιανη (Φανοτή)**

Ταυτίζεται με την αρχαία Φανοτή, η οποία αναφέρεται από τις ρωμαϊκές πηγές[833]. Πρόκειται για τειχισμένο οικισμό (έκτασης περίπου 50 στρεμάτων) στην κορυφή λόφου δυτικά του οικισμού Γεροπλάτανου[834]. Διατηρούνται ερείπια ισοδομικού τείχους, με εσωτερική ακρόπολη και εντοπίζονται επισκευές ρωμαϊκής περιόδου, που έχουν χρονολογηθεί στον 3ο αιώνα[835], αλλά και μεταγενέστερων χρόνων. Βρέθηκαν επίσης λιγοστά όστρακα και νομίσματα παλαιοχριστιανικών χρόνων, ενώ έχουν διαπιστωθεί ότι κάποιες από τις οικίες έχουν επαναχρησιμοποιηθεί και την περίοδο που εξετάζουμε[836].

Η θέση του οικισμού υπήρξε πολύ σημαντική και θεωρείται πιθανή η επισκευή της οχύρωσής του κατά την υστερορωμαϊκή εποχή[837], αφού βρισκόταν κοντά στην οδική αρτηρία που ένωνε την τη Νικόπολη με την Ιλλυρία.

Η διέλευση σλαβικών φύλλων από την περιοχή αποτυπώνεται στην ονομασία Ντόλιανη. Η πόλη είναι από τις λιγοστές στη Θεσπρωτία με

---

833 Η πόλη αναφέρεται από τους Πολύβιο, 27.16.4 και Τ.Λίβιο, 43.21. 4 και 45.26 στην περιγραφή των γεγονότων του 170/169 π.Χ., όταν ο στρατηγός Άππιος Κλαύδιος επεχείρησε να καταλάβει την πόλη. Αντίθετα ο Hammond τοποθετεί τη Φανοτή στη Ραβενή, στα σύνορα των νομών Θεσπρωτίας-Ιωαννίνων, Hammond 1967, σ.676.

834 Δάκαρης 1972, σ.39-40,112,131 και 154κ.ε.

835 Κάντα, Λάμπρου 2008, σ.37.

836 Δάκαρης 1972, σ.39κ.ε., 112, 154-156, 206. Karatzeni 2001, σ.170. Κατά τις εργασίες ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου, περιμετρικά του δυτικού πύργου της αρχαίας οχύρωσης βρέθηκε νεκροταφείο και επί του πύργου ναίσκος, που χρονολογήθηκε στα υστεροβυζαντινά χρόνια, βλ. Λάμπρου 2006, σ. 262.

837 Κάντα, Λάμπρου 2008, τις εικόνες στη σ.41 και 42, όπου οι επισκευές χρονολογούνται στη βυζαντινή εποχή. Θεωρώ ότι η χρονολόγηση αυτή θα πρέπει να επανεξεταστεί. Δεν είναι δυνατόν και με δεδόμενη την συνέχιση της κατοίκησης στην πόλη, αλλά και στην γύρω περιοχή, οι οχυρώσεις της Ντόλιανης, μετά την καταστροφή τους από τους ρωμαίους, να επισκευάστηκαν μόλις τη βυζαντινή εποχή.

βεβαιωμένη διαχρονική κατοίκηση, έως και τον 19ο αιώνα[838]. Τη ρωμαϊκή εποχή και την περίοδο που εξετάζουμε θεωρείται πολύ πιθανή η κατοίκηση να συνεχίστηκε και στο πεδινό τμήμα της περιοχής, γεγονός που έμμεσα βεβαιώνει η ανεύρεση ρωμαϊκού λουτρού, με χρήση έως και τον 5ο αιώνα, κοντά στην παλαιά εθνική οδό και τα λείψανα κτιρίου κοντά στη Δράμεση.

- **Δυμόκαστρο**

Ταυτίζεται με την αρχαία Ελίνα[839], πόλη οχυρωμένη που αναπτύσσεται στο λόφο πάνω από το Καραβοστάσι. Πρόκειται για όρμο με βαθειά νερά, κατάλληλο για ελλιμενισμό, αφού κατά την αρχαιότητα η θάλασσα εισχωρούσε κατά 150μ. βαθύτερα στην πεδιάδα και δημιουργούσε ένα ευρύχωρο λιμάνι. Παρουσιάζει ανάπτυξη κατά τα ελληνιστικά χρόνια, όταν γίνεται επέκταση του τείχους προς το λιμάνι.

Η οχύρωση της Ελίνας-Δυμοκάστρου σώζει ρωμαϊκή οικοδομική φάση[840] που πιθανότατα σχετίζεται με τη λειτουργία του λιμανιού κατά την περίοδο αυτή. Παρά την έλλειψη επαρκούς και χρονολογικά τεκμηριωμένου αρχαιολογικού υλικού (αναφέρεται χάλκινο νόμισμα του 4ου αι. και ρωμαϊκοί αμφορείς) θεωρούμε πολύ πιθανή τη συνέχιση κατοίκησης της πόλης και την εποχή που εξετάζουμε.

- **Ελέα** βλ. Χρυσαυγή
- **Ελευθεροχώρι**

Στο Ελευθεροχώρι Παραμυθιάς έχει ανασκαφεί κεραμικός κλίβανος και λείψανα κτιρίων της υστερορωμαϊκής περιόδου[841]. Ανασκαφή κοντά στην παλιά βρύση έφερε στο φως τμήματα μαρμάρινων κιονίσκων με ελικοειδείς ραβδώσεις και μαρμάρινου θωρακίου με διάκοσμο ανάγλυφων ταινιών που τέμνονται[842]. Βρέθηκε επίσης ικανός αριθμός νομισμάτων, μεταξύ των οποίων αναγνωρίστηκαν νομίσματα του Θεοδοσίου και του Ζήνωνα. Η ύπαρξη ευρημάτων στην περιοχή υποδηλώνει τη διαχρονική σημασία της θέσης που αποτελούσε πέρασμα από τη Θεσπρωτία στα ενδότερα της Μολοσσίας, που φαίνεται ότι δεν έχασε ποτέ τη σπουδαιότητά της.

---

838 Ρήγινος 2007, σ.164κ.ε. Ενδεικτικό είναι ένα βυζαντινό εφυαλωμένο πινάκιο με παράσταση γρύπα που προέρχεται από εκεί, βλ. Κάντα-Κίτσου, Πάλλη, Αναγνώστου 2008, σ.25.

839 Δάκαρης 1972, σ.102-104, 203. Ρήγινος 2007, σ.165.

840Δάκαρης 1972, σ.146, 203. Karatzeni 2001, σ.170 και Λάζαρη, Τζωρτζάτου, Κουντούρη, 2008.

841 *ΑΔ* 55(2000), σ.619κ.ε. (Ν.Βασιλικού). *ΕΥΠΠΟ* 3(1999), σ.217 και *BCH* 124(2000), σ. 851.

842 *ΑΔ* 55(2000), σ.619κ.ε. εικ.31(Ν.Βασιλικού).

- **Εύροια**

Σημαντική πόλη της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου για την οποία υπάρχουν πολλές πληροφορίες σε γραπτές πηγές, η οποία όμως μέχρι σήμερα δεν έχει ταυτιστεί με βεβαιότητα. Την Εύροια[843] αναφέρει για πρώτη φορά ο Ερμείας ο Σωζομενός[844], εκκλησιαστικός ιστορικός του 5ου αιώνα. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι ο Δονάτος, επίσκοπος της πόλης γύρω στα τέλη του 4ου αιώνα, εξόντωσε με θαύμα του ένα δράκοντα, που ταλαιπωρούσε την περιοχή γύρω από την πόλη. Ο Σωζομενός στην *Ιστορία* του κάνει κάποιες ενδιαφέρουσες τοπογραφικές αναφορές, τις οποίες αξίζει να μνημονεύσουμε. Αναφέρει ότι το θαύμα του επισκόπου συνέβη στη θέση «*Χαμαιγέφυραι κουτά στη λεωφόρο*» και ότι με θαύμα του επίσης ο Δονάτος έκανε να αναβλύσει νερό η άνυδρη γη γύρω από την πόλη, για το οποίο θαύμα ήταν " *μάρτυρες οἱ τὴν Σωρείαν[845] οἰκοῦντες, κώμην Εὐροίας*." Αναφέρει επίσης ότι στην πόλη υπήρχε *«τάφος ἐπίσημος τάφος, εὐκτήριός τε οἶκος ἀπ'αυτόῦ τὴν ἐπωνυμίαν ἔχων».*

Για την Εύροια γίνεται επίσης λόγος και από τον συναξαριστή του αγίου Δονάτου, κατά τον οποίο ο άγιος έγινε επίσκοπος Εύροιας " *ἐν χρόνοις τοῦ Θεοδοσίου τοῦ μεγάλου. Ἐν δέ τη αὐτῇ πόλει* ***χωρίον*** *ἦν, ὄνομα αὐτῷ* ***Σωρεία*** *ἐν ᾧ ἦν πηγή ὑδατος και ὅσοι ἀν ἐξ αὐτῆς ἔπινου παρά τῷ θανάτῳ παρεδίδουτο*". Ο άγιος ζήτησε και πήρε από τον αυτοκράτορα έγγραφη διαταγή και χρήματα και έκτισε ναό κοντά στο Ομφάλιο *"και του ἴδιου εὐπρεπίσας τάφου καί εἰς μακρόν γῆρας ἐλάσας ἀπῆλθε προς Κύριον".* Η πόλη αναφέρεται επίσης στο *Συνέκδημο*, ως έχουσα τη νομική υπόσταση *πόλις*, ενώ καθ'όλη σχεδόν τη διάρκεια του 5ου αιώνα μνημονεύονται αρκετοί επίσκοποί της. Το 536 ο επίσκοπός της αναγράφεται στα πρακτικά της Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως.

Λίγα χρόνια αργότερα ο Προκόπιος[846], περιγράφοντας τα έργα του Ιουστινιανού, δίνει μια μικρή αλλά ενδιαφέρουσα περιγραφή της πόλης: *"Ἦν δέ τις ἐνταῦθα πόλις ἀρχαία, ὕδασιν ἐπιεικῶς κατακορής οὖσα, ὀνόματός τε τῆς τοῦ χωρίου φύσεως [ἀξίου ἐπιτυχούσα] Εὔροια γάρ ἀνέκαθεν ὠνομάζετο.*

---

[843] Δάκαρης 1972, σ.136-37, 200-201. Soustal, Koder 1981, λήμμα Γλυκή σ. 158. Πάλλας 1983, σ.547κ.ε.

[844] Ερ. Σωζομενού, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, P.G. τ. 67, στ. 1497.

[845] Στη νότιο Αλβανία υπάρχει τοποθεσία που αναφέρεται ως Σωρωνειά. Σύμφωνα δε με την τοπική παράδοση *…Η Σωρωνειά είναι χωριό η Βρίνα πισκοπή,* βλ. Μπαράς 1994, σ.147.

[846] Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, IV, 1, 42-44.

Από το ίδιο χωρίο γίνεται επίσης γνωστό ότι ο Ιουστινιανός προκειμένου να προστατεύσει τους κατοίκους της πόλης[847] από τις βαρβαρικές επιδρομές τους μετέφερε σε μια άλλη θέση. Η μετακίνηση των κατοίκων της πρέπει να έγινε μεταξύ των ετών 551 και 555 και η νέα πόλη, η οποία αναφέρεται στο *Συνέκδημο* ως **Εύροια Ακνίου[848]**, βρισκόταν, κατά την περιγραφή του Προκοπίου, σε μικρό νησάκι στο μέσον μιας λίμνης. Για την προστασία των κατοίκων της Εύροιας ο Ιουστινιανός τείχισε τη νέα πόλη: τ*αύτης δέ τῆς Εὐροίας οὐ πολλῷ ἄποθεν λίμνη κέχυται καὶ νῆσος κατά μέσον ἀνέχει καὶ λόφος αὐτῇ ἐπανέστηκε. Διαλείπει δέ ἡ λίμνη τοσοῦτον, ὅσον τινά ἐν εἰσόδου μοίρα τῇ νήσῳ λελεῖφθαι ἔνθα δή βασιλεὺς τοὺς τῆς Εὐροίας μεταβιβάσας οἰκήτορας, πόλιν ὀχυρωτάτην οἰκοδομησάμενος ἐτειχίσατο.* Ο Προκόπιος δεν μνημονεύει το όνομα της νέας πόλης, σε άλλο σημείο όμως του βιβλίου του αναφερόμενος στα φρούρια που έκτισε ο Ιουστινιανός, αναφέρει το φρούριο **Ευρώπη,** το οποίο κατά μια άποψη ταυτίζεται με την Εύροια.

Σύμφωνα με πηγές τον 6ο αιώνα η Εύροια, υπέστη βαρβαρικές επιδρομές, που ανάγκασαν τους κατοίκους της να καταφύγουν στην Κασσώπη της Κέρκυρας. Οι κάτοικοί της φεύγοντας πήραν μαζί τους και το λείψανο του αγίου Δονάτου, το οποίο και εναπέθεσαν στο ναό του Αγίου Ιωάννη στο κάστρο της Κασσώπης[849]. Η Εύροια εξακολουθεί να εμφανίζεται με το κανονικό της όνομα στα Πρακτικά της Συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως το 536[850]. Μαρτυρείται επίσης και σε σημείωμα φερόμενο ως της εικονομαχικής περιόδου.

Η θέση της (παλαιάς) Εύροιας δεν έχει μέχρι σήμερα επιβεβαιωθεί. Η ταύτιση της πόλης έχει προβληματίσει πολλούς ερευνητές ήδη από τον 19ο

---

847 Ο Προκόπιος αναφέρει ότι η θέση της ήταν ακατάλληλη για οχύρωση, λόγω των πολλών νερών που υπήρχαν γύρω της.

848 Για την Εύροια Ακνίου, βλ. εκτενέστερα στη σ.131 κ.ε., όπου τα σχετικά με την πόλη των Ιωαννίνων.

849 Για τη διένεξη μεταξύ του επισκόπου Ευροίας Ιωάννη και Κασσώπης Αλκίσωνα, βλ. Χρυσός 1981, σ.74κ.ε. Τα γεγονότα αυτά είναι κυρίως γνωστά από τρεις επιστολές του πάπα που γράφτηκαν ανάμεσα στα έτη 603 και 604. Εκτός από την διένεξη των δύο επισκόπων σημαντικές είναι και κάποιες άλλες πληροφορίες, όπως ότι ο μητροπολίτης Νικοπόλεως (ο οποίος επίσης έλαβε μέρος στη διένεξη) ήταν ο Ανδρέας, ότι στο κάστρο της Κασσώπης υπήρχε ναός του Αγίου Ιωάννη και ότι οι κάτοικοι της Εύροιας μαρτυρημένα παρέμεναν στην Κασσώπη έως και την εποχή αυτή.

850 Πάλλας 1983, σ.558κ.ε.

αιώνα[851]. Το ίδιο ισχύει και για τη νέα πόλη Εύροια Ακνίου, στην οποία εγκαταστάθηκαν οι κάτοικοι της (παλαιάς) Εύροιας.

Αρκετοί ερευνητές (η επικρατέστερη άποψη), όπως προαναφέραμε την τοποθετούν στη Γλυκή και ταυτίζουν την παλαιοχριστιανική **βασιλική** που εντοπίστηκε κάτω από τη μεσοβυζαντινή βασιλική, που έχει ανασκαφεί στο κέντρο σχεδόν του οικισμού, με το ναό του Αγίου Δονάτου[852]. Ωστόσο ένα σημαντικό στοιχείο που αποτρέπει την ταύτιση της Εύροιας με τη Γλυκή είναι το γεγονός ότι η Γλυκή αναφέρεται με το όνομα αυτό στις πηγές ήδη από τη βυζαντινή περίοδο παράλληλα με την Εύροια. Άρα οι δύο πόλεις δεν μπορούν να ταυτιστούν.

Ο Δάκαρης τοποθετεί την Εύροια Ακνίου στο κάστρο των Ιωαννίνων, άποψη που δέχονται και οι Soustal και Koder[853], για το οποίο έχουμε εκφράσει τις αντιρρήσεις μας. Ο Δ.Τριανταφυλλόπουλος προτείνει το Καστρί του νομού Πρέβεζας, κοντά στο Νεκρομαντείο, νότια του οποίου υπήρχε λίμνη και η θέση της ήταν κοντά στη Γλυκή[854].

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον ωστόσο παρουσιάζει η άποψη του Α.Πετρίδη που ταυτίζει την Εύροια με τον οικισμό Βρίνα στη σημερινή νότια Αλβανία, που βρίσκεται κοντά στη λίμνη του Βουθρωτού. Άλλωστε και το όνομα Βρίνα μπορεί να θεωρηθεί παραφθορά του ονόματος Εύροια.

Ο Πετρίδης[855] ταυτίζει την κώμη Σωρείαν με τον οικισμό Σωρωνειά (ερειπωμένη ήδη στην εποχή του) νότια της επαρχίας Δελβίνου. Πιστεύει επίσης ότι η Νέα Εύροια θα πρέπει να αναζητηθεί σε νησάκι της λίμνης, χωρίς όμως να διευκρινίζει την ακριβή της θέση[856]. Ο Πετρίδης, όπως και ο Ζ.Μολοσσός, συνέγραψε το άρθρο του το 1879 και οπωσδήποτε η ελώδης περιοχή γύρω από τη Βρίνα δεν είχε δεχθεί εγγειοβελτιωτικές επεμβάσεις που άλλαξαν τη

---

[851] Αραβαντινός 1856, σ.2 και σ.53, ο οποίος την τοποθετεί στη θέση της Φωτικής, κοντά στην Παραμυθιά.

[852] Άλλοι μελετητές «προχώρησαν» ακόμη περισσότερο και ταύτισαν και τη μεσοβυζαντινή βασιλική με το ναό του αγίου Δονάτου, βλ. K.Vanderheyde, Les reliefs de l'eglise Saint-Donat à Glyki, *BCH* 121/II(1997), σ.697κ.ε.

[853] Soustal, Koder 1981, λήμμα Γλυκή, σ.158.

[854] Τρανταφυλλόπουλος 1994, σ.299κ.ε., όπου εκτενέστατη βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα.

[855] Πετρίδης 1879, τ.3, τευχ.20, σ.123κ.ε. Η άποψη του Πετρίδη συγκλίνει με αυτή με αυτή του Ζώτου Μολοσσού, που και αυτός τοποθετεί την πόλη κοντά στο χωριό Βρίνα, βλ. Ζ.Μολοσσός, *Ηπειρωτικαί Μελέται*, τ.4, Αθήναι 1878, σ.208.

[856] Ο Πετρίδης αναφέρει ότι ερείπια της παλαιάς πόλης φαίνονται κοντά στη Βρίνα και της νέας στο νησί, χωρίς όμως άλλες πληροφορίες.

φυσιογνωμία της. Χαρακτηριστικό πάντως είναι ότι η τοπική παράδοση αναφέρει ότι *«Η Σωρωνειά είναι χωριό, η Βροίνα Πισκοπή»* και πιστεύεται ότι τα σημερινά τοπωνύμια Σωρωνειά και Βρίνα διασώζουν τα ονόματα των αρχαίων πόλεων Σωρεία και Εύροια[857]. Στην ίδια περιοχή είναι πολύ έντονη ακόμη και σήμερα η παράδοση η σχετική με τον άγιο Δονάτο

Η Εύροια αναφέρεται επίσης ως έδρα επισκόπου στο βιβλίο *Περί Θεμάτων* του Κων/νου Πορφυρογέννητου. Αντίθετα δεν γίνεται λόγος για αυτή στους επισκοπικούς καταλόγους του Λέοντος του Σοφού[858]. Αντίθετα η Γλυκή το 1205 εμφανίζεται στις ιστορικές πηγές ως κέντρο του ομώνυμου χαρτουλαράτου, ενός κατεπανικίου της Βαγενετίας και το 1336 ως επισκοπή. Συνεπώς η Εύροια δεν μπορεί να ταυτιστεί με τη Γλυκή, η οποία επίσης αναφέρεται κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή με το όνομά της .

- **Εφύρα**

Μετονομάστηκε σε Κίχυρο μετά το 343/2 π.Χ., όταν ο Φίλιππος υπέταξε τις αποικίες των Ηλείων στην Κασσωπαία[859]. Στη θέση «Ντερέσκο» αποκαλύφθηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι του 2ου αι. μ.Χ.[860] Μεταξύ των πηλίνων ειδωλίων που βρέθηκαν στον υποτιθέμενο ιερό της Περσεφόνης, στους δυτικούς πρόποδες του λόφου του Νεκρομαντείου, περιλαμβάνονται και λίγα όστρακα υστερορωμαϊκών χρόνων[861].

- **Ζερβοχώρι**

Στο ύψωμα Άγιος Δονάτος Ζερβοχωρίου υπάρχουν λείψανα αρχαίας οχύρωσης[862] (πιν.38α). Η επιφανειακή έρευνα έφερε στο φως και ευρήματα του 1ου και 2ου αι. μ.Χ. Οι ανασκαφές αποκάλυψαν επίσης τη χρήση της θέσης και

---

857 Μπαράς 1994, σ.147κ.ε. ο οποίος αναφέρει και άλλες σχετικές παραδόσεις.

858 Τελευταία φορά αναφέρεται στο αμφιλεγόμενο τακτικό Paris Gr.1555. Επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζει και το άρθρο της Φ.Ευαγγελάτου-Νοταρά σχετικά με νεότερες αναφορές σχετικές με την Εύροια, βλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά 1985, σ.115κ.ε. Επίσης για την Εύροια βλ. Follieri 1996, σ.13-16.

859 Γενικά για την Εφύρα βλ. Δάκαρης 1972, σ. 62, 133, 199.

860 Δάκαρης 1958, σ.112.

861 Δάκαρης 1972, σ.199.

862 M.Suha The fortification Walls of Agios Donatos στο *Thesprotia expedition I towards a regional history,* Helsinki 2009, σ. 119.

κατά την πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ παράλληλα βρέθηκε και μικρός αριθμός υστερορωμαϊκών οστράκων[863].

Η οχύρωση έχει διαστάσεις 215μ. μήκος ενώ το πλάτος της κυμαίνεται από 20-70μ. Μολονότι η θέση δεν φαίνεται να κατοικήθηκε συστηματικά μετά από τις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. η ονομασία της Άγιος Δονάτος[864] δελεαστικά μας οδηγεί να αναζητήσουμε εδώ το δεύτερο ομώνυμο κάστρο που αναφέρει ο Προκόπιος. Το παραπάνω ενισχύεται από τη **βασιλική** που αποκαλύφθηκε στον κάμπο Ζερβοχωρίου, στη θέση «Παλιοκκλήσι». Πρόκειται για τρίκλιτη δρομική βασιλική (πιν.38β), που ανασκάφηκε κατά τις εργασίες αναδασμού στον κάμπο Ζερβοχωρίου. Η βασιλική έχει εμβαδόν 286τ.μ. και διαστάσεις 20Χ14,30μ. Τα κλίτη στο δυτικό άκρο τους επικοινωνούν μέσω τριών ανοιγμάτων με το νάρθηκα, που έφερε έξι δωμάτια στη βόρεια πλευρά. Μια ορθογώνια εκβάθυνση σε πρόσκτισμα στη βόρεια πλευρά, αποτελούσε την κολυμπήθρα του βαπτιστηρίου. Η βασιλική, σήμερα απομονωμένη, ανήκε σε οικισμό, που δεν έχει εντοπιστεί, οι κάτοικοι του οποίου σε περίπτωση κινδύνου κατέφευγαν στο λόφο όπου το ονομαζόμενο (δεύτερο) κάστρο του Αγίου Δονάτου, αν και που κοντά υπάρχει και το μικρό οχυρό της Κότετζα, όπου εντοπίστηκαν λείψανα υστερορωμαϊκής περιόδου[865].

- **Ηγουμενίτσα**[866] (Λαδοχώρι-Σύβοτα)

Η περιοχή του κόλπου της Ηγουμενίτσας αρχίζει να κατοικείται συστηματικά το νωρίτερο από τα τέλη του 1ου αι. μ.Χ., όταν πλέον η περιοχή αποκτά ιδιαίτερη σημασία για το εμπόριο με τη Δύση. Στη θέση Λαδοχώρι και στην περιοχή του Ξενία της Ηγουμενίτσας[867] έχουν εντοπιστεί οικοδομικά λείψανα και νεκροταφεία ρωμαϊκής και κυρίως υστερορωμαϊκής περιόδου[868].

---

[863] Ερευνητικό Πρόγραμμα «Αποστολή στη Θεσπρωτία». Αναφορά για την περίοδο 2006. Ρήγινος, Λάζαρη 2007, σ.89κ.ε. Δρόσου 2006, σ.281-282. Επίσης βλ.Forsén 2011 σ.17κ.ε., σημ.74 και Forsén, Forsén, Lazari, Tikkala 2011, σ.93κ.ε. και 109κ.ε.

[864] Πήρε το όνομα από τον ναίσκο του ομώνυμου αγίου που υπάρχει εντός της οχύρωσης. Ο ναίσκος είναι σχετικά νεότερος αλλά στις τοιχοποιίες του έχουν ενσωματωθεί σπόλια. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρονολόγηση ενός από τους τάφους του μικρού κοιμητηρίου που υπάρχει εκεί που τοποθετείται στον 14ο-15ο αι. βλ. Forsén 2011 σ.17κ.ε.

[865] Forsén, Forsén, Lazari, Tikkala 2011, σ.114

[866] Εκτενέστερα βλ. στη σ.91κ.ε., όπου τα σχετικά με το Λαδοχώρι και τα σχετικά με την ταύτιση του οικισμού. Μια άλλη άποψη για τα Σύβοτα, βλ.P.Soustal, Sybota und Sopotos, *Ηπειρ. Χρον.* 22(1980), σ.35-38.

[867] Δάκαρης 1972, σ.204. *ΑΔ* 48(1993), Β1, Χρονικά, σ.318-319. Karatzeni 2001, σ.170.

[868] Λάμπρου 2006, σ.264-266.

Οι ανασκαφές έχουν φέρει στο φως σημαντικό τμήμα του οικοδομικού ιστού του οικισμού, ο οποίος θα πρέπει να ταυτιστεί με τα Σύβοτα, που αναφέρεται από τον Προκόπιο, σύμφωνα με τον οποίο λεηλατήθηκε από τους Οστρογότθους το 551.

Κάστρο: Βρίσκεται στον πευκόφυτο λόφο στις παρυφές της πόλης. Αποτελείται από τον οχυρωματικό περίβολο που ενισχυόταν από 9 ορθογώνιους πύργους (πιν.38γ). Από αυτούς δύο, σήμερα κατεστραμένοι προστάτευαν την είσοδο του κάστρου στη δυτική πλευρά. Το βορειοδυτικό τμήμα του έκλεινε με διατείχισμα και λειτουργούσε ως ακρόπολη. Κάτω από τις μεταγενέστερες επεμβάσεις, υπάρχουν λείψανα παλαιότερης οχύρωσης η αρχική φάση της οποίας τοποθετείται αμέσως μετά τα τέλη του 3ου αι., για την προστασία του επισφαλούς πλέον παράλιου οικισμού της πόλης των Συβότων (στη θέση του Λαδοχωρίου[869]), δεν αποκλείεται ωστόσο να είναι παλαιότερη.

Στους πρόποδες του λόφου, όπου βρίσκεται το κάστρο, έχουν ανασκαφεί τρεις τάφοι, υστερορωμαϊκών χρόνων[870]. Παρόμοιοι τάφοι έχουν βρεθεί στην ανασκαφή στην περιοχή κοντά στο «Ξενία». Στον Αμυγδαλεώνα-Γραικοχωρίου[871] αποκαλύφθηκαν τάφοι με ευρήματα του 3ου αι. μ.Χ.

Θέση Ζαβαλί[872] (στη νότια ακτή του κόλπου). Εδώ έχει ανασκαφεί αγρέπαυλη, με οκτώ δωμάτια γύρω από μια κεντρική αυλή. Μέρος της έχει καταπέσει στη θάλασσα, ενώ από την ανωδομή διατηρούνται ελάχιστα ίχνη. Στα βόρεια της αγρέπαυλης εντοπίστηκε ταφικός θάλαμος που περιείχε τέσσερις τμηματικά σωζόμενες μαρμάρινες σαρκοφάγους, που χρονολογικά τοποθετούνται από τις αρχές του 2ου ως τις αρχές του 3ου μ.Χ. αιώνα[873]. Η καλύτερα σωζόμενη φέρει ομηρικές σκηνές, ενώ θέματα από το Διονυσιακό κύκλο κοσμούν τη δεύτερη σαρκοφάγο[874].

Περιφερειακή οδός Ηγουμενίτσας[875] (στην πεδινή έκταση στο εσωτερικό του μυχού του κόλπου): Αποκαλύφθηκε αγροικία ρωμαϊκής εποχής

---

869 Λάμπρου 2006, σ.267.

870 Δάκαρης 1972, σ.204. Karatzeni 2001, σ.170.

871 *ΑΔ* 53(1998), Χρονικά, σ.542 (Γ.Ρήγινος).

872 *ΑΔ* 30(1975), Χρονικά, σ.211κ.ε. (Π.Αγαλλοπούλου).

873 *ΑΔ* 30(1975), Χρονικά, σ.239 (Π.Αγαλλοπούλου), όπου αναφέρεται η ανεύρεση χάλκινης υποδιαίρεσης του 5ου-6ου αιώνα.

874Από την τέταρτη και πρωιμότερη σώζεται μόνο το κάλυμμα με την ολόγλυφη ανακεκλιμένη μορφή νεαρού άνδρα, που συνοδεύεται από την ελληνική επιγραφή «ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΕΥΑΡΕΣΤΟΣ ΕΤΩΝ ΚΑ' ΧΑΙΡΕ».

875 Λάμπρου 2006, σ.265.

με δύο βασικούς ορθογώνιους χώρους. Η ανασκαφή απέδωσε σημαντικό αριθμό κινητών ευρημάτων και χάλκινα νομίσματα, χρονολογούμενα μεταξύ του 2ου και 5ου αιώνα, περίοδος που πρέπει να αποτελεί και το χρονικό πλαίσιο χρήσης του κτιρίου. Δίπλα στο κτίριο αποκαλύφθηκαν τέσσερις ταφές ενηλίκων και μία ταφή βρέφους σε εγχυτρισμό.

- **Καρτέρι**

Εντός του σύγχρονου οικισμού βρέθηκε τμήμα εκτεταμένου νεκροταφείου. Ανασκάφηκαν 86 κυρίως κιβωτιόσχημοι τάφοι, ενώ η παρουσία διαφόρων ειδών ταφών, η τυπολογία τους, αλλά κυρίως τα διάσπαρτα στο χώρο ευρήματα, όπως θραύσματα άβαφων και μελαμβαφών αγγείων, βάσεις γυάλινων αγγείων των ρωμαϊκών χρόνων, άωτοι σκύφοι, συνηγορούν στη χρήση του συγκεκριμένου χώρου ως νεκροταφείο από τα προϊστορικά πιθανόν χρόνια και μέχρι τη βυζαντινή εποχή[876].

- **Καρυώτι**

Στο Καρυώτι, που βρίσκεται μεταξύ Παραμυθιάς και Γλυκής, στην κοιλάδα του Κωκυτού, έχουν εντοπιστεί λείψανα ανοχύρωτου, κατά τον Δάκαρη, οικισμού της ρωμαϊκής περιόδου, και συγκεκριμένα λείψανα ρωμαϊκών κτιρίων, από τα οποία το ένα με υπόγειους αψιδωτούς χώρους. Εντοπίστηκε επίσης λατινική επιγραφή[877], καθώς και πήλινος αγωγός.[878] Λιθόκτιστος τάφος απέδωσε νομίσματα από τα τέλη του 3ου και τις αρχές του 4ου αιώνα[879].

- **Κασνέτσι[880]**

Στην κορυφή λόφου, ΒΔ των Φιλιατών, βρίσκεται μικρή οχύρωση υστερορωμαϊκών χρόνων, που ήλεγχε από βορρά την πεδιάδα της Γκούμανης και τη διάβαση προς Πλαίσιο-Βουθρωτό. Η οχύρωση (πιν.38δ,ε) έχει περίμετρο 360μ. και πάχος 2μ. Η κύρια πύλη του βρίσκεται στην ανατολική πλευρά, ενώ οι άλλες δύο δευτερεύουσες στη δυτική και τη βόρεια. Οι πύλες προστατεύονται από 7 ορθογώνιους πύργους. Στο εσωτερικό του κάστρου διατηρείται ορθογώνια καμαροσκέπαστη δεξαμενή.

---

876 *ΑΔ* 47(1992), Χρονικά, σ.355κ.ε. *ΑΔ* 49(1994), Χρονικά σ.429. *ΑΔ* 51(1996), Χρονικά, σ.537-8. Δρόσου 2006, σ. 291.

877 *ΑΔ* 23(1968), Β2 Χρονικά, σ.286-287. *ΑΔ* 24(1969), Β2 Χρονικά, σ.249. Δάκαρης 1972, σ.201. Karatzeni 2001, σ.170.

878 *ΑΔ* 53(1998), Χρονικά, σ.545.

879 Λάμπρου 2006, σ. 267-268.

880 Δάκαρης 1972, σ.205. Karatzeni 2001, σ.170. Λάμπρου 2006, σ.267.

- **Κορύτιανη** (βλ. Ρίζιανη)
- **Κούτσι (Αργυρόπτοπος)**

Στις ανατολικές πλαγιές του όρους Βραχανάς, ανάμεσα στην κοιλάδα του Μαργαριτίου και της Πλαταριάς, και απέναντι από τους αρχαίους οικισμούς της Σκορπιόνας και της Φασκομηλιάς, εντοπίζεται αρχαίος οχυρωμένος οικισμός[881]. Η περιοχή διαθέτει πολλά νερά και βλάστηση, είναι φυσικά οχυρή θέση με απότομες πλαγιές και απόκρημνους βράχους. Στη ΒΔ γωνία της αρχαίας οχύρωσης (πιν.39α,β) υπάρχει ένα νεότερο οχυρό, πιθανόν ρωμαϊκής ή υστερορωμαϊκής περιόδου. Η χρονολόγηση της μικρής αυτής οχύρωσης δεν είναι ανασκαφικά ελεγμένη. Η τοιχοποιία του, ο στρογγυλός πύργος που απαντάται και στην οχύρωση στο Καστρί του Αχέροντα (Πανδοσία), μας οδηγούν να χρονολογήσουμε το μικρό κάστρο, στους ρωμαϊκούς χρόνους και να θεωρούμε πολύ πιθανή την επιβίωσή του την υστερορωμαϊκή εποχή.

- **Κρυσταλοπηγή**

Νοτιοδυτικά του οικισμού στο λόφο Ράχη Βελλή ανασκάφτηκε βασιλική, πιθανότατα τρίκλιτη (πιν.39γ). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κτιστή κολυμβήθρα (επιχρισμένοι τοίχοι, δάπεδο με πήλινες πλάκες)[882]. Μεταξύ των ευρημάτων συγκαταλέγονται ένα λίθινο θωράκιο[883] και θραύσματα από άλλα μαρμάρινα διάτρητα (πιν.39δ). Πιθανολογείται ότι η βασιλική κτίστηκε στο β΄μισό του 6ου αιώνα και διαδέχθηκε παλαιότερη που προϋπήρχε στην ίδια θέση[884]. Στη θέση Ψηλοράχη βρέθηκε τμήμα στρεπτού ραβδωτού κίονα.

- **Κρυόβρυση (Πέστιανη)-περιοχή νότια Κάτω Καλαμά**

Στην ανατολική πλευρά του κεντρικού ναού του οικισμού υπήρχε εντοιχισμένη λατινική επιγραφή[885].

- **Λεσνίτσα**

Στη Λεσνίτσα, έχει βρεθεί ελληνική επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων, η οποία αναφέρει λατρεία της Αρτέμιδος Ιβερίας[886].

---

881 Δάκαρης 1972, σ.100-102, 203. Karatzeni 2001, σ.170.

882 Ανάλογη είναι και η διαμόρφωση της κολυμβήθρας στη Βασιλική του Ζερβοχωρίου.

883 Πρόκειται για το ανάγλυφο αριθ.107 του καταλόγου μας.

884 *ΑΔ* 55(2000), σ.625. Βασιλικού 2009, σ.197κ.ε.

885 Δάκαρης 1972, σ.204.

886 Δάκαρης 1972, σ.206.

- **Λυγιά (Τορώνη)-περιοχή νότια Κάτω Καλαμά**

Ταυτίζεται με την κερκυραική Περαία, ναυτική σημαντική βάση των Κερκυραίων. Ο Δάκαρης τοποθετεί εδώ την πόλη Τορώνη, την οποία αναφέρει ο Πτολεμαίος στη *Γεωγραφία* του[887].

Η ύπαρξη οικισμού κατά τους υστερο*ρωμαϊ*κούς χρόνους θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη, αφού στο αρχαίο οχυρό της Λυγιάς (το «Λυγιά β΄»), που βρισκόταν κοντά στον παραλιακό ρωμαϊκό δρόμο, διακρίνονται επισκευές ρωμαϊκής ή υστερορωμαϊκής περιόδου[888].

- **Μαζαρακιά**

Ανασκάφηκε νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων με ενδιαφέροντα ευρήματα, μεταξύ των οποίων και μια λατινική επιγραφή[889].

- **Μάλτσανη**

Στο εσωτερικό η ελληνιστική οχύρωση διατηρείται (αναφέρεται ως «μεσαιωνικό»), πιθανότατα ρωμαϊκών χρόνων[890]. Όπως και άλλα ανάλογα μικρά κάστρα στη Θεσπρωτία θα πρέπει να ήταν σε χρήση και την υστερορωμαϊκή περίοδο. Η πλειοψηφία των ανεσκαμμένων τάφων χρονολογούνται στους βυζαντινούς χρόνους και συγκεκριμένα στη μέση βυζαντινή περίοδο.

- **Μαργαρίτι**

Στη μικρή κοιλάδα του Μαργαριτίου έχουν βρεθεί λατινικές επιγραφές και πιθανολογείται εκεί η ύπαρξη οικισμού[891]. Επίσης στο Ελευθέριο Μαργαριτίου, στη θέση Πυργί, έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα φρυκτωρίας και νόμισμα ρωμαϊκής περιόδου[892].

- **Μασκλινίτσα ή Μαστιλίτσα[893]**

Στο λόφο της Μαστιλίτσας, που βρίσκεται βόρεια των σημερινών εκβολών του Καλαμά, έχει εντοπιστεί τειχισμένος οικισμός[894]. Η θέση του είναι εξαιρετική, αφού υπάρχει εποπτεία της γύρω περιοχής[895]. Η οχύρωση

---

[887] 3. 14. 5. Η περιγραφή που ακολουθεί από βορρά προς νότο είναι *Θυάμιδος ποταμοῦ ἐκβολαὶ, Τορώνη, Σύβοτα λιμήν, Ἀχέροντα ποταμοῦ ἐκβολαὶ, Ἐλαίας λιμήν, Νικόπολις.*

[888] Δάκαρης 1972, σ.105-107, 204. Karatzeni 2001, σ.170.

[889] Κάντα-Κίτσου 2009, σ.49-51.

[890] Δάκαρης 1972, σ.206.

[891] Δάκαρης 1972, σ.142, 202. Karatzeni 2001, σ.170.

[892] *ΕΥΠΠΟ* 3 (1999), σ.103. *ΒΣΗ* 124 (2000), σ. 851.

[893] Ρήγινος 2007, σ.166.

[894] *ΑΔ* 23(1968), Χρονικά, σ.287

[895] Από την κορυφή του οποίου είναι ορατή η χερσόνησος της Λυγιάς, το Ιόνιο και ο όρμος της Σαγιάδας. Γενικότερα βλ. Ρήγινος 2007, σ.166.

ακολουθεί τη διαμόρφωση του εδάφους και με τα μέχρι σήμερα δεδομένα φαίνεται ότι εγκαταλείφτηκε την ελληνιστική περίοδο. Ωστόσο στους δυτικούς πρόποδες του υψώματος και στην πεδιάδα του κάτω Καλαμά, ανασκάφθηκε οικοδόμημα, πιθανότατα αγρέπαυλη, κέντρο γεωργικής και κτηνοτροφικής δραστηριότητας. Η χρήση της θέσης θεωρείται βέβαιη από τον 2ο π.Χ. έως τουλάχιστον τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ., ενώ υπάρχουν και σποραδικά ευρήματα από την πρώιμη χριστιανική περίοδο[896]. Παλαιότερα είχαν αποκαλυφθεί επίσης τάφοι ρωμαϊκών χρόνων[897].

Βρέθηκε μεταξύ άλλων εξαιρετικής ποιότητας επείσακτη κεραμική του τύπου terra sigigillata του 1ου αιώνα και νομίσματα του 2ου και 3ου αι. Η ποικίλη γεωγραφική προέλευση των ευρημάτων επιβεβαιώνει τις εμπορικές επαφές τόσο με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο, όσο και με την Ιταλία και μαρτυρεί ότι η επιλογή της συγκεκριμένης θέσης στο χερσαίο και θαλάσσιο δρόμο από τον Βουθρωτό προς τη Νικόπολη δεν υπήρξε καθόλου τυχαία.

- **Μεσοπόταμος**

Μεταξύ των ευρημάτων του Νεκρομαντείου ο Δάκαρης αναφέρει ότι βρέθηκε και υστερορωμαϊκή κεραμική.

- **Μόρφη**

Κοντά στο σημερινό οικισμό σώζεται αρχαία οχύρωση που πιθανότατα ανήκε σε κώμη. Στον οικισμό, έχει εντοπιστεί λατινική επιγραφή στα ερείπια κτιρίου[898].

- **Νέα Σελεύκεια**

Στη Νέα Σελεύκεια, κοντά στην Ηγουμενίτσα και στην κορυφή λόφου, έχουν ανακαλυφθεί λείψανα ρωμαϊκής αγροικίας[899]. Στη θέση Τρουμπέ[900], που βρίσκεται στην κορυφή χαμηλού υψώματος στη βόρεια ακτή του κόλπου της Ηγουμενίτσας, έχει εντοπιστεί έπαυλη που παρουσιάζει ομοιότητες ως προς την κάτοψη, αλλά και την επιλογή της θέσης, με αυτή που αποκαλύφθηκε στη Μαστιλίτσα. Το οίκημα έχει ταυτιστεί με μία πρώιμη εγκατάσταση ρωμαίου εποίκου στα θεσπρωτικά παράλια.

- **Νεοχώρι**

---

[896] Λάμπρου 2006, σ.260 κ.ε.

[897] *ΑΔ* 23(1968), Β2, Χρονικά, σ.287. Δάκαρης 1972, σ.204.

[898] Δάκαρης 1972, σ.202.

[899] Karatzeni 2001, σ.170. *ΑΔ* 47 (1992), Β1, Χρονικά, σ. 347-48. *ΑΔ* 48 (1993), Β1, Χρονικά, σ.347-348.

[900] Λάμπρου 2006, σ.261.

Έχει ανασκαφεί νεκροταφείο κλασικών και ελληνιστικών χρόνων που βρισκόταν σε χρήση έως και τη ρωμαϊκή εποχή [901].

Στον κόμβο της Εγνατίας οδού, αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου, κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, που βρισκόταν σε χρήση έως και τη ρωμαϊκή εποχή [902], χωρίς να έχει εντοπιστεί οικισμός. Αποτελείται από εννέα λακκοειδείς ταφές με προσανατολισμό κυρίως Α-Δ και από έναν ορθογώνιο λιθόκτιστο τάφο, που περιείχε συνολικά οκτώ ταφές σε ανακομιδές. Οι νεκροί ήταν κτερισμένοι με χάλκινα νομίσματα τοποθετημένα στο στόμα τους, καθώς και με πήλινα και γυάλινα αγγεία. Ένα από τα χάλκινα νομίσματα ταυτίστηκε με solidus του Κωνσταντίνου Α΄, γεγονός που οδήγησε στη χρονολόγηση των τάφων στον 4ο αιώνα. Μεταξύ των μικροαντικειμένων υπάρχει και μια χάλκινη πόρπη, που χρονολογήθηκε στην παλαιοχριστιανική περίοδο[903].

- **Νουνεσάτι (Σμοκτοβίνα) – περιοχή Μαργαριτίου-Πλαταριάς**

Βρίσκεται κοντά στη Μακρυχώρα (ΒΔ του Κουρτεσίου). Σε κοινοτική βρύση του χωριού είχαν εντοπιστεί δύο επιτύμβιες επιγραφές, πιθανόν υστερορωμαϊκών χρόνων[904]. Αναφέρεται επίσης μικρή αρχαία οχύρωση σε κοντινή απόσταση.

- **Παραμυθιά**

Πιθανολογείται η ύπαρξη αρχαίου οικισμού στη θέση της σημερινής πόλης. Στην Παραμυθιά έχουν βρεθεί νομίσματα ρωμαϊκής εποχής[905] και πιθανότατα ο οικισμός να εξακολούθησε να υπάρχει και κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Παραμένει άγνωστη η σχέση του με την πόλη της γειτονικής Φωτικής.

Η οχύρωση[906] (πιν.39ε) που υπάρχει στην κορυφή του λόφου, πάνω από την Παραμυθιά, ταυτίζεται με ένα από τα κάστρα του Αγίου Δονάτου, που αναφέρει ο Προκόπιος ότι κτίστηκαν στην περιοχή από τον Ιουστινιανό. Αν η ταύτιση είναι σωστή, τότε η ελληνιστική οχύρωση της Παραμυθιάς δέχθηκε μόνο επισκευές. Στο βόρειο άκρο της διαμορφώνεται ακρόπολη που στη μια πλευρά της προστατεύεται από απότομη χαράδρα. Λείψανα οχύρωσης

---

[901] Λάμπρου 2006, σ.263.

[902] Λάμπρου 2006, σ.263.

[903] Δρόσου 2006, σ.280. Κάντα-Κίτσου, Πάλλη, Αναγνώστου 2008, σ.111, εικ.5.

[904] Δάκαρης 1972, σ.143-144, 202-203. Hammond 1967, σ.79, 81,737.

[905] Hammond 1967, σ.740, αναφέρει λατινικές επιγραφές στο ναό της Κοίμησης. Επίσης βλ. Δάκαρης 1972, σ.140 και 201.

[906] Αραβαντινός 1856, σ.1-2.

εντοπίστηκαν και στο λόφο **του Γαλατά** ή Μπεντέμια βόρεια της πόλης, καθώς και στη θέση Τσαρδάκια[907].

Στην ευρύτερη περιοχή του κάμπου της Παραμυθιάς έχουν εντοπισθεί σειρά από κοντινές μεταξύ τους θέσεις με αρχιτεκτονικά λείψανα και ταφές που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή και στη υστερορωμαϊκή περίοδο.

Γεφυράκια κάμπου Προδρομίου-Παραμυθιάς: Βρέθηκαν ελληνιστική εργαστηριακή εγκατάσταση, καθώς και νομίσματα της αυτοκρατορικής περιόδου [908].

Κόντρα ή Λεύκα: Ανασκάφηκε μεγάλο τμήμα κτιριακού συγκροτήματος, αποτελούμενο από τουλάχιστον έξι χώρους, με αρχική φάση στον 2ο – 3ο αι. μ.Χ. Η δεύτερη και κύρια φάση ανάγεται στον 3ο αιώνα με χρήση και μετά τα τέλη της ύστερης ρωμαϊκής αρχαιότητας[909].

Κυρά Παναγιά: Εντοπίστηκε ελληνιστικό αγροτικό ιερό που εξακολουθούσε να λειτουργεί και να δέχεται αναθήματα τουλάχιστον έως τις αρχές του 2ου αιώνα [910]

Ντάρδα: στην πεδιάδα της Παραμυθιάς κατά μήκος του Κωκυτού ποταμού ερευνήθηκε τμήμα κτιρίου ορθογώνιας κάτοψης. Πρόκειται πιθανότατα για αγροτική εγκατάσταση με πέντε τουλάχιστον χώρους. Τα περισσότερα ευρήματα χρονολογήθηκαν στον 4ο-6ο αι. Βρέθηκαν επίσης χάλκινα, μεταξύ των οποίων και μια χάλκινη σταυρόσχημη φίβουλα[911].

Στερνάρι: Εντοπίστηκε αγροτική εγκατάσταση του 3ου αιώνα

Τούρη[912]: Στη θέση Τούρη ανασκάφτηκε τμήμα αγροικίας πρωτοχριστιανικών χρόνων, αποτελούμενη κυρίως από δύο χώρους. Στο εσωτερικό του ενός αποκαλύφθηκαν ταφές, ενώ στο δάπεδο του άλλου μεγάλος πίθος.

Χούβιανη (Καρυώτι). Η θέση Χούβιανη βρίσκεται σε απόσταση 2χλμ. νότια της Παραμυθιάς. Βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα ρωμαϊκών χρόνων, με αψιδωτούς υπόγειους χώρους, μεταξύ των οποίων και τμήμα λατινικής επιγραφής[913].

---

907 Δάκαρης 1972, σ.99 και 140, 1.

908 Λάμπρου 2006, σ.263.

909 Λάμπρου 2006, σ.267. *ΑΔ* 56(2001), Χρονικά, (υπό έκδοση). Δρόσου 2006, σ.281.

910 Ρήγινος, Λάζαρη 2007, σ.95.

911 Λάμπρου 2006, σ. 267. Κάντα-Κίτσου, Πάλλη, Αναγνώστου 2008, σ.111, εικ.1.

912 Δρόσου 2006, σ. 281. Forsén, Forsén, Lazari, Tikkala 2011, σ.94.

913 *ΑΔ* 23(1968), Χρονικά, σ.286-7 και 24(1969), Β2, Χρονικά, σ.214. Δάκαρης 1972, σ.201.

Χαλάσματα ή αεροδρόμιο. Στη θέση Χαλάσματα, σε απόσταση από την Παραμυθιά, αποκαλύφτηκαν τα ερείπια τρίκλιτης βασιλικής. Παλαιότεροι ερευνητές σχετίζουν τη βασιλική με την Παραμυθιά. Κατά την άποψή μας η βασιλική αυτή σχετίζεται με κάποιον άλλο οικισμό που υπήρχε στο πεδινό τμήμα της Ελέας- Χρυσαυγής[914].

- **Παραπόταμος**

Στη θέση Τσιφλίκι[915] σημειώνεται η μοναδική μέχρι σήμερα γνωστή περίπτωση τύμβου στην περιοχή. Η πλειοψηφία των τάφων είναι κιβωτιόσχημοι. Βάσει των ευρημάτων, αλλά και της τυπολογικής κατάταξης των τάφων, ο τύμβος χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο από τους ελληνιστικούς χρόνους έως και τους μεσοβυζαντινούς. Η ρωμαϊκή περίοδος αντιπροσωπεύεται από τρεις τάφους, βάσει των τυπολογικών συγκρίσεων με αντίστοιχους του θεσπρωτικού χώρου[916].

Στη θέση **Αστιμίτσι** ανασκάφτηκε νεκροταφείο με 175 κιβωτιόσχημους τάφους, οι οποίοι από την κεραμική και τα χάλκινα ευρήματα (βρέθηκε μικρή ποσότητα χοντροειδών αγγείων κυρίως χυτροειδή και οινοχοίσκες καθώς και μικρός αριθμός χάλκινων ευρημάτων (ενώτια, δακτυλίδια), χρονολογήθηκαν στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο[917]. Βρέθηκε επίσης μια φόλλις του 10ου-αρχών 11ου αιώνα. Το νεκροταφείο ανήκε σε έναν σημαντικό οικισμό, η θέση του οποίου δεν έχει εντοπιστεί.

- **Πλαίσια**

Γίνεται αναφορά μιας ανοικτής μεσαιωνικής θέσης, χωρίς άλλο προσδιορισμό, βόρεια του κάστρου Κασνέτσι[918].

- **Πολυνέρι Συβότων**

Στη ΒΔ γωνία του τείχους του παλαιού οχυρωμένου οικισμού βρίσκεται μικρό οχυρό τριγωνικής κάτοψης, που κατασκευάστηκε πιθανότατα μετά τον 3ο αι. μ.Χ. [919].

- **Πρασούδι**

---

914 Για τη βασιλική που βρέθηκε εκεί βλ. στη σ.168, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

915 *ΑΔ* 43(1988), Β1, Χρονικά, σ.349-351, ΑΔ 46(1991), Β1, Χρονικά, σ. 273 και Κ.Πρέκα, Ο τύμβος του Παραποτάμου, *ΑΔ* 47-49(1992), Μελέτες, σ. 165-211. Δρόσου 2006, σ. 287-288.

916 Η πλειοψηφία των ανεσκαμμένων τάφων χρονολογούνται στους βυζαντινούς χρόνους και συγκεκριμένα στη μέση βυζαντινή περίοδο.

917 *ΑΔ* 54(1999), Β1, Χρονικά, σ. 503.

918 Δάκαρης 1972, σ.206.

919 Δάκαρης 1972, σ.203. Λάμπρου 2006, σ. 267.

Ακατοίκητη βραχώδης νησίδα 4,5 ναυτικά μίλια δυτικά της Ηγουμενίτσας. Στο ανατολικό τμήμα της σώζονται τα ερείπια ναού με πρόσκτισμα στη νότια πλευρά (πιν.40α-γ). Ο ναός μονόχωρος με ημικυκλική αψίδα και δίλοβο άνοιγμα είναι κτισμένος με αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονται κεραμίδια. Χρονολογήθηκε στα τέλη 6ου ή στον 7ο-8ο αιώνα, συγκρινόμενος με τις βασιλικές των Παξών[920]. Συσχετίστηκε με την μετοίκηση στη νησίδα κατοίκων της περιοχής, λόγω των επιδρομών (το 551 οι Οστρογότθοι λεηλάτησαν τα γειτονικά Σύβοτα), για την οποία όμως άποψη διατηρούμε επιφυλάξεις, καθώς βρίσκεται στον κόλπο της Ηγουμενίτσας και συνεπώς το νησάκι ήταν ευάλωτο σε εχθρικές επιθέσεις.

- **Προδρόμι (κοιλάδα Κωκυτού)**

Στο Προδρόμι έχουν ανασκαφεί ρωμαϊκοί τάφοι[921]. Στη θέση αεροδρόμιο έχουν ανασκαφεί οικοδομικά λείψανα και κεραμοσκεπείς τάφοι, που αναγνωρίστηκαν ως αγροικία των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

- **Πυργί (περιοχή Μαργαριτίου)**

Αρχαίο κτίριο με πολυγωνική τοιχοποιία, πιθανόν φρυκτωρία, που παρέμεινε σε χρήση και τη ρωμαϊκή εποχή [922].

- **Ρίζιανη (κάμπος)**

Ανασκάφηκαν βόρεια και νότια της εθνικής οδού Ιωαννίνων-Ηγουμενίτσας κοντά στην Κορύτιανη κατάλοιπα κτιρίου λουτρικής εγκατάστασης που είχε κτισθεί πιθανότατα κατά τον 1ο αι. μ.Χ.[923] Το λουτρό αποτελούμενο από τρεις χώρους παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς διατηρεί το μεγαλύτερο μέρος των υποκαύστων του. Η ανασκαφή απέδωσε ποικίλη κεραμική και νομίσματα της περιόδου μεταξύ 1ου και 5ου αιώνα, ενδεικτική για τη χρήση του χώρου έως την εποχή αυτή [924].

Επιπλέον βρέθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα δύο ναών της πρώιμης και μέσης βυζαντινής περιόδου, καθώς και τμήμα νεκροταφείου. Όσον αφορά το ναό της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, η ταύτιση και η χρονολογική του τοποθέτηση είναι προβληματικές, λόγω της αποσπασματικής αποκάλυψής του και της σποραδικότητας των ευρημάτων. Σημειώνεται ότι η κάτοψή του φέρει αντιστοιχίες με την κάτοψη τρίκλιτης βασιλικής των πρώτων χριστιανικών

---

[920] Βασιλικού 2004, σ.101κ.ε.

[921] Δάκαρης 1972, σ.201. *ΑΔ* 47(1992), Β1, Χρονικά, σ.349. Karatzeni 2001, σ.170.

[922] *ΑΔ* 53(1998), Χρονικά, σ.538. Λάμπρου 2006, σ. 264.

[923] *ΑΔ* 55(2000), Χρονικά, σ.657κ.ε., εικ.21, 22 (Γ.Ρήγινος)

[924] Λάμπρου 2006, σ. 263 και Δρόσου 2006, σ. 286-287.

αιώνων. Οι χώροι στα δυτικά ταυτίζονται με το νάρθηκα, τον εξωνάρθηκα και το χώρο αποθήκευσης των σκευών του ναού, ενώ τρεις χώροι στα ανατολικά ταυτίζονται με τα τρία κλίτη της βασιλικής. Δεν προέκυψαν ευρήματα που να τοποθετούν το ναό σε εποχή παλαιότερη της πρώιμης βυζαντινής. Πάνω στα αρχιτεκτονικά λείψανα της τρίκλιτης βασιλικής των πρώτων χριστιανικών αιώνων κατασκευάστηκε πριν από τα τέλη του 10ου αι. μονόχωρος βυζαντινός ναΐσκος, διαστάσεων 11,80μ.Χ6,00μ., ο οποίος ανήκε σε εκτεταμένο νεκροταφείο κιβωτιόσχημων τάφων[925].

- **Σαγιάδα**

Η μορφολογία του όρμου της Σαγιάδας άλλαξε ριζικά λόγω των προσχώσεων του Καλαμά. Ωστόσο στο **Μαυρομάτι**: (κοντά στην ελληνοαλβανική μεθόριο)[926] ανασκάφηκαν λείψανα βυζαντινού μονόχωρου ναού. Κάποιες αρχιτεκτονικές ενδείξεις, υποδηλώνουν την προγενέστερη οικοδομική φάση του χώρου, υλικό της οποίας βρίσκεται σε δεύτερη χρήση στην τοιχοποιία του ναού.

Τμήμα εκτεταμένου νεκροταφείου έχει ανασκαφεί στη θέση **Αλαμάνι**. Μεταξύ των ευρημάτων αναφέρονται δύο σταυροί και φακόσχημα νομίσματα[927].

- **Σκάνδαλο**

Έχουν βρεθεί κεραμοσκεπείς τάφοι των πρώιμων και μέσων αυτοκρατορικών χρόνων.

- **Σμέρτο**[928]

Έχουν εντοπιστεί τάφοι ρωμαϊκών χρόνων, που μαρτυρούν την οικιστική δραστηριότητα στον κάμπο της Κεστρίνης. Πρόκειται για τμήματα εκτεταμένων νεκροταφείων, που αποτελούνται κυρίως από κιβωτιόσχημους αμελείς ορθογώνιους τάφους. Άγνωστη παραμένει η σχέση του οικισμού με την οχύρωση στη θέση Παλαιόκασρο.

---

[925] Δρόσου 2006, σ. 286-287. Στο νεκροταφείο ανασκάφηκαν 35 τάφοι, οι 22 από τους οποίους έχουν κατασκευαστεί πάνω στους τοίχους και τα δάπεδα του παλαιότερου κτιρίου της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, ενώ οι υπόλοιποι ανήκουν σε τρεις μεταγενέστερες διαδοχικές φάσεις του νεκροταφείου. Οι περισσότερες ταφές δε συνοδεύονταν από κτερίσματα και γενικά ο αριθμός των ευρημάτων είναι περιορισμένος.

[926] Δρόσου 2006, σ. 289-290.

[927] *ΑΔ* 54(1999), Β1, Χρονικά, σ.504.

[928] *ΑΔ* 1987, Β1, Χρονικά, σ.347 και Λάμπρου 2006, σ.264.

- **Στενές**

Στη θέση Στενές, ανάμεσα από το Νεοχώρι και τη Γκρίκα, στα πλαίσια ανασκαφών για την κατασκευή της Εγνατίας οδού, ανακαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα που μαρτυρούν κατοίκηση από την ελληνιστική μέχρι και την υστερορωμαϊκή εποχή[929].

- **Στροβίλι**

Βορειοδυτικά του όρμου της Σαγιάδας σε λόφο που εισχωρεί στη θάλασσα υπάρχει οχύρωση κτισμένη από αργολιθοδομή και συνδετικό κονίαμα. Στις πλαγίες του λόφου εντοπίζεται οικοδομικό υλικό.

- **Σύβοτα**[930]

Αναφέρονται από τον Προκόπιο ότι λεηλατήθηκαν από τους Οστρογότθους.

- **Φτελιάς όρμος**

Βρίσκεται στο βορειότερο άκρο της Σαγιάδας, στη μεθόριο Ελλάδας-Αλβανίας. Έχει εντοπιστεί μικρή φρουριακή εγκατάσταση και άλλα οικοδομικά λείψανα που δεν έχουν χρονολογηθεί. Ο όρμος έχει ταυτιστεί με τη νησίδα Άγιος Φωκάς[931].

- **Φωτική**

Η θέση της πόλης ταυτίζεται με την περιοχή Λιμπόνι περίπου 4χλμ. βορειοανατολικά της Παραμυθιάς, όπου είναι εμφανή οικοδομικά κατάλοιπα και σήμερα. Η πόλη φαίνεται ότι απλωνόταν στις πλαγιές του βουνού της Σέλλιανης έως και τον κάμπο της Παραμυθιάς. Θεωρείται ως η σημαντικότερη θέση της ρωμαϊκής εποχής στη Θεσπρωτία και η δεύτερη μεγάλη πόλη της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου, μετά τη Νικόπολη[932]. Η ίδρυσή της -πιθανότατα από τον Καίσαρα- χρονολογείται τον 1ο αι. π.Χ.[933] Η ρωμαϊκή αποικία ήταν ατείχιστη. Το όνομά της είναι γνωστό από επιγραφικές και φιλολογικές βυζαντινές πηγές.

---

929 *ΑΔ* 50(1995), Β2, Χρονικά, σ.446-47, *ΑΔ* 51(1996), Β1, Χρονικά, σ.419-420. *BCH* 125(2001), σ.881.

930 Εκτενέστερα για τα Σύβοτα στη σ.91κ.ε.

931 Soustal, Koder 1981, σ.235 και 238.

932 Γενικά για τη Φωτική βλ. Δάκαρης 1972, σ.201-202, και σημ. 498 όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Ο Δάκαρης την κατατάσσει σε πόλη βαθμίδας Ε, οικιστικής μονάδας 8. Soustal, Koder 1981, σ.236-37. Τριανταφυλλόπουλος 1984, σ.37κ.ε. Επίσης βλ. *ΑΔ* 43(1988), σ.324 (Β.Παπαδοπούλου), όπου τοπογραφικό σκαρίφημα με τις θέσεις των εντοπισμένων μνημείων της Φωτικής. Επίσης βλ. Βασιλικού 2000, σ.133-134. Karatzeni 2001, σ.170 και Παπαδοπούλου 2008.

933 Σαμσάρης 1994, σ.19-44.

Από δύο επιγραφές που βρέθηκαν παλαιότερα στην περιοχή είναι γνωστό ότι κατά τη διάρκεια του 2ου και 3ου αι μ.Χ. στη Φωτική υπήρχε βουλή, το συνέδριο των Φωτικησίων (Ordo Photicensium)[934], που την αποτελούσαν οι ντεκουριώνες (Decuriones) της πόλης. Αποτελούσε, συνεπώς, διοικητικό κέντρο της περιοχής[935] (είχε το status της colonia, δηλαδή της αποικίας) και ήταν εξαρτημένη από τη Νικόπολη, αν και η σχέση της τοπικής διοίκησης με αυτή δεν είναι εξακριβωμένη.

Αρκετές ενδείξεις αρχιτεκτονικών λειψάνων και άλλων καταλοίπων[936] υπάρχουν στο χώρο του Λιμπονιού, με σημαντικότερες αυτές κάτω από το ναό της Αγίας Φωτεινής, στη θέση Βαλσαμάρι, χωρίς ωστόσο να συνθέτουν κάποιο κτίριο. Χαρακτηριστικοί είναι οι ενεπίγραφοι βωμοί με τον ωραίο ανάγλυφο διάκοσμο που βρέθηκαν στον ίδιο ναό[937] (πιν.40δ).

Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο αναφέρεται στο Συνέκδημο του Ιεροκλέους ως *πόλις* της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου. Η Φωτική αναφέρεται σε πηγές από τον 5ο αι., ως έδρα επισκοπής και μάλιστα του σπουδαίου μυστικού θεολόγου, που είναι γνωστός ως Διάδοχος. Πιθανόν ο Διάδοχος να ταυτίζεται με τον λόγιο και πνευματικό πατέρα του αρχιεπισκόπου Καρχηδόνος Ευγενίου, ο οποίος αιχμαλωτίστηκε το 474 από τους Βανδάλους[938]. Ο Διάδοχος δίνει μια ειδυλλιακή εικόνα για την πόλη στο έργο του «*Εκατό Κεφάλαια γνωστικά*», σύμφωνα με τον οποίο, η Φωτική είχε «*πηγάς καλλιρρόους και εύκλωνα δένδρα*» και περιβάλλονταν από πλούσιους λειμώνες, μεγαλοπρεπή κτίρια και ανεπτυγμένη κοινωνική και πνευματική ζωή.

Το 451 αναφέρεται ο επίσκοπος Ιωάννης που συμμετείχε στην Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο και τον οποίο διαδέχθηκε ο Διάδοχος. Τον 6ο αιώνα αναφέρονται επίσης οι επίσκοποι Ιλάριος και Φλωρέντιος. Πιθανότατα τον 10ο αιώνα η έδρα της επισκοπής Φωτικής μεταφέρθηκε στη Βελλά[939]. Η μετακίνηση

---

934 Gregoire 1907, σ.38-45. Δ.Ευαγγελίδης, Επιγραφαί εξ Ηπείρου, *ΑΕ* (1914), σ.339κ.ε. *ΑΔ* 19(1964), Χρονικά, σ. 312. *ΑΔ* 52(1997), Χρονικά, σ.626-627. Sironen 2009, σ.184κ.ε.

935 Για την ίδρυση, οικιστική οργάνωση και το νομικό καθεστώς βλ. Σαμσάρης 1994, σ.19-44.

936 Επιγραφές που βρέθηκαν στη Φωτική αναφέρουν την Ήπειρο ως ενιαία ρωμαϊκή επαρχία και αναφέρουν δύο διοικητές της, τον Αίλιο Αιλιανό και τον Sextus Pompeius Sabinus. Πιθανότατα ο τελευταίος είναι αυτό που αναφέρεται και σε αδημοσίευτη επιγραφή από τη Λαμποβήθρα (πιν.40ΙΙ).

937 Ένας τρίτος βωμός παρόμοιος βρέθηκε πριν λίγα χρόνια επίσης στη Φωτική, βλ. *BCH* 125(2001), σ.881, εικ.106.

938 Χρυσός 1981, σ.54.

939 Χρυσός 1997, σ.188

της έδρα της επισκοπής σε μια πόλη στο εσωτερικό της ηπειρωτικής ενδοχώρας μπορεί να ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως[940].

Η πόλη μνημονεύεται επίσης από τον Προκόπιο, στο βιβλίο του «*Περί Κτισμάτων*»[941], που μας δίνει κάποιες πληροφορίες για την τοπογραφία της θέσης της, η οποία βρισκόταν *«ἐν τῷ χθαμαλῷ τῆς γῆς»* και *«ήταν ὕδασι περιῤῥεόμεναι»*. Αναφέρει επίσης ότι, επειδή η περιοχή της Φωτικής, όπως και της Φοινίκης, δεν προσφερόταν για κατασκευή τείχους, ο Ιουστινιανός έκτισε φρούριο πάνω σε ύψωμα, χωρίς να μετακινήσει τον οικισμό από τη θέση του. Το φρούριο αυτό[942], γνωστό ως του Αγίου Δονάτου, ταυτίζεται με το ελληνιστικό κάστρο που διατηρείται στον λόφο πάνω από την Παραμυθιά, όπου όμως οι παλαιοχριστιανικών χρόνων επισκευές δεν είναι εύκολο να διακριθούν από αυτές των μεταγενέστερων περιόδων. Κατά μία άποψη η πόλη πιθανότατα επιβίωσε, με το όνομα Άγιος Δονάτος (Αι Δονάτ) στη θέση της Παραμυθιάς. Θεωρούμε ωστόσο πολύ πιθανό οι δύο πόλεις να συνυπήρχαν ανεξάρτητα για μεγάλο χρονικό διάστημα, αφού και οι δύο διασώζουν μνημεία της υστεροβυζαντινής εποχής.

Πάντως έως και την υστεροβυζαντινή εποχή η Φωτική εξακολουθούσε να υπάρχει στην ίδια θέση, όπως συνάγεται από τα ερείπια ναών αυτής της εποχής, που υπάρχουν στο χώρο. Από τους υστεροβυζαντινούς χρόνους και μετά, τα ίχνη της χάνονται από τις πηγές δεν αποκλείεται όμως να μεταφέρθηκε στο γειτονικό κάστρο και στη συνέχεια στην πόλη της Παραμυθιάς.

Τα περισσότερα ορατά σήμερα μνημεία ανήκουν στη βυζαντινή φάση της πόλης. Ο μικρών διαστάσεων ναός της **Παναγίας Λαμποβήθρας** (πιν.40ε) έχει κτιστεί στη θέση παλαιοχριστιανικής βασιλικής, λείψανα των ψηφιδωτών δαπέδων (πιν.40στ) της οποίας βρέθηκαν πρόσφατα κατά τη διάρκεια ανασκαφής[943]. Πολλά αρχιτεκτονικά ανάγλυφα μέλη της (κιονόκρανα, τμήματα άμβωνα και επιστυλίων)[944] έχουν επίσης ενσωματωθεί στις τοιχοποιίες του μικρού ναού, αρκετά από τα οποία εξετάζονται στον κατάλογο που ακολουθεί.

---

[940] Ενδεχομένως η πόλη να είχε συρρικνωθεί μετά τις βαρβαρικές επιδρομές. Επιπλέον η Βελλά (για την οποία λιγοστά στοιχεία έχουμε για την εποχή αυτή) να είχε αρκετό πληθυσμό ώστε να μπορεί να γίνει επισκοπική έδρα.

[941] Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, IV, 1.37-39.

[942] Δάκαρης 1972, σ.202. Wozniak 1984, σ.74.

[943] Παπαδοπούλου 2008, σ.9κ.ε.

[944] *ΑΔ* 47(1992), Χρονικά, σ.317κ.ε. (Β.Παπαδοπούλου). Μερικά από τα ανάγλυφα αυτά αναφέρονται στον κατάλογο που ακολουθεί.

Μεταξύ των μελών που καταγράφηκαν συγκαταλέγονται λίθινοι αμφικίονες και επιθήματα αμφικιόνων με χαρακτηριστικό ανάγλυφο διάκοσμο.
Η ανεύρεση αρκετών θραυσμάτων λατινικών επιγραφών από το χώρο γύρω από το μνημείο μας οδηγεί στη σκέψη ότι εδώ θα πρέπει να αναζητηθεί το κέντρο της ρωμαϊκής Φωτικής.

Την παλαιοχριστιανική επίσης εποχή χρονολογείται και η τρίκλιτη βασιλική ερείπια της οποίας σώζονται στη θέση **Παλιοκκλήσι** και είναι επίσης γνωστή ως Αγία Παρασκευή (πιν.40δ). Τμήμα κορινθιακού κιονοκράνου, που βρέθηκε παλαιότερα, πιθανότατα προέρχονται από τις κιονοστοιχίες της βασιλικής. Κατά μια ανεπιβεβαίωτη πληροφορία οι κίονες που είναι ενσωματωμένοι στο ρεβάκ του τζαμιού του Ασλάν πασά στα Ιωάννινα προέρχονται από τη βασιλική στη θέση Παλιοκκλήσι[945].

Ο ερειπωμένος μεσοβυζαντινός ναός της **Αγίας Φωτεινής,** στη θέση Βαλσαμάρι, πιθανότατα είναι κτισμένος στη θέση κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων. Θεωρούμε πολύ πιθανό ότι το ίδιο ισχύει και για τον ερειπωμένο ναίσκο του Αγίου Αθανασίου, όπου έχουν βρεθεί λιγοστά αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και τμήμα μεγαλογράμματης ελληνικής επιγραφής[946]. Νότια του νεότερου ναού του Αγίου Βασιλείου (οικ.Πάσχου) έχουν βρεθεί αρχιτεκτονικά μέλη[947].

Στη θέση **Εβραϊκά[948],** βόρεια του χειμαροπόταμου Λίβερι σώζονται τα οικοδομικά λείψανα κτιρίου (πιν.40ε), για τη χρήση του οποίου δεν υπάρχουν στοιχεία. Η αποσπασματική έρευνα που έγινε πριν μερικά χρόνια έδειξε ότι πρόκειται για κτίριο που διατηρεί ένα μεγάλο μέρος της πλίνθινης τοιχοποιίας του (πιθανότατα πρόκειται για την πρόσοψή του), αφού σώζεται σε αρκετό ύψος επιχωμένο. Υπάρχουν πληροφορίες ότι κοντά σ'αυτό υπάρχει και ένα δεύτερο κτίριο, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του οποίου ήταν μέχρι πρόσφατα ορατά, σήμερα όμως δεν διακρίνονται. Χαρακτηριστική πάντως είναι η επωνυμία του κτιρίου Εβραϊκά που πιθανότατα υποδηλώνει την ύπαρξη εβραϊκής κοινότητας στη Φωτική.

Τέλος στη θέση **Μητρόπολη** έχουν βρεθεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (σήμερα καλύπτονται από πυκνή βλάστηση), λείψανα ψηφιδωτού δαπέδου και

---

945 Μουσελίμης 1994, σ.42-43. Ο Μουσελίμης αναφέρει ότι μεταφέρθηκαν το 1712, χωρίς ωστόσο να κάνει λόγο από πού αντλεί την πληροφορία αυτή.

946 Φωτογραφία αρχείου 8ης ΕΒΑ.

947 Φωτογραφία αρχείου 8ης ΕΒΑ.

948 Αραβαντινός 1856, σ.2, ο οποίος το ερμηνεύει ως ευροιακά και τοποθετεί εδώ την πόλη Εύροια.

βάση αμφικιονίσκου. Τέλος αρκετοί τάφοι, νομίσματα, αρχιτεκτονικά μέλη κ.ά. έχουν βρεθεί κατά καιρούς κατά τη διάρκεια εργασιών και σε άλλες θέσεις της Φωτικής[949]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανεύρεση ενός κεραμικού κλιβάνου και η πιθανολογούμενη παραγωγή κεραμικών προϊόντων που καλύπτουν τις ανάγκες της παλαιοχριστιανικής πόλης. Επιπλέον δηλώνει την ενασχόληση και τις εμπορικές ενδεχομένως επαφές των κατοίκων της Φωτικής.

- **Χρυσαυγή ή Χαραυγή (Βέλιανη)**

Η αρχαία οχύρωση που βρίσκεται στο λόφο που υψώνεται πάνω από τον σύγχρονο οικισμό ταυτίζεται με την αρχαία πόλη της Ελέας, πρωτεύουσα του φύλου των Ελεατών, πολιτικό κέντρο της Ελεάτιδος και της Θεσπρωτίας[950]. Πρόκειται για εξαιρετικά καίρια θέση, στους πρόποδες των βουνών της Παραμυθιάς, δυσπρόσιτη και οχυρή με πλήρη εποπτεία στην πεδιάδα, που αρδευόταν από τα νερά του Κωκυτού. Ανασκαφικές έρευνες έχουν φέρει στο φως σημαντικά ευρήματα, μεταξύ των οποίων και λιγοστές επιγραφές και νομίσματα ρωμαϊκής περιόδου, πιθανότατα του 4ου αι.

Στο πεδινό τμήμα της περιοχής στη θέση Χάλασμα ή Χαλάσματα ή **αεροδρόμιο** αποκαλύφθηκαν ερείπια τρίκλιτης βασιλικής (πιν.41α,β) με αδιαίρετο εγκάρσιο κλίτος[951], διαστάσεων 23x14,5μ., η χρονολόγηση της οποίας τοποθετείται στο β΄ μισό του 6ου αιώνα. Το μνημείο είναι γνωστό στη βιβλιογραφία ως **βασιλική της Παραμυθιάς**, από την οποία όμως απέχει αρκετά. Το ιερό παρουσιάζει τη διαμόρφωση τρικόγχου. Έφερε δύο πεσσοστοιχίες με τέσσερις πεσσούς έκαστη και ψηλό στηλοβάτη. Σε σημείο του κεντρικού κλίτους βρέθηκε η βάση κυκλικού άμβωνα, με κλίμακες ανατολικά και δυτικά. Ο νάρθηκας κατέληγε βόρεια και νότια σε δύο ορθογώνιους περίπου χώρους που έφεραν αρκετά θυραία ανοίγματα. Λείψανα τοιχοποιιών υποδηλώνουν την ύπαρξη αιθρίου ή άλλων προσκτισμάτων, που δεν έχουν ακόμη ανασκαφεί. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ελληνικές επιγραφές που αναφέρονται στον αυτοκράτορα(;) Διοκλητιανό και τον συνάρχοντα Μαξιμιανό και οι οποίες προέρχονται από εδώ[952].

---

[949] Αρκετοί τάφοι, νομίσματα και άλλα ευρήματα ρωμαϊκών χρόνων έχουν βρεθεί κατά τη διάρκεια εργασιών, ενδεικτικά βλ. *ΑΔ* 32(1977), Β1, Χρονικά, σ.182.

[950] Ρήγινος, Λάζαρη 2007.

[951] Σωτηρίου 1929, σ.204-205, εικ.36. *ΑΔ* 47(1992), Β1, Χρονικά, σ.349. Βαραλής 2001, σ.412.

[952] Ευαγγελίδης 1930, σ.63. Hammond 1967, σ.736, αρ.15 και 738 αρ.23. Δάκαρης 1972, σ.201.

Είναι άγνωστη η σχέση της βασιλικής με την αρχαία οχυρωμένη πόλη της Ελέας ή την επίσης γειτονική Παραμυθιά, οπωσδήποτε πάντως ένα μνημείο της τάξης αυτής σχετίζεται με κάποιον οικισμό, ο οποίος δεν έχει ακόμη εντοπιστεί. Θεωρούμε πολύ πιθανό ότι την εποχή που εξετάζουμε οι κάτοικοι της Ελέας να μετακινήθηκαν στο έφορο πεδινό τμήμα της περιοχής, όπου και η βασιλική, η οποία σήμερα φαίνεται να είναι απομονωμένη.

ΝΗΣΙΑ ΙΟΝΙΟΥ

ΚΕΡΚΥΡΑ

Η σημαντική γεωγραφική της θέση αποτέλεσε τον κυριότερο παράγοντα της μεγάλης ανάπτυξης που γνώρισε ήδη από την αρχαιότητα και η οποία βασιζόταν κυρίως στις άρρηκτα συνδεδεμένες με τη θάλασσα εμπορικές συναλλαγές. Κέντρο του νησιού υπήρξε η ομώνυμη πόλη που αναπτύχθηκε στη χερσόνησο του Κανονιού και η οποία γνώρισε τη μεγαλύτερη ακμή της στο α΄ μισό του 5ου π.Χ. αιώνα. Στην ανάπτυξη της πόλης συνέβαλαν τα μέγιστα τα δύο λιμάνια της[953], ο Υλλαϊκός λιμήν[954] και το μετέπειτα γνωστό ως λιμάνι του Αλκινόου[955], στην ανατολική πλευρά της χερσονήσου.

Στην πόλη τρεις βασιλικές έχουν ανασκαφεί: η μια στο κέντρο της ρωμαϊκής πόλης, η δεύτερη κοντά στο λιμάνι του Αλκινόου και η τρίτη κοντά στο δυτικό λιμάνι. Λείψανα μιας άλλης βασιλικής βρέθηκαν παλαιότερα στη θέση Αγία Γουργή σε μικρή απόσταση από την πόλη.

Εκτός της Κέρκυρας-Παλαιόπολης την εποχή που εξετάζουμε σημαντικός οικισμός στο νησί ήταν η Κασσώπη στο βόρειο τμήμα του.

Οικοδομικά και άλλα ευρήματα βεβαιώνουν την ύπαρξη οικισμών στην Καμάρα Μέσης, στην Πετρετή Λευκίμμης, στον Αφιώνα και στις Μπενίτσες, αν και οι θέρμες που βρέθηκαν εκεί πιθανολογείται ότι ανήκουν σε έπαυλη.

- **Αγγελόκαστρο**

---

953 Κ.Κάντα, Ένας νεώσικος τμήμα των νεωρίων του Υλλαικού λιμανιού της αρχαίας Κέρκυρας, *Τρόπις VI,* Αθήνα 2001, σ.273κ.ε.

954 Βρισκόταν στη δυτική πλευρά της χερσονήσου του Κανονιού. Το λιμάνι υποβαθμίστηκε λόγω των προσχώσεων. Σήμερα το χώρο του λιμανιού καλύπτει η λιμνοθάλασσα του Χαλικιόπουλου, ενώ σε τμήμα της τη δεκαετία 1950-60 έγιναν οι εγκαταστάσεις του σύγχρονου αεροδρομίου της Κέρκυρας.

955 Πρόκειται για τον *έναντι της Ηπείρου λιμήν* που αναφέρει ο Θουκυδίδης, που βρισκόταν στον όρμο της Γαρίτσας.

Δύο μαρμάρινα θωράκια (πιν.41γ,δ) επαναχρησιμοποιημένα σε ναίσκους του κάστρου, πιθανολογείται ότι προέρχονται από τη βασιλική της Παλαιόπολης[956].

- **Άγιος Ιωάννης**

Στο αρχοντικό Θεοτόκη-Ανδρουτσέλη εντοπίστηκε παλαιότερα κορινθιακό κιονόκρανο του τύπου VII[957] (πιν.60γ). Το κιονόκρανο, που χρονολογείται στο α΄ μισό του 6ου αιώνα, είναι άγνωστο από πού προέρχεται, αφού μέχρι σήμερα δεν έχουν εντοπιστεί μνημεία της περιόδου αυτής στην περιοχή.

- **Αφιώνας**

Στο βορειοδυτικό τμήμα του νησιού, στη χερσόνησο του Αφιώνα, ανασκάφηκαν στις αρχές του προηγούμενου αιώνα οικοδομικά λείψανα και τάφοι με σημαντικά ευρήματα (χάλκινα κοσμήματα), που ανήκαν σε ένα μικρό οικισμό. Από την ανεύρεση κιονοκράνων[958], πιθανότατα κιονίσκων τέμπλου, με χαρακτηριστικές άκανθες τύπου «μάσκα», τυπική διακόσμηση του τέλους 5ου-αρχών 6ου αιώνα..

- **Γαρδίκι**

Το κάστρο του χρονολογήθηκε στη βυζαντινή εποχή[959]. Ωστόσο η τοιχοδομία του και οι ομοιότητες που παρουσιάζει με αυτή του κάστρου στη νησίδα Κάλαμος, μας οδηγούν σε μια πρωιμότερη χρονολόγηση την υστερορωμαϊκή περίοδο πιθανολογείται η ύπαρξη ναού.

- **Καμάρα Μέσης**

Στην Καμάρα Μέσης εικάζεται η ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής του ύστερου 6ου αιώνα κοντά στους ναούς του Ταξιάρχη Μιχαήλ και του Αγίου Βλασίου. Έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά μέλη (αμφικιονίσκοι, πεσσίσκοι, αμφίγλυφα θωράκια[960]), εντοιχισμένα σε δεύτερη χρήση στους ναούς που προαναφέραμε ή διάσπαρτα στη μεταξύ τους περιοχή[961].

---

956 *ΑΔ* 23(1968), Β2, Χρονικά, σ. 315 κ.ε (Π.Καλλιγάς) και Pallas 1977, σ.146.

957 *ΑΔ* 35(1980), Β1, Χρονικά, σ. 347. Η ύπαρξη του μπορεί να ερμηνευθεί με την υπόθεση της ύπαρξης ενός σημαντικού μνημείου στην γύρω περιοχή, δεδομένου ότι τα γνωστά παλαιοχριστιανικά μνημεία στο νησί δεν έφεραν κιονόκρανα ίδιου τύπου.

958 Bulle 1934, σ.216, 229-230, εικ.32, 33 α-β.

959 *ΑΔ* 23(1968), Χρονικά, σ.318.

960 Για τα αμφίγλυφα θωράκια γίνεται λόγος στον κατάλογό μας (αριθ.99, σ.464κ.ε.).

961 *ΑΔ* 22(1967), Β2, Χρονικά, σ. 373-374, πιν. 278 (Π.Βοκοτόπουλος). Επίσης *ΑΔ* 23(1968), Β2, Χρονικά, σ.315-317 (Π.Καλλιγάς), Pallas 1977, σ.143-145, Soustal, Koder 1981, λήμμα Kamara, σ.170.

- **Κασσιώπη**

Βρίσκεται στη βόρειοανατολική ακτή της Κέρκυρας και αναφέρεται σε «οδοιπορικά» (Itineraria) της εποχής. Λόγω της θέσης του λιμανιού της[962] πρέπει να γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη ιδιαίτερα κατά τη ρωμαϊκή, αλλά και την υστερορωμαϊκή περίοδο. Η Κασσιώπη αναφέρεται από πολλούς ρωμαίους συγγραφείς. Εδώ παρέμεινε για κάποιο διάστημα ο Κικέρων, ενώ τον 1ο αιώνα την επισκέφθηκε και ο αυτοκράτορας Νέρων.

Ανασκαφές στον οικισμό έχουν φέρει στο φως οικοδομικά λείψανα και τάφους των περιόδων αυτών[963]. Στην κορυφή του βραχώδους λόφου, που υψώνεται πάνω από τον οικισμό υπάρχει οχύρωση, σχήματος κανονικού τετραπλεύρου, που διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση[964]. Σύμφωνα με αξιόπιστες πηγές των αρχών του 7ου αι. στο κάστρο αυτό υπήρχε ναός, αφιερωμένος στον άγιο Ιωάννη[965], όπου για ένα διάστημα είχε μεταφερθεί από τους πρόσφυγες, κατοίκους της Εύροιας το σκήνωμα του αγίου Δονάτου. Οι κάτοικοι της Εύροιας κατέφυγαν εκεί προκειμένου να προστατευτούν από τις βαρβαρικές επιδρομές[966].

Γνωστές από επιστολές του πάπα Γρηγορίου Α΄ είναι η διένεξη του επισκόπου της Κέρκυρας με τον επίσκοπο Εύροιας για το σκήνωμα του αγίου Δονάτου.

Στον σημερινό οικισμό, κοντά στο λιμάνι, υπάρχει ο ναός της **Παναγίας.** Η μεγάλη βαθμιδωτή αψίδα του ναού πιθανότατα ανήκε σε έναν προγενέστερο παλαιοχριστιανικό ναό, που υπήρχε στην ίδια θέση, ο οποίος ήταν τρίκλιτος και έφερε τοξοστοιχίες, υποβασταζόμενες σε πεσσούς[967]. Αν η άποψη αυτή είναι σωστή τότε ο παλαιοχριστιανικός οικισμός της Κασσιώπης καταλάμβανε και μέρος του λιμανιού, γύρω από τη βασιλική.

---

962 Αναλημματικός τοίχος που βρέθηκε στο λιμάνι, πιθανολογείται από τον ανασκαφές ότι ανήκε σε αποβάθρα, που ήταν σε χρήση έως τον 5ο αιώνα, βλ. *BCH* 120(1996), σ.1182.

963 Kourkoumelis-Rodostamos 1988, σ. 37-38. Επίσης βλ. Δ.Ζερνιώτη, Ταφικό συγκρότημα από τη ρωμαϊκή πόλη της Κασσιόπης, *Κερμάτια Φιλίας*, Αθήνα 2009, τομ.Β, σ.279κ.ε.

964 Φέρει 19 ορθογώνιους και ημικυκλικούς πύργους. Τέσσερις μεγάλοι ορθογώνιοι πύργοι ενισχύουν τις αντίστοιχες γωνίες του κάστρου. Ορθογώνιοι πύργοι πλαισιώνουν την είσοδο της οχύρωσης.

965 Χρυσός 1981, σ.74 κ.ε. και Χρυσός 1997, σ.156.

966 Πάντως για να καταφύγουν οι κάτοικοι της Εύροιας στην παραθαλάσσια πόλη της Κασσιώπης εικάζεται ότι το Κάστρο της ήταν ισχυρό ή ότι αυτή ήταν μακριά από την πορεία των εισβολέων.

967 Πιθανολογείται ότι ο ναός αυτός κτίστηκε στη θέση αρχαίου ναού, που ήταν αφιερωμένος στον Δία Κάσσιο.

Στη θέση Κάμπος, ανασκάφτηκε το ανατολικό τμήμα μονόκλιτης βασιλικής που κτίστηκε στη θέση παλαιότερου κτιρίου, που χρονολογήθηκε στον 6ο-7ο αιώνα και κατά την ανασκαφέα καταστράφηκε από πυρκαγιά[968].

- **Κέρκυρα**

Η πόλη της Κέρκυρας πιθανότατα είχε το καθεστώς *πόλεως*, αν και στον Συνέκδημο αναφέρεται ως «*Κέρκυρα νῆσος*»[969]. Λεηλατήθηκε από τους Οστρογότθους του Τοτίλα, το 551[970]. Κατά τους μεταγενέστερους αιώνες επιβίωσε και διατήρησε την ακμή της[971]. Υπήρξε έδρα επισκόπου. Πρώτος επίσκοπος αναφέρεται ο Αλητόδωρος, που έλαβε μέρος στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο. Γνωστός είναι επίσης ο επίσκοπος Ιοβιανός, λόγω των επιγραφών στην ομώνυμη βασιλική και ο Σωτήριχος που έλαβε μέρος στην Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου στη Χακληδόνα το 451.

Στην Παλαιόπολη, όπου βρισκόταν το κέντρο και της αρχαίας πόλης (εκτείνονταν μεταξύ του κόλπου της Γαρίτσας και της λιμνοθάλασσας του Χαλικιόπουλου) και στα ερείπια του ρωμαϊκού ωδείου και άλλων αρχαίων οικοδομημάτων, ανασκάφτηκαν τα ερείπια μεγάλης πεντάκλιτης **Βασιλικής** (πιν.41ε,στ) , που χρονολογήθηκε στον 5ο αιώνα[972].

Ο ναός υπέστη μερική καταστροφή και δέχθηκε μεταγενέστερες επισκευές τον 6ο αιώνα, εποχή κατά την οποία έγιναν και τα ψηφιδωτά της, επιγραφή στα οποία αναφέρουν τον ψηφοθέτη Ελπίδιο (πιν.42α-γ). Είχε εγκάρσιο κλίτος, διπλό νάρθηκα, αίθριο και διακονικό, καθώς και τοξοστοιχίες που στηρίζονταν σε πεσσούς. Βρέθηκαν επίσης μερικά τμήματα ιωνικών κιονοκράνων[973] και θωράκια διαφόρων τύπων, για μερικά από τα οποία γίνεται

---

[968] *ΑΔ* 42(1987), Β1, Χρονικά, σ.345-346, σχ.6. (Λ.Μεταλληνού)

[969] Soustal, Koder 1981, λήμμα Kerkyra, σ.178-181. Χρυσός 1981, σ.13. Χρυσός 1997, σ.156.

[970] Χρυσός 1981, σ.65, 67. Ο Προκόπιος δεν αναφέρει την εκπόρθηση και τη λεηλασία του νησιού, αλλά μόνο τις ξαφνικές επιδρομές που έκαναν οι Οστρογότθοι.

[971] Χρυσός 1997, σ.156.

[972] Για τη βασιλική βλ. Σωτηρίου 1929, σ.187-188. Ξυγγόπουλος, Παπαδημητρίου 1936, σ.99-110. Παπαδημητρίου 1939, σ.92-99. Παπαδημητρίου 1942-1944, σ.39-48, εικ.1-5, παρένθ. πιν.1. Καλλιπολίτης 1955, σ.187-188, εικ.1, πιν. 64-65α. Καλλιπολίτης 1956, σ.162-163, εικ.1, πιν.27α. Καλλιπολίτης 1957, σ.81-82, εικ.1, πιν.27α. *ΑΔ* 23(1968), Β2 Χρονικά, σ.316 (Καλλιγάς). *ΑΔ* 24(1969), Β1 Χρονικά, σ.262-264, σχεδ.3-6, πιν.263ε (Π.Καλλιγάς). Pallas 1977, σ.142. Πελεκανίδης, Ατζακά 1988, σ.95-97. Soustal, Koder 1981, σ.180. *Έργο ΥΠΠΟ* 2(1998), σ.196. *Έργο ΥΠΠΟ* 3(1999), σ.219. Ο ναός κατά τη βυζαντινή εποχή συρρικνώθηκε σε μονόκλιτη βασιλική που δέχθηκε πολλές επεμβάσεις. Ήδη από τον 15ο αι. αποτέλεσε καθολικό σημαντικής μονής που βομβαρδίστηκε κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

[973] Καλλιπολίτης 1955, σ.188.

λόγος στον κατάλογο που ακολουθεί. Στην αψίδα του ιερού υπήρχε ιωνικό κιονόκρανο με επίθημα διακοσμημένο με φύλλα καλάμου[974].

Σύμφωνα με επιγραφή που σώζεται στο επιστύλιο του τριβήλου του ναού (πιν.41ε) πρόκειται για κτίσμα του επισκόπου Ιοβιανού, το όνομα του οποίου δεν είναι γνωστό από άλλες πηγές και ο οποίος τοποθετείται χρονικά στις αρχές του 5ου αιώνα. Η βασιλική αυτή ταυτίστηκε παλαιότερα με τη *Μεγάλη Εκκλησία,* που αναφέρεται στις «*Πράξεις των Αγίων*»[975].

Ανασκαφές σε οικόπεδα της περιοχής της Παλαιόπολης[976] και του Ανεμόμυλου, έχουν φέρει στο φως ευρήματα που χρονολογούνται έως και τον 4ο αιώνα. Κοντά στη βασιλική έχει ανασκαφεί συγκρότημα ρωμαϊκών **θερμών**, του 1ου ή των αρχών του 2ου αιώνα (πιν.43α). Αποτελούνταν από δέκα τουλάχιστον αίθουσες, μερικές από τις οποίες έφεραν υπόκαυστα, άλλες ψηφιδωτά δάπεδα, μεταξύ των οποίων μια αίθουσα με κεφαλή Ωκεανού. Το λουτρό φαίνεται ότι λειτούργησε έως και τον 5ο αιώνα[977]. Κατ᾽άλλους πιθανολογείται ότι καταστράφηκε από τον σεισμό του 551[978].

Σύμφωνα με τις πηγές στη θέση του βυζαντινού **ναού Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου,** υπήρχε ναός που έκτισε ο άρχων Σεβαστιανός προς τιμή του αγίου Ανδρέα. Για το ναό αυτό χαρακτηριστικά είναι όσα αναφέρονται για τον άγιο Σωσίπατρο, ότι μετά το μαρτύριό του το λείψανό του «*κατετέθη ευ επισήμω τόπω εις το προσαρκτώο μέρος της πόλεως πλησίου του λιμένος*[979]». Αναφέρεται επίσης ότι στην ίδια θέση και εκεί αργότερα ετάφη και ο άγιος Ιάσωνας. Ο Ι. Παπαδημητρίου που πρώτος ασχολήθηκε με το βυζαντινό ναό των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου διατύπωσε την άποψη ότι ο ναός του αγίου Ανδρέα θα

---

974 Ξυγγόπουλος, Παπαδημητρίου 1936, σ.99κ.ε.

975 Γενικότερα βλ. Παπαδημητρίου 1934-35, σ.39κ.ε.

976 Ενδεικτικά βλ. *ΑΔ* 50(1995), Χρονικά, Β2, σ.411κ.ε. ανασκαφή οικοπέδων Κατέχη και Κοκοτού, όπου μεταξύ άλλων βρέθηκε κεραμεική και νομίσματα από τον 4ο και μετά αιώνες. Στο Φιγαρέτο (οικ. Κρεμόνα) βρέθηκε ρωμαϊκό κτίριο με ψηφιδωτό βλ. *BCH* 120(1996), σ.1181.

977 *ΠΑΕ* 1961, σ.120κ.ε., όπου αναφέρεται ότι κατά την ανασκαφή βρέθηκαν 2 χρυσά νομίσματα. Επίσης *ΠΑΕ* 1964, σ.54κ.ε. Μετά τον 5ο αι. επισκευάζεται και ορισμένοι χώροι του λειτουργούν ως εργαστήρια, λόγω της πυκνής παρουσίας γυάλινων και χυτροειδών αγγείων, βλ. *ΑΔ* 49(1994), χρονικά, Β1, σ.413κ.ε. και *ΑΔ* 50(1995), Χρονικά Β2, σ.432 κ.ε.

978 *BCH* 123 (1999), σ. 711. *BCH* 125 (2001), σ.872.

979 Ο ναός των αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου και ενδεχομένως η βασιλική(;) λείψανα της οποίας βρέθηκαν κατά την ανασκαφή, βρισκόταν αρχικά πιο κοντά στη θάλασσα και στο λεγόμενο λιμάνι του Αλκινόου απ᾽ότι βρίσκεται σήμερα, αφού η ακτογραμμή ήταν διαφορετική. Ο σημερινός κόλπος της Γαρίτσας έχει δεχθεί πολλές μεταβολές από επιχώσεις, βλ. Γ.Δοντάς, *ΠΑΕ* 1965, σ.66κ.ε.

πρέπει να αναζητηθεί κάτω από τον βυζαντινό ναό, γεγονός που θεωρούμε πολύ πιθανό. Ανασκαφική έρευνα που έγινε στο δάπεδο του ναού (πιν.42δ) έφερε στο φως τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου (πιν.42ε), οικοδομικά λείψανα και τάφους[980], από την αποσπασματική μορφή των οποίων όμως δεν είναι δυνατή η διεξαγωγή σαφέστερων συμπερασμάτων. Πιθανότατα οι κίονες και τα κιονόκρανα (πιν.43δ) που φέρει ο βυζαντινός ναός προέρχονται από την προγενέστερη αυτή βασιλική, καθώς και το ποικίλο αρχιτεκτονικό υλικό που είδε ο Ι.Παπαδημητρίου[981] και αργότερα ο Γ.Δοντάς[982] στο προαύλιο του ναού.

Κοντά στα ερείπια του μεγάλου αρχαϊκού ναού της Αρτέμιδος κτίστηκε επίσης μια τρίκλιτη βασιλική, με αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση, το κεντρικό μέρος της οποίας αποτελεί σήμερα το καθολικό της μονής των **Αγίων Θεοδώρων**[983] (πιν.43β,γ). Η αψίδα της είναι μεγάλων διαστάσεων, βαθμιδωτή, με τρίλοβο παράθυρο που διατηρεί και σήμερα κατά χώραν τους διαχωριστικούς αμφικιονίσκους, με επιθήματα που κοσμούνται με ισοσκελείς σταυρούς εγγεγραμμένους σε κύκλους. Έφερε τρία κλίτη, που χωρίζονταν με τοξοστοιχίες, (ορατές σήμερα στο εσωτερικό και το νότιο εξωτερικό κλίτος) κάθε μια από τις οποίες είχε τέσσερις πεσσούς[984]. Στη δυτική πλευρά λείψανα τοιχοποιίας πιθανότατα προέρχονται από το νάρθηκα.

Σε ανασκαφή οικοπέδου της περιοχής των Αγίων Θεοδώρων, αποκαλύφθηκαν λείψανα ρωμαϊκού κτιρίου, με κεραμική του 1ου π.Χ.-3ου μ.Χ. αι. και νομίσματα κλασικών έως και χριστιανικών χρόνων[985]. Οικοδομικά λείψανα της ίδιας περιόδου εντοπίστηκαν και σε ανασκαφή οικοπέδου στο Κανόνι[986].

Στη **θέση Αγία Γουργή**, νοτιοδυτικά της πόλης της Κέρκυρας κοντά στο Πέραμα, παλαιότερα εντοπίστηκαν επίσης λείψανα τρίκλιτης βασιλικής, στα ερείπια της οποίας κτίστηκε νεότερος ναΐσκος[987].

- **Κορακιάνα**

---

980 *ΑΔ* 55(2000), σ.647 (Α.Καραμάνου, Γ.Αυγερινού).

981 Παπαδημητρίου 1934-35, σ.39κ.ε.

982 Δοντάς *ΠΑΕ* 1965, σ.66κ.ε. Αναφέρει ότι σε δοκιμαστική ανασκαφή που έκανε ο Παπαδημητρίου στο προαύλιο του ναού είχαν βρεθεί 3-4 σαρκοφάγοι ρωμαϊκών χρόνων(;).

983 *ΑΔ* 23(1968), Β2, Χρονικά, σ.316, σχ. 3 (Π.Καλλιγάς). *ΑΔ* 25(1970), Β2, Χρονικά, σ.334-337, σχ.1-3, πιν.283-284 α (Π.Βοκοτόπουλος). Soustal, Koder 1981, σ.180.

984 Pallas 1977, σ.143

985 *BCH 123*(1999), σ.711-12.

986 *BCH* 123(1999), σ.712.

987 *ΑΔ* 21(1966), Β2, Χρονικά, σ.325-26 (Γ.Δοντάς).

Ο οικισμός είναι γνωστός κυρίως για τα βυζαντινά μνημεία του. Στο προαύλιο του ναού Αγίου Αθανασίου εντοπίσαμε μονολιθικό αρράβδωτο κίονα.

- **Λαγούδια.**

Ερημική νησίδα απέναντι από τον Άγιο Γεώργιο Αργυράδων. Εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα και κεραμική που χρονολογήθηκε στον 6ο αιώνα[988].

- **Μπενίτσες**

Παλαιότερα έχουν ανασκαφεί ρωμαϊκές θέρμες που υποδηλώνουν την ύπαρξη έπαυλης ή κάποιου οικισμού[989].

- **Πετρετή Λευκίμμης**

Στην Πετρετή της Λευκίμμης της Κέρκυρας αναφέρονται ρωμαϊκά κτίρια που χρονολογούνται στον 3ο αι.[990]. Το ανατολικό τμήμα του σημερινού ερειπωμένου ναού της Αγίας Παρασκευής στα Παλαιά Λουτρά φαίνεται πως ανήκει σε παλαιότερη, πιθανόν παλαιοχριστιανική φάση (πιθανολογείται ύπαρξη βασιλικής)[991]. Βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη και λείψανα τοίχων, ενώ στα ανατολικά του ναού εντοπίστηκε κυκλική δεξαμενή, πιθανόν ρωμαϊκών χρόνων[992].

- **Πυργί**

Δυτικά του οικισμού, όπου ο ναός του Αγίου Μερκουρίου βρέθηκε τεμάχιο πώρινου θωρακίου[993].

Παξοί

Το νησί θεωρείται ότι κατά την αρχαιότητα ήταν άνυδρο και πιθανότατα ακατοίκητο. Ωστόσο η ανεύρεση αρχαίων οικοδομικών λειψάνων αποδεικνύει το αντίθετο. Κατά τον Ε.Χρυσό η ύπαρξη δύο βασιλικών στη θέση Οζιά συνδέεται με οικισμό, που δημιουργήθηκε στα τέλη του 6ου –αρχές 7ου αιώνα από πρόσφυγες, από την απέναντι ηπειρωτική ακτή, που εγκαταστάθηκαν εδώ προκειμένου να αποφύγουν βαρβαρικές επιδρομές[994]. Η άποψη αυτή βασίζεται κυρίως στην ανάγνωση επιγραφής ενός μολυβδόβουλου που αναφέρει το

---

988 *ΑΔ* 23 (1968), Β2, Χρονικά, σ. 317κ.ε. (Π.Καλλιγάς).

989 Kourkoumelis-Rodostamos 1988, σ.38.

990 Kourkoumelis-Rodostamos 1988, σ.38.

991 *ΑΔ* 23(1968), Χρονικά, σ.317. Pallas 1977, σ.146-147.

992 *ΑΔ* 23(1968), Β2, Χρονικά, σ. 315 κ.ε. (Π.Καλλιγάς)

993 *ΑΔ* 23(1968), Β2, Χρονικά, σ. 316 κ.ε. (Π.Καλλιγάς)

994 Χρυσός 1997, σ.183.

τοπωνύμιο Οξέας, και το όνομα του Λέοντα σπαθαρίου και πρωτονοτάριου Νικοπόλεως[995].

Στο νησί ωστόσο έχουν εντοπιστεί και άλλες βασιλικές κυρίως στο Γάιο, αλλά και στις γειτονικές νησίδες της Παναγίας και του Αγίου Νικολάου. Αν πράγματι οι χρονολογήσεις των μνημείων είναι σωστές, τότε πιθανότατα έχουμε περισσότερους από έναν οικισμούς στους Παξούς την εποχή αυτή.

- **Γάϊος**

Στο ναό των **Αγίων Αποστόλων** η παράδοση αναφέρει ότι είναι ενταφιασμένος ο άγιος Γάιος, που διέδωσε τον χριστιανισμό στο νησί. Πιθανότατα παλαιοχριστιανική φάση υποκρύπτεται στο ναό των Αγ. **Αναργύρων,** ο οποίος είναι μονόχωρος με μεγάλη ημικυκλική βαθμιδωτή αψίδα, πιθανότατα από την αρχική φάση (πιν.44α). Σε ορισμένα μέρη των πλάγιων επιφανειών του ναού προεξέχουν λίθοι, ενώ κάτω από το παχύ στρώμα ασβέστη διακρίνονται αμυδρά εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη, γεγονός που ενισχύει την άποψη να πρόκειται για ναό παλαιότερο τρίκλιτο ναό, που υπέστη σε μεταγενέστερη εποχή βράχυνση των διαστάσεών του[996].

- **Κούντουρα**

Μικρή ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως ημιφόλλι του Ιουστίνου Β΄ και οξυπύθμενους αμφορείς[997].

- **Οζιά**

Στο νότιο τμήμα του νησιού, τη θέση Οζιά, εντοπίζονται δύο τρίκλιτες παλαιοχριστιανικές βασιλικές. Η βασιλική της **Αγίας Μαρίνας[998]** έχει νάρθηκα και ημικυκλική, βαθμιδωτή αψίδα (πιν.44β), οικοδομημένη με αδρομερώς λαξευμένους λίθους. Τα κλίτη χωρίζονται με πεσσοστοιχίες. Ο ανατολικός τοίχος της βασιλικής σώζεται σχεδόν ολόκληρος, αντίθετα οι μακροί τοίχοι διατηρούνται σε μικρό ύψος, ενώ το δυτικό τμήμα του νάρθηκα έχει καταστραφεί. Πιθανότατα χρονολογείται στον 7ο-8ο αιώνα.

---

995 N. Seibt, W.Seibt 1987, σ.327κ.ε. αριθ.14.

996 *ΑΔ* 29(1973-1974), Β3, Χρονικά, σ.651 (Δ.Τριανταφυλλόπουλος). *ΑΔ* 47(1992), Β1, Χρονικά, σ.325 (Β.Παπαδοπούλου)

997 *ΑΔ* 50(1995), Χρονικά, σ.448.

998 *ΑΔ* 22(1967), Β2, Χρονικά, σ.374-375 (Π.Βοκοτόπουλος). *ΑΔ* 25(1970), Β2, Χρονικά, σ.342, σχεδ.4 (Π.Βοκοτόπουλος). Pallas 1977, σ.147-148. Soustal, Koder 1981, σ.228. *ΑΔ* 44(1989), Β2, Χρονικά, σ.282, πιν.151β (Β.Παπαδοπούλου).

Η ερειπωμένη βασιλική του **Αγίου Στεφάνου**[999] είναι επίσης τρίκλιτη, με νάρθηκα και ημικυκλική βαθμιδωτή αψίδα (σώζεται σε ύψος 2,70μ.) όπου ανοίγεται δίλοβο παράθυρο (πιν.44γ,δ). Διακρίνονται επίσης θεμέλια συνθρόνου. Πιθανότατα χρονολογείται τον 7ο-8ο αιώνα. Το μόνο σωζόμενο γλυπτό, που βρέθηκε κοντά στη βόρεια τοξοστοιχία, είναι η απόληξη κιονίσκου, με συμφυές κιονόκρανο[1000].

- **Νησίδα Αγίου Νικολάου**

Πιθανολογείται ότι ο σημερινός ναός του Αγίου Νικολάου στην ομώνυμη νησίδα είναι κτισμένος στη θέση παλαιοχριστιανικού ναού[1001]. Στο χώρο δεν έχουν γίνει ανασκαφές, η αψίδα όμως είναι βαθμιδωτή και μεγάλης χορδής.

- **Νησίδα Παναγιάς**

Ο σημερινός ναός Κοιμήσης της Θεοτόκου στην νησίδα της Παναγιάς πιθανότατα είναι κτισμένος στη θέση παλαιοχριστιανικού ναού, από τον οποίο διατηρείται η τρίλοβη διαμόρφωση του ιερού[1002] (πιν.44ε). Δυστυχώς η τοιχοδομία του ναού δεν είναι εμφανής για περαιτέρω παρατηρήσεις.

Λευκάδα

Βρίσκεται απέναντι από τη βορειοδυτική ακτή της Ακαρνανίας, από την οποία χωρίζεται με μια αβαθή λιμνοθάλασσα και ένα στενό τεχνητό πορθμό. Διοικητικά σήμερα η Λευκάδα αποτελεί με τις γειτονικές νησίδες Μεγανήσι, Κάλαμο, Καστό, Σκορπιό, Σκορπίδι, Μαδουρή, Σπάρτη, Θηλιά, Πεταλού και Κύθρο τον ομώνυμο νομό.

Η σημαντική θέση της και η ιδιόμορφη σύνδεσή της με την απέναντι ηπειρωτική υπήρξε καθοριστικής σημασίας για την εξέλιξη του νησιού[1003].

Ο Πλίνιος αναφέρει ότι κατά τον 1ο αιώνα το κανάλι, το στενό και ρηχό θαλάσσιο πέρασμα, που επέτρεπε στα πλοία να πλέουν ανάμεσα στο νησί και τις ακαρνανικές ακτές, είχε γεμίσει λάσπη και δεν λειτούργησε μέχρι τα μέσα

---

[999] *ΑΔ* 22(1967), Β2, Χρονικά, σ.374κ.ε. (Π.Βοκοτόπουλος). *ΑΔ* 25(1970), Β2, Χρονικά, σ.342, σχεδ.5-7 (Π.Βοκοτόπουλος). Pallas 1977, σ.148-149. Soustal-Koder 1981, σ.228.

[1000] Pallas 1977, σ.151, εικ.102. Ο διάκοσμός του είναι ανάλογος με το διάκοσμο κιονίσκου από τη βασιλική στη νησίδα Κέφαλος στον Αμβρακικό.

[1001] *ΑΔ* 22(1967), Β2, Χρονικά, σ.375 (Π.Βοκοτόπουλος). Pallas 1977, σ.149.

[1002] *ΑΔ* 22(1967), Β2, Χρονικά, σ.375 (Π.Βοκοτόπουλος). *ΑΔ* 44(1989), σ.282 (Β.Παπαδοπούλου).

[1003] Ροντογιάννης 1988, σ.204

του 2ου αιώνα. Η «διώρυκτος», η στενή δίοδος που αποτελούσε οργανωμένη θαλάσσια οδό από τον 6ο αι. π.Χ., ήταν σε χρήση (όχι όμως σε συνεχή βάση) και κατά τον 4ο αιώνα, αφού αναφέρεται στο «Itinerarium Antonini» και στην «Tabula Peutingeriana» ως σταθμός (που ονομαζόταν «per diorycto») της κύριας θαλάσσιας οδού[1004]. Εκτός από τους αυτόχθονες στο νησί κατοίκησαν και Ρωμαίοι άποικοι[1005]. Υπάρχουν οι μαρτυρίες του Αθηναίου και του Κλαύδιου Αιλιανού, αλλά και του Πλίνιου, σχετικές με προϊόντα και την αλιεία στο νησί.

Η αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή της αρχαίας πρωτεύουσας και άλλες θέσεις στο νησί έφερε στο φως ενδείξεις ότι κατοικούνταν μέχρι τον 4ο αιώνα, ανατρέποντας τη μαρτυρία του Στράβωνα περί εγκατάλειψης του νησιού μετά την ίδρυση της Νικόπολης. Επιβεβαιώνεται ότι εντός των τειχών της αρχαίας πόλης σε ορισμένες περιπτώσεις, υπήρχε συνεχής χρήση των ίδιων οικιστικών συνόλων, στο οργανωμένο πολεοδομικό σύστημα, έως τουλάχιστον και τον 1ο μ.Χ. αιώνα.

Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους χρησιμοποιείται το βόρειο νεκροταφείο της πόλης (περιοχή Τσέχλιμπου) και έχουν ερευνηθεί τάφοι έως και τον 3ο αιώνα αλλά και μεταγενέστεροι, ο αριθμός τους όμως είναι σχετικά μικρός σε σχέση με αυτούς των ελληνιστικών και κλασικών χρόνων[1006]. Φαίνεται ότι ο πληθυσμός σταδιακά μειώνεται και η κατοίκηση στην αρχαία πόλη περιορίζεται σε συγκεκριμένες περιοχές, ώσπου τελικά εγκαταλείφθηκε[1007].

Ωστόσο η πόλη της Λευκάδας αναφέρεται στο Συνέκδημο του Ιεροκλέους. Στο λιμάνι της αρχαίας πόλης, έχει βρεθεί άφθονη ρωμαϊκή και

[1004] Αξιώτη 1980, σ.197-205.

[1005] Εγκατάσταση Ρωμαίων αποίκων μαρτυρούν οι επιτύμβιες στήλες με τα ρωμαϊκά ονόματα, βλ. Ροντογιάννης 1988, σ.209-10. Ανιχνεύεται η ενασχόληση με γεωργικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες, που συνεχίζεται, πιθανόν από εύπορους Ρωμαίους ιδιοκτήτες, ενώ η εμπορική δραστηριότητα με ακτές της Ιταλίας και άλλων ρωμαϊκών κέντρων δε διακόπτεται. Σε σωστική ανασκαφική έρευνα στην περιοχή «Μεγάλη βρύση» της πόλης, ανάμεσα από τα τείχη και το βόρειο νεκροταφείο, εντοπίστηκε οικοδομικό συγκρότημα αγροικίας, που κατοικούνταν από τον 1ο αι. π.Χ. μέχρι τουλάχιστον το τέλος του 2ου αι. μ.Χ. Ανασκαφική έρευνα κοντά στο βόρειο νεκροταφείο αποκάλυψε μεγάλο κτίριο (δύο οικοδομικών φάσεων) που χαρακτηρίζεται ως ρωμαϊκή αγρέπαυλη (2ος αι.).

[1006] Pliakou 2001, σ.152.

[1007] Οι έρευνες των τελευταίων ετών έχουν δείξει και ότι πριν ακόμη εγκαταλειφθεί η πόλη εντός των τειχών και ήδη από τον 1ο αι. π.Χ., είχαν αρχίσει να εμφανίζονται ρωμαϊκές αγροικίες στην ύπαιθρο, κοντά στη θάλασσα.

υστερορωμαϊκή κεραμική, που σημαίνει ότι ήταν σε χρήση μέχρι και τον 6ο αιώνα.[1008].

Στη θέση «Περιβόλια» και στο ναό της Αγίας Άννας υπάρχει εντοιχισμένο μαρμάρινο επίθημα του 6ου αιώνα, που προέρχεται από κάποιο παλαιοχριστιανικό μνημείο, το οποίο δεν έχει μέχρι σήμερα εντοπιστεί[1009]. Για το επίθημα που παρουσιάζει ομοιότητες με αυτά της Βασιλικής Δ, γίνεται λόγο στον κατάλογο που ακολουθεί[1010].

Στο βόρειο λόφο πάνω από την αρχαία πόλη της Λευκάδας έχει εντοπιστεί οχύρωση (ακρόπολη του Κούλμου) που παρουσιάζει δύο φάσεις, από τις οποίες μία χρονολογήθηκε στη ρωμαϊκή εποχή[1011].

- **Βουρνικά**

Ανασκαφική έρευνα αρχαίου ναού που βρίσκεται κάτω από το ναό του Αγίου Ιωάννη Ροδάκη, έφερε στο φως ρωμαϊκά ευρήματα.

- **Βασιλική**

Στην κοιλάδα της Βασιλικής βρέθηκε επιτύμβια πλάκα ρωμαϊκών χρόνων.

- **Κάβαλος**

Στο ναό του Παντοκράτορα έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά μέλη[1012].

- **Νυδρί**

Το Νυδρί, στην ανατολική πλευρά του νησιού, 15χλμ. νότια της αρχαίας πόλης, ήταν η δεύτερη σε πυκνότητα περιοχή, όπου υπάρχει βεβαιωμένη

[1008] Murray 1982, σ.243 κ.ε. και Pliakou 2001, σ.152κ.ε.

[1009] Κεφαλλωνίτου 2004, σ.165κ.ε. Κοντά στο επίθημα είναι εντοιχισμένο και ένα ιωνικό κιονόκρανο, το οποίο η Κεφαλλωνίτου αναφέρει ως αρχαίο. Δεν αποκλείεται ωστόσο, αν και η φωτογραφία που δημοσιεύεται δεν είναι καλή, τα δύο αρχιτεκτονικά μέλη να είναι της ίδιας εποχής και να συνανήκαν στο ίδιο μη εντοπισμένο σήμερα μνημείο.

[1010] Η ύπαρξη των αρχιτεκτονικών αυτών μελών μπορεί να ερμηνευθεί με την υπόθεση της ύπαρξης ενός ή περισσοτέρων μνημείων στην γύρω περιοχή, δεδομένου ότι η φύση του υλικού (μάρμαρο) δυσκολεύει στη μεταφορά μεγάλων αποστάσεων. Αν η άποψη είναι σωστή τότε το επίθημα που εντοπίστηκε στο ναό της Αγίας Άννας, η ομοιότητα του διακόσμου του οποίου με αυτή των επιθημάτων από τη Βασιλική Δ στη Νικόπολη είναι χαρακτηριστική, πρέπει να προέρχεται από ένα ιδιαίτερα σημαντικό μνημείο στη Λευκάδα των αρχών του 6ου αιώνα. Το παραπάνω είναι αρκετά πιθανό αφού είχε το νομικό καθεστώς της πόλης και η θέση του νησιού αρκετά σημαντική και προσοδοφόρα σε όλες τις εποχές.

[1011] Για τα λείψανα της οχύρωσης στο λόφο του Κούλμου βλ. Ροντογιάννης 1980, τ.Α, σ.200 και 262κ.ε. Σμύρης 2004, σ.165κ.ε. Τη βυζαντινή εποχή θεωρείται δεδομένη η απομάκρυνση των κατοίκων από τις ανατολικές ακτές και η διαμόρφωση άλλων οικιστικών κέντρων στα εσωτερικά οροπέδια του νησιού. Πορτελάνος 1998, ΙΙΙ, 1412-16. Veikou 2011, σ.448κ.ε.

[1012] *ΑΔ* 55(2000), σ.618κ.ε.(Π.Δημητρακοπούλου)

κατοίκηση κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, σύμφωνα και με την παλαιότερη έρευνα του Dörpfeld[1013]. Στο ΝΔ τμήμα της κοιλάδας, στους πρόποδες του λόφου της Παλαιοκατούνας (όπου έχει εντοπιστεί οικισμός) έχει ανασκαφεί ρωμαϊκό κτίριο. Στη θέση Στενό έχουν βρεθεί οικοδομικά λείψανα, που χρονολογήθηκαν τη ρωμαϊκή ή σε μεταγενέστερη περίοδο[1014]. Στην ίδια θέση (όπως και σε άλλες κοντινές) έχουν βρεθεί ρωμαϊκοί τάφοι, με ρωμαϊκά νομίσματα και λυχνάρια του 4ου και 5ου αιώνα.

Επίσης, κοντά στο νεότερο ναΐσκο της Αγίας Παρασκευής ανασκάφθηκε μονόκλιτη βασιλική, πιθανόν πάνω σε ρωμαϊκές επιχώσεις ιερού. Ο ναός σώζεται σε επίπεδο θεμελίων, που έχουν κατασκευαστεί από αρχαιότερες λιθοπλίνθους[1015]. Ο Πάλλας αναφέρει ότι παλαιότερα είχαν ανευρεθεί κίονες και κορινθιάζοντα κιονόκρανα[1016].

- **Σπανοχώρι**

Αρχιτεκτονικά γλυπτά έχουν βρεθεί στο ναό Παναγίας Επισκοπής (κίονες, ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα (αριθ.42), το οποίο εξετάζουμε στον κατάλογό μας κ.ά.). Πιθανολογείται η ύπαρξη βασιλικής. Χαρακτηριστικό είναι το τοπωνύμιο Επισκοπή[1017], αν και είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί με έστω και προσωρινή εγκατάσταση επισκόπου.

- **Χορτάτη**.

Σημειώνονται ευρήματα του 2ου αι. στο μικρό υπαίθριο ιερό στον οικισμό[1018].

Μεγανήσι

Στο νησί, και συγκεκριμένα στο ακρωτήριο Κεφάλι έχει βρεθεί ρωμαϊκή κεραμική. Στη θέση Παλιόλακος, κοντά στο Σπαρτοχώρι, ανασκάφηκε ρωμαϊκός κιβωτιόσχημος τάφος[1019].

[1013] W.Dörpfeld, *Alt Ithaka, Ein Beitrag zur Homer-Frage*, (1927), Osnabruck 1965, σ.160-61, 168-170, εικ. 5.

[1014] Pliakou 2001, σ.155, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

[1015] Soustal, Koder 1981, σ.216.

[1016] Pallas *BCH* 1960, τομ.2, σ.722κ.ε.

[1017] Δημητρακοπούλου 2006, σ.12-14 και 21.

[1018] Pliakou 2001, σ.157.

[1019] Pliakou 2001, σ.157, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

Κάλαμος

Βρίσκεται μεταξύ Μεγανησίου και ακαρνανικής ακτής. Αναφέρεται από τους αρχαίους γεωγράφους ως **Κάρνος**[1020]. Κοντά στον οικισμό του Καλάμου βρέθηκαν ερείπια ρωμαϊκού κτιρίου[1021]. Στο νησί υπάρχει ο οικισμός Επισκοπή απέναντι ακριβώς από την περιοχή του Μύτικα Ακαρνανίας. Είναι άγνωστο αν η ονομασία του οικισμού οφείλεται στο γεγονός ότι υπήρξε έδρα επισκόπου, έστω και προσωρινά, αφού δεν μαρτυρείται την εποχή καμιά επισκοπή για το τμήμα της Ακαρνανίας που εξετάζουμε. Βόρεια της Επισκοπής υπάρχει εντυπωσιακή οχύρωση[1022] (πιν.45α,β), η οποία κατά την άποψή μας θα μπορούσε ανεπιφύλακτα να χρονολογηθεί την εποχή που εξετάζουμε[1023], καθώς η τοιχοδομία της οχύρωσης παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με αυτή των τειχών της Νικόπολης. Αποτελείται από τμήματα λιθοδομής που εναλλάσσονται με τριπλές(;) σειρές από πλίνθους και φέρει κατά διαστήματα πύργους. Το είδος αυτό της οχύρωσης μοιάζει περισσότερο με τις αστικές οχυρώσεις (Νικόπολης κ.α.) που έχουν την ίδια περίπου μορφή και λιγότερο με αυτές μικρών θέσεων που η τοιχοδομία τους αποτελείται από απλή λιθοδομή[1024]. Η ίδια οχύρωση έχει επίσης χρονολογηθεί τη βυζαντινή περίοδο, εποχή κατά την οποία θα πρέπει να εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται.

Καστός

Το νησί βρίσκεται νότια του Καλάμου[1025]. Έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά λείψανα ρωμαϊκής και υστερορωμαϊκής εποχής[1026].

Μεγαλύτερο ωστόσο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο μεγάλοι καμαροσκέπαστοι τάφοι, ο ένας (διαστάσεων 2,50Χ2,40μ.), κάτω από το ναό του Αγίου Ιωάννη (χρησιμεύει σήμερα ως οστεοφυλάκιο) και ο δεύτερος σε μικρή απόσταση από αυτόν. Ένας μαρμάρινος κίονας διατρυπά την οροφή του δεύτερου τάφου, οι διαστάσεις του οποίου είναι 8,90Χ2,50Χ1,60μ. Ο πρώτος

[1020] Μουτζάλη 2002, σ.421κ.ε.

[1021] *ΑΔ* 34(1979), Β1 Χρονικά, σ.269 (Ι.Ανδρέου). Γενικά για τις αρχαιότητες στο νησί βλ. S. Benton 1934, σ.233κ.ε.

[1022] Μουτζάλη 2002, σ.430κ.ε. Veikou 2011, σ.431κ.ε.

[1023] Η οχύρωση μας είναι γνωστή από φωτογραφίες του αρχείου της 8ης ΕΒΑ, με τη χρονολογία 1966.

[1024] Για τις πρώτες έχουν προταθεί χρονολογήσεις στον 5ο αιώνα, ενώ οι δεύτερες χρονολογούνται από τον 6ο αιώνα και μεταγενέστερα.

[1025] Benton 1934, σ.234 και Μουτζάλη 2002, σ.434κ.ε.

[1026] *ΑΔ* 34(1979), Χρονικά, σ.269 (Ι.Ανδρέου).

τάφος φέρει μεγάλη ημικυκλική αψίδα. Μία στενή καμαροσκέπαστη δίοδος οδηγεί σ'αυτόν. Οι τάφοι χαρακτηρίζονται γενικά υστερορωμαϊκής ή παλαιοχριστιανικής εποχής, χωρίς ακριβέστερη χρονολόγηση. Η μεγάλη αψίδα του ναού οδηγεί στην υπόθεση ότι πιθανόν ο σημερινός ναός να κτίστηκε στη θέση βασιλικής της ίδιας εποχής[1027]. Τα τοπωνύμια του νησιού Βίγλα και Σαρακίνικο αναμφίβολα παραπέμπουν στη βυζαντινή ιστορία του τόπου.

Ιθάκη[1028]

Αναφέρεται στο Συνέκδημο του Ιεροκλή ως έχουσα τη νομική υπόσταση *πόλις*, για την οποία όμως υπάρχει αμφισβήτηση[1029]. Αρκετά πριν τον Ιεροκλή, ο Σκύλαξ αναφέρει «*νῆσος ἐστίν Ἰθάκη καὶ πόλις καὶ λιμήν»,* ενώ ο Πτολεμαίος *«καὶ ἡ Ἰθάκη ἐν ᾗ καὶ ὁμώνυμος πόλις»,* γεγονός που δεν αποκλείει η ομώνυμη αυτή πόλη, λόγω της εμπορικής της σημασίας να είχε τη νομική υπόσταση *πόλις*. Πιθανολογούμε ότι η Ιθάκη αποτέλεσε καταφύγιο των απειλούμενων πληθυσμών των απέναντι ακαρνανικών περιοχών, που βρήκαν φιλόξενο και ασφαλές μέρος στο νησί. Αν και ο Συνέκδημος αναφέρεται στην κατάσταση που επικρατούσε την εποχή του Θεοδοσίου, δεν αποκλείεται ο συγγραφέας του να είχε υπόψη του και κάποιους φορολογικούς(;) καταλόγους της εποχής του, όταν το νησί γνώριζε εμπορική κίνηση και ενδεχομένως και πληθυσμιακή ανάπτυξη.

Λιγοστά ευρήματα υπάρχουν στο νησί που χρονολογούνται αυτή την εποχή. Στη θέση **Άγιος Αθανάσιος**, όπου διενεργούνται ανασκαφές από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, έχουν εντοπιστεί 4 τάφοι κιβωτιόσχημοι και κεραμοσκεπείς, που χρονολογήθηκαν τη ρωμαϊκή περίοδο[1030].

Η Άννα Κομνηνή στο βιβλίο της *«Αλεξιάδα»* κάνει λόγο για την ερειπωμένη πόλη του νησιού **Ιερουσαλήμ**, την οποία μάλιστα αποκαλεί μεγάλη. Από παραφθορά του όνοματός της κατά μια άποψη προέρχεται το τοπωνύμιο Ρουσσάνου, όπου σώζονται ερείπια οχύρωσης και υπάρχουν πηγές πόσιμου νερού[1031]. Από τον Στέφανο Βυζάντιο αναφέρεται επίσης η πόλη **Κύθαινα**[1032]. Στο **Βαθύ** είχε παλαιότερα βρεθεί μαρμάρινη σαρκοφάγος με

[1027] Κωνστάντιος *ΑΔ* 34(1979), Χρονικά, σ. 274, πιν. 114δ και ο ίδιος 1984, σ. 123-6.

[1028] Soustal, Koder 1981, λήμμα Ithake, σ.168-69.

[1029] Χρυσός 1981, σ. 14, σημ.1.

[1030] *Corpus* 28 (2001), σ.64-75. *BCH* 125(2001), σ.875.

[1031] Κορδώσης 2007, σ.116κ.ε. και 211κ.ε.

[1032] Στέφ. Βυζάντιος, σ.906.

διάκοσμο ανάγλυφων σταυρών[1033], που επίσης περιλαμβάνεται στον κατάλογό μας (αριθ.130).

Νομός Αιτωλοακαρνανίας[1034]

Στην περιοχή της Ακαρνανίας και στο τμήμα που περιλάμβανε η επαρχία Epirus Vetus υπήρχαν πολλές και σημαντικές αρχαίες πόλεις (Αλυζία, Αστακός, Πάλαιρος κ.ά.), ωστόσο καμία δεν είχε το νομικό καθεστώς *πόλις*, ούτε υπήρξε έδρα επισκοπής.

Από τα μέχρι σήμερα στοιχεία που διαθέτουμε παρατηρείται ότι η πόλη του Αστακού γνώριζε την εποχή που εξετάζουμε ανάπτυξη, πιθανότατα λόγω του λιμανιού της. Την ιδία εποχή φαίνεται ότι ως αγκυροβόλιο χρησιμοποιείτο και ο όρμος του Αγίου Παντελεήμονα, νότια της πόλης του Αστακού, όπου επίσης βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα και ψηφιδωτά παλαιοχριστιανικής εποχής.

Η καλύτερα ανασκαμένη θέση είναι αναμφίβολα η παλαιοχριστιανική βασιλικής της Αγίας Σοφίας στον Μύτικα, που φαίνεται ότι εξυπηρετούσε τις θρησκευτικές ανάγκες του οικισμού, ο οποίος θεωρείται πολύ πιθανό ότι αντικατέστησε(;) την πόλη της Αλυζίας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρεον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις του Δρυμού, στον οποίο έχουν εντοπιστεί τρεις βασιλικές, καθώς και της νησίδας Κέφαλος στον Αμβρακικό κόλπο. Βασιλικές έχουν επίσης εντοπιστεί στη Βόνιτσα, αλλά και κοντά στη θέση Κορπή και στην Περατιά, που ήταν βεβαιωμένος ναυτικός σταθμός. Τα μνημεία αυτά αναμφίφολα σηματοδοτούν την ύπαρξη οικισμών για τους οποίους δεν υπάρχουν πληροφορίες.

- **Άκτιον**

Το Άκτιο αναφέρεται από τον Στράβωνα ως «*χωρίον*». Αργότερα έγινε ρωμαϊκή αποικία[1035]. Σώζονται λείψανα του τεμένους του Απόλλωνα στη θέση όπου σήμερα το κάστρο του Αλή πασά και στα βόρεια αυτού σώζονται και οικοδομικά λείψανα άλλων ρωμαϊκών κτιρίων[1036], ενώ αναφέρονται και λείψανα

[1033] Σωτηρίου 1942, σ.146, εικ.87.

[1034] Για τα μνημεία αυτής της εποχής στο νομό βλ. Παλιούρας 1985, σ.47κ.ε. Η περιοχή διασώζει ένα μεγάλο αριθμό σημαντικών βασιλικών, οι οποίες όμως βρίσκονται εκτός των ορίων της μελέτης μας.

[1035] Το Άκτιο αποτελούσε κοινό ιερό των Ακαρνάνων και αξιόλογο εμπορικό κέντρο, με δεύτερο λιμάνι εκτός του κόλπου, βλ. Πετρόπουλος 1991, σ.101.

[1036] Murray 1982, σ.269.

υστερορωμαϊκής περιόδου[1037]. Έχει βρεθεί νομισματικός θησαυρός ρωμαϊκής περιόδου[1038].

- **Αλυζία** (σημ. Κανδήλα)

Η αρχαία πόλη Αλυζία αναφέρεται από τον Στράβωνα[1039]. Είχε σημαντικό λιμάνι, γνωστό ως του «Ηρακλέους» από το ομώνυμο τέμενος, στον κόλπο του **Μύτικα**. Αναφέρεται σε Itineraria ως Halisso και υπήρξε σταθμός της σημαντικής για την εποχή θαλάσσιας διαδρομής[1040]. Τη βυζαντινή περίοδο η πόλη είναι γνωστή ως Κανδήλα, όνομα του σημερινού οικισμού που εκτείνεται ΒΔ της αρχαίας θέσης. Η οχύρωση έχει χρονολογηθεί στη βυζαντινή περίοδο και έχει ταυτιστεί με το κάστρο του Βαρνάκου[1041].

Στο Μύτικα, σώζονται λείψανα οχύρωσης, υδραγωγείου και σε μικρή απόσταση από τον σημερινό οικισμό, τα ερείπια της τρίκλιτης Βασιλικής **της Αγίας Σοφίας**[1042] (πιν.46ε)**,** η οποία πιθανότατα εξακολουθούσε να εξυπηρετεί τους κατοίκους της γειτονικής Αλυζίας, που φαίνεται ότι συνέχιζε να υπάρχει και την εποχή που εξετάζουμε, αν και δεν αποκλείεται οι κάτοικοί της να είχαν μεταφερθεί στο λιμάνι του Μύτικα, που φαίνεται ότι αυτή την εποχή παρουσίαζε εμπορική κίνηση. Από τον Leake[1043] αναφέρεται επίσης ρωμαϊκό κτίριο στο ακρωτήριο του Μύτικα.

Στη θέση Δρυμώνας- Αρχοντοχώρι (5χλμ. από τον Μύτικα) έχει βρεθεί ιερό της Αρτέμιδος, η χρήση του οποίου εκτείνεται, σύμφωνα με τα ευρήματα από την κλασική εποχή έως τον 2ο-3ο αιώνα.[1044]

- **Αμφιλοχία (αρχαία Λιμναία)**

Το 1954 μεταφέρθηκε για φύλαξη στην Αμφιλοχία κεραμική από ρωμαϊκούς τάφους, αλλά δεν έχει διευκρινιστεί εάν αυτοί προέρχονται από την ίδια την πόλη ή από τη γύρω περιοχή[1045].

- **Άργος Αμφιλοχικόν**

[1037] Murray 1982, σ.271.

[1038] Πετρόπουλος 1991, σ.102.

[1039] Στράβων Χ,2,21.

[1040] Χρυσός 1997, σ.154 και Πετρόπουλος 1991, σ.103, όπου και όλη η παλαιότερη βιβλιογραφία.

[1041] Γενικότερα βλ. Soustal, Koder 1981, σ. 170-171. Veikou 2011, σ.433κ.ε.

[1042] Βοκοτόπουλος 1972, σ.109κ.ε. Ο ίδιος 1979, σ.121κ.ε. Βοκοτόπουλος 1981, σ.79κ.ε. Βοκοτόπουλος 1982, σ. 91κ.ε. Παλιούρας 1985, σ.58κ.ε.

[1043] Leake 1835, IV, σ.13.

[1044] *BCH* 123(1999), σ.723.

[1045] *BCH* 78(1954), σ.137.

Το Άργος Αμφιλοχικόν αναφέρεται από τον Στράβωνα ως *περιοικίς* της Νικόπολης. Διατηρούνται αρχιτεκτονικά λείψανα που πιθανόν χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο[1046].

- **Ανακτόριον /Βόνιτσα**

Η αρχαία πόλη του Ανακτορίου βρίσκεται κοντά στο χωριό Νέα Καμαρίνα. Αναφέρεται από τον Στράβωνα ως λιμάνι και *περιοικίς* της Νικόπολης[1047]. Παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες απέδειξαν ότι η χρήση του νεκροταφείου της πόλης σταματά τον 1ο π.Χ. αιώνα[1048].

Στη Βόνιτσα έχει εντοπιστεί από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων, λείψανα του λιμανιού του αρχαίου Ανακτορίου και μία βασιλική μεταξύ των βυθισμένων τμημάτων της πόλης[1049]. Στη θέση Άγιος Μηνάς Βόνιτσας έχει βρεθεί τμήμα μαρμάρινου κίονα[1050]. Λείψανα παλαιοχριστιανικής βασιλικής εντοπίσαμε στο ναό του Αγίου Ιωάννη στο νεκροταφείο της πόλης (πιν.45γ). Στην αψίδα του σημερινού ναού έχει ενσωματωθεί τμήμα αψίδας παλαιότερου και το ίδιο ισχύει για τη βόρεια και νότια επιμήκη πλευρά καθώς και τη δυτική, όπου διακρίνονται οι ενσωματωμένες τοιχοποιίες του παλαιότερου ναού[1051].

- **Αστακός**

Ονομαστή αρχαία πόλη που τοποθετείται στο λόφο που βρίσκεται ανάμεσα στη σημερινή κωμόπολη και το χωριό Καραϊσκάκη. Στη θέση **Γράβες**, βόρεια οικισμού, υπάρχουν τα ερείπια οχύρωσης της αρχαίας πόλης (πιν.45ε), αλλά και του μεσαιωνικού Δραγαμέστου ή Δραγαμεστού[1052], που είναι γνωστό από τον 9ο αιώνα. Στην ίδια θέση σώζονται τα ερείπια μεσοβυζαντινής(;) βασιλικής[1053] που πιθανολογείται ότι κτίστηκε στη θέση παλαιοχριστιανικού ναού.

1046 Πετρόπουλος 1991, σ.106, όπου και οι σχετικές απόψεις.

1047 Στράβων Χ,1,2.

1048 *ΑΕ* (1953-54), σ.87.

1049 *ΑΔ* 48(1993), Β2, Χρονικά, σ.588 και *BCH* 123 (1999), σ.723.

1050 Παπαδοπούλου 1997, σ.346, σημ.47. Ο κίονας προέρχεται από αρχαιοκαπηλία και ύστερα από αυτοψία που έγινε στην εν λόγω θέση δεν διαπιστώθηκε κάτι αξιοσημείωτο εκτός του μικρού εικονοστασίου του Αγίου Μηνά που είναι κτισμένο σε λείψανα τοιχοποιίας.

1051 Προσωπικές παρατηρήσεις.

1052 Heuzey 1860, 419f, Soustal, Koder 1981, σ.144. Χρυσός 1997, σ.154. Κρδώσης 1997, σ.251κ.ε. Παπαγεωργίου 1998, σ.97κ.ε.Πορτελάνος 1998, ΙΙΙ, 1316-27.

1053 Παλιούρας 1985, σ.299κ.ε.

Στον Αστακό έχουν βρεθεί ρωμαϊκά ευρήματα[1054], αλλά και αρκετά άλλα οικοδομικά λείψανα που θα μπορούσαν με σχετική βεβαιότητα να χρονολογηθούν στην περίοδο που εξετάζουμε. Έχει εντοπιστεί μια παλαιοχριστιανική τρίκλιτη βασιλική στη **θέση «Σωτήρας»**[1055]. Στη θέση των ερειπίων της το 1968 έγινε προσπάθεια να κτιστεί νεώτερος ναός, που κατέστρεψε τον αρχικό. Εκτός των οικοδομικών λειψάνων βρέθηκε επίσης και τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου[1056] (πιν.45δ). Οικοδομικά λείψανα ίδιας περίπου εποχής ήρθαν στο φως κατά ανασκαφή οικοπέδου Αγροτικής Τράπεζας, δεξιά του δρόμου που οδηγεί από τον Αστακό στο Βασιλόπουλο[1057].

Παρά την έλλειψη χρονολογικά τεκμηριωμένου αρχαιολογικού υλικού πιστεύουμε ότι η πόλη του Αστακού γνώρισε ανάπτυξη την εποχή που εξετάζουμε, η οποία συνεχίστηκε και τη βυζαντινή περίοδο, λόγω της καταλληλότητας της θέσης της. Με μεγάλη πιθανότητα καταλάμβανε την περιοχή μεταξύ του λιμανιού και του κάστρου, στο οποίο θα πρέπει να αναζητηθούν επισκευές της εποχής αυτής.

Στον όρμο του **Αγίου Παντελεήμονα**[1058]**,** νότια του Αστακού, έχουν βρεθεί στην παραλία λείψανα κτιρίου ρωμαϊκής ή υστερορωμαϊκής περιόδου. Συγκεκριμένα αναγνωρίστηκε η αψίδα βασιλικής, κοντά στο εικονοστάσι του Αγίου Νικολάου, ενώ τμήματά της είναι επίσης ορατά στη θάλασσα. Σε απόσταση 20μ. νοτιότερα εντοπίστηκαν λείψανα ψηφιδωτού δαπέδου, με γεωμετρικό διάκοσμο[1059].

- **Αχελώος**

Στις εκβολές του ποταμού υπήρχε ναυτικός σταθμός κατά την περίοδο που εξετάζουμε, καθώς αναφέρεται σε Itineraria[1060].

- **Δρυμός Βόνιτσας**

Βρίσκεται 2 περίπου χλμ. από την ακτή του Αμβρακικού κόλπου. Κατά μία άποψη ταυτίζεται με την αρχαία πόλη των Φεινάκων. Η περιοχή έχει δώσει αρκετά σημαντικά ευρήματα και επιγραφές της ρωμαϊκής περιόδου, τα οποία

[1054] Πετρόπουλος 1991, σ.106.

[1055] Παλιούρας 1985, σ.59.

[1056] Αναφορά του τότε επιμελητή Ε.Τσιγαρίδα στο αρχείο της 8ης ΕΒΑ. Φωτογραφία του ψηφιδωτού υπάρχει στο αρχείο της ίδιας Υπηρεσίας, με χρονολογία 1968.

[1057] *ΑΔ* 34(1979), Β1, Χρονικά, σ.211 (Δ.Κωνστάντιος, Φ.Κεφαλλωνίτου).

[1058] Γενικότερα βλ. Πετρόπουλος 1991, σ.101.

[1059] Προσωπικές παρατηρήσεις.

[1060] Πετρόπουλος 1991, σ.106. Για τη βυζαντινή πόλη του Αχελώου βλ. Παλιούρας 2004, σ.503κ.ε. Veikou 2011, σ.371κ.ε.

επιβεβαιώνουν την άποψη ότι ήταν ρωμαϊκό κέντρο[1061]. Θεωρούμε βεβαία την ύπαρξη οικισμού και την περίοδο που εξετάζουμε, αφού έχουν εντοπιστεί τρεις βασιλικές[1062], αν και κατά μια άλλη άποψη η περιοχή χρησίμευε μόνο ως τόπος λατρείας, λόγω της εγγύτητας με την ιαματική πηγή του χωριού Κορπή. Η θέση πάντως του Δρυμού ήταν αρκετά σημαντική, αφού βρισκόταν πάνω στον αρχαίο δρόμο που οδηγούσε από το Άκτιο στη Ναύπακτο[1063] και για το λόγο αυτό την παλαιοχριστιανική εποχή εξακολουθούσε να ακμάζει, όπως φανερώνουν τα σχετικά ευρήματα. Αν και ο οικισμός βρίσκεται κοντά στο **Θύρρειο,** τα ποικίλα και σημαντικά ευρήματα της ρωμαϊκής και υστερορωμαϊκής περιόδου δεν αποδεικνύουν ότι το υποκατέστησε**.**

Στο Δρυμό έχουν εντοπιστεί τρεις παλαιοχριστιανικές βασιλικές[1064]. Στη θέση Παλιοκκλήσι, ανάμεσα στις θέσεις Βρωμονέρι ή Μαυρονέρι (αγρός Γερούλη) και Τσούκα ανασκάφηκε παλαιοχριστιανικός ναός[1065] (Βασιλική Α), όπου ήρθαν στο φως θραύσματα ενεπίγραφων επιτυμβίων στηλών και άλλες ρωμαϊκές επιγραφές[1066]. Το περιεχόμενο των επιγραφών σε συνδυασμό με τη θέση τροφοδότησε διάφορες απόψεις, ανάμεσα στις οποίες και της ιταλίδας αρχαιολόγου Cl.Antonetti, η οποία υποστήριξε ότι ο παλαιοχριστιανικός ναός κτίστηκε στη θέση αρχαίου Ασκληπιείου[1067]. Μεταξύ αυτών και δύο επιγραφές από τις οποίες η μια αναφέρει την *Θεοπρέπεια ἀειπάρθενο διάκ(ονο)….πάνσεμνου διανήσασα βίου* και η δεύτερη αναφέρεται σε κάποιον επίσκοπο (δεν σώζεται ολόκληρο το όνομά του), τον οποίο αποκαλεί *ειερέα, θείο, ἀσκητή, ὀρθόδοξο, ἀποστολικό.*

Η δεύτερη βασιλική (Βασιλική Β) εντοπίστηκε στη θέση Κελεφή[1068] και η τρίτη (Βασιλική Γ) πολύ κοντά στον ενοριακό ναό του οικισμού[1069]. Από το

[1061] Πετρόπουλος 1991, σ.108.

[1062] Παλιούρας 1985, σ.56κ.ε.

[1063] Αξιώτη 1980, σ.186-205.

[1064] Μαστροκώστας 1972, σ.192 και Pallas 1977, σ. 32. Soustal, Koder 1981, σ.148. Κωνστάντιος 1984, σ.143. Aetolia, σ.73, 96, 99, 104

[1065] Ανασκάφθηκε το 1968-69 από τον Ε.Μαστροκώστα. Μεταξύ των άλλων βρέθηκαν τέσσερις τάφοι εκ των οποίων ένας στο νότιο κλίτος της βασιλικής. Μια πόρπη που βρέθηκε σε έναν από αυτούς και χρονολογήθηκε μεταξύ 6ου-8ου αιώνα.

[1066] Μαστροκώστας 1972, σ.189. Pallas 1977, σ.32.

[1067]Antonetti 1986, σ.58.

[1068] Μαστροκώστας 1972, σ.192κ.ε. Πιθανότατα πρόκειται για τη μεγαλοπρεπέστερη των άλλων δύο. Ο ωραίος γλυπτός διάκοσμος που ήρθε στο φως το αποδεικνύει.

[1069] Ήταν τρίκλιτη, μήκους 19,60 και πλάτους 17,60μ. χωρίς την αψίδα και το νάρθηκα.

Δρυμό προέρχεται ωραίο ιωνικό κιονόκρανο[1070], καθώς και δύο μαρμάρινοι πεσσίσκοι τέμπλου, με ανάγλυφο διάκοσμο αγκυλωτών σταυρών σε σειρά στην όψη και απόληξη στρεπτού κιονίσκου (πιν.46α). Θεωρούμε τον γλυπτό διάκοσμο πολύ σημαντικό όχι μόνο για την πρωτοτυπία του, αλλά και την τεχνική του εκτέλεση, ένδειξη πιθανόν της ανάπτυξης που είχε ο οικισμός κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Κοντά στον Δρυμό έχει βρεθεί επίσης καμαρωτός τάφος και ένα κτίριο με πολλούς χώρους, το οποίο είναι χαρακτηρίστηκε ως παλαιοχριστιανικό[1071].

- **Θύρρειον**

Το Θύρρειον, μετά το 167π.Χ. υποκατέστησε τη Λευκάδα. Από την περιοχή προέρχονται πολλά ευρήματα, μεταξύ των οποίων και επιτύμβιες επιγραφές ρωμαϊκής περιόδου (που φτάνουν μέχρι και τον 2ο-3ο αι.), που υποδηλώνουν ότι κατοικείται την εποχή αυτή, θεωρείται όμως *περιοικίς* της Νικόπολης[1072]. Ο **Εχίνος** αποτελούσε λιμάνι του Θυρρείου και αναφέρεται από τον Πλίνιο[1073].

- **Καραϊσκάκη**

Στη θέση **Αγία Βαρβάρα,** νότια του οικισμού έχουν εντοπιστεί οικοδομικά λείψανα μεγάλου συγκροτήματος παλαιοχριστιανικών χρόνων [1074]. Επισημαίνονται αρχιτεκτονικά μέλη (επίθημα αμφικιονίσκου, κατώφλι κ.ά.). Αργότερα ο χώρος απέκτησε κοιμητηριακή χρήση. Ανάλογης εποχής πιθανολογούνται και τα λείψανα που βρέθηκαν στον αγρό ιδιοκτησίας Δερματή[1075]. Αρχιτεκτονικά μέλη εντοπίστηκαν επίσης στο γύρω χώρο.

- **Κορπή**

Σε μικρή απόσταση από τον οικισμό βρίσκεται ο ναός του Αγίου Κοσμά. Εντυπωσιακή είναι η μεγάλων διαστάσεων αψίδα του ναού[1076] (πιν.46β,γ). Εσωτερικά στο χώρο του ιερού στο δάπεδο είναι εμφανή τα ίχνη παλαιότερου καμπύλου τοίχου (αψίδα;) μεγάλου πάχους. Πιθανολογούμε την ύπαρξη στην

[1070] Φωτογραφία αρχείου 8ης ΕΒΑ, με χρονολογία 1979. Επίσης *ΑΔ* 1987, σ.210κ.ε. (Δ.Κωνστάντιος, Ε.Χαλκιά)

[1071] Μαστροκώστας 1972, σ.185 κ.ε.

[1072] Πετρόπουλος 1991, σ.110.

[1073] Πετρόπουλος 1991, σ.108.

[1074] Κωνστάντιος 1984, σ.126 κ.ε.

[1075] Φωτογραφία αρχείου 8ης ΕΒΑ.

[1076] Το ναό εντόπισα σε μια από τις αυτοψίες μου στην περιοχή, παραμένει όμως αδημοσίευτος. Χαρακτηριστικό είναι ότι είναι αφιερωμένος στον ιαματικό άγιο Κοσμά, γεγονός που μας κάνει να τον συσχετίσουμε με τις ιαματικές πηγές της περιοχής.

ίδια θέση ναού της εποχής που εξετάζουμε, τοιχοποιίες του οποίου ενσωματώθηκαν επίσης στο νότιο τοίχο της σημερινής εκκλησίας. Θα πρέπει να αναζητηθεί ο οικισμός στον οποίο ανήκε ο ναός και ενδεχομένως η σχέση του με τις ιαματικές πηγές (Λουτρά Τρύφου), που βρίσκονται εκεί κοντά, όπου κατά τη βυζαντινή περίοδο εστιάζεται η λατρεία του αγίου Βαρβάρου.

- **Κατοχή**

Κατά μια άποψη η Κατοχή υποκατέστησε τους Οινιάδες[1077]. Από την περιοχή προέρχονται ρωμαϊκά ευρήματα.

- **Λεπενού**

Κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας εντοπίστηκαν ερείπια βασιλικής[1078].

- **Μοναστηράκι**

Έχουν βρεθεί ευρήματα ρωμαϊκών χρόνων[1079]. Στη θέση Πουριά ή Παραδείσι, σε μικρή απόσταση από τον σημερινό οικισμό, εντοπίζονται λείψανα οικισμού, πιθανότατα της εποχής που εξετάζουμε[1080]. Αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη (κυρίως κίονες, ιωνικές βάσεις με πλίνθο κ.ά.), που ενσωματώθηκαν στο καθολικό της βυζαντινής μονής του Παντοκράτορα, ίσως προέρχονται από τη θέση αυτή[1081]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα σύνθετο κορινθιακό κιονόκρανο που φυλάσσεται σήμερα στο μικρό καθολικό[1082]. Στο κέντρο του σημερινού οικισμού αρχιτεκτονικά μέλη (κυρίως γρανιτένιοι κίονες) προέρχονται κατά πληροφορίες από την ίδια θέση, όπου κατά την παράδοση υπήρχε ναός της Αγίας Σοφίας.

- **Μυρτούντιον (Άγιος Νικόλαος)**

Αναφέρεται από τον Στράβωνα κοντά στην ομώνυμη λίμνη (σημ. Βουλκαριά). Τα ερείπια της αρχαίας πόλης βρίσκονται κοντά στον οικισμό Άγιος Νικόλαος[1083]. Έχουν εντοπιστεί λείψανα ρωμαϊκής οχύρωσης και σε άλλο σημείο ρωμαϊκό ψηφιδωτό δάπεδο[1084].

[1077] Heuzey 1860, σ.458. Πετρόπουλος 1991, σ.111.

[1078] *ΑΔ* 47(1992), Β1, Χρονικά, σ.147 (Λ.Κολώνας).

[1079] *ΑΔ* 19(1964), Χρονικά, σ.294.

[1080] Στη θέση αυτή παρατηρήσαμε όστρακα σε εκτεταμένη έκταση. Προσωπικές παρατηρήσεις.

[1081] Δημητρακοπούλου, Παπαδοπούλου 2010, σ.19.

[1082] Δημητρακοπούλου, Παπαδοπούλου 2010, εικ.15.

[1083] Σύμφωνα με την παλαιότερη άποψη του Leake το Μυρτούντιον τοποθετείται κοντά στην ομώνυμη λιμνοθάλασσα, στη θέση της σημερινής Κεχροπούλας, βλ. Leake 1835, IV, σ.24.

[1084] *BCH* 84(1960), σ.744 και Πετρόπουλος 1991, σ.112.

- **Όχθια**

Κοντά στον οικισμό έχει ανασκαφεί ρωμαϊκή αγροικία του 2ου αιώνα[1085]. Σε σχετικά μικρή απόσταση είχε επίσης εντοπιστεί μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική, στη θέση του ναίσκου του Αγίου Γεωργίου Κισσιώτη[1086]. Τμήμα(;) της καταστράφηκε τη δεκαετία του 60, κατά τη διάρκεια εγγειοβελτιωτικών έργων. Πιθανολογείται η ύπαρξη βαπτιστηρίου. Πάντως η αψίδα του στο ναίσκου υποδηλώνει παλαιότερη φάση. Τέλος από πληροφορίες περιοίκων είναι γνωστό ότι έχουν εντοπιστεί πήλινοι σωλήνες. Κατά μία άποψη εδώ τοποθετείται η πόλη Αχελώος, που αναφέρεται κυρίως στις βυζαντινές πηγές.

- **Πάλαιρος**

Η αρχαία Πάλαιρος τοποθετείται με βεβαιότητα στη σημερινή Κεχροπούλα. Η περιοχή έχει δώσει ευρήματα και οικοδομικά λείψανα ρωμαϊκών χρόνων[1087]. Θεωρείται επίσης ότι υπήρχε περιορισμένη κατοίκηση και κατά τη βυζαντινή εποχή[1088]. Μεταξύ των άλλων έχει εντοπιστεί ρωμαϊκή αγρέπαυλη κοντά στην παραλία.

Από τον ιστορικό Προκόπιο είναι γνωστό το φρούριο Πάλυρος, που ανανέωσε ο Ιουστινιανός. Αν και δεν υπάρχουν στοιχεία που να βοηθούν στην ταύτιση του φρουρίου με την οχυρωμένη Πάλαιρο, ωστόσο το θεωρούμε αρκετά πιθανό, αφού τα τείχη της αρχαίας πόλης διατηρούνται και σήμερα σε μεγάλο ύψος και η θέση της πόλης κοντά στη θάλασσα εξακολούθησε να είναι διαχρονικά ιδανική και κατάλληλη για κατοίκηση.

- **Περατιά**

Υπήρξε γνωστός ρωμαϊκός ναυτικός σταθμός. Βρισκόταν στη μέση περίπου του καναλιού μεταξύ Λευκάδας και ακαρνανικής ακτής, που από τα μέσα του 2ου έως και τον 6ο αιώνα η λειτουργία του ήταν συνεχής[1089]. Ονομαζόταν Perdioricto και αναφέρεται στα itineraria. Στην Περατιά έχει βρεθεί παλαιοχριστιανική βασιλική[1090] στον οχυρωμένο λοφίσκο, εντός του κάστρου

[1085] Πετρόπουλος 1991, σ.114.

[1086] Π.Βοκοτόπουλος *ΠΑΕ* 1972, σ.109. Soustal, Koder 1981, σ.217. Κωνστάντιος 1984, σ.143. Παλιούρας 1985, σ.59. Σε αυτοψία μου στην περιοχή γύρω από το ναό διαπίστωσα ότι υπάρχει πλήθος οστράκων και λιθοπλακών με τις γνωστές χιαστί εγχαράξεις.

[1087] Πετρόπουλος 1991, σ.115.

[1088] *ΑΔ* 55(2000), σ.328.

[1089] Κατά καιρούς το κανάλι έκλεινε, σχετικά βλ. Murray, σ.246 και Αξιώτη 1980 σ.190, σημ.23.

[1090] Κωνστάντιος 1984, σ.143, σχ. 4.

του Αγίου Γεωργίου. Τα λιγοστά γλυπτά της βασιλικής είχαν παλαιότερα καταγραφεί από τον Δ.Κωνστάντιο.

- **Παλιάμπελα Βόνιτσας**

Βρέθηκαν ρωμαϊκά λείψανα. Πιθανολογείται ότι πρόκειται για τον Εχίνο, λιμάνι του αρχαίο Θυρείου[1091].

- **Πλαγιά**

Στον πύργο Κακαβούλα εντοπίστηκε συγκρότημα αγροτικής εγκατάστασης και σύμφωνα με την κεραμική πιστοποιείται ρωμαϊκή κατοίκηση[1092].

- **Στράτος**

Ο Στράτος, πρωτεύουσα των Ακαρνάνων ως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ., φαίνεται ότι κατοικούνταν και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, σύμφωνα με τα σχετικά ευρήματα[1093]. Δεν έχει εντοπιστεί μεσαιωνική φάση, αλλά έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι εκεί ήταν αργότερα η θέση της βυζαντινής πόλης του Αχελώου και η ομώνυμη επισκοπή[1094].

- **Φλωριάδα**

Στο λόφο Πλακανίδα έχει βρεθεί θησαυρός ρωμαϊκών νομισμάτων της Νικόπολης και στη γύρω περιοχή ρωμαϊκή κεραμική[1095].

- **Φοιτίαι (σημ. Μπαμπίνη)**

Από την περιοχή προέρχεται ρωμαϊκό επιτύμβιο ανάγλυφο που εκτίθεται στο Μουσείο Αγρινίου[1096].

ΚΕΦΑΛΟΣ

Στο μικρό ακατοίκητο νησί Κέφαλος του Αμβρακικού[1097], έχουν ανασκαφεί δύο βασιλικές, σε μικρή απόσταση η μια από την άλλη, που

[1091] *BCH* 120(1996), σ.1192, 1194.

[1092] *BCH* 124(2000), σ.855. Veikou 2011, σ.487.

[1093] Πετρόπουλος 1991, σ.116. *BCH* 120(1996), σ.1194, όπου αναφέρεται η εύρεση τάφου κοντά στο ναό του προφήτη Ηλία.

[1094] Χρυσός 1997, σ.154.

[1095] Μ.Καραμεσίνη-Οικονομίδου, *Η Νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*, Ἀθῆναι 1975, σ.16 κ.ε. *ΑΕ* (1967), σ.91-114, *ΑΔ* (1971), Χρονικά, σ.42-51.

[1096] *ΑΔ* 19(1964), Χρονικά, σ.294.

[1097] Κατά μια άποψη ο Κέφαλος υπήρξε ακρωτήριο χερσονήσου της ακαρνανικής ακτής και αποκόπηκε από την ξηρά.

χρονολογήθηκαν στον 6ο ή στις αρχές του 7ου αι[1098] (πιν.46δ,ε). Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως αρκετά ευρήματα. Αξίζει να αναφερθούν ένα ιωνικό με συμφυές επίθημα κιονόκρανο (αριθ.43), ένα θωράκιο που περιλαμβάνεται στον κατάλογό μας (αριθ.88), τμήματα από την αγία τράπεζα του ναού κ.ά. Η Βασιλική Α είναι τρίκλιτη, με νάρθηκα και προσκτίσματα. Έφερε ψηφιδωτά δάπεδα με γεωμετρικά σχέδια, ψάρια κ.ά. Η Βασιλική Β, μονόχωρη με εγκάρσιο κλίτος και νάρθηκα, σήμερα κατακλύζεται στο μεγαλύτερο μέρος της από τη θάλασσα. Έφερε δυτικά ένα σύμπλεγμα χώρων[1099], μεταξύ των οποίων υπάρχει και Βαπτιστήριο[1100].

Τα πολλά και σημαντικά αυτά θρησκευτικά κτίρια στη μικρή έκταση του νησιού πιθανότατα υποδηλώνουν κάποιο θρησκευτικό κέντρο, για το οποίο όμως δεν υπάρχουν στοιχεία να το τεκμηριώνουν. Σύμφωνα με κάποιους ερευνητές η νησίδα αποτέλεσε καταφύγιο και τόπος διαμονής προσφύγων προκειμένου να προστατευτούν από τις σλαβικές επιδρομές[1101].

Ανάμεσα στα ποικίλα ευρήματα που έχει φέρει στο φως η ανασκαφή είναι αρκετά νομίσματα του αυτοκράτορα Ηρακλείου και ένα σταθμίο που χρονολογήθηκε στον 6ο ή 7ο αιώνα[1102].

ΑΛΒΑΝΙΑ (Β.Ήπειρος)

Πρόκειται για το νότιο τμήμα του σημερινού Αλβανικού κράτους, που αποτελούσε επίσης τμήμα της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου. Στην περιοχή βρίσκονται τέσσερις από τις πόλεις που αναφέρονται στο Συνέκδημο του Ιεροκλή. Πρόκειται για το Βουθρωτό, τον Αγχιασμό τη Φοινίκη και την Αδριανούπολη, ενώ κατά μια άποψη εδώ θα πρέπει να τοποθετηθεί και η Εύροια. Η ανεύρεση μια βασιλικής με ψηφιδωτά δάπεδα στην Αντιγόνεια

[1098] Μπάρλα 1965, σ.78-94, η ίδια, *ΠΑΕ* 1966, σ.95-102, *ΠΑΕ* 1967, σ.28-32, *ΠΑΕ* 1968, σ.16-21. Μπάρλα-Πάλλα 1970, σ.90-97. Pallas 1977, σ.34κ.ε. Κωνστάντιος 1984, σ.144. Παλιούρας 1985, σ.57κ.ε. Παπαδοπούλου 1997, σ.345. Κατά μία εκδοχή τα ανάγλυφα που έχουν βρεθεί στην Κορωνησία (βλ. νομός Άρτας) προέρχονται πιθανόν από τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές του Κέφαλου. Επίσης βλ. Spiro 1978, σ.417-421 και Veikou 2011, σ.440κ.ε.

[1099] Τάφοι που ανασκάφτηκαν εντός των δυτικών χώρων χρονολογήθηκαν οψιμότεροι του 7ου αιώνα, γεγονός που υποδηλώνει ότι και την εποχή αυτή υπήρχε δραστηριότητα στη νησίδα.

[1100] Το βαπτιστήριο είχε σταυρική εσωτερικά και εξωτερικά κολυμβήθρα, κτιστή με πλίνθους και έφερε οθρομαρμάρωση.

[1101] Βλ. στη σ.36, σημ.202.

[1102] Μπάρλα-Πάλλα 1970, σ.95.

τεκμηριώνει την επιβίωση της σημαντικής αυτής αρχαίας πόλης, η οποία όμως φαίνεται ότι δεν είχε την εποχή αυτή το νομικό καθεστώς της πόλης.

Οι ανασκαφές των Αλβανών αρχαιολόγων έχουν φέρει στο φως πολλά μνημεία και ευρήματα της περιόδου που εξετάζουμε. Η καλύτερα ανεσκαμένη πόλη είναι αναμφίβολα αυτή του Βουθρωτού, όπου δραστηριοποιούνται τα τελευταία χρόνια Άγγλοι αρχαιολόγοι, με τη χορηγία του Butrint Foundation[1103]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του ανεσκαμένου στρατιωτικού οχυρού του Παλαιοκάστρου του 4ου αιώνα.

- **Άγιοι Σαράντα (Αγχιασμός)**

Ταυτίζεται με τον Αγχιασμό[1104], που αναφέρεται από τον Κικέρωνα, (ο οποίος κάνει λόγο για τον Ογχεσμίτη άνεμο) και τον Στράβωνα. Ο κόλπος του παρείχε ένα ασφαλές αγκυροβόλιο για τα πλοία που έπλεαν στην Αδριατική θάλασσα. Ο N.Hammond τον θεωρεί ως τον λιμένα της Φοινίκης, σήμερα όμως έρευνες έχουν αποδείξει ότι η λίμνη του Βουθρωτού έφτανε έως την περιοχή της Φοινίκης. Ο Αγχιασμός αναφέρεται ως *πόλις* στο Συνέκδημο του Ιεροκλή.

Πηγές του 12ου αιώνα αναφέρουν το Αγχιασμό ως εγκαταλελειμμένη πόλη και με το όνομα των αγίων Σαράντα, από τον ομώνυμο ναό που βρισκόταν σε λόφο ΝΑ της πόλης, ο οποίος φαίνεται ότι την εποχή αυτή υπήρξε μεγάλο προσκύνημα στην περιοχή[1105].

- **Αδριανούπολη**

Σημαντική ρωμαϊκή πόλη στην κοιλάδα του Δρίνου[1106]. Αναφέρεται επίσης στο Συνέκδημο, μεταξύ των πόλεων της Epirus Vetus. Εντοπίζεται κοντά στον οικισμό Σωφράτικα, περίπου 11χλμ. από το Αργυρόκαστρο[1107]. Μνημονεύεται στην Tabula Pendigeriana, αλλά και καθ'όλη τη βυζαντινή εποχή, όπου όμως αναφέρεται ως Δρυινούπολη[1108].

Σύμφωνα με τον Προκόπιο ο Ιουστινιανός μετέφερε την πόλη σε ασφαλέστερο μέρος (4χλμ. ΝΑ της αρχικής της θέσης στη θέση Bergu i Melanit), κοντά στη σημερινή Επισκοπή, ανατολικά του Δρίνου. Στη θέση Bergu i Melanit (σημαντική θέση με θέα στην κοιλάδα του Δρίνου) σώζονται

[1103] Τα αποτελέσματα των τελευταίων ερευνών δημοσιεύονται στον ενδιαφέροντα τόμο Byzantine Butrint.

[1104] Για τον Αγχιασμό βλ. εκτενέστερα στη σ.87κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

[1105] Mitchell 2004, σ.145κ.ε. Vitaliotis 2008, σ.403κ.ε.

[1106] Αραβαντινός 1856, σ.47, ο οποίος αναφέρει τον Ευτύχιο επίσκοπο της πόλης, τον οποίο τοποθετεί στα μέσα του 5ου αιώνα. Soustal, Koder 1981, λήμμα Dryinoupolis, σ.146-148.

[1107] Baçe 1972, σ.103κ.ε. Ο ίδιος 1983, 13.2, σ.255- 256

λείψανα της οχύρωσης αυτής της εποχής, οπότε η ακμάζουσα πόλη μετονομάστηκε σε Ιουστινιανούπολη[1109]. Κατά τον Koder ο πεδινός οικισμός καταστράφηκε από σλάβους[1110].

Διατηρούνται επίσης λείψανα του υδραγωγείου της και μίας παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη θέση Monastiraq. Καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου η Αδριανούπολη υπήρξε σημαντική πόλη, η οποία από τον 11ο αιώνα μαρτυρείται στις πηγές ως Δρυϊνούπολις, λόγω παραφθοράς προφανώς του αρχικού της ονόματος ή λόγω του ποταμού Δρίνου[1111].

Ως επισκοπή η Αδριανούπολη αναφέρεται από τον 5ο αι. και εξής αδιάκοπα[1112]. Η πόλη αρχικά πρέπει να εκτεινόταν στην πεδιάδα όπου σήμερα διακρίνονται λείψανα του θεάτρου.

- **Αντιγόνεια** (βλ. Σαρακίνιστα)
- **Βρίνα (Εύροια;)**

Βρίσκεται στην πεδιάδα που εκτείνεται απέναντι (2χλμ. νότια) της πόλης του Βουθρωτού. Υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ρωμαϊκών και ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Ανασκαφικές έρευνες έφεραν στο φως μια τρίκλιτη βασιλική με προσκτίσματα[1113] (πιν.47α) και ωραίο ψηφιδωτό δάπεδο (πιν.47β). Ο Α.Πετρίδης τοποθεί εδώ την πόλη Εύροια[1114], πράγμα το οποίο θεωρούμε αρκετά πιθανό και στο οποίο συνηγορούν τα εξής:

Η θέση της Βρίνας βρίσκεται ακριβώς απέναντι από την Κασσώπη της Κέρκυρας, όπου κατέφυγαν οι κάτοικοί της μαζί με το σκήνωμα του αγίου Δονάτου, προκειμένου να προστατευτούν από τις βαρβαρικές επιδρομές. Η ονομασία του οικισμού μπορεί να θεωρηθεί παραφθορά της λέξης Εύροια (ευ-ρέω), αφού η περιοχή είχε πολλά νερά-έλη, ενώ χαρακτηριστική είναι η επιβίωση της τοπικής παράδοσης, σύμφωνα με την οποία «*Η Σωρωνειά είναι χωριό, η Βρίνα πισκοπή*[1115]».

[1108] Ζακυθηνός 1941, σ.291κ.ε.

[1109] Προκόπιος, *Περί Κτισμάτων* IV, 1,36.

[1110] Koder 1982, σ.21κ.ε.

[1111] Μπαράς 1952, σ. 233κ.ε. Χρυσός 1997, σ.154.

[1112] Αρχικά υπαγόταν στη μητρόπολη Νικοπόλεως, αργότερα στη μητρόπολη Ναυπάκτου και τέλος των Ιωαννίνων. Επειδή λίγα χιλιόμετρα νότια της πόλης υπάρχει το χωριό Επισκοπή όπου σώζεται ένας σημαντικός μεσοβυζαντινός ναός, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι έγινε νέα μετακίνηση της πόλης τα βυζαντινά χρόνια, βλ. Χρυσός 1997, σ.154.

[1113] Βλ. στη σ.87-8, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

[1114] Πετρίδης 1879, τ.3, τευχ.20, σ.123 κ.ε. Ευαγγελάτου-Νοταρά 1985, σ.115κ.ε.

[1115] Μπαράς 1994², σ.147. Εκτενέστερα βλ. τα σχετικά με την Εύροια στη σ.149κ.ε.

Τη ρωμαϊκή εποχή η περιοχή δυτικά της Βρίνα ήταν έλος. Σύμφωνα με περιβαντολογικές έρευνες του Ιδρύματος Βουθρωτού, η πεδιάδα έχει δεχθεί τις πλούσιες ιζηματογενείς αποθέσεις του ποταμού Παύλα, που άλλαξε τη μορφολογία της περιοχής και περιόρισε την «επικοινωνία» της λίμνης του Βουθρωτού με τον κόλπο[1116]. Οι αλλουβιακές αποθέσεις έχει παρατηρηθεί ότι σε αρκετά σημεία φτάνουν σε μεγάλο βάθος, με αποτέλεσμα να έχουν επιχώσει τις όποιες θέσεις αυτής της εποχής που υπήρχαν στην περιοχή. Ορατοί παραμένουν στην πεδιάδα οι πεσσοί του υδραγωγείου του Βουθρωτού. Αναρωτιόμαστε μήπως οι καμάρες του υδραγωγείου είναι *αἱ χαμαιγέφυραι* που αναφέρονται από τον Σωζομενό στην *Ιστορία* του σχετικά με τον άγιο Δονάτο.

- **Βουθρωτός**

Ο Βουθρωτός ρωμαϊκή αποικία και σημαντική πόλη της επαρχίας της παλαιάς Ηπείρου. Βρίσκεται 19χλμ. νότια της πόλης των Αγίων Σαράντα. Η κατοίκηση της πόλης υπήρξε πιθανότατα αδιάκοπη μέχρι και τον 19ο αιώνα. Τη σημασία της πόλης κατά την ύστερη αρχαιότητα μαρτυρούν τα σωζόμενα τείχη και τα μνημεία, όπως οι τρεις παλαιοχριστιανικές βασιλικές και το βαπτιστήριο, για τα οποία γίνεται εκτενέστερα λόγος αλλού[1117].

- **Γαρδίκι**

Τα λείψανα της αρχαίας θέσης έχουν ταυτιστεί με την αρχαία πόλη Φανωτή καθώς και με την πόλη Άππωνα[1118], για την οποία όμως περισσότερο πιθανή φαίνεται η θέση Οπάγια κοντά στα Δολιανά στο νομό Ιωαννίνων.

- **Γορίτσα (Gorica)**

Βρίσκεται στην κοιλάδα της Δρόπολης, 13χλμ. από το Αργυρόκαστρο. Κοντά στο χωριό έχουν εντοπιστεί λείψανα οχυρωμένου οικισμού, ανάμεσα στα οποία παλαιοχριστιανική βασιλική και δεξαμενή νερού[1119]. Πιθανόν πρόκειται για ένα από τα αταύτιστα κάστρα της εποχής του Ιουστινιανού, τα ονόματα των οποίων παραδίδονται από τον Προκόπιο[1120].

- **Διαπορίτ (Diaporit)**

Θέση στη νοτιοανατολική όχθη της λίμνης του Βουθρωτού, κοντά στην οδό που οδηγούσε από την Αυλώνα στη Νικόπολη. Πρόσφατα ανασκάφτηκε μεγάλων διαστάσεων ρωμαϊκή έπαυλης του 2ου-3ου αιώνα, με λουτρό και

[1116] Chrostom, Hounslow 2004, σ. 64 κ.ε.

[1117] βλ. στη σ.82, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

[1118] Δάκαρης 1952, σ.537-554.

[1119] Meksi 1985, πιν.V.

[1120]Soustal, Koder 1981, λήμμα Goriga, σ.159. Χρυσός 1997, σ.154.

αργότερα κτίστηκε εδώ μια τρίκλιτη με νάρθηκα βασιλική[1121] (πιν.47δ,ε) για την ανέγερση της οποίας χρησιμοποιήθηκε οικοδομικό υλικό από την έπαυλη. Στο ιερό της βασιλικής βρέθηκαν τρεις τάφοι, που κατά τους ανασκαφείς περιείχαν τα σώματα μαρτύρων. Ένα μέρος των οικοδομικών λειψάνων ερμηνεύτηκε ως σειρά κελιών, όπου οι προσκυνητές μπορούσαν να διαμένουν κατά την επίσκεψή τους στο ναό. Σήμερα μέρος των οικοδομικών λειψάνων της έπαυλης καλύπτεται από το νερό της λίμνης (πιν.47γ), το επίπεδο της οποίας φαίνεται ότι σε παλαιότερες εποχές ήταν χαμηλότερο. Πιθανότατα η θέση σχετίζεται με τον οχυρωμένο λόφο που βρίσκεται εκεί κοντά και κατοικήθηκε έως και τα τέλη του 7ου –αρχές 8ου αιώνα[1122].

- **Kavilo**

Οχυρωμένη αρχαία θέση, κοντά στη λίμνη του Βουθρωτού. Επισκευές στα τείχη της υποδηλώνουν ότι ξανακατοικήθηκε την εποχή που μελετούμε.

- **Κηπαρόν (Qeparo)**

Βλ. Πάνορμος

- **Κλεισούρα**

Στη θέση Κλεισούρα, 20χλμ. από το Τεπελένι, έχουν εντοπιστεί λείψανα υστερορωμαϊκής οχύρωσης, η οποία επισκευάστηκε και ήταν σε χρήση και τα μεταγενέστερα χρόνια.[1123]

- **Λάμποβο**

Βρίσκεται νότια του Αργυροκάστρου. Στον περίφημο μεσοβυζαντινό ναό της Θεοτόκου, που υπάρχει εντός του οικισμού, εντόπισαμε κατά την επίσκεψή μας στο μνημείο, ενσωματωμένα σπόλια που προέρχονται από άγνωστο αρχαίο κτίριο. Μερικοί από τους κίονες φέρουν μικρούς ανάγλυφους σταυρούς. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παράδοση που συνδέει την ανέγερση του μεσοβυζαντινού ναού με κάποιον πρωτοσπαθάριο Κωνσταντίνο, ο οποίος έκτισε το ναό με χορηγία του αυτοκράτορα Ιουστινιανού[1124].

- **Μεσοπόταμος**

Στον υστεροβυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου[1125] έχουν επαναχρησιμοποιηθεί ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα (πιν.63δ,ε), τα

[1121] Bowden, Përzhita 2004, σ.413-433.

[1122] Bowden 2003, σ.67.

[1123] Χρυσός 1997, σ.155.

[1124] Μπαράς 1994, σ.204.

[1125] Soustal, Koder 1981, σ. 203. Σύμφωνα με το Βίο του Οσίου Νίφωνα, ο ναός κτίστηκε από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Μονομάχο.

οποία προέρχονται από ένα προγενέστερο μη εντοπισμένο κτίριο[1126]. Κατά μια άποψη ο Μεσοπόταμος διαδέχθηκε τη γειτονική Φοινίκη κατά τη βυζαντινή εποχή.

- **Μπουάλι**

Στη θέση Μπουάλι και κοντά στον ποταμό Αώο, έχει εντοπιστεί πιθανότατα οικισμός υστερορωμαϊκών χρόνων[1127].

- **Παλαιόκαστρο (Palokastra)**

Το Παλαιόκαστρο[1128] βρίσκεται στην κοιλάδα του Δρίνου (10χλμ. από το Αργυρόκαστρο) και είναι κτισμένο στη συμβολή του Δρίνου με τον Kardiqit ποταμό και κοντά στην οδική αρτηρία που οδηγούσε στην Αδριανούπολη και από εκεί στο εσωτερικό της νοτίου Ηπείρου. Πρόκειται για τραπεζιόσχημο οχυρό, διαστ. 97μ.x97μ., που φέρει κατά διαστήματα τετράγωνους και στις δύο γωνίες κυκλικούς πύργους σε δύο γωνίες του (πιν.48α)[1129]. Πρόκειται για οχυρό που εξυπηρετούσε τις ανάγκες παραμονής ρωμαϊκών λεγεώνων[1130]. Το κάστρο, κτισμένο σε κομβικό σημείο που επέτρεπε τον έλεγχο της περιοχής (έλεγχε επίσης τη δίοδο από την κοιλάδα του Δρίνου προς τη Φοινίκη και το Βουθρωτό), ήταν παράλληλα φυσικά οχυρό, αφού προστατευόταν από τις κοίτες των ποταμών.

Σημαντικές θεωρούνται οι δύο επιγραφές που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας από τις οποίες η οχύρωση χρονολογείται μεταξύ των ετών 311-324[1131]. Οι επιγραφές αναφέρουν τους Julius Lepidus και Valerius Casianus, vir perfectissimus, διοικητές της αδιαίρετης Ηπείρου και της Epirus Vetus. Στο οχυρό, μολονότι κατασκευάστηκε για τη διαμονή του στρατού, κατέφευγε και ο τοπικός πληθυσμός για λόγους προστασίας, ενώ από τον 6ο εγκαταστάθηκε σε μια πιο μόνιμη βάση. Την ίδια εποχή (6ος αι.) χρονολογείται η ανέγερση της βασιλικής[1132] (διαστ. 18,50x12,60μ.), που βρίσκεται στο εσωτερικό του. Πρόκειται για μία τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική με μεγάλο

[1126] Βλ. στη σ.263κ.ε.

[1127] Χρυσός 1997, σ.155.

[1128] Baçe1978, σ.132-139. Baçe1981, σ.165-23. Soustal, Koder 1981, λήμμα Palokastra, σ.222-223, όπου και άλλη σχετική βιβλιογραφία.

[1129] Διαφέρει από τα άλλα γνωστά οχυρά της περιοχής αφού αυτό υπήρξε καθαρά ρωμαϊκό οχυρό για τη διαμονή στρατού.

[1130] Πρβλ. με το κάστρο της Κομοτηνής, που παρουσιάζει την ίδια περίπου διάσταξη, *Δοκίμιον για την οχυρωτική στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2001, σ.34-35, εικ.18

[1131] Baçe1978, s.132-139. Baçe1981, σ.165-23.

[1132] Baçe 1978, 73-75, 86-87. Meksi 1985, σ.42. Duval –Chevalier 1999, σ.283κ.ε.

νάρθηκα και με ημικυκλική αψίδα ανατολικά του κεντρικού και νοτίου κλίτους (πιν.48γ), που έχει κτιστεί πάνω σε ερείπια αρχαίου κτιρίου. Στα ανατολικά του κεντρικού κλίτους σώζονται τμήματα του στυλοβάτη του χαμηλού τέμπλου (ή φράγματος) από το οποίο σώζονται λιγοστά γλυπτά, μεταξύ των οποίων κιονίσκος και τμήματα θωρακίων. Επισκευές στο ναό χρονολογήθηκαν στη β΄ πενηνταετία του 6ου αιώνα[1133]. Χαρακτηριστικές είναι οι πλινθόπλακες του δαπέδου του ναού που φέρουν χαρακτά σχέδια[1134].

Σε μικρή απόσταση από το βόρειο σκέλος της οχύρωσης βρέθηκε ένας άλλος ναός (πιν.48β), της ίδιας πιθανότατα περιόδου, μονόχωρος, με δάπεδο από πλινθόπλακες[1135].

Λείψανα του οικισμού έχουν εντοπιστεί κοντά στην όχθη του Δρίνου[1136]. Οι βασιλικές αυτές εντάσσονται σε μία περίοδο ανακατασκευής των τειχών της υπάρχουσας οχύρωσης, που εξακολουθούσε να λειτουργεί ως στρατιωτικός σταθμός, λόγω της σημαντικότητας της θέσης της στην κοιλάδα του Δρίνου

Πάνορμος (Πάρμος;)

Η Πάνορμος[1137] βρίσκεται 7χλμ. νότια της Χειμάρας και υπήρξε ο ασφαλές φυσικό λιμάνι της Χαονίας, το οποίο πρέπει να εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται και κατά την ύστερη αρχαιότητα. Αναφέρεται για πρώτη φορά στις μεσαιωνικές πηγές τον 13ο αιώνα[1138].

Ο ιστορικός Προκόπιος αναφέρει το φρούριο **Πάρμος**, που ανανεώθηκε από τον Ιουστινιανό. Σύμφωνα με μερικούς ερευνητές το όνομα του φρουρίου ενδεχομένως θα μπορούσε να ταυτιστεί με αυτό του Πανόρμου, αφού λίγα χιλιόμετρα νότια υπάρχουν τα ερείπια του κάστρου του **Κηπαρού,** που πιθανόν χρονολογούνται στην ύστερη αρχαιότητα[1139].

- **Πέτρανη**

Στη θέση Πέτρανη, νότια της Πρεμετής, έχουν εντοπιστεί λείψανα οικισμού ανοχύρωτου με ρωμαϊκή και υστερορωμαϊκή φάση[1140].

- **Πρεμετή**

[1133] Baçe 1981, πιν.IX.

[1134] Baçe 1981, σ.222, 223, πιν.IV, V.

[1135] Baçe 1978, 75-79, 87.

[1136] Χρυσός 1997, σ.154.

[1137] Soustal, Koder 1981, λήμμα Parmos, σ.227.

[1138] Χρυσός 1997, σ.151-152.

[1139] J. Koçi, Kalaja e Karosit, *Iliria* VI, 235-243. Soustal, Koder 1981, λήμμα Qlaparos, σ.246.

[1140] Χρυσός 1997, σ.155.

Στην Πρεμετή έχουν εντοπιστεί λείψανα οχύρωσης του 5ου ή 6ου αι., με δεξαμενές νερού. Πιθανόν πρόκειται για ένα από τα κάστρα που μνημονεύει ο Προκόπιος[1141].

- **Σαρακίνιστα (Αντιγόνεια)**

Στην ανατολική πλευρά της κοιλάδας του Δρίνου, περίπου 8χλμ. από το Αργυρόκαστρο[1142] στη θέση Σαρακίνιστα τοποθετείται η αρχαία πόλη. Η Αντιγόνεια υπήρξε η δεύτερη μεγάλη πόλη της Χαονίας, μετά τη Φανωτή. Η θέση της ήταν ισχυρή, αφού μπορούσε να ελέγχει τα περίφημα στενά και την οδική αρτηρία που περνούσε από εκεί και ένωνε την Απολλωνία με το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και κατ' επέκταση τη νότια Ήπειρο. Μολονότι ήταν οχυρωμένη και είχε οργανωμένο οικισμό, την εποχή που εξετάζουμε δεν είχε το καθεστώς της πόλης .

Ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τα λείψανα μίας μονόχωρης, με τρίκογχο ιερό, βασιλικής[1143] (πιν.48δ), που ήταν κτισμένη κοντά στο νότιο σκέλος της οχύρωσης και στη θέση αρχαιότερου κτίσματος. Ο ναός φέρει ψηφιδωτό δάπεδο με ενδιαφέρουσες παραστάσεις και πολύ σημαντικές επιγραφές, οι οποίες αναφέρουν *τους δούλους του Θεού Τρυγητό, Αγαθοκλή, Αντώνιο, Φιλήτη, Αλέξανδρο,* καθώς και τον *πρεσβύτερο Δωρόθεο* και τη διακόνισσα Νίκη, που με τον ένα ή άλλο τρόπο συνέβαλαν στη διακόσμηση του ναού με ψηφιδωτά[1144] (πιν.10γ). Τα ψηφιδωτά, από την άποψη της τεχνικής εκτέλεσής τους παρουσιάζουν αρκετές αδυναμίες και είναι έργο τοπικών καλλιτεχνών, ωστόσο παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον για τη θεματολογία τους και τις επιγραφές που φέρουν και τις πληροφορίες που αντλούνται από αυτές. Η βασιλική έχει χρονολογηθεί στον ύστερο 6ο αιώνα και δέχτηκε επισκευές στον 7ο ή 8ο αιώνα. Στην ίδια πάντως θέση έχει εντοπιστεί και μια δεύτερη βασιλική(;).

- **Shtepeza**

Βρίσκεται 16χλμ. από το Αργυρόκαστρο, στην κοιλάδα του Δρίνου. Βρέθηκε κεραμική του 4ου-6ου αι.[1145] Χαρακτηρίζεται για την καλή οπτική επαφή που έχει η θέση αυτή με το Παλαιόκαστρο.

[1141] Χρυσός 1997, σ.155.

[1142] Soustal, Koder 1981, λήμμα Saraqinista, σ.256-257.

[1143] Meksi 1985/2, σ.27,43, πιν. VIII. Varalis 1999, σ.199κ.ε. Duval, Chevalier 1999, σ.287, 291,295,301, εικ.8.

[1144] Budina 1977-78, σ.225-235, εικ.2-5. Dhamo 1981/1, σ.149κ.ε.

[1145] Soustal, Koder 1981 σ. 258.

- **Τράνα**

Αναφέρεται από τον Προκόπιο ως ένα από τα φρούρια που ανανέωσε ο Ιουστινιανός[1146]. Τοποθετείται από τον Α.Πετρίδη στο χωριό Τρανοσίστα, κοντά στο Αργυρόκαστρο[1147].

- **Τσούκα (Çuka e Ajtojt)**

Πυραμιδοειδής λόφος κοντά στο Τσιφλίκι, με εξαιρετική θέα στην πεδιάδα της Κονίσπολης. Στο λόφο υπάρχει αρχαία οχύρωση που καταλαμβάνει μια έκταση 5 εκταρίων και στην οποία είναι εμφανείς επισκευές ύστερων ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων[1148].

- **Φοινίκη**[1149]

Βρίσκεται στην κορυφή λόφου, 20χλμ. βόρεια του Βουθρωτού. Η πόλη είναι γνωστή από την αρχαία εποχή αφού υπήρξε το κέντρο του φύλου των Χαόνων[1150]. Η αρχαία οχυρωμένη πόλη αναπτυσσόταν στο λόφο, στους πρόποδες του οποίου είναι κτισμένος σήμερα ο ομώνυμος οικισμός.

Η Φοινίκη αναφέρεται από τον Συνέκδημο ως έχουσα το νομικό καθεστώς πόλης στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου. Αντίθετα ο Προκόπιος[1151] τη μνημονεύει ως πολίχνη, που περιβάλλεται από λιμνάζοντα ύδατα, την οχύρωση της οποίας ενίσχυσε ο Ιουστινιανός.

Η επισκοπή Φοινίκης αναφέρεται σε επισκοπικούς καταλόγους του 5ου και του 6ου αι.[1152] Η υστερορωμαϊκή οχύρωση φαίνεται ότι καταλάμβανε την ανατολική απόληξη της ακρόπολης. Ανασκαφές στην πόλη άρχισε πρώτος το 1920 ο L.M. Ugolini, ο οποίος ανέσκαψε μια τρίκλιτη βασιλική[1153] και ένα βαπτιστήριο, με σταυρόσχημη κολυμβήθρα[1154]. Στα μέσα του 6ου αιώνα τοποθετείται χρονικά η βασιλική που σώζεται σήμερα σε κακή κατάσταση. Είναι τρίκλιτη, με πολυγωνική αψίδα και εγκάρσιο κλίτος, ενώ νάρθηκας δεν

[1146] Soustal, Koder 1981, λήμμα Trana, σ.272.

[1147] Πετρίδης 1879, τ.3, τευχ.20, σ.123 κ.ε.

[1148] K.Lako, Kështjella e antiketit të vonë në Cuken e Ajtoit, *Iliria* 12.1(1982), 207-19. Ceka 1999, σ.64-65.

[1149] Soustal, Koder 1981, λήμμα Phoinike, σ.234-35.

[1150] Από τον Πολύβιο αναφέρεται ως η πλουσιότερη και καλύτερα οχυρωμένη ηπειρωτική πόλη. Για την οχύρωση βλ. Ugolini 1932

[1151] Προκόπιος, *Περί Κτισμάτων*, IV, 4.

[1152] Χρυσός 1997, σ.152.

[1153] Ugolini 1932, σ.79-80,106-9, 124-133, 168 και αλλού σποραδικά. Meksi 1985, σ.19, 40, πιν.III.

[1154] Βολανάκης 1976, σ.88-89.

έχει εντοπιστεί. Ο ναός διέθετε στα δυτικά και βαπτιστήριο με σταυρόσχημη κολυμβήθρα. Σε μία μεταγενέστερη περίοδο κατασκευάστηκε ένα μικρό παρεκκλήσιο με νάρθηκα και ένα ακόμη μεταγενέστερο πρόπυλο στα νότια.
Η Φοινίκη φαίνεται ότι παρήκμασε μετά τον 6ο αιώνα και πιθανόν τη θέση της πήρε ο βυζαντινός οικισμός του Μεσοποτάμου.

- **Χειμάρα.**

Η Χειμάρα[1155], βορειοδυτικά του Αγχιασμού,αναφέρεται από τον Πλίνιο τον πρεσβύτερο για τα θερμά λουτρά της, (ιαματική πηγή στον σημερινό κόλπο Spilese), τα οποία ήταν σε χρήση και κατά τη μεσαιωνική εποχή. Ο Προκόπιος τη μνημονεύει ως «Χίμαιραι», ανάμεσα στα κάστρα[1156] που έκτισε ο Ιουστινιανός. Δεν είχε το νομικό καθεστώς πόλης και δεν μνημονεύεται στο Συνέκδημο του Ιεροκλή.

[1155] Soustal, Koder 1981, σ.136-7. Χρυσός 1987, σ.151. Τα βυζαντινά χρόνια (1020) αναφέρεται για πρώτη φορά ως επισκοπή, στο διακανονισμό του Βασιλείου Β΄ για την Αρχιεπισκοπή Αχρίδας, ενώ στις μεταγενέστερες «Κλήσεις πρωτοκαθεδρίας» αναγράφεται ως επισκοπή της μητροπόλεως Ναυπάκτου.

[1156] Για την οχύρωση βλ. Budina 1975, 356κ.ε.

ΜΕΡΟΣ Β

Η ΓΛΥΠΤΙΚΗ της ΕΠΑΡΧΙΑΣ Epirus Vetus

Η ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΗ ΕΡΕΥΝΑ

Η γλυπτική της επαρχίας Epirus Vetus είναι αποσπασματικά γνωστή και κατά συνέπεια ελάχιστα μελετημένη. Οι ανασκαφές κυρίως των μεγάλων βασιλικών (της Νικόπολης, του Κέφαλου κ.ά.) έχουν φέρει στο φως ένα πλήθος αναγλύφων που αντιπροσωπεύεται από μεγάλη ποικιλία αρχιτεκτονικών μελών και άλλων αντικειμένων σχετικών με τις λειτουργικές ανάγκες των ναών. Το υλικό αυτό αναφέρεται εν συντομία στις αναφορές των ανασκαφέων και σε επιμέρους μελέτες, ενώ ένα μεγάλο μέρος του δεν έχει ακόμη καταγραφεί [1157]. Παρά την αδιαμφισβήτητη σημασία τους τα περισσότερα δεν έχουν δημοσιευτεί συστηματικά και δεν έχουν επαρκώς χρονολογηθεί. Πρώτος ο Ορλάνδος συμπεριέλαβε κάποια από τα γλυπτά των βασιλικών της Νικόπολης στο βιβλίο του για την *Ξυλόστεγη Βασιλική της Μεσογειακής Λεκάνης*[1158]*,* και το ίδιο συνέβει αρκετά χρόνια αργότερα στο άρθρο του J.P.Sodini για τη γλυπτική του Ιλλυρικού[1159], ο οποίος αναφέρθηκε γενικότερα σε γλυπτά της περιοχής. Ακολούθησαν τα άρθρα των Δ.Κωνστάντιου και Ε.Χαλκιά[1160] για τα γλυπτά της Βασιλικής Δ και των Β.Παπαδοπούλου και Α.Κωνσταντάκη[1161], για τα γλυπτά της Βασιλικής Β, στα οποία άρθρα επιχειρείται μια σύντομη παρουσίαση των σημαντικότερων αρχιτεκτονικών κυρίως γλυπτών των δύο μνημείων.

Μεταξύ των πιο πρόσφατων εργασιών θα πρέπει επίσης να αναφερθούν τα τελευταία άρθρα της Ε.Χαλκιά[1162]. Το πρώτο αφορά στη μαρμάρινη σαρκοφάγο που βρέθηκε στη Βασιλική Δ, ενώ το δεύτερο αναφέρεται γενικότερα στη γλυπτική της Νικόπολης και επιχειρείται μια προσπάθεια

[1157] Πρώτοι οι Δ.Κωνστάντιος και Ε.Χαλκιά άρχισαν να καταγράφουν συστηματικά τα γλυπτά της Βασιλικής Δ. Μεταξύ των ετών 2002-6 καταγράφηκαν από την υποφαινομένη και με τη βοήθεια ωρομισθίων αρχαιολόγων τα γλυπτά της Βασιλικής Β επίσης στη Νικόπολη, ο αριθμός των οποίων ξεπέρασε τα 5000 μέλη, χωρίς ωστόσο να ολοκληρωθεί. Το 2006 η αρχαιολόγος Α.Ζωγάκη, κατέγραψε το αρχιτεκτονικό υλικό από τον ερειπωμένο ναό της Παναγίας Λαμποβήθρας στη Φωτική Θεσπρωτίας.

[1158] Ορλάνδος 1954.

[1159] Sodini 1980, σ.31κ.ε.

[1160] Κωνστάντιος, Χαλκιά 1987, σ.317-325. Επίσης βλ. *Ήπειρος* 1997, σ.180κ.ε. όπου γίνεται από την Ε.Χαλκιά αναφορά στη γλυπτική της Ηπείρου.

[1161] Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ. 637-657.

[1162] Chalkia 2004, σ.211-232.

διερεύνησης των ιδιαιτεροτήτων της[1163]. Τα προαναφερόμενα άρθρα προστίθενται στις γενικότερες μελέτες γλυπτικής των παλαιοχριστιανικών χρόνων που έχουν μέχρι σήμερα δημοσιευθεί.

Στις αρχές του προηγούμενου αιώνα δημοσιεύθηκε βιβλίο του Kautzsch για τα κιονόκρανα της παλαιοχριστιανικής και πρώιμης βυζαντινή περιόδου[1164]. Το θεμελιώδες αυτό βιβλίο αποτελεί μια από τις παλαιότερες συστηματικές μελέτες στην οποία συγκεντρώνεται και ταξινομείται ένα πολυάριθμο υλικό, αντιπροσωπευτικό από όλες τις περιοχές της αυτοκρατορίας, και παράλληλα γίνεται προσπάθεια χρονολόγησής του. Ακολούθησαν οι μελέτες των Deichmann[1165], Grabar[1166] που επικεντρώνονται σε γλυπτά των ίδιων χρονικών περιόδων από την Κωνσταντινούπολη, της Farioli[1167] για γλυπτά από τη Θεσσαλονίκη και της Nikolajevic-Stojkovic[1168] για την αρχιτεκτονική γλυπτική στην περιοχή της βορείου Μακεδονίας και Σερβίας.

Τις δεκαετίες ’60-80 η γλυπτική απασχόλησε πολλούς αξιόλογους ερευνητές όπως οι Betsch[1169] Kramer[1170] και Sodini. Ο πρώτος στη διδακτορική διατριβή ασχολήθηκε με θέματα που αφορούν κυρίως την παραγωγή και τη διακίνηση κιονοκράνων από την Κωνσταντινούπολη, ο δεύτερος πραγματεύεται αρχιτεκτονικά μέλη με γλυπτό διάκοσμο αετών, ενώ στο εκτενές άρθρο του Sodini[1171] γίνεται μια σύντομη, αλλά περιεκτική παρουσίαση των γλυπτών του Ιλλυρικού.

Από το πλήθος των άρθρων και μελετών που ακολούθησαν τις επόμενες δεκαετίες θα πρέπει να αναφερθούν η μελέτη της Chr. Strube για τη γλυπτική

[1163] Chalkia 2006, σ.281κ.ε.

[1164] Kautzsch 1936

[1165] Deichmann 1956, 41-97. Ο ίδιος εκτός από τη γλυπτική της πρωτεύουσας ασχολήθηκε κυρίως με τη γλυπτική της Ραβέννας και της σχέσης της με αυτή της Κωνσταντινούπολης. Θεμελιώδη είναι τα βιβλία του Deichmann *Ravenna I, II* που εκδόθηκαν το πρώτο το 1958 και το δεύτερο το 1969.

[1166] Grabar 1963.

[1167] Farioli 1969, σ.133-175.

[1168] I.Nikolajevic-Stojkovic, *La décoration architecturale sculptée de l’époque bas-romain en Macedoine, en Serbie et au Montenegro*, Beograd 1957.

[1169] Betsch 1977.

[1170] Kramer 1968.

[1171] Sodini 1980, σ.31κ.ε. Ο ίδιος μερικά χρόνια πριν είχε δημοσιεύσει ένα ενδιαφέρον άρθρο για την αρχιτεκτονική γλυπτική της νοτίου Ελλάδας, βλ. Sodini 1977, σ. 423κ.ε.

του ναού του Αγίου Πολυεύκτου στην Κωνσταντινούπολη[1172], του Th.Zollt[1173] για τα κιονόκρανα επίσης της Κωνσταντινούπολης και της A.Terry για τον γλυπτό διάκοσμο της Ευφρασιανής βασιλικής του Παρεντίου[1174].

Σε ελληνικό επίπεδο η μελέτη της γλυπτικής στα μέσα του προηγούμενου αιώνα ταυτίζεται με το έργο του Α.Ορλάνδου, στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί και του Δ.Πάλλα[1175]. Αργότερα δημοσιεύθηκαν πολλά άρθρα από τα οποία σημαντικότερα είναι των Θ.Παζαρά[1176], για τις ανάγλυφες πλάκες με ζωόμορφες παραστάσεις και Μ.Παναγιωτίδη[1177], για κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα, αλλά και οι μονογραφίες των Β.Βέμη[1178] για τα ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα από τον ελλαδικό χώρο και Α.Μέντζου[1179] για τα κορινθιακά κιονόκρανα της Μακεδονίας. Εξίσου σημαντικά είναι τα άρθρα των Χ.Τσούμη και Δ.Μπακιρτζή για τα κορινθιακά[1180] και ιωνικά[1181] κιονόκρανα της Συλλογής της Ροτόντας, του Χ.Μπούρα[1182] και της Σκλάβου-Μαυροειδή για τα γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών[1183] κ.ά.

Στις σχετικά πρόσφατες μελέτες θα πρέπει να αναφερθούν το βιβλίο των A.Guiglia-Guidobaldi, C.Barsanti 2004 για το γλυπτό διάκοσμο της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη[1184], τα άρθρα του Α.Μέντζου για το γλυπτό διάκοσμο των ναών Αγίου Δημητρίου και Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη[1185] των Γ.Βελένη και Μ.Καμπούρη επίσης για τα γλυπτά του ιδίου ναού[1186], και οι

1172 Chr.Strube, *Pollyeuktoskirche und Hagia Sophia. Umbildung und Auflösung antiker Formen. Entstehung des Kämpferkapitells*, München 1984.

1173 Zollt 1994. Περιλαμβάνει ένα εκτενή κατάλογο παλαιοχριστιανικών κιονοκράνων της πρωτεύουσας, για πολλά από τα οποία δίνει νέες χρονολογήσεις.

1174 Terry 1988, σ.13-64.

1175 Για τα *θωράκια μετὰ ρόμβου* και τα *αἰσθητικῶς ἀνεπεξέργαστα γλυπτά τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ*, βλ. Πάλλας 1950, σ.193-200 και ο ίδιος 1972, 420-441.

1176 Παζαράς 1977, σ.23-96 .

1177 Παναγιωτίδη 1970-72, σ.82-124.

1178 Vemi 1989.

1179 Μέντζος 1989.

1180 Τσιούμη, Μπακιρτζή 1979, σ.11-39.

1181 Τσιούμη, Μπακιρτζή 1980, σ.218-236.

1182 Μπούρας 1985-86, σ. 39-77.

1183 Σκλάβου-Μαυροειδή 1999.

1184 Guiglia-Guidobaldi, Barsanti 2004. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η πρόσφατη συλλογική έκδοση που αφορά στα γλυπτά του Μουσείου της Αγίας Σοφίας, βλ. Guiglia, Barsanti 2010

1185 Μέντζος 2001α, σ.217-245. Μέντζος 2001β, σ.315-333.

1186 Μ.Καμπούρη, Δύο κιονόκρανα της Αγίας Σοφίας, *ΕΣΠΣΑΠΘ* ΣΤ1 (1973-74), σ.67-77 και Γ.Βελένης, Τέσσερα πρωτότυπα κιονόκρανα στη Θεσ/νίκη, *ACIAC* X, II, σ.669-679.

διδακτορικές διατριβές των Β.Συθιακάκη[1187] και Χ.Τσιγωνάκη, η πρώτη για την αρχιτεκτονική γλυπτική της Θεσσαλίας και Φθιώτιδας και η δεύτερη για την αρχιτεκτονική γλυπτική της Κρήτης.

ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ

Στη μελέτη μας περιλαμβάνονται κυρίως αρχιτεκτονικά μέλη (κιονόκρανα, θωράκια, βάσεις, επιθήματα, κ.ά.), διάφορες μορφές στηριγμάτων (κίονες, βάσεις) καθώς και αντικείμενα σχετικά με τις λειτουργικές ανάγκες ενός ναού, από όλη την επαρχία της Epirus Vetus, κυρίως όμως από τη Νικόπολη. Περιλαμβάνονται επίσης αρχιτεκτονικά μέλη που δεν συνδέονται με γνωστά μνημεία, αλλά βρίσκονται ενσωματωμένα σε αρκετούς βυζαντινούς ναούς της Άρτας, όπως η Παρηγορήτισσα, η Αγία Θεοδώρα, τα καθολικά των μονών Κάτω Παναγιάς και Παντάνασσας, αλλά και ερειπωμένος ναός της Παναγίας Λαμποβήθρας στη Φωτική. Λόγοι πρακτικοί, που σχετίζονται με την έκταση της εργασίας μας, δεν μας επέτρεψε να συμπεριλάβουμε πολλούς άλλους τύπους αναγλύφων, εξίσου σημαντικούς, όπως τα ιωνικά κιονόκρανα με ξεχωριστό επίθημα.

Το μάρμαρο και ο ασβεστόλιθος είναι τα υλικά από τα οποία είναι κατασκευασμένα τα γλυπτά που εξετάζουμε. Η προέλευση των μαρμάρων δεν είναι γνωστή, αφού δεν έχουν γίνει φυσικοχημικές αναλύσεις και συνεπώς δεν είμαστε σε θέση να διατυπώσουμε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με τα εργαστήρια παραγωγής τους ή τη διακίνησή τους στα όρια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας[1188].

Παλαιότεροι ερευνητές με βάση κυρίως τη χρωματική υφή του μαρμάρου έχουν αποδώσει κάποια από αυτά σε λατομεία της Προκοννήσσου[1189]. Ανάλογα συμπεράσματα διατυπώνουμε στη μελέτη μας για την προέλευση μερικών από τα μέλη που εξετάζουμε, στηριζόμενοι στη λάξευση

[1187] Συθιακάκη 2002. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και άλλα άρθρα της όπως: Sythiakakis-Kritsimallis 2006, σ.645κ.ε. και Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2003, σ.1131-1148.

[1188] Σημαντικές εξαγωγές μαρμάρων από τη Μ.Ασία, τα νησιά του Αιγαίου, Β.Αφρική κ.ά. αρχίζουν να γίνονται κατά τη διάρκεια του 5ου και κορυφώνονται στα α΄ μισό του 6ου αιώνα. Γενικότερα για το θέμα αυτό βλ. Sodini 1989, σ.163-186 και ο ίδιος 2000, σ.423-446. Επίσης Asgari 1995, σ. 263κ.ε. και Barsanti 1989, σ.91-220.

[1189] Ορλάνδος, Σωτηρίου 1937, σ.78. Από τα λατομεία της Προκοννήσου παράγονταν και εξάγονταν σε μεγάλη ποικιλία από κιονόκρανα και άλλα γλυπτά μέλη που έχουν χρονολογηθεί με σχετική ακρίβεια.

και τα θέματα του διακόσμου τους και κυρίως στις ομοιότητες που αυτά παρουσιάζουν με άλλα βεβαιωμένα παραδείγματα. Δεν αποκλείεται όμως οι δύο αυτές απόψεις στο μέλλον να αποδειχθούν λανθασμένες. Αν όμως οι υποθέσεις είναι σωστές, προϋποθέτουν μια υποδομή ικανή σε μέσα μεταφοράς και μια σημαντική οικονομική δαπάνη για τους κατοίκους της περιοχής, αφού η μετακίνηση ανάλογων προϊόντων ανέβαζε ιδιαίτερα το κόστος των εισαγόμενων ειδών. Συχνά τεχνίτες συνόδευαν τα γλυπτά στον τόπο προορισμού τους, προκειμένου να κάνουν την τελική επεξεργασία, αφού αυτά τις περισσότερες φορές αποστέλλονταν ημίεργα, προκειμένου να μειωθεί ο κίνδυνος καταστροφής κατά την μεταφορά τους.

Χαρακτηριστικό πάντως είναι το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος των μαρμάρων προέρχεται από επανάχρηση[1190], αφού είναι βέβαιο ότι αρκετά ρωμαϊκά αρχιτεκτονικά και μη μέλη επαναλαξεύθηκαν ή χρησιμοποιήθηκαν αυτούσια κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Αυτό συνεπάγεται ότι υπήρχαν τοπικά συνεργεία που μπορούσαν να υποστηρίξουν μια ανάλογη ζήτηση.

Η Ε.Χαλκιά ορθά απέδωσε μερικά από τα γλυπτά της Νικόπολης σε τοπικά συνεργεία. Συγκεκριμένα τεκμηρίωσε την ύπαρξη ενός τοπικού εργαστηρίου γλυπτικής εξετάζοντας μια μικρή κατηγορία γλυπτών που φέρουν επιγραφές ή το μονόγραμμα του επισκόπου Δουμετίου[1191]. Διατύπωσε επίσης την άποψη ότι τα διάτρητα θωράκια διατηρούν επιρροές από την Κωνσταντινούπολη, ενώ κάποια από αυτά της Βασιλικής Δ αποτελούν τοπικές απομιμήσεις. Αν και δεν αποκλείουμε την περίπτωση αυτή, ωστόσο θεωρούμε ότι η υποδεέστερη απόδοση του αναγλύφου των διάτρητων θωρακίων δεν αποτελεί ασφαλές τεκμήριο για την απόδοσή τους σε τοπικό εργαστήριο, αφού δεν αποκλείεται η μαζική παραγωγή τους να συνετέλεσε στη χαμηλότερης ποιότητας λάξευσή τους.

Τέλος η επανάχρηση παλαιοχριστιανικού αρχιτεκτονικού υλικού σε βυζαντινά μνημεία, όπως η Παρηγορήτισσα, η Παντάνασσα, η Αγία Θεοδώρα, καθώς και διάφορες άλλες ενδείξεις από το χώρο των βασιλικών στη Νικόπολη[1192], βεβαιώνουν την ύπαρξη ενός εμπορίου σπολίων κατά τη βυζαντινή περίοδο[1193].

[1190] Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ. 638.

[1191] Chalkia 2006, σ.285κ.ε.

[1192] Πιστεύουμε ότι στο χώρο της Βασιλική Β, μετά την εγκατάλειψή της, λειτουργούσε ένα είδος εργαστήριου που επεξεργαζόταν τα διάφορα μαρμάρινα μέλη πριν τα εμπορευθεί.

ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ[1194]

ΝΙΚΟΠΟΛΗ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Α ή Αγίου Δημητρίου

Βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το νότιο σκέλος των παλαιοχριστιανικών τειχών και τιμάται στη μνήμη του Αγίου Δημητρίου[1195]. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με «εγκάρσιο κλίτος»[1196], ημικυκλική αψίδα με επτά «αντηρίδες»[1197] και αίθριο δυτικά (πιν.49α-γ). Ο νάρθηκας απολήγει σε διμερή σχεδόν τετράγωνο χώρο βόρεια και αψιδωτό διακονικό στη νότια πλευρά. Το μνημείο είναι κυρίως γνωστό για τα ψηφιδωτά του δάπεδα και ιδίως αυτά των παστοφορίων[1198].

Ο κυρίως ναός διαιρείται σε τρία κλίτη με κιονοστοιχίες που βαίνουν σε στυλοβάτες (πιν.49γ). Κάθε κιονοστοιχία έφερε έξι αρράβδωτους μονολιθικούς κίονες που εδράζονταν απευθείας στο στυλοβάτη. Ο ναός είχε υπερώο και σύνθρονο με πεντάβαθμη κλίμακα, επενδεδυμένη με μαρμάρινες πλάκες.

Από τον αποκαλυφθέντα γλυπτό διάκοσμο του μνημείου λιγοστά τμήματα ή θραύσματα διατηρούνται σήμερα (πιν.49δ,ε), αφού πολλά από αυτά πιθανότατα καταστάφηκαν κατά τον βομβαρδισμό του τζαμιού της Πρέβεζας,

---

[1193] Η λιθολόγηση των μνημείων της Νικόπολης συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη δήωση του λίθινου αγωγού του Νυμφαίου, τμήματα του οποίου χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό στο Φρούριο του Παντοκράτορα, βλ. *ΑΔ* 30(1975), Β2, Χρονικά, σ.215 (Ι.Βοκοτοπούλου). Χαρακτηριστική είναι και η πληροφορία του T.S. Hughes, ο οποίος αναφέρει μεταφορά οικοδομικών υλικών από τη Νικόπολη, για την ενέγερση του σεραγιού του Αλή πασά στην Πρέβεζα, βλ. Hughes 1830, σ. 418.

[1194] Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται μια παρουσίαση των μνημείων από τα οποία προέρχονται τα περισσότερα ανάγλυφα μέλη που θα μας απασχολήσουν.

[1195] Για τη Βασιλική Α βλ. Pierrepont-White 1986-7, σ.305 και Κεφαλλωνίτου, Γερολύμου 2008, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρόκειται για την πρώτη βασιλική που ανασκάφηκε στη Νικόπολη, ωστόσο χρονολογικά είναι υστερότερη από τις Βασιλικές Α και Δ.

[1196] Κατά την επικρατέστερη άποψη. Την ονομασία «εγκάρσια πτερύγια» προτείνει ο Βαραλής, βλ. Βαραλής 2007, σ.600κ.ε.

[1197] Οι «αντηρίδες» ξεκινούν σε ύψος 1,80μ. πάνω από την ευθυντηρία και όχι από τη βάση του όπως στις Βασιλικές Α και Δ. Την αναπαράσταση της αψίδας του ναού, που διαφέρει από αυτές των άλλων ναών στη Νικόπολη, βλ. Κεφαλλωνίτου, Γερολύμου 2008, σ.34.

[1198] Ασημακοπούλου-Ατζακά 1984, σ.361κ.ε.

όπου είχαν μεταφερθεί από τους πρώτους ανασκαφείς προκειμένου να προστατευθούν.

Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως μερικά ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα (αριθ.26), σχηματοποιημένο διάκοσμο και γωνιακά τοποθετημένους έλικες[1199], καθώς και ένα κιονόκρανο κορινθιακού τύπου (αριθ.27), το οποίο αρχικά θεωρήθηκε σπόλιο στο μνημείο. Κατά την άποψή μας το μέλος αυτό χρονολογείται στο α΄ μισό του 6ου αιώνα και θεωρούμε ότι πρέπει να προέρχονται από το ίδιο μνημείο.

Από τα σημαντικότερα ανάγλυφα της βασιλικής θεωρούνται μερικά τμήματα αμφίγλυφων μαρμάρινων θωρακίων, με διάκοσμο ομοιόθετων ρόμβων, στη μια όψη τους, ενώ η άλλη κοσμείται με το γνωστό θέμα του Χριστογράμματος, εκατέρωθεν του οποίου υπήρχαν μεγάλοι σταυροί, που συνδέονταν με κυματοειδείς ταινίες (αριθ.83). Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ένα άλλο τμήμα θωρακίου με σταυρό, εκατέρωθεν του οποίου εικονίζονταν αμνοί[1200] (αριθ.82). Στον κατάλογο που ακολουθεί παρουσιάζονται και άλλα θραύσματα θωρακίων που κοσμούνται με άλλα θέματα (αριθ.85,86), ενδεικτικά της ποικιλίας του διακόσμου που έφεραν τα θωράκια του ναού. Η απόδοση του αναγλύφου τους χαρακτηρίζεται από απλοποιημένη εργασία και έντονη σχηματοποίηση και έχουν αποδοθεί σε τοπικό εργαστήριο. Σώζονται επίσης τμήματα λίθινων θωρακίων με διάκοσμο μεγάλων σταυρών, αμφικιονίσκοι παραθύρων και επιθήματά τους. Οι αμφικιονίσκοι των παραθύρων του μνημείου παρουσιάζουν ενδιαφέρον, καθώς έχουν τη μορφή τριών συμφυών βεργίων.

Από το ίδιο μνημείο προέρχονται επίσης ένα θραύσμα τεκτονικού κιονοκράνου ή επιθήματος (αριθ.58) με διάκοσμο σταυρού εντός κύκλου, στα άκρα των κεραιών του οποίου διατηρούνται τα γράμματα Μ,Ε,Ο, που διαβάστηκαν ΔΟΥΜΕΤΙΟΥ. Το ίδιο όνομα είναι επίσης χαραγμένο σε βάση κίονα που επαναχρησιμοποιήθηκε πιθανότατα ως κιονόκρανο (εικ.58β) [1201].

Σε αντίθεση πάντως με τη Βασιλική Β, λιγοστά γλυπτά του μνημείου είναι σε δεύτερη χρήση.Η βασιλική είναι γνωστή κυρίως για τα ψηφιδωτά των

[1199] Για τα κιονόκρανα βλ. εκτενέστερα στη σ.265 και 403κ.ε.

[1200] Χαρακτηριστική είναι μια φωτογραφία του 1916 στην οποία διακρίνονται αρκετά από τα προαναφερόμενα γλυπτά στο χώρο του ιερού, βλ. Φιλαδελφεύς 1916β, εικ.1. Επίσης ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1918, εικ.7, όπου εικονίζονται αποτμήματα κιονίσκων και στην εικ.8, θραύσματα από τη φιάλη.

[1201] Εκτενέστερα βλ. στη σ.409-11 και 437-8.

παραβημάτων της[1202] του αιθρίου και του νάρθηκα τα περισσότερα από τα οποία συνοδεύονται από έμμετρες επιγραφές (πιν.7α-δ,στ και 10α). Ο κυρίως ναός χρονολογείται με βάση την ψηφιδωτή επιγραφή του βόρειου παστοφορίου, που αναφέρει τον (άγνωστο από άλλες πηγές) επίσκοπο Δουμέτιο, η δραστηριότητα του οποίου τοποθετείται χρονικά στο α΄ μισό του 6ου αιώνα, και συγκεκριμένα μεταξύ των ετών 525-550. Σύμφωνα με μια άλλη επιγραφή, που αναφέρει ένα δεύτερο επίσκοπο Δουμέτιο, διάδοχο του πρώτου Δουμετίου, πραγματοποιήθηκαν εργασίες στο αίθριο σε μια δεύτερη φάση, η οποία χρονολογήθηκε μεταξύ 550-575.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Β

Ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της παλαιοχριστιανικής Νικόπολης είναι η Βασιλική Β[1203], η επονομαζόμενη του επισκόπου Αλκίσωνος[1204] (πιν.18δ, 50α-γ, 51). Πρόκειται για μια μεγάλων διαστάσεων (72,80Χ46,80μ.), επιβλητική, πεντάκλιτη βασιλική, με εγκάρσιο κλίτος, νάρθηκα[1205], αίθριο[1206] και προσκτίσματα, από τα οποία έχουν ανασκαφεί εν μέρει μόνο αυτά της νοτιοδυτικής πλευράς, που πλαισιώνουν ένα μικρότερο αίθριο (πιν.50α, 51)[1207]. Η βασιλική, που έχει ταυτιστεί με τον Μητροπολιτικό

[1202] Για το θεματολόγιο των ψηφιδωτών της βασιλικής βλ. Π.Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Ψηφιδωτά δάπεδα. Προσέγγιση στην τέχνη του αρχαίου ψηφιδωτού,* Θεσσαλονίκη 2003, σ.110κ.ε.

[1203] Παπαδοπούλου 2001, σ.27κ.ε. και η ίδια 2007, σ.609κ.ε. όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

[1204] Ονομάστηκε Βασιλική Αλκίσωνος από τον ομώνυμο επίσκοπο Νικοπόλεως, το όνομα του οποίου αναφέρεται σε επιγραφή ψηφιδωτού δαπέδου αίθουσας (Χώρος Γ) των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων. Η επιγραφή αφορά στις επισκευές που έγιναν εκεί από τον προαναφερόμενο επίσκοπο. Η αρχιερατεία του επισκόπου Αλκίσωνος συμπίπτει με τη βασιλεία του αυτοκράτορα Αναστασίου (περ.491-518).

[1205] Ο νάρθηκας καταλήγει πλάγια σε δύο μικρά δωμάτια που εξέχουν του κυρίως ναού και τα οποία επικοινωνούν με το κυρίως σώμα του νάρθηκα με τρίβηλα ανοίγματα, που διατηρούν τις βάσεις των κιόνων. Δυτικά εκτείνεται μεγάλο αίθριο με στοές στη νότια, βόρεια και δυτική πλευρά, βλ. πιν.51.

[1206] Στην ανατολική πλευρά του υπάρχει επιμήκης δεξαμενή-φιάλη που πλαισιώνονταν από δύο μαρμάρινους λουτήρες. Λόγω της παρουσίας των λουτήρων, φιαλών και πηγαδιών που έχουν εντοπιστεί στο συγκρότημα της Βασιλικής Β θεωρούμε αρκετά πιθανό να ήταν αφιερωμένη σε κάποιο ιαματικό άγιο.

[1207] Το μνημείο άρχισε να ανασκάπτεται το 1921 από τον Αλ.Φιλαδελφέα. Από το 1929 έως και το 1966 η έρευνα συνεχίστηκε από τους Γ.Σωτηρίου και Αν.Ορλάνδο, με αρκετά ενδιάμεσα κενά,

ναό της Νικόπολης, υπήρξε μέρος ενός μεγάλου συγκροτήματος, στη νότια πλευρά του οποίου τοποθετείται το Επισκοπείο[1208], άποψη την οποία θεωρούμε πολύ πιθανή. Ο κυρίως ναός χωρίζεται από τέσσερις κιονοστοιχίες σε πέντε κλίτη[1209], έχει τριμερές «εγκάρσιο κλίτος» που δεν εξέχει των πλαγίων πλευρών[1210], και καταλήγει ανατολικά σε μια μεγάλη ημικυκλική αψίδα με τρεις ακτινωτές αντηρίδες. Η κιονοστοιχίες του κεντρικού κλίτους συνεχίζουν και στο χώρο του ιερού και φτάνουν έως την κόγχη, ενώ αντίθετα αυτές των πλευρικών κλιτών διακόπτονται ανατολικά, διαμορφώνοντας δεξιά και αριστερά του Ιερού Βήματος δύο ευρύχωρους τετράγωνους χώρους, (πιν.51).

Κάθε μια από τις τέσσερις κιονοστοιχίες αποτελούνταν από δώδεκα μονολιθικούς κίονες από προκονήσιο μάρμαρο[1211] και γρανίτη που έφεραν κιονόκρανα ιωνικά[1212] ή κορινθιακά[1213] (με διαφορές μεταξύ τους ως προς τον διάκοσμο και τις διαστάσεις), τα οποία αποτελούσαν σπόλια, όπως και άλλο αρχιτεκτονικό υλικό που βρέθηκε στη βασιλική. Οι κίονες στήριζαν τόξα από πώρινους θολίτες, μια κατασκευαστική πρακτική που εφαρμόστηκε και στη Βασιλική Δ.

Από τα 26 κιονόκρανα που εντοπίσαμε στο ναό στην πλειονότητά τους είναι ιωνικά (πιν.52γ), η διάμετρος μερικών στο κεντρικό κλίτος φτάνει τα 0,65μ. Το υλικό (επαναχρησιμοποιημένα αρχιτεκτονικά μέλη) είναι πράγματι ετερόκλητο, όχι όμως τυχαία τοποθετημένο[1214]. Αν και είναι δύσκολη η

χωρίς ωστόσο μέχρι σήμερα να έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφή του, αφού αποτελούσε μέρος ενός μεγάλου εκκλησιαστικού συγκροτήματος, το οποίο, με τα μέχρι σήμερα στοιχεία, κάλυπτε έκταση περίπου 5.900m^2. Η ανασκαφική έρευνα άρχισε εκ νέου το 1998 από τη γράφουσα και επικεντρώθηκε κυρίως στα νοτιοδυτικά προσκτίσματα. Γενικότερα για το μνημείο βλ. Παπαδοπούλου 2007, σ.609κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

[1208] Pierrepont-White 1986-7, σ.315κ.ε.

[1209] Οι κίονες της βόρειας ενδιάμεσης κιονοστοιχίας και της νότιας κεντρικής εδράζονταν σε στυλοβάτη. Αντίθετα αυτοί των άλλων κλιτών δίνουν την εντύπωση ότι να εδράζονταν σε βάθρα, γιατί οι στυλοβάτες πιθανόν λιθολογήθηκαν, βλ. Ορλάνδος, Σωτηρίου 1937, σ.78.

[1210] Το εγκάρσιο κλίτος εγγράφεται στην ορθογώνια κάτοψη του ναού. Κατά τον Δ.Πάλλα θεωρείται χαρακτηριστικό της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης και συναντάται σε αρκετές βασιλικές της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου που φαίνονται άμεσα επηρεασμένες από την αρχιτεκτονική της. Για την προέλευσή του έχουν διατυπωθεί αρκετές απόψεις, βλ. Πάλλας 1987, σ.226κ.ε.

[1211] Ορλάνδος, Σωτηρίου 1937, σ.78.

[1212] Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, τομ.Β, σ.421-2, εικ.2-4.

[1213] Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, τομ.Β, σ.423-4, εικ.5-7.

[1214] Κατά τον Bowden η συμβολική σημασία των σπολίων της Βασιλικής ήταν δεδομένη. Τα σπόλια πρέπει να ήταν αναγνωρίσιμο στοιχείο από τους πιστούς που γνώριζαν τα σημεία της

σύνδεσή του, ωστόσο διακρίνεται ένας κεντρικός σχεδιασμός και κάποια συμμετρία στη διάταξή του[1215].

Στον κυρίως ναό έχουν εντοπιστεί διάφοροι τύποι θωρακίων εκ των οποίων οι επικρατέστεροι είναι οι εξής: αμφίγλυφα θωράκια, η μια όψη των οποίων κοσμείται με ομόκεντρους ρόμβους και η άλλη με Χριστόγραμμα, που πλαισιώνεται από σταυρούς οι οποίοι συνδέονται με το κεντρικό θέμα με κυματοειδείς ταινίες. Ο δεύτερος τύπος θωρακίων είναι επίσης αμφίγλυφος και κοσμείται με το ίδιο θέμα και στις δύο πλευρές. Πρόκειται για έναν μεγάλο δίσκο στον οποίο εγγράφεται μεγάλος ισοσκελής σταυρός. Τα θωράκια του τύπου αυτού υπερτερούν και εντοπίζονται στα πλάγια κλίτη.

Επίσης έχουν έρθει στο φως τμήματα μαρμάρινων διάτρητων θωρακίων, σχεδόν πανομοιότυπα με αυτά που επίσης εντοπίστηκαν στη Βασιλική Δ, τα οποία έχουν παραλληλιστεί με ανάλογα από την Κωνσταντινούπολη (Αγία Σοφία) και τη Ραβέννα. Τέλος έχει έρθει στο φως ένα πλήθος θραυσμάτων λίθινων θωρακίων, που κοσμούνται με μεγάλους λίθινους σταυρούς[1216].

Με το μαρμάρινο κιβώριο που κάλυπτε την αγία τράπεζα[1217] έχει συσχετιστεί ένα μαρμάρινο τόξο (αριθ.123), που εξετάζουμε στον κατάλογό μας, για το οποίο πιστεύουμε ότι κατείχε μια διαφορετική θέση, από αυτή που του αποδίδεται, μέσα στη βασιλική.

Οι πλευρικοί τοίχοι του ναού και η κόγχη του ιερού έφεραν ορθομαρμάρωση με κυμάτια και ζεύξεις διαφόρων τύπων, με επικρατέστερο αυτόν με οδοντώσεις. Έχουν βρεθεί λιγοστά επίκρανα παραστάδων με ανάγλυφο διάκοσμο και τμήματα των κυματιοφόρων βάσεών τους[1218]. Αξιόλογο ανάγλυφο διάκοσμο έφεραν τα επιθήματα των παραθύρων της αψίδας του ιερού και πιθανότατα των παραθύρων του εγκαρσίου κλίτους, μερικά από τα

πόλης από τα οποία αυτά προέρχονταν, βλ. Bowden 2007, σ.144. Κατά την άποψή μας ο κυριότερος παράγοντας της χρησιμοποίησης σπολίων πρέπει να ήταν αρχικά πρακτικός, δηλ. ανεπαρκείς οικονομικοί πόροι. Πιθανόν η ανοικοδόμησή του μνημείου έγινε με τα μέσα των τοπικών αξιωματούχων ή των κατοίκων της πόλης, ενώ αργότερα συνέβαλαν και οι επίσκοποι Αλκίσων και Δουμέτιος, οι οποίοι όμως παραμένει άγνωστο αν χρηματοδότησαν και οι ίδιοι τις εργασίες.

[1215] Πβλ. τις ανάλογες παρατηρήσεις για το ναό του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη, Μέντζος 1998, σ.229κ.ε.

[1216] Βρέθηκαν κυρίως στο αίθριο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων, αλλά και στο νότιο άκρο της Στοάς-Δρόμου.

[1217] Η πλάκα της βάσης της σώζεται κατά χώραν και φέρει εννέα εκβαθύνσεις για την πάκτωση των ισάριθμων κιονίσκων που βάσταζαν την αγία τράπεζα.

[1218] Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.651κ.ε.

οποία εξετάζουμε στον κατάλογο που ακολουθεί (αριθ.110-113,105). Τον ίδιο διάκοσμο φέρει και ένα τμήμα γείσου (αριθ.122) που εντοπίσαμε και θεωρούμε ότι προέρχεται από τον ίδιο ναό.

Κατά την ανασκαφή του μνημείου ήρθαν επίσης στο φως τμήματα εντοίχιων ψηφιδωτών που πιθανότατα διακοσμούσαν τους τοίχους του ναού. Σημαντικότατο εύρημα υπήρξε η ανεύρεση μέρους των λειψάνων του άμβωνα (πιν.52δ) και των εντοίχιων ψηφιδωτών του (πιν.52α)[1219]. Το δάπεδο του κυρίως ναού έφερε μαρμαροθέτημα με ποικιλία σχεδίων, ενώ ο νάρθηκας, το αίθριο[1220] και το μεγαλύτερο μέρος των προσκτισμάτων ψηφιδωτά δάπεδα (πιν.52β)[1221].

Ένα μεγάλο μέρος αναγλύφων μελών ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφή, που έγινε στο χώρο των νοτιοδυτικών Προσκτισμάτων αλλά και δυτικά του μνημείου, όπου αποκαλύφθηκε μια μεγάλη Στοά[1222]. Αξίζει να μνημονευθούν τα ιωνικά με συμφυές επίθημα κιονόκρανα των κιονοστοιχιών του μικρού αιθρίου, τα οποία πρέπει να προέρχονται από μια ενιαία παραγγελία, όπως δείχνουν τα τεκτονικά σήματα που φέρουν, αλλά και ο διάκοσμός τους. Από τους ίδιους χώρους προέρχεται μια μεγάλη ποικιλία λίθινων θωρακίων, με διάκοσμο μεγάλων ανάγλυφων σταυρών, έργα τοπικών εργαστηρίων.

Η Βασιλική Β χρονολογήθηκε από παλαιότερους ερευνητές στα μέσα[1223] ή στο β΄ μισό του 5ου αι.[1224] και έχει δεχθεί αρκετές μεταγενέστερες προσθήκες και επισκευές, από τις οποίες μπορούμε σε γενικές γραμμές να αναγνωρίσουμε τρεις από αυτές[1225]. Στα τέλη του 5ου-αρχές 6ου αι. και πριν το 516, έγιναν επισκευές από τον επίσκοπο Αλκίσωνα, ο οποίος φρόντισε να κτιστούν κάποια από τα προσκτίσματα (όπως τη μακρόστενη αίθουσα στη νότια πλευρά του

[1219] Για τον άμβωνα βλ. στη σ.298κ.ε.

[1220] *Έργου* 1966, σ.173, εικ.208,209

[1221] Τα ψηφιδωτά δάπεδα του μνημείου δεν έχουν επαρκώς μελετηθεί. Επισημαίνουμε τα με ωραία γεωμετρικά σχέδια ψηφιδωτά του νάρθηκα, αυτά του Χώρου Ε, που αποκαλύφθηκαν σχετικά πρόσφατα, και αυτά του Χώρου Γ με την επιγραφή του Αλκίσωνα. Τέλος από τον Χώρο Ε προέρχονται και οι μοναδικές παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες με ανεικονικό διάκοσμο που έχουν βρεθεί στην περιοχή, βλ. Παπαδοπούλου 2007, σ.612κ.ε. Οι τοιχογραφίες πρόκειται να δημοσιευθούν αλλού από τη γράφουσα.

[1222] Παπαδοπούλου 2001, σ.27κ.ε. και Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.646. Αρκετά από τα ανάγλυφα αυτά εξετάζουμε στον κατάλογο που ακολουθεί.

[1223] Πάλλας 1987, σ.225.

[1224] Σωτηρίου 1929, σ.201, σημ.11.

[1225] Παπαδοπούλου 2007, σ.631.

ναού, με τη γνωστή επιγραφή που φέρει το όνομά του). Μια δεύτερη επισκευαστική φάση συνδέεται με τον επίσκοπο Δουμέτιο, (πιθανόν τον Δουμέτιο Β') το όνομα του οποίου συναντάμε στο τόξο του κιβωρίου(;), με τον οποίο μπορούν επίσης να συνδεθούν και τα διάτρητα θωράκια που έχουν εντοπιστεί στη βασιλική. Την επισκευή αυτή τοποθετούμε μετά τα μέσα του 6ου αιώνα.

Πιθανότατα την ίδια εποχή στο χώρο του ιερού συντελείται μια σημαντική παρέμβαση που σχετίζεται με τη διαμόρφωση του «ελλαδικού παστοφορίου» στο βόρειο πτερύγιο του εγκαρσίου κλίτους και την απομόνωση του ιερού βήματος από τους πλάγιους χώρους του. Για τις παραπάνω παρεμβάσεις χρησιμοποιήθηκαν μεγάλες φατνωματικές πλάκες από ρωμαϊκά κτίρια με διαφορετικό διάκοσμο η κάθε μια[1226] (πιν.52ε). Το παραπάνω φανερώνει ότι ένα μεγάλο μέρος σημαντικών ρωμαϊκών κτιρίων της πόλης για διαφόρους λόγους είχε καταστραφεί και το υλικό τους ήταν διαθέσιμο για να επαναχρησιμοποιηθεί.

Στον όψιμο 6ο-αρχές 7ου αιώνα χρονολογούμε κάποια ιωνικά με συμφυές επίθημα κιονόκρανα από στη Στοά που βρέθηκε κατά μήκος της δυτικής πλευράς του μνημείου και δύο κιονόκρανα ιδίου τύπου από το αίθριο (αριθ.49,50), που παρουσιάζουν μεταξύ τους πολλές διαφορές και χαρακτηρίζονται κυρίως για τον εκφυλισμό της φόρμας τους. Τα κιονόκρανα αυτά συνδέουμε με μια από τις μεταγενέστερες επισκευές που έγιναν στη Βασιλική Β.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Δ

Βρίσκεται στη θέση Ανάληψη, εκτός των παλαιοχριστιανικών τειχών. Άρχισε να ανασκάπτεται το 1956 από τον Α.Ορλάνδο, χωρίς ωστόσο να ολοκληρωθούν οι έρευνες, οι οποίες συνεχίστηκαν από την Ε.Χαλκιά και έφεραν στο φως σπουδαία ευρήματα[1227]. Είναι τρίκλιτη, με «εγκάρσιο κλίτος», νάρθηκα και αίθριο, που δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί (πιν.53α-γ). Η ημικυκλική αψίδα του ιερού Βήματος φέρει εξωτερικά αντηρίδες, όπως και της προηγούμενης βασιλικής. Το δάπεδο του κεντρικού κλίτους καλύπτονταν με

[1226] Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, τομ. Α, σ.642-644 και τομ.Β, σ.426-7, εικ.11-14. Φατνωματικές πλάκες χρησιμοποιήθηκαν και στη βάση του άμβωνα της βασιλικής.

[1227] Χαλκιά 2007, σ.659κ.ε., όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

μαρμαροθέτημα και ο νάρθηκας με ωραίο ψηφιδωτό με διατεμνόμενους κύκλους, στην μέση των οποίων υπήρχε μεγάλο πολυποίκιλτο στεφάνη από φύλλα, πολύχρωμα άνθη και καρπούς[1228].

Η ανέγερση της βασιλικής πιθανολογούμε ότι σχετίζεται με τις προνομιακές ταφές στο χώρο του ιερού, που ήρθαν στο φως σχετικά πρόσφατα, και ιδιαίτερα με την ταφή στη μαρμάρινη σαρκοφάγο από προκονήσιο μάρμαρο,[1229] που δεν αποκλείεται να ανήκε σε κάποιο μάρτυρα, στη μνήμη του οποίου ήταν πιθανόν αφιερωμένη[1230].

Οι δύο κιονοστοιχίες του ναού έφεραν από οκτώ κίονες έκαστη[1231], που εδράζονται σε βάσεις ιωνικού τύπου με λεπτή συμφυή πλίνθο[1232] και έφεραν κορινθιακά κιονόκρανα τύπου V ή λύρας (πιν.53γ), για τα οποία γίνεται εκτενέστερα λόγος στα κεφάλαια που ακολουθούν[1233] (αριθ.1-4). Τα κιονόκρανα έστεφαν κολουροπυραμιδοειδή επιθήματα που κοσμούνται με σταυρούς μεταξύ ακανθών[1234] (αριθ.56, 57), η απόδοση των οποίων είναι ανάλογη με αυτή των ακανθών των κιονοκράνων. Ο διάκοσμος των επιθημάτων, τα οποία κοσμούνται με σταυρό που περιβάλλεται από ημίφυλλα άκανθας, όπως και ο με άκανθόφυλλα διάκοσμος των κιονοκράνων, μαρτυρούν στενές σχέσεις με την γλυπτική της Κωνσταντινούπολης[1235]. Παρόμοια εργασία παρατηρούμε και σε άλλα ανάγλυφα (αριθ.114,121) από την ίδια βασιλική, γεγονός που μας οδηγεί στην άποψη ότι τα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού προέρχονται από μια ενιαία παραγγελία[1236].

[1228] Κατά την Ασημακοπούλου-Ατζακά τα ψηφιδωτά της βασιλικής χρονολογούνται στα τέλη 5ου-αρχές 6ου αιώνα, βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1984, σ.264, σημ.434.

[1229] Chalkia 2004, σ.211-232.

[1230] Χαλκιά 2007, σ.664.

[1231] Οι κίονες εδράζονταν σε στυλοβάτες από τους οποίους ο νότιος δεν σώζεται, γιατί λιθολογήθηκε. Κίονες με ελικοειδείς ραβδώσεις που βρέθηκαν πιθανολογείται ότι προέρχονταν από το υπερώο.

[1232] Ορλάνδος 1956, πιν.55 α. και σ.151κ.ε.

[1233] Εκτενέστερα βλ. στη σ.231κ.ε. και 321κ.ε., όπου και τα σχετικά με την πρωιμότερη χρονολόγηση των αρχιτεκτονικών μελών της Βασιλικής.

[1234] Βλ. στη σ.266κ.ε.

[1235] Το μοτίβο του σταυρού που περιβάλλεται από μεγάλα ημίφυλλα άκανθας συναντάται κυρίως σε μια σειρά επιθημάτων της πρωτεύουσας, που χρονολογούνται ανάμεσα στα τέλη του 5ου-μέσα 6ου αιώνα.

[1236] Η τεχνοτροπική εκτέλεση του αναγλύφου των αρχιτεκτονικών μελών του μνημείου μας οδηγεί να τα αποδόσουμε σε κωνσταντινοπολίτικο εργαστήριο.

Οι τοίχοι του ναού έφεραν ορθομαρμάρωση. Τεμάχια ζεύξεων, του γνωστού τύπου με οδόντες[1237], ψευδεπίκρανα με ανάγλυφο διάκοσμο και βάσεις με κυμάτια προέρχονται από το διάκοσμο των περιμετρικών τοίχων. Τεμάχια θυρώματος με πλούσιες γλυφές αποδόθηκαν στο διάκοσμο της κεντρικής πύλης του ναού[1238].

Τρεις τύποι θωρακίων έχουν αναγνωριστεί στη Βασιλική Δ. Επικρατέστερος είναι αυτός των μαρμάρινων με τη διάτρητη διακόσμηση (αριθ.95), που ανάλογά τους εντοπίζονται στη Ραβέννα και την Κωνσταντινούπολη[1239]. Παρόμοια είναι και αυτά που βρέθηκαν στη Βασιλική Β, αν και η λάξευσή τους είναι καλύτερης ποιότητας. Τα θωράκια της Βασιλικής Δ, σύμφωνα με την Ε.Χαλκιά, είναι για έργα τοπικού εργαστηρίου[1240], που ακολουθεί την καλλιτεχνική παράδοση της Κωνσταντινούπολης, αν και κατά την άποψή μας η υποδεέστερη απόδοση του αναγλύφου δεν αποτελεί ασφαλές τεκμήριο για την υπόθεση αυτή.

Κατά την ανασκαφή του ναού βρέθηκαν επίσης λιγοστά τμήματα μαρμάρινων θωρακίων με επάλληλους ρόμβους (αριθ.81) και λίθινων με ανάγλυφους σταυρούς. Αξιομνημόνευτοι είναι οι αμφικιονίσκοι των παραθύρων του ναού, ο τύπος των οποίων είναι αρκετά πρωτότυπος (πιν.68β) για την περιοχή[1241] και φυσικά η μαρμάρινη σαρκοφάγος, που σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο της Νικόπολης (αριθ. 128).

Ο γλυπτός διάκοσμος του μνημείου χρονολογήθηκε στο β΄ μισό του 6ου αιώνα[1242], χρονολογία που δέχθηκαν οι περισσότεροι μελετητές. Όμως οι κατασκευαστικές ομοιότητες του μνημείου με τη Βασιλική Β, (όπως τα τόξα των κιονοστοιχιών με τους πώρινους θολίτες κ.ά.), τα ψηφιδωτά δάπεδα του ναού μας οδηγούν με μια πλησιέστερη χρονολόγηση με τη Βασιλική Β στα τέλη του 5ου- αρχές 6ου και φυσικά το ίδιο πιστεύουμε ότι ισχύει και για το μεγαλύτερο μέρος του αρχιτεκτονικού της διακόσμου. Κατά μια άποψη[1243] ο γλυπτός διάκοσμος του μνημείου ανανεώθηκε μετά τον σεισμό του 522. Όμως τα γλυπτά αποτελούν σημαντικό δομικό στοιχείο της αρχιτεκτονικής του ναού και

1237 *ΑΔ* 17(1961/2), Χρονικά, σ.199.

1238 Ορλάνδος 1956, σ.151, πιν.54β.

1239 Γενικότερα για τα θωράκια αυτά βλ. στη σ.285 και 287κ.ε.

1240 Chalkia 2006, σ.282-3.

1241 Εκτενέστερα βλ. στη σ.293.

1242 Κωνστάντιος, Χαλκιά 1987, σ.325.

1243 Ο Ι.Βαραλής αποδίδει το γλυπτό διάκοσμο γύρω στο 522 βλ. Βαραλής 2007, σ.596κ.ε. Ο ίδιος ωστόσο δέχεται την πρώιμη χρονολόγηση της βασιλικής, βλ. Βαραλής 2001, σ.204.

θεωρούμε απίθανο η βασιλική να απογυμνώθηκε από τα αρχικά αρχιτεκτονικά της μέλη ή ότι καταστράφηκε σε τέτοιο βαθμό, ώστε να ήταν επιβεβλημένη η ανανέωσή τους.

Αντίθετα μια πιο όψιμη χρονολόγηση στα μέσα του 6ου προτείνουμε για τα διάτρητα θωράκια της Βασιλικής και τα απλούστερα θωράκια, με το διάκοσμο των μεγάλων σταυρών.

ΦΩΤΙΚΗ

ΝΑΟΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΛΑΜΠΟΒΗΘΡΑΣ

Πρόκειται για έναν ερειπωμένο βυζαντινό ναό στη Φωτική Θεσπρωτίας[1244], στους τοίχους του οποίου έχουν χρησιμοποιηθεί πολλά αρχιτεκτονικά μέλη, όπως τμήματα μαρμάρινου άμβωνα (πιν.40ΙΙα), για τα οποία γίνεται λόγος στη μελέτη μας. Το υλικό αυτό προέρχεται από μια βασιλική παλαιοχριστιανικών χρόνων, ένα μικρό μέρος της οποίας ήρθε στο φως κατά την ανασκαφή του βυζαντινού ναού. Τα δάπεδά της ήταν στρωμένα με ωραία ψηφιδωτά δάπεδα (πιν.40ΙΙβ,γ), που εντυπωσιάζουν με το θεματολόγιό τους.

Από την ίδια βασιλική πιθανότατα προέρχεται ένα κορινθιακό κιονόκρανο πιθανότατα τύπου VII, που είχε εντοπιστεί παλαιότερα στην ίδια περιοχή (πιν.60δ). Τρεις μαρμάρινοι πεσσίσκοι[1245], με εγκοπή στη μια κάθετη πλευρά τους, προέρχονται από το μαρμάρινο τέμπλο του ναού[1246], από τη μορφή των οποίων αποδεικνύεται ότι το φράγμα του πρεσβυτερίου ήταν χαμηλό. Έχει επίσης ανευρεθεί τμήμα μαρμάρινου αμφίγλυφου θωρακίου (αριθ.92), που εξετάζουμε στον κατάλογο που ακολουθεί. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τρία τμήματα επιστηλίων ή γείσων (αριθ.119,120) με ωραίο ανάγλυφο διάκοσμο που συμπληρώνουν τις γνώσεις μας για το είδος των αρχιτεκτονικών αυτών μελών, που ελάχιστα παραδείγματά του έχουν εντοπιστεί στην περιοχή που εξετάζουμε.

Τέλος από το ίδιο μνημείο προέρχονται λίθινα επιθήματα αμφικιονίσκων με ωραίο και ποικίλο διάκοσμο (αριθ.117,118), αμφικιονίσκοι, τμήματα

[1244] Παπαδοπούλου 2008, σ.9-14.

[1245] Μερικά από τα τμήματα των πεσσίσκων βρίσκονται εντοιχισμένα στο δυτικό τοίχο του μεσοβυζαντινού ναού που κτίστηκε στην ίδια θέση.

[1246] Παπαδοπούλου 2008, εικόνα στη σ.14.

μαρμάρινων θωρακίων, καθώς και τμήματα από τον μαρμάρινο άμβωνα του μνημείου (αριθ.125).

ΜΥΤΙΚΑΣ Ν. Αιτωλοακαρνανίας

ΝΑΟΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ

Σε μικρή απόσταση από τον οικισμό του Μύτικα ανασκάφτηκε τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με νάρθηκα[1247]. Οι δύο κιονοστοιχίες της με επτά κίονες η κάθε μία έβαιναν σε χαμηλό στηλοβάτη (πιν.54α). Οι κίονες έφεραν ιωνικά κιονόκαρνα (πιν.54β,γ) με σχηματοποιημένο διάκοσμο και ακόσμητα προσκεφάλαια. Είχαν ξεχωριστό επίθημα που κοσμούνταν με Χριστόγραμμα[1248] στη μία όψη και σχηματοποιημένα φύλλα καλάμου στην επιφάνεια της άλλης πλευράς, που πλαισιώνουν δύο βλαστοί, οι οποίοι απολήγουν σε σπείρες(;) (πιν.54γ). Το ίδιο Χριστόγραμμα αναγνωρίζεται και σε ένα άλλο επίθημα που έφερε την ενδιαφέρουσα επιγραφή: ΝΕΩ ΕΠΟΙΗΣΕΝ[1249].

Από τη βασιλική προέρχονται πολλά τμήματα ωραίων διάτρητων μαρμάρινων θωρακίων (αναγνωρίζονται τρεις τύποι) και λείψανα της μαρμάρινης αγίας τράπεζας. Η βασιλική χρονολογήθηκε στο β΄ τρίτο του 6ου αιώνα. Επισκευές και προσθήκες δέχθηκε στο β΄ μισό του 6ου αιώνα, μεταξύ των οποίων και η κατασκευή ενός υπέργειου τάφου που βρέθηκε στο βόρειο κλίτος της (πιν.11β), ο οποίος οριοθετείται με πεσσίσκους και θωράκια με μεγάλους σταυρούς. Στη βόρεια πλευρά του ναού υπάρχουν διάφοροι χώροι, όπου έχουν ανασκαφεί καμαροσκεπείς και κιβωτιόσχημοι τάφοι, μεταξύ των οποίων και ένας που είχε μαρμάρινη σαρκοφάγο[1250].

[1247] Βοκοτόπουλος 1972, σ.109κ.ε. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1977, σ.29κ.ε. *ΠΑΕ* 1979, σ.121κ.ε. *ΠΑΕ* 1980, σ.34κ.ε. *ΠΑΕ* 1981, σ.79κ.ε. *ΠΑΕ* 1982, σ.91κ.ε. *ΠΑΕ* 1983, σ.84κ.ε. *ΠΑΕ* 1984, σ.129κ.ε. Παλιούρας 1985, σ.58 και Veikou 2012, σ.434κ.ε.

[1248] Είναι εγγεγραμμένο σε μονογραμματικό σταυρό και φέρει επίσης τα αποκαλυπτικά γράμματα Α και Ω.

[1249] Για τα επιθήματα του μνημείου βλ. στη σ.270

[1250] Βοκοτόπουλος 1980, σ.35.

ΑΡΤΑ

ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΑ

Καθολικό άλλοτε βυζαντινής μονής η ανέγερση και η «ανακαίνιση» του οποίου συνδέεται με τον Μιχαήλ Β΄ και το Νικηφόρο Α΄, επιφανή μέλη της οικογένειας των Κομνηνοδουκάδων ηγεμόνων του Κράτους της Ηπείρου[1251].

Στον σπάνιο αρχιτεκτονικό τύπο του καθολικού (πιν.55α) έχουν χρησιμοποιηθεί για τη στήριξη του τρούλου 59 αρράβδωτοι κίονες (πιν.55α,β), διαφορετικών διαστάσεων, εκ των οποίων 38 έχουν αποκοπεί και τοποθετηθεί εγκάρσια στους πλευρικούς τοίχους ως κιλλίβαντες. Αρκετοί από αυτούς διατηρούν τη στίλβωσή τους, ενώ ένας τουλάχιστον φέρει σταυρόσχημη βάθυνση για την ένθεση σταυρού από άλλο, ενδεχομένως πολύτιμο, υλικό (πιν.64γ). Αρκετοί από τους κατακόρυφα τοποθετημένους κίονες εδράζονται σε κιονόκρανα, που έχουν χρησιμοποιηθεί ως βάσεις, τα περισσότερα από τα οποία είναι ιωνικά ή ιωνικά με συμφυές επίθημα, τα οποία έχουν τοποθετηθεί αντίστροφα. Υπάρχουν όμως και πολλές περιπτώσεις κιόνων που φέρουν ιωνικές βάσεις, με σκοτία διαφόρων τύπων.

Οι κάθετα τοποθετημένοι κίονες (πιν.55β) φέρουν 16 κιονόκρανα, επίσης διαφόρων τύπων (κορινθιακά ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων, κορινθιακά τύπου V (αριθ.7,8) και τύπου VII (αριθ.15), κιονόκρανα σύνθετα κορινθιακά, κιονόκρανα με μετάλλια (αριθ.16) κ.ά.). Μερικά από τα κιονόκρανα έχουν επαναλαξευθεί (αριθ.9,10), πιθανότατα κατά την υστεροβυζαντινή εποχή, ενώ άλλα φέρουν παλαιοχριστιανικά επιθήματα με μεγάλους ανάγλυφους σταυρούς.

Τα γλυπτά της Παρηγορήτισσας δεν στοιχειοθετούν μια χρονολογική ενότητα. Πιθανολογούμε ότι προέρχονται από ένα εμπόριο σπολίων, το οποίο ανθούσε στην περιοχή της Άρτας κατά τους βυζαντινούς χρόνους, άποψη που τεκμηριώνεται και από το επαναχρησιμοποιημένο ανάλογο υλικό και των άλλων ναών της ίδιας εποχής της πόλης.

[1251] Γενικά για το μνημείο βλ. Α.Ορλάνδος, *Η Παρηγορήτισσα της Άρτης*, Αθήναι 1963. Nicol 1984, σ.240-41. Βελένης 1984, σ.97,126,188. G.Velenis, Thirteenth-century Architecture in the Despotate of Epirus. The origins of the School, Πρακτικά Συμποσίου, *Studenica et l'art Byzantin autour de l'anee 1200,* Beograd 1988, σ.279-285. Τσουρής 1988, σ.25-29, 186, 208-9, 216-24, 242 (σημ.80, 171). L.Theis, *Die Architektur der Panagia Parēgorētissa in Arta/Epirus,* Amsterdam 1991, L.Theis, Die Architektur der Panagia Parēgorētissa, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990),* Άρτα 1992, σ.475κ.ε. και Παπαδοπούλου 2002, σ.131κ.ε.

Στον κατάλογο που ακολουθεί εξετάζονται αρκετά από τα παραπάνω ανάγλυφα μέλη και σημειώνονται οι ομοιότητες που, κατά την άποψή μας, αυτά παρουσιάζουν με άλλα που έχουν βρεθεί στην περιοχή που εξετάζουμε.

ΚΑΤΩ ΠΑΝΑΓΙΑ

Πρόκειται για το καθολικό βυζαντινής μονής που και σήμερα βρίσκεται σε λειτουργία, το οποίο κατά την επικρατέστερη άποψη κτίστηκε στα μέσα του 13ου αιώνα από το δεσπότη Μιχαήλ Β΄ Κομνηνό Δούκα[1252].

Το καθολικό τυπολογικά ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης σταυρεπίστεγης βασιλικής με τρουλοκαμάρα. Φέρει τέσσερις κίονες από πορτοκαλόχρου ασβεστόλιθο(;) σε δεύτερη χρήση[1253], οι τρεις από τους οποίους στέφονται με παλαιοχριστιανικές βάσεις, που έχουν τοποθετηθεί ανάστροφα ως κιονόκρανα (πιν.56α,β). Ο τέταρτος φέρει κορινθιακό κιονόκρανο τύπου VII (αριθ.14), ο διάκοσμος του οποίου παρουσιάζει ομοιότητες με ένα άλλο κιονόκρανο στην Παρηγορήτισσα[1254]. Για τις βάσεις (αριθ. 72, 73), που δεν συναντώνται αλλού στην περιοχή, και το κιονόκρανο (αριθ. 14), η προέλευση των οποίων παραμένει άγνωστη, γίνεται λόγος στον κατάλογο που ακολουθεί.

ΝΑΟΣ ΑΓΙΑΣ ΘΕΟΔΩΡΑΣ

Καθολικό άλλοτε βυζαντινής μονής, βρίσκεται στο κέντρο περίπου της πόλης της Άρτας. Ο ναός είναι αφιερωμένος στην αγία Θεοδώρα, κόρη του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Πετραλείφα και σύζυγο του δεσπότη Μιχαήλ Β' Κομνηνού Δούκα. Έχει κτισθεί στον τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης

[1252] Για τη μονή της Κάτω Παναγιάς, βλ. Ξενόπουλος 1884, Άρτα 1986, σ.8, 52-53, 147-49, 151-55, 199, 201, 212-213, 363-66κ.α. Α.Ορλάνδος, Η Μονή της Κάτω Παναγιάς, *ΑΒΜΕ* Β, (1936), σ.70-87. Nicol 1984, σ.102 και σημ.75, 239-40, 245. Βελένης 1984, σ. 28, 97, 120-121, 187, 191 και πίν. 69α, 251 και σημ. 1, 258-260, 270. Τσουρής 1988, σ.8-13, 16-17, 29-32, 120-22, 185, 187, 194-95 και αλλού σποραδικά. Παπαδοπούλου 2002, σ.91κ.ε. Σύμφωνα με μια άλλη άποψη, το καθολικό της μονής δεν ανήκει σε μια ενιαία οικοδομική φάση. Προϋπήρχε μια τρίκλιτη βασιλική και μετά τη μερική καταστροφή της (πιθανότατα από κάποιο σεισμό) το κτίσμα επιδιορθώθηκε από τον Μιχαήλ Β΄Κομνηνό Δούκα και πήρε τη σταυρεπίστεγη μορφή που έχει σήμερα, βλ. Π.Φουντάς, Κάτω Παναγιά στην Άρτα. Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του ναού, *Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων του 25ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης,* Αθήνα 2005, σ.132–133.

[1253] Παρόμοια χρωματική υφή έχουν και οι πεσσίσκοι του τέμπλου της Βασιλικής Β στη Νικόπολη, τμήματα των οποίων έχουν έρθει στο φως.

[1254] Εκτενέστερα για τα κιονόκρανα αυτά βλ. στη σ.237κ.ε.

βασιλικής[1255] και η ανέγερσή του τοποθετείται από τον Αν.Ορλάνδο *σε χρόνους πολύ αρχαιότερους του 13ου αιώνος*[1256].

Τα τέσσερα κιονόκρανα (αριθ.19,20,21,22) που επιστέφουν τους διαφορετικών διαστάσεων γρανιτένιους κίονες του ναού (πιν.57α,) έχουν απασχολήσει αρκετούς ερευνητές. Πρόκειται για ένα τύπο (σύνθετο κορινθιακό) που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον τύπο της άκανθας (άκανθα τύπου «πεταλούδα») (πιν.57β,γ) που τα διακοσμεί και ο οποίος μολονότι παρουσιάζει ομοιότητες με κιονόκρανα μνημείων της Ραβέννας, ωστόσο θεωρείται επινόηση των εργαστηρίων της Κωνσταντινούπολης, από την οποία θεωρούμε πολύ πιθανό να προέρχονται.

Η προέλευση των κιονοκράνων αυτών, καθώς και άλλων δύο (πιν.64α-στ) που τμήματά τους εντοπίστηκαν στην Παντάνασσα, (άρα προέρχεται από μια τρίκλιτη βασιλική, με έξι τουλάχιστον κίονες) δεν είναι γνωστή.Θεωρούμε ότι η ανεύρεση της θέσης του ναού(;) αποτελεί μια πρόκληση για τους αρχαιολόγους, γιατί αυτός πρέπει να ήταν ιδιαίτερα μεγαλοπρεπής και σημαντικός για την περιοχή. Η σπουδαιότητά του ήταν οπωσδήποτε η αιτία που ώθησε τους κτήτορές του να προβούν στην εισαγωγή του αρχιτεκτονικού υλικού του από εργαστήρια της πρωτεύουσας. Στον ίδιο ναό, ίσως αυθαίρετα, αποδίδουμε και τα στηθαία του άμβωνα (αριθ.124) που βρέθηκαν επίσης στην Παντάνασσα, παρακινούμενοι από την καλή επεξεργασία του αναγλύφου του και τις ομοιότητες με αντίστοιχους άμβωνες της Κωνσταντινούπολης.

ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΤΣΟΥΡΗ

Σημαντικό μεσοβυζαντινό μνημείο (καθολικό μονής) που βρίσκεται στα περίχωρα της Άρτας (πιν.58α,β) [1257]. Στον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού, που

[1255] Για το ναό γενικά βλ. Ορλάνδος 1936, σ.88-104. Τσουρής 1988, σ.21-23, 187. Παπαδοπούλου 2002, σ.45-55. Για τις σχετικά πρόσφατες εργασίες στο ναό βλ. *ΑΔ* Χρονικά, 2003 (Β.Παπαδοπούλου), υπό έκδοση και *ΑΔ*, Χρονικά, 2004, (Β.Παπαδοπούλου) υπό έκδοση.

[1256] Ορλάνδος 1936, σ.96. Η μεσοβυζαντινή φάση του μνημείου δεν έχει ακόμη μελετηθεί επαρκώς. Στα μέσα περίπου ή κατ'άλλους στο τρίτο τέταρτο του 13ου αιώνα, στη δυτική πλευρά του ναού προστέθηκε τριμερής καμαροσκέπαστος νάρθηκας, ενώ στα τέλη του 13ου ή τις αρχές του 14ου αιώνα ανοιχτή στοά που περιέβαλε τις τρεις πλευρές του νάρθηκα και τμήμα της βόρειας και νότιας πλευράς του κυρίως ναού. Τότε θα πρέπει να τοποθετήθηκε στη στοά και το κιονόκρανο αριθ.5, που επίσης εξετάζουμε στον κατάλογό μας. Σύμφωνα με νέα στοιχεία που προήλθαν από ανασκαφή, η ανατολική πλευρά της στοάς έφερε κιονοστοιχία, τα αρχιτεκτονικά μέρη της οποίας δε σώθηκαν.

παρουσιάζει με αρκετές ιδιορρυθμίες, έχουν ενσωματωθεί αρκετά παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη. Χαρακτηριστικοί είναι οι κίονες (αρράβδωτοι ή με ραβδώσεις) (πιν.58δ) τα ιωνικά κιονόκρανα με ξεχωριστό επίθημα (πιν.59γ), οι μεγάλες ιωνικές βάσεις των κιόνων κ.ά. Τα περισσότερα είναι σπόλια στο μεσοβυζαντινό ναό και προέρχονται από παλαιότερα κτίρια, ενώ μερικά, όπως το ιωνικό κιονόκρανο (πιν.59γ) στο νοτιοδυτικό δίβηλο του κυρίως ναού, υποθέτουμε ότι προέρχεται από την παλαιότερη βασιλική που πρόσφατα αποκαλύφθηκε, η οποία ήταν κτισμένη στην ίδια θέση και τμήμα των τοιχοποιιών της ενσωματώθηκε στο μεσοβυζαντινό ναό.

Από τα ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού στη μελέτη μας θα μας απασχολήσουν μόνο δύο ιωνικά κιονόκρανα με συμφυή επιθήματα (πιν.58ε και το αριθ.46), γιατί αυτά μας παρέχουν μια καλύτερη χρονολόγηση (στα τέλη 6ου–αρχές 7ου αιώνα) του αρχικού ναού. Έχουμε επίσης επισημάνει την επαναχρησιμοποίηση παλαιοχριστιανικών θωρακίων και την επαλάξευσή τους κατά τη βυζαντινή περίοδο. Τέλος αξίζει να αναφερθεί ένα τμήμα μαρμάρινου πεσσίσκου (πιν.58στ) που βρίσκεται εντοιχισμένο στην κόγχη του διακονικού και το οποίο πιθανότατα προέρχεται από τον παλαιότερο ναό.

ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ

Βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την πόλη της Φιλιππιάδας, κοντά στην εθνική οδό Ιωαννίνων-Αθηνών. Ο υστεροβυζαντινός ναός της Παντάνασσας ανασκάπτεται εδώ και τρεις δεκαετίες από τον ακαδ. Π. Βοκοτόπουλο[1258]. Πρόκειται για το καθολικό ονομαστής μονής, που ήταν κτισμένο στον τύπο του σύνθετου τετρακιόνιου ναού. Η ανασκαφική έρευνα του μνημείου έφερε στο φως αρκετά ρωμαϊκά και ιδιαίτερα σημαντικά παλαιοχριστιανικά γλυπτά, όπως κιονόκρανα (ιωνικά, τύπου λύρας (αριθ.6), θεοδοσιανά (αριθ.17)), τα στηθαία άμβωνα, βάσεις (πιν.59β) κ.ά. αρκετά από τα οποία ήταν ενσωματωμένα στη δόμηση του υστεροβυζαντινού καθολικού (πιν.59α).

Η προέλευση του ετερόκλητου κατά τα άλλα υλικού δεν μας είναι μέχρι στιγμής γνωστή. Ο σχετικά μεγάλος αριθμός σπολίων παλαιοχριστιανικής εποχής που βρέθηκε κατά την ανασκαφή της Παντάνασσας θα μπορούσε να τεκμηριώνει την ύπαρξη ενός ή και περισσοτέρων μνημείων της περιόδου αυτής

[1257] Για το μνημείο βλ. Βοκοτόπουλος 1992, σ.56-69, 181-183 και αλλού σποραδικά. Παπαδοπούλου 2002, σ.25κ.ε. Τα νέα στοιχεία που προέκυψαν κατά τις τελευταίες εργασίες στο μνημείο, και τα οποία φωτίζουν την ιστορία του δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί.

[1258] Βοκοτόπουλος 2007, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

στην ίδια θέση ή την ευρύτερη περιοχή του μνημείου, μια υπόθεση για την οποία όμως λείπουν τα αρχαιολογικά τεκμήρια. Αν όχι, τότε τεκμηριώνει την ύπαρξη ενός είδους εμπορίου αρχιτεκτονικών μελών, για το οποίο υπάρχουν και σοβαρές ενδείξεις ότι υπήρχε κατά την υστεροβυζαντινή εποχή.

Στον κατάλογο μας περιλαμβάνονται επίσης μεμονωμένα τα παρακάτω ανάγλυφα μέλη, για αρκετά από τα οποία δεν είναι γνωστή η προέλευσή τους.

- Κιονόκρανο ιωνικό με συμφυές επίθημα, άγνωστης προέλευσης. Βρέθηκε στο μεταβυζαντινό ναΐσκο των Ταξιαρχών στο Ζάλογγο Πρέβεζας (αριθ.47).
- Κιονόκρανο ιωνικό με συμφυές επίθημα, άγνωστης προέλευσης (αριθ.46). Βρέθηκε στο βυζαντινό καθολικό της μονής Κορωνησίας στην ομώνυμη νησίδα του Αμβρακικού κόλπου.
- Κιονόκρανο ιωνικό με συμφυές επίθημα, άγνωστης προέλευσης, βρέθηκε στο μεταβυζαντινό ναό Παναγίας Επισκοπιανής στη Λευκάδα (αριθ.42).
- Κιονόκρανο ιωνικό με συμφυές επίθημα, άγνωστης προέλευσης. Βρέθηκε κατά την ανασκαφή οικοπέδου στο Λαδοχώρι Θεσπρωτίας (αριθ.44).
- Επίθημα κιονοκράνου εντοιχισμένο στο βυζαντινό ναό του Αγίου Βασιλείου στην Άρτα (αριθ.55).
- Θωράκιο από τη Βασιλική Παλαιοπόλεως στην Κέρκυρα (αριθ.87)
- Θωράκια ενσωματωμένα στο ναό Ταξιάρχη στην Καμάρα Μέσης Κέρκυρας, που πιθανολογείται ότι προέρχεται από μια βασιλική που δεν έχει ακόμη εντοπιστεί στην περιοχή (αριθ.99).
- Κιονόκρανο ιωνικό με συμφυές επίθημα από το Βαπτιστήριο του Βουθρωτού (αριθ.48).
- Θωράκιο λίθινο από τη Βασιλική της Δωδώνης (αριθ.101).
- Θωράκιο λίθινο από τη Βασιλική της Κρυσταλοπηγής Θεσπρωτίας (αριθ.107).
- Πεσσόκρανα από τα τείχη της Νικόπολης (αριθ.66,67).

Α. ΤΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

Α1. ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο ο «κανονικός» τύπος του κορινθιακού κιονοκράνου[1259] φαίνεται (από τα μέχρι σήμερα στοιχεία) ότι δεν ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στην Ήπειρο, όπως άλλωστε συνέβαινε στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και σε άλλες περιοχές του Ελλαδικού χώρου[1260].

Γενικά τα κορινθιακά κιονόκρανα αυτής της εποχής διατηρούν αρκετά από τα χαρακτηριστικά των ανάλογων αρχιτεκτονικών μελών της ρωμαϊκής περιόδου, με αρκετές ωστόσο διαφοροποιήσεις, μεταξύ των οποίων είναι ο περιορισμός των εσωτερικών ελίκων που συχνά αντικαθίστανται από φυτικό κόσμημα, η σύμπτυξη των εξωτερικών ελίκων και γενικότερα η αλλοίωση της μορφής τους σε σχέση με αυτήν του «κλασσικού» τύπου[1261]. Έχει παρατηρηθεί ότι αυτά παρουσιάζονται σταδιακά, μετά τα μέσα του 4ου αιώνα[1262]. Επιπλέον υπάρχει μια σταδιακή αφαίρεση των διακοσμητικών στοιχείων της τρίτης σειράς άκανθας, ενώ από τις αρχές του 5ου αιώνα εμφανίζεται στην αναπτυγμένη της μορφή η άκανθα τύπου «μάσκας»[1263], που χαρακτηρίζει όχι μόνο τα κορινθιακού τύπου κιονόκρανα, αλλά και άλλων τύπων, που αποτελούν δημιουργίες των κωνσταντινοπολίτικων εργαστηρίων[1264]. Ο τύπος αυτός της

1259 W.D.Hellmeyer, *Korinthiische Normalkapitelle, Studien zur Geschichte der römische Architekturdekoration*, Heidelberg 1970, και Μέντζος 1984, σ.64κ.ε.

1260 Συθιακάκη 2002, Α, σ.152-7. Συθιακάκη 2006, σ.647. Αντίθετα κανονικού κορινθιακού τύπου κιονόκρανα με άκανθες τύπου «μάσκας» σε δύο σειρές εντοπίσαμε σε αποθήκη αρχαιολογικού υλικού στη Ναύπακτο (προσωπικές παρατηρήσεις).

1261 Ορλάνδος 1954, σ.283-4 και Μέντζος 1989, σ.104κ.ε.

1262 P.Pensabene, *Scavi di Ostia VII,* I Capitelli, Roma 1973, σ.99κ.ε. Ο αριθμός των κιονοκράνων στην Κωνσταντινούπολη που μπορούν να χρονολογηθούν στον 4ο αιώνα είναι αρκετά μικρός, ιδιαίτερα αν αναλογιστεί κανείς το πλήθος των κτιρίων που πρέπει να κατασκευάστηκαν την εποχή αυτή στη νέα πρωτεύουσα.

1263 Πρώτος ο Betsch χρησιμοποίησε τον όρο mask acanthus βλ. Betsch 1977, σ.55. Άκανθες του τύπου αυτού συναντώνται σε όλη τη διάρκεια του 6ου αιώνα, ως στοιχείο διακοσμητικό διαφόρων τύπων κιονοκράνων. Σε άλλα κιονόκρανα τα σχέδια που δημιουργούν οι άκανθες του τύπου αυτού αναφέρονται ως σχηματοποιημένα προσωπεία, βλ. Kautzsch 1936, σ.53κ.ε.

1264 Η δραστηριότητα των λατομείων της Προκοννήσου ήταν γνωστή από τη μέση αυτοκρατορική περίοδο. Κατά τον 5ο και 6ο αιώνα αποτέλεσαν το σημαντικότερο κέντρο παραγωγής αρχιτεκτονικών μελών, στα οποία αντικατοπτρίζονται οι διακοσμητικές τάσεις των καλλιτεχνικών κύκλων της πρωτεύουσας.

άκανθας θα κυριαρχήσει κατά τη διάρκεια του 6ου αιώνα, αν και στην ανεπτυγμένη της μορφή θεωρείται ότι εμφανίζεται για πρώτη φορά στα κιονόκρανα του θεοδοσιανού προπύλου της Αγίας Σοφίας (πιθανότατα 404-412) (πιν.Ια) και στα επίκρανα της Χρυσής Πύλης στην Κωνσταντινούπολη[1265] (πιν.Ιβ).

Μολονότι έχουν βρεθεί αρκετά ρωμαϊκά κορινθιακά κιονόκρανα κυρίως στη Νικόπολη[1266], (μεταξύ των οποίων και λιγοστά παλαιοχριστιανικών χρόνων), τα περισσότερα κορινθιακά κιονόκρανα της εποχής που εξετάζουμε αποτελούν παραλλαγές του κανονικού κορινθιακού τύπου. Στον τύπο αυτό συγκαταλέγεται ένα κιονόκρανο (αριθ.26, εικ.26α-στ) που βρέθηκε στη Βασιλική Α στη Νικόπολη[1267]. Το κιονόκρανο φέρει αρκετές αποκρούσεις στα φύλλα που το διακοσμούν, αλλά και διαφορετικού τύπου άκανθες. Συγκεκριμένα κοσμείται με δύο σειρές ακανθόφυλλων με πολύ αιχμηρές γλωσσίδες, η επιφάνεια των οποίων λαξεύεται πρισματικά. Οι γλωσσίδες εφάπτονται με αυτές των γειτονικών φύλλων, σχηματίζοντας μια επαλληλία γεωμετρικών σχημάτων, που αποδίδονται διαφορετικά από αυτές των ακανθών τύπου «μάσκας», που κοσμούν την πλειονότητα των κιονοκράνων που εξετάζουμε. Το κιονόκρανο παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με δύο άλλα που εντοπίσαμε στο Μουσείο Νικόπολης[1268], καθώς και με ένα τρίτο κιονόκρανο μικρότερων διαστάσεων με μια σειρά άκανθας (αριθ.27). Όλα θεωρούμε ότι προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο.

Κατά τον Kautzsch το κιονόκρανο αριθ.26 ανήκει στον τύπο Ι[1269], για τον οποίο ο Sodini προτείνει μια χρονολόγηση στο α΄ τέταρτο του 5ου αιώνα[1270]. Η μορφή και η απόδοση της άκανθας του κιονοκράνου μας παρουσιάζει ομοιότητες με αυτές των ακανθόφυλλων που κοσμούν κιονόκρανα στη συλλογή της Ροτόντας[1271] στη Θεσσαλονίκη (πιν.Ιγ) και κιονόκρανα από το ναό του Αγίου

[1265] Barsanti, Guiglia 2010, εικ.9 και 10.

[1266] Για τα κορινθιακά ρωμαϊκών χρόνων κιονόκρανα που βρέθηκαν στη Βασιλική Β, βλ. Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, τομ. Α, σ.640κ.ε. και τομ. Β, εικ.5-7.

[1267] Φιλαδελφεύς 1918α, σ.37, εικ.4.

[1268] Η ακριβής προέλευσή τους δεν είναι γνωστή, αναφέρεται γενικά η Νικόπολη. Σε αντίθεση με το πρώτο εξ αυτών που είναι πανομοιότυπο με το αριθ.26 του καταλόγου μας, το δεύτερο παρουσιάζει μικροδιαφορές, αν και γενικά η κατάστασή του δεν είναι καλή, ώστε να επιτρέπει καλύτερες παρατηρήσεις.

[1269] Kautzsch 1936, σ.68κ.ε.

[1270] Sodini 1980, σ.34.

[1271] Τσιούμη, Μπακιρτζή 1979, αριθ.8,9, σ.27-28, πιν.4α-4β.

Μηνά στην Αίγυπτο (πιν.Ιδ) που χρονολογούνται στον 4ο αιώνα[1272]. Πρώιμα επίσης χρονολογούνται τα ανάλογου τύπου κιονόκρανα στη Ραβέννα, που φέρουν ιδίου τύπου άκανθες (πιν.Ιε). Ανάλογες είναι και οι άκανθες σε επίκρανα από τη Βασιλική Γ στη Νέα Αγχίαλο[1273], που επίσης χρονολογήθηκαν την ίδια εποχή και θεωρήθηκαν σπόλια στη βασιλική, όπως και στην περίπτωσή μας[1274].

Αν το κιονόκρανο που εξετάζουμε προέρχεται πράγματι από τη Βασιλική Α, τότε θεωρούμε πολύ πιθανόν και τα άλλα δύο και ενδεχομένως και το μικρότερο τρίτο να προέρχονται από το ίδιο μνημείο. Συνεπώς μια χρονολόγηση στο β΄ ή γ΄ τέταρτο του 6ου αιώνα, εποχή ανέγερσης της πρώτης φάσης της βασιλικής θεωρείται αρκετά πιθανή. Στη χρονολόγηση αυτή οδηγούν και η επεξεργασία του αναγλύφου του μέλους, που παρουσιάζει αδυναμίες στο σχέδιο και σχηματοποίηση στην απόδοση. Αν και οι άκανθες που τα διακοσμούν διατηρούν επιρροές από τις μικρασιατικές άκανθες και γενικότερα αποδίδονται όπως τα ανάγλυφα του 4ου αι., που προαναφέραμε, εντούτοις θεωρούμε ότι τα ανάγλυφα αυτά μέλη θα πρέπει να χρονολογηθούν στον 6ο αιώνα.

Με άκανθες τύπου «μάσκας» κοσμείται ένα κορινθιακού τύπου κιονόκρανο (αριθ.25, εικ.25α,β) σε δεύτερη χρήση, που εντοπίσαμε στην Παρηγορήτισσα. Χαρακτηριστικό είναι ότι στο κέντρο της πλευράς του άβακα υπάρχει ανάγλυφος ρόδακας. Η ποιότητα του αναγλύφου είναι χαμηλή και η σχηματοποίηση έντονη. Οι αδυναμίες που παρατηρούνται στο σχεδιασμό και τη λάξευσή του, μας οδηγούν να το αποδώσουμε σε τοπικό εργαστήριο και να το χρονολογήσουμε επίσης στον όψιμο 6ο αιώνα.

Στο α΄ μισό του 6ου αιώνα χρονολογήσαμε ένα τμήμα κιονοκράνου επίσης του κανονικού κορινθιακού τύπου με άκανθα τύπου «μάσκα» (πιν.60α) που βρέθηκε στο Λαδοχώρι κατά την ανασκαφή οικοπέδου, όπου ήρθαν στο φως τα λείψανα βασιλικής, από όπου πιθανόν προέρχεται. Σώζεται μόνο η πάνω στεφάνη, με μέρος των γωνιαίων ακανθών, κάτω από τις γωνίες του άβακα. Οι έλικες δεν ενώνονται μεταξύ τους, αλλά φαίνεται ότι πλαισίωναν τους κορυφαίους λοβούς των ακανθόφυλλων, που σήμερα δεν σώζονται. Η απόδοσή

[1272] G.&H.G.Severin, *Marmor von heiligen Menaς,* Liebieghaus Monographie 10, Frankfurt aM 1987, αριθ. 4, εικ.22.

[1273] Σωτηρίου 1933, εικ.7, 1-3.

[1274] Είναι δύσκολο να δεχθούμε ότι το κιονόκρανο αποτελεί σπόλιο στη Βασιλική Α, στην οποία γενικότερα η χρήση σπολίων είναι εξαιρετικά περιορισμένη.

τους είναι παρόμοια με αυτή των λυρόσχημων κιονοκράνων και κιονοκράνων του τύπου VII, που εξετάζουμε στον κατάλογό μας, τα οποία επίσης χρονολογούνται στο α΄ μισό του 6ου αιώνα. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι παρόμοια κιονόκρανα, μικρών διαστάσεων, έχουν βρεθεί και στη Βασιλική Β και συγκεκριμένα στον κυρίως ναό, για τα οποία πιθανολογούμε ότι προέρχονται από τα υπερώα της βασιλικής.

Τέλος στον τύπο του κορινθιακού κιονοκράνου αποδίδουμε δύο κιονόκρανα, που σε δεύτερη χρήση βρίσκονται στην Παρηγορήτισσα (αριθ.23, 24 και εικ.23α-η, εικ.24α-δ). Πρόκειται για κιονόκρανα που διατηρούν αρκετά από τα χαρακτηριστικά του τύπου, όπως οι έσω και έξω έλικες, κοσμούνται όμως με ιδιότυπες άκανθες που αναλύονται σε πυκνές μικρές γλωσσίδες και φέρουν πυκνές οπές τρυπανιού. Παρά τον πλούσιο διάκοσμο, που αποδίδεται με διαφορετικές τεχνικές, η χάραξη των νεύρων των φύλλων είναι σκληρή και αποδίδεται με βαθιές αυλακώσεις. Παρόμοιες άκανθες δεν εντοπίζουμε στην περιοχή.

Παραλλαγές του κορινθιακού κιονοκράνου

Α1α. ΛΥΡΟΣΧΗΜΑ ή ΤΥΠΟΥ V/VI

Πρόκειται για μία παραλλαγή του κορινθιακού κιονοκράνου, αρκετά διαδεδομένη, που εμφανίζεται στα τέλη του 5ου ή στις αρχές του 6ου αιώνα[1275]. Στον τύπο αυτό (V/VI) ο αριθμός των φύλλων της άκανθας που κοσμούν τον κάλαθο είναι τέσσερα ή έξι στην κάτω στεφάνη και τέσσερα στις γωνίες κάτω από τον άβακα. Γενικά οι γλωσσίδες των πλαγίων λοβών των ακανθόφυλλων εφάπτονται με αυτές των γειτονικών τους φύλλων, σχηματίζοντας «οφθαλμούς» και κολπίσκους. Οι βλαστοί των ελίκων έχουν απλοποιηθεί και αποδίδονται ως δύο λεπτές ταινίες ή οξύληκτες ταινίες, καταλήγοντας σε ατροφικές αγκιστροειδείς σπείρες, που ελίσσονται κάτω από τις γωνίες του άβακα, ο οποίος φαίνεται να στηρίζεται από τα φύλλα της πάνω στεφάνης. Στον άξονα της κάθε πλευράς (μεταξύ των ακανθόφυλλων της πάνω σειράς), οι ταινίες των ελίκων ενώνονται και σχηματίζουν ένα σχήμα V ή U, γνωστό επίσης και ως μοτίβο λύρας, από το οποίο πήρε το όνομά του ο τύπος αυτός. Ένα

[1275] Για τα λυρόσχημα κιονόκρανα, τον τύπο και την εξέλιξή τους βλ. Σωτηρίου 1929, σ.53κ.ε., εικ.53, 54. Ορλάνδος 1954, σ.285, εικ. 236. Επίσης, βλ. Sodini 1980, σ.35κ.ε. και Συθιακάκη 2002, Α, σ.167κ.ε.

ανεστραμμένο μεγάλο ανάγλυφο φύλλο ή ανθέμιο ή άλλο σχηματοποιημένο φυτικό κόσμημα καλύπτει την επιφάνεια που ορίζει το σχήμα V ή U. Χαρακτηριστικό του τύπου αυτού είναι η άκανθα τύπου «μάσκας» που το διακοσμεί και η οποία σχηματίζεται με την επαφή των γλωσσίδων των πλαγίων λοβών και των γειτονικών φύλλων. Ο R.Kautzsch διακρίνει δύο διαφορετικούς τύπους. Τα κιονόκρανα τύπου V και τα λυρόσχημα[1276]. Κατά τον W.Betsch, η διαφορά που παρατηρείται κυρίως στο λυρόσχημο ή στο V των μοτίβων των ελίκων οφείλεται πιθανότατα σε διαφορετικά κωνσταντινοπολίτικα εργαστήρια[1277]. Η συνύπαρξη[1278] ωστόσο σε ίδια κιονόκρανα λυρόσχημου μοτίβου και του μοτίβου V, αναιρεί τη διάκριση των δύο τύπων που γίνεται από τον Kautzsch[1279], αλλά και τη διάκριση των εργαστηρίων που προτείνει ο W.Betsch[1280], ο οποίος θεωρεί ότι ο τύπος κάνει την εμφάνισή του στα τέλη του 5ου αιώνα.

Οι περισσότεροι ερευνητές θεωρούν ότι τα κιονόκρανα του τύπου αυτού εμφανίζονται γύρω στα μέσα του 5ου και η παραγωγή τους παύει στα μέσα του 6ου αιώνα[1281]. Κατ΄άλλους η εμφάνισή τους αρχίζει στα τέλη του 5ου ή στις αρχές του 6ου αιώνα και παύουν να χρησιμοποιούνται στα τέλη του ίδιου αιώνα[1282]. Από τα πρωιμότερα πάντως μέλη του τύπου αυτού, που αποτελεί και έναν από τους πιο διαδεδομένους τύπους κατά το α΄ μισό του 6ου αιώνα, είναι

1276 Kautzsch 1936, σ.59-61 και σ.72κ.ε. (Kapitelle mit V–Lederblätter, τύπος V Κωνσταντινούπολης και Leierkapitelle, τύπος VI Κωνσταντινούπολης). Ο ίδιος χρονολογεί τον τύπο αυτό μεταξύ 480-510.

1277 Betsch 1977, σ. 217-218 και Zollt 1994, σ.176κ.ε.

1278 Η συνύπαρξη στο ίδιο κιονόκρανο των δύο μοτίβων έχει παρατηρηθεί σ' ένα κιονόκρανο στο ναό του Αγίου Νικολάου Υπάτης, βλ. Συθιακάκη 2002, Α, σ.171-2. Το ίδιο παρατηρείται και στα κιονόκρανα της Βασιλικής Δ, για το οποίο γίνεται λόγος παρακάτω.

1279 Kautzsch 1936, σ.59-61.

1280 Betsch 1977, ό.π.

1281 Zollt 1994, αριθ. 489-571, σ.176-197, ο οποίος παρουσιάζει μια μεγάλη ομάδα ανάλογων κιονοκράνων από την Κωνσταντινούπολη, με μικρές μεταξύ τους διαφορές, τα οποία χρονολογεί από το β΄ μισό του 5ου αι. έως το β΄ μισό του 6ου αι. Ανάλογη χρονολόγηση προτείνουν και οι C.Barsanti και A.Guiglia, βλ. Barsanti, Guiglia 2010, σ.85.

1282 Η Συθιακάκη φέρει ως παράδειγμα τα κιονόκρανα της Βασιλικής Δ στη Νικόπολη, βλ. Συθιακάκη 2002, Α, σ.169, για τα οποία όμως εμείς προτείνουμε πρωιμότερη χρονολόγηση. Επίσης, παράδειγμα όψιμα χρονολογημένου κιονοκράνου, ίδιου τύπου, θεωρείται αυτό από την Αγία Ευφημία στην Κωνσταντινούπολη, βλ. επίσης Συθιακάκη 2002, Α, σ.169, σημ.149.

τα κιονόκρανα των ναών του Αγίου Φραγκίσκου[1283] (πιν.Ιστ) και Αγίου Απολλιναρίου του Νέου στη Ραβέννα[1284] (πιν.Ιζ).

Η δημιουργία του τύπου που εξετάζουμε, έπεται αυτής του κανονικού κορινθιακού κιονοκράνου και η διαμόρφωσή του πρέπει να ολοκληρώθηκε λίγο πριν τα τέλη του 5ου αιώνα. Η τυποποίηση του διακόσμου υποδηλώνει περίοδο μαζικής παραγωγής και η εποχή της μεγάλης διάδοσής του τοποθετείται στο α΄ μισό του 6ου αιώνα. Ο τύπος αυτός υπήρξε κατ' εξοχήν διαδεδομένος σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας, αφού έχει βρεθεί μια πληθώρα ανάλογων κιονοκράνων που μαρτυρούν και τη μεγάλη διάρκεια παραγωγής του.

Ανάλογα κιονόκρανα εκτός από την Κωνσταντινούπολη[1285] (πιν.Ιη,θ) και τη Ραβέννα, συναντώνται επίσης στη Βαλκανική (Στόβοι)[1286], την Αίγυπτο, τη Συρία, τη Βόρειο Αφρική, περιοχές που αριθμούν πολλά παραδείγματα. Ευρύτατη υπήρξε η χρήση του σε μνημεία του Ελλαδικού χώρου· ανάλογα κιονόκρανα έχουν βρεθεί στη Βασιλική Πανόρμου Κρήτης[1287], στη Βασιλική Σκουτέλας (νότια κιονοστοιχία)[1288], στη Βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (τρίλοβο παράθυρο νάρθηκα, πιν. Ια))[1289], στη συλλογή Ροτόντας[1290], στη Νέα Αγχίαλο (Βασιλική Α (πιν.Ιι) και Βασιλική αρχιερέως Πέτρου)[1291], στην Κόρινθο[1292], στους Φιλίππους[1293], στην Ακρόπολη της Αθήνας[1294], στη Σικυώνα[1295], στη μονή Αγίου Δημητρίου στο Στόμιο

1283 Ο ναός χρονολογείται γύρω στα μέσα του 5ου αιώνα, βλ. Barsanti, Guiglia 2010, σ.85.

1284 Κτίστηκε από το Θεοδώριχο και χρονολογείται μεταξύ 495 και 500 ή 500 και 525, βλ. Farioli 1969, σ.25-26, εικ.24 και Betsch 1977, σ.218-219. Για τα κιονόκρανα αυτά βλ. επίσης Deichmann, *Ravenna II.* 1, σ. 131-135, εικ. 84-98, ο οποίος όμως τα χρονολογεί μεταξύ 500 και 525 και ο ίδιος *Ravenna I, σ.*128.

1285 Παραδείγματα ανάλογων κιονοκράνων στην Κωνσταντινούπολη βλ. Kautzsch 1936, πίν.14, εικ.194, 195. Επίσης, Zollt 1994, σ.176κ.ε., αριθ.489κ.ε., όπου μερικά χρονολογούνται πρώιμα στο β΄ μισό του 5ου αιώνα.

1286 Nicolajević–Stojković 1957, πιν.31 και 32.

1287 Κ.Καλοκύρη, Συμπληρωματική ανασκαφή βασιλικής Πανόρμου Κρήτης, *ΠΑΕ* 1955, πιν.124β.

1288 Δ.Πάλλας, Ανασκαφή της Βασιλικής της 'Σκουτέλας' ἐν Κορίνθῳ, *ΠΑΕ* 1955, πιν.68α, β.

1289 Σωτηρίου 1952, σ.168, εικ.44α.

1290 Τσιούμη, Μπακιρτζή 1979, σ.17κ.ε., πιν.7β.

1291 Σωτηρίου 1926, σ.111, εικ.4 και Λαζαρίδης 1972, πιν.19β. Επίσης βλ. Σωτηρίου 1929, σ.53-55, εικ.53-54. Πρόκειται για κιονόκρανα του αιθρίου της Βασιλικής Α, η οποία χρονολογείται στην δεύτερη ή τρίτη δεκαετία του 6ου αιώνα.

1292 *Corinth* XVI 1957, σ.109, πιν.25(53).

1293 Lemerle 1945, σ.405, πιν.XII.

1294 Sodini 1977, σ.433, σημ.83.

Θεσσαλίας[1296], στο βυζαντινό ναό των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης[1297], στη Βασιλική Λαυρεντίου Ολύμπου[1298] κ.ά. Ανάλογα κιονόκρανα υπάρχουν επίσης στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών[1299].

Στην Ήπειρο ο τύπος αυτός[1300] εντοπίζεται στην Άρτα, στη Νικόπολη, στη Φωτική και αλλού. Στη Νικόπολη παρόμοια κιονόκρανα βρέθηκαν μόνο στη Βασιλική Δ[1301], όπου η έρευνα έφερε στο φως πέντε από αυτά[1302], με μικρές μεταξύ τους διαφορές. Τα κιονόκρανα αυτά παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με αυτά που εντοπίσαμε στην Άρτα και την Παντάνασσα, τα οποία αν και ανήκουν στον ίδιο τύπο αποδίδονται διαφορετικά. Τα τελευταία είναι επίσης κατά τι μεγαλύτερα ως προς τις διαστάσεις. Διαφορές παρατηρούνται σε επιμέρους στοιχεία, όπως το σχήμα V, που υπάρχει μόνο στα μέλη της Βασιλικής Δ, στο οξύληκτο του καρπώδους εξογκώματος του άβακα, αλλά και στο διάκοσμό του, που εκτός του γνωστού φυτικού σχήματος, τα κιονόκρανα της Βασιλικής Δ περιλαμβάνουν και σταυρό, τρίφυλλα και άλλα.

Η ουσιαστική όμως διαφοροποίηση των κιονοκράνων αυτών συνίσταται στις γωνίες του άβακα που εξέχουν έντονα από τον κάλαθο, σε αντίθεση με την αποστρογγυλεμένη φόρμα των υπολοίπων (αριθ.5-10) του ιδίου τύπου που εξετάζουμε. Ενδεχομένως αυτό να υποδηλώνει μια πρωιμότητα, πριν τα κιονόκρανα του τύπου αυτού τυποποιηθούν πλήρως. Δεν αποκλείεται ωστόσο οι μικροδιαφορές αυτές να οφείλονται στην εργασία ενός διαφορετικού εργαστηρίου. Η παραπάνω ιδιομορφία πάντως παρατηρείται και σε δύο κιονόκρανα στο ναό του Αγίου Φραγκίσκου στη Ραβέννα, χρονολογημένα στα μέσα του 5ου αιώνα[1303], όπου σε ένα από τα σχήματα V υπάρχει ένας

[1295] Ορλάνδος 1954, ΙΙ, σ.285, εικ.236.

[1296] Συθιακάκη 2002, Α, σ.170κ.ε. και Β, σ.5κ.ε., αριθ.3, 4, πιν.1, 2, φωτ.5, 6 και 7, 8.

[1297] Kautzsch 1936, σ.235, πιν.16.

[1298] *ΠΑΕ* 1952, σ.108κ.ε., εικ.9.

[1299] *Τα Νέα Αποκτήματα 1985-1986*, σ.154, αριθ. 57.

[1300] Του τύπου V θα μπορούσαν να θεωρηθούν και δύο μικρά κιονόκρανα το ένα από τη Βασιλική Β και το άλλο από τη Βασιλική Α στη νησίδα Κέφαλος στον Αμβρακικό κόλπο. Το δεύτερο κιονόκρανο προέρχεται κατά την ανασκαφέα από το κιβώριο της αγίας τράπεζας, βλ. αντίστοιχα Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, τομ.Α, σ.644-645 και τομ.Β, εικ.17 και Μπάρλα 1963, πιν.17α.

[1301] Στο μνημείο βρέθηκαν επίσης πολλά θραύσματα ανάλογων κιονοκράνων, από τα δεκαέξι κιονόκρανα που έφεραν οι δύο κιονοστοιχίες, οι οποίες με τη σειρά τους είχαν οκτώ κίονες η κάθε μία.

[1302] Στον κατάλογό μας περιλαμβάνουμε τα τέσσερα από αυτά, αριθ.1-4.

[1303] Olivieri-Farioli 1969, σ.24, αριθ.20, πιν.19α.

παρόμοιος σταυρός.Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο που εντοπίζεται στα κιονόκρανα της Βασιλικής Δ είναι η συνύπαρξη των μοτίβων V και λύρας στα ίδια κιονόκρανα (αριθ.2,3,4), που αναιρεί τον διαχωρισμό των δύο τύπων.

Τα κιονόκρανα της Βασιλικής Δ χρονολογήθηκαν παλαιότερα στο γ΄ τέταρτο του 6ου αιώνα[1304]. Θεωρούμε όμως πιο πιθανή τη χρονολόγηση της ανέγερσης της βασιλικής στα τέλη του 5ου-αρχές 6ου και συνεπώς την ίδια εποχή θα πρέπει να χρονολογηθεί και ο αρχιτεκτονικός διάκοσμος που αποτελεί δομικό στοιχείο του ναού. Τα κιονόκρανα της βασιλικής έφεραν επιθήματα (αριθ.56,57 του καταλόγου μας), με διάκοσμο στον οποίο αναγνωρίζονται επιδράσεις από ανάλογα έργα της Κωνσταντινούπολης[1305]. Για το αν τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη μπορούν με ασφάλεια να αποδοθούν σε εργαστήρια της πρωτεύουσας (πράγμα που θεωρούμε πολύ πιθανό), αυτό μόνο η ανάλυση του μαρμάρου θα μπορούσε να το τεκμηριώσει. Αν η χρονολόγησή μας είναι σωστή τότε τα κιονόκρανα αυτά είναι τα πιο πρώιμα ανάλογα μέλη που εντοπίζονται στον ελλαδικό χώρο και οπωσδήποτε αποτελούν παράδειγμα γρήγορης διάχυσης του συγκεκριμένου τύπου από την πρωτεύουσα σε ένα περιφερειακό κέντρο της αυτοκρατορίας.

Τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη (αριθ.1,2,3,4) που εξετάζουμε στον κατάλογό μας είναι τα μόνα στην Ήπειρο που συνδέονται με μνημείο. Τα άλλα που επίσης μελετούμε προέρχονται από βυζαντινά μνημεία της Άρτας, όπως ο ναός της Αγίας Θεοδώρας (αριθ.5), (σε κίονα της περιμετρικής στοάς), το ερειπωμένο καθολικό της Παντάνασσας (αριθ.6) και η Παρηγορήτισσα (αριθ.7,8,9,10), όπου έχουν επαναχρησιμοποιηθεί. Η ακριβής προέλευσή όλων αυτών των κιονοκράνων παραμένει άγνωστη. Δύο εξ αυτών (αριθ.9,10) έχουν επαναλαξευτεί στα τέλη του 13ου αιώνα, όταν τοποθετήθηκαν στη νέα θέση τους και με δυσκολία αναγνωρίζεται ο αρχικός τύπος τους.

Τα ανάγλυφα μέλη που εντοπίσαμε στην Αγία Θεοδώρα, την Παντάνασσα και άλλα τέσσερα στην Παρηγορήτισσα παρουσιάζουν πολλές μεταξύ τους

[1304] Κωνστάντιος, Χαλκιά 1987, σ.322-323

[1305] Για τα επιθήματα αυτού του τύπου βλ. στη σ.266κ.ε. Εκτός από τα επιθήματα παρόμοιο διάκοσμο έχουμε εντοπίσει σε επίκρανο παραστάδας (αριθ.65), σε τμήμα γείσου (αριθ.121) κ.ά., που αποδεικνύει ότι ολόκληρος ο ανάγλυφος διάκοσμος του μνημείου προέρχεται από μια ενιαία παραγγελεία. Οπωσδήποτε η ανέγερση ενός τόσο σημαντικού μνημείου σχετίζεται με το ακέφαλο σώμα του νεκρού που ενταφιάστηκε στη μαρμάρινη σαρκοφάγο (αριθ.128), η οποία βρέθηκε στη βασιλική και η οποία προέρχεται από εργαστήριο της πρωτεύουσας.

ομοιότητες[1306], έχουν σχεδόν τις ίδιες διαστάσεις και δεν αποκλείεται να προέρχονται από το ίδιο κτίριο, τη θέση του οποίου σήμερα αγνοούμε, αφού τόσο στην Άρτα όσο και στην Παντάνασσα δεν έχουν εντοπιστεί κτίρια της εποχής που εξετάζουμε. Αν και έχουν αποθραυστεί αρκετές από τις γωνίες του άβακα, θεωρούμε ότι τα κιονόκρανα αυτά έχουν μια πιο αποστρογγυλεμένη φόρμα που παρατηρείται και σε κιονόκρανα από την Κωνσταντινούπολη[1307].

Το σχήμα αυτό και γενικότερα η λάξευσή τους[1308] φανερώνουν απλοποιημένη και τυποποιημένη εργασία. Πιθανόν πρόκειται για προϊόντα μαζικής παραγωγής[1309], που μόνο μεγάλα οργανωμένα εργαστήρια (όπως αυτά της πρωτεύουσας ή άλλων μεγάλων κέντρων) είχαν τη δυνατότητα αυτή, χωρίς βέβαια να αποκλείονται και τα τοπικά εργαστήρια.

Λυρόσχημα και τύπου V κιονόκρανα έχουν βρεθεί επίσης στη Φωτική, από τα οποία τρία σήμερα εκτίθενται στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων (αριθ.11,12,13). Το ένα από αυτά πιθανολογείται ότι προέρχεται από τη θέση Παλιοκκλήσι, όπου τα ερείπια τρίκλιτης βασιλικής. Άλλα δύο, σε άσχημη όμως κατάσταση, έχουν εντοπιστεί κοντά στο μεσοβυζαντινό ναό Παναγίας Λαμποβήθρας[1310] και κοντά στον επίσης μεσοβυζαντινό ναό της Αγίας Φωτεινής. Παρουσιάζουν μικρές διαφοροποιήσεις με τα ανάλογα της Άρτας και της Βασιλικής Δ στη Νικόπολη, αφού το λυρόσχημο μοτίβο είναι μικρότερο,

---

[1306] Μεγαλύτερες ομοιότητες παρατηρούνται μεταξύ των κιονοκράνων αριθ.6 από την Παντάνασσα και των με αριθ.7 και 8 από την Παρηγορήτισσα. Τα με αριθ.9 και 10 παρουσιάζουν μικρές διαφορές ως προς τις διαστάσεις τους, αλλά και ως προς την καλύτερη λάξευσή τους. Δεν αποκλείεται αυτό να οφείλεται στο γεγονός ότι επαναλαξεύτηκαν κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο προκειμένου να προσαρμοστούν στη νέα τους θέση. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι τα παραπάνω χαρακτηριστικά τα φέρνουν πιο κοντά στα κιονόκρανα της Βασιλικής Δ.

[1307] Barsanti, Guiglia 2010, εικ.82, 83.

[1308] Ως προς τη λάξευση ομοιότητες παρουσιάζουν και δύο κορινθιακά κιονόκρανα που φέρουν οι κίονες του βυζαντινού ναού της Βλαχέρνας στην Άρτα. Τα κιονόκρανα αυτά κατά την επαναχρησιμοποίησή τους κόπηκαν στη μέση και παρουσιάζεται δυσκολία στην αναγνώριση του τύπου τους. Προσωπικές παρατηρήσεις.

[1309] Τα κιονόκρανα αυτά δεν παρουσιάζουν την εξαιρετική τεχνική επιμέλεια των πανομοιότυπων μελών από τη Βασιλική Α΄ Φθιωτιδών Θηβών, όπου τα φύλλα έχουν μάσκα με 4 οδόντες και έχουν 4 γλωσσίδες στο μεσαίο λοβό των φύλλων της πάνω σειράς, βλ. Σωτηρίου 1929, εικ.53, 54.

[1310] Όπως έχουμε προαναφέρει ο βυζαντινός ναός έχει κτιστεί στα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής, από την οποία πρέπει να προέρχονται τα κιονόκρανα αυτά, όπως και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη που εξετάζουμε στον κατάλογό μας. Τα δύο τμήματα των κιονοκράνων που έχουν εντοπιστεί είναι αποθραυσμένα κατά το μεγαλύτερο μέρος του διακόσμου τους. Είναι άγνωστο αν αυτά ανήκουν στον τύπο που εξετάζουμε ή ανήκουν στον τύπο VII, στον οποίο ανήκει ένα άλλο τμήμα κιονοκράνου, που επίσης εντοπίστηκε κοντά στο ναό Παναγίας Λαμποβήθρας.

αβαθές, συχνά χωρίς διάκοσμο. Σε κάποια από αυτά η επεξεργασία του αναγλύφου παρουσιάζει αδυναμίες και μεγαλύτερη σχηματοποίηση.

Κανένα από τα λυρόσχημα κιονόκρανα που εξετάζουμε δεν μπορεί να χρονολογηθεί με σχετική ακρίβεια (με εξαίρεση αυτά της Βασιλικής Δ), αφού σε γενικές γραμμές διατηρούν τον ίδιο αριθμό γλωσσίδων[1311], τον ίδιο τύπο άκανθας, πανομοιότυπη απόδοση των νευρώσεων και φύλλων και παρόμοιες αναπτώσεις. Προτείνουμε γενικά μια **χρονολόγηση στα τέλη του 5ου–αρχές 6ου για τα κιονόκρανα της Βασιλικής Δ και μια οψιμότερη χρονολόγηση στο δεύτερο τέταρτο του 6ου αιώνα, για τα αριθ.5-10**[1312] **και γενικά στο α΄ μισό του 6ου αιώνα για τα υπόλοιπα μέλη του ίδιου τύπου.**

Δύσκολο είναι επίσης να αποδόσουμε τα αριθ.5-14 σε τοπικά εργαστήρια. Πολλά από τα μέλη που εξετάζουμε έχουν υποστεί αλλοιώσεις, σε κάποιες δε περιπτώσεις η επιφάνειά τους καλύπτεται με αιθάλη ή λειχήνες, με αποτέλεσμα η χρωματική υφή του μαρμάρου να μην διακρίνεται εύκολα και συνεπώς μόνον η φυσικοχημική ανάλυση του υλικού θα μπορούσε να μας βοηθήσει στη διεξαγωγή σαφέστερων συμπερασμάτων. Πιθανόν πρόκειται για παραγωγές εργαστηρίων της Κωνσταντινούπολης ή της Θεσσαλονίκης[1313], αφού οι αδυναμίες που παρουσιάζουν ως προς την εκτέλεση του διακόσμου τους δεν αποκλείουν την πιθανότητα να προέρχονται από εργαστήρια της πρωτεύουσας ή κάποιου άλλου μεγάλου κέντρου, δεδομένου ότι η μεγάλη ζήτηση ανάλογων κιονοκράνων θα μπορούσε να οδηγήσει στην κατασκευή και έργων χαμηλότερης ποιότητας.

Α1β. ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ΤΥΠΟΥ VII

Τα κιονόκρανα που εξετάζουμε παρακάτω, εντάσσονται στον τύπο VII του Kautzsch, ο οποίος τα χαρακτήρισε ως «κιονόκρανα με αποκάλυψη του

[1311] Οι γλωσσίδες των λοβών είναι τρεις.

[1312] Στην εποχή αυτή παραπέμπει η τυποποίηση του διακόσμου και η οποία συμπίπτει με την εποχή της μαζικής παραγωγής και εξαγωγής του τύπου αυτού.

[1313] Πρόσφατα αναλύσεις έδειξαν ότι αρχιτεκτονικά γλυπτά παρήγαγε ένα εργαστήριο στη Θεσσαλονίκη, με μεγάλες τεχνοτροπικές ομοιότητες με εργαστήριο της Προκοννήσου, βλ. Mentzos, Barbin, Herrmann 2002, σ.316-327.

πυρήνα» (Kapitelle mit Abdachung der Kernmasse)[1314]. Για τον ίδιο τύπο ο W.Betsch έχει χρησιμοποιήσει τον όρο «roofed-over»[1315].

Πρόκειται για κιονόκρανα που κοσμούνται με φύλλα πεντάλοβης άκανθας σε δύο σειρές, σε πυκνότερη διάταξη. Από αυτές η κάτω φέρει πέντε ή επτά φύλλα και η πάνω ζώνη οκτώ. Τα φύλλα της άκανθας της κάτω και πάνω ζώνης ή στεφάνης σχηματίζουν μεταξύ τους μοτίβα «μάσκας». Κάτω από τον διμερή άβακα οι βλαστοί των ελίκων διαμορφώνονται συνήθως ως γωνιώδη εξάρματα. Ανάμεσά τους ο πυρήνας του κιονοκράνου προβάλλει ακόσμητος[1316] και συχνά στο μέσον σχηματίζει έξεργο στοιχείο (φούσκωμα), που υποβαστάζει το επίσης έξεργο κομβίο[1317]. Κατά τον Kautzsch ορισμένα χαρακτηριστικά του τύπου αυτού κάνουν την εμφάνισή τους στα κιονόκρανα του θεοδοσιανού προπύλου της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη (πιν.ΙΙα), που τα χρονολογεί γύρω στο 447[1318]. Οι έλικες έχουν σπείρες που είναι ενσωματωμένες στον όγκο του κιονοκράνου. Ο άβακας έχει χάσει την παλιά μορφή του (κυμάτιο-κοίλη ταινία) και αποτελείται από δύο σχεδόν επίπεδες ταινίες. Το κομβόσχημο στοιχείο του έχει συνήθως φυτικό διάκοσμο, αλλά και άλλα σχέδια (χιαστό κόσμημα σε κιονόκρανο στη Ροτόντα).

Για τη χρονολόγηση των κιονοκράνων του τύπου αυτού έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις. Ο Sodini[1319] χρονολογεί τον ίδιο τύπο στο α΄ μισό του 6ου αι., άποψη με την οποία συμφωνεί και ο W.Betsch[1320], αφού προτείνει μια χρονολόγηση μεταξύ των ετών 520-550. Ο Th.Zollt[1321] προτείνει για την ομάδα των ανάλογων κιονοκράνων από την Κωνσταντινούπολη, μια χρονολόγηση στο β΄ μισό του 5ου αι. (θεωρεί ότι η εμφάνιση του τύπου γίνεται στα μέσα του 5ου) και στον 6ο αι.[1322] Κατά τις C.Barsanti και A.Guiglia, τα

[1314] Kautzsch 1936, σ.61-62, αριθ.199,203.

[1315] Betsch 1977, σ.219-221.

[1316] Θα πρέπει να αναφερθεί ότι η κοίλη ακόσμητη περιοχή μεταξύ των ελίκων εντοπίζεται και σε κιονόκρανα της ομάδας με «άκανθα πεταλούδα». Για τα κιονόκρανα του τύπου αυτού βλ. στη σ.246κ.ε, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

[1317] Συθιακάκη 2002, Α, σ.181κ.ε., η οποία ονομάζει τον τύπο αυτό «κιονόκρανα γυμνού πυρήνα».

[1318] Kautzsch 1936, σ.42κ.ε. εικ.1,2 και σ.61.

[1319] Sodini 1980, σ.35.

[1320] Betsch 1977, σ.220-221.

[1321] Zollt 1994, σ.118-119, αρ.303, 307, πιν.38. «Αποκάλυψη» του πυρήνα παρατηρείται και σε δύο κιονόκρανα με διαφορετικού τύπου άκανθα, από το Saraçhane, που χρονολογήθηκαν στο β΄ μισό του 4ου–πρώτο τρίτο του 5ου αι.

[1322] Zollt 1994, σ.162-174, αρ.447-487.

μορφολογικά χαρακτηριστικά των κιονοκράνων του τύπου αυτού είχαν διαμορφωθεί γύρω στα τέλη του 5ου αιώνα[1323].

Κιονόκρανα του VII τύπου είναι γνωστά από την Κωνσταντινούπολη[1324] (πιν. IIβ,γ) και άλλα μέρη της αυτοκρατορίας[1325], όπως τα κιονόκρανα που βρέθηκαν στο ναυάγιο του Marzamemi[1326], τα οποία χρονολογήθηκαν την εποχή του Ιουστινιανού.

Στον ελλαδικό χώρο ανάλογα κιονόκρανα συναντούμε στη Βασιλική του μάρτυρα Κορδάτου στην Κόρινθο[1327] (πιν.IIε), στη Θεσσαλονίκη (Συλλογή Ροτόντας) (πιν.IIδ), στη Βασιλική Α των Φιλίππων[1328], στη Βασιλική Ε των Φιλίππων[1329] (πιν.IIστ) (όπου οι γλωσσίδες των φύλλων της άκανθας της πάνω σειράς (κάτω λοβοί) είναι πιο πυκνές και ο άβακας διακοσμημένος), στο Μουσείο του Βόλου, στον Άγιο Νικόλαο της Υπάτης κ.ά. Κοινά χαρακτηριστικά βρίσκουμε επίσης στα κιονόκρανα της Βασιλικής Α[1330] της Αμφιπόλεως, τα οποία θεωρούνται κανονικά κορινθιακά κιονόκρανα γιατί διατηρούν τους έλικες, ωστόσο μεταξύ αυτών υπάρχει απογύμνωση του πυρήνα. Το ίδιο συμβαίνει και σε ένα άλλο πανομοιότυπο κιονόκρανο στην Κωνσταντινούπολη[1331].

[1323] Barsanti, Guiglia 2010, σ.86.

[1324] Betsch 1977, σ.219 και ιδιαίτερα Zollt 1994, σ.162-173, αρ.447-485, ο οποίος εντόπισε πολλά κιονόκρανα του τύπου αυτού στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης και το Μουσείο της Αγίας Σοφίας. Επίσης βλ. Barsanti, Guiglia 2010, εικ.83, 128,133.

[1325] Ιδίου τύπου είναι και τρία κιονόκρανα από το Ντουμπρόβνικ, βλ. B. Siljeg, Ranokrscanski mramorni korintski kapiteli iz Dubrovnika, *Prilogi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24(2007) 1, σ.257κ.ε.

[1326] Kapitän 1969, σ.122-123, και ο ίδιος 1980, σ.71κ.ε., εικ.6-7. Στο ναυάγιο του Marzamemi της Σικελίας, μεταξύ των άλλων, ανασύρθηκαν εικοσιεπτά κιονόκρανα του τύπου αυτού, που είχαν προορισμό κάποια πόλη της Βόρειας Αφρικής. Επίσης βλ. Kapitän 1980, σ.82, όπου εκτενής κατάλογος με τις τότε γνωστές θέσεις εντοπισμού κιονοκράνων αυτού του τύπου.

[1327] Στίκας 1961, πίν.80α και *ΠΑΕ* 1962, πίν.54γ, 55α. Επίσης, Pallas 1977, σ.156-163, εικ.111.

[1328] Lemerle 1945, σ.405, πίν. XI και XXVIII, 6. Grabar 1966, εικ.311

[1329] Pallas 1977, σ.118, εικ. 72.

[1330] Στίκας 1967, πίν.59α, *ΠΑΕ* 1970, πίν.70α και *ΠΑΕ* 1971, πίν.67β. Επίσης Pallas 1977, σ.93, εικ.58.

[1331] Barsanti, Guiglia 2010, σ.83, εικ.78. Τα παραπάνω παραδείγματα είναι χαρακτηριστικά των διαφόρων τύπων κιονοκράνων που κοσμούνταν με άκανθες τύπου «μάσκας» και τα οποία παράγονταν παράλληλα την ίδια περίπου εποχή.

Τα κιονόκρανα της Συλλογής της Ροτόντας χρονολογήθηκαν από τη Farioli[1332] γενικά στον 6ο αιώνα, ενώ από τις Χ.Τσιούμη, Δ.Μπακιρτζή στις αρχές του 6ου αι[1333]. Τα ανάλογα μέλη από τη Θεσσαλία χρονολογήθηκαν από τη Συθιακάκη στο α΄ μισό έως και τα μέσα του 6ου αιώνα[1334].

Τα κιονόκρανα του τύπου αυτού παρουσιάζουν τυποποίηση και πιθανόν αυτό συνετέλεσε στη μαζικότερη κατασκευή και διακίνησή τους. Λόγω της τυποποίησής τους πιστεύεται ότι γνώρισαν ευρεία διάδοση και πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν ιδιαίτερα σε κατασκευές λιγότερο δαπανηρές ή σε απομακρυσμένες περιοχές, όπου οι διά θαλάσσης μεταφορές απαιτούσαν συμπαγείς φόρμες[1335], καθώς οι μετακινήσεις συνεργείων τεχνιτών από την Κωνσταντινούπολη ήταν αρκετά δύσκολες.

Έχουν παρατηρηθεί ομοιότητες, κυρίως στην απόδοση των φύλλων (άκανθα τύπου «μάσκας») μεταξύ των κιονοκράνων τύπου λύρας ή V και του τύπου VII[1336], ακόμη δε και των τυπικών κορινθιακών, γεγονός που οδηγεί στην άποψη ότι τα κιονόκρανα αυτά είναι πολύ **πιθανόν να παράγονταν εκ παραλλήλου, τουλάχιστον για ένα διάστημα, και να συνυπήρχαν για μια μεγάλη περίοδο.**

Στην επαρχία Epirus Vetus[1337] ο ίδιος τύπος είναι γνωστός από λιγοστά παραδείγματα. Ένα κιονόκρανο εντοπίσαμε (σε δεύτερη χρήση) στο καθολικό της μονής Κάτω Παναγιάς (αριθ.14), ένα δεύτερο στην Παρηγορήτισσα στην Άρτα (αριθ.15), και ένα τρίτο (πιν.60γ) είχε εντοπιστεί παλαιότερα στην Κέρκυρα, στην αυλή του αρχοντικού Θεοτόκη-Ανδρουτσέλη, στο χωριό Άγιος Ιωάννης[1338].

[1332] Farioli 1964, σ.138-9.

[1333] Τσιούμη, Μπακιρτζή 1979, σ.16κ.ε., αριθ.11, (πίν.6α), αριθ.12 (πίν.6β), αριθ.13 (πίν.6γ),

[1334] Συθιακάκη 2002, Α, σ.182κ.ε., και Β αριθ.10, 11, 12, 13, 14, 15, σ.11κ.ε., πιν.4, φωτ. 21-27, τα οποία χρονολογεί στο β΄ ή γ΄ τρίτο του 6ου αι.τα κιονόκρανα από το Βόλο, στο α΄ μισό αυτά από την Αγιά και την Υπάτη και στα μέσα 6ου αι.το κιονόκρανο από τη Λάρισα.

[1335] Betsch 1977, σ.144-145 και σημ.253.

[1336] Κιονόκρανα τύπου V και τύπου VII, έχει παρατηρηθεί ότι συνυπάρχουν στο ίδιο μνημείο βλ. Συθιακάκη 2002, Α, σ.192, η οποία διατυπώνει την άποψη ότι οι παραπάνω παραλλαγές του κορινθιακού κιονοκράνου επιβιώνουν στην Κωνσταντινούπολη έως και τα τέλη του 6ου αιώνα.

[1337] Ένα ανάλογο κιονόκρανο έχει εντοπισθεί και στο Δυρράχιο, πρωτεύουσα της επαρχίας Epirus Nova, βλ. Anamali 1993, σ.463, εικ.6, αριθ.2.

[1338] *ΑΔ* 35(1980), Β1, Χρονικά, σ.347. (Ε.Παπαθεοφάνους-Τσούρη) Το κιονόκρανο παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Δεν υπάρχουν ενδείξεις που να το σχετίζουν με κάποιο από τα γνωστά παλαιοχριστιανικά μνημεία της Κέρκυρας και δεν αποκλείεται να προέρχεται από ένα μη εντοπισμένο παλαιοχριστιανικό μνημείο του νησιού.

Κανένα από τα κιονόκρανα που εξετάζουμε δε σχετίζεται με κάποιο γνωστό μνημείο και συνεπώς η χρονολόγησή τους είναι δύσκολη, αφού δεν υπάρχουν αρχαιολογικά τεκμήρια.

Το κιονόκρανο από την Κέρκυρα παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Καθώς δεν υπάρχουν ενδείξεις που να το σχετίζουν με κάποιο από τα γνωστά παλαιοχριστιανικά μνημεία της Κέρκυρας, θεωρούμε πολύ πιθανό να προέρχεται από ένα μη εντοπισμένο παλαιοχριστιανικό μνημείο του νησιού. Επιπλέον παρατηρούμε ότι παρουσιάζει μια πιο «ανοιχτή» φόρμα, που το φέρνει πιο κοντά στα ανάλογα κιονόκρανα από το Βόλο[1339], σε αντίθεση με αυτά από την Κάτω Παναγιά και την Παρηγορήτισσα που η φόρμα τους είναι πιο «κλειστή» και συμπαγής.

Ένα τμήμα ανάλογου κιονοκράνου (πιν.60δ) με παρόμοια χαρακτηριστικά έχει βρεθεί στη Φωτική, σε κοντινή απόσταση από το μεσοβυζαντινό ναό Παναγίας Λαμποβήθρας, το οποίο δεν αποκλείεται να προέρχεται από τη βασιλική που προϋπήρχε στην ίδια θέση[1340].

Κατά την ανασκαφή του ερειπωμένου καθολικού της μονής Παντάνασσας, κοντά στη Φιλιππιάδα, ήρθε στο φως ένα άλλο ιδίου τύπου κιονόκρανο (πιν.60ε,στ), το οποίο σαφώς διαφέρει από τα παραπάνω. Για το κιονόκρανο αυτό διατηρούνται σοβαρές επιφυλάξεις για το αν πράγματι χρονολογείται στην παλαιοχριστιανική περίοδο, αφού φαίνεται πιθανότερο να κατασκευάστηκε τον 13ο αιώνα, κατά απομίμηση του τύπου που εξετάζουμε.

Τα κιονόκρανα που βρίσκονται ενσωματωμένα στο καθολικό της μονής της Κάτω Παναγιάς (αριθ.14) και (αριθ.15) στην Παρηγορήτισσα, χαρακτηρίζονται για την σχηματοποίηση του διακόσμου τους και την τυποποίηση τους. Παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες μεταξύ τους και είναι πολύ πιθανόν να προέρχονται από το ίδιο παλαιοχριστιανικό κτίριο. Δεν αποκλείεται βέβαια οι ομοιότητες να οφείλονται στη μαζική παραγωγή των αρχιτεκτονικών μελών, που εκτός των άλλων οδήγησε και σε μια τυποποίηση των διαστάσεών τους. Η απόδοση των φύλλων της άκανθας που κοσμεί τα δύο κιονόκρανα παρουσιάζει πολλές ομοιότητες (άκανθα τύπου «μάσκας» κ.ά.) με αυτή των φύλλων των μελών αριθ.5-8, του τύπου V ή VI του καταλόγου μας.

[1339] Συθιακάκη 2002, Β, αριθ.10, 11, 12, σ.11κ.ε., πιν.4, φωτ. 21-24.

[1340] Ε.Τσιγαρίδας, Νέα από τη Θεσπρωτία, *ΑΑΑ* 2,1(1969), σ.46κ.ε., εικ.4. Για τη βασιλική βλ. στη σ. 217 και Παπαδοπούλου 2008, σ.9-14.

Τέλος αξίζει να αναφερθούμε ιδιαίτερα στο κιονόκρανο από την Παντάνασσα[1341] (πιν.60ε,στ), αφού αυτό διαφέρει αισθητά από τα προηγούμενα, καθώς και από άλλα του ιδίου τύπου. Το σχήμα του είναι αρκετά ιδιόμορφο (περισσότερο κωδωνόσχημο) και δεν ακολουθεί τα τυπικά χαρακτηριστικά του τύπου. Μεταξύ των ελίκων δεν διαμορφώνονται τα γωνιώδη εξάρματα, που υποδηλώνουν τους βλαστούς των ελίκων, αλλά η ανώτερη ζώνη είναι ελαφρά κυρτωμένη προς τα εμπρός. Οι ιδιοτυπίες αυτές οδήγησαν τη Β.Συθιακάκη να το θεωρήσει «προϊόν βυζαντινού κλασσικισμού»[1342], άποψη με την οποία συμφωνούμε, σε αντίθεση με τον Π.Βοκοτόπουλο[1343] και τον J.P.Sodini[1344], που το θεωρούν παλαιοχριστιανικό. Ο δεύτερος μάλιστα θεωρεί ότι το κιονόκρανο αυτό, καθώς και το κιονόκρανο τύπου λύρας, προέρχονται από το

[1341] Ο κάλαθός του κοσμείται με δύο ζώνες από οκτώ φύλλα μαλακής άκανθας, από τα οποία τα τέσσερα φύλλα της επάνω ζώνης είναι τοποθετημένα κάτω από τις γωνίες του άβακα και τα άλλα τέσσερα στον άξονα κάθε πλευράς. Τα φύλλα είναι προσκολλημένα στον κάλαθο. Οι γλωσσίδες των πλαγίων λοβών τους ενώνονται μεταξύ τους, καθώς και με αυτές των διπλανών φύλλων, σχηματίζοντας μικρούς οφθαλμούς, κολπίσκους και μοτίβα «μάσκας». Αντίθετα, οι κορυφαίοι λοβοί αναπίπτουν με ελαφρά καμπύλη προς τα εμπρός, χωρίς να διαφοροποιούνται σε γλωσσίδες. Η πίσω όψη των αναδιπλούμενων κορυφαίων λοβών δείχνει «φουσκωμένη» και οι αναλογίες των φύλλων πιο βαριές. Ο κορυφαίος λοβός κάθε φύλλου είναι τριμερής και καθώς αναπίπτει σχηματίζει στην απόληξή του μικρή γλωσσίδα προσκολλημένη στο κεντρικό νεύρο. Το μεσαίο φύλλο της πάνω ζώνης ενώνεται με την απόληξη του καλάθου (ή πυρήνα) και σχηματίζει μία μικρή ακόσμητη προεξοχή, στοιχείο που χαρακτηρίζει και παράλληλα το διαφοροποιεί από τα κιονόκρανα του τύπου αυτού. Η ακόσμητη αυτή προεξοχή παρατηρείται μόνο στις δύο πλευρές του κιονοκράνου.

Κάτω από τις γωνίες του άβακα συναντώνται οι ατροφικές έλικες, που είναι ενσωματωμένες στον όγκο του κιονοκράνου, οι απολήξεις τους μοιάζουν με άγκιστρα και δεν έχουν τη μορφή κανονικής σπείρας. Ο καμπυλόπλευρος άβακας έχει χάσει την παλαιά του μορφή και αποτελείται από μία λεπτή, σχεδόν επίπεδη ταινία. Στη μέση κάθε πλευράς υπάρχει έξεργο κομβόσχημο στοιχείο με διαφορετική σε κάθε πλευρά διακόσμηση (σχηματοποιημένο ωό, αντωπές σπείρες κ.ά.). Σε μια πλευρά του το έξεργο αυτό στοιχείο έχει αντικατασταθεί με εγχάρακτο αμυγδαλόσχημο κόσμημα. Στη βάση του κιονοκράνου υπάρχει έντονα έξεργο δακτυλιόσχημο υποτραχήλιο. Από αυτό αναπτύσσονται τα ακανθόφυλλα της πρώτης στεφάνης, τα οποία, αν και εφάπτονται με τα διπλανά τους δεν σχηματίζουν τα μοτίβα της «μάσκας», γιατί η γλωσσίδες των κάτω λοβών συμφύονται. Αντίθετα μοτίβα «μάσκας» σχηματίζονται μεταξύ των γλωσσίδων των κατώτερων λοβών της ανώτερης σειράς. Τέλος το ανάγλυφο του μέλους είναι ρηχό σε σχέση με τα αντίστοιχα του τύπου αυτού.

[1342] Συθιακάκη 2002, Α, σ.191κ.ε.

[1343] Βοκοτόπουλος 2007, σ.46, εικ.42.

[1344] Sodini 1980, σ. 36, σημ. 41.

ίδιο μνημείο, απόδειξη ότι οι τύπου αυτοί ήταν σύχρονοι και ότι συνυπήρχαν, άποψη με την οποία δε συμφωνούμε.

Ένα άλλο στοιχείο, που ενισχύει την άποψη της Συθιακάκη, είναι οι ομοιότητες που εντοπίσαμε μεταξύ του κιονοκράνου που εξετάζουμε και ενός άλλου (πιν.60ζ) που επίσης ήρθε στο φως κατά την ανασκαφή της Παντάνασσας. Φέρουν και τα δύο παρόμοια δακτυλιόσχημη βάση, ενώ η ίδια επεξεργασία παρατηρείται στις γλωσσίδες των κάτω λοβών της πρώτης στεφάνης, οι οποίες είναι επιμήκεις και στην επαφή τους με αυτές των διπλανών φύλων σχηματίζουν σε εσοχή μικρά τρίγωνα. Το δεύτερο κιονόκρανο χρονολογείται από τον Π.Βοκοτόπουλο στο 13ο αιώνα[1345].

Α1γ. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ΜΕ «ΜΕΤΑΛΛΙΑ»

Πρόκειται για μια άλλη παραλλαγή του κορινθιακού κιονοκράνου[1346], που αποτελείται από μία ζώνη με πέντε ή έξι πλατιά φύλλα «συνωστισμένης» άκανθας[1347], πυκνά τοποθετημένα στο κάτω μέρος. Ο κορυφαίος λοβός κάθε φύλλου ανακάμπτεται, σχηματίζοντας στο πίσω μέρος του μια κυρτή επιφάνεια. Τα ακανθόφυλλα δείχνουν πιο ελεύθερα σχεδιασμένα και πιο μαλακά και δεν έχουν την τυποποιημένη απόδοση των ακανθόφυλλων των τύπων V ή VI. Οι γλωσσίδες τους, που ακουμπούν στις γλωσσίδες των γειτονικών φύλλων, δεν σχηματίζουν «οφθαλμούς» και τα γνωστά μοτίβα «μάσκας». Ο τύπος αυτός της άκανθας πιστεύεται ότι δημιουργήθηκε παράλληλα με την άκανθα τύπου «μάσκας», δεν γνώρισε όμως τη διάδοση της δεύτερης. Κάτω από τον άβακα ατροφικοί έλικες φαίνεται να συμπιέζονται από τον διταινιωτό άβακα. Οι αγκιστροειδείς απολήξεις τους υποστηρίζονται από ένα μεγάλο φύλλο, με καμπύλη αδιάσπαστη επιφάνεια, που αναπίπτει ελαφρά.

Στην επάνω ζώνη και στις τέσσερις γωνίες κάτω από τον άβακα υπάρχουν επίσης τέσσερα μεγάλα φύλλα, που έχουν τη μορφή ριπιδοειδών φύλλων που βγαίνουν από κάλυκες. Μεταξύ τους και στον άξονα του κιονοκράνου διαμορφώνεται ευρεία ημικυκλική ακόσμητη επιφάνεια, που θα μπορούσε

[1345] Για το κιονόκρανο αυτό βλ. Βοκοτόπουλος 2007, σ.48, εικ.46.

[1346] Kautzsch 1936, σ.52-53. Zollt 1994, σ.125κ.ε. και Συθιακάκη 2002, Α, σ.157κ.ε, όπου παραδείγματα από τον θεσσαλικό χώρο.

[1347] Betsch 1977, σ.194, που χρησιμοποίησε τον όρο “crowded acanthus” για τον τύπο αυτό της άκανθας.

συμβατικά να χαρακτηριστεί ως «μετάλλιο»[1348]. Οι υποτυπώδεις έλικες που απολήγουν σε αγκιστρωειδείς απολήξεις, φαίνονται να συμπιέζονται από το βάρος του υπεκείμενου άβακα. Οι απολήξεις των ελίκων που εφάπτονται ανά δύο στις γωνίες υποστηρίζονται από ένα μεγάλο φύλλο με καμπύλη επιφάνεια που αναπίπτει ελαφρά.

Η απαρχή του τύπου αυτού θεωρείται ένα κιονόκρανο της Αψίδας του Θεοδοσίου Α'[1349] στην Κωνσταντινούπολη, από προκοννήσιο μάρμαρο, που χρονολογείται το 393 και κοσμείται με άκανθες ιδίου τύπου, καθώς και ένα ανάλογο μέλος από το θεοδοσιανό πρόπυλο της Αγίας Σοφίας[1350] (πιν.IIα), που χρονολογείται στις αρχές του 5ου αιώνα. Ανάμεσα στους βλαστούς των ελίκων και πάνω από τις δύο σειρές άκανθας παρουσιάζεται μια τάση απογύμνωσης του πυρήνα και σχηματίζεται μια μικρή κυκλική ακόσμητη επιφάνεια. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι τα ακανθόφυλλα των δύο προαναφερόμενων κιονοκράνων δεν έχουν τη διάταξη αυτή των προηγούμενων τύπων V και VII, αφού διαφέρουν ουσιαστικά ως προς την απόδοση, που είναι περισσότερο ελεύθερη και πλαδαρή[1351].

Ο τύπος του κιονοκράνου με «μετάλλια» απαντά σε αρκετά παραδείγματα από την Κωνσταντινούπολη[1352] (πιν.IIIα-γ) και τη Ραβέννα (πιν.IIIδ). Γνώρισε επίσης μεγάλη διάδοση σε χώρες τις μεσογειακής λεκάνης[1353] και σε περιοχές του Πόντου και χρονολογείται γενικά από τα μέσα του 5ου έως

1348 Barsanti, Guiglia 2010, σ.81κ.ε., που δίνουν την ονομασία στον τύπο κιονόκρανα με «μετάλλια».

1349 Zollt 1994, σ.112, αριθ.288, πίν.36.

1350 Barsanti, Guiglia 2010, εικ.11.

1351 Κιονόκρανο με ανάλογης μορφής άκανθα και την ακόσμητη περιοχή πάνω από τη δεύτερη σειρά των φύλλων εντοπίσαμε και στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη (πιν.IIIε). Φαίνεται ότι ακολουθείται ο ίδιος τύπος, όπως και σε ένα άλλο κιονόκρανο στη Μ.Μυρελαίου στην Κωνσταντινούπολη βλ. Kautzsch 1936, πιν.159. Τέλος ο ίδιος τύπος άκανθας απαντά και στα κανονικού κορινθιακού τύπου κιονόκρανα, όπως στο κιονόκρανο στο Μουσείο Μωσαϊκών στην Κωνσταντινούπολη (πιν.IIIστ), που σημαίνει ότι οι δύο τύποι συνυπήρχαν και παράγονταν παράλληλα.

1352 Kautzsch 1936, σ.52-53, πίν.12, αριθ.164 και αριθ.167. Το δεύτερο κιονόκρανο έχει περισσότερα φύλλα άκανθας στην κάτω σειρά με στενότερο το κεντρικό στέλεχος και περισσότερες γλωσσίδες ελεύθερες, σε αντίθεση με το κιονόκρανο που εξετάζουμε. Επίσης βλ. Zollt 1994, ενδεικτικά τα κιονόκρανα με αριθ.332, και 365, εικ.10,11, τα οποία χρονολογεί αρκετά πρώιμα το β' μισό 4ου-πρώτο τέταρτο 5ου αιώνα. Επίσης για το παρόμοιο κιονόκρανο που βρέθηκε στο Saraçhane βλ. Harrison 1986, εικ.11.

1353 Pralong 1993, σ.144, η οποία εντοπίζει περίπου εκατό κιονόκρανα του τύπου αυτού σε διάφορα σημεία της αυτοκρατορίας.

και τα μέσα του 6ου αιώνα[1354]. Οι C.Barsanti και A.Guiglia αναφέρουν επτά ανάλογα κιονόκρανα στο Μουσείο Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, τα οποία θεωρούν ημίεργα[1355]. Μεταξύ αυτών υπάρχουν και κάποια, που προέρχονται από την ανασκαφή ενός εκκλησιαστικού συγκροτήματος που χρονολογήθηκε την εποχή του Ιουστινιανού, γεγονός που τεκμηριώνει την παραγωγή του συγκεκριμένου τύπου έως και τα μέσα του 6ου αιώνα.

Παλαιότεροι μελετητές περιόριζαν αρκετά τα χρονικά όρια παραγωγής τόσο των κιονοκράνων του τύπου που εξετάζουμε, όσο και του τύπου της άκανθας που τα διακοσμεί. Πιο συγκεκριμένα ο Betsch προτείνει μια μικρή περίοδο μεταξύ 400-425, ενώ ο Zollt τα τοποθετεί μεταξύ των μέσων περίπου του 4ου έως και τα μέσα του 5ου αι[1356], απόψεις που μάλλον θα πρέπει να επανεξετασθούν, αφού φαίνεται δύσκολο η μεγάλη παραγωγή του τύπου να είχε μια τόσο μικρή διάρκεια. Επιπλέον η επεξεργασία της άκανθας διαφέρει αισθητά από αυτή των πρώιμα χρονολογημένων έργων (κιονόκρανα θεοδοσιανού προπύλου και αψίδας Θεοδοσίου)

Στον ελλαδικό χώρο κιονόκρανα του τύπου αυτού εντοπίζονται στη Χίο (προέρχονται από τη βασιλική του Αγίου Ισιδώρου[1357]), στη Λάρισα κ.ά. Στην Ήπειρο ο ίδιος τύπος αντιπροσωπεύεται από ένα κιονόκρανο που έχει επαναχρησιμοποιηθεί στην Παρηγορήτισσα (αριθ.16) και ένα δεύτερο που εντοπίσαμε στη Νικόπολη (πιν.60η), επίσης άγνωστης προέλευσης, που βρισκόταν εξωτερικά του παλαιού Μουσείου. Τα δύο κιονόκρανα παρουσιάζουν μεταξύ τους διαφορές ως προς τις διαστάσεις, αλλά και ως προς τη λάξευση.

Το κιονόκρανο που μελετάμε στον κατάλογό μας, καθώς και αυτό που υπήρχε στο παλαιό Μουσείο της Νικόπολης, παρουσιάζει αρκετές αναλογίες με αυτά της Ραβέννας από το ναό της S.Maria Maggiore[1358] (πιν.IIIδ), με αυτά από το ναό του Αγίου Ισιδώρου στη Χίο και τη Λάρισας[1359], με πλατιά φύλλα και σκληρές λαξεύσεις, τα οποία χρονολογούνται γενικά στα μέσα του 6ου αιώνα. Οι ατροφικοί έλικες διαγράφονται πίσω (σε δεύτερο επίπεδο) από τα γλωσσίδια των

1354 Barsanti, Guiglia 2010, εικ.76, 77.

1355 Barsanti, Guiglia 2010, σ.81-82.

1356 Betsch 1977, σ.198-204 και Zollt 1994, σημ.381.

1357 Ch.Pennas The basilica of St.Isidore. New evidence, *Chios, a Conference at the Homereion in Chios*, Oxford 1*986*, σ.317κ.ε., εικ. 16.

1358 Olivieri-Farioli 1969, σ.23, αριθ.16, πιν.15, η οποία το χρονολογεί γενικά στον 6ο αιώνα.

1359 Συθιακάκη 2002, Β, σ.4, πίν.1, φωτ. 3, 4, αριθ.2., η οποία το χρονολογεί στα μέσα του 6ου αιώνα.

ριπιδοειδών φύλλων και αναπτύσσονται σχεδόν ευθύγραμμα κάτω από τον άβακα.

Η χρονολόγηση των δύο κιονοκράνων της περιοχής μας είναι αρκετά δύσκολη, αφού και τα δύο δεν προέρχονται από κάποιο χρονολογημένο μνημείο. Η σχηματοποίηση των φύλλων και οι αδυναμίες στην επεξεργασία τους, η σκληρότητα της λάξευσης, το χαμηλό ανάγλυφο αποτελούν πιθανότατα ενδείξεις για μια ύστερη χρονολόγησή τους, γύρω στα μέσα του 6ου αιώνα[1360].

Α1δ. «ΘΕΟΔΟΣΙΑΝΑ» ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

Ο τύπος του «θεοδοσιανού» κιονοκράνου[1361], γνώρισε μεγάλη διάδοση κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο και προέρχεται από τη μετάπλαση του σύνθετου κορινθιακού. Ο διάκοσμός του συνίσταται σε δύο στεφάνες με φύλλα πριονωτής άκανθας, πάνω από ένα διακοσμημένο υποτραχήλιο. Φέρει επίσης γωνιακές σπείρες κάτω από τον άβακα και μια σειρά μικρών ακανθόφυλλων στη θέση του ιωνικού εχίνου. Το κυριότερο χαρακτηριστικό του τύπου αυτού είναι η χρήση της πριονωτής άκανθας (σε διάφορες παραλλαγές) –που ήταν ήδη γνωστή στις αρχές του 4ου αιώνα– η βαθιά λάξευση της οποίας δημιουργεί έντονες φωτοσκιάσεις.

Η παραλλαγή αυτή του σύνθετου κιονοκράνου ονομάστηκε «θεοδοσιανό», γιατί η δημιουργία του ανάγεται στην εποχή του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β'. Εμφανίζεται λίγο πριν τα μέσα του 5ου αιώνα[1362] και εξακολούθησε να χρησιμοποιείται έως και τα μέσα του 6ου αιώνα. «Θεοδοσιανά» κιονόκρανα κόσμησαν μερικά από τα σημαντικότερα παλαιοχριστιανικά μνημεία, όπως τη Βασιλική του Στουδίου[1363] στην Κωνσταντινούπολη, την Αχειροποίητο[1364] και τον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης[1365] (πιν.ΙΝβ), τη

[1360] Πρβλ. ένα κιονόκρανο στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ραβέννας, που επίσης χρονολογείται στα μέσα του 6ου αι. και παρουσιάζει αρκετές αδυναμίες στην απόδοση του σχεδίου, βλ. Olivieri-Farioli 1969, σ.23, αριθ.19, πιν.18.

[1361] Kautzsch 1936, σ.115κ.ε. και σημ.3, και σ.121-139, ο οποίος διέκρινε στο συγκεκριμένο τύπο τέσσερις ομάδες. Επίσης βλ. Ορλάνδος 1954, Β, σ.289κ.ε. και Kramer 1968, σ.39κ.ε.

[1362] Την όψιμη εποχή του Θεοδοσίου και η δημιουργία του συνδέθηκε με το φιλόδοξο οικοδομικό του πρόγραμμα, αν και από την εποχή του δεν σώθηκε σχεδόν κανένα μνημείο.

[1363] Ορλάνδος 1954, εικ.242. Η Βασιλική χρονολογείται λίγο πριν το 454, βλ. C.Mango, The Studios Basilica in Instanbul, *BMGS* 4(1988), σ.115-122.

[1364] Ορλάνδος 1954, εικ.240, 241. Οι περισσότεροι μελετητές δέχονται για τα κιονόκρανα του μνημείου τη χρονολόγηση γύρω στα 460, βλ. Zollt 1994, σ.343κ.ε.

Βασιλική του Αγίου Λεωνίδη στο Λέχαιο[1366](πιν.IVα,γ), τη Βασιλική Α της Νέας Αγχιάλου[1367], (η ποιότητα των οποίων είναι επίσης σαφώς ανώτερη αυτού που εξετάζουμε), σε μνημεία της Κωνσταντινούπολης[1368], την Ευφρασιανή βασιλική κοντά στο Παρέντιο[1369] (καλύτερης ποιότητας) κ.ά. Ο τύπος αυτός γνώρισε αρκετές παραλλαγές και πρέπει να ήταν σε χρήση, όπως προαναφέρθηκε, έως και τα μέσα του 6ου αιώνα[1370].

Κατά την ανασκαφή της βυζαντινής μονής της Παντάνασσας κοντά στη Φιλιππιάδα ήρθε στο φως ένα κιονόκρανο θεοδοσιανό (αριθ.17, εικ.17α). Φέρει μεγάλα πεντάλοβα ακανθόφυλλα σε δύο στεφάνες. Οι λοβοί έχουν πριονωτά περιγράμματα και τα μεταξύ των γλωσσίδων διαστήματα είναι βαθιά λαξευμένα με τρυπάνι. Στο διάστημα μεταξύ των ελίκων (στη θέση του ιωνικού κυματίου) υπάρχει σειρά όρθιων ακανθοειδών ανθεμίων. Ο διάκοσμος αυτός παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με ένα κιονόκρανο στο Δυρράχιο[1371], άλλα δύο στην Κωνσταντινούπολη[1372](πιν.IVδ,ε) και ένα στην Ευφρασιανή Βασιλική του Παρεντίου[1373], αν και το συγκεκριμένο μέλος διατηρεί το ιωνικό μέρος πάνω από τον κάλαθο που διαγράφεται. Ένα παρόμοιο κιονόκρανο από το Εθνικό

1365 Kautzsch 1936, σ.127, πίν.25, αριθ.404. Σωτηρίου 1952, πιν.38 α,β και πιν.39α-δ. Τα κιονόκρανα του ναού του Αγίου Δημητρίου έχουν χρονολογηθεί γύρω στο 500. Μια ποιό όψιμη χρονολόγηση προτείνει ο Μέντζος, βλ. Α.Μέντζος, Ο ναός του Αγίου Δημητρίου πριν και μετά την πυρκαγιά του 7ου αι., *Πρακτικά του ΙΒ΄ Διεθνούς επιστημιονικού Συμποσίου «Χριστιανική Θεσσαλονίκη»* 1998, Θεσσαλονίκη 2001, σ.172κ.ε.

1366 Πάλλας 1958, πιν.101 β και ο ίδιος 1959, πίν.113γ, δ, 114α και *ΠΑΕ* 1960, πιν.129α, όπου όμως το κεντρικό ακανθόφυλλο δηλώνεται με στικτές γραμμές από οπές τρυπάνου.

1367 Σωτηρίου 1927, εικ.40, 59 και Λαζαρίδης 1968, πιν.35α. Τα κιονόκρανα αυτά έχουν χρονολογηθεί γύρω στο 500, βλ. Zollt 1994, σ.350. Μια οψιμότερη χρονολόγηση προτείνει η Συθιακάκη στην αρχή της βασιλείας του Ιουστινιανού, βλ. Συθιακάκη 2002, Α, σ.178-9

1368 Ιδίου τύπου κιονόκρανα επαναχρησιμοποιήθηκαν στην Παμμακάριστο, βλ. W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls,* Tübingen 1977, σ.145, εικ.135.

1369 Terry 1988, σ.22, εικ. 25. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι πρόκειται για το μοναδικό κιονόκρανο αυτού του τύπου στο ναό. Τα υπόλοιπα είναι επίσης σύνθετα με άκανθα τύπου «μάσκας», βλ. Terry 1988, εικ. 22,24.

1370 Συθιακάκη 2002, Α, σ.230. Κατά την ίδια τα κιονόκρανα του τύπου αυτού παρουσιάζουν μια διαφορετική εξέλιξη, καθώς στα πρωιμότερα παραδείγματα του είδους η διακόσμηση είναι πιο πολύπλοκη με πιο έντονο ανάγλυφο, ενώ ανάλογα κιονόκρανα του τέλους του 5ου-αρχών 6ου αιώνα παρουσιάζουν πιο απλή εκτέλεση και συμπαγή μορφή. Η εξέλιξη αυτή δικαιολογείται, γιατί μια συμπαγής φόρμα θα διευκόλυνε την εξαγωγή τους, βλ. Συθιακάκη 2006, σ.649.

1371 Sodini 1980, σ.46, εικ.8.

1372 Barsanti, Guiglia 2010, εικ.84 (με μικροδιαφορές στο ιωνικό τμήμα του, συγκρινόμενο με αυτό της Πανατάνασσας) και εικ.85, σ.87.

1373 Terry 1988, εικ.25.

Μουσείο της Ραβέννας (πιν.IV) δημοσιεύει η Farioli, η οποία το χρονολογεί στα μέσα του 5ου αι.[1374] Το κιονόκρανο αυτό φέρει επίσης τον ίδιο διάκοσμο με έξεργα φύλλα, κάτω από τον άβακα.

Ο ίδιος τύπος πριονωτής άκανθας αναγνωρίζεται και σε άλλο ένα κιονόκρανο επίσης από τη Ραβέννα[1375] (πιν.IVζ), που χρονολογείται στα τέλη του 5ου – αρχές του 6ου αι., στο οποίο όμως κάτω από τον άβακα διατηρείται καθαρά το ιωνικό μέρος. Τέλος θα πρέπει να επισημανθούν οι ομοιότητες του κιονοκράνου μας με ένα θεοδοσιανό κιονόκρανο από το Saraçhane[1376] (πιν.IVε), που πιστεύεται ότι προέρχεται όχι από το ναό του Αγίου Πολύευκτου, αλλά από προγενέστερο στρώμα, του 5ου αιώνα.

Χρονολογήσαμε το κιονόκρανο της Παντάνασσας στα τέλη του 5ου-αρχές του 6ου αιώνα[1377]. Αποτελεί παραλλαγή του κανονικού «θεοδοσιανού» τύπου, αφού δεν ακολουθεί όλα τα τυπικά του χαρακτηριστικά, όπως π.χ. το ιωνικό κυμάτιο μεταξύ των σπειρών, που έχει παραληφθεί, αλλά έχει αντικατασταθεί με μια στεφάνη ακανθόφυλλων.

Από την ανασκαφή του καθολικού της Παντάνασσας[1378] προέρχεται και ένα τμήμα βάσης θεοδοσιανού κιονοκράνου (εικ.17β), που φυλάσσεται σήμερα στην αρχαιολογική συλλογή της Παρηγορήτισσας. Η επεξεργασία του διακόσμου της έξεργης στεφάνης στη βάση και των φύλλων, που φέρει στο σωζόμενο τμήμα του καλάθου, είναι πανομοιότυπα με αυτή του θεοδοσιανού κιονοκράνου, που προαναφέραμε, από το οποίο πιθανότατα προέρχεται. Αν όχι, τότε θα πρέπει να υποθέσουμε ότι στο ναό θα υπήρχε και ένα άλλο πανομοιότυπο μέλος.

Εκτός από το κιονόκρανο αριθ.17, ένα δεύτερο μικρότερων διαστάσεων (αριθ.18), έχει επαναχρησιμοποιηθεί στην Παρηγορήτισσα[1379], ο οποίο αποτελεί μια άλλη παραλλαγή του τύπου που εξετάζουμε[1380], αφού το ιωνικό μέρος του

[1374] Olivieri–Farioli 1969, αριθ.31, σ.27, εικ.30.

[1375] Olivieri–Farioli 1969, αριθ.33, σ.28, εικ.32 και αριθ. 35, σ. 29, εικ. 34.

[1376] Harrison 1986, πίν. 10, σ.111κ.ε.

[1377] Εκτενέστερα βλ. στη σ.344κ.ε.

[1378] Όπως έχουμε προαναφέρει ο σχετικά μεγάλος αριθμός σπολίων παλαιοχριστιανικής εποχής, που βρέθηκε κατά την ανασκαφή της Παντάνασσας, θα μπορούσε να τεκμηριώνει την ύπαρξη ενός ή και περισσοτέρων μνημείων της περιόδου αυτής στην ίδια θέση ή την ευρύτερη περιοχή του μνημείου.

[1379] Εκτενέστερα βλ. στη σ.347κ.ε.

[1380] Ένα άλλο θεοδοσιανό κιονόκρανο που έχει βρεθεί κοντά στο ναό της Παναγίας Τρημιτού, κοντά στο χωριό Παραδείσι Αιτωλοακαρνανίας, φέρει επίσης οπές σε κατακόρυφη σειρά που

έχει παραληφθεί. Οι ομοιότητες των δύο κιονοκράνων ως προς την απόδοση της άκανθας είναι εμφανείς, γεγονός που μας επιτρέπει να τα χρονολογήσουμε την ίδια εποχή.

Α1ε. ΣΥΝΘΕΤΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

Τα σύνθετα κορινθιακά κιονόκρανα αποτελούνται από τον κορινθιακό κάλαθο και μια επίστεψη ιωνικού κιονοκράνου, της μορφής που αυτό απέκτησε κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, δηλαδή χωρίς προσκεφάλαια. Ο τύπος αυτός[1381] χρησιμοποιήθηκε κυρίως κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, αλλά και την παλαιοχριστιανική, προσαρμοσμένος σύμφωνα με τα καλλιτεχνικά δεδομένα της εποχής. Αντίθετα, η παραλλαγή του σύνθετου κορινθιακού κιονοκράνου, που είναι γνωστή ως θεοδοσιανό κιονόκρανο, γνώρισε μεγαλύτερη διάδοση.

Από τα πρωιμότερα παραδείγματα του είδους είναι ένα κιονόκρανο στον κήπο του Μουσείου της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη του 4ου αιώνα[1382]. Τα σωζόμενα παραδείγματα δεν είναι πολλά, αν και ο τύπος επιβίωσε έως τα μέσα τουλάχιστον του 6ου αιώνα. Από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι πέντε κιονόκρανα στην Ευφρασιανή Βασιλική του Παρεντίου[1383] και τα κιονόκρανα στα υπερώα του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα[1384] (πιν.Να).

Τα σύνθετα κορινθιακά κιονόκρανα κοσμούνται στον κάλαθο με φύλλα απλής άκανθας ή άκανθας τύπου «μάσκας»[1385] (πιν.Να) ή άκανθας του τύπου «πεταλούδα»[1386] (πιν.Νβ) ή με συνδυασμό των δύο τελευταίων τύπων[1387] ή

τονίζουν τα κεντρικά νεύρα των φύλλων, βλ. Βοκοτόπουλος 1992, σ.33, πίν.20β και Παλιούρας 1985, σ.52.

[1381] Για τον τύπο βλ. Ορλάνδος 1954, σ.287κ.ε. και Μέντζος 1989, σ.15. Ο τύπος αυτός κατά τον Sodini είναι ο σύνθετος ιωνικός και εντοπίζεται κατά τη διάρκεια του α΄ μισού του 6ου αι., βλ. Sodini 1980, σ.43κ.ε, εικ.6. Επίσης βλ. Deichmann, *Ravenna II*, 2, σ.241, 327.

[1382] Betsch 1977, σ.205-6, πιν.149 και Zollt 1994, αριθ.583, 584, 585, σ.202, πιν.43.

[1383] Terry 1988, σ.16 και 22, εικ.20-24.

[1384] Olivieri–Farioli 1969, αριθ.39, εικ.38. Στη Ραβέννα υπάρχουν και άλλα του ιδίου τύπου, βλ. Olivieri–Farioli 1969, αριθ.38, εικ.37.

[1385] Άκανθες τύπου «μάσκας» κοσμούν τον κάλαθο των κιονοκράνων στο ναό του Αγίου Βιταλίου, βλ. Olivieri–Farioli 1969, αριθ.39, σ.30, εικ.38, καθώς και πέντε από τα κιονόκρανα στην Ευφρασιανή Βασιλική του Παρεντίου, βλ. Terry 1988, εικ.20-24.

[1386] Όπως στα κιονόκρανα από τη βασιλική του Αγίου Απολλιναρίου in Classe στη Ραβέννα, βλ. Olivieri–Farioli 1969, αριθ.42, σ.32, εικ.41. Πιστεύεται ότι κατασκευάστηκαν γύρω στο 530, βλ. Betsch 1977, σ.224.

πριονωτή άκανθα (πιν.IVζ) . Ο κάλαθος επιστέφεται κυρίως από ιωνικό κυμάτιο ή ένα κυμάτιο με ανθεμωτά φύλλα, ανάμεσα στις μεγάλες γωνιακές σπείρες.

Χαρακτηριστική είναι η άκανθα τύπου «πεταλούδα», που είναι πριονωτή και ιδιαίτερα επιμελημένη. Πρόκειται για ζεύγη μεγάλων ακανθόφυλλων, συμμετρικά ανεμιζόντων[1388], δηλαδή τα φύλλα αναδιπλώνονται αριστερά και δεξιά και από τη διάταξη αυτή που μοιάζει με πεταλούδα πήρε την ονομασία του ο τύπος (πιν.61ζ). Άκανθες του τύπου αυτού δεν κοσμούν μόνο τα σύνθετα κορινθιακά κιονόκρανα, αλλά και τα δίζωνα, όπως το παράδειγμα του κιονοκράνου σήμερα στο Μουσείο Νικόπολης (αριθ.33), που επίσης εξετάζουμε στον κατάλογο που ακολουθεί[1389].

Η περίοδος παραγωγής των κιονοκράνων, που φέρουν άκανθες του τύπου «πεταλούδα», πιστεύεται ότι δεν υπήρξε μεγάλη, λόγω του μικρού αριθμού των έργων που έχουν σωθεί[1390]. Έχει επίσης υποστηριχθεί η καταγωγή του τύπου αυτού του κιονοκράνου από την Κωνσταντινούπολη, αν και τα περισσότερα κιονόκρανα με άκανθα «πεταλούδα» και ακριβέστερα χρονολογημένα βρίσκονται στη Ραβέννα σε μνημεία, όπως ο Άγιος Απολλινάριος in Classe (πιν.Vβ), ο Άγιος Ανδρέας dei Goti[1391] (σήμερα στο εθνικό Μουσείο της Ραβέννας) κ.ά.

Στον κατάλογό μας περιλαμβάνονται τέσσερα σύνθετα κορινθιακά κιονόκρανα, που βρίσκονται σήμερα, σε δεύτερη χρήση, στο ναό της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα[1392] (αριθ. 19,20,21,22). Ο κάλαθος των κιονοκράνων αυτών κοσμείται στην πρώτη στεφάνη με επτάλοβα φύλλα άκανθας, τύπου «μάσκας» με τέσσερις οδόντες και στη δεύτερη σειρά με άκανθες τύπου «πεταλούδας», που εναλλάσσεται με άλλα όρθια ακανθόφυλλα κάτω από τις γωνίες του άβακα. Οι άκανθες «πεταλούδα» βρίσκονται πιο κοντά, ως προς την απόδοση, μ'αυτές των κιονοκράνων μνημείων της Ραβέννας, όπως Άγιος Απολλινάριος in Classe[1393] (πιν.Vβ), αν και γενικότερα η μορφή αυτή της

[1387] Όπως αυτά του ναού της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα, που εξετάζουμε στον κατάλογο που ακολουθεί.

[1388] Πιο γνωστά είναι τα κιονόκρανα με ανεμιζόμενες άκανθες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τα κιονόκρανα της Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη, βλ. Κ.Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη,* Αθήνα 1994, σ.147κ.ε.

[1389] Βλ. στη σ.374κ.ε.

[1390] Πούλου-Παπαδημητρίου 1987-88, σ.157.

[1391] Υπήρξε κτίσμα του Θεοδώριχου και χρονολογείται μεταξύ 493-526.

[1392] Βλ. στη σ.349κ.ε.

[1393] Olivieri–Farioli 1969, αριθ.42, σ.32, εικ.41.

άκανθας «πεταλούδας» των κιονοκράνων της Άρτας, με τον πυκνό διάκοσμο και τη διόγκωση, δε συναντάται στα άλλα γνωστά παραδείγματα του τύπου.

Ο άβακας των αναγλύφων μελών από την Άρτα είναι διακοσμημένος με ιωνικό κυμάτιο, το οποίο σε άλλα είναι κα)λά σχεδιασμένο ή κακά λαξευμένο, ενώ σε άλλα δεν αποδίδεται, δίνοντας την εντύπωση του ημιτελούς[1394]. Σε δύο κιονόκρανα, στο κέντρο μιας πλευράς τους υπάρχει ορθογώνιος πίνακας με έξεργη ανάγλυφη ανθρώπινη μορφή[1395].

Η απεικόνιση ανάγλυφων μορφών σε κιονόκρανα είναι γνωστή και προέρχεται από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα[1396], όπου κορινθιακά κιονόκρανα εμπλουτίζονται με ερωτιδείς[1397] ή άλλες μορφές. Ανάγλυφες μορφές λαξεύονται σε κιονόκρανα κατά την παλαιοχριστιανική, αλλά και τη βυζαντινή εποχή. Μορφές υπάρχουν λαξευμένες στα κιονόκρανα του καθολικού της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη[1398], καθώς και στο κιονόκρανο από την Κωνσταντινούπολη με μορφές στρατιωτικών αγίων[1399]. Τέλος χαρακτηριστικές είναι οι στηθαίες μορφές των αποστόλων στα κιονόκρανα του καθολικού της μονής Παμμακαρίστου (Fethiye Camii) στην Κωνσταντινούπολη[1400]. Μεγαλύτερες όμως ομοιότητες ως προς το έξεργο και τη διάταξη της μορφής στο κιονόκρανο που εξετάζουμε, παρουσιάζει ο άγγελος που κοσμεί κιονόκρανο στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης[1401].

Η εκλεκτικιστική και καινοτόμα διάθεση των κιονοκράνων του ναού της Αγίας Θεοδώρας είναι χαρακτηριστική, καθώς σ'αυτά συνδυάζονται παλαιότερου τύπου άκανθες με νέες μορφές άκανθας, αλλά και άλλα στοιχεία όπως οι ορθογώνιοι πίνακες με τις ανάγλυφες μορφές.

Τα κιονόκρανα είναι άγνωστο από ποιο κτίριο προέρχονται. Το κτίριο αυτό πάντως πρέπει να ήταν μεγαλοπρεπές και να έφερε έξι τουλάχιστον

[1394] Δεν αποκλείεται τα κιονόκρανα του τύπου αυτού να μεταφέρονταν ημιτελή και τεχνίτες από την πρωτεύουσα να ταξίδευαν μαζί τους προκειμένου να τα λαξεύσουν επιτόπου και να τους δώσουν την τελική μορφή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ημιτελών γλυπτών αποτελεί αυτό των κιονοκράνων από τη Βασιλική του Λεχαίου, βλ. Sodini 1977, II, σ.425κ.ε.

[1395] Πρβλ. τη μορφή του αγγέλου σε δύο κιονόκρανα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης, Firatli 1990, σ.177-78, αρ.361, 362, πιν.107.

[1396] Ορλάνδος 1936, σ.98 και του ιδίου 1954, Β, σ.303.

[1397] Von Mercklin 1962, σ.244-249.

[1398] Ousterhout 1987, πιν.115 και 120.

[1399] *Byzance* 1992, αριθ.322, σ.433.

[1400] Macridy, Megaw, Mango, Hawkins 1964, σ.251κ.ε.

[1401] Μπούρα 1980, εικ.116, σ.76κ.ε., όπου και ανάλογα παραδείγματα κιονοκράνων με μορφές αγγέλων, αγίων κ.ά. Επίσης βλ. Firatli 1990, πιν.107, αριθ.362, 361α.

παρόμοια κιονόκρανα, σε δύο πιθανότατα κιονοστοιχίες. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε λαμβάνοντας υπόψη μας τα θραύσματα των πανομοιότυπων κιονοκράνων, που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του καθολικού της βυζαντινής μονής Παντάνασσας[1402]. Συγκεκριμένα βρέθηκε ο κάλαθος δύο κιονοκράνων, στο ένα) εκ των οποίων ο διάκοσμος είχε τελείως απολαξευθεί (ελάχιστα ίχνη σώζονται (πιν.61στ), ενώ στο δεύτερο[1403] επίσης απολαξευμένο (πιν.64ε), διατηρούνται κατά τόπους λείψανα των φύλλων της άκανθας της πρώτης στεφάνης με τέσσερις γλωσσίδες, όπως και οι άκανθες των κιονοκράνων του ναού της Αγίας Θεοδώρας. Σε καλύτερη κατάσταση βρέθηκαν οι αποτετμημένες γωνίες του άβακα των κιονοκράνων, που διατηρούν το ιωνικό κυμάτιο[1404], τους βαθιά λαξευμένους έλικες και στο κάτω μέρος μεγάλα φύλλα άκανθας (πιν.61α-δ). Η ανεύρεση έξι τουλάχιστον εξ αυτών δεν αφήνει αμφιβολία ότι προέρχονται από τα δύο προαναφερόμενα κιονόκρανα, που επαναχρησιμοποιήθηκαν στο καθολικό της Παντάνασσας.

Όσον αφορά στη χρονολόγηση των κιονοκράνων αυτών, συμφωνούμε με τη γενικά μέχρι σήμερα αποδεκτή χρονολόγηση στο α΄μισό του 6ου αιώνα. Μια χρονολόγηση σε πιο στενά πλαίσια θα μπορούσαν να δώσουν οι άκανθες της κάτω ζώνης, που φέρουν τέσσερις οδόντες στο μοτίβο της μάσκας, ένα χαρακτηριστικό της γλυπτικής της ιουστινιάνειας περιόδου, το πρωιμότερο παράδειγμα του οποίου θεωρούνται τα λυρόσχημα κιονόκρανα της Βασιλικής Α των Φθιωτιδών Θηβών και τα οποία έχουν χρονολογηθεί μεταξύ 520-530. Συνεπώς μια χρονολόγηση των κιονοκράνων μεταξύ 530 και μέσων 6ου αιώνα θεωρούμε πολύ πιθανή.

[1402] Για τα ανάγλυφα που βρέθηκαν στην Παντάνασσα και προέρχονται από σύνθετα κορινθιακά κιονόκρανα, βλ. Βοκοτόπουλος 1972, σ.96-97, εικ.13. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1977, σ.151-152, πιν.93γ, *ΠΑΕ* 1989, σ.170, πιν. 120 β-γ, *ΠΑΕ* 1992, σ.154, πιν. 63γ, *ΠΑΕ* 1996, σ.213, πιν.85β και 86 και *ΠΑΕ* 1997, σ.168, πιν.96β. Σήμερα μερικά από αυτά εκτίθενται στη Γλυπτοθήκη της Παρηγορήτισσας.

[1403] Βρέθηκε εντός του καθολικού και πιθανότατα επέστεφε έναν από τους κίονές του.

[1404] Σε μερικά εξ αυτών, τα ιωνικά «ωά» του κυματίου ορίζονται από μικρές οπές τρυπανιού.

Α2. ΚΟΡΙΝΘΙΑΖΟΝΤΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ή ΔΙΖΩΝΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΖΟΝΤΑ ή ΚΑΛΥΚΟΣΧΗΜΑ.

Ο όρος καλυκόσχημος[1405] σχετίζεται με τη φόρμα του κιονοκράνου και όχι με τον διάκοσμό του. Τα κιονόκρανα αυτά είναι επίσης γνωστά και ως δίζωνα, αφού συνδυάζουν δύο διαφορετικούς ως προς τον διάκοσμο τύπους. Αντιπροσωπεύεται από ραδινά κιονόκρανα με κωδωνόσχημο ή καλαθόσχημο πυρήνα, που περιβάλλεται από μια σειρά όρθιων οξύληκτων φύλλων καλάμου ή υδροχαρούς φυτού, που συνδυάζεται με μια δεύτερη σειρά φύλλων άκανθας (διαφόρων τύπων) στο κατώτερο τμήμα του. Το σχήμα του καλάθου διευρύνεται προς τα πάνω και απολήγει σε τετράγωνο άβακα, με ευθύπλευρο προφίλ, που κοσμείται συχνά με ταινία ή ταινίες ή και λοξότμητο κυμάτιο. Σπανιότερα τα κιονόκρανα αυτά φέρουν τράχηλο στη βάση τους.
Μικρή παραλλαγή του τύπου αποτελούν τα περγαμηνά, με κοίλα ή στλεγγιδόσχημα φύλλα στο επάνω μέρος τους[1406].

Ο τύπος αυτός προέκυψε από τον συνδυασμό του κανονικού κορινθιακού με δύο παλαιότερους τύπους, ένας τουλάχιστον από τους οποίους υπήρχε ήδη από την αρχαϊκή εποχή[1407].

Ο τύπος του δίζωνου κορινθιακού κιονοκράνου συναντάται για πρώτη φορά στην Αττική και συγκεκριμένα στο Ωρολόγιο του Ανδρονίκου του Κυρρήστου[1408] και έχει μακρά χρήση, η οποία φθάνει έως τα χρόνια της Τουρκοκρατίας[1409]. Αρκετά ανάλογα ανάγλυφα μέλη με διαφορές στις διαστάσεις και την επεξεργασία κυρίως των φύλλων της άκανθας έχουν βρεθεί στη Νικόπολη (αρκετά έχουν επαναχρησιμοποιηθεί στη Βασιλική Β) και

[1405] Ορλάνδος 1954, σ.294κ.ε., Μέντζος 1989, σ.14κ.ε. και Borker 1965, 162κ.ε.

[1406] Στλεγγιδόσχημο κιονόκρανο (σχετικά μικρών διαστάσεων) έχουμε εντοπίσει στο ναό του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη στους Πλησιούς Άρτας (αδημοσίευτο). Βρίσκεται εντοιχισμένο στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού και στο σημείο που εφάπτεται το μεταγενέστερο κτιστό τέμπλο, το οποίο ενσωματώνει ένα μέρος του με αποτέλεσμα να μη είναι ευδιάκριτες σήμερα οι άκανθες που κοσμούν την κατώτερη σειρά. Αν και η χρονολόγησή του παρουσιάζει δυσκολίες, είναι ιδιαίτερα ελκυστική η υπόθεση ότι αυτό μπορεί να προέρχεται από την α΄ φάση του μνημείου.

[1407] Ορλάνδος 1954, σ.295. Παραλλαγή του ιδίου τύπου θεωρώ και τα κιονόκρανα που φέρουν μόνο μια σειρά οξύληκτων φύλων καλάμου. Ανάλογα μέλη έχουμε εντοπίσει σε δεύτερη χρήση στο υστεροβυζαντινό καθολικό του Αγίου Δημητρίου στην Κυψέλη Πρέβεζας, στο κάστρο των Ρωγών (μεταφέρθηκε σε αποθήκη στην Παρηγορήτισσα) και στην Παντάνασσα (μικρό τμήμα).

[1408] Ορλάνδος 1954, σ.294 και Börker 1965, 49, 162.

[1409] Χ.Μπούρας, κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών του βυζαντινού Μουσείου, άλλοτε στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, *ΔΧΑΕ* 1985/86, σ.41, εικ.1 και 74, εικ.74.

χρονολογούνται τη ρωμαϊκή εποχή, καθώς επίσης στην Παρηγορήτισσα, ενσωματωμένα στον ιδιόρυθμο σύστημα στήριξης του τρούλου του ναού[1410].

Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο φαίνεται ότι ο τύπος δεν ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένος και τα κιονόκρανα που έχουν βρεθεί είναι λιγότερα σε σύγκριση με αυτά του ιωνικού και κορινθιακού τύπου. Ανάλογα κιονόκρανα είναι γνωστά από το χριστιανικό Ασκληπιείο στην Αθήνα[1411], τη Μονή Σαγματά[1412] (υλικό σε δεύτερη χρήση), σε τρία κιονόκρανα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών[1413] κ.ά. Ο ίδιος διάκοσμος χρησιμοποιήθηκε και σε επίκρανα παραστάδων. Ενδεικτικά αναφέρουμε ένα επίκρανο στη μονή Δαφνίου[1414] και ένα δεύτερο από τη Λάρισα[1415].

Το πρώτο κιονόκρανο που εξετάζουμε στον κατάλογό μας αριθ.28 προέρχεται από την Παρηγορήτισσα, όπου έχει επαναχρησιμοποιηθεί στο σύστημα στήριξης του τρούλου. Η χρονολόγησή του παρουσιάζει αρκετές δυσκολίες. Με βάση τη μορφή της άκανθας που διαμορφώνει μοτίβα «μάσκας», όμως αρκετά αδύναμα και σχηματοποιημένα, χρονολογήσαμε το κιονόκρανο στα μέσα -β΄ μισό του 6ου αιώνα.

Το δεύτερο μέλος που επίσης εξετάζουμε στον κατάλογό μας με αρίθ.29, βρέθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στη Βασιλική Β στη Νικόπολη και συγκεκριμένα στον αψιδωτό Χώρο Στ, που έχει δεχθεί πολλές μεταγενέστερες επεμβάσεις. Σε μια από τις επεμβάσεις αυτές ο χώρος στεγάστηκε με σταυροθόλια, τα οποία στηρίχτηκαν στο κέντρο σε κίονες με ανάλογα κιονόκρανα. Αν και ο χώρος παραμένει ημιανεσκαμμένος, με αποτέλεσμα να μην διαθέτουμε επαρκή στοιχεία για τη μετατροπή, πιστεύουμε ότι αυτή συνέβει όψιμα, πιθανόν κατά τον 7ο αιώνα.

Δύο άλλα καλυκόσχημα κιονόκρανα από την Παντάνασσα έχουν επίσης χρονολογηθεί την παλαιοχριστιανική εποχή. Αν και φέρουν όλα τα χαρακτηριστικά του τύπου, διαφέρουν αρκετά μεταξύ τους, αλλά και με τα

[1410] Δύο άλλα τμήματα από κιονόκρανα ιδίου τύπου βρέθηκαν στην Κόκκινη εκκλησιά στο Βουργαρέλι της Άρτας, τα οποία μετέφερα σε αποθήκη στην Παρηγορήτισσα.

[1411] Α.Ξυγγόπουλος, Χριστιανικόν Ασκληπιείον, *ΑΕ* 1915, σ.54, εικ.2.

[1412] Βογιατζής 1996-7, σ.316κ.ε., πιν.130α,β.

[1413] Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, σ.49,59 και 67, αριθ.49,51 και 88 αντίστοιχα.

[1414] Déroche 1987, εικ.26 και 41.

[1415] Συθιακάκη 2003, αριθ.79, πιν.25, φωτ.148-150.

προηγούμενα που παρουσιάζουμε. Στο πρώτο[1416] (πιν. 62α) η κάτω ζώνη φέρει οκτώ φύλλα άκανθας, τοποθετημένα σε απόσταση μεταξύ τους, που φύονται απευθείας από τη βάση, χωρίς καμπύλωση. Τα νεύρα των φύλλων λαξεύονται ως δύο απλές παράλληλες γραμμές. Οι πλάγιοι λοβοί των φύλλων αποδίδονται ενιαίοι, δεν διασπώνται σε γλωσσίδες, και λεπτές χαράξεις διαμορφώνουν τα νεύρα τους. Ο κορυφαίος λοβός είναι ριπιδοειδής, χωρίς ιδιαίτερη ανάπτωση και ο άβακας τετράγωνος, χωρίς κάποια επεξεργασία.

Το δεύτερο[1417] κιονόκρανο (πιν.62β,γ) βρέθηκε κοντά στη δυτική πύλη του νάρθηκα του καθολικού της βυζαντινής μονής. Η μια πλευρά του (προφανώς η μη ορατή) παραμένει ημίεργη. Ο κωδωνόσχημος κάλαθος κοσμείται με μια σειρά άκανθες και μια δεύτερη με υδροχαρή λογχόσχημα φύλλα που δεν αποδίδονται προσκολλημένα το ένα δίπλα στο άλλο. Οι οκτώ άκανθες της κάτω σειράς φέρουν στο κέντρο ένα επίπεδο νεύρο, που αποδίδεται άτεχνα, χωρίς πλαστικότητα, με τρεις βαθιές αυλακώσεις που δεν φτάνουν έως τη βάση. Αν και ακολουθούν όλα τα χαρακτηριστικά του τύπου και τα δύο κιονόκρανα πιστεύουμε ότι έχουν πιθανότατα την ίδια εποχή με το καθολικό της μονής Παντάνασσας και θεωρούμε ότι αποτελούν έργα «βυζαντινού κλασσικισμού»[1418]. Σ' αυτό μας οδηγούν οι επίπεδοι ακόσμητοι άβακες, η μορφή των ακανθών, τα άτεχνα νεύρα των φύλλων και οι επίπεδες βάσεις.

Τέλος αξίζει να αναφερθεί ένα μάλλον ημίεργο κιονόκρανο, επίσης ενσωματωμένο στη στήριξη του τρούλου (δεύτερη σειρά κιόνων στη νοτιοδυτική πλευρά) της Παρηγορήτισσας (πιν.62δ). Θεωρούμε ότι πρόκειται για έργο του τέλους του 13ου αιώνα, αφού το ημιλαξευμένο μέρος του παρουσιάζει ομοιότητες με τα κιονόκρανα της ίδιας εποχής που υποβαστάζουν τον «ουρανίσκο» στη στέγη της Παρηγορήτισσας. Πρόκειται για παραδείγματα πειραματισμού καλλιτεχνών του Δεσποτάτου, που αντλούν ιδέες και εκφραστικά μέσα από έργα παλαιότερων εποχών, (χωρίς να αποκλείονται και δυτικότροπες τάσεις), αξιοποιώντας δημιουργικά τα στοιχεία της παράδοσης.

[1416] Διατηρείται σε μέτρια κατάσταση, αφού τρεις από τις γωνίες του άβακα και μέρος της μίας όψης δεν σώζονται Αντιστοιχεί στον κίονα της νότιας στοάς του βυζαντινού καθολικού, όπου και βρίσκεται σήμερα μετά την αναστύλωσή του, βλ. Βοκοτόπουλος 1977, σ.160κ.ε.

[1417] Βοκοτόπουλος 1977α, σ.160κ.ε.

[1418] Για τα κορινθιάζοντα κιονόκρανα από το ίδιο μνημείο, που επίσης έχουμε χαρακτηρίσει ως έργα βυζαντινού κλασικισμού, βλ. στη σ.239κ.ε.

Α3. ΔΙΖΩΝΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

Πρόκειται για έναν γνωστό τύπο που αριθμεί εξαιρετικά παραδείγματα. Αποτελείται από μια στεφάνη κάτω από τον άβακα με ανάγλυφες προτομές ζώων ή πτηνών[1419] ή σε συνδυασμό των δύο[1420]. Ακολουθεί μια δεύτερη στεφάνη με ακανθόφυλλα τύπου «μάσκας» ή με «πριονωτά» φύλλα (πιν.Vγ) και σπανιότερα τύπου «πεταλούδας». Από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα κιονόκρανα στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη[1421], καθώς και αυτά στο ναό του Αγίου Μάρκου στη Βενετία[1422].

Στην περιοχή που εξετάζουμε ο τύπος των δίζωνων κιονοκράνων εκπροσωπείται από ένα δίζωνο κιονόκρανο[1423] (αριθ.33), που εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Νικόπολης. Αν και η κατάσταση διατήρησής του δεν είναι καλή, ωστόσο είναι εμφανής η άριστη επεξεργασία του αναγλύφου. Έφερε μια στεφάνη πάνω με πτηνά, που σήμερα έχουν στο μεγαλύτερο μέρος τους απολαξευθεί, και μια δεύτερη στεφάνη διακοσμημένη με φύλλα άκανθας του τύπου «πεταλούδα». Πρόκειται για μια μάλλον σπάνια παραλλαγή που δεν συνανατάται από όσο γνωρίζω στα γνωστά παραδείγματα που συνήθως φέρουν άκανθες πριονωτές[1424]. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι οι άκανθες αυτές διαφέρουν από τις ανάλογες άκανθες που κοσμούν τα κιονόκρανα της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα (αριθ.19-22), αφού τεχνική εκτέλεσή τους είναι διαφορετική.

Το κιονόκρανο είναι άγνωστο από που προέρχεται. Ο διάκοσμός του είναι εξαιρετικά επιμελημένος, η λάξευσή του άριστη και θα πρέπει να προέρχεται από ένα ιδιαίτερο κτίριο, που υπήρχε πιθανότατα στη Νικόπολη. Θεωρούμε αρκετά πιθανό ότι πρόκειται για το ίδιο κιονόκρανο με αυτό που

[1419] Kramer 1968. F.W.Deichmann, Zu einigen Spätantiken Figuralkapitellen, *ΔΧΑΕ* (1964/65), περ.Δ, τομ.Δ, Αθήνα 1966, σ.71κ.ε.

[1420] Kautzsch 1936, σ.152 κ.ε., πίν.30-32. και Ορλάνδος 1954, σ.303κ.ε., ο οποίος αναφέρεται στην ανατολική προέλευση του τύπου. Για τα δίζωνα κιονόκρανα βλ. επίσης Sodini 1980, σ.50κ.ε. και Παναγιωτίδη 1970-72, σ.82κ.ε.

[1421] Ορλάνδος 1954, εικ.255 και 263.

[1422] Kramer, Peschlow 1981, βλ. ενδεικτικά τα αριθ.273, 315, 343, 435, 452.

[1423] Εκτενέστερα βλ. στη σ.374κ.ε.

[1424] Πρβλ. το δίζωνο κιονόκρανο στον Άγιο Μάρκο στη Βενετία, στο πάνω μέρος του οποίου υπάρχουν έξεργα πτηνά και στην κάτω στεφάνη άκανθες πριονωτές, βλ. Kramer, Peschlow 1981, αρ.273, σ.70. Επίσης δίζωνα κιονόκρανα από την Κωνσταντινούπολη, χωρίς όμως άκανθες του τύπου «πεταλούδα» βλ. Firatli 1990, πιν.362-364b.

δημοσιεύει ο Αν. Ορλάνδος[1425] (πιν.61η), το οποίο χαρακτηρίζει ως *δίζωνο μετ' αἐτῶν ἐπὶ δικαζομένων φύλλων ἀκάνθης*. Αν δεν πρόκειται για το ίδιο ανάγλυφο μέλος, τότε πιθανολογούμε την ύπαρξη και άλλων κιονοκράνων ιδίου τύπου στη Νικόπολη.

Παραλλαγή του τύπου των δίζωνων κιονοκράνων αποτελούν τα κιονόκρανα στα οποία η κάτω στεφάνη κοσμείται με «κάνιστρο» (πιν.Νδ-ζ), δηλαδή διάτρητο πλέγμα από ανάγλυφες ταινίες. Η παραλλαγή αυτή αντιπροσωπεύεται στην περιοχή μας από δύο τμήματα παρόμοιων κιονοκράνων που προέρχονται από τη Νικόπολη. Από το διάκοσμό τους διατηρούνται ατελώς αποδοσμένα μικρά πτηνά, με σφαιρικό σώμα (πιθανότατα περιστέρια), τα οποία υποβαστάζουν τις γωνίες του καμπυλούμενου άβακα, που κοσμείται με τρεις ταινίες και προεξέχον κομβόσχημο στοιχείο στο κέντρο.

Η μορφή των κιονοκράνων αυτών μας είναι γνωστή από μια παλαιά φωτογραφία του Μουσείου Μπενάκη, όπου εικονίζεται ένα παρόμοιο κιονόκρανο προερχόμενο από τη Βασιλική Αλκίσωνος. Το κιονόκρανο σήμερα αγνοείται. Το κάνιστρο δεν αποδίδεται και η επιφάνεια του μέλους στο κάτω μέρος φαίνεται ότι είναι ακατέργαστη, δεν αποκλείεται όμως η διάτρητη επιφάνειά του με το διάκοσμο των πλεκτών ταινιών να έχει καταστραφεί.

Ο συγκεκριμένος τύπος κιονοκράνου με κάνιστρο είναι αρκετά γνωστός[1426], με παραδείγματα από ναούς της Κωνσταντινούπολης[1427] (πιν.Νδ), της Ιταλίας (πιν.Νστ) (ιδιαίτερα στον Άγιο Μάρκο στη Βενετία[1428]) , την Αίγυπτο (πιν.Νζ), αλλά και άλλους ναούς του ελλαδικού χώρου[1429] (πιν.Νε).

Τα τμήματα των ανάλογων μελών που περιλαμβάνονται στον κατάλογό μας προέρχονται από τον κυρίως ναό και συγκεκριμένα από το ιερό Βήμα της Βασιλικής Β'[1430]. Τα σωζώμενα τμήματα είναι μικρά και δεν γνωρίζουμε το

[1425] Ορλάνδος 1954, σ.305, εικ.257.

[1426] Ορλάνδος 1954, σ.311-12.

[1427] Από τα καλύτερα σωζόμενα δείγματα του τύπου είναι ένα κιονόκρανο στη νοτιοανατολική είσοδο του ναού της Αγίας Σοφίας και ένα δεύτερο στο Μουσείο Καίρου, βλ. Kautzsch 1936, πιν.32, αριθ.522 και 523.

[1428] Αρκετά κιονόκρανα του τύπου αυτού βρίσκονται σε β' χρήση στο ναό, βλ. Kramer, Peschlow 1981, αριθ.172, σ.54 και αριθ.435, σ.102.

[1429] Βλ. ανάλογα κιονόκρανα από τη Βασιλική Αλυκής Θάσου, Sodini, Kolokotsas 1984, II, πιν.15a, e, f, πιν.16 και 17 και εικ. 42, όπου χάρτης με τις θέσεις ανάλογων κιονοκράνων από την Κωνσταντινούπολη, τη Μ.Ασία, κ.ά Μικρή παραλλαγή του ίδιου τύπου αποτελεί ένα κιονόκρανο από την Κρήτη, βλ. Pallas 1977, σ.245, εικ.171.

[1430] Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.645.

διάκοσμο του κάτω μέρους[1431] και συνεπώς δύσκολο να χρονολογηθούν. Παλαιότερα είχαμε διατυπώσει την άποψη ότι πιθανότατα προέρχονταν από το τέμπλο, τα είχαμε δε συσχετίσει με τις εργασίες που έγιναν εκεί από τον επίσκοπο Δουμέτιο Β΄ και κατά συνέπεια τα είχαμε χρονολογήσει στα μέσα ή στο β΄ μισό του 6ου αιώνα. Καλύτερη παρατήρηση όμως έδειξε ότι το τέμπλο του ναού ήταν χαμηλό, τα τμήματα των σωζώμενων πεσσίσκων του καταλήγουν σε επίμηλα και συνεπώς τα κιονόκρανα αυτά δεν είναι δυνατόν να προέρχονται από εκεί. Ανεξάρτητα πάντως από τη θέση που είχαν στο ναό, που παραμένει άγνωστη, η σχηματοποίηση που παρουσιάζουν στην απόδοση του πτερώματος των πτηνών συνηγορεί σε μια όψιμη χρονολόγησή τους στα μέσα ή στο β΄ μισό του 6ου αιώνα. Τέλος, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι κατά την ανασκαφή της Βασιλικής Α βρέθηκε επίσης τμήμα από το σώμα πτηνού[1432], που πιθανόν προερχόταν από δίζωνο κιονόκρανο.

Α4. ΙΩΝΙΚΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

Πρόκειται για έναν αντιπροσωπευτικό τύπο του ιωνικού κιονοκράνου της παλαιοχριστιανικής περιόδου[1433], αν και τα ανάλογα μέλη που εξετάζουμε στον κατάλογό μας δεν παρουσιάζουν την εξέλιξη ή και τον εκφυλισμό στη φόρμα τους, καθώς και τον πλούσιο διάκοσμο αυτών που συνανατάμε σε άλλες περιοχές.

[1431] Εκτός από κάνιστρο θα μπορούσε το κιονόκρανο να φέρει και άλλου είδους άκανθες, όπως π.χ. τύπου πεταλούδα, πριονωτές κ.ά.

[1432] Πρόκειται για το ΝΙΚ.Α38. Σώζεται το σφαιρικό σώμα, στο οποίο διακρίνονται ανάγλυφα τα φτερά και τα πόδια, καθώς και ένα μέρος της ουράς. Το κεφάλι ήταν πιθανότατα πρόσθετο, αφού σώζεται μικρή οπή για την υποδοχή του ύψος: 0,16μ, διάμετρος: 0,14μ, πλάτος: 0,12μ. Η τεκτονική ενίσχυση στο πίσω μέρος του ενισχύει την άποψη ότι προέρχεται από δίζωνο κιονόκρανο.

[1433] Γενικότερα για τον τύπο βλ. Vemi 1989. Η Βέμη εκτός από τη λεπτομερή συγκέντρωση ανάλογου υλικού από τον ελλαδικό χώρο επιχείρησε και μια τυπολογική κατάταξή του. Επίσης βλ. Kautzsch 1934, σ.105-182, Ορλάνδος 1954, σ.315κ.ε., Yegül 1974, σ.265κ.ε., Betsch 1977, σ.59κ.ε. και Sodini 1980, σ.64κ.ε., ο οποίος διατύπωσε την άποψη ότι το ιωνικό με συμφυές επίθημα κιονόκρανο πιθανότατα δημιουργήθηκε αρχικά στον Ελλαδικό χώρο. Επίσης βλ. Τσούμη, Μπακιρτζή 1980, σ.221κ.ε. Zollt 1994, σ.320-322 και 357κ.ε, όπου αναλυτική παρουσίαση των παλαιοχριστιανικών ιωνικών με επίθημα κιονοκράνων από την Κωνσταντινούπολη. Ο Zolt ασχολείται ιδιαίτερα με την τυπολογία και εξέλιξη του τύπου αυτού. Επίσης βλ. Συθιακάκη 2002, Α, σ.251κ.ε. και η ίδια 2006, σ.649κ.ε.

Αρχικά το επίθημα ήταν λαξευμένο χωριστά, και εδράζονταν στο ιωνικό κιονόκρανο[1434], αργότερα όμως αποδόθηκαν ενιαία, πράγμα σχετικά εύκολο από κατασκευαστική άποψη, αφού μπορούσε να λαξευθεί από το ίδιο κομμάτι μαρμάρου. Οι δύο τύποι πάντως -με συμφυές ή ξεχωριστό επίθημα- συνυπήρχαν στην παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική για μεγάλο διάστημα[1435].

Το κιονόκρανο και το επίθημα ήταν αρχικά σχεδόν ισοϋψή. Αργότερα, γύρω στα τέλη του 5ου αιώνα και μετά, το επίθημα γίνεται πιο ογκώδες σε βάρος του ιωνικού τμήματος, το οποίο ιδιαίτερα τον 6ο αιώνα μικραίνει σταδιακά και χάνει την αυτοτέλειά του. Με την πάροδο του χρόνου αντί τριών «ωών» στον εχίνο συνήθως λαξεύεται μόνον ένα και συνοδεύεται από τρίφυλλο ή ημιανθέμιο.

Στη δημιουργία του τύπου αυτού που προέκυψε από τη συνένωση του ιωνικού κιονοκράνου και του επιθήματος (με μορφή ανεστραμμένης κόλουρης πυραμίδας[1436]) συνετέλεσε η αλλαγή που έγινε στα στοιχεία στήριξης των κτιρίων και συγκεκριμένα η αντικατάσταση των ευθύγραμμων επιστυλίων από

[1434] Ιωνικά κιονόκρανα με χωριστό επίθημα είχαν οι κιονοστοιχίες της Βασιλικής της Αγίας Σοφίας στο Μύτικα Ακαρνανίας. Στη Βασιλική Β στη Νικόπολη βρέθηκαν πολλά ιωνικά κιονόκρανα, όχι όμως και αντίστοιχα επιθήματα. Από όσο τουλάχιστον γνωρίζω έχει βρεθεί μόνον ένα (ΑΛ/3962), ύψους 0,17μ. και με μ.σ.διαστάσεις πάνω επιφάνειας 0,73x0,53μ. Πολλά ρωμαϊκά ιωνικά κιονόκρανα με πρωτότυπο διάκοσμο, σε δεύτερη χρήση, βρέθηκαν στη Στοά-Δρόμο δυτικά της ίδιας βασιλικής. Παράλληλα βρέθηκαν και άλλα απλούστερα παλαιοχριστιανικής εποχής, σύγχρονα της Στοάς. Πρόκειται για μαρμάρινα μέλη και μέλη από ασβεστόλιθο, τα περισσότερα χωρίς διάκοσμο στον εχίνο, λαξευμένες έλικες με ρηχό κανάλι και έντονα διαγραφόμενες σπείρες. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει για λόγους πρακτικούς τα ιωνικά με χωριστό επίθημα κιονόκρανα δεν περιλαμβάνονται στη μελέτη μας. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης τα ιωνικά κιονόκρανα, πιθανότατα τα περισσότερα ρωμαϊκά, που έχουν χρησιμοποιηθεί ως βάσεις των κάθετα τοποθετημένων κιόνων στον κυρίως ναό της Παρηγορήτισσας. Εξίσου σημαντικά είναι και τα κιονόκρανα που έχουν επαναχρησιμοποιηθεί στο μεσοβυζαντινό καθολικό της μονής του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη στους Πλησιούς της Άρτας. Μεταξύ τους υπάρχει και ένα ιωνικό μέλος (πιν.58γ) που πιστεύουμε ότι είναι όψιμο έργο, παρά το γεγονός ότι φέρει μεγάλους έλικες (πιθανότατα πρόκειται για αρχαϊσμό).

[1435] Όπως έχουμε προαναφέρει κοντινότερα παραδείγματα ιωνικών με χωριστό επίθημα αποτελούν τα κιονόκρανα του κυρίως ναού της Βασιλικής Β στη Νικόπολη και αυτά του ναού της Αγίας Σοφίας στο Μύτικα Ακαρνανίας, βλ. αντίστοιχα Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.638κ.ε. και Βοκοτόπουλος 1972, σ.112, πιν.86β, 89α,δ

[1436] Είχε ήδη από τους όψιμους ρωμαϊκούς ή πρώιμους χριστιανικούς χρόνους παρεμβληθεί μεταξύ κιονοκράνου και ανωδομής του αρχιτεκτονήματος, για την καλύτερη στήριξή του. Γενικότερα για τα επιθήματα βλ. παρακάτω στη σ.266κ.ε.

τόξα. Η λύση που δόθηκε με την παρεμβολή του επιθήματος διευκόλυνε τη μετάβαση αυτή.

Η εμφάνιση του τύπου αυτού δεν μπορεί να καθοριστεί με ακρίβεια, γενικά όμως τοποθετείται περίπου στα τέλη του 4ου αιώνα[1437]. Από τα πρωιμότερα παραδείγματα του τύπου θεωρείτο έως πρόσφατα το κιονόκρανο από τη Σκριπού της Βοιωτίας (πιν.VIα), που σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη χρονολογείται στα τέλη του 4ου αιώνα ή γύρω στο 400[1438], το οποίο όμως αναχρονολογήθηκε από τη Συθιακάκη στο β΄ μισό του 6ου αιώνα[1439]. Εξίσου πρώιμα χρονολογήθηκαν δύο κιονόκρανα από το ναό του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά Βοιωτίας[1440], τρία κιονόκρανα από τη Βασιλική της Επιδαύρου[1441] κ.ά., τα οποία παρουσιάζουν μια αρχαίζουσα μορφή και βαριές αναλογίες.

Ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα συναντώνται στην Κωνσταντινούπολη[1442] (πιν.VIζ,η), τη Μ.Ασία[1443], τη Β.Αφρική και τη Βαλκανική. Αντίθετα περιορισμένα είναι τα ανάλογα παραδείγματα από την Ιταλική χερσόνησο. Στον ελλαδικό χώρο χαρακτηριστικά είναι τα ανάλογα κιονόκρανα, με τον ωραίο αναγλυφο διάκοσμο, στην Αχειροποίητο[1444] (πιν.VIγ), στη Βασιλική του Αγίου Λεωνίδη στο Λέχαιο[1445] (πιν.VIβ), στην Αγία Σοφία στη Θεσσαλονίκη[1446] κ.ά.

[1437] Yegül 1974, σ.267.

[1438] Kautzsch 1936, αριθ. 535, 166, 33, που πρώτος το χρονολόγησε πρώιμα και τη χρονολόγηση αυτή δέχθηκαν και οι περισσότεροι μελετητές. Επίσης Vemi 1989, σ.89κ.ε., αριθ.17, πίν.6,7 (τελευταίο τέταρτο 4ου αιώνα).

[1439] Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2006, σ.1131κ.ε., όπου επενεξετάζεται επίσης η άποψη της ελλαδικής καταγωγής του ιωνικού κιονοκράνου με επίθημα. Επίσης για τη χρονολόγηση του κιονοκράνου στο β΄μισό του 6ου βλ. Συθιακάκη 2002, Α, σ.318 κ.ε.

[1440] Vemi 1989, σ.91, αριθ.19, 29, πίν.8.

[1441] Vemi 1989, σ.108-109, αριθ.62-64, πίν.22, 23, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Η Βέμη τα χρονολογεί στο πρώτο τέταρτο του 5ου αι.

[1442] Η Βασιλική του Στουδίου είναι το πρώτο γνωστό κτίριο με κιονόκρανα του τύπου αυτού. Αν η χρονολόγηση του ναού στα 453 είναι σωστή τότε παρατηρούμε ότι ήδη την εποχή αυτή ο τύπος αυτός εμφανίζεται μορφολογικά ολοκληρωμένος.

[1443] Yegül 1974, σ.265κ.ε., όπου παρουσιάζει ανάλογα κιονόκρανα από τις Σάρδεις, με ωραίο διάκοσμο στο ιωνικό τμήμα και το επίθημα.

[1444] Vemi 1989, σ.18κ.ε. και 131κ.ε., πίν.41 και Συθιακάκη 2002, Α, σ.274κ.ε.

[1445] Γενικά βλ. Πάλλας 1958, πίν.100. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1959, πίν.114β, *ΠΑΕ* 1960, πίν.129β, *ΠΑΕ* 1965, σ.161κ.ε. Ο Πάλλας χρονολογεί το μνημείο γύρω στο 470 ή λίγο μετά. Αντίθετα η Βέμη χρονολογεί τα κιονόκρανα στο α΄ μισό 6ου αιώνα, βλ. Vemi 1989, σ.100κ.ε.

[1446] Θεοχαρίδου 1994, σ.150κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Τα κιονόκρανα της Αγίας Σοφίας έχουν χρονολογηθεί κατά καιρούς από τον 5ο έως τον 6ο αιώνα. Για τη χρονολόγησή τους

Τα περισσότερα πάντως κιονόκρανα του τύπου αυτού, που χρονολογούνται πρώιμα (τέλη 4ου-αρχές 5ου αιώνα), σύμφωνα με τις μέχρι σήμερα αποδεκτές χρονολογήσεις, βρίσκονται στον ελλαδικό χώρο, γεγονός που οδήγησε στην άποψη ότι αυτός αποτελεί δημιουργία των ελλαδικών εργαστηρίων γλυπτικής (πιθανόν της Αττικής-Βοιωτίας)[1447] και αργότερα ο ίδιος τύπος εισήχθη στην Κωνσταντινούπολη, όπου συναντάται για πρώτη φορά στη Βασιλική του Στουδίου[1448], γύρω στο 453 και αργότερα στο ναό Αγίων Σέργιου και Βάκχου (527-536)[1449]. Κατ'άλλους ο τύπος δημιουργήθηκε στην Κωνσταντινούπολη την εποχή του Θεοδοσίου Β'[1450]. Η απουσία πρώιμα χρονολογημένων κιονοκράνων με επίθημα από την πρωτεύουσα δεν σημαίνει ότι ο τύπος επινοήθηκε εκτός της Κωνσταντινούπολης, αφού κανένας από τους πολυάριθμους ναούς του 4ου–5ου αιώνα δεν έχει σωθεί[1451].

Κατά τη διάρκεια του 5ου-6ου αιώνα το ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα διαδόθηκε ευρύτατα και γνώρισε πολλές παραλλαγές τόσο στη φόρμα, όσο και στο διάκοσμο. Κατά τη Βέμη η χρήση του ιωνικού κιονοκράνου με συμφυές επίθημα συνεχίστηκε έως την εποχή των Μακεδόνων αυτοκρατόρων και αναφέρει ως παράδειγμα τα κιονόκρανα από το ναό του Αγίου Νικολάου Μεσοποτάμου (νότιος Αλβανία)[1452] (πιν.63δ,ε), τα οποία θεωρεί ότι προέρχονται από ένα μεσοβυζαντινό ναό που προϋπήρχε εκεί, για τη χρονολόγηση των οποίων διατυπώνουμε παρακάτω την άποψή μας[1453].

Στον κατάλογο μας περιλαμβάνονται μερικά από τα σημαντικότερα κιονόκρανα του τύπου αυτού που εντοπίσαμε στην περιοχή της επαρχίας

τη μεσοβυζαντινή εποχή και συγκεκριμένα στο β΄μισό του 8ου αιώνα, βλ. Μέντζος 2001, σ.325κ.ε.

[1447] Sodini 1980, σ.64κ.ε. και Vemi 1989, σ.215.

[1448] Zollt 1994, σ.243κ.ε., αριθ.1-3, σ.9-10, πίν.1-2.

[1449] Πρόκειται για τα κιονόκρανα των υπερώων βλ. Zollt 1994, σ.250κ.ε., αριθ.26, σ.20, πίν.9, τα οποία ανήκουν στη παραλλαγή με διαγώνιες έλικες.

[1450] Betsch 1977, σ.240

[1451] Παράδειγμα πρώιμων ιωνικών με συμφυές επίθημα κιονοκράνων που συνδέονται με την Κωνσταντινούπολη είναι αυτά του ναού του Αγίου Ιωάννη Ευαγγελιστή στη Ραβέννα, που χρονολογείται μεταξύ 426-430, γεγονός που μεταθέτει την εμφάνιση του τύπου πριν την εποχή αυτή, βλ. Συθιακάκη 2006, σ.1142.

[1452] Vemi 1989, σ.3,σημ.7. Για την επιβίωση του τύπου και κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο βλ. Συθιακάκη 2002, τομ.ΙΙ, σ.256κ.ε.

[1453] Βλ. στη σ.263κ.ε.

Epirus Vetus[1454]. Τα περισσότερα προέρχονται από τη Νικόπολη και συγκεκριμένα από τη Βασιλική Β (αίθριο, προσκτίσματα, στοά κ. ά.), (αριθ.32-38, 46-52), τη Λευκάδα (αριθ.39), το ναό του Ταξιάρχη κοντά στη μονή Ζαλόγγου (αριθ.42), την Κορωνησία (αριθ.44), τις βασιλικές στη νησίδα Κέφαλος στον Αμβρακικό κόλπο (αριθ.40), στο ναό του Αγίου Δημητρίου του Κατσούρη[1455] στους Πλησιούς Άρτας (αριθ.43), και το Βαπτιστήριο του Βουθρωτού (αριθ.45). Τα περισσότερα συνδέονται με συγκεκριμένα μνημεία και μόνο για τα κιονόκρανα από τον ναό του Ταξιάρχη της μονής Ζαλόγγου[1456] και από το Σπανοχώρι Σφακιωτών Λευκάδας[1457] παραμένει άγνωστη η αρχική προέλευσή τους. Το ίδιο ισχύει και για το κιονόκρανο (αριθ.41), που βρέθηκε σε ανασκαφή στο Λαδοχώρι Θεσπρωτίας, που αποτελεί επίσης ένα ενδιαφέρον παράδειγμα, δεδομένου ότι δεν διαθέτουμε άλλα αρχιτεκτονικά μέλη από τον παλαιοχριστιανικό οικισμό.

Στα κιονόκρανα που παρουσιάζονται στον κατάλογό μας, όσον αφορά τη φόρμα τους, αναγνωρίζουμε δύο κύριους τύπους.

Α τύπος: Πρόκειται για απλοποιημένα ιωνικά κιονόκρανα[1458] με συμφυές επίθημα (θεωρείται ως ένα από τα τελευταία στάδια τυποποίησής του), στα οποία τα προσκεφάλαια του ιωνικού μέρους εξέχουν ελαφρά των πλαγίων πλευρών του επιθήματος. Οι έλικες είναι συμπιεσμένοι (λιγότερο ή περισσότερο) και γενικά ο όγκος του ιωνικού μέρους καλύπτει το ένα τρίτο ή και λιγότερο του συνολικού ύψους. Η αύλακα ή η ταινία που ένωνε τους έλικες και έστεφε τον εχίνο δεν υπάρχει, ενώ οι σπείρες σε αρκετά δεν δηλώνονται. Ο

[1454] Τμήματα ιωνικών κιονοκράνων βρέθηκαν και στη Βασιλική στην Παλαιόπολη της Κέρκυρας. Είναι άγνωστο αν συνυπήρχαν με τα διακοσμημένα με φύλλα καλάμου επίκρανα, βλ. *ΠΑΕ* 1955, σ.188.

[1455] Εκτός των ιωνικών με συμφυές κιονόκρανο, στο μεσοβυζαντινό ναό υπάρχουν και ιωνικά κιονόκρανα με χωριστό επίθημα, που πιθανολογούμε ότι προέρχονται από την παλαιότερη βασιλική που υπήρχε στον ίδιο χώρο. Αν η υπόθεσή μας ευσταθεί τότε στο ναό συνυπήρχαν και οι δύο τύποι των κιονοκράνων.

[1456] Από όσο γνωρίζω δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα λείψανα κτιρίων της εποχής που εξετάζουμε στη γειτονική Κασσιώπη.

[1457] Κατά την Δημητρακοπούλου το κιονόκρανο, όπως και άλλα ανάγλυφα μέλη της ίδιας εποχής που εντόπισε στο ναό της Παναγίας, δεν αποκλείεται να προέρχονται από μια βασιλική που προϋπήρχε στην ίδια θέση, βλ. Δημητρακοπούλου 2006, σ.11κ.ε.

[1458] Πρόκειται για την κατηγορία ΙΙΙ της Βέμη, με διάφορες υποκατηγορίες με βάση τον τρόπο διαμόρφωσης του εχίνου, βλ. Vemi 1987, σ.17κ.ε., κεφ. 2.2.2. Η κατηγορία αυτή, σύμφωνα με την ίδια σχετίζεται με μαζικότερη παραγωγή και φθηνή σχετικά κατασκευή και για το λόγο αυτό απλοποιείται το ιωνικό μέρος του κιονοκράνου.

εκίνος σε μερικά κιονόκρανα της κατηγορίας αυτής έχει τη μορφή κόλουρου κώνου ή είναι επίπεδος. Τέλος το επίθημα έχει γενικά λοξότμητες πλευρές. Διαφοροποιούνται τα κιονόκρανα με αριθ.48, 49 από τη Βασιλική Β στη Νικόπολη, το επίθημα των οποίων έχει μορφή σχεδόν κύβου. Στα κιονόκρανα αυτά το ιωνικό μέρος είναι εντελώς σχηματοποιημένο και έχει σχεδόν εξαφανιστεί. Η σμίκρυνση αυτή παρατηρείται και σε ένα κιονόκρανο στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη (πιν.VIθ).

Β τύπος: Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα κιονόκρανα από τη Βασιλική Α΄. Πρόκειται για τον τύπο με γωνιακούς έλικες[1459].

Στον **τύπο Α** εντάσσονται τα κιονόκρανα αριθ.32-38, που προέρχονται από το περιστύλιο του μικρού αιθρίου των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων (πιν.63α) της Βασιλικής Β στη Νικόπολη, ενώ το αριθ.35 πιθανότατα έστεφε έναν από τους κίονες του τρίβηλου ανοίγματος του Χώρου 5 των προσκτισμάτων της ίδιας βασιλικής (πιν.51). Τα κιονόκρανα της ομάδας αυτής έχουν διακοσμημένο επίθημα με μεγάλο ανισοσκελή σταυρό[1460], τα προσκεφάλαια φέρουν δέσμη υδροχαρών φύλλων και ο εκίνος ιωνικό «ωό» ή αντίνωτα τρίφυλλα[1461].

Την ίδια φόρμα (αλλά με μικρές διαφορές ως προς τις διαστάσεις) έχουν και τα κιονόκρανα με αριθ. 36-38, επίσης από την ίδια βασιλική και από το ίδιο περιστύλιο. Είναι τελείως απλά (πιθανόν ημιτελή), με μοναδικό διακοσμητικό στοιχείο έναν ανισοσκελή σταυρό στην όψη του επιθήματος[1462]. Οι επιφάνειες των κιονοκράνων είναι αδρά λαξευμένες και στην κάτω κυκλική επιφάνεια τους φέρουν εγχάρακτα τα κεφαλαία γράμματα Α, Β, Γ (τεκτονικά σήματα)[1463], που διευκόλυναν την τοποθέτησή τους στους αντίστοιχους κίονες.

[1459] Η Βέμη ενσωματώνει τον τύπο αυτό και τον τύπο των κιονοκράνων με έλικες τοποθετημένους στις διαγωνίους (π.χ κιονόκρανα υπερώων ναού Αγίων Σεργίου και Βάκχου).

[1460] Αξίζει να αναφερθεί ότι τμήμα ανάλογου κιονοκράνου βρέθηκε κατά την ανασκαφή της μεσοβυζαντινής βασιλικής στο Βαλσαμάρι Φωτικής (αδημοσίευτο).

[1461] Ανάλογα κιονόκρανα έχουν επίσης βρεθεί κατά την ανασκαφή βασιλικής στην Έδεσσα, που χρονολογήθηκε στο α΄ μισό του 6ου αιώνα, βλ. Μ.Μιχαηλίδη, Παλαιοχριστιανική Έδεσσα, *ΑΔ* 23(1968), *Μελέται*, σ.214κ.ε., πιν.94 α,β.

[1462] Απλοποίηση του διακόσμου παρατηρείται και σε ένα κιονόκρανο του ιδίου τύπου στην Αχειροποίητο, που χρονολογήθηκε στο β΄μισό του 5ου αι., βλ. Vemi 1989, αριθ.123α,β, σ.131, πιν.41

[1463] Για τα τεκτονικά σήματα βλ. Sodini 1989, σ.168, όπου και άλλη σχετική βιβλιογραφία και Barsanti, Guiglia 2010, σ.113κ.ε.

Κατά την επικρατέστερη άποψη τα τεκτονικά σήματα σχετίζονται με τα εργαστήρια παραγωγής ανάλογων αρχιτεκτονικών μελών της Κωνσταντινούπολης ή κάποιου άλλου κέντρου της Μεσογείου. Έργα ενός τέτοιου κέντρου θα πρέπει να είναι τα κιονόκρανα του περιστυλίου του μικρού αιθρίου της Βασιλικής Β[1464].

Χρονολογήσαμε τα κιονόκρανα αυτά στις αρχές του 6ου αιώνα και πριν το 516 (έτος θανάτου του επισκόπου Αλκίσωνα), γιατί θεωρούμε ότι η επισκευή του μικρού αιθρίου έγινε από τον προαναφερθέντα επίσκοπο[1465].

Πιθανότατα ίδιου τύπου (με ακόσμητο εχίνο, προσκεφάλαια κ.ά.) ήταν και το κιονόκρανο που στέφει τον κίονα που σε δεύτερη χρήση βρίσκεται εν μέρει εντοιχισμένο στο βόρειο τοίχο του ναού Αγίου Δημητρίου Κατσούρη[1466] (πιν.58ε). Η κατάστασή του σήμερα δεν μας επιτρέπει περισσότερες παρατηρήσεις. Ανάλογα πάντως κιονόκρανα συναντάμε πανομοιότυπα στη Θεσσαλονίκη (συλλογή Ροτόντας)[1467], στη βασιλική που βρέθηκε στην Κορομηλιά του Ν.Κιλκίς[1468], στο Ν.Λάρισας[1469], στο Μουσείο Αλμυρού Βόλου[1470], στην Αλική Θάσου[1471] (πιν. VIε), στους Φιλίππους[1472] (πιν. VIστ) κ.ά.

Διάκοσμο με ιωνικό «ωό» φέρει και άλλο ένα ανάλογο κιονόκρανο (αριθ.40) από τη βασιλική στη νησίδα Κέφαλος, του Αμβρακικού, ενώ αντίνωτα τρίφυλλα σχηματοποιημένα κοσμούν το κιονόκρανο (αριθ.39) από τη Λευκάδα[1473], η φόρμα του οποίου είναι βαριά και με λάξευση δηλώνεται η

1464 Για το μικρό περιστύλιο βλ. Παπαδοπούλου 2007, σ.620-621.

1465 Επιγραφή στο ψηφιδωτό δάπεδο του Χώρου Γ στα νότια της βασιλικής αναφέρει ότι ο Αλκίσων «*ἔκτισε ἐκ θεμελίων τὸ πᾶν ἔργον*». Θεωρώ απίθανο η επιγραφή να αναφέρεται μόνο στο Χώρο Γ και πιστεύω ότι υπονοούνται και άλλες εργασίες που έγιναν την ίδια εποχή στη βασιλική.

1466 Σήμερα το κιονόκρανο αυτό είναι εξαιρετικά μαυρισμένο εξ αιτίας της αιθάλης που καλύπτει γενικά τις τοιχογραφίες του ναού. Το επίθημα έχει περιοριστεί ως προς τις διαστάσεις του προκειμένου να προσαρμόσει στη νέα θέση του. Οι έλικες του ιωνικού τμήματος είναι αποθραυσμένες.

1467 Τσιούμη, Μπακιρτζή 1980, αριθ.27, 28, 29, σ.235, πίν.8β, 8γ και 8δ και Vemi 1989, αριθ.150, 151, 152, σ.142κ.ε., πίν.47 και 48.

1468 Δ.Μακρόπουλος, Π.Καψουδάς, Κορομηλιά νομού Κιλκίς 2003-2004: ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 18 (2004), σ. 85-94

1469 Συθιακάκη 2002, Α, σ.358, αρ.51, 52, 53, πίν.17, φωτ.97-100.

1470 Συθιακάκη 2002, Β, σ.62, αρ. 58, πίν.18, φωτ.107.

1471 Sodini, Kolokotsas 1984, II, πίν.1d, e και 27a, b.

1472 Sodini 1980, σ.66, εικ.18.

1473 Δημητρακοπούλου 2006, σ.13κ.ε. και η ίδια 2009, σ.6κ.ε.

πλίνθος «έδρασης» του επιθήματος (αρχαΐζον στοιχείο). Παρόλα αυτά η απλοποιημένη λάξευση του αναγλύφου και το ογκώδες του σχήματος παραπέμπουν σε έργο τοπικής παραγωγής, το οποίο πιστεύουμε ότι θα πρέπει να χρονολογηθεί όψιμα στα τέλη του 6ου–αρχές του 7ου αιώνα.

Η ακριβής προέλευση του τελευταίου κιονοκράνου δεν είναι μέχρι στιγμής γνωστή, γεγονός που δυσκολεύει ιδιαίτερα τη χρονολόγησή του. Το ίδιο ισχύει και για το κιονόκρανο (αριθ.42) που εντοπίσαμε στο ναό Ταξιαρχών, σε μικρή απόσταση από τη μονή Αγίου Δημητρίου Ζαλόγγου στην Πρέβεζα. Το κιονόκρανο, που χρησιμοποιείται σήμερα ως αγία τράπεζα του μικρού ναού, διαφέρει αισθητά από τα προηγούμενα, αφού το ιωνικό μέρος είναι εξαιρετικά συμπιεσμένο[1474], ενώ το επίθημα είναι διακοσμημένο και στις δύο όψεις του, εκ των οποίων η κύρια φέρει σταυρό εγγεγραμμένο σε διπλό κύκλο που πλαισιώνεται από οξύληκτα φύλλα. Μία όψιμη χρονολόγηση, στο β΄ μισό του 6ου αιώνα, του κιονοκράνου αυτού τη θεωρούμε αρκετά πιθανή.

Μια άλλη ομάδα αποτελούν τα κιονόκρανα, που έχουν επίπεδο εχίνο[1475] και κοσμούνται με σειρά σχηματοποιημένων «ωών». Το καλύτερο παράδειγμα της ομάδας αυτής είναι το κιονόκρανο (αριθ.45) από το Βαπτιστήριο του Βουθρωτού[1476]. Τρεις ελλειψοειδείς κύκλοι (σχηματοποιημένα ιωνικά «ωά»;) κοσμούν τον εχίνο μεταξύ των ελίκων που ενώνονται με ταινία. Το επίθημα φέρει διάκοσμο στη στενή πλευρά (σταυρός με κλαδίσκους δεξιά και αριστερά και σχηματοποιημένο Χριστόγραμμα με κλαδίσκους) και στις πλάγιες αντωπές έλικες. Ανάλογο διάκοσμο με σειρές «ωών» φέρει και το κιονόκρανο (αριθ.44) που εντοπίσαμε στο βυζαντινό ναό της Παναγίας στην Κορωνησία, νησίδα του Αμβρακικού κόλπου, το οποίο πιθανότατα προέρχεται από κάποιο άγνωστο μνημείο στο νησί ή από τις βασιλικές του Κέφαλου.

Σειρά ελλειψοειδών κύκλων κοσμούν τον εχίνο επίσης τριών ανάλογων κιονοκράνων (αριθ.46-47) που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή της Στοάς-

---

[1474] Ιδιαίτερα συμπιεσμένο το ιωνικό μέρος απαντά και στα κιονόκρανα του παλαιοχριστιανικό τέμπλο της Καταπολιανής Πάρου, που έχουν θεωρηθεί προϊόντα τοπικού εργαστηρίου και έχουν χρονολογηθεί γύρω στο 550 ή στο γ΄ τέταρτο του 6ου αιώνα, βλ. Μητσάνη 1996-97, σ.79κ.ε.

[1475] Ανάλογο διάκοσμο υπάρχει και σε κιονόκρανο από τη Σύναξη Μαρώνειας, βλ. *ΠΑΕ* 1987, πιν.141α.

[1476] Bowden, Përzhita 2004, εικ.10.16 και στη σ.178 που χρονολογούν το Βαπτιστήριο στις αρχές του 6ου αιώνα (525-550), χρονολογία την οποία θα πρέπει να δεχθούμε και για τα κιονόκρανα του μνημείου.

Δρόμου[1477] στη δυτική πλευρά της Βασιλικής Β. Η φόρμα τους παρουσιάζει ακανονιστίες και εκφυλισμό σε σχέση με τα προηγούμενα μέλη που εξετάζουμε, ενώ ο διάκοσμος χαρακτηρίζεται από έντονη σχηματοποίηση και θεωρούμε πολύ πιθανό τα κιονόκρανα αυτά να αποτελούν προϊόντα τοπικού εργαστηρίου. Κάτι ανάλογο άλλωστε έχει προταθεί και για τα κιονόκρανα του Βαπτιστηρίου του Βουθρωτού[1478], που ωστόσο είναι καλύτερα ποιοτικά.

Διάκοσμο τριών κύκλων φέρει και ο εχίνος ενός κιονοκράνου (πιν.63δ,ε) στο ναό Αγίου Νικολάου Μεσοποτάμου (νότιος Αλβανία). Η φόρμα του και ιδιαίτερα αυτή του ιωνικού τμήματος είναι ανάλογη με αυτή των κιονοκράνων από το Βαπτιστήριο του Βουθρωτού, με έλικες που ενώνονται μεταξύ τους, επίπεδο εχίνο. Οι κύκλοι που κοσμούν τον εχίνο είναι εγχάρακτοι και μεταξύ τους παρεμβάλλονται κάθετες γραμμές. Τα προσκεφάλαια φέρουν φυτικό διάκοσμο, όπως και το κάτω μέρος των ελίκων (κοντά στη βάση), που οφείλεται στην επαναλάξευσή τους. Ωραίος φυτικός διάκοσμος με σύνθετα ανθέμια, επιπεδόγλυφος με κηρομαστίχη, κοσμεί το επίθημα που οφείλεται επίσης σε επαναλάξευση κατά την παλαιολόγεια περίοδο.

Το κιονόκρανο του Αγίου Νικολάου έχει χρονολογηθεί στη μεσοβυζαντινή εποχή και πιστεύεται ότι προέρχεται από παλαιότερο κτίσμα που προϋπήρχε στην ίδια θέση[1479]. Τα υπόλοιπα τρία, που επίσης ανήκουν στον ίδιο τύπο κατά τον M.Dennert ανήκουν στον 12ο αιώνα[1480]. Κατά την άποψή μας και τα τέσσερα κιονόκρανα είναι σπόλια. Το ένα από αυτά, για το οποίο διαθέτουμε φωτογραφία, έφερε αρχικά διάκοσμο εγχάρακτων κύκλων. Δεν αποκλείεται τον ίδιο διάκοσμο να έφεραν και τα υπόλοιπα, που όμως δεν διατηρήθηκε, αφού τόσο το ιωνικό μέρος τους, όσο και το επίθημα επαναλαξεύθηκε και κοσμήθηκαν με γλυπτό διάκοσμο (πιν.63ε),

---

[1477] Παπαδοπούλου 2007, σ.623κ.ε. Τα κιονόκρανα βρέθηκαν στο νότιο τμήμα της Στοάς-Δρόμου.

[1478] Bowden, Përzhita 2004, σ.187.

[1479] Η Βέμη το χρονολογεί 10ο ή 11ο αιώνα, και το αναφέρει ως επιβίωση του τύπου του σύνθετου ιωνικού και κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, μαζί με ένα ανάλογο παράδειγμα από το Nerezi, βλ. Vemi 1989, σ.3 και σημ.7.

[1480] Ο Dennert τα χρονολόγησε στο 12ο και συγκεκριμένα στο β΄ ή γ΄ τρίτο του 12ου αιώνα συγκρίνοντας το διάκοσμό τους με αυτόν της πλάκας σαρκοφάγου από τη Μητρόπολη της Άρτας, βλ. Dennert 1997, σ.29κ.ε., αριθ. 48, πίν.10. Για τη χρονολόγηση της ίδιας πλάκας στον 13ο αιώνα, βλ. Β.Παπαδοπούλου, Η Βυζαντινή μονή Παναγίας Περιβλέπτου. Συμβολή στη Μνημειακή τοπογραφία της Βυζαντινής Άρτας, *ΔΧΑΕ*, περ.Δ, τομ.ΚΣΤ 2005, σ.299κ.ε.

χαρακτηριστικό της παλαιολόγειας περιόδου[1481]. Αυτό πρέπει να συνέβει όταν τα κιονόκρανα αυτά χρησιμοποιήθηκαν εκ νέου στο ναό του Αγίου Νικολάου τον 13ο αιώνα[1482]. Με βάση τη φόρμα του και τις ομοιότητες του με αυτό του Βουθρωτού πιστεύουμε ότι το κιονόκρανο θα πρέπει να χρονολογηθεί, πιθανότατα στο πρώτο μισό του 6ου.

Σε μεταγενέστερη χρονολόγηση (τέλη 6ου–αρχές 7ου αιώνα) παραπέμπει η με ακανονιστίες και εκφυλισμό φόρμα, αλλά και ο εγχάρακτος διάκοσμος, που στην πιο απλοποιημένη του μορφή συναντάμε στα κιονόκρανα (αριθ.46,47) από την Στοά-Δρόμο της Βασιλικής Β. Τον ίδιο εγχάρακτο σχηματοποιημένο διάκοσμο εντοπίσαμε και σε μία βάση κίονα (στη δεύτερη καθ'ύψος σειρά κιόνων) στην Παρηγορήτισσα (πιν.63στ,ζ). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα, το οποίο επαναλαξεύθηκε (αποθραύστηκαν τα προσκεφάλαια των ελίκων, τετραγωνίστηκε το επίθημα) προκειμένου να χρησιμοποιηθεί στη νέα του θέση[1483]. Θραύσματα κιονοκράνων με ανάλογο διάκοσμο βρέθηκαν και στη Βασιλική Α στη Νικόπολη, όπως φαίνεται σε δύο παλαιές φωτογραφίες της δεκαετίας του '80[1484]. Συγκεκριμένα πρόκειται για ένα τμήμα ιωνικού μέρους κιονόκρανου του τύπου που εξετάζουμε, με διάκοσμο τριών εγχάρακτων «ωών» και θραύσμα ανάλογου κιονόκρανου, όπου μεταξύ των «ωών» παρεμβάλλονται κάθετες χαράξεις. Αν και το τμήμα του διακόσμου είναι εξαιρετικά μικρό, ωστόσο μας βοηθά στην προέλευση του κολοβωμένου σήμερα κιονόκρανου-βάση της Παρηγορήτισσας,

---

[1481] Ο διάκοσμος των επιθημάτων όπως προαναφέρθηκε είναι κατασκευασμένος με την επιπεδόγλυφη τεχνική και έγχρωμη κηρομαστίχη. Παρόμοιο διάκοσμο συναντάμε σε άλλα μνημεία του Δεσποτάτου (στην Παρηγορήτισσα, στο τόξο πάνω από τη δυτική είσοδο, στη Βλαχέρνα, στο επιθήματα κιονίσκων που παρεμβάλλονται στις κιονοστοιχίες του ναού, στην πλάκα σαρκοφάγου Κοζίλης κ.α) από τα μέσα και μετά του 13ου αιώνα. Ο γλυπτός διάκοσμος του ιωνικού μέρους των άλλων τριών κιονοκράνων παρουσιάζει ομοιότητες με τη γλυπτική της Βλαχέρνας που χρονολογούμε επίσης στο 13ο αιώνα, βλ. Β.Παπαδοπούλου, *Τα Βυζαντινά γλυπτά της Ηπείρου, 11ος-15ος αιώνας,* (υπό έκδοση) .

[1482] Αν η άποψή μας αυτή για τη χρονολόγηση τους στον 6ο αιώνα είναι σωστή, τότε τα συγκεκριμένα κιονόκρανα θα πρέπει να εξαιρεθούν από τα παραδείγματα που αναφέρονται από τη Συθιακάκη ως επιβίωση του ιωνικού τύπου με επίθημα και κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, βλ. Συθιακάκη 2002, Α. σ.257, σημ.42.

[1483] Το κιονόκρανο είναι εξαιρετικά δύσκολο να το δει κάποιος σήμερα. Εντοπίστηκε όταν τοποθετήθηκε σκαλωσιά εσωτερικά του ναού. Τότε μας δόθηκε η ευκαιρία να παρατηρήσουμε από κοντά όλα τα γλυπτά της Παρηγορήτισσας.

[1484] Φωτογραφικό αρχείο 8ης ΕΒΑ. Δεν είναι γνωστό από πού προέρχονται τα κιονόκρανα αυτά και αν σχετίζονται με τη Βασιλική Α ή με κάποια προσκτίσματα.

που θεωρούμε πολύ πιθανόν ότι ήταν η Νικόπολη. Από τα προαναφερθέντα παραδείγματα φαίνεται ότι η κατηγορία αυτή υπήρξε διαδεδομένη στην περιοχή που ερευνούμε.

Στον 7ο αιώνα, χρονολογούμε το κιονόκρανο στο ναό του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη (αριθ.43), το οποίο με μεγάλη πιθανότητα προέρχεται από το ναό που προϋπήρχε στην ίδια θέση. Οι σπείρες των ελίκων είναι σχεδόν τετράγωνες και παρατηρούμε ότι γενικότερα το συμπιεσμένο ιωνικό μέρος είναι σχεδόν ορθογώνιο. Το ίδιο σχεδόν παρατηρούμε και σ᾽ένα απότμημα που πιθανότατα προερχόταν από ένα ανάλογο κιονόκρανο από το ναό του Ταξιάρχη κοντά στη μονή Ζαλόγγου[1485], από το ιωνικό μέρος τείνει να εξαφανιστεί (πιν.63β).

Τα κιονόκρανα (αριθ.50,51) της Βασιλικής Α ανήκουν στον τύπο Β (σύμφωνα με την κατάταξή μας) των ιωνικών με συμφυές επίθημα, που εντοπίζουμε στην περιοχή της έρευνάς μας[1486]. Χαρακτηριστικό της κατηγορίας αυτής είναι η απουσία προσκεφαλαίων ιωνικού τύπου, τα οποία έχουν αντικατασταθεί με έλικες. Έτσι υπάρχουν οκτώ συνολικά έλικες, κάθετα σχεδόν τοποθετημένοι μεταξύ τους.

Αναμφίβολα τα κιονόκρανα είναι σύγχρονα με την ανέγερση του μνημείου, η οποία τοποθετείται μεταξύ των ετών 525-550, εκτός αν δεχθούμε ότι προέρχονται από τις στοές του αιθρίου, που αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη. Ο τύπος αυτός, που φαίνεται ότι δεν υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής, αντιπροσωπεύεται από λιγοστά παραδείγματα από την Κωνσταντινούπολη[1487] και τη Μικρά Ασία. Από τα καλύτερα παραδείγματα πάντως είναι τα κιονόκρανα του ναού του Αγίου Ιωάννη στην Έφεσσο[1488] (πιν.VIι,ια). Στον Ελλαδικό χώρο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κιονόκρανο από την Κω[1489] (πιν.VIδ), η επεξεργασία του αναγλύφου του οποίου υπερέχει αυτής των κιονοκράνων της Βασιλικής Α.

[1485] Το απότμημα μας είναι γνωστό από φωτογραφία του αρχείου της 8ης ΕΒΑ με χρονολογία 3/12/1967. Κατά την αυτοψία μας στο ναό δεν βρέθηκε, όπως και τα υπόλοιπα που διακρίνονται στη φωτογραφία.

[1486] Πρόκειται για τον τύπο VII της Βέμη, βλ. Vemi 1989, σ.32κ.ε. και Συθιακάκη 2002, Α, σ.302κ.ε., η οποία στην κατηγορία αυτή ονομάζει σύνθετα ιωνικά και με γωνιακούς έλικες.

[1487] Zollt 1994, σ.322-24, αριθ.24, σ.19-20, πίν.8 και αριθ. 25, σ.20, πίν.8.

[1488] Kautzsch 1934, σ.176κ.ε., αριθ.567, πίν.36 και Zollt 1994, εικ.39.

[1489] Vemi 1989, σ.33, αριθ.282, πίν.80, η οποία το χρονολογεί στο β΄ μισό του 6ου αιώνα.

Β. ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ

Β1. ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΩΝ

Πρόκειται για αρχιτεκτονικά μέλη με μορφή ανεστραμμένης κόλουρης πυραμίδας[1490], τα οποία παρεμβλήθηκαν ανάμεσα στα κιονόκρανα και στην ανωδομή του κτίσματος. Η παρεμβολή αυτή χρησιμοποιήθηκε κατά του όψιμους ρωμαϊκούς–πρώιμους παλαιοχριστιανικούς χρόνους και κυρίως όταν στους κίονες τοποθετήθηκαν τοξωτά επιστύλια. Επιθήματα έφεραν τα ιωνικά[1491], τα κορινθιακά κιονόκρανα[1492] και οι παραλλαγές τους, ενώ η χρήση του επεκτάθηκε και στα τεκτονικά κιονόκρανα[1493].

Τα επιθήματα που εξετάζουμε στον κατάλογό μας, είναι αυτόνομα και για τα περισσότερα από αυτά δεν γνωρίζουμε το είδος των κιονοκράνων που επέστεφαν και στα οποία δεν συναντάται η ποικιλία του διακόσμου, όπως σε άλλες περιπτώσεις. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτά δεν παρουσιάζουν ποικιλία στο διάκοσμό τους, όπως σε ανάλογα μέλη από άλλες περιοχές[1494]. Κάποια προέρχονται από τη Βασιλική Δ στη Νικόπολη (αριθ.56,57) και συνανήκαν με τα κορινθιακά τύπου V κιονόκρανα, άλλα από το ναό της Αγίας Σοφίας στο Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας (αριθ.63,64), που συνυπήρχαν με ιωνικά κιονόκρανα της βασιλικής, ένα από τη Βασιλική Α στη Νικόπολη (αριθ. 58, αν και οι απόψεις γι'αυτό διίστανται), ενώ δύο (αριθ.61,62) προέρχονται από τη Βασιλική Β στη Νικόπολη, από τα τέσσερα ίδιου τύπου, που έχουν εντοπιστεί εκεί. Περιλαμβάνονται επίσης και άλλα (αριθ.59-60), που η προέλευσή τους είναι άγνωστη, έχουν όμως επαναχρησιμοποιηθεί σε υστεροβυζαντινούς ναούς της Άρτας. Τα τελευταία είναι άγνωστο αν επέστεφαν κορινθιακά ή ιωνικά κιονόκρανα.

1490 Ορλάνδος 1954, σ.313κ.ε. Sodini 1980, σ.71.

1491 Τα κιονόκρανα του Βαπτιστηρίου των Ορθοδόξων στη Ραβέννα θεωρούνται ως το πρωιμότερο χρονολογημένο παράδειγμα συνδυασμού ιωνικού κιονοκράνου και επιθήματος, βλ. Deichman 1958, σ.63.

1492 Κατά τον Deichman ως πρωιμότερα παραδείγματα συνδυασμού κορινθιακών κιονοκράνων με επίθημα θεωρούνται τα κιονόκρανα του ναού του Αγίου Μηνά στην Αίγυπτο και αυτά του ναού του Αγίου Ιωάννη στη Ραβέννα, μνημεία χρονολογημένα στις αρχές του 5ου αιώνα, βλ. Deichman 1956, σ.43. Ωστόσο και για τα δύο μνημεία έχουν προταθεί και άλλες χρονολογήσεις.

1493 Ανάλογα παραδείγματα βλ. Olivieri-Farioli 1969, αριθ.53-56, εικ.52-55.

1494 Συθιακάκη 2002, σ.435κ.ε., όπου και ανάλογα παραδείγματα από τη Θεσσαλία με ποικίλο διάκοσμο.

Από τα επιθήματα της Βασιλικής Δ, ακέραια σώζονται μόνο τρία[1495]. Φέρουν διάκοσμο ανισοσκελούς σταυρού που πλαισιώνεται από ημίφυλλα άκανθας, που αποδίδονται πανομοιότυπα, όπως και οι άκανθες που κοσμούν τα κορινθιακά κιονόκρανα από το ίδιο μνημείο και θεωρούμε ότι συνυπήρχαν με τα κορινθιακού τύπου κιονόκρανα.

Το θέμα που τα διακοσμεί με μικρές παραλλαγές γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση στην Κωνσταντινούπολη και στον ελλαδικό χώρο. Παραδείγματα επιθημάτων με σταυρό που περιβάλλεται από ημίφυλλα άκανθας συναντάται σε μια μεγάλη σειρά αναλόγων μελών στην Κωνσταντινούπολη (με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τα επιθήματα των ιωνικών κιονοκράνων της Βασιλικής του Αγίου Ιωάννη του Στουδίου[1496]), τα περισσότερα από τα οποία χρονολογούνται στα τέλη 5ου-α΄ μισό 6ου[1497], ενώ στον ελλαδικό χώρο επιθήματα με παρόμοιο διάκοσμο είναι γνωστά από τις βασιλικές στη Βραυρώνα[1498], τη Σάμο (Πυθαγόρειο)[1499] (πιν.VIIα), τη Βασιλική Α Αμφίπολη[1500], τη Βασιλική Α της Νέας Αγχιάλου[1501] (πιν.VIIβ), την Κόρινθο[1502] κ.ά. Παρόμοιο διάκοσμο φέρουν και συμφυή επιθήματα ιωνικών κιονοκράνων, όπως αυτά της Βασιλικής του Λεωνίδη στο Λέχαιο[1503] (πιν.VIβ), (που εντάσσεται στη σφαίρα επιρροής της πρωτεύουσας), οι άκανθες των οποίων παρουσιάζουν μια πύκνωση γύρω από το κεντρικό θέμα του σταυρού και της Βασιλικής Α της Νέας Αγχιάλου (πιν.VIIβ),, των οποίων η ποιότητα της απόδοσης του διακόσμου υπερέχει[1504]. Τέλος ανάλογα επιθήματα, με απλούστερο διάκοσμο, υπάρχουν και στον Άγιο Βιτάλιο στη Ραβέννα[1505].

[1495] Λόγω των ιδίων διαστάσεων και διακόσμου στον κατάλογό μας εξετάζουμε μόνο δύο από αυτά.

[1496] Kautzsch 1934, σ.107κ.ε., αριθ.540α,β, πίν.33.

[1497] Zollt 1994, αρ.150-153.

[1498] Στίκας 1951, σ.68-69, εικ.21-22.

[1499] Pallas 1977, σ.224-225, εικ.158. Στο επίθημα από τη Σάμο, οι γλωσσίδες των ακανθόφυλλων είναι περισσότερες και η λάξευσή τους καλύτερη, βλ. W.Martini, C.Steckner, *Das Gymnasium von Samos,* Bonn 1993, πιν.3(1).

[1500] Στίκας 1979, πιν.61γ.

[1501] Σωτηρίου 1929, σ.65, εικ.67,68

[1502] Corinth 1957, σ.113, πιν.28 (95, 96)

[1503] Πάλλας 1960, πιν.128α,β και 129β οι ομοιότητες περιορίζονται γενικότερα στην απεικόνιση του σταυρού και των ημίφυλλων. Vemi 1989, αρ.39-41, πιν.15.

[1504] Vemi 1989, αριθ.99α-c, πιν.34, αριθ.100α, πιν.35. Και εδώ ο διάκοσμος είναι πιο πυκνός και περιβάλλει ολόκληρο το ανάγλυφο μέλος.

[1505] Olivieri-Farioli 1969, αριθ.38, αριθ.39, σ.30.

Στην Epirus Vetus, εκτός της Βασιλικής Δ, παρόμοια επιθήματα εντοπίζονται ένα στον υστεροβυζαντινό ναό του Αγίου Βασιλείου Άρτας (αριθ.55) και ένα δεύτερο στο ναό της Αγίας Άννας στη θέση Περιβόλια Λευκάδας[1506]. Ο διάκοσμός τους είναι πανομοιότυπος με αυτόν των επιθημάτων της Βασιλικής Δ στη Νικόπολη. Για το πρώτο είναι εύκολο να υποθέσουμε ότι προέρχεται από το προαναφερόμενο μνημείο, αφού η απόσταση μεταξύ Νικόπολης και Άρτας είναι σχετικά μικρή και στην ίδια την πόλη υπάρχουν πολλά βυζαντινά μνημεία στα οποία έχουν ενσωματωθεί σπόλια από τη Νικόπολη. Στη δεύτερη περίπτωση τα πράγματα είναι διαφορετικά, αφού η μεγάλη απόσταση είναι δεδομένη και η φύση του υλικού γενικά δυσκολεύει στη μεταφορά. Στην περίπτωση αυτή το επίθημα είναι πιο πιθανό να προέρχεται από ένα σημανικό μνημείο του νησιού που δεν έχει μέχρι σήμερα εντοπιστεί[1507].

Τέλος ανάλογο διάκοσμο φέρει και ένα τμήμα επιθήματος που δημοσιεύει ο Πάλλας και αναφέρει ότι προέρχεται από τη βασιλική στη Γλυκή[1508] (πιν.64α), για την οποία όμως γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα[1509]. Αν και το τμήμα αυτό είναι ιδιαίτερα μικρό (σήμερα αγνοείται) ωστόσο θα μπορούσε να αποτελέσει χρονολογικό τεκμήριο της οψιμότερης χρονολόγησης του μνημείου στον 6ο αι. ή ενδεχομένως μιας φάσης του.

Στα επιθήματα έχουμε συμπεριλάβει ένα μαρμάρινο τμήμα (αριθ.58) από τη Βασιλική Α στη Νικόπολη, που είναι κυρίως γνωστό για το συμπίλημα που φέρει και στο οποίο διαβάζεται το όνομα του επισκόπου Δουμετίου. Σύμφωνα με άλλους μελετητές πρόκειται για τμήμα κιονοκράνου. Το σωζόμενο μέλος είναι μικρό, δεν έχουμε τις ακριβείς αρχικές διαστάσεις του και δεν σώσει επαρκή στοιχεία για τη μορφή του. Αν και είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί η μορφή του θα μπορούσε να συνανήκει με κάποιο από τα κιονόκρανα όπως τα αριθ.26 και 27, που θεωρούμε ότι προέρχονται από τη Βασιλική Α[1510].

Ένας άλλος τύπος επιθήματος που εξετάζουμε είναι αυτός που κοσμείται μόνο στη μία όψη με μεγάλο ανισοσκελή σταυρό. Πρόκειται για έναν τύπο

[1506] Κεφαλλωνίτου 2004, σ.165κ.ε., εικ.3.

[1507] Η Λευκάδα αναφέρεται στο Συνέκδημο ως έχουσα το νομικό καθεστώς πόλης, αλλά στην πόλη εκτός από το επίθημα δεν έχουν βρεθεί αξιόλογα κατάλοιπα αυτής της εποχής. Στο ναό της Αγίας Άννας έχει βρεθεί και ένα ιωνικό κιονόκρανο, βλ. Κεφαλλωνίτου 2004, σ.165κ.ε. Είναι άγνωστο αν τα δύο μέλη συνυπήρχαν στο ίδιο κτίριο.

[1508] Pallas 1977, σ.140, εικ.92.

[1509] Η χρονολόγηση στον 4ο αιώνα της Βασιλικής της Γλυκής, που συνδέεται από τον Πάλλα με το ναό που έκτισε εκεί ο άγιος Δονάτος, έχει αμφισβητηθεί, βλ στη σ.146.

[1510] Για τα κιονόκρανα αυτά βλ. στη σ.364κ.ε.

επιθήματος αρκετά γνωστό, με πολλά παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο[1511], αλλά και από άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας. Από τα γνωστότερα παραδείγμα είναι τα επιθήματα που φέρουν τα κορινθιακά κιονόκρανα των ναών του Αγίου Φραγκίσκου και Αγίου Απολλιναρίου του Νέου στη Ραβέννα[1512].

Δύο επιθήματα αυτού του τύπου εντοπίζονται στην Παρηγορήτισσα και συγκεκριμένα επιστέφουν τα κιονόκρανα των κιόνων στη βόρεια και νότια πλευρά του γυναικωνίτη. Είναι μεγάλων διαστάσεων και κολουροπυραμιδοειδούς μορφής. Στο κάτω μέρος φέρουν υποτραχήλιο με βαθμιδωτή υποχώρηση, το οποίο όμως προέρχεται από τη δεύτερη χρήση τους στην Παρηγορήτισσα, κατά την οποία λαξεύτηκε η βάση τους έτσι ώστε αυτά να προσαρμοσθούν στις μικρότερες διαστάσεις των υποκείμενων κιονοκράνων[1513]. Και τα δύο (αριθ. 58,59) κοσμούνται στη μία όψη τους με μεγάλο σταυρό σε χαμηλό ανάγλυφο και διατηρούν τη λείανσή τους. Τον προβληματισμό μας για το αν τα επιθήματα αυτά είναι παλαιοχριστιανικά ή αποτελούν έργα υστεροβυζαντινά αναπτύσσουμε εκτέστερα παρακάτω[1514]. Το κτίριο από το οποίο προέρχονται παραμένει άγνωστο. Θεωρούμε πάντως αρκετά πιθανό ότι συνανήκαν με τα κιονόκρανα τύπου λύρας και τύπου VII που υπάρχουν ενσωματωμένα στο ναό. Ένα παρόμοιο μέλος (αν και διατηρείται μόνο ένα τμήμα του) με ανάλογο σταυρό έχει επίσης βρεθεί στη Βασιλική Δ[1515], ένα άλλο στο ναό της Παναγίας Λαμποβήθρας στη Φωτική, ενώ ένα τρίτο εντοπίσαμε στα τείχη της Νικόπολης, εντοιχισμένο στη γένεση τόξου πύργου.

Στον κατάλογό μας περιλαμβάνονται επίσης δύο επιθήματα από τη Βασιλική Β[1516] στη Νικόπολη και δύο επιθήματα, από τη Βασιλική της Αγίας Σοφίας στο Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας. Τα πρώτα πιθανολογούμε ότι προέχονται από τα πτερύγια του εγκαρσίου κλίτους της βασιλικής και συνυπήρχαν(;) με κάποια από τα ιωνικά κιονόκρανα που έφεραν στην

[1511] Στίκας 1979, πιν.61γ , όπου επιθήματα από την παλαιοχριστιανική Αμφίπολη.

[1512] Olivieri-Farioli 1969, αριθ.20, εικ.19α,β και αριθ.25, εικ.24. Οι μεγάλοι ανάγλυφοι σταυροί αποτελούν σύνηθες διακοσμητικό μοτίβο πολλών ιωνικών κιονοκράνων με συμφυές επίθημα.

[1513] Τα δύο κιονόκρανα είναι υστεροβυζαντινά, ενώ το τρίτο είναι το αριθ.34 του καταλόγου μας. Η σύνδεση του υπερκείμενου επιθήματος με το κιονόκρανο γίνεται με λεπτότατο κονίαμα, σε σημείο να διακρίνεται με δυσκολία ο αρμός.

[1514] Βλ. στη σ.412κ.ε.

[1515] Πρόκειται για το μέλος με αριθ. κατ.269 (αδημοσίευτο). Η επεξεργασία του είναι αδρή και δεν είναι γνωστή η θέση του στο ναό.

[1516] Γενικότερα για τα επιθήματα της Βασιλικής Β, βλ. Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.646.

πλειοψηφία τους οι κίονες του ναού, αν και είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η ακριβής θέση τους. Δεν έχουν το ύψος των προαναφερομένων επιθημάτων, ο διάκοσμός τους είναι απλός και σχηματοποιημένος, που σε συνδυασμό με την αδρή τεχνική τους επεξεργασία παραπέμπει σε μια όψιμη χρονολόγηση στα στα τέλη του 6ου –αρχές 7ου αιώνα. Αν η άποψή μας είναι σωστή τότε προϋποθέτει ότι την εποχή αυτή γίνεται κάποια επισκευή στη βασιλική, ενδεχομένως στο χώρο του ιερού Βήματος. Αν όχι τότε θα πρέπει να χρονολογηθούν στα μέσα του 5ου αιώνα και σχετίζονται με την α΄ φάση της.

Τέλος από τα επιθήματα της βασιλικής στο Μύτικα που περιλαμβάνονται στον κατάλογό μας (αριθ.63,64), το ένα συνανήκε με κάποιο από τα ιωνικά κιονόκρανα των κιονοστοιχιών[1517], ενώ το δεύτερο δεν είναι απόλυτα διευκρινισμένη η θέση από την οποία προέρχεται[1518]. Ο διάκοσμός τους παρουσιάζει ενδιαφέρον, αφού κοσμούνται με Χριστόγραμμα εγγεγραμμένο σε κύκλο, με τα αναγλυφα γράμματα Α και Ω. Ως δομικά στοιχεία του ναού θα πρέπει να είναι σύγχρονα της ανέγερσης του ναού και να χρονολογηθούν στο β΄ τρίτο του 6ου αιώνα.

Β2. ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ ΠΑΡΑΣΤΑΔΩΝ – ΠΕΣΣΟΚΡΑΝΑ

Πρόκειται για αρχιτεκτονικά στοιχεία[1519] που χρησιμοποιήθηκαν ως επιστέψεις στις παραστάδες και στους πεσσούς των παλαιοχριστιανικών κτιρίων και παρεμβάλλονταν συχνά ανάμεσα στα στηρίγματα και την ανωδομή (τόξα ή ευθύγραμμα επιστύλια).

Τα επίκρανα-πεσσόκρανα που περιλαμβάνονται στον κατάλογό μας είναι λιγοστά[1520], διαφέρουν πολύ μεταξύ τους και συνεπώς δεν προσφέρουν πολλά στοιχεία για την εξέλιξη του τύπου ή του διακόσμου τους. Το πρώτο μέλος είναι ένα επίκρανο παραστάδας, προερχόμενο από τη Βασιλική Δ στη Νικόπολη. Ο διάκοσμός του παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς είναι πανομοιότυπος με αυτόν που κοσμεί τα κιονόκρανα, τα επιθήματα, αλλά και γείσα από το ίδιο μνημείο, ενισχύοντας έτσι την άποψη ότι ολόκληρος ο ανάγλυφος διάκοσμος του

[1517] Στο ναό έχουν βρεθεί και άλλα επιθήματα, βλ. Βοκοτόπουλος 1980, σ.36 και ο ίδιος 1982, σ.93. Έχουν βρεθεί τρία στη νότια και δύο στη βόρεια κιονοστοιχία.

[1518] Για τη βασιλική βλ. στη σ.218.

[1519] Ορλάνδος 1954, σ.338κ.ε.

[1520] Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.646, όπου γίνεται μικρή αναφορά στα ανάλογα αρχιτεκτονικά μέλη της Βασιλικής Β.

μνημείου (εκτός των διάτρητων θωρακίων) προέρχεται από μια ενιαία παραγγελία.

Ένα δεύτερο μεγάλων διαστάσεων πεσσόκρανο (αριθ.69) προέρχεται από τη Βασιλική Β. Η ακριβής θέση του, όπως και ενός άλλου παρόμοιου που βρέθηκε επίσης κοντά, δεν είναι απόλυτα τεκμηριωμένη, υποθέτουμε ωστόσο ότι εδραζόταν σε από κάποια από τα στηρίγματα του εγκαρσίου κλίτους της βασιλικής. Η αδρή λάξευσή του και ο μεγάλος ανισοσκελής σταυρός που φέρουν, παρουσιάζουν ομοιότητες με τον διάκοσμο και τη λάξευση ενός ιωνικού κιονοκράνου με συμφυές επίθημα (αριθ.51), που βρέθηκε στο αίθριο και το οποίο χρονολογήσαμε στα μέσα του 6ου αιώνα.

Το πεσσόκρανο(;) αριθ.65Α που εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Νικόπολης παρουσιάζει ενδιαφέρον. Αν και η προέλευσή του δεν είναι γνωστή, μεγάλες ομοιότητες του διακόσμου του με αυτόν του θωρακίου αριθ.83, που προέρχεται από τη Βασιλική Α, μας επιτρέπουν να το αποδώσουμε στο ίδιο μνημείο. Αν όχι, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για έργο του ιδίου εργαστηρίου που κατασκεύασε και τα θωράκια της βασιλικής.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τρία πεσσόκρανα (αριθ.66, 66Α,67), επαναχρησιμοποιημένα στα τείχη της Νικόπολης. Το πρώτο έχει απασχολήσει παλαιότερα τους ερευνητές, αφού θεωρήθηκε σημαντικό στοιχείο για τη χρονολόγηση της ίδιας της οχύρωσης, η οποία αποδόθηκε στον 5ο αιώνα[1521]. Το ανάγλυφο μέλος κοσμείται με ένα συνεχές μοτίβο φύλλων καλάμου, που ενώνονται μεταξύ τους στη βάση, μέσω του ενιαίου διπλού περιγράμματός τους. Μεταξύ των φύλλων και σε χαμηλότερο επίπεδο υπάρχουν λαξευμένα άλλα λογχοειδή φύλλα, χωρίς περίγραμμα.

Κατά τον Sodini ο διάκοσμος με φύλλα καλάμου αποτελεί αγαπητό θέμα των τεχνιτών της νοτίου Ελλάδας και μάλιστα είναι χαρακτηριστικό των εργαστηρίων της Αττικής-Βοιωτίας και της Πελοποννήσου[1522]. Αντίθετα, από όσο γνωρίζω, δεν απαντά πολύ συχνά στο διάκοσμο αναγλύφων στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου[1523]. Οι σταυροί και τα φύλλα καλάμου αποτελούν

[1521] Για τα τείχη της πόλης βλ. εκτενέστερα στη σ.66κ.ε.

[1522] Sodini 1977, σ.428κ.ε.

[1523] Επίθημα με φύλλα καλάμου με συνεχές περίγραμμα έφερε κίονας στο τρίλοβο παράθυρα της αψίδας της Βασιλικής της Παλαιόπολης, βλ. Ξυγγόπουλος, Παπαδημητρίου 1936, σ.106, εικ.8. Ένα μικρό τμήμα επιθήματος με ανάλογο διάκοσμο από τη Βασιλική της Παλαιόπολης, βλ. Παπαδημητρίου 1939, σ.96, εικ.8.

διακοσμητικό θέμα επιθημάτων κυρίως των ιωνικών κιονοκράνων[1524], όπως στην περίπτωση ενός ανάλογου μέλους στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών[1525] και ενός δεύτερου από τη Φθιώτιδα, που χρονολογήθηκαν αντίστοιχα στο γ' τέταρτο του 5ου και στο β' μισό του 6ου-7ο αιώνα[1526]. Συναντώνται επίσης και σε επίκρανα[1527], όπως στην περίπτωση ενός άλλου μέλους από τη Λάρισα, που επίσης χρονολογήθηκε την ίδια περίπου εποχή, αφού θεωρήθηκε ότι η παραλλαγή των φύλλων καλάμου με το *συνεχές περίγραμμα είναι πιο εξελιγμένη από την διαδοχική παράθεση των μεμονωμένων φύλλων*[1528].

Στον ίδιο πύργο, όπου εντοπίσαμε το πεσσόκρανο που προαναφέρθηκε, καθώς και σε άλλους πύργους των τειχών στη Νικόπολη, έχουν εντειχιστεί και άλλα ανάλογα αρχιτεκτονικά μέλη με παρόμοιο διάκοσμο (αριθ.66Α,67). Πρόκειται πιθανότατα για πεσσόκρανα, που αν και ο διάκοσμός τους είναι χαμηλότερης ποιότητας, εντούτοις είναι σημανικά, γιατί αποτελούν ένα terminus post quem για τη χρονολόγηση των παλαιοχριστιανικών τειχών της Νικόπολης ή μιας τουλάχιστον επισκευής των. Με βάση τη σχηματοποίηση του διακόσμου, αλλά και τη γενικότερη απόδοση του μοτίβου με τα υδροχαρή φύλλα, η οποία γενικά χρονολογείται πιο όψιμα από τον 5ο αιώνα, χρονολογήσαμε τα πεσσόκρανα αυτά στα μέσα - β' μισό του 6ου αιώνα. Στη χρονολόγηση αυτή συνεπικουρούν και οι ομοιότητες του διακόσμου δύο ιωνικών κιονοκράνων με συμφυές επίθημα στο Εθνικό Μουσείο της Ραβέννας[1529], (κοσμούνται στις πλάγιες πλευρές τους με υδροχαρή φύλλα στη σειρά, παρόμοια με αυτά του πεσσόκρανου αριθ.66 του καταλόγου μας), τα οποία έχουν χρονολογηθεί την ίδια εποχή.

Στον κατάλογό μας συμπεριλάβαμε επίσης τρία λίθινα πεσσόκρανα. Από αυτά το (αριθ.70). ένα προέρχεται από τη βασιλική που βρέθηκε στη θέση της Παναγίας Λαμποβήθρας στη Φωτική. Ο διάκοσμός του με αυλούς, σταυρό και αστράγαλο είναι αρκετά πρωτότυπος και για την ώρα δεν συναντάται σε άλλα ανάγλυφα της περιοχής. Ο διάκοσμος των αυλών απαντάται κυρίως σε

[1524] Vemi 1987, σ.37κ.ε.

[1525] Vemi 1987, αριθ.1,πιν.1.

[1526] Συθιακάκη 2002, ΙΙ, αρ.35, σ.38κ.ε.

[1527] Πρβλ. επίσης τον αναλογο διάκοσμο αρχιτεκτονικών μελών από την Κόρινθο, *Corinth* 1957, αριθ.64, 65, 69, στη σ.111.

[1528] Συθιακάκη 2002, ΙΙ, αριθ.80, σ.88κ.ε., η οποία προτείνει μια όψιμη χρονολόγηση του ανάγλυφου μέλους στο β' μισό του 6ου αι.

[1529] Olivieri-Farioli 1969, αριθ. 65, 66, εικ.64α,β και 65α,β.

ανάγλυφα της πρωτεύουσας ή σε έργα κωνσταντινοπολίτικων εργαστηρίων[1530]. Όμως η απόδοσή τους είναι διαφορετική, αφού το ανάγλυφο είναι βαθύ, οι αυλοί φέρουν περίγραμμα και φύονται από κάλυκα με μυνοειδή κορυφή, χαρακτηριστικά που δεν παρατηρούνται στο ανάγλυφο που εξετάζουμε.

Στην κατηγορία των πεσσόκρανων περιλαμβάνουμε και ένα λίθινο μέλος (αριθ.71) από τη Στοά-Δρόμο (από τα πολλά που έχουν βρεθεί εκεί), δυτικά της Βασιλικής Β, αντιπροσωπευτικό των πιο απλών λύσεων που έχουν εφαρμοστεί στα μνημεία της περιοχής.

Γ. ΟΙ ΚΙΟΝΕΣ

Πρόκειται για μια σημαντική κατηγορία αρχιτεκτονικών μελών που εντοπίζονται σε αφθονία και μερικοί σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης. Κατά κανόνα είναι αρράβδωτοι και μονολιθικοί. Παρουσιάζουν ένταση και ελαφρά μείωση και πολλοί από αυτούς φέρουν απόφυση (συνήθως με διπλό καμπύλο κυμάτιο) και απλή ταινία ως απόθεση. Αρκετοί διατηρούν την αρχική τους στίλβωση. Οι διαστάσεις τους είναι ανάλογες της χρήσης τους. Κυριαρχούν οι κίονες από λευκό ή υπόλευκο με γκριζωπές φλεβώσεις μάρμαρο και γκριζωπό γρανίτη. Χαρακτηριστικοί είναι οι κίονες της Βασιλικής Β[1531] στη Νικόπολη, που το μ.σ.ύψος τους φτάνει τα 3,80μ., ενώ η διάμετρός τους είναι περίπου 0,70μ. Οι αρράβδωτοι κίονες υπερτερούν αριθμητικά. Υπάρχουν όμως και κίονες με κάθετες[1532] αλλά και με ελικοειδείς ραβδώσεις[1533].

Ένα μεγάλο μέρος των σωζόμενων κιόνων έχει επαναχρησιμοποιηθεί σε αρκετά βυζαντινά μνημεία, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτό της Παρηγορήτισσας. Στο πολύπλοκο σύστημα στήριξης του κεντρικού τρούλου

[1530] Από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι μια σειρά ιωνικών κιονοκράνων με συμφυές επίθημα στην Κωνσταντινούπολη (Zolt 1994, πιν.5(11), 8(24)κ.α.). Επίσης ανάλογα μέλη έχουν βρεθεί στις Σάρδεις (Yegül 1974, 59,13, 37,37) και τη Νέα Αγχίαλο. Όμως η επεξεργασία του αναγλύφου τους είναι διαφορετική.

[1531] Επίσης στο ίδιο μνημείο και στη Στοά-Δρόμο βρέθηκε μονολιθικός κίονας το μ.σ. ύψος του οποίου είναι 3,45μ., ενδεικτικό του μεγάλου ύψους της Στοάς του μνημείου, από όπου πιθανόν προέρχεται.

[1532] Ανάλογοι κίονες εντοπίζονται στη Βασιλική Β στη Νικόπολη, σε θέσεις που υπάρχει διαμόρφωση "τριβήλου", όπως στο νάρθηκα και στη δυτική στοά του Αιθρίου.

[1533] Κίονες με ελικοειδείς ραβδώσεις απαντούν στη Στοά–Δρόμο της Βασιλικής Β και πλαισιώνουν εισόδους, βλ. Παπαδοπούλου 2007, τομ.Β, σ.401, σχ.4.

στην Παρηγορήτισσα έχουν επαναχρησιμοποιηθεί 59 κίονες, προερχόμενοι από μη εντοπισμένα σήμερα μνημεία της περιοχής. Είναι αρράβδωτοι από λευκό μάρμαρο, με γκριζωπές συνήθως φλεβώσεις, και σε διαφορετικές διαστάσεις. Αρκετοί σώζονται ολόκληροι, ωστόσο οι 38 από αυτούς έχουν τοποθετηθεί εγκάρσια στο πάχος των πλευρικών τοίχων του ναού και χρησιμεύουν ως κιλλίβαντες για τη στήριξη των κατακόρυφα τοποθετημένων κιόνων της δεύτερης καθ' ύψος σειράς που στηρίζουν τον τρούλο.

Από γκριζωπό γρανίτη είναι οι κίονες που έχουν επαναχρησιμοποιηθεί στο βυζαντινό ναό της Αγίας Θεοδώρας[1534] στην Άρτα, οι επίσης επαναχρησιμοποιημένοι κίονες στη μεσοβυζαντινή βασιλική στη Γλυκή Θεσπρωτίας, στο ρεβάκ (στοά) του τζαμιού Ασλάν πασά στα Ιωάννινα, στο βυζαντινό ναό Παναγίας στη νησίδα Κορωνησία του Αμβρακικού, κ.ά.[1535]. Από ανάλογο υλικό είναι κατασκευασμένοι μερικοί από τους κίονες των Βασιλικών Α και Δ στη Νικόπολη. Υπάρχουν όμως και λιγοστά ανάλογα μέλη από έγχρωμα μάρμαρα, όπως πορτοκαλόχρωμο κροκαλοπαγή ασβεστόλιθο[1536], (οι κίονες του καθολικού της μονής Κάτω Παναγιάς[1537]) και πορφυρίτη λίθο[1538]. Χαρακτηριστική πάντως είναι η απουσία κιόνων από πράσινο θεσσαλικό μάρμαρο (antico verde) που γνώρισε την παλαιοχριστιανική περίοδο μεγάλη διάδοση. Τέλος από τοπικό ασβεστόλιθο είναι κατασκευασμένοι οι κίονες της Βασιλικής της Δωδώνης.

Στον κορμό αρκετών κιόνων υπάρχουν βαθιές εγκοπές για την ένθεση θωρακίων ή άλλων αρχιτεκτονικών στοιχείων. Χαρακτηριστική είναι η βαθιά λάξευση σε σχήμα σταυρού που κοσμεί τον κορμό του κίονα που στήριζε τον άμβωνα της Βασιλικής Β (πιν.64β) και η οποία σύμφωνα με τους πρώτους

[1534] Είναι διαφορετικών μεταξύ τους διαστάσεων, κυρίως διαφορετικού πάχους και άρα προέρχονται από διαφορετικά μνημεία. Οι κίονες δεν αντιστοιχούν στα θαυμάσια κιονόκρανα που φέρουν.

[1535] Στο Δρυμό Ακαρνανίας βρέθηκαν επίσης δύο κίονες από γκριζωπό γρανίτη που προφανώς προέρχονται από κάποια από τις βασιλικές που εντοπίστηκαν εκεί (φωτογραφία αρχείου 8ης ΕΒΑ).

[1536] Πρόκειται για τους σε δεύτερη χρήση κίονες του βυζαντινού καθολικού της μονής Κάτω Παναγιάς στην Άρτα. Παρεμφερές θεωρώ ότι είναι και το υλικό των πεσσίσκων του διαφράγματος του πρεσβυτερίου της Βασιλικής Β.

[1537] Είναι τέσσερις και διαφορετικών μεταξύ τους διαστάσεων.

[1538] Τμήματα ανάλογων κιόνων έχουν εντοπιστεί στη Βασιλική Β στη Νικόπολη και στο προαύλιο της Παρηγορήτισσας, άγνωστης ωστόσο προέλευσης.

ανασκαφείς χρησίμευε για την ένθεση μεταλλικού σταυρού[1539]. Ένα άλλο παράδειγμα προέρχεται από την Παρηγορήτισσα στην Άρτα, όπου ένας (πιν.64γ) από τους επαναχρησιμοποιημένους κίονες φέρει επίσης λάξευση σταυρού[1540]. Σε άλλες περιπτώσεις οι σταυροί είναι ανάγλυφοι όπως σε κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας του βυζαντινού ναού της Βλαχέρνας[1541], αλλά και στον επίσης βυζαντινό ναό Παναγίας στο Λάμποβο[1542] στη νότιο Αλβανία.
Τέλος στους κορμούς ορισμένων κιόνων υπάρχουν, εγχάρακτα σχέδια, καθώς και επιγραφές[1543] που έχουν απολαξευθεί[1544], ενώ δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου στην κάτω επιφάνεια έδρασης βρίσκουμε τεκτονικά σήματα[1545].

Για τη χρονολόγηση των κιόνων δεν υπάρχουν στοιχεία. Πιθανότατα πολλοί από αυτούς προέρχονται από παλαιότερα ρωμαϊκά κτίρια. Πρόκειται για μια γενικευμένη συνήθεια, αφού ακόμη και σε μνημεία που έγιναν με αυτοκρατορική χορηγία όπως ο ναός της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, έχει επαναχρησιμοποιηθεί παλαιότερο υλικό[1546].

Τέλος χαρακτηριστικό είναι ότι πολλοί από τους κίονες στις Βασιλικές Β και Δ στη Νικόπολη έχουν πριονιστεί κατά τον άξονά τους, εξ αιτίας της μεταγενέστερης προσπάθειας να επαναχρησιμοποιηθεί το υλικό τους.

[1539] Ορλάνδος *ΠΑΕ* 1937, σ.81 και ο ίδιος 1954, σ.277, εικ.225.

[1540] Προσωπικές παρατηρήσεις. Η λάξευση αυτή είναι δύσκολα ορατή, αφού ο κίονας βρίσκεται στη δεύτερη καθ'ύψος σειρά των κιόνων που στηρίζουν τον τρούλο του μνημείου και στην πίσω πλευρά του. Χαρακτηριστικές είναι οι οπές περιμετρικά της σταυροειδούς λάξευσης που πιθανών χρησίμευαν στη συγκράτηση μεταλλικού σταυρού.

[1541] Προσωπικές παρατηρήσεις.

[1542]Προσωπικές παρατηρήσεις. Στο ναό έχουν επαναχρησιμοποιηθεί αρκετά σπόλια, η προέλευση των οποίων, από όσο γνωρίζουμε, παραμένει άγνωστη.

[1543] Πρβλ. τον κίονα με την επιγραφή που βρέθηκε στη Νέα Αγχίαλο, *ΠΑΕ* 1961, πιν.30γ.

[1544] Στο πάνω μέρος του κορμού του κίονα ΑΛ/574 υπήρχε επιγραφή. Με δυσκολία διακρίνεται κείμενο δέκα τουλάχιστον στίχων, σε ελληνική μεγαλογράμματη γραφή που έχει αποξεστεί πιθανότατα όταν ο κίονας επαναχρησιμοποιήθηκε στη Στοά–Δρόμο της Βασιλικής Β. Με δυσκολία διαβάζεται η λέξη ΕΞΗΚΟΝΤΑ.

[1545] Ως παράδειγμα αναφέρουμε τους κίονες ΑΛ/595 β και ΑΛ/822 που βρίσκονται στη Στοά–Δρόμο. Σε έναν από τους καλύτερα σωζόμενους κίονες από τη Βασιλική στην Αγία Σοφία Μύτικα, ύψους 2,40μ., διακρίνεται το γράμμα Δ.

[1546] Γενικότερα για την επαναχρησιμοποίηση παλαιότερων γλυπτών βλ. Μπούρας, Μπούρα 2002, σ.583, σημ.28.

Δ. ΒΑΣΕΙΣ ΚΙΟΝΩΝ

Οι κίονες των παλαιοχριστιανικών βασιλικών εδράζονταν στην πλειοψηφία τους σε ιωνίζουσες βάσεις με ή χωρίς συμφυή πλίνθο[1547]. Πρόκειται για έναν κοινό τύπο κατά την ύστερη αρχαιότητα, που διατηρεί τα βασικά χαρακτηριστικά του ιωνικού τύπου[1548], ωστόσο παρουσιάζει ποικιλία στην απόδοση των επιμέρους λεπτομερειών[1549]. Η πλειονότητα των βάσεων που έχουμε εντοπίσει σε μνημεία της περιοχής που εξετάζουμε είναι του τύπου αυτού. Οι διαστάσεις τους είναι ανάλογες των κιόνων που εδράζονταν σε αυτές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι βάσεις που διατηρούνται in situ στο νότιο στυλοβάτη του κυρίως ναού της Βασιλικής Β στη Νικόπολη, σε μερικές από τις οποίες η διάμετρος φτάνει τα 0,70μ. Στην πάνω επιφάνεια αρκετών βάσεων που εντοπίσαμε υπάρχουν τεκτονικά σήματα[1550], όπως στην περίπτωση της βάσης με αριθμό καταγραφής ΑΛ/538 που βρίσκεται in situ στη βόρεια πλευρά του περιστυλίου των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων της Βασιλικής Β[1551] στη Νικόπολη. Οι βάσεις στον κατάλογο που ακολουθεί συγκροτούν 4 κύριους τύπους, με αρκετές παραλλαγές.

Τύπος Α

Ο τύπος αυτός συναντάται στα περισσότερα παραδείγματα και παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τις αττικές ιωνικές βάσεις, όπου μεταξύ δύο σπειρών διαμορφώνεται σκοτία. Συνήθως η κάτω σπείρα έχει τη μορφή τετάρτου κύκλου και η δεύτερη είναι ημικυκλικής διατομής ή ημιελλειψοειδής, μικρότερης διαμέτρου και εισέχει συνήθως σε σχέση με την κάτω. Υπάρχουν πολλές, μικρές παραλλαγές ως προς τη λάξευση της σκοτίας ή των σπειρών. Ο τύπος αυτός δεν έχει συμφυή πλίνθο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα

[1547] Γενικά βλ. Kramer 1970, σ.271κ.ε., Sodini 1980, σ.82, όπου σχετικά παραδείγματα και βιβλιογραφία.

[1548] Για το λόγο αυτό είναι δύσκολο να διακριθούν από τις ρωμαϊκές ιωνικού τύπου βάσεις που έχουν επαναχρησιμοποιηθεί σε κτίρια της ύστερης αρχαιότητας, όπως π.χ. ενδεικτικά συμβαίνει με τις βάσεις, που βρίσκονται στο νότιο τμήμα της Στοάς–Δρόμου, δυτικά της Βασιλικής Β στη Νικόπολη.

[1549] Ορλάνδος 1954, σ.268κ.ε.

[1550] Για τα τεκτονικά σήματα βλ. στη σημ.1482 και Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.639, σημ.14, όπου και άλλη σχετική βιβλιογραφία.

[1551] Φέρει εγχάρακτα τα γράμματα *ΑΝ*. Τεκτονικά σήματα φέρει και μια ανάλογη βάση από τον τη βασιλική στον Κέφαλο, βλ. Μπάρλα 1965, σ.82.

αποτελούν οι βάσεις από τη Βασιλική Β στη Νικόπολη, ΑΛ/1879, που βρέθηκαν στα νοτιοδυτικά προσκτίσματα και οι ΑΛ/572 και ΑΛ/829 στη Στοά-Δρόμο στο ίδιο μνημείο. Οι βάσεις όμως αυτές δεν αποκλείεται να είναι σε δεύτερη χρήση στο μνημείο.

Παραλλαγή του τύπου αυτού αποτελούν:

Α1: οι βάσεις αυτές που διατηρούν όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά, φέρουν όμως πλίνθο, συνήθως τετράγωνη[1552], όπως η βάση με αριθ. ευρετ. 116 και 442[1553] από τη Βασιλική Δ στη Νικόπολη[1554]. Επίσης τετράγωνη πλίνθο έχει και η βάση ΑΛ/573 που βρίσκεται in situ στη Στοά-Δρόμο και οι βάσεις ΑΛ/1204 και 1205 από τα νοτιοδυτικά προσκτίσματα της Βασιλικής Β. **Βάση ιωνικού τύπου με συμφυή τετράγωνη πλίνθο** ΑΛ/3964 έχουμε εντοπίσει και στην κιονοστοιχία του νότιου κλίτους της ίδιας Βασιλικής, (διαμέτρου 0,52μ.), η οποία στην επάνω επιφάνειά της φέρει εγχάρακτο τεκτονικό σήμα.

Παρόμοιου τύπου είναι και οι βάσεις των κιονοστοιχιών της βασιλικής Αγίας Σοφίας στο Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας, αλλά και οι σε δεύτερη χρήση βάσεις στη μεσοβυζαντινή βασιλική στη Γλυκή[1555] Θεσπρωτίας. Πολλές βάσεις αυτού του τύπου, διαφόρων διαστάσεων, έχουμε κατά καιρούς περισυλλέξει από τον αρχαιολογικό χώρο της Νικόπολης. Είναι άγνωστο αν προέρχονται από ρωμαϊκά ή της ύστερης αρχαιότητας κτίρια[1556]. Πλίνθο, σήμερα περιμετρικά αποθραυσμένη, διατηρεί και η βάση με αρ. κατ. ΑΛ/1013 που βρέθηκε in situ στο νότιο στυλοβάτη του περιστυλίου των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων της Βασιλικής Β[1557]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια σειρά βάσεων που έχει επαναχρησιμοποιηθεί στη δεύτερη σειρά κιόνων που φέρει η Παρηγορήτισσα,

---

[1552] Σε πολλές περιπτώσεις η πλίνθος έχει απολαξευθεί και παίρνει μορφή κυλινδρική. Πιθανόν η απολάξευση έγινε κατά τη δεύτερη χρήση της βάσης.

[1553] Έχει διαστάσεις 0,51Χ0,51μ. (πλίνθος) και σωζ. ύψος 0,13μ. και αποτελείται από 9 συγκολούμενα κομμάτια.

[1554] Γενικότερα για τις βάσεις της Βασιλικής Δ, βλ. Ορλάνδος 1959α, σ.94, εικ.3 και 5. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1961, σ.103

[1555] Είναι άγνωστο αν οι βάσεις, αλλά και οι από γκριζωπό γρανίτη μονολιθικοί κίονες του μνημείου, προέρχονται από την προγενέστερη βασιλική, λιγοστά λείψανα της οποίας ανέσκαψε ο Δ.Πάλλας και τα απέδωσε στο ναό του Αγίου Δονάτου (άποψη που δεν τεκμηριώνεται επαρκώς) ή από ένα άλλο άγνωστο σήμερα σημαντικό μνημείο, όπως δείχνει το σε β΄ χρήση ενσωματωμένο υλικό.

[1556] Στον ίδιο τύπο πιθανόν ανήκει και η βάση που βρέθηκε στο Σιστρούνι Ιωαννίνων, όπου έχουν εντοπιστεί λείψανα πιθανότατα βασιλικής. Η βάση μας είναι γνωστή από φωτογραφίες του αρχείου της 8ης ΕΒΑ.

[1557] Η βάση έχει ύψος 0,22μ., διάμετρο 0,52μ. και σώζει τον μολύβδινο γόμφο.

στο ύψος του υπερώου. Οι περισσότερες έφεραν τετράγωνες πλίνθους, πολλές από τις οποίες έχουν απολαξευθεί κατά τη δεύτερη χρήση τους και σήμερα έχουν μορφή κυλινδρική. Είναι άγνωστο από ποιο μνημείο προέρχονται.

Υπάρχουν επίσης περιπτώσεις που οι βάσεις ίδιου τύπου που φέρουν **χαμηλή κυλινδρική πλίνθο**, όπως οι ΑΛ/538 και ΑΛ/1881 στο περιστύλιο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων της Βασιλικής Β[1558]. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση μιας παρόμοιας βάσης, της με αρ. κατ. ΑΛ/1882, στο νότιο τμήμα της ίδιας βασιλικής, που παραμένει άσκαφο, η οποία έχει απολαξευθεί εσωτερικά και χρησιμοποιήθηκε ως λεκανίδα.

Α2: οι βάσεις με ανάλογα **ιωνικού τύπου χαρακτηριστικά και συμφυές ψηλό βάθρο[1559],** όπως οι με αριθ. ευρετ. ΑΛ/1108, ΑΛ/1121 και ΑΛ/1156 από το περιστύλιο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων της Βασιλικής Β. Βάση με ψηλό βάθρο διακοσμημένο με έξεργες ταινίες στο πάνω και κάτω μέρος βρέθηκε στο Δρυμό Αιτωλοακαρνανίας και προέρχεται από κάποια από τις βασιλικές που βρέθηκαν εκεί[1560].

Α3: Μια άλλη παραλλαγή του ιδίου τύπου αποτελεί η βάση ΑΛ/1864 από τη Βασιλική Β, που φέρει μεγάλο συμφυές κυλινδικό βάθρο.

Τύπος Β

Αποτελείται από κυλινδρική, μικρή σε πάχος, **συμφυή πλίνθο στην οποία εδράζονται τέσσερις επάλληλες εξαγωνικές πλίνθοι,** σε βαθμιδωτή διάταξη και κυλινδρικό στοιχείο μικρότερης διαμέτρου[1561]. Αντιπροσωπεύεται ο τύπος αυτός από τις δύο βάσεις που έχουν επαναχρησιμοποιηθεί ως κιονόκρανα στο καθολικό της βυζαντινής μονής Κάτω Παναγιάς στην Άρτα[1562] και οι οποίες είναι άγνωστο από πιο μνημείο προέρχονται. Ανάλογες βάσεις έχουν βρεθεί στην ανασκαφή του ναού Αγίου Πολύευκτου στην Κωνσταντινούπολη[1563] και στον Άγιο Βιτάλιο της Ραβέννας[1564](πιν.VIIδ).

Τύπος Γ

[1558] Μια ανάλογη βάση έχουμε εντοπίσει στο ναό της Αγίας Αικατερίνης στον οικισμό Καμπή της Άρτας, η προέλευση της οποίας παραμένει άγνωστη.

[1559] Ορλάνδος 1954, σ.266κ.ε.

[1560] Από φωτογραφίες του αρχείου της 8ης ΕΒΑ, του έτους 1976.

[1561] Ορλάνδος 1954, Β, σ.272κ.ε., εικ.219$_6$, όπου και άλλα ανάλογα παραδείγματα.

[1562] Διατηρούν χρώματα, παρά την κακή κατάστασή τους λόγω καπνιάς.

[1563] Harrison 1986, σ.137, εικ.162.

[1564] Farioli 1969, εικ.1.

Αποτελείται από **τετράγωνη πλίνθο, λοξή ταινία και κυλινδρικό στοιχείο** μικρότερης διαμέτρου[1565]. Πρόκειται για τα ανάγλυφα μέλη που έχουν επαναχρησιμοποιηθεί ως κιονόκρανα στο καθολικό της βυζαντινής μονής Κάτω Παναγιάς στην Άρτα. Παρόμοιου τύπου είναι και οι βάσεις που βρέθηκαν στην Παντάνασσα. Η επεξεργασία τους είναι το ίδιο αδρή. Βάσεις του τύπου αυτού έχουν βρεθεί στην Κόρινθο[1566]. Υπάρχουν επίσης στο τρίβηλο άνοιγμα του ναού Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη.

Φαίνεται ότι πρόκειται για έναν κοινό τύπο κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Στο ναυάγιο του Marzamemi βρέθηκαν αρκετές του ίδιου τύπου[1567]. Παρόμοιες είναι και οι μικρότερων διαστάσεων βάσεις που εντοπίσαμε στο δυτικό περιστύλιο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων, όπου βρίσκονται in situ. Είναι αμελούς επεξεργασίας, πιθανόν ημιέργες.

Το καλύτερο πάντως παράδειγμα βάσης του τύπου αυτού προέρχεται επίσης από την Παντάνασσα (πιν.59β), που βρέθηκε στη νότια στοά του ερειπωμένου καθολικού[1568]. Το κυλινδικό στοιχείο της κοσμείται με οκτώ ανάγλυφους ρόδακες, με οκτώ πέταλα ο καθένας, ενώ μεταξύ σπείρας και κυλινδικού στοιχείου υπάρχει λεπτός έξεργος δακτύλιος[1569].Τέλος αξίζει να αναφερθεί ότι μια βάση του τύπου Γ που βρέθηκε κατά την ανασκαφή του μεσοβυζαντινού ναού της Αγίας Φωτεινής στο Βαλσαμάρι Φωτικής. Ο ίδιος τύπος πάντως εντοπίζεται και μεταξύ των γλυπτών του ναυαγίου του Marzamemi στη Σικελία, που χρονολογήθηκαν στην Ιουστινιάνεια περίοδο[1570].

Τύπος Δ

Αποτελείται από **μια σκοτία και συμφυή πλίθο.** Είναι αδρά λαξευμένη και θα μπορούσε να θεωρηθεί ως παραλλαγή ή εκφυλισμένος τύπος της βάσης ιωνικού τύπου. Εντοπίστηκε στο Χώρο Β των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων της Βασιλικής Β. Θεωρούμε ότι πρόκειται για βάση όψιμων χρόνων. Παρόμοιες, επίσης λίθινες, έχουν βρεθεί εξωτερικά του νάρθηκα της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα, πιθανότατα σε δεύτερη χρήση και στήριζαν το προστώο που προστέθηκε

[1565] Ορλάνδος 1954, Β, σ.268, εικ.218.

[1566] Scranton 1957, σ.108, πιν.24(47).

[1567] Kapitän 1980, σ.78κ.ε., εικ.4,5.

[1568] Βοκοτόπουλος 1977α, τευχ.2, σ.158, εικ.12.

[1569] Η βάση, όπως και άλλο αρχιτεκτονικό υλικό αποτελεί σπόλια στο βυζαντινό ναό. Η χρονολόγησή της είναι δύσκολη. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί η ομοιότητα των ροδάκων που τη διακοσμούν με τους ρόδακες που φέρει το επίθημα αμφικιονίσκου από τη Βασιλική Β (αριθ.110, 113 του καταλόγου μας).

[1570] Kapitän 1980, σ.78 κ.ε. εικ.4, 5.

στη δυτικά πλευρά του μνημείου[1571]. Ανάλογου τύπου, με κυβόσχημη όμως πλίνθο, είναι μια βάση που εντοπίστηκε το 1966 στην Ελεούσα Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας[1572].

Παραλλαγή του τύπου αυτού μπορεί να θεωρηθεί ο τύπος των βάσεων της Βασιλικής στη Δωδώνη, που είναι κατασκευασμένες από τοπικό ασβεστόλιθο. Αποτελούνται από μεγάλη τετράγωνη πλίνθο, που φέρει συμφυές κυλινδρικό στοιχείο, ίσης διαμέτρου με τους σφονδύλους των κιόνων του ναού.

Ε. ΘΩΡΑΚΙΑ

Τα θωράκια που παρουσιάζουμε στον κατάλογο που ακολουθεί προέρχονται κυρίως από τις Βασιλικές Α, Β και Δ στη Νικόπολη, τη Βασιλική της Παλαιόπολης στην Κέρκυρα, τη Βασιλική που ανασκάφθηκε στη νησίδα Κέφαλος στον Αμβρακικό κόλπο και τις Βασιλικές της Δωδώνης και του Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας. Από αυτά λιγοστά σώζονται ολόκληρα[1573]. Θραύσματα θωρακίων εντοπίσαμε επίσης στο βυζαντινό ναό Παναγίας Λαμποβήθρας στη Φωτική, στο βυζαντινό ναό του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη στους Πλησιούς Άρτας[1574], στην αρχαιολογική συλλογή της Παρηγορήτισσας[1575] κ.ά.

Με βάση το υλικό της κατασκευής τους τα θωράκια[1576] διακρίνονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τα **μαρμάρινα** και αυτά **από ασβεστόλιθο**. Από αυτά τα

[1571] Πρόκειται για στοιχεία που προέκυψαν κατά τις τελευταίες εργασίες που έγιναν στο μνημείο υπό την επίβλεψή μου και τα οποία δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί.

[1572] Φωτογραφικό αρχείο 8ης ΕΒΑ. Για το μνημείο βλ. Παλιούρας 1985, σ.300-301.

[1573] Από τα λιγοστά θωράκια που σώζονται ολόκληρα είναι ένα μαρμάρινο που χρησιμεύει σήμερα ως αγία τράπεζα στο ναό της Αγίας Κυριακής στο Αγγελόκαστρο της Κέρκυρας και πιθανολογείται ότι προέρχεται από τη Βασιλική της Παλαιόπολης, βλ. *ΑΔ* 23(1968), Β2, Χρονικά, σ.315κ.ε. (Καλλιγάς). Κοσμείται με επάλληλα κυμάτια και μεγάλο ρόμβο στο κέντρο του οποίου υπάρχει μικρός ανάγλυφος σταυρός. Το θωράκιο φέρει στο πάχος της μιας πλευράς διάκοσμο με λέσβιο κυμάτιο από την προγενέστερη χρήση του (πιν.41γ,δ).

[1574] Πιθανότατα προέρχονται από τη βασιλική που προϋπήρχε στην ίδια θέση, λείψανα της οποίας εντοπίστηκαν σε πρόσφατη ανασκαφική έρευνα. Σώζεται μέρος του πλαισίου ενός θωρακίου και ανάλογο τμήμα ενός δεύτερου, στη μία όψη του οποίου έχει επαναλαξευθεί θωράκιο μεσοβυζαντινών χρόνων.

[1575] Πρόκειται για το ανάγλυφο με αριθ. ευρ.490 α+β, το οποίο είναι άγνωστο από που προέρχεται και διατηρεί μέρος του εξωτερικού πλαισίου με πολλαπλά κυμάτια.

[1576] Γενικότερα για τα θωράκια βλ. Ορλάνδος 1954, σ.512 κ.ε. Επίσης βλ. Sodini 1984β, σ.278κ.ε.

μαρμάρινα διακρίνονται επίσης σε **αμφίγλυφα**, **διάτρητα, απλά ή με διάκοσμο** στη μια πλευρά τους και σε **«δίδυμα».**

ΜΑΡΜΑΡΙΝΑ ΘΩΡΑΚΙΑ

Γενικότερα για όλους τους τύπους των μαρμάρινων θωρακίων παρατηρούμε ότι τα περισσότερα είναι καλής ποιότητας. Τα θωράκια συχνά επέστεφε μαρμάρινη αμφικυματιοφόρος πλάκα ή στέψη[1577]. Τμήματα ανάλογων γλυπτών με απλό ή αμφίγλυφο διάκοσμο βρίσκονται σε αφθονία στα πλάγια κλίτη της Βασιλικής Β στη Νικόπολη (πιν.66α,β). Αρκετά από αυτά φέρουν διάκοσμο με ωραίο λέσβιο κυμάτιο ή επάλληλα κυμάτια. Φέρουν επίσης στον κατά μήκος άξονα της κάτω πλευράς τους ορθογώνια εγκοπή για την ένθεση του θωρακίου[1578]. Δεν αποκλείεται κάποια, με απλούστερο διάκοσμο, που έχουν βρεθεί στο ίδιο μνημείο να αποτελούσαν τις βάσεις των θωρακίων.

Στα θωράκια δεν έχουν βρεθεί επιγραφές. Ωστόσο σε μερικά θραύσματα από τη Βασιλική Β΄[1579] στη Νικόπολη υπάρχουν εγχάρακτα τα γράμματα «ΙΩ» και «CA», που πιθανότατα πρόκειται για τεκτονικά σήματα[1580]. Δεν αποκλείεται ωστόσο να πρόκειται για το όνομα του χορηγού, αν και είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί. Έτσι στην περίπτωση του «ΙΩ» παλαιότερα είχαμε θεωρήσει πιθανό ότι πρόκειται για συντομογραφία του ονόματος Ιωάννης και το συσχετίσαμε με τον επίσκοπο Ιωάννη, διάδοχο του Αλκίσωνος, η δράση του οποίου εντοπίζεται μετά το 517[1581].

ΜΑΡΜΑΡΙΝΑ ΑΜΦΙΓΛΥΦΑ ΘΩΡΑΚΙΑ

Τρεις βασικοί τύποι εντοπίζονται στα **αμφίγλυφα** θωράκια.

Τύπος Α. Στον πρώτο και σημαντικότερο ανήκουν αυτά στη μία πλευρά των οποίων υπάρχει το γνωστό και ευρύτατα διαδεδομένο θέμα των **ομόκεντρων ή**

[1577] Για τις στέψεις βλ. Ορλάνδος 1954, σ.515, εικ.480.

[1578] Ανάλογα παραδείγματα θωρακίων από την Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Guidobaldi, Barsanti 2004, σ.477κ.ε., όπου και παραδείγματα από άλλες περιοχές.

[1579] Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.646κ.ε.

[1580] Γενικά για τα τεκτονικά σήματα βλ. Guidobaldi, Barsanti 2004, σ.654κ.ε.

[1581] Για τον επίσκοπο Νικοπόλεως Ιωάννη γνωρίζουμε ότι ήταν γνωστός για τις φιλοπαπικές του διαθέσεις, καθώς είχε αναπτύξει έντονες επαφές με τον πάπα Ορμίσδα και ταυτόχρονα είχε έλθει σε έντονη αντιπαράθεση με τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Δωρόθεο, βλ. Φουρίκης 1928, σ.154.

ομόθετων ρόμβων[1582], εγγεγραμμένων εντός ορθογωνίου πλαισίου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το θωράκιο με αριθ.80 από τη Βασιλική Β στη Νικόπολη[1583], το οποίο στην άλλη πλευρά κοσμείται με σχηματοποιημένο Χριστόγραμμα[1584] στο κέντρο, που εγγράφεται σε ομόκεντρους κύκλους και πλαισιώνεται δεξιά και αριστερά από σταυρούς τους οποίους συνδέουν κυματοειδείς ταινίες[1585].

Θωράκια του τύπου αυτού εντοπίζονται στον κυρίως ναό, στον χώρο του ιερού βήματος της Βασιλικής Β΄[1586]. Είναι κατασκευασμένα από χονδρόκοκκο μάρμαρο και παλαιότερα είχαμε διατυπώσει την άποψη ότι προέρχονται από το τέμπλο του ναού και τα είχαμε χρονολογήσει στα μέσα του 5ου αιώνα[1587].
Τα θωράκια του τύπου αυτού χρονολογήθηκαν αρχικά από τον Δ.Πάλλα στα μέσα του 5ου αιώνα[1588], χρονολογία την οποία αποδέχθηκαν και μεταγενέστεροι ερευνητές. Τελευταία όμως το χρονολογικό πλαίσιο των θωρακίων του τύπου αυτού έχει διευρυνθεί και φτάνει έως και τη μεσοβυζαντινή εποχή[1589]. Με βάση τη σχηματοποίηση του Χριστογράμματος και την τυποποιημένη εργασία τους πιστεύουμε ότι θα πρέπει να

[1582] Ανάλογο διάκοσμο, με αρκετές ωστόσο διαφοροποιήσεις μεταξύ τους, κοσμούν θωράκια που έχουν βρεθεί στη Βασιλική Α των Φιλίππων, βλ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής 2003[3], σ.84, εικ.70, στη Βασιλική Α Νέας Αγχιάλου βλ. Σωτηρίου 1929, σ.76-77, σημ.1-2, όπου και ανάλογα παραδείγματα, βλ. ΠΑΕ 1972, πιν.295α, στη Βασιλική Γ Αμφιπόλεως, βλ. *ΠΑΕ* 1971, πιν.62β. Τα καλύτερα παραδείγματα του τύπου αποτελούν τα θωράκια από στην Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης, βλ. Guidobaldi, Barsanti 2004, σ.442κ.ε., όπου γενικότερα για τον τύπο αυτό. Θωράκια του ιδίου τύπου από το ναό της Καταπολιανής στην Πάρο βλ. Μητσάνη 2006, εικ.19-20.

[1583] Για τα θωράκια αυτού του τύπου της Βασιλικής Β βλ. Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, τ. Α, σ.646κ.ε.

[1584] Για το Χριστόγραμμα που πλαισιώνεται από σταυρούς βλ. Olivieri-Farioli 1969, σ.71-72, 75, αριθ.131-132, 142, εικ.124, 125, 134 και Στίκας 1966, σ.42.

[1585] Πρβ. τα θωράκια της Βασιλικής Α Αμφιπόλεως, βλ. Στίκας 1966, σ.42, εικ.3. Ανάλογο τύπο διακόσμου, εμπλουτισμένο ωστόσο με κάποια άλλα στοιχεία, συναντούμε σε θωράκιο που ανήκει στη Συλλογή Θησείου και βρίσκεται σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, βλ. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, σ.76, αριθ.103. Πρόκειται, πιθανώς, για απλοποιημένο τύπο διακόσμησης με στεφανοσταύριο, βλ. Σκλάβου-Μαυροειδή, 1999, σ.39, αριθ.30, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

[1586] Φωτογραφία ενδεικτική της θέσης εύρεσής τους δίνουν οι Ορλάνδος, Σωτηρίου 1937, σ.78, εικ.1.

[1587] Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, τ.Α, σ.646κ.ε.

[1588] Πάλλας 1950, σ.233-249.

[1589] Μέντζος 2001, σ.318, σημ.11.

χρονολογηθούν στο ά μισό του 6ου αιώνα και πιθανότατα προέρχονται από κάποια επισκευή που έγινε στο γλυπτό διάκοσμο της Βασιλικής.

Στον ίδιο τύπο με επάλληλους ρόμβους συγκαταλέγεται και το τμήμα του θωρακίου (πιν.66ε), που εκτείθεται σήμερα στο Μουσείο Νικόπολης[1590]. Οι Φ.Κεφαλλωνίτου, Κ.Γερολύμου το περιλαμβάνουν μαζί με άλλα γλυπτά από τη Βασιλική Α. Από όσο όμως γνωρίζω δεν προέρχεται από την ίδια βασιλική. Άλλωστε η επεξεργασία του, συγκρινόμενη με τα υπόλοιπα θωράκια του μνημείου, είναι πολύ διαφορετική, η ποιότητα της εργασίας του εξαιρετική, όπως και η ποιότητα του μαρμάρου. Κατασκευασμένο από λευκό μάρμαρο το θωράκιο αυτό φέρει βαθιά λαξευμένα κυμάτια μεταξύ των ρόμβων, που απολήγουν στα πλάγια σε τρίφυλλα και σε καρδιόσχημα κοσμήματα στον κατακόρυφο άξονα. Στον κεντρικό ρόμβο εγγράφεται ωραίο ανθεμωτό κόσμημα, που απαντά πανομοιότυπο σε έργα κωνσταντινοπολίτικων εργαστηρίων[1591]. Ανάλογο ανθεμωτό κόσμημα συναντάται σε θωράκια με ρόμβους στους ναούς της Αγίας Σοφίας (πιν.ΙΧα-γ) και Αγίων Σεργίου και Βάκχου στην Κωνσταντινούπολη. Παρόμοιο κόσμημα εντοπίζουμε και σε τμήμα θωρακίου, (αν και διακρίνεται ελάχιστα), που είναι εντοιχισμένο σήμερα στο ναό της Φανερωμένης στη Μαργαρώνα Πρέβεζας[1592](πιν.29α).

Επανερχόμενοι στο θέμα των ρόμβων που κοσμούν το θωράκιο, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι είναι κοινό και ευρύτατα διαδεδομένο και απαντά σε ανάλογα ανάγλυφα μέλη από τον ελλαδικό χώρο, την Κωνσταντινούπολη, τη Ραβέννα κ.ά., τα περισσότερα από τα οποία χρονολογούνται γενικά στον 6ο αιώνα. Πολλά είναι τα παραδείγματα αναγλύφων με το θέμα των ομόθετων ρόμβων (σε πολλά συναντώνται μικροδιαφορές στο διάκοσμο των γωνιακών τριγωνικών διαχώρων και στο εσωτερικό των κεντρικών ρόμβων), που απαντά επίσης σε άμβωνες (στηθαία)[1593], βάσεις κιόνων (όψεις υψηλών κυβόσχημων πλίνθων) κ.ά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν επίσης τα θωράκια με τους επάλληλους ρόμβους στην Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης[1594], σε πολλά από τα οποία στις ακμές των ρόμβων αντί για τρίφυλλα φέρουν μικρά καρδιόσχημα στοιχεία (πιν.ΙΧα-γ). Με ομόθετους ρόμβους κοσμούνται αρκετά

[1590] Κεφαλλωνίτου, Γερολύμου 2008, σ.59.

[1591]Guidobaldi, Barsanti 2004, στις σ.272 και 353.

[1592] *ΑΔ* 34(1979) Χρονικά, σ.246.

[1593] Όπως ο άμβωνας στο ναό του Αγίου Απολλιναρίου του Νέου στη Ραβέννα, βλ. Ορλάνδος 1954, εικ.524.

[1594] Guidobaldi, Barsanti 2004, σ.409, πιν.GO.O1, GO.O6, εικ.228.

θωράκια στον ναό του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη[1595]. Ένα άλλο με το ίδιο θέμα εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού στην ίδια πόλη.

Το **Χριστόγραμμα,** που κοσμεί την άλλη όψη των θωρακίων που εξετάζουμε, περικλείεται από ταινιωτό ή ταινιωτούς κύκλους και φέρει στο κάτω μέρος κυματοειδείς ταινίες, που καταλήγουν σε κισσόφυλλα στα οποία εδράζονται μεγάλοι λατινικού τύπου σταυροί. Σε άλλες περιπτώσεις τα κισσόφυλλα παραλείπονται και οι ταινίες απολήγουν σε σφαιρίδια. Πρόκειται για ένα ενδιαφέρον θέμα, συχνά απεικονιζόμενο σε θωράκια[1596]. Το ίδιο απαντά στο διάκοσμο θωρακίου από τον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης[1597], σε θωράκιο στους Δελφούς και τη Βασιλική του αρχιερέως Πέτρου στη Νέα Αγχίαλο[1598]. Από τα πιο γνωστά παραδείγματα αποτελούν τα θωράκια στο Μουσείο των Φιλίππων[1599], και στο Εθνικό Μουσείο της Ραβέννας[1600], στα οποία όμως το ανάγλυφο του κεντρικού θέματος έχει αποδοθεί με πλαστικότητα.

Με μικρές παραλλαγές το ίδιο θέμα εντοπίζεται σε θωράκια του ναυαγίου του Marzamemi[1601]. Αποτελεί επίσης συχνό διακοσμητικό θέμα σαρκοφάγων[1602]. Στην περιοχή που εξετάζουμε το θέμα εντοπίζεται σε δύο περιπτώσεις: στα θωράκια της Βασιλικής Α και της Βασιλικής Β στη Νικόπολη, τα οποία χρονολογήσαμε την ίδια περίπου εποχή, δηλαδή στο α΄ μισό του 6ου αιώνα. Αν η άποψή μας αυτή είναι σωστή τότε είναι χαρακτηριστική η διαφορετική επεξεργασία και απόδοση του θέματος.

Συχνά ο κύκλος γύρω από το Χριστόγραμμα αντικαθίσταται με δάφνινο στεφάνι, όπως στην περίπτωση ενός θωρακίου στον Άγιο Κλήμεντα στη

[1595] Σωτηρίου 1952, ενδεικτικά πιν.47δ και πιν.48α,β.

[1596] Θωράκια με το ίδιο θέμα βλ. J.Laurent, Delphes Crétien, *BCH* 23(1899), σ.246κ.ε., εικ.15,17,18,19. Επίσης βλ. Farioli 1983, σ.205κ.ε., εικ.28. Παζαράς 1977, πιν.II,3β. Μια ενδιαφέρουσα παραλλαγή του ιδίου θέματος βλ. σε θωράκιο από την Άνω Μονή Ξενιάς, βλ. Αικ.Σμπυράκη-Καλατζή, Συλλογή γλυπτών Άνω Μονής Παναγίας Ξενιάς, *Μνήμη Θεοχάρη* 1992, σ.459, πιν.104α.

[1597] Σωτηρίου 1952, πιν.47δ.

[1598] *ΠΑΕ* 1972, πιν.295α.

[1599] Το θωράκιο προέρχεται από τη Βασιλική Α, που έχει χρονολογηθεί στα τέλη του 5ου αι., βλ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής 1997, εικ.70α.

[1600] Olivieri-Farioli 1969, αρ.135, πιν.128α,β, αρ.136, πιν.129

[1601] Kapitän 1969, σ.127 και ο ίδιος 1980, σ.11-12.

[1602] Chalkia 2004, σ.211κ.ε., εικ.8,9. Επίσης βλ. Farioli 1983, εικ.31-35, 42, όπου παραδείγματα σαρκοφάγων από την Κωνσταντινούπολη και τη Ραβέννα με ανάλογο διάκοσμο.

Ρώμη[1603]. Ένα τμήμα θωρακίου, με παρόμοιο πιθανότατα διάκοσμο, ήρθε στο φως κατά την ανασκαφή στης Παναγίας Λαμποβήθρας, στη Φωτική (αριθ.92 του καταλόγου μας).

Για τη χρονολόγηση των θωρακίων με ανάλογο θέμα έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Γενικά πιστεύεται ότι δεν ήταν συνηθισμένο πριν τη β΄ δεκαετία του 6ου αιώνα. Αντίθετα κατά τον Laurant το χρίσμα με τη μορφή του ανοικτού Ρ χαρακτηρίζει θωράκια του α΄ μισού του 5ου αι., άποψη η οποία θα πρέπει να αναθεωρηθεί, αφού υπάρχουν αρκετά οψιμότερα παραδείγματα.

Θωράκια με ρόμβους, αν και με αρκετές διαφοροποιήσεις εντοπίζονται επίσης στη Βασιλική Δ[1604] στη Νικόπολη. Πρόκειται ωστόσο για μικρά τμήματα που δεν δίνουν μια καλή εικόνα του συνόλου της διακόσμησης. Οι Δ.Κωνστάντιος, και Ε.Χαλκιά διακρίνουν δύο παραλλαγές στα θωράκια του τύπου αυτού. Στην πρώτη οι ρόμβοι σχηματίζονται με επίπεδες έξεργες ταινίες, ενώ στη δεύτερη παραλλαγή οι ταινίες είναι ημικυλινδρικής διατομής[1605]. Θεωρούμε αρκετά πιθανό ότι πρόκειται για θραύσματα των αρχικών θωρακίων του ναού, πριν την ανανέωσή τους από άλλα διάτρητα.

Το ίδιο θέμα, όμως αρκετά σχηματοποιημένο, συναντάμε στο τμήμα του θωρακίου αριθ.83 από τη Βασιλική Α στη Νικόπολη. Η σχηματική απόδοση του αναγλύφου είναι χαρακτηριστική (απλές ημικυλινδρικής διατομής ταινίες και μεταξύ τους ρηχό κανάλι) είναι όμως δύσκολο να ισχυριστούμε ότι αυτή οφείλεται σε αδυναμία του καλλιτέχνη ή οφείλεται στο καλλιτεχνικό ρεύμα της εποχής.

Το θέμα των ομοιόθετων ρόμβων[1606] επαναλαμβάνεται και στο τμήμα του θωρακίου αριθ.82 από την ίδια βασιλική, το οποίο φέρει ωραίο πλαίσιο, κοσμούμενο με ελισσόμενο βλαστό κληματίδας, από τον οποίο φύονται

[1603] *I Byzantini in Italia* 1982, πιν.91.

[1604] Κωνστάντιος, Χαλκιά 1987, σ.320,

[1605] Αν και τα σωζόμενα τμήματα θωρακίων από τη Βασιλική Δ είναι πολύ μικρά και δεν επιτρέπουν πολλές παρατηρήσεις, ωστόσο διαφέρουν από αυτά της Βασιλικής Β, όπου και η τεχνική εκτέλεση των ρόμβων είναι περισσότερο προσεγμένη και οι απολήξεις τους στις γωνίες φέρουν τρίφυλλα ή έχουν σταγονοειδή μορφή.

[1606] Το ίδιο θέμα απαντά σε δύο τμήματα θωρακίων που βρέθηκαν παλαιότερα στη Βλαχέρνα της Άρτας και τα οποία εντοπίσαμε στην αρχαιολογική συλλογή Παρηγορήτισσας. Είναι άγνωστο αν πρόκειται για τμήματα παλαιοχριστιανικών θωρακίων (και συνεπώς αποτελούν σπόλια στο βυζαντινό ναό) ή των θωρακίων του μεσοβυζαντινού ναού, αφού το θέμα των ρόμβων επιβιώνει έως και την εποχή αυτή.

βλαστόσπειρες και τσαμπί με σταφύλια, που ραμφίζει μικρό πτηνό[1607]. Η απόδοση του αναγλύφου είναι εξαιρετική, όπως και η γενικότερη διακοσμητική διάθεση του θωρακίου.

Άξια λόγου είναι και τα άλλα ωραία πλαίσια που κοσμούν και άλλα θραύσματα θωρακίων από την ίδια βασιλική. Ελισσόμενοι βλαστοί με φύλλα και τσαμπιά με σταφύλια έχουν αποδοθεί με βαθιά λάξευση και είναι έξεργα. Σε μια περίπτωση, στο θραύσμα με αριθ.85, έχει γίνει και χρήση τρυπανιού, για τη δημιουργία φωτοσκιάσεων. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι έχουμε εντοπίσει τουλάχιστον τρεις τύπους (όσον αφορά το διάκοσμο) θωρακίων στην ίδια βασιλική.

Στην άλλη όψη του αναγλύφου με αριθ.82 εικονίζονταν **αμνοί** (σώζεται μόνο ένας) **εκατέρωθεν σταυρού**. Πρόκειται για ένα γνωστό θέμα[1608] στην τέχνη των παλαιοχριστιανικών χρόνων, με αρκετούς συμβολισμούς. Πιθανότατα το ίδιο θέμα υπήρχε και στο αποσπασματικά σωζόμενο θωράκιο αριθ.87 από τη Βασιλική της Παλαιόπολης[1609] στην Κέρκυρα, η ποιότητα του αναγλύφου του οποίου είναι σαφώς ανώτερη από του προαναφερόμενου θωρακίου της Βασιλικής Α.

Τύπος Β. Ζώα ή πτηνά εκατέρωθεν σταυρού αποτελούν έναν άλλο τύπο αμφίγλυφου θωρακίου. Πτηνά εκατέρωθεν σταυρού έχουν λαξευθεί και στις δύο όψεις των αμφίγλυφων θωρακίων αριθ.99, τμήματα των οποίων έχουν εντοιχισθεί στο ναό του Ταξιάρχη στην Καμάρα Μέσης στην Κέρκυρα. Το ίδιο θέμα παριστάνεται και στο θωράκιο από τη Βασιλική Κεφάλου αριθ.88 και πιθανότατα σε θωράκιο της Βασιλικής Α στη Νικόπολη, αριθ.84, ένα σωζόμενο σήμερα τμήμα του οποίου φέρει έξεργο πτηνό (πιν.84).

Τύπος Γ. Έναν άλλο τύπο συγκροτούν τα θωράκια που στις δύο όψεις τους κοσμούνται με ανισοσκελή **σταυρό, εγγεγραμμένο σε μεγάλο δίσκο,** θέμα που περιβάλλεται από κυματοειδές πλαίσιο. Προέρχονται κυρίως από τη Βασιλική Β στη Νικόπολη[1610], που εντοπίζονται στα πλάγια κλίτη του ναού και υπερέχουν ποιοτικά, αριθ.90,91. Ο τύπος αυτός είναι ευρύτατα διαδεδομένος

[1607] Πρβλ. το διάκοσμο θωρακίου με το ίδιο θέμα από τη Βασιλική στην Παλαιόπολη Κέρκυρας, Παπαδημητρίου 1939, σ.94, εικ.3.

[1608] Ανάλογο θέμα συναντάται σε επίκρανο κιονοκράνου στον Άγιο Βιτάλιο Ραβέννας βλ. Olivieri-Farioli 1969, αρ.181, πιν.151.

[1609] Παπαδημητρίου 1939, σ.95, εικ.5 και εικ.6.

[1610] Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.647.

με πολλά παραδείγματα από την Ελλάδα[1611] αλλά και την Ιταλία[1612] και τη Μ. Ασία. Ανάλογος είναι ο διάκοσμος των θωρακίων στην Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης[1613]. Τα θωράκια με τους μεγάλους σταυρούς ακόμη και αν δεν είναι έργα κωνσταντινοπολίτικων εργαστηρίων ακολουθούν πρότυπα που δημιουργήθηκαν στην πρωτεύουσα. Ανάλογο θέμα συναντάται και στη διακόσμηση σαρκοφάγων με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτό της σαρκοφάγου που βρέθηκε στη Βασιλική Δ[1614].

ΜΑΡΜΑΡΙΝΑ ΔΙΑΤΡΗΤΑ ΘΩΡΑΚΙΑ

Διατηρούνται αποσπασματικά, τμήματα μόνο του πλαισίου τους και θραύσματα του εσωτερικού τους διακόσμου. Εντάσσονται σε τέσσερις τύπους με μικροδιαφορές μεταξύ τους[1615].

Τύπος Α. Στον πρώτο τύπο το πλαίσιο κοσμείται με ελισσόμενη κληματίδα, λέσβιο, φυλλοφόρο κυμάτιο και αστράγαλο. Στο κεντρικό τμήμα του θωρακίου αναπτύσσονταν φυτικό διάτρητο κόσμημα. Τμήματα θωρακίων του τύπου αυτού έχουν εντοπιστεί στις Βασιλικές Β[1616] (πιν.77α και αριθ.96) και Δ[1617](αριθ.95) στη Νικόπολη, στη βασιλική στη θέση Άγιος Γεώργιος Δολιανών (αριθ.98)[1618], στις βασιλικές που βρέθηκαν στο Λαδοχώρι (πιν.57γ) και στην Κρυσταλοπηγή Θεσπρωτίας[1619](πιν.39δ).

[1611] Ανάλογο θέμα υπήρχε στη μία όψη του θωρακίου από τη Βασιλική στην Παλαιόπολη Κέρκυρας, που στην άλλη όψη του έφερε διάκοσμο με παγώνι που ραμφίζει σταφύλια, βλ. Παπαδημητρίου 1939, σ.94, εικ.4. Θωράκια με σταυρό εγγεγραμμένο σε μεγάλο δίσκο εντοπίσαμε και στην αποθήκη αρχαιολογικού υλικού στη Ναύπακτο.

[1612] Olivieri-Farioli 1969, σ.72-73, αρ.135, εικ.128β

[1613] Guidobaldi, Barsanti 2004, ενδεικτικά βλ. εικ. FIN04 και FIN05, αντίστοιχα στις σ.103 και 105.

[1614] Chalkia 2004, σ.211κ.ε, εικ.5.

[1615] Ορλάνδος 1954, εικ.484-487, όπου παραδείγματα διάτρητων θωρακίων.

[1616] Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.648, εικ.26.

[1617] Κωνστάντιος, Χαλκιά 1987, σ.318-319, εικ.1-3. Ανάλογα τμήματα θωρακίων έχουν επίσης βρεθεί κατά την ανασκαφική έρευνα του βόρειου παστοφορίου της Βασιλικής Δ, με τη διαφορά ότι δεν υπάρχει αστράγαλος, ενώ ο ελισσόμενος βλαστός είναι περισσότερο έξεργος και η απόδοση του λέσβιου κυματίου είναι πιο απλή. Τον ίδιο διάκοσμο και ιδιαίτερα τη ίδια επεξεργασία παρουσιάζουν και τα θωράκια με αριθ. ευρ. 1398. Η πίσω όψη τους κοσμείται με απλή πλατιά ταινία και κυμάτια.

[1618] Στις αποθήκες του Βυζαντινού Μουσείου Ιωαννίνων, υπάρχουν τμήματα θωρακίων με ανάλογο διάκοσμο, που προέρχονται από παράδοση.

[1619] Βασιλικού 2009, σ.203, εικ.5,6.

Τα τμήματα θωρακίων από τη Βασιλική Β, έχουν μεγαλύτερο πάχος και είναι κατασκευασμένα από χονδρόκοκκο μάρμαρο. Έχουν εντοπιστεί στο βόρειο και νότιο χώρο του εγκαρσίου κλίτους. Σε αντίθεση με τα θωράκια της Βασιλικής Δ, τα προερχόμενα από τη Βασιλική Β παρουσιάζουν σαφώς καλύτερη επεξεργασία, αφού ο ελισσόμενος βλαστός έχει αποδοθεί πιο έξεργος και διαμορφώνει πιο έντονα ημικυκλικά διάχωρα, τα οποία πληρούν τρίφυλλα.

Μια ενδιαφέρουσα παραλλαγή του τύπου αυτού, αποτελούν τα πλαίσια των διάτρητων θωρακίων από τη Βασιλική Β[1620], όπου στα ημικυκλικά διάχωρα τρίφυλλα εναλλάσσονται με τσαμπιά από σταφύλια[1621] (πιν.67α).

Μια άλλη παραλλαγή διάτρητων θωρακίων, που εντοπίζονται κυρίως στη Βασιλική Δ, αποτελείται από πλατιά ταινία, πλαίσιο με ολόγλυφο σχεδόν φυτικό κόσμημα στο οποίο έχει γίνει χρήση τρυπανιού, λεπτή ταινία και λέσβιο κυμάτιο (πιν.67β).

Τέλος μια τέταρτη παραλλαγή, απλούστερη, του τύπου των διάτρητων θωρακίων που εξετάζουμε είναι αυτά που περιβάλλονται από πλατιά ακόσμητη ταινία και επίσης απλό λέσβιο κυμάτιο (χωρίς αστράγαλο). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα τμήματα θωρακίων που εκτίθενται στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων[1622] (αριθ.97), βρίσκονται όμως και αρκετά θραύσματα στις αποθήκες του. Η προέλευση των τελευταίων είναι άγνωστη. Ωστόσο με βάση τις ομοιότητες που παρουσιάζει με άλλα τμήματα θωρακίων που προέρχονται από τη Βασιλική στη θέση Άγιος Γεώργιος Δολιανών, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι προέρχονται από το ίδιο μνημείο.

Όσον αφορά τον εσωτερικό διάκοσμο των θωρακίων αυτών, μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν. Οι ανασκαφές στη Βασιλική Β, έχουν φέρει στο φως πληθώρα μαρμάρινων αποτμημάτων από τον φυτικό μαρμάρινο διάκοσμο, που τα κοσμούσε (πιν.67ε,στ). Παρόμοια αποτμήματα έχουν βρεθεί στη Βασιλική της Αγίας Σοφίας στον Μύτικα[1623], επίσης στη Βασιλική Δ[1624] (εικ.95δ) και στη βασιλική της Κρυσταλλοπηγής. Αποτμήματα από ανάλογο διάκοσμο έχουμε επίσης εντοπίσει στις αποθήκες του Βυζαντινού Μουσείου

[1620] Τα ανάγλυφα αυτά είναι κυρίως γνωστά από μια παλαιά φωτογραφία του φωτογραφικού αρχείου του Μουσείου Μπενάκη Αρνητ. Ρ.181.53..

[1621] Πιθανόν στο κέντρο του πλαισίου κάθε πλευράς έφεραν μικρό ανάγλυφο σταυρό.

[1622] Τα με αριθ. ευρ.1329, 586 α,β και 8384. Ωστόσο η ίδια παραλλαγή πιστεύουμε ότι υπήρχε και στη Βασιλική Δ, όπως συμπεραίνουμε από ένα μικρό τμήμα που βρέθηκε εκεί.

[1623] Βοκοτόπουλος 1979, πιν.89β.

[1624] Πρόκειται για τα με αριθ. ευρ.343α-β, 464α-β, 355α-ε, 357α-ζ. Κωνστάντιος, Χαλκιά 1987, σ.318-319, εικ.1-3. Βλ. επίσης Ορλάνδος 1959β, εικ.4 και ο ίδιος 1961α, σ.101, πιν.59α.

Ιωαννίνων[1625], άγνωστης προέλευσης, δεν αποκλείεται όμως να συνανήκουν με τα θωράκια που προαναφέραμε, από τη θέση Αγιος Γεώργιος Δολιανών.

Ανάλογα διάτρητα μαρμάρινα θωράκια είναι γνωστά κυρίως από την Κωνσταντινούπολη και συγκεκριμένα από τους ναούς της Αγίας Σοφίας (πιν.), και Αγίων Σεργίου και Βάκχου[1626] και τη Ραβέννα από τους ναούς του Αγίου Βιταλίου και του Αγίου Απολλιναρίου του Νέου, τα θωράκια των οποίων έχουν Κωνσταντινοπολίτικη προέλευση[1627]. Τα θωράκια αυτά παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με αυτά της Νικόπολης και ιδιαίτερα με αυτά της Βασιλικής Β (πιν.67α, που σήμερα έχουν χαθεί) και της Βασιλικής Δ.

Η υποδεέστερη επεξεργασία μερικών από αυτά οδήγησε την Ε.Χαλκιά στην άποψη ότι τα θωράκια της Βασιλικής Δ αποτελούν τοπικές απομιμήσεις[1628]. Κατά την άποψή μας είναι πολύ πιθανόν τα προαναφερόμενα θωράκια να είναι προϊόντα εισαγωγής, δηλαδή να είναι έργα των εργαστηρίων της πρωτεύουσας ή κάποιου μεγάλου κέντρου, και η υποδεέστερη επεξεργασία τους να οφείλεται στη μαζικότητα της παραγωγής τους, αν και αυτό μόνον ανάλυση του μαρμάρου θα το τεκμηρίωνε.

Η Χαλκιά δέχεται ότι τα καλύτερα παραδείγματα του είδους, που εντοπίζονται στη Βασιλική Β, προέρχονται από κωνσταντινοπολίτικα εργαστήρια, καθώς και το ότι θωράκια του τύπου αυτού δεν είναι γνωστά από άλλα μέρη της Ελλάδος, αγνοώντας βεβαίως τα παραδείγματα της Κρυσταλοπηγής, του Λαδοχωρίου και των αποθηκών του Βυζαντινού Μουσείου Ιωαννίνων που προαναφέραμε.

Όσον αφορά τα διάτρητα θωράκια της Βασιλικής Β πιθανολογούμε ότι προέρχονται από το φράγμα του πρεσβυτερίου, αφού τα περισσότερα προέρχονται από το ιερό Βήμα. Η χρονολόγησή τους στα μέσα του 6ου αι. και ο εντοπισμός τους στο χώρο του ιερού Βήματος του ναού, μας οδηγεί στη δελεαστική σκέψη ότι αυτά μπορεί να συσχετιστούν με τις επισκευές του έγιναν στο ναό από τον επίσκοπο Δουμέτιο Β[1629].

[1625] Ενδεικτικά αναφέρονται τα με αριθ. ευρ.1382,1383,1392κ.ά. Η ίδια παραλλαγή θεωρούμε ότι υπήρχε και στη Βασιλική Δ, αν κρίνουμε από ένα θραύσμα που βρέθηκε εκεί.

[1626] Sodini, Barsanti, Guiglia–Guidobaldi 1998, σ.350, εικ.38.

[1627] Angiolini-Martinelli 1968, αριθ. 117b,c,e, σ.124.

[1628] Chalkia 2006, σ.282κ.ε.

[1629] Στον επίσκοπο Δουμέτιο Β αποδίδουμε και το μαρμάρινο τόξο αριθ.123, που εξετάζουμε στον κατάλογό μας.

Εκτός των βασιλικών της Νικοπόλεως αποτμήματα από τον εσωτερικό διάκοσμο (πιν.67δ), άλλου όμως τύπου, διάτρητων θωρακίων, βρέθηκαν στο Λαδοχώρι Ηγουμενίτσας (οικόπεδο Λώλη, όπου ανασκάφηκε τρίκλιτη βασιλική). Τα περισσότερα από αυτά συνθέτουν γεωμετρικό διάκοσμο.

Τέλος ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα ωραία διάτρητα θωράκια που έχει φέρει στο φως η ανασκαφή της βασιλικής της Αγίας Σοφίας στο Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας. Έχουν βρεθεί τρεις τύποι. Ο πρώτος φέρει διάκοσμο με ημικύκλια συνεχόμενα, που περιβάλλονται από πλατύ ακόσμητο πλαίσιο[1630]. Ο δεύτερος τύπος έφερε διαγώνια τεμνόμενες ταινίες[1631] και ο τρίτος διμερείς ταινίες που σχηματίζουν τετράγωνα που συνδέονται με συρικούς τροχούς και συνδυάζονται με τετράλοβα άνθη[1632].

ΜΑΡΜΑΡΙΝΑ ΘΩΡΑΚΙΑ με απλό διάκοσμο

Κοσμούνται κυρίως με ένα μεγάλο σταυρό, που καταλαμβάνει σχεδόν ολόκληρη την επιφάνεια του θωρακίου. Η κατηγορία αυτή αντιπροσωπεύεται κυρίως από θωράκια που βρέθηκαν στις Βασιλικές Β και Δ στη Νικόπολη[1633] και στο υπέργειο ταφικό μνημείο στη Βασιλική της Αγίας Σοφίας στο Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας[1634].

ΔΙΔΥΜΑ ΜΑΡΜΑΡΙΝΑ ΘΩΡΑΚΙΑ

Λιγοστά παραδείγματα έχουν βρεθεί στην περιοχή που εξετάζουμε (αριθ.93,94). Κάποια από αυτά κοσμούνταν με μεγάλους ανισοσκελείς σταυρούς. Αξίζει να αναφερθεί το τμήμα ενός θωρακίου (αριθ.89) από τη Βασιλική Β, με πλαίσιο που κοσμείται με ωραίο σύνθετο πλογχμό, είναι άγνωστο όμως το κεντρικό θέμα τους. Δίδυμα θωράκια είναι γνωστά από σημαντικά παλαιοχριστιανικά μνημεία όπως ο Άγιος Δημήτριος και η Αγία Σοφία στη Θεσαλονίκη[1635].

[1630] Βοκοτόπουλος 1982, πιν.68β. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1983, σ.84κ.ε και ο ίδιος *ΠΑΕ* 1984, πιν.108.

[1631] Βοκοτόπουλος 1982, πιν.68γ.

[1632] Βοκοτόπουλος 1979, σ.126, πιν.89. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1982, σ.94, πιν.69α και ο ίδιος ΠΑΕ 1983, σ.87γ,δ. Κατά τον ανασκαφέα προέρχονται πιθανότατα από το φράγμα του πρεσβυτερίου.

[1633] Πρόκειται για έναν τύπο θωρακίων αρκετά γνωστό και από τη Βασιλική Β, με τη διαφορά ότι στο μνημείο αυτό τα θωράκια είναι κατασκευασμένα από ασβεστόλιθο.

[1634] Βοκοτόπουλος 1972, σ.112, πιν.90α. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1982, πιν.69γ.

[1635] Από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα του είδους είναι τα θωράκια από το ναό του Αγίου Δημητρίου και Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη, βλ. Μέντζος 2001, σ.320.

ΛΙΘΙΝΑ ΘΩΡΑΚΙΑ

Πολλά τμήματα λίθινων θωρακίων, κυρίως από ασβεστόλιθο, έχουν εντοπιστεί στις Βασιλικές Α, Β και Δ στη Νικόπολη, στις Βασιλικές της Δωδώνης και της Στεφάνης στο νομό Πρέβεζας. Η ισχυρή σχηματοποίηση που τα διακρίνει υπαγορεύεται από την υφή του υλικού. Πρόκειται για έργα τοπικών εργαστηρίων και διακρίνονται στις παρακάτω κατηγορίες:

ΛΙΘΙΝΑ ΘΩΡΑΚΙΑ με απλό διάκοσμο

Φέρουν στη μία μόνο όψη διάκοσμο. Συνήθως είναι μεγάλου πάχους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα θωράκια από τις Βασιλικές της Δωδώνης, της Στεφάνης και τις Βασιλικές Α,Β,Γ στη Νικόπολη.

Παρατηρείται μια μικρή ποικιλία ως προς το διάκοσμο. Το σύνηθες θέμα του μεγάλου σταυρού στην περίπτωση του θωρακίου από τη Βασιλική της Δωδώνης (αριθ.101) πλαισιώνεται από κυπαρίσσια και τα αποκαλυπτικά γράμματα Α Ω. Το θωράκιο (αριθ.100) από τη βασιλική που βρέθηκε κοντά στη Στεφάνη Πρέβεζας κοσμείται με συμπλεκόμενους ταινιωτούς κύκλους που σχηματίζουν τετράφυλλους ρόδακες. Υπάρχουν ωστόσο και θωράκια μικρότερου πάχους, η λάξευση των οποίων είναι σαφώς καλύτερη. Στην υποκατηγορία αυτή εντάσσονται θωράκια (αριθ.102-104) από τη Βασιλική Β στη Νικόπολη και τη Βασιλική της Αγίας Σοφίας στο Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας[1636]. Το ανάγλυφο στα θωράκια αυτά είναι επίσης χαμηλό. Το κεντρικό θέμα τους είναι ένας μεγάλος σταυρός που προβάλει στο αδρά λαξευμένο βάθος.

ΛΙΘΙΝΑ ΔΙΔΥΜΑ ΘΩΡΑΚΙΑ

Αποτελούν μια μικρή κατηγορία. Εντοπίζονται κυρίως στη Βασιλική Β στη Νικόπολη και συγκεκριμένα προέρχονται από το περιστύλιο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων (πιν.105). Πιθανότατα όριζαν τον χώρο του μικρού αιθρίου, και ήταν τοποθετημένα μεταξύ των κιόνων του περιστυλίου. Χαρακτηρίζονται για το μεγάλο πάχος τους και την αδρή, αμελή λάξευση του διακοσμητικού θέματος. Πρόκειται για μεγάλους ανισοσκελείς σταυρούς που κοσμούν κάθε ένα από τα δύο διάχωρα. Η πίσω πλευρά του θωρακίου είναι αδρά δουλεμένη.

ΛΙΘΙΝΑ ΑΜΦΙΓΛΥΦΑ ΘΩΡΑΚΙΑ

[1636] Βοκοτόπουλος 1972, πιν.90α και ο ίδιος *ΠΑΕ* 1982.

Η κατηγορία αυτή αντιπροσωπεύεται από θωράκια (αριθ.106) που έχουν εντοπιστεί στις Βασιλικές Β (κυρίως στα νοτιοδυτικά προσκτίσματα) και Δ (βόρειο παστοφόριο) στη Νικόπολη. Φέρουν ταινιωτό πλαίσιο εξωτερικά και μεγάλο σταυρό στις δύο όψεις. Διαφέρουν μεταξύ τους ως προς την απόδοση του σταυρού και του πλαισίου. Χαρακτηρίζονται για την απλοποιημένη και κατώτερης ποιότητας εργασία τους. Χαρακτηριστικό είναι το θωράκιο με τον συμφυή πεσσίσκο που βρέθηκε στα νοτιοδυτικά προσκτίσματα της Βασιλικής Β στη Νικόπολη. Αμφίγλυφο είναι και ένα θωράκιο που βρέθηκε στο ναό του Ταξιάρχη στην Καμάρα Κέρκυρας (πιν.98).

ΛΙΘΙΝΑ ΔΙΑΤΡΗΤΑ ΘΩΡΑΚΙΑ

Λίθινα διάτρητα θωράκια έχουν εντοπισθεί επίσης στη Βασιλική Β (αριθ.107-109). Πρόκειται για λιγοστά αποτμήματα που βρέθηκαν στην ανασκαφή της Στοάς-Δρόμου. Αποτελούν δύο τύπους από τους οποίους ο πρώτος έφερε ακόσμητο πλατύ πλαίσιο και εσωτερικά κύκλους, κοσμούμενους με σχοινοειδές ανάγλυφο. Πανομοιότυπο ανάγλυφο κοσμούσε και τους κύκλους στο εσωτερικό του δεύτερου τύπου, το οποίο περιέβαλε πλαίσιο με ελισσόμενο βλαστό και τρίφυλλο. Το θωράκιο αριθ. 107, που βρέθηκε στη Βασιλική στην Κρυσταλοπηγή Θεσπρωτίας, μπορεί επίσης να συγκαταλεχθεί στην ίδια κατηγορία.

Στ. ΑΜΦΙΚΙΟΝΕΣ - ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ ΑΜΦΙΚΙΟΝΩΝ

Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές ήταν φωτεινά και ευάερα κτίρια. Φωτίζονταν από πολλά παράθυρα που ανοίγονταν στους πλευρικούς τοίχους του ισογείου, των υπερώων, στο δυτικό τοίχο του νάρθηκα, στην αψίδα του ιερού και στα πλάγια τμήματα του ανατολικού τοίχου[1637]. Τα παράθυρα ήταν συνήθως τοξωτά μονόλοβα[1638], δίλοβα και σπανιότερα πολύλοβα.

Στις μεγάλες βασιλικές του ελλαδικού χώρου (Άγιος Δημήτριος[1639] και Αχειροποίητος στη Θεσσαλονίκη[1640], Βασιλική Α Φθιωτιδών Θηβών[1641] και

[1637] Ορλάνδος 1954, τομ. Β, σ.423κ.ε.

[1638] Οι μεγάλες βασιλικές στην Ιταλία (όπως ο Άγιος Κλήμης, Άγιος Λαυρέντιος, Αγία Πουδεντιανή Ρώμης και ο Άγιος Απολλινάριος ο Νέος στη Ραβέννα), είχαν κυρίως μονόλοβα παράθυρα και σπανιότερα τρίλοβα (Άγιος Απολλινάριος in Classe στη Ραβέννα).

[1639] Σωτηρίου 1952, εικ.23, 27, 29.

Βασιλική Β Νικοπόλεως), τα παράθυρα ήταν τοξωτά με δύο ή περισσότερους λοβούς. Στις περιπτώσεις αυτές τα τόξα των λοβών εδράζονταν κατά κανόνα σε αμφικίονες και αμφικιονίσκους, δηλαδή σε μαρμάρινα ή λίθινα στηρίγματα που αποτελούνταν κυρίως από δύο ημικίονες συμφυείς με έναν ενδιάμεσο πεπλατυσμένο «πεσσό»[1642]. Οι αμφικίονες στηρίζονταν κυρίως σε αυτοτελείς βάσεις και έφεραν υπερκείμενα κολουροπυραμιδοειδή επιθήματα που είχαν ανάγλυφη διακόσμηση με ποικιλία θεμάτων και επιμελημένη εκτέλεση. Υπήρχαν επίσης και περιπτώσεις αμφικιόνων που είχαν βάσεις και κιονόκρανα, με ανάγλυφη διακόσμηση συμφυή με τους κορμούς.

Οι αμφικίονες στην περιοχή που εξετάζουμε διακρίνονται σε τρεις τύπους:

Τύπος 1: Αποτελείται από ένα ευθύγραμμο ενδιάμεσο τμήμα, «πεσσό» και δύο συμφυείς κίονες, οι οποίοι διαγράφονται κατά τα δύο τρίτα τους. Φέρει στο πάνω άκρο αποφυγή ή διπλή ταινία. Συναντάται στις Βασιλικές Β και Δ της Νικόπολης. Ιδίου τύπου είναι και τμήμα αμφικιονίσκου που εντοπίστηκε στο Σιστρούνι[1643] νομού Ιωαννίνων.

Τύπος 2: Αποτελείται από ένα ευθύγραμμο τμήμα, «πεσσό», αρκετά πλατύ και δύο συμφυείς ημικίονες. Στο πάνω και κάτω άκρο διαμορφώνεται φαρδιά ταινία και λεπτό κυμάτιο, το οποίο σε αρκετές περιπτώσεις παραλείπεται. Αμφικίονες του τύπου αυτού συναντώνται στη Βασιλική Α, στο Δρυμό Βόνιτσας[1644], στη Κορώνη[1645], στο ναό Ταξιάρχη Καμάρας Κέρκυρας[1646], στον ερειπωμένο ναό Παναγίας Λαμποβήθρας στη Φωτική κ.α.

Τύπος 3: Διαμορφώνεται από δύο ημικίονες συμφυείς με ένα ενδιάμεσο ευθύγραμμο τμήμα, συμφυή βαθμιδωτή βάση και πλίνθο. Στο πάνω μέρος έχει συμφυές κιονόκρανο (πιν.68ε). Απαντά κυρίως στη Βασιλική Δ στη Νικόπολη.

[1640] Ορλάνδος 1954, σ.423, εικ.385 και σ.428, εικ.391.

[1641] Σωτηρίου 1929, σ.28-31, εικ.31-33, πιν. Γ'.

[1642] Οι αμφικίονες σπάνια ήταν spolia, λόγω της δυσκολίας να βρεθούν μέλη ίδιου ύψους και διαστάσεων ανάλογων με το κτίριο στο οποίο επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν. Οι ημικυκλικής διατομής ημικιονίσκοι επιβίωσαν έως και τη μεσοβυζαντινή εποχή και σπάνια συναντώνται μετά τον 12ο αι., βλ. Μπούρας, Μπούρα 2002, σ.526κ.ε.

[1643] Πρόκειται για ένα τμήμα αμφικιονίσκου που φυλάσσεται στο ναό Γενεθλίου Θεοτόκου, έξω από τον οικισμό. Πιθανότατα προέρχεται από τη βασιλική που πιθανολογείται ότι υπήρχε εκεί κοντά.

[1644] Μας είναι γνωστό το μέλος από φωτογραφία στο αρχείο της 8ης ΕΒΑ με χρονολογία 21/6/79. Σήμερα αγνοείται. Πιθανότατα ήταν από ασβεστόλιθο.

[1645] Εντοπίστηκε στο προαύλιο του ναού Κοιμήσεως Θεοτόκου.

[1646] *ΑΔ* 1967, Χρονικά, πιν. 278γ.

Παρόμοιου τύπου αμφικιονίσκο έχουμε εντοπίσει στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη και έναν άλλο στο αίθριο του Μουσείου των Ψηφιδωτών στην Κωνσταντινούπολη και στην αποθήκη αρχαιολογικού υλικού στη Ναύπακτο[1647]. Ανάλογου τύπου είναι και ένας αμφικιονίσκος στο Εθνικό Μουσείο της Ραβέννας[1648].

Τύπος 4: Αποτελείται από τρεις αρράβδωτους κιονίσκους που ενώνονται μεταξύ τους (συμφυείς). Ο τύπος αυτός εντοπίζεται μόνο στη Βασιλική Α επίσης στη Νικόπολη (πιν.68γ).

Οι περισσότεροι αμφικίονες που εξετάζουμε προέρχονται από τη Βασιλική Β. Είναι απλοί, χωρίς ιδιαίτερο διάκοσμο. Το μέγεθός τους ποικίλει ανάλογα με τη χρήση τους και ως υλικό κατασκευής τους έχει χρησιμοποιηθεί το μάρμαρο, ο ασβεστόλιθος και ο ψαμμίτης. Συχνά στον κορμό τους υπάρχουν βαθιές λαξεύσεις και εγκοπές για την στήριξη των πλαισίων των υαλοστασίων. Διακρίνουμε και τους δύο τύπους. Στον πρώτο ανήκουν οι αμφικίονες του κυρίως ναού, οι οποίοι είναι μεγάλου μεγέθους[1649] από λευκό μάρμαρο και λείες τις επιφάνειές τους, όπως ο ΑΛ/3049. Εδράζονται σε βάσεις ιωνικού τύπου με συμφυή πλίνθο και ανάλογη καλή λάξευση. Στο δεύτερο τύπο εντάσσονται οι αμφικίονες που εντοπίζονται σε χώρους των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων, οι περισσότεροι από τους οποίους διατηρούνται ακέραιοι και είναι κυρίως από ασβεστόλιθο. Η επεξεργασία τους είναι αμελέστερη και οι βάσεις τους χωρίς διάκοσμο (πιθανόν ημιέργες).

Χαρακτηριστικοί είναι οι αμφικίονες του τύπου 3 με τη συμφυή βαθμιδωτή βάση και το ιδιόμορφο κιονόκρανο που απαντούν στη Βασιλική Δ. Εντοπίζουμε πέντε τουλάχιστον μέλη (με αριθ. κατ. 191, 192, 189, 328, 118). Στο ίδιο μνημείο εντοπίζονται και αμφικίονες του τύπου 1, με τη διαφορά ότι δεξιά και αριστερά του ευθύγραμμου μεσαίου τμήματος υπάρχουν ημικίονες που απολήγουν σε ταινία και κυμάτιο. Πρόκειται για τα μέλη με αριθ. κατ. 91, 186, 188. Το πάνω μέρος του κορμού παρουσιάζει μείωση.

Ο τέταρτος τύπος συναντάται μόνο στη Βασιλική Α. Ραδινοί κιονίσκοι, ενωμένοι μεταξύ τους κατέληγαν (πιθανότατα και στα δύο άκρα τους) σε ταινία και λεπτό κυμάτιο. Σήμερα σώζονται μόνο δύο. Ωστόσο η ανεύρεση πολύ

[1647] Προσωπικές παρατηρήσεις.

[1648] Farioli 1969, αριθ.106, εικ.101.

[1649] Μεγάλου μεγέθους είναι οι αμφικίονες στην αψίδα του ιερού, όπως ο ΑΛ/3005, το σωζόμενο ύψος του οποίου φτάνει τα 1,74μ. και το πλάτος 0,67μ.

περισσότερων επιθημάτων γύρω από την ίδια βασιλική, με τα οποία συνανήκαν μας κάνει να υποθέσουμε ότι υπήρχε και ανάλογος αριθμός αμφικιονίσκων.

Τους αμφικίονες και αμφικιονίσκους επέστεφαν επιθήματα που ακολουθούσαν σε γενικές γραμμές τη φόρμα τους. Από τα σημαντικότερα ου καταλόγου μας είναι αναμφίβολα αυτά των Βασιλικών Β και Δ στη Νικόπολη.

ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ ΑΜΦΙΚΙΟΝΩΝ

Τα **επιθήματα** που επέστεφαν τους αμφικίονες στη Βασιλική Β[1650] παρουσιάζουν ποικιλία στο μέγεθος και τον διάκοσμό τους. Εντάσσονται σε τρεις τύπους. Στον πρώτο τύπο, το επίθημα διαμορφώνει στις δύο στενές πλευρές κάλαθο, ο οποίος στη μία όψη φέρει εξαιρετικό ανάγλυφο διάκοσμο σε δύο ζώνες. Στο κάτω τμήμα ο κάλαθος καλύπτεται από πλατιά φύλλα άκανθας, από τα οποία προβάλλουν φύλλα υδροχαρούς φυτού[1651] της δεύτερης ζώνης, που ακολουθούν το σχήμα του κάλαθου. Στην περίπτωση του επιθήματος αριθ.110, που ενδεχομένως επέστεφε τον κεντρικό αμφικίονα της αψίδας, ο διάκοσμος αναπτύσσεται και στις δύο στενές πλευρές και ο άβακας κοσμείται με σταυρό που πλαισιώνεται με ρόδακες (αριθ.110α-γ). Τα επιθήματα του τύπου αυτού είναι κατασκευασμένα από λευκό μάρμαρο.

Σε ένα δεύτερο τύπο εντάσσονται δύο επιθήματα (αριθ.111 και αριθ.112) που επίσης προέρχονται από τον κυρίως ναό. Είναι ογκώδη, με λοξότμητες παρειές και στη μία στενή πλευρά τους φέρουν απλοποιημένο διάκοσμο, με ομόκεντρους κύκλους, στους οποίους εγγράφεται σχηματοποιημένο Χριστόγραμμα. Πιθανότατα προέρχονται επίσης από την αψίδα του ιερού, που έφερε τετράλοβο παράθυρο με τρεις αμφικίονες[1652].

Η Βασιλική Β στα πλάγια κλίτη έφερε πιθανότατα δίλοβα παράθυρα που χωρίζονταν με αμφικιονίσκους, οι οποίοι έφεραν επιθήματα με διακόσμηση ακανθών και υδροχαρών φύλλων, παρόμοιων με αυτό του επιθήματος αριθ.113. Η διακόσμηση περιορίζεται στη μία μόνο όψη τους. Εντοπίστηκαν στην περιοχή του εγκαρσίου κλίους τμήματα από έξι επιθήματα, αν και δεν αποκλείεται μερικά από αυτά να συνανήκουν στο ίδιο μέλος.

[1650] Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.649κ.ε.

[1651] Η χρήση υδροχαρών φύλλων ως διακοσμητικού θέματος, σε συνδυασμό με φύλλα άκανθας είναι συνήθης κατά τον 5ο αι., βλ. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, σ.50, αριθ.50, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

[1652] Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε γιατί έχουν το ίδιο μήκος 1,30μ. και το ίδιο πλάτος 0,67μ.

Στην τρίτη κατηγορία επιθημάτων, που υπερτερούν αριθμητικά στην ίδια βασιλική, ανήκουν απλούστεροι τύποι (πιν.68στ), μικρότερων διαστάσεων, με παρειές λοξότμητες ή με ελαφρά ένταση και αδρά επεξεργασμένες. Στην πλειοψηφία τους παραμένουν ακόσμητα ή φέρουν εγχάρακτο ή ελαφρώς έξεργο σταυρό στον άξονα των στενών πλευρών. Είναι κατασκευασμένα από μάρμαρο ή ασβεστόλιθο και εντοπίζονται κυρίως σε χώρους των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα επιθήματα που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του ναού της Παναγίας Λαμποβήθρας στη Φωτική και προέρχονται από την προγενέστερη βασιλική (αριθ.117,118). Είναι κατασκευασμένα από ασβεστόλιθο και ο διάκοσμός τους παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα ποικιλία.

Τέλος αξίζει να αναφέρουμε ένα ανάλογο αρχιτεκτονικό μέλος από το Λαδοχώρι Θεσπρωτίας[1653], που πιθανόν προέρχεται από τη βασιλική που βρέθηκε εκεί (πιν.). Φέρει στη μία όψη του διάκοσμο αυλών, με ανάγλυφο περίγραμμα και κοίλη επιφάνεια εσωτερικά (πιν.). Πρόκειται για ένα διάκοσμο που συναντάται (καλύτερα όμως αποδοσμένος και με περισσότερες λεπτομέρειες διανθισμένος), σε επιθήματα από τη Βασιλική Α στη Νέα Αγχίαλο[1654] και σε ένα άλλο ανάλογο μέλος από το Λιβάδι Ελασσώνας[1655]. Ο διάκοσμος αυλών συνδέεται με εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης[1656], σε αντίθεση με αυτά της νοτίου Ελλάδος που φαίνεται ότι προτιμούσαν το διάκοσμο με υδροχαρή φυτά[1657].

[1653] Από το Λαδοχώρι και από την ανασκαφή του οικοπέδου του Δικαστικού Μεγάρου, όπου μεταξύ άλλων βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα που ταυτίστηκαν με λουτρική εγκατάσταση, προέρχονται δύο επιθήματα αμφικιονίσκων. Στη μία στενή πλευρά τους φέρουν από ένα ανάγλυφο σταυρό, ενώ στην άλλη φύλλο άκανθας. Οι πλάγιες πλευρές τους παρουσιάζουν ένταση, ενώ στο κάτω μέρος διαμορφώνεται υποτραχήλιο σε υποχώρηση.

[1654] Πβλ. ένα επίθημα με παρόμοιο διάκοσμο από τη βασιλική της Τεγέας, Ορλάνδος 1954, εικ.390(3).

[1655] Συθιακάκη 2002, Α, σ.532κ.ε. και Β, σ.106κ.ε., η οποία το χρονολογεί στον 7ο αιώνα.

[1656] Πβλ. το διάκοσμο θριγκού από το θεοδοσιανό ναό της Αγίας Σοφίας, Ορλάνδος 1954, εικ.327

[1657] Για το διάκοσμο με υδροχαρή φυτά βλ. Sodini 1977, σ.428κ.ε. Συθιακάκη 2002, σ.536. Φυσικά δεν υπονοείται ότι το επίθημα προέρχεται από εργαστήριο της πρωτεύουσας, αλλά ότι οι τεχνίτες του μικρού οικισμού στη Θεσπρωτία είχαν υπόψη τους ανάλογα πρότυπα.

Ζ. ΓΕΙΣΑ-ΕΠΙΣΤΥΛΙΑ

Πρόκειται για δύο διαφορετικές κατηγορίες αναγλύφων. Τα παραδείγματα που εξετάζουμε στον κατάλογό μας είναι λιγοστά. Πρόκειται για μικρά σχετικά τμήματα (μικρή εξαίρεση αποτελεί το αριθ.121), που δεν προσφέρουν αρκετά στοιχεία, ώστε με βεβαιότητα να τα ταυτίζουμε και να μιλήσουμε για τη χρήση τους. Πιθανότατα πρόκειται για γείσα ή κοσμήτες, που διακοσμούσαν τους τοίχους των βασιλικών και ήταν κυρίως τοποθετημένα σε όλο το μήκος πάνω από τις τοξοστοιχίες και «διαχώριζαν» κατά κάποιον τρόπο τον κυρίως ναό από τα υπερώα[1658].

Μέχρι στιγμής δεν διαθέτουμε στοιχεία που να προκύπτει ότι κάποια από τις βασιλικές της επαρχίας Epirus Vetus έφερε ευθύγραμμα επιστύλια, ένδειξη πρωιμότητας ή ότι τα φράγματα του πρεσβυτερίου των βασιλικών ήταν υπερυψωμένα και συνεπώς έφεραν ευθύγραμμα επιστύλια[1659], ώστε με βεβαιότητα να αποδώσουμε κάποια από αυτά σε ανάλογα μέλη. Τα τμήματα των πεσσίσκων που βρέθηκαν στην περιοχή, όπως στην περίπτωση της Βασιλικής Β[1660], απολήγουν σε επίμηλα ή άλλα έξεργα στοιχεία και κατά συνέπεια τεκμηριώνεται η ύπαρξη χαμηλών τέμπλων.

Ένα από τα τμήματα των γείσων που εξετάζουμε (αριθ.121) προέρχεται από τη Βασιλική Δ στη Νικόπολη. Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για κοσμήτη, το μεγάλο πλάτος του οποίου εισχωρούσε στο πλάτος του τοίχου του μνημείου. Ο διάκοσμός του είναι πανομοιότυπος με αυτόν του επικράνου παραστάδας αριθ. 65 που προέρχεται από την ίδια βασιλική. Αν και οι άκανθες που το διακοσμούν παρουσιάζουν διαφορές από τις αντίστοιχες που κοσμούν τα

[1658] Για τα γείσα και τους κοσμήτες γενικά βλ. Ορλάνδος 1954, σ.370κ.ε.

[1659] Σύμφωνα με τον Ορλάνδο πριν από τα μέσα του 5ου αιώνα προέκυψε, πιθανότατα για λειτουργικούς λόγους, μια υπερύψωση του φράγματος του πρεσβυτερίου, που διαπιστώνεται σε αρκετές περιπτώσεις, όπως στα τέμπλα των βασιλικών Αφεντέλη Λέσβου και βασιλικής Θάσου, για να περιοριστούμε στον ελλαδικό χώρο. Γενικά για τα τέμπλα βλ. Ορλάνδος 1954, σ. 525κ.ε. και εικ.492 και 493, όπου σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παραπάνω τέμπλων. Σήμερα η χρονολόγηση που θέτει ο Ορλάνδος για την υπερύψωση αυτή θεωρείται αρκετά πρώιμη.

[1660] Πράγματι οι πεσσίσκοι της βασιλικής, κατασκευασμένοι από λακωνικό ερυθρωπό, κογχυλιάτη λίθο φέρουν επίμηλα. Ωστόσο έχουν καταγραφεί στην περιοχή του πρεσβυτερίου και τμήματα κιονίκων από το ίδιο υλικό. Δεν αποκλείεται οι τελευταίοι να προέρχονται από το τετρακιόνιο προστώο του τέμπλου, όπως αυτό της Βασιλικής Β της Νέας Αγχιάλου, βλ. Ορλάνδος 1954, σ.531. Το ίδιο προστώο κατά τον Ορλάνδο είχε και η Βασιλική Α στη Νικόπολη.

κιονόκρανα και τα επιθήματα της βασιλικής, η λάξευσή τους είναι παρόμοια και θεωρούμε ότι πρόκειται για έργο του ιδίου εργαστηρίου.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα μικρό τμήμα (αριθ.122) πιθανότατα επιστυλίου το οποίο αποδώσαμε στη Βασιλική Β, στηριζόμενοι στην ομοιότητα του διακόσμου του με τον διάκοσμο των επιθημάτων των αμφικιονίσκων από το ίδιο μνημείο.

Από τον εντοπισμένη βασιλική κάτω από το ναό της Παναγίας Λαμποβήθρας στη Φωτική προέρχονται δύο επίσης τμήματα πιθανότατα γείσων (αριθ. 119 και 120). Κοσμούνται με άκανθες και πτηνό το ένα, άκανθες και και χρισματικό σταυρό το δεύτερο. Αν και η χρήση τους δεν είναι απόλητα τεκμηριωμένη θεωρούμε ότι πρόκειται για κοσμήτες, αφού οι πεσσίσκοι που βρέθηκαν και αντιστοιχούν στο τέμπλο του ναού, απολήγουν σε μικρά έξεργα στοιχεία[1661] (πιν.) και δεν αφήνουν αμφιβολία ότι το φράγμα του πρεσβυτερίου της βασιλικής ήταν χαμηλό. Αν και πρόκειται για μικρά τμήματα θεωρούμε ότι είναι αρκετά σημαντικά για το μνημείο που παραμένει άγνωστο, αλλά και γενικότερα για την γλυπτική τέχνη στην πόλη της Φωτικής.

Η. ΟΙ ΑΜΒΩΝΕΣ

Ο άμβωνας αποτελούσε μια μόνιμη λειτουργική κατασκευή σ' ένα ναό. Η θέση και ο τύπος του παρουσιάζουν ιδιαίτερα ερμηνευτικά προβλήματα και κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες[1662].

Στην περίπτωση της επαρχίας Epirus Vetus σώθηκαν λιγοστά ανάγλυφα μαρμάρινα μέλη, που με ασφάλεια μπορούν να αποδοθούν σε άμβωνες. Τρεις ομάδες γλυπτών συγκροτούν με σχετική βεβαιότητα ισάριθμους άμβωνες, που ανήκουν στον τύπο με δύο κλίμακες, τοποθετημένες εκ διαμέτρου αντίθετα. Πρόκειται για το κυλινδρικό βάθρο που βρέθηκε στη Βασιλική Β στη Νικόπολη, το οποίο αποτελούσε το δάπεδο του άμβωνα (πιν.69β-γ), που βρισκόταν στο μεσαίο κλίτος της Βασιλικής, κοντά στο νότιο στυλοβάτη[1663]. Ο

[1661] Το ίδιο μπορούμε να συμπεράνουμε και για τη βασιλική που έχει ημιανασκαφεί στο Δρυμό Ακαρνανίας, από την οποία προέρχονται δύο πεσσίσκοι, με πρωτότυπο διάκοσμο αγκυλωτών σταυρών στη σειρά και οι οποίοι απολήγουν σε έξεργα στοιχεία με στρεπτές ραβδώσεις.

[1662] Για τους άμβωνες γενικά βλ. Ορλάνδος 1954, σ.538κ.ε., Κ.Τσουρής, Άμβωνας από την Τραϊανούπολη, *ΑΔ* 32(1977), Μελέται, σ.234κ.ε. Sodini 1980, σ.91κ.ε. και Jakobs 1987.

[1663] Ορλάνδος, Σωτηρίου 1937, σ.78-81, εικ.5-7.

άμβωνας ανήκε στον τύπο με δύο κλίμακες ανώδου[1664], που οδηγούσαν σε έναν κυκλικό εξώστη, ο οποίος εδραζόταν σε κίονα, που σήμερα σώζεται κατά χώραν (πιν.69α). Το βάθρο του (διαστ. 0,48Χ1,42μ.), κοσμείται σε ένα μέρος της καμπύλης επιφάνειάς του με την παράσταση αμαζονομαχίας[1665] (αρχικά υπήρχε σε ολόκληρη την περιφέρειά του) και στο υπόλοιπο απολαξευμένο τμήμα του έφερε κατά τη δεύτερη χρήση του ψηφιδωτή παράσταση[1666], λιγοστά λείψανα της οποίας διατηρούνται σήμερα (πιν.69δ). Από τον άμβωνα αυτό δεν σώζονται τα θωράκια των στηθαίων του εξώστη, ούτε τα τριγωνικά ή τραπεζιόσχημα θωράκια που έφρασσαν τις πλευρές της κάθε κλίμακας. Αντίθετα έχουν διατηρηθεί δύο ορθογώνιες φατνωματικές πλάκες (εδώ σε δεύτερη χρήση) με ορθογώνια διάχωρα, κοσμούμενα με γεωμετρικά σχέδια, που έχουν χρησιμοποιηθεί στο κάτω μέρος του άμβωνα. Η αρχική προέλευση τους, όπως και του κυκλικού βάθρου, παραμένει άγνωστη.

Ο άμβωνας της Νικόπολης χρονολογήθηκε στις αρχές του 6ου αιώνα[1667], αν και θεωρούμε απίθανο η εκκλησία από την ανέγερσή της και για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα να μην είχε ανάλογη λειτουργική κατασκευή. Κατά τον Πάλλα ο άμβωνας της Βασιλικής Β ήταν αρχικά στο κέντρο του κλίτους συνδεδεμένος με τη σολέα και την είσοδο του φράγματος του πρεσβυτερείου. Την άποψη αυτή αντικρούει ορθά ο Ι.Βαραλής, κατά τον οποίο εάν η κατάσταση των πραγμάτων ήταν αυτή, τότε το βάθρο θα έπρεπε να ήταν περιμετρικά διακοσμημένο με ψηφιδωτό και όχι σε ένα μόνο τμήμα του.

Παλαιότερα στο ίδιο βάθρο του άμβωνα της Βασιλικής Β, είχαν αποδοθεί από τη Μ.Αχειμάστου-Ποταμιάνου, τα δύο μαρμάρινα θωράκια των στηθαίων εξώστη (αριθ.124, εικ.124β-ε) που βρέθηκαν πολύ κοντά στην ερειπωμένη υστεροβυζαντινή μονή της Παντάνασσας[1668]. Την άποψη αυτή

[1664] Κατά τον P.Jakobs ο τύπος αυτός χρονολογείται στα τέλη 5ου αι., βλ. Jakobs 1987, σ.85κ.ε.

[1665] Διακρίνονται 33 μορφές από τις οποίες 14 μάχονται σε πρώτο επίπεδο και οι υπόλοιπες σε δεύτερο. Στην πάνω επιφάνεια η βάση φέρει δύο τόρμους γόμφων για τη στήριξη πιθανότατα ανδριάντα ρωμαίου αυτοκράτορα. Για τη χρονολόγηση της αρχικής του χρήσης βλ. J.Fink, Amazonenkämpfe auf einer Reliefbasis in Nikopolis, *ÖJh* 47(1964-65), σ.70-92. Για το βάθρο του άμβωνα βλ. επίσης Παπαδοπουλου, .Κωνσταντάκη 2007, σ.611, εικ.9

[1666] Για την ψηφιδωτή αυτή παράσταση και τις ποικίλες ερμηνείες που έχουν διατυπωθεί βλ. Σωτηρίου 1953, σ.519-523, Ξυγγόπουλος 1967, σ.15-20 και Guidobaldi 1987, σ.279-293, σύμφωνα με την οποία στο ψηφιδωτό εικονίζονταν η Θεοτόκος, δύο άγγελοι και οι άγιοι Θεόδωρος και Γεώργιος.

[1667] Guidobaldi 1987, σ.293.

[1668] Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1975, σ.95-102.

αντέκρουσε ο Π.Βοκοτόπουλος, λόγω των διαφορετικών διαστάσεων των στηθαίων σε σχέση με την κυκλική βάση του άμβωνα[1669]. Ένα επιπλέον στοιχείο που μας εμποδίζει να τα συσχετίσουμε με την κυκλική βάση του άμβωνα της Βασιλικής Β είναι το ότι αυτή δεν φέρει τα σύμφυτα πτερύγια, τα οποία θα αντιστοιχούσαν στις προεξοχές των στηθαίων.

Τα μαρμάρινα αυτά στηθαία, τα οποία εξετάζουμε στον κατάλογό μας, αποτελούν σημαντικό εύρημα, η αρχική προέλευση των οποίων παραμένει μέχρι σήμερα άγνωστη. Ο μαρμάρινος εξώστης του θα πρέπει να είχε επίσης κυλινδρικό δάπεδο (στον οποίο αντιστοιχούσαν τα καμπύλα θωράκια) με δύο σύμφυτα πτερύγια στον κατά μήκος άξονα. Τα καμπύλα θωράκια έφεραν συμφυείς ευθύγραμμους πεσσίσκους, με διάκοσμο σταυρών.

Τα στηθαία του άμβωνα από την Παντάνασσα προέρχονται με μεγάλη πιθανότητα από έναν άμβωνα παρόμοιο με αυτόν που τμήματά του βρέθηκαν μεταξύ των αρχιτεκτονικών μελών στο ναυαγισμένο πλοίο του Marzamemi[1670] της Σικελίας. Πρόκειται για έναν τύπο αρκετά συνηθισμένο στον ελλαδικό χώρο, ο οποίος έλκει την καταγωγή του από την Κωνσταντινούπολη (πιν.ΧΙε), όπου έχουν βρεθεί αρκετά ανάλογα παραδείγματα[1671]. Ο τύπος αυτός στηριζόταν σε κιονίσκους τοποθετημένους στο κάτω μέρος στις τέσσερις γωνίες του. Τραπεζιόσχημα θωράκια υπήρχαν τοποθετημένα σε κάθε πλευρά των κλιμάκων (πιν.ΧΙβ)[1672].

Αν και δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία, πιθανολογούμε ότι ο δεύτερος αυτός άμβωνας συνανήκε με τα κιονόκρανα του ναού της Αγίας Θεοδώρας και προέρχεται από τον ίδιο μεγαλοπρεπή ναό της ιουστινιάνειας περιόδου, που δεν έχει ακόμη εντοπιστεί, συμπέρασμα στο οποίο μας οδηγεί η ποιότητα του μαρμάρου και η λάξευση του διακόσμου, που έρχεται πιο κοντά στα παραδείγματα από την Κωνσταντινούπολη (πιν. ΧΙβ-δ).

[1669] Βοκοτόπουλος 1977 σ.160, σχ.3.

[1670] Kapitän 1980, σ.98κ.ε. και ιδιαίτερα στην εικ.18, όπου σχεδιαστική αναπαράσταση του άμβωνα. Στην περίπτωση αυτή το δάπεδο του εξώστη στηριζόταν σε ημικυκλικούς κιονίσκους. Ένα επίσης χαρακτηριστικό παράδειγμα ανάλογου τύπου άμβωνα, είναι αυτό του ναού του Αγίου Απολλιναρίου του Νέου στη Ραβέννα βλ. *I Bizantini in Italia,* Milano 1982, πιν.57.

[1671] Ν.Πούλου-Παπαδημητρίου, Παρατηρήσεις στη μορφή του τέμπλου και του άμβωνα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Κάστρου, *Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα, Πρακτικά Συνεδρίου,* Αθήνα 1998, τομ.Α, σ.66κ.ε.

[1672] Πβλ. τα ανάγλυφα θωράκια με τον ωραίο διάκοσμο από τον άμβωνα της βασιλικής Αλικής Θάσου, βλ. Sodini, Kolokotsas 1984, πιν.36a,c

Θωράκιο με τριγωνική απόληξη στην πάνω πλευρά, που πιθανότατα έφρασσε μία πλευρά κλίμακας ανόδου άμβωνα, χωρίς να αποκλείεται και κάποιο άλλο μέρος του, βρέθηκε εντοιχισμένο στον ερειπωμένο βυζαντινό ναό της Παναγίας Λαμποβήθρας στη Φωτική. Πρόκειται για την τρίτη περίπτωση αναγλύφων άμβωνα (αριθ.125), που έχουμε εντοπίσει στην περιοχή της Epirus Vetus. Κατά την ανασκαφή του βυζαντινού ναού της Λαμποβήθρας ήρθε στο φως τμήμα ανάγλυφου μέλους, η μία σωζόμενη πλάγια πλευρά του οποίου αποτελείται από ευθύγραμμο[1673] και στη συνέχεια καμπυλόγραμμο τμήμα με πολλαπλά κυμάτια (εικ.123ε). Στην κάτω επιφάνεια του μέλους διατηρείται μέρος ημισφαιρικής κοιλότητας, στοιχείο στο οποίο αναγνωρίζουμε το μονόλιθο δάπεδο εξώστη άμβωνα, η οποία πιθανότατα ήταν διακοσμημένη[1674] και ορατή και συνεπώς ο χώρος κάτω από το δάπεδο ήταν ανοικτός. Συνεπώς οδηγούμαστε σε έναν τύπο με δύο κλίμακες. Θα πρέπει εδώ να αναφερθεί ότι ιδίου τύπου άμβωνας υπήρχε και στη βασιλική, που ανασκάφθηκε κοντά στον οικισμό της Βέλλιανης (γνωστή παλαιότερα ως Βασιλική της Παραμυθιάς), στην οποία αποκαλύφθηκε κυκλική βάση άμβωνα με ορθογώνιες προεξοχές Α-Δ, που αντιστοιχούσαν στις δύο κλίμακες.

Τέλος κατά την ανασκαφή της Βασιλικής Α στη νησίδα Κέφαλος του Αμβρακικού βρέθηκε ανάγλυφο μέλος (πιν.XIστ) που χαρακτηρίστηκε από την ανασκαφέα Χ. Μπάρλα ως ¨*τεμάχιον θωρακίου ἐξέδρας ἄμβωνος*¨[1675]. Σώζεται μέρος του πάνω και κάτω άκρου του. Αμφότερα κοσμούνται με κοιλόκυρτα κυμάτια. Το τμήμα παρουσιάζει καμπυλότητα. Η όψη του κοσμείται με παράλληλες λαξεύσεις με οριζόντια διάταξη. Το ανάγλυφο αυτό παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με δύο ανάγλυφα μέλη ΑΛ/1661 και ΑΛ/1720[1676] από τη Βασιλική Β' στη Νικόπολη, που εντοπίστηκαν στο χώρο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων. Είναι άγνωστο αν τα δύο θραύσματα προέρχονται από στηθαίο άμβωνα. Αν πράγματι προέρχονται από άμβωνα, τότε δημιουργείται το ερώτημα που βρισκόταν η θέση του δεύτερου αυτού άμβωνα στο συγκρότημα της Βασιλικής Β.

[1673] Πιθανότατα εδώ εφάπτονταν μία από τις κλίμακες του άμβωνα.

[1674] Ανάλογα παραδείγματα βλ. Ορλάνδος 1939-40, εικ.37. Ο ίδιος 1954, εικ.523, όπου το με Χριστόγραμμα δάπεδο του άμβωνα της βασιλικής των Θερμών στη Κω. Kapitän 1980, σ.111, εικ.25 και τη σχεδιαστική αναπαράσταση στην εικ.26. Επίσης βλ. Τσουρής 1977, σ.236 κ.ε., σχ.1, εικ.82α.

[1675] Μπάρλα 1963, πιν.17α και Pallas 1977, σ.34 κ.ε., εικ.20.

[1676] Το ΑΛ/1661 έχει μ.σ.ύψος 0,40μ., μ.σ. πλάτος 0,24μ. και μεγ. πάχος: 0,11μ., ενώ το ΑΛ/1720 έχει μ.σ.ύψος 0,22μ., μ.σ. πλάτος 0,14μ. Και τα δύο παρουσιάζουν καμπυλότητα.

Θ. ΟΙ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ

Για τα παλαιοχριστιανικά νεκροταφεία (κοιμητήρια), την τυπολογία των τάφων[1677], τα σχετικά με την ταφή και τα έθιμα, λιγοστά στοιχεία έχουμε στη διάθεσή μας για την επαρχία Epirus Vetus. Το ίδιο ισχύει και για την τοπογραφία των νεκροταφείων στα μεγάλα αστικά κέντρα της επαρχίας, όπως η Νικόπολη, για τα παλαιοχριστιανικά νεκροταφεία της οποίας δεν υπάρχουν σημαντικές πληροφορίες.

Αποφασιστική για τον καθορισμό της θέσης των νεκροταφείων, στα πλαίσια της χωροταξικής οργάνωσης μιας πόλης κατά τη ρωμαική εποχή, υπήρξε η αντίληψη ότι ο θάνατος μολύνει και απαιτεί πράξεις εξαγνισμού. Ο ρωμαϊκός νόμος καθόριζε με αυστηρότητα ότι τα κοιμητήρια θα πρέπει να βρίσκονται έξω από τα τείχη της πόλης. Άλλωστε και λόγοι υγιεινής επέβαλαν τη χωροθέτηση αυτή. Έτσι λοιπόν, εξωτερικά των πυλών των τειχών μιας πόλης, εκτείνονται τα νεκροταφεία της με την χαρακτηριστική διάταξη των τάφων και των ταφικών κτισμάτων δεξιά και αριστερά των μνημειακών οδών που οδηγούσαν από τις πύλες στην ύπαιθρο[1678]. Αργότερα, λόγω κυρίως εκτάκτων αναγκών που σχετίζονται κυρίως με τις βαρβαρικές επιδρομές, καθιερώνεται και επικρατεί ο ενταφιασμός μέσα στις πόλεις.

Στις αρχές της επικράτησης του Χριστιανισμού, χριστιανοί[1679] και ειδωλολάτρες θάβονταν στους ίδιους χώρους χωρίς διάκριση[1680]. Υπήρχαν όμως

[1677] Γενικότερα βλ. N.Laskaris, *Monuments feneraires paléochretiens et byzantins de Grece*, Athenes 2000.

[1678] Για τα νεκροταφεία της Νικόπολης βλ. Π.Χρυσοστόμου, Ανασκαφή του ΝΔ νεκροταφείου της Νικόπολης, *Ηπειρ. Χρον.* 26(1984), σ.9-37 και Α.Γεωργίου, Βόρεια Νεκρόπολη της Νικόπολης. Οργάνωση και ταφική αρχιτεκτονική, *Νικόπολις Β,* σ.307κ.ε. Η Γεωργίου αναφέρει ότι οι οψιμότερες ταφές χρονολογούνται στον 3ο αι. Ανδρέου 2007, σ.253κε. επίσης βλ. Ζάχος, Καλπάκης, Κύρκου, Καππά, *Νικόπολις* 2008, σ.96,98-101 και 108-119., όπου φωτογραφίες και σχέδια των ανασκαμένων νεκροταφείων της Νικόπολης. Για το Βουθρωτό υπάρχουν στοιχεία ότι η πρακτική του ενταφιασμού εκτός τειχών συνεχίστηκε και κατά τον 5ο αι. Ένα μεγάλο εκτός τειχών μαυσωλείο ανασκάφηκε από τον Ugolini και την ιταλική αποστολή στις αρχές του προηγούμενου αιώνα και χρονολογήθηκε στον 5ο αι. Στα τέλη του 20ου αιώνα η Αγγλοαλβανική αποστολή συνέχισε δυτικά του Μαυσωλείου τις ανασκαφές και ανευρέθηκαν λείψανα ενός παρόμοιου κτιρίου, βλ. Bowden 2003, σ. 46.

[1679] Είναι γνωστό ότι νόμοι των αυτοκρατόρων Θεοδοσίου Α΄ και Ιουστινιανού, ακολουθώντας τη ρωμαϊκή νομοθεσία, προέβλεπαν πρόστιμο στους παραβάτες με τη δήμευση έως και του ενός τρίτου της περιουσίας τους.

και οι προνομιακές ταφές μέσα στις βασιλικές, κυρίως κληρικών, αλλά και κοσμικών, υψηλής κοινωνικής τάξης[1681]. Το παράδειγμα των τάφων που βρέθηκαν στη Βασιλική Δ[1682] στη Νικόπολη, στη Βασιλική Αγίας Σοφίας στο Μύτικα[1683] Αιτωλοακαρνανίας, στη Βασιλική στο Diaporit κοντά στο Βουθρωτό, κ.ά., είναι πολύ σημαντικό και ιδιαίτερα διαφωτιστικό, αν και δεν διαθέτουμε πολλές πληροφορίες γι'αυτούς. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαφόρων τύπων τάφοι, που βρέθηκαν σε δωμάτιο στη βόρεια πλευρά της Βασιλικής της Αγίας Σοφίας στο Μύτικα.

Στη μελέτη μας θα μας απασχολήσουν μόνο οι σαρκοφάγοι που φέρουν ανάγλυφο διάκοσμο και μπορούν να προσφέρουν στοιχεία για τη γλυπτική της περιοχής. Οι σαρκοφάγοι ήταν πήλινες, λίθινες ή μαρμάρινες θήκες με κάλυμμα και η χρήση τους αφορούσε κυρίως στις ταφές πλουσίων και επιφανών ατόμων. Πρόκειται για πολυτελή είδος τάφου[1684], που απαντά ήδη από τους αρχαίους και ρωμαϊκούς χρόνους[1685] και βεβαίως σχετίζεται με την κοινωνική και οικονομική κατάσταση του νεκρού.

Οι σαρκοφάγοι αποτελούνταν από μια ορθογώνια θήκη, συνήθως συμπαγή και ένα αμφικλινές συνήθως κάλυμμα, με σχηματοποιημένα συμπαγή ακρωτήρια στις γωνίες του. Υπάρχουν και περιπτώσεις που το κάλυμμα είναι ημικυλινδρικό. Συχνά στην κύρια όψη της λάρνακας υπήρχε χαραγμένη επιγραφή με το όνομα του νεκρού μέσα σε δέλτο. Στο διακοσμητικό θεματολόγιο συγκαταλέγονται και οι ανθοπλόκαμοι που πλαισιώνουν τη δέλτο[1686], συνήθης διάκοσμος κατά τη ρωμαϊκή εποχή, που πρέπει να επιβιώνει και στις αρχές της περιόδου που εξετάζουμε, όπως τουλάχιστον

[1680] Μαρκή 2006, σ.53.

[1681] Γενικότερα βλ.J.P. Sodini, Les "tombes privilégiées" dans l' Orient chrétien (à l' exeption du diocese d' Egypte), *L' inhumation privilégiée du IVe au VIIIe siècle en Occident. Actes du colloque tenu à Crèteil (1984),* (eds. Y.Duval, J.Ch.Picard) Paris 1986, 233-243.

[1682] Χαλκιά 2007, σ.659κ.ε.

[1683] Βοκοτόπουλος 1983, σ.84-86, όπου και γραφική αναπαράσταση του τάφου και ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1984, σ.129κ.ε.

[1684] Γενικά βλ. G.Koch, *Frühchristliche Sarkophage*, Munchen 2000 και Μαρκή 2006, σ.105κ.ε.

[1685] Χαρακτηριστικές είναι οι σαρκοφάγοι τύπου Άσσου που έχουν βρεθεί στη Νικόπολη, βλ. Παπαγγελή 1984, σ.43κ.ε. Η Παπαγγελή διατυπώνει την άποψη ότι η Νικόπολη υπήρξε εμπορικός σταθμός σαρκοφάγων από την Άσσο της Μ.Ασίας, οι οποίες εξάγονταν στην Ιταλία, αλλά και η ίδια σημαντική αγορά ανάλογων έργων.

[1686] Πρβλ. τη σαρκοφάγο από το Λυκοτρίχι Ιωαννίνων που χρονολογήθηκε τη ρωμαϊκή εποχή, βλ. *BCH* 83(1959), σ.673.

μπορούμε να συμπεράνουμε από τα παραδείγματα των σαρκοφάγων που ήρθαν στο φως στο Λαδοχώρι (πιν.70α-δ). Σε σαρκοφάγους που έχουν βρεθεί σε μεγάλα κέντρα, όπως η Ραβέννα, το εικονογραφικό θεματολόγιο είναι ακόμη πιο πλούσιο[1687]. Οι όψεις της λάρνακας κοσμούνται με παραστάσεις από την Καινή Διαθήκη, αμνούς εκατέρωθεν σταυρού, μορφές κάτω από πλούσια διακοσμημένες αψίδες, άλλες σκηνές με συμβολικό περιεχόμενο κ.ά.Πιο συχνός είναι ο τύπος των σαρκοφάγων που φέρει μεγάλους σταυρούς στο κάλυμμα και κυρίως στις πλευρές της λάρνακας ή Χριστόγραμμα ανάμεσα σε σταυρούς[1688].

Η μαρμάρινη σαρκοφάγος που βρέθηκε το 2004 στη Βασιλική Δ στη Νικόπολη (αριθ.128) είναι ένα εξαιρετικό εύρημα τόσο για την άριστη κατασκευή της, όσο και για τις πληροφορίες που μας παρέχει[1689]. Πρόκειται για ένα εισαγόμενο έργο, πιθανότατα κωνσταντινοπολίτικου εργαστηρίου, που χρονολογείται στον 6ο αι. (πιθανότατα στο α΄ μισό), για το οποίο γίνεται λόγος στον κατάλογο που ακολουθεί.

Μία άλλη ίδιου περίπου, τύπου αλλά απλούστερης μορφής, είναι η σαρκοφάγος αριθ.129, που βρέθηκε στο ναό της Αγίας Σοφίας στο Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας. Το κάλυμμά της είχε τη μορφή δίρριχτης στέγης με τέσσερα επίσης συμπαγή ακρωτήρια στις γωνίες. Το κέντρο κάθε κεκλιμένης μακράς πλευράς της κοσμούσε από ένας μεγάλος ανισοσκελής σταυρός. Η χρονολόγησή της τοποθετείται μετά στο β΄ τρίτο του 6ου αι. εποχή κατά την οποία χρονολογείται βασιλική της Αγίας Σοφίας στην οποία βρέθηκε.

Δύο καλύμματα σαρκοφάγων με συμπαγή ακρωτήρια, πιθανότατα όμως όχι από μάρμαρο, είχαν εντοπιστεί παλαιότερα στη Νικόπολη και συγκεκριμένα στη θέση «Μάζωμα»[1690]. Εξίσου σημαντική είναι και η περίπτωση της σαρκοφάγου που βρέθηκε στις αρχές του προηγούμενου αιώνα στο Βαθύ Ιθάκης (αριθ.130), ο διάκοσμος των όψεων της οποίας συνίσταται σε μεγάλους σταυρούς με τα αποκαλυπτικά γράμματα Α και Ω.

Σαρκοφάγοι κυρίως λίθινες έχουν βρεθεί επίσης στο Λαδοχώρι. Σε μια περίπτωση η λίθινη θήκη, αποτελούμενη από συναρμοσμένες πλάκες, ήταν εγκιβωτισμένη σε κτιστό τάφο και έφερε λίθινο κάλυμμα με συμπαγή, αλλά

[1687] Zucchini, Bucci 1968, σ.5κ.ε.

[1688] Τα καλύτερα παραδείγματα ανάλογων σαρκοφάγων προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη βλ. Farioli 1983, σ. 237κ.ε., εικ.29-32. Επίσης βλ. Barsanti, Guiglia 2010, s.57κ.ε.

[1689] Chalkia 2004, σ. 211-212. Χαλκιά 2007, σ.659κ.ε.

[1690] Φωτογραφία αρχείου 8ης ΕΒΑ

ατροφή ακρωτήρια. Στην όψη της σε ορθογώνιο πλαίσιο υπάρχει ανάγλυφο καλάθι που πλαισιώνεται από ανθοπλόκαμους και μεγάλους ρόδακες (πιν.70γ). Από τα αγγεία που βρέθηκαν στο εσωτερικό (πιν.70ε) και τα λιγοστά ευρήματα, χρονολογήθηκε στα τέλη 3ου-αρχές 4ου αιώνα. Ο τάφος βρέθηκε στα προσκτίσματα της βασιλικής του παλαιοχριστιανικού οικισμού, με την οποία δεν είναι γνωστή η σχέση της. Από το πλακόστρωτο δάπεδο που εντοπίστηκε μπροστά στον τάφο πιθανολογείται ότι αυτός ήταν αρχικά ορατός και προσβάσιμος, είναι άγνωστο όμως αν αυτό συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια λειτουργίας της βασιλικής.

Η δεύτερη περίπτωση αφορά στη σαρκοφάγο που βρέθηκε σε μικρή απόσταση από την ίδια βασιλική[1691]. Λίθινες πλάκες, συνδεόμενες με μολύβδινους συνδέσμους, διαμορφώνουν μια σαρκοφάγο, στην όψη της οποίας υπάρχει ανάγλυφος διάκοσμος με ορθογώνια δέλτο, χωρίς όμως επιγραφή, που πλαισιώνεται από ανθοπλόκαμους και μεγάλους ρόδακες[1692] και περιμετρικά κυμάτιο (πιν.70δ,ε).

Η σαρκοφάγος ήταν τοποθετημένη στο εσωτερικό μικρής κτιστής κατασκευής, που αποτελούσε ένα είδος μαυσωλίου[1693] (πιν.70α). Η κατασκευή και κυρίως ο διάκοσμος της σαρκοφάγου, η οποία βρέθηκε ακτέριστη, παραπέμπουν σε μια χρονολόγηση στον 4ο αιώνα. Όσον αφορά στο διάκοσμό της αυτός ακολουθεί πρότυπα γνωστά ήδη από τη ρωμαϊκή εποχή, η επεξεργασία όμως του αναγλύφου φανερώνει σχηματοποίηση[1694] και υποδεέστερη εργασία, που πιθανόν παραπέμπουν σε εργασία τοπικού εργαστηρίου.

[1691] Βρέθηκε κατά την ανασκαφή του οικοπέδου Κώτση. Τα πορίσματα της ανασκαφής δεν έχουν μέχρι στιγμής δημοσιευτεί.

[1692] Παρόμοιες σαρκοφάγους από τη Θεσσαλονίκη βλ. Μαρκή 2006, σ.213

[1693] Πιθανότατα μία ανάλογη κατασκευή περιέβαλε αρχικά και τον προηγούμενο τάφο, κοντά στη βασιλική. Αν παράγματι πρόκειται για μαυσωλεία τότε τεκμηριώνεται ότι η θέση αυτή του οικισμού αρχικά είχε ταφικό χαρακτήρα. Παραμένει αναπάντητο το ερώτημα για τη σχέση της βασιλικής με τη θέση, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν στοιχεία που να τεκμηριώνεται ότι αυτή ήταν κοιμητηριακή.

[1694] Βέβαια η σχηματοποίηση του διακόσμου υπαγορεύεται κατά κύριο λόγο και από το υλικό κατασκευής της σαρκοφάγου.

Ι. ΟΙ ΚΟΛΥΜΒΗΘΡΕΣ

Στον κατάλογό μας εξετάζουμε δύο μαρμάρινες κολυμβήθρες[1695], η προέλευση των οποίων δεν είναι γνωστή. Η πρώτη βρέθηκε εντοιχισμένη στη βόρεια θύρα του βυζαντινού ναού της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα, όπου είχε χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό και η δεύτερη, επίσης σε δεύτερη χρήση, βρέθηκε κατά την ανασκαφή της βυζαντινής μονής της Παντάνασσας. Και οι δύο είναι μονολιθικές. Η πρώτη έχει σχήμα σταυρικό, ενώ η δεύτερη είναι πολύλοβη. Διαφέρουν επίσης ως προς τις διαστάσεις και την επεξεργασία του υλικού, αφού η δεύτερη είναι καλύτερης ποιότητας. Το μικρό βάθος τους υπαγορεύει τη μερική καταβύθιση των βαπτιζομένων σ'αυτές και την έγχυση του ύδατος.

Οι δύο μέλη παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς στα μέχρι σήμερα γνωστά βαπτιστήρια της περιοχής, οι κολυμβήθρες που έχουν αποκαλυφθεί είναι κτιστές. Από τις τελευταίες σημαντικότερη θεωρούμε αυτή του Βαπτιστηρίου του Βουθρωτού, που είναι τετράλοβη, εγγεγραμμένη σε κυκλική κατασκευή και επενδεδυμένη με μάρμαρα[1696]. Έφερε δε εσωτερικά μικρούς αναβαθμούς. Σταυρόσχημη ήταν η αντίστοιχη κτιστή κατασκευή στη Βασιλική του Κεφάλου και ορθογώνιες οι κολυμβήθρες στις βασιλικές της Κρυσταλοπηγής (πιν.39γ) και Ζερβοχωρίου (πιν.38β).

Η προέλευση των αναγλύφων μελών που εξετάζουμε δεν είναι γνωστή και είναι ενδιαφέρον να αναζητηθούν τα βαπτιστήρια από τα οποία προέρχονται. Από τα μέχρι σήμερα γνωστά παραδείγματα βαπτιστηρίων που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή που εξετάζουμε, αλλά δεν έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφή τους και συνεπώς δεν γνωρίζουμε τον τύπο της κολυμβήθρας, είναι το βαπτιστήριο της Βασιλικής Β στη Νικόπολη[1697].

[1695] Γενικότερα για τις κολυμβήθρες βλ. Βαραλής 2001, σ.468κ.ε.

[1696] Bowden, Përzhita 2004, 176κ.ε., εικ.F10.18.

[1697] Για το Βαπτιστήριο της Βασιλικής Β, βλ. Παπαδοπούλου 2007, σ.629-630, πιν.51.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η επαρχία Epirus Vetus κάλυπτε μια περιοχή που κατά προσέγγιση αντιστοιχεί με την Ήπειρο της κλασσικής αρχαιότητας (πιν.1) και η οποία σήμερα αποτελεί τμήμα του Ελληνικού και του Αλβανικού κράτους. Τα όριά της δεν υπήρξαν σαφώς καθορισμένα, αφού τα λιγοστά κείμενα που υπάρχουν μνημονεύουν το όνομα της επαρχίας, χωρίς να οριοθετούν το συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Γενικά μπορεί να υποστηριχθεί ότι η επαρχία εκτεινόταν βόρεια έως τα Ακροκεραύνια όρη, έφτανε νότια στις εκβολές του ποταμού Αχελώου και περιελάμβανε τα νησιά Κέρκυρα, Λευκάδα και Ιθάκη (πιν.2). Αρχικά υπαγόταν στην υπαρχία του Ιλλυρικού, ενώ από το 425 ανήκε στο Ανατολικό Ιλλυρικό με πρωτεύουσα τη Θεσσαλονίκη, του οποίου αποτελούσε τη 12η επαρχία, με 11 πόλεις: ***Νικόπολη, Δωδώνη, Εύροια Ακνίου(;), Αδριανούπολη, Φοινίκη, Αγχιασμός, Άππων, Βουθρωτός, Φωτική, Κέρκυρα νήσος, και Ιθάκη νήσος***. Έδρα του ηγεμόνα (praeses) της επαρχίας ήταν η Νικόπολη, η οποία ήταν επίσης έδρα της αντίστοιχης μητρόπολης.

Τα λιγοστά στοιχεία που διαθέτουμε και αφορούν στη διοικητική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση της επαρχίας συνθέτουν την εικόνα μιας μάλλον ευημερούσας επαρχίας, στην οποία συνέβαλαν οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου και τα ευεργετικά μέτρα του αυτοκράτορα Ιουλιανού, αν και δεν έλειψαν οι βαρβαρικές επιδρομές και οι φυσικές καταστροφές με τα προβλήματα που αυτές συνεπάγονταν.

Για τις πόλεις της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου, την εποχή που εξετάζουμε, δεν υπάρχουν αξιόλογες πληροφορίες και οι μέχρι σήμερα ανασκαφικές έρευνες δεν έχουν δώσει επαρκή στοιχεία για τη πολεοδομική τους οργάνωση. Εξαίρεση αποτελούν η Νικόπολη, το Βουθρωτό και ο παράλιος οικισμός στο Λαδοχώρι Ηγουμενίτσας, όπου οι ανασκαφές έχουν φέρει στο φως αρκετά στοιχεία για την οικιστική τους οργάνωση, στα οποία γίνεται εκτενέστερα λόγος στο αντίστοιχο κεφάλαιο.

Είναι γενικά αποδεκτό ότι οι υστερορωμαϊκές πόλεις, για διαφορετικούς λόγους η κάθε μία, είχαν χάσει αρκετά από την προηγούμενη αίγλη και τη μνημειακότητά τους. Σταδιακά προσλαμβάνουν τη μορφή των πόλεων των παλαιοχριστιανικών χρόνων, αφού, προκειμένου να προστατευθούν από τις βαρβαρικές επιδρομές, περικλείονται με τείχη που περιορίζουν κατά πολύ την

έκτασή τους, διατηρούν όμως τον πολεοδομικό ιστό τους, αλλά χωρίς την προηγούμενη συνοχή και αυστηρότητα.

Στο β΄ μισό του 5ου αιώνα τοποθετούνται χρονικά οι περισσότερες και σημαντικότερες οχυρώσεις πόλεων, όπως η Νικόπολη το Βουθρωτό και ο Αγχιασμός, ενώ έως και τα μέσα του 6ου αιώνα χρονολογούνται οι περισσότεροι χριστιανικοί ναοί στην περιοχή της επαρχίας Epirus Vetus, οι οποίοι με τα μέχρι σήμερα δεδομένα ανέρχονται στους 42 τον αριθμό.

Οι βασιλικές που κτίστηκαν (φορείς, εκτός των άλλων, και προβολής της νέας θρησκείας), κατέλαβαν ένα μεγάλο μέρος των συρρικνωμένων σε έκταση πόλεων, αλλάζοντας τη ρυμοτομία τους και συγκέντρωσαν πολλές λειτουργίες που είχαν παλαιότερα η αγορά και ο δήμος. Οι βασιλικές κάνουν δυναμικά την «εμφάνισή τους» στις πόλεις στα μέσα του 5ου αιώνα και στο α΄ μισό του 6ου αιώνα, αν και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι υπήρχαν και παλαιότερα. Οι ίδιοι οι ναοί και τα υψηλής ποιότητας ευρήματα τους (ψηφιδωτά, γλυπτός διάκοσμος, κ.ά.), που έχει φέρει στο φως η ανασκαφική έρευνα, παρέχουν σημαντικά στοιχεία για την περίοδο που εξετάζουμε, αφού προϋποθέτουν μια οικονομική ευρωστία της περιοχής, η οποία υποχωρεί σταδιακά μετά το β΄ μισό του 6ου αιώνα.

Από πηγές μνημονεύονται 36 οχυρώσεις στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου, από τις οποίες 12 έκτισε εκ θεμελίων ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, σύμφωνα πάντα με τον ιστορικό Προκόπιο. Ο ίδιος αυτοκράτορας ανανέωσε παράλληλα και άλλα 24 φρούρια στην ίδια περιοχή, στα πλαίσια της ενίσχυσης της περιοχής, λόγω των βαρβαρικών επιδρομών και πιθανότατα καταστροφών που αυτή υπέστη.

Στα τέλη του 6ου-7ου αιώνα παρατηρείται μια σταδιακή παρακμή και υποβάθμιση των παραδοσιακών αστικών οικισμών, εμφανίζονται νέοι οχυρωμένοι οικισμοί που χρησιμοποιούν σε μεγάλο βαθμό οικοδομικό υλικό από παλαιότερα μνημεία. Η μετεξέλιξη αυτή συνδέεται με την παρακμή βιοτεχνικών κέντρων παραγωγής του εμπορίου μακρινών αποστάσεων, αλλαγές οι οποίες γίνονται πιο αισθητές τον 7ο αιώνα.

Κατά μια άλλη άποψη οι παλιές πόλεις έχασαν τη σημασία τους, γιατί πλέον δεν εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του συστήματος διοίκησης της αυτοκρατορίας, ενώ θεωρούμε δεδομένο ότι κάποιες από αυτές αποτέλεσαν μέρος ενός σχεδίου κρατικής προστασίας του πληθυσμού της αυτοκρατορίας, απέναντι στις βαρβαρικές επιδρομές. Στην τελευταία περίπτωση εντάσσεται η πρωτοβουλία του Ιουστινιανού να μεταφέρει την έδρα κάποιων πόλεων, όπως η

Φωτική και η Φοινίκη, οι οποίες δεν παρείχαν ασφάλεια στους κατοίκους τους και να κατασκευάσει ή να επισκευάσει φρούρια σε γειτονικά υψώματα.

Την εγκατάσταση των σλάβων στην περιοχή μαρτυρούν αρκετά τοπωνύμια που σώζονται και σήμερα στην Ήπειρο και τα οποία παρουσιάζουν μια πυκνότητα (412 τον αριθμό), αν και γι'αυτό οι απόψεις διίστανται. Θεωρούμε ότι οι σλαβικές εγκαταστάσεις επέφεραν και δημογραφικές αλλαγές, που είναι δύσκολο να εκτιμήσουμε. Αποτέλεσμα της σλαβικής εποίκησης ήταν και η αύξηση του πληθυσμού της περιοχής, αφού ο τοπικός πληθυσμός ήταν από διάφορες αιτίες αποδεκατισμένος. Πάντως θα πρέπει να επισημανθεί ότι η σλαβική παρουσία στην Ήπειρο δεν έχει επαρκώς επιβεβαιωθεί ανασκαφικά μέχρι σήμερα.

Είναι γενικά αποδεκτό ότι η παρατηρούμενη αυτή την εποχή παρακμή των αστικών κέντρων οφείλεται όχι μόνο στους σλάβους, αλλά στα γενικότερα προβλήματα της αυτοκρατορίας, στην έλλειψη κρατικής σταθερότητας και την οικονομική δυσπραγία, που πιθανότατα ήταν αποτέλεσμα της δημοσιονομικής πολιτικής του Ιουστινιανού, η οποία λόγω του δαπανηρού οικοδομικού και στρατιωτικού προγράμματος σε ολόκληρη την αυτοκρατορία επιβάρυνε τις επαρχίες. Τα παραπάνω θα πρέπει να συνδυαστούν με τον σεισμό του 522 και την επιδημία πανώλης της δεκαετίας του 540, που επίσης ταλαιπώρησαν τη βυζαντινή αυτοκρατορία.

Στο κεφάλαιο της μνημειακής τοπογραφίας γίνεται αναφορά σε όλες τις γνωστές μέχρι σήμερα πόλεις και θέσεις της επαρχίας Epirus Vetus, οι οποίες έχουν ανασκαφεί ή εντοπιστεί παλαιοχριστιανικά λείψανα. Αρκετά από αυτά αποτελούν τυχαία ευρήματα και δεν προέρχονται από συστηματική έρευνα, γεγονός που δυσκολεύει αρκετά την αξιολόγησή τους. Οι φιλολογικές πηγές (σύγχρονες ή προγενέστερες της εποχής που εξετάζουμε) μνημονεύουν αρκετά τοπωνύμια, τα οποία στην πλειονότητά τους παραμένουν αταύτιστα, ενώ μερικές από τις ταυτίσεις (Άππων, Νέα Εύροια), που έχουν γίνει από παλιότερους ερευνητές επανεξετάζονται με βάση τα νέα στοιχεία που έχουν προκύψει.

Η παράθεση όλων των μέχρι σήμερα γνωστών και άγνωστων θέσεων και στοιχείων, που γίνεται επίσης στο ίδιο κεφάλαιο, πιστεύουμε ότι συμβάλλει στην γνώση της ιστορίας της περιοχής τη συγκεκριμένη περίοδο, καθώς ο αρχαιολογικός χάρτης της παλαιοχριστιανικής Ηπείρου παρουσιάζει σοβαρές ελλείψεις. Τα στοιχεία που συγκεντρώσαμε στον κατάλογο είναι αρκετά, όχι

όμως επαρκή για την ανασύσταση της εικόνας των οικισμών, της μορφής και του μεγέθους τους, καθώς και των μεταξύ τους σχέσεων.

Στο **δεύτερο μέρος** της μελέτης μας, που αφορά στη γλυπτική της επαρχίας Epirus Vetus, παρουσιάσαμε έναν αριθμό 132 αναγλύφων από διάφορες περιοχές της επαρχίας, κυρίως όμως από τη Νικόπολη. Πρόκειται κυρίως για αρχιτεκτονικά μέλη, συμπεριλάβαμε όμως και ανάγλυφα που σχετίζονται με τις λειτουργικές ανάγκες ενός ναού.

Η γλυπτική πλουτίζει με μοναδικό τρόπο την ιστορία της περιοχής, καθώς οι γραπτές πηγές είναι λιγοστές και αποτελεί μια σημαντική μαρτυρία της οικοδομικής, της τέχνης και της κοινωνικής δραστηριότητας των κατοίκων της επαρχίας. Τα έργα της γλυπτικής που παρουσιάζουμε αντικατοπτρίζουν την ιδεολογία της κοινωνίας που τα παρήγαγε και είναι ενδεικτικά του καλλιτεχνικού επιπέδου και της τεχνικής κατάρτισης των πολιτών της. Η μελέτη της γλυπτικής συνεισφέρει σημαντικά στην έρευνα για τις εμπορικές δραστηριότητες της εποχής και τις αισθητικές επιλογές της ανερχόμενης χριστιανικής κοινότητας.

Στον κατάλογο μας αντιπροσωπεύονται σχεδόν οι περισσότεροι γνωστοί τύποι των παλαιοχριστιανικών κιονοκράνων (λυρόσχημα, θεοδοσιανά, ιωνικά με ή χωρίς επίθημα, κορινθιάζοντα, κ.ά.). Σημαντική εξαίρεση αποτελούν τα τεκτονικά (κολουροπυραμιδιειδή, λεβητοειδή) και πτυχωτά[1698] κιονόκρανα που μέχρι στιγμής δεν έχει ανευρεθεί κανένα, εκτός ίσως από το αριθ.58, το οποίο, σε αντίθεση με άλλους ερευνητές, ταυτίσαμε με επίθημα.

Ο «**κανονικός**» **τύπος του κορινθιακού** κιονοκράνου δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου. Από τα παραδείγματα που εξετάζουμε στον κατάλογό μας αξίζει να αναφέρουμε δύο κιονόκρανα, που φέρουν όλα τα χαρακτηριστικά του τύπου (έσω και έξω έλικες κ.ά.) και κοσμούνται με οξύληκτες άκανθες, το ένα από τα οποία (αριθ.26) θεωρήθηκε παλαιότερα **σπόλιο στη Βασιλική Α**. Αντίθετα με παλαιότερους ερευνητές χρονολογήσαμε το μέλος αυτό αρκετά οψιμότερα, πιθανόν μεταξύ 525-550, και πιστεύουμε ότι πρόκειται για έργο τοπικού εργαστηρίου, όπως

[1698] Αντίθετα ο τύπος των πτυχωτών κιονοκράνων φαίνεται (από τα μέχρι στιγμής στοιχεία) ότι υπήρξε πιο δημοφυλής κατά τη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο, όπως φαίνεται από τα σωζόμενα παραδείγματα που προέρχονται από τη Γλυκή και την Άρτα. Για το πτυχωτό κιονόκρανο που υπήρχε στο παλαιό Μουσείο της Νικόπολης βλ. Ορλάνδος 1954, σ. 336, εικ.295 και C.Barsanti, Un capitello polilobato mediobizantino conservato nel museo di Nikopolis, *Νικόπολις Α,* σ.349κ.ε.

και τα θωράκια του ναού. Θεωρούμε ότι το κιονόκρανο αυτό, όπως και άλλα δύο πανομοιότητα, καθώς και ένα τρίτο μικρότερο (αριθ.27), που εντοπίσαμε στο Μουσείο Νικόπολης, συνυπήρχαν στη Βασιλική Α, στην οποία έως πρόσφατα αποδίδονταν μόνο τα ιωνικά με επίθημα και γωνιακές έλικες κιονόκρανα (αριθ.53,54).

Τα **τύπου V/VI** κιονόκρανα αποτελούν μια αρκετά διαδεδομένη παραλλαγή του κορινθιακού κιονοκράνου που αριθμεί αρκετά παραδείγματα και στην περιοχή που εξετάζουμε, όπως άλλωστε και σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας. Τα καλύτερα ποιοτικά είναι αναμφίβολα τα κιονόκρανα της Βασιλικής Δ στη Νικόπολη τα οποία χρονολογήσαμε στα τέλη του 5ου –αρχές 6ου αιώνα, εποχή κατά την οποία πιστεύουμε ότι θα πρέπει να χρονολογηθεί η βασιλική, η ανέγερση της οποίας σχετίζεται με τις προνομιακές ταφές που βρέθηκαν στο εγκάρσιο κλίτος της, κυρίως όμως με το ακέφαλο σώμα του μάρτυρα ή επιφανούς ατόμου, που ενταφιάστηκε στη μαρμάρινη ανάγλυφη σαρκοφάγο. Το μάρμαρο λευκό με γκρίζες φλεβώσεις θα μπορούσε να είναι προκονήσιο. Η καλή επεξεργασία του διακόσμου των κιονοκράνων είναι εμφανής και παρόμοια ή εφάμιλλη έργων κωνσταντινοπολίτικων εργαστηρίων, χωρίς να αποκλείονται και τα εργαστήρια της Θεσσαλονίκης.

Η συνύπαρξη των μοτίβων V και λύρας στα ίδια κιονόκρανα αναιρεί τον διαχωρισμό των δύο τύπων που δέχονται άλλοι ερευνητές. Το στοιχείο αυτό καθώς και οι έντονα εξέχουσες γωνίες του άβακα πιστεύουμε ότι υποδηλώνουν μια πρωιμότητα πριν τα κιονόκρανα του τύπου αυτού τυποποιηθούν πλήρως.
Αν η χρονολόγησή μας είναι σωστή, τότε τα κιονόκρανα αυτά είναι τα πιο πρώιμα ανάλογα μέλη που εντοπίζονται στον ελλαδικό χώρο και αποτελούν παράδειγμα γρήγορης διάχυσης του συγκεκριμένου τύπου (που εμφανίζεται γύρω στα μέσα του 5ου αιώνα) από την πρωτεύουσα σε ένα περιφερειακό κέντρο της αυτοκρατορίας.

Τα λυρόσχημα κιονόκρανα που έχουν εντοπιστεί ενσωματωμένα σε διάφορους βυζαντινούς ναούς της Άρτας, όπως η Αγία Θεοδώρα, η Παρηγορήτισσα και η Παντάνασσα φέρουν όλα τα χαρακτηριστικά του τύπου, με σημαντικότερο τις άκανθες τύπου «μάσκας» που τα κοσμούν. Χαρακτηρίζονται όμως για την αποστρογγυλεμένη και συμπαγή φόρμα τους, την απλουστευμένη λάξευσή τους και την τυποποιημένη εργασία που τα κατατάσσει σε προϊόντα μαζικής παραγωγής, χωρίς να αποκλείεται και η

εργασία τοπικών εργαστηρίων που μιμούνται πρότυπα μεγάλων κέντρων[1699]. Οι περίπου ίδιες διαστάσεις τους και οι ομοιότητες στη λάξευση του διακόσμου δεν αφήνουν αμφιβολίες ότι προέρχονται από το ίδιο κτίριο, το οποίο μέχρι σήμερα δεν έχει εντοπιστεί.

Με άκανθες τύπου «μάσκας» κοσμούνται και δύο κιονόκρανα του **τύπου VII** που εντοπίστηκαν ενσωματωμένα σε δεύτερη χρήση, το πρώτο στην Παρηγορήτισσα (αριθ.15) και το δεύτερο στο καθολικό της μονής Κάτω Παναγιάς στην Άρτα (αριθ.16). Παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες μεταξύ τους και θεωρούμε πολύ πιθανό ότι προέρχονται από το ίδιο κτίριο. Η απόδοση των φύλλων της άκανθας που τα κοσμεί είναι πανομοιότυπη, όπως και στις άκανθες των κιονοκράνων τύπου λύρας, γεγονός που επιβεβαιώνει την άποψη ότι οι δύο τύποι παράγονταν εκ παραλλήλου για ένα διάστημα και συνυπήρχαν για μια μεγάλη περίοδο. Αυτό έχει επιβεβαιωθεί και από άλλα παραδείγματα, όπου οι δύο τύποι πράγματι συνυπήρχαν στο ίδιο μνημείο.
Η ανεύρεση ενός κιονόκρανου του ιδίου τύπου στην Κέρκυρα μας οδηγεί στο να αναζητήσουμε στο νησί ένα μνημείο του α΄ μισού του 6ου αιώνα, από όπου προέρχεται το αρχιτεκτονικό αυτό μέλος.

Ιδίου τύπου είναι και ένα κιονόκρανο (πιν.60ε) που επίσης εντοπίστηκε στην Παντάνασσα και το οποίο παλαιότεροι ερευνητές χρονολόγησαν την παλαιοχριστιανική εποχή. Η ιδιόμορφη (κωδωνόσχημη) φόρμα του, η απόδοση των ακανθών του διακόσμου και οι ομοιότητες που παρουσιάζει με ένα άλλο υστεροβυζαντινό κιονόκρανο το κατατάσσουν στα έργα βυζαντινού κλασικισμού, μια τάση που τεκμηριώνεται και από άλλα ανάγλυφα μέλη της περιοχής.

Οι τύποι του **θεοδοσιανού** κιονόκρανου (αριθ.17) και αυτού με **μετάλλια** (αριθ.16) αντιπροσωπεύονται από λιγότερα παραδείγματα, τα οποία επίσης έχουν εντοπιστεί σε δεύτερη χρήση σε βυζαντινά μνημεία της Άρτας. Ο τύπος και η τεχνική τους εκτέλεση παραπέμπουν σε αντίστοιχα κιονόκρανα, γνωστά και σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας.

Σημαντικότερα θεωρούμε τα θαυμάσια **σύνθετα κορινθιακά κιονόκρανα** του ναού της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα (αριθ.19-22). Χαρακτηριστική είναι η ιδιόμορφη άκανθα του τύπου της «πεταλούδας», με τις πριονωτές ακμές και την επιμελημένη εργασία που τα διακοσμεί, σε συνδυασμό με τις άκανθες τύπου «μάσκας» με τέσσερις γλωσσίδες. Με βάση τα

[1699] Όπως έχει διατυπωθεί και αλλού η χρωματική υφή του μαρμάρου των αναγλύφων δεν είναι αρκετή για να διατυπωθούν απόψεις σχετικά με την προέλευσή τους, αφού μόνο φυσικοχημικές αναλύσεις θα έδιναν συγκεκριμένες απαντήσεις στο θέμα.

χαρακτηριστικά αυτά χρονολογήσαμε τα παραπάνω μέλη την ιουστινιάνειο περίοδο και θεωρούμε αρκετά πιθανό ότι προέρχονται από εργαστήρια της πρωτεύουσας, χωρίς να αποκλείονται και εργαστήρια της Ραβέννας, αφού τα περισσότερα ανάλογου τύπου κιονόκρανα, (παρά την κωνσταντινοπολίτικη καταγωγή του τύπου) βρίσκονται στην ίδια πόλη.

Αποδώσαμε τα τέσσερα σε δεύτερη χρήση κιονόκρανα του βυζαντινού ναού της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα, καθώς και τα θραύσματα παρόμοιων κιονοκράνων που έχουν βρεθεί στο καθολικό της βυζαντινής μονής Παντάνασσας, σε έναν τρίκλιτο ναό με δύο κιονοστοιχίες με τρεις τουλάχιστον κίονες έκαστη. Πρόκειται για ένα σημαντικότατο εκκλησιαστικό μνημείο που είχε ανεγερθεί, πιθανότατα στη Νικόπολη[1700] στο οποίο αποδίδουμε και τα στηθαία του μαρμάρινου άμβωνα (αριθ124) που επίσης εξετάζουμε στον κατάλογό μας.

Από ένα άλλο επίσης εξίσου σημαντικό άγνωστο κτίριο προέρχεται και το **δίζωνο κιονόκρανο** με ανάγλυφα ζώα (αριθ.33), που εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο της Νικόπολης. Η επεξεργασία του αναγλύφου είναι εξαιρετική, ανάλογη του επιπέδου εργαστηρίων της πρωτεύουσας, από όπου αναμφίβολα προέρχεται. Με βάση τα χαρακτηριστικά του διακόσμου του (άκανθες τύπου «πεταλούδα», άκανθες τύπου «μάσκα» με τέσσερις γλωσσίδες κ.ά.) το κιονόκρανο χρονολογήθηκε την ιουστινιάνεια περίοδο, όπως και τα προαναφερόμενα κιονόκρανα από την Αγία Θεοδώρα. Αν πράγματι οι χρονολογήσεις μας αυτές είναι σωστές τότε τεκμηριώνεται μια μεγάλη οικοδομική ανάπτυξη τη συγκεκριμένη εποχή στη Νικόπολη, αφού εκτός από τα δύο προηγούμενα κτίρια, την ίδια περίπου εποχή στην ίδια πόλη ανεγείρεται και επεκτείνεται η Βασιλική Α, επισκευάζεται η Βασιλική Β και νέα διάτρητα θωράκια τοποθετούνται στη Βασιλική Δ.

Παρατηρείται μια αύξηση των οικονομικών πόρων των κατοίκων πόλης, που δίνουν τη δυνατότητα εισαγωγής αρχιτεκτονικών μελών για δύο τουλάχιστον σημαντικά μνημεία της πόλης. Είχε προηγηθεί μερικές δεκαετίες η ανέγερση της Βασιλικής Δ, για τον γλυπτό διάκοσμο της οποίας (κιονόκρανα, επιθήματα, γείσα, αμφικιονίσκοι επιθήματα παραθύρων) πιστεύουμε ότι

[1700] Στη Νικόπολη έχει εντοπιστεί η Βασιλική ΣΤ, η οποία όμως δεν έχει ανασκαφεί και συνεπώς δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα για τον τύπο και τον γλυπτό διάκοσμό της. Από μολύβδινες σφραγίδες που φέουν στη μία όψη τους τη μορφή της αγίας Αναστασίας (πιν.9β) υποθέτουμε επίσης ότι στην ίδια πόλη πρέπει να υπήρχε και σημαντικός ναός της αγίας.

προέρχεται από μια ενιαία παραγγελία σε κάποιο εργαστήριο μεγάλου κέντρου της αυτοκρατορίας.

Η ύπαρξη εισαγόμενων αρχιτεκτονικών μελών μαρτυρεί εκτός των άλλων και την κίνηση των λιμανιών της πόλης και κατ᾽επέκταση της επαρχίας, τα οποία έως και τα μέσα του 6ου αιώνα παραμένουν ενεργοί σταθμοί των εμπορικών δρόμων.

Από την πληθώρα των σπολίων που έχουν ενσωματωθεί σε βυζαντινούς ναούς της Άρτας και της ευρύτερης περιοχής της τεκμηριώνεται ένα **εμπόριο αρχιτεκτονικών μελών,** που γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Το εμπόριο σπολίων φαίνεται ότι υπήρχε ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο (ναός Αγίας Θεοδώρας), αν και θεωρούμε ότι δεν έπαψε να υφίσταται, αφού σπόλια (αυτούσια ενσωματωμένα ή και εκ των υστέρων λαξευμένα) συναντάμε και στη Βασιλική Β, κτίσμα χρονολογημένο στα μέσα ή στο β᾽ μισό του 5ου αιώνα, όπου ένα μέρος του αρχιτεκτονικού υλικού προέρχεται από ρωμαϊκά κτίρια.

Τα **ιωνικά με συμφυές επίθημα** κιονόκρανα αντιπροσωπεύονται από αρκετά παραδείγματα. Διακρίθηκαν σε ομάδες και υποομάδες ανάλογα με το σχήμα και το διάκοσμό τους. Τα κιονόκρανα του Βαπτιστηρίου του Βουθρωτού (αριθ.48), του μικρού περιστυλίου της Βασιλικής Β (αριθ.35-37,39-41), της βασιλικής στη νησίδα Κέφαλος (αριθ.43) και της Κορωνησίας (αριθ.47) είναι σχετικά απλοποιημένα μέλη με συμπιεσμένους λιγότερο ή περισσότερο έλικες, εκείνο σε μερικές περιπτώσεις σχεδόν επίπεδο. Τα κιονόκρανα αυτά καλύπτουν μια περίοδο από τα τέλη του 5ου έως και τα μέσα του 6ου αιώνα.

Ιδίου τύπου -αλλά με πιο έντονες διαφοροποιήσεις στη μορφή (ακανονιστίες και εκφυλισμός του σχήματός τους) και στο διάκοσμό τους κιονόκρανα- προέρχονται από το βυζαντινό ναό του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη κοντά στην Άρτα (αριθ.46), την Επισκοπή Λευκάδας (αριθ.42) και τη Στοά-Δρόμος (αριθ.49,50) της Βασιλικής Β, που χρονολογήσαμε όψιμα στα τέλη 6ου-αρχές 7ου αιώνα. Τα μέλη αυτά αποτελούν αδιάψευστους μάρτυρες της οικοδομικής δραστηριότητας των κατοίκων της περιοχής, η οποία παρά τους κινδύνους των σλαβικών επιδρομών και εγκαταστάσεων φαίνεται να συνεχίζεται απρόσκοπτα και την περίοδο αυτή. Αυτό τεκμηριώνεται εν πολλοίς από την ανέγερση της, μικρών σχετικά διαστάσεων, τριάψιδης Βασιλικής Γ στη Νικόπολη. Φαίνεται ο τύπος αυτός επικρατεί την εποχή αυτή στην περιοχή, όπως φανερώνουν, εκτός από το προαναφερόμενο μνημείο, η α᾽ φάση του ναού που βρέθηκε στη θέση του ναού του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη, καθώς και ο

τριάψιδος μη ανασκαμμένος ναός που εντοπίσαμε στο Τοπ Αλτί, κοντά στην πόλη της Άρτας.

Θεωρούμε πολύ πιθανό ότι οι περιορισμένες διαστάσεις των ναών αυτών και η μορφή τους περιόρισαν κατά πολύ και των αριθμό των στηριγμάτων με αποτέλεσμα και τον αντίστοιχο περιορισμό των αρχιτεκτονικών μελών. Από αυτή την άποψη τα εντοπισμένα ιδίου τύπου κιονόκρανα που εντοπίσαμε στο ναΐσκο των Ταξιαρχών κοντά στο Ζάλογγο Ν.Πρέβεζας (αριθ.45) και στο Λαδοχώρι Ηγουμενίτσας (αριθ.44) είναι εξαιρετικά σημαντικά, αφού εκτός των προαναφερόμενων μνημείων έμμεσα τεκμηριώνεται και η ύπαρξη άλλων κτιρίων αυτής της εποχής, τα οποία θα πρέπει να αναζητηθούν. Και στις δύο περιπτώσεις η συρρίκνωση του ιωνικού μέρους οδηγεί σε όψιμη χρονολόγηση των αναγλύφων, χαρακτηριστικά που γίνονται πιο εμφανή στα κιονόκρανα αριθ.51,52 από το αίθριο της Βασιλικής Β, τα οποία τεκμηριώνουν μια όψιμη επισκευή του ναού.

Από τα **επιθήματα** που αναφέρονται στον κατάλογό μας μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν αυτά της Βασιλικής Δ (αριθ.56,57), ο διάκοσμος των οποίων είναι πανομοιότυπος με αυτόν των κιονοκράνων του μνημείου. Το θέμα που τα κοσμεί, σταυρός με πυκνά φύλλα άκανθας εκατέρωθεν των οριζόντιων κεραιών του, γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση στην Κωνσταντινούπολη και στον ελλαδικό χώρο. Πανομοιότυπος είναι και ο διάκοσμος και άλλων αναγλύφων από το ίδιο μνημείο όπως τα γείσα, φουρούσια κ.ά., γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο γλυπτός διάκοσμος του μνημείου (εκτός των διάτρητων θωρακίων) προέρχεται από μια ενιαία παραγγελία.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η ανεύρεση ενός επιθήματος με πανομοιότυπο διάκοσμο στη Λευκάδα, η προέλευση του οποίου παραμένει άγνωστη. Αν το μέλος αυτό δεν προέρχεται από τη Βασιλική Δ, πράγμα που παρά τις ομοιότητες, δεν θεωρούμε αρκετά πιθανό, λόγω της μεγάλης απόστασης μεταξύ Νικόπολης και Λευκάδας, τότε θα πρέπει να αναζητηθεί στο νησί και συγκεκριμένα στην πόλη της Λευκάδας ένας εξίσου σημαντικό παλαιοχριστιανικό μνημείο. Αν αποδειχθεί ότι πράγματι προέρχεται από τη Νικόπολη, τότε επίσης παρουσιάζει ενδιαφέρον για την έκταση του εμπορίου των σπολίων, που αποδειγμένα υπήρχε στην περιοχή και το οποίο εκτός από την Άρτα έφτανε έως τη Λευκάδα.

Στην κατηγορία των επιθημάτων συμπεριλάβαμε και τα επίκρανα των παραστάδων. Από αυτά ιδιαίτερα μας απασχόλησαν κάποια **επιθήματα–πεσσόκρανα** που βρίσκονται ενσωματωμένα στα τείχη της Νικόπολης και με τα

οποία ασχολήθηκαν παλαιότεροι ερευνητές, στην προσπάθειά τους να χρονολογήσουν τα παλαιοχριστιανικά τείχη της πόλης. Συγκεκριμένα ο H.Hellenkemper χρονολόγησε το επίκρανο αριθ.66 στα μέσα του 5ου αιώνα και το θεώρησε ως terminus post quem για την κατασκευή των τειχών. Με βάση τη χρονολόγηση αυτή τα τείχη δεν μπορούν να χρονολογηθούν νωρίτερα από τα μέσα του 5ου αιώνα, αλλά αργότερα, αφού μετά την καταστροφή του άγνωστου κτιρίου από το οποίο προέρχεται, το πεσσόκρανο που εξετάζουμε ενσωματώθηκε στα τείχη.

Ο διάκοσμος του επικράνου όμως μας οδηγεί σε μια πιο όψιμη χρονολόγηση στα μέσα του 6ου, ενδεχομένως δε και στο β΄ μισό του ίδιου αιώνα. Επιπλέον το μέλος αυτό είναι σε δεύτερη χρήση στα τείχη και συνεπώς δεν συμπίπτει με την κατασκευή των τειχών και θα πρέπει να έχει εντειχιστεί αργότερα σε κάποια επισκευή τους, μαζί με τα υπόλοιπα ανάγλυφα μέλη που εξετάζουμε[1701]. Από τις ιστορικές πηγές είναι γνωστό πάντως ότι η Νικόπολη, καθώς και άλλες περιοχές της Ηπείρου, δέχθηκαν το 551 τις επιθέσεις των Οστρογότθων του Τοτίλα, οι οποίοι λεηλάτησαν «*τα αμφί Δωδώνην χωρία και διαφερόντως Νικόπολίν τε και την Αγχίαλου*». Ο ιστορικός Προκόπιος αναφέρει ότι έγιναν επισκευές στα τείχη της Νικόπολης από τον Ιουστινιανό, γεγονός που τεκμηριώνεται και από τη χρονολόγηση των αναγλύφων.

Ενδιαφέροντα στοιχεία προέκυψαν από τη μελέτη των μαρμάρινων **θωρακίων**. Από αυτά ξεχωρίζουν τα διάτρητα σε διάφορες παραλλαγές θωράκια από τις Βασιλικές Β, Δ Νικόπολης, τη Βασιλική των Δολιανών, της Κρυσταλλοπηγή και του Λαδοχωρίου. Αν και τα δύο τελευταία μνημεία έχουν φέρει στο φως μικρά τμήματα θωρακίων του τύπου αυτού δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο ίδιος τύπος, που ανάλογα παραδείγματά του είναι γνωστά από μνημεία της Κωνσταντινούπολης και της Ραβέννας, ήταν αρκετά δημοφιλής στην Επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου.

Τα θωράκια της Βασιλικής Α στη Νικόπολη (αριθ.82-86) αν και διατηρούνται σε μικρά τμήματα, εντυπωσιάζουν με τον ποικίλο διάκοσμό τους, που περιλαμβάνει επάλληλους ρόμβους εγγεγραμμένους σε ορθογώνιο, αμνούς εκατέρωθεν σταυρού, Χριστόγραμμα με ταινίες που απολήγουν σε μεγάλους σταυρούς. Η σχηματοποίηση και οι αδυναμίες στην απόδοση του αναγλύφου παραπέμπουν σε εργασία τοπικού εργαστηρίου, στο οποίο αποδίδουμε και τα κορινθιακά κιονόκρανα του ναού (αριθ.26,27) καθώς και το πεσσόκρανο

[1701] Θα πρέπει ωστόσο να εξετασθεί εάν πράγματι τα ανάγλυφα αυτά τειχίστηκαν κατά την ανέγερση των τειχών, τα οποία κατά μία άλλη άποψη κτίστηκαν την εποχή του Ιουστινιανού.

(εικ.83γ), που εκτίθεται στο Μουσείο Νικόπολης. Ομοιότητες με την εργασία του εργαστηρίου αυτού παρουσιάζει και ο διάκοσμος των κιονοκράνων του Βαπτιστηρίου του Βουθρωτού (αριθ.48), τα οποία επίσης έχουν αποδοθεί σε τοπικό εργαστήριο.

Τα θωράκια που έχουν βρεθεί εντοιχισμένα σε διάφορα μέρη του μεταβυζαντινού ναού έξω από τον μικρό οικισμό Καμάρα στην Κέρκυρα (αριθ.99) αποτελούν αδιάψευστους μάρτυρες για την ύπαρξη ενός παλαιοχριστιανικού ναού, η θέση του οποίου δεν έχει ακόμη εντοπιστεί. Το ίδιο ισχύει και για το θωράκιο που σήμερα βρίσκεται εντοιχισμένο σε ναΐσκο του Αγγελοκάστρου (πιν.41γ,δ) στο ίδιο νησί, το οποίο παλαιότερα έχει αποδοθεί στη Βασιλική της Παλαιόπολης στην Κέρκυρα, από την οποία προέρχονται τα τμήματα θωρακίου -σε έξεργο αναγλυφο και ωραία απόδοση– με κεφαλές των κριών (αριθ.87).

Μια άλλη σημαντική ομάδα αρχιτεκτονικών μελών που μας απασχόλησε ήταν οι **αμφικίονες** και τα **επιθήματά** τους. Η μορφή των αμφικίονων της Βασιλικής Δ παραπέμπουν σε ανάλογα παραδείγματα γνωστά από την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη. Το μοναδικό επίθημα που σώζεται από το ίδιο μνημείο (αριθ.114) φέρει πανομοιότυπο διάκοσμο με αυτό των κιονοκράνων και των επιθημάτων του. Τα επιθήματα των αμφικιόνων από τη Βασιλική Β (αριθ.110-113) με τον ωραίο και πρότυπο διάκοσμο (συνδυασμός ακανθόφυλλων, φύλλων καλάμου και ροδάκων) παραπέμπουν σε μια από τις πολλές επισκευές που δέχθηκε το μνημείο στο α΄ μισό του 6ου αιώνα. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης τα λίθινα επιθήματα (αριθ.117,118), από το ναό Παναγίας Λαμποβήθρας στη Φωτική με τον χαρακτηριστικό και πρωτότυπο διάκοσμο.

Οι **άμβωνες και οι κολυμβήθρες** αφορούν στις μόνιμες λειτουργικές κατασκευές ενός ναού, που μεταξύ των άλλων επιδέχονταν γλυπτή διακόσμηση. Παρουσιάζουμε τρεις περιπτώσεις αμβώνων, μεταξύ των οποίων ο άμβωνας της ημιανεσκαμένης βασιλικής στη θέση του βυζαντινού ναού Παναγίας Λαμποβήθρας στη Φωτική (αριθ.125).

Είναι φανερό ότι οι τρεις περιπτώσεις παραπέμπουν σε άμβωνες του τύπου με δύο κλίμακες. Τα μαρμάρινα στηθαία του άμβωνα που βρέθηκαν κοντά στην Παντάνασσα (αριθ.124) συσχετίστηκαν παλαιότερα με το βάθρο άμβωνα από τη Βασιλική Β στη Νικόπολη, αλλά λόγω των διαστάσεων και άλλων στοιχείων η άποψη αυτή έχει απορριφθεί. Τα θαυμάσια αυτά γλυπτά συσχετίζουμε με τα σύνθετα κορινθιακά κιονόκρανα του ναού της Αγίας

Θεοδώρας και τα αποδίδουμε στον ίδιο μη εντοπισμένο ναό, στηριζόμενοι κυρίως στη ιδιαίτερα επιμελημένη επεξεργασία του αναγλύφου τους.

Στη μελέτη μας συμπεριλάβαμε επίσης τις **σαρκοφάγους** (αριθ.128,129,130)**,** καθώς και μερικές μαρμάρινες πλάκες με ανάγλυφο διάκοσμο (αριθ.131,132), που θεωρούμε ότι αποτελούσαν μέρος της διακόσμησης ενός ναού. Το τμήμα του αναγλύφου (αριθ.132) που παρουσιάζουμε, αν και δεν προσφέρει πολλά στοιχεία για το είδος αυτό του διακόσμου, είναι ωστόσο χαρακτηριστικό για την εικονογραφία του, που είναι παρεμφερής με αυτή των ψηφιδωτών της Βασιλικής Α.

Τέλος η θαυμάσια σαρκοφάγος που βρέθηκε στη Βασιλική Δ δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αποτελεί εισαγόμενο προϊόν και ότι προέρχεται από εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης ή ενδεχομένως κάποιο άλλο μεγάλο κέντρο. Αντίστοιχη είναι και η σαρκοφάγος που βρέθηκε στην Αγία Σοφία στο Μύτικα, γεγονός που τεκμηριώνει ότι εκτός από την πρωτεύουσα της επαρχίας και σε μικρότερους οικισμούς είχαν τη δυνατότητα να προμηθεύονται και να χρησιμοποιούν ανάλογες πολυτελείς κατασκευές.

Από τη χρονολογική κατανομή του υλικού παρατηρείται ότι αυτό καλύπτει μια περίοδο από τα τέλη του 5ου έως και τον 7ο αιώνα, με μεγαλύτερη συγκέντρωση στο α΄ μισό έως και τα μέσα του 6ου αιώνα. Το παραπάνω συμπέρασμα δεν θεωρούμε ότι είναι απόλυτα ασφαλές, αφού πολύ υλικό παραμένει αδημοσίευτο και πολλά μνημεία είναι ημιανασκαμμένα.

Η απουσία υλικού από τον 4ο και το α΄ μισό του 5ου αιώνα είναι κάτι που έχει παρατηρηθεί και στην ίδια την Κωνσταντινούπολη, που δεν σώζονται μνημεία αυτής της εποχής, αλλά και σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας. Η απουσία αυτή θα μπορούσε να δικαιολογηθεί ως αποτέλεσμα των καταστροφών (σεισμοί, επιδρομές κ.ά) των διαφόρων μεταγενέστερων επεμβάσεων που έχουν δεχθεί όλα τα μνημεία, αλλά και από την επαναχρησιμοποίηση του υλικού σε μεταγενέστερα μνημεία, συχνά επαναλαξευμένο.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Α. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

1. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΤΥΠΟΥ V

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Δ (αριθ.κατ.314). Εκτίθεται στο Μουσείο Νικόπολης.
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,42μ.
Χρονολόγηση: τέλη 5ου-πρώτες δεκαετίες 6ου αιώνα.

Προέρχεται πιθανότατα από το βόρειο παστοφόριο της Βασιλικής Δ. Η κατάσταση διατήρησής του είναι αρκετά καλή. Πρόκειται για κορινθιακό κιονόκρανο, του τύπου V[1702], με δύο σειρές ανάγλυφων φύλλων άκανθας (εικ.1α-ζ). Τέσσερα μεγάλα πεντάλοβα φύλλα άκανθας καταλαμβάνουν τις γωνίες του κιονοκράνου κάτω από τον άβακα. Κάθε ένας από τους πλάγιους λοβούς έχει αντίστοιχα από τρεις γλωσσίδες και πλατύ σχεδόν ταινιωτό κεντρικό νεύρο, που ορίζεται από βαθιές λαξεύσεις. Οι γλωσσίδες φέρουν στο κέντρο πρισματική λάξευση και σχετικά πλατύ χείλος. Οι ανώτερες γλωσσίδες των πλευρικών λοβών στρέφονται προς τα μέσα και ακουμπούν στον υπερκείμενο λοβό, σχηματίζοντας ωοειδή κλειστό «οφθαλμό». Οι κορυφαίοι λοβοί έχουν μικρή τριφυλλόσχημη ανάπτωση που πλαισιώνεται από δύο μεγάλες ελεύθερες γλωσσίδες.

Τα μεγάλα ακανθόφυλλα φαίνεται να ανακρατούν, κάτω από τις γωνίες του άβακα, τις μικρές ατροφικές σχεδόν έλικες που δεν ενώνονται μεταξύ τους. Αντίθετα οι μίσχοι των ελίκων[1703] ενώνονται στον άξονα κάθε πλευράς του ανάγλυφου μέλους, σχηματίζοντας ένα μοτίβο V[1704], που κοσμείται με φυτικό έξεργο στοιχείο, το οποίο εκτείνεται και στον άβακα, εκτός από τη μία πλευρά που υπάρχει ωραίος ανάγλυφος ανισοσκελής σταυρός[1705].

Ο άβακας είναι διμερής και καμπυλώνεται στο μέσον κάθε πλευράς, με αποτέλεσμα οι γωνίες του κιονοκράνου να εξέχουν έντονα από τον κάλαθο, χαρακτηριστικό που τα διαχωρίζει από τα υπόλοιπα κιονόκρανα (αριθ.5-10) του καταλόγου μας, του ιδίου τύπου, τα οποία παρουσιάζουν μια πιο αποστρογγυλεμένη φόρμα.

[1702] Για τον τύπο αυτό βλ. εκτενέστερα στη σ.228κ.ε.

[1703] Οι μίσχοι των ελίκων μολονότι δεν φύονται από κάλυκες, ωστόσο διατηρούν κάποια ανάμνηση των ελίκων των κανονικών κορινθιακών κιονοκράνων.

[1704] Η ένωσή τους, σε αντίθεση με άλλα κιονόκρανα του ιδίου τύπου, είναι σχεδόν οξεία.

[1705] Πρβλ. το σταυρό που κοσμεί κιονόκρανο ιδίου τύπου στον κήπου του Αρχαιολογικού Μουσείου στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο χρονολογείται στο β΄ μισό του 5ου αιώνα, Zollt 1994, αριθ.489, σ.176, πιν.41.

Στο κάτω μέρος του ανάγλυφου μέλους υπάρχει μια δεύτερη στεφάνη με τέσσερα επίσης πεντάλοβα ακανθόφυλλα, που φύονται απευθείας από τη βάση. Έκαστος των πλαγίων λοβών έχει τρεις γλωσσίδες, εκ των οποίων η μια είναι ατροφική. Οι ανώτερες γλωσσίδες τους στρέφονται προς τα μέσα και ακουμπούν στον υπερκείμενο λοβό, σχηματίζοντας ωοειδή κλειστό «οφθαλμό», λαξευμένο έντονα εσωτερικά. Οι γλωσσίδες, εφάπτονται με αυτές των γειτονικών φύλλων σχηματίζονται αρνητικά κοσμήματα, που έχουν το σχήμα της «μάσκας» με δύο οδόντες[1706], και άλλα ρομβοειδή σχήματα. Οι περισσότεροι κορυφαίοι λοβοί διατηρούν τις αναπτώσεις τους που έχυον τη μορφή ριπιδίου και φέρουν τριφυλλόσχημη σχηματοποιημένη απόληξη. Βαθιές αυλακώσεις αποδίδουν τα κεντρικά νεύρα των φύλλων, ενώ τα νεύρα των γλωσσίδων καταλήγουν ανεξάρτητα στη βάση.

Το κιονόκρανο παρουσιάζει μικρές διαφορές σε σχέση με τα υπόλοιπα που προέρχονται από το ίδιο μνημείο. Παρατηρούμε ότι το σχήμα V εδώ διαμορφώνεται με ευθύγραμμη λεπτή ταινία, όπως και σε ένα κιονόκρανο από το ναό του Αγίου Φραγκίσκου στη Ραβέννα, το οποίο και στις δύο περιπτώσεις κοσμείται με παρόμοιο ανισοσκελή σταυρό[1707]. Αντίθετα στις άλλες πλευρές του το σχήμα V φέρει σχηματοποιημένο φυτικό κόσμημα -που αναπτύσσεται και στο έξεργο κομβίο του άβακα- και το οποίο είναι παρόμοιο με αυτά που κοσμούν και τα άλλα κιονόκρανα από το ίδιο μνημείο.

Τα κιονόκρανα αποτελούσαν ουσιαστικό τμήμα του αρχικού σχεδιασμού της Βασιλικής Δ και πρέπει να παραγγέλθηκαν εξαρχής. Κατά συνέπεια, θα πρέπει να χρονολογηθούν την ίδια εποχή με τη βασιλική, την οποία τοποθετούμε χρονικά στα τέλη του 5ου-πρώτες δεκαετίες του 6ου αιώνα[1708].

Το αρχιτεκτονικό μέλος που εξετάζουμε (όπως και τα άλλα από το ίδιο μνημείο, αριθ. 2,3,4), συγκρινόμενο με τα υπόλοιπα του ιδίου τύπου από άλλα μνημεία της περιοχής (αριθ. 5,6,7 του καταλόγου μας), παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες ως προς τη λάξευση, αντίθετα οι γωνίες του άβακα εξέχουν έντονα από τον κάλαθο. Ενδεχομένως αυτό να δηλώνει μια πρωιμότητα, πριν τα κιονόκρανα του τύπου αυτού τυποποιηθούν πλήρως και αποκτήσουν τη συμπαγή φόρμα και τον πιο απλοποιημένο διάκοσμο που συναντάται στα υπόλοιπα του ιδίου

[1706] Για τον συγκεκριμένο τύπο άκανθας βλ. στη σ. 225κ.ε.

[1707] Χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 5ου αιώνα, βλ.Olivieri-Farioli 1969, σ.24, αριθ.20, πιν.19α.

[1708] Εκτενέστερα για τη χρονολόγηση της Βασιλικής Δ και το γλυπτό διάκοσμό της βλ. στη σ.214κ.ε. και αλλού σποραδικά.

τύπου κιονόκρανα της περιοχής, που προέρχονται από άλλα μνημεία. Δεν αποκλείεται ωστόσο οι μικροδιαφορές αυτές να οφείλονται στην εργασία ενός διαφορετικού εργαστηρίου. Οι γωνίες του άβακα προβάλουν και σε ένα κιονόκρανο στο νάρθηκα του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη που ακολουθεί επίσης τον ίδιο V τύπο[1709].

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

Εικ.1α-δ

2. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΤΥΠΟΥ V/U

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Δ. Πιθανότατα από τη βόρεια κιονοστοιχία της βασιλικής (αρ. κατ. 244).
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,42μ.
Πλάτος σωζόμενης πλευράς άβακα: 0,56μ.
Διάμετρος επιφάνειας έδρασης: 0,34μ.
Χρονολόγηση: τέλη 5ου-πρώτες δεκαετίες 6ου αιώνα.

Διατηρείται σε μέτρια κατάσταση. Φέρει αποκρούσεις κυρίως στα φύλλα της άκανθας της πρώτης στεφάνης, στις ακμές του άβακα καθώς και στα φύλλα της δεύτερης σειράς. Ο διάκοσμός του μολονότι είναι σε γενικές γραμμές σχεδόν πανομοιότυπος με αυτόν του κιονοκράνου που εξετάζουμε παραπάνω, διαφοροποιείται ωστόσο σε επιμέρους λεπτομέρειες. Η κυριότερη διαφορά

[1709] Kautzsch 1934, σ.72κ.ε., αριθ.225, πίν.16

έγκειται στη λάξευση των βλαστών των ελίκων[1710]. Σχηματίζονται με λεπτή οξύληκτη λάξευση και η ένωσή τους στον άξονα της μιας τουλάχιστον πλευράς είναι οξεία[1711], προσεγγίζοντας το σχήμα V (εικ.2α), ενώ στις άλλες το μοτίβο που δημιουργείται προσεγγίζει το σχήμα U ή της λύρας. Στο σχηματιζόμενο V εγγράφεται τρίφυλλο. Σε μια από τις άλλες πλευρές το λυρόσχημο μοτίβο κοσμείται με «κλαδίσκο», ο οποίος εκτείνεται και στον άβακα, στη θέση του έξεργου κομβίου (εικ.2β).

Τα τέσσερα μεγάλα πεντάλοβα φύλλα άκανθας κάτω από τις γωνίες του άβακα, λαξευμένα όπως και αυτά της πρώτης στεφάνης, φέρουν από τρεις οξύληκτες γλωσσίδες και πλατύ, σχεδόν ταινιωτό, κεντρικό νεύρο. Οι κορυφαίοι λοβοί των ακανθών έχουν αποθραυσμένη την ανάπτωσή τους. Οι γλωσσίδες έχουν παρόμοια λάξευση και σχηματίζουν πανομοιότυπα μοτίβα «μάσκας», όπως με αυτά του κιονοκράνου που εξετάζουμε παραπάνω.

Στην επιφάνεια έδρασης του κιονοκράνου υπάρχει μικρός τετράγωνος τόρμος με ίχνη μολυβδοχόησης για τη στήριξή του στον κίονα.

Το κιονόκρανο αυτό έχει διάκοσμο που βρίσκεται πιο κοντά στα υπόλοιπα δύο που προέρχονται από την ίδια βασιλική. Μικροδιαφορές εντοπίζονται κυρίως στο φυτικό διάκοσμο των μοτίβων V ή U και του καρπώδους στοιχείου του άβακα. Πάντως η συνύπαρξη των μοτίβων V και U στο ίδιο κιονόκρανο αναιρεί τη διάκριση των δύο τύπων των κιονοκράνων που γίνεται από τον Kautzsch[1712] και ακολουθείται και από άλλους μελετητές.

Βιβλιογραφία: 1. Ορλάνδος 1959β, σ. 67-72.
2. Ορλάνδος 1959α, πίν. 89α, β.
3. Pallas 1977, σ.138, πίν.89, (δημοσιεύεται μόνο η φωτογραφία του).
4. Κωνστάντιος, Χαλκιά 1989, σ. 322, εικ.12.

[1710] Κοιτάζοντάς το κιονόκρανο από μακριά φαίνεται τα γωνιακά ακανθόφυλλα να προβάλλουν πάνω σε άλλα φύλλα, λαξευμένα σε χαμηλότερο ανάγλυφο.

[1711] Πρβλ. τον ανάλογο διάκοσμο ενός κιονοκράνου στο Αρχαιολογικό Μουσείο στην Κωνσταντινούπολη, που χρονολογείται στο β΄ μισό του 5ου–α΄ μισό 6ου αιώνα, Zollt 1994, αριθ.506, σ.181, πιν.42.

[1712] Εκτενέστερα βλ. στη σ.229.

Εικ.2α,β

3. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΤΥΠΟΥ V/U

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Δ (αριθ. κατ. 242).
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,42μ.
Πλάτος σωζόμενης πλευράς άβακα: 0,56μ.
Χρονολόγηση: τέλη 5ου-πρώτες δεκαετίες 6ου αιώνα.

Αποτελείται από τέσσερα συνανήκοντα τμήματα. Ένα μέρος της βάσης και του κορμού λείπει, το ίδιο και οι τρεις γωνίες του άβακα. Φέρει πανομοιότυπο διάκοσμο με αυτόν του κιονοκράνου αριθ. 2, που εξετάζουμε παραπάνω, με τη διαφορά ότι οι βλαστοί των ελίκων σχηματίζουν σε κάθε πλευρά μάλλον λυρόσχημο μοτίβο και όχι V, το οποίο γεμίζει με γνωστά και από άλλες περιπτώσεις σχηματοποιημένα φυτικά θέματα (εικ.3α,β).

Βιβλιογραφία: Κωνστάντιος, Χαλκιά 1989, σ.322, εικ.11.

Εικ.3α,β

4. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΤΥΠΟΥ V/U

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Δ (αριθ. κατ. 243)
Υλικό: μάρμαρο
Μ. σ. ύψος: 0,41μ.
Χρονολόγηση: τέλη 5ου-πρώτες δεκαετίες 6ου αιώνα.

Ένα μεγάλο μέρος της βάσης και της κάτω στεφάνης των φύλλων έχει αποκοπεί (εικ.4α-β). Διατηρείται ωστόσο μέρος των μεσαίων λοβών της κάτω στεφάνης και των κορυφαίων που αναπίπτουν έντονα προς τα έξω, μερικοί από τους οποίους διατηρούν την χαρακτηριστική τριμερή ανάπτωση. Τα τέσσερα ακανθόφυλλα κάτω από τις γωνίες του άβακα είναι πλατιά, πεντάλοβα, καλά λαξευμένα. Και στην περίπτωση του κιονοκράνου αυτού, το μοτίβο που σχηματίζουν οι με λοξή λάξευση αποδοσμένοι έλικες στο μέσον κάθε πλευράς, δεν είναι ίδιο, αφού άλλοτε έχει οξεία απόληξη και άλλοτε προσεγγίζει το σχήμα της λύρας. Τα έξεργα φυτικά κοσμήματα που εγγράφονται εκεί είναι διαφορετικά μεταξύ τους.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

Εικ.4α, β.

5. ΛΥΡΟΣΧΗΜΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Άγνωστη. Έχει επαναχρησιμοποιηθεί στο ναό της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα και συγκεκριμένα επιστέφει τον κίονα στη δυτική πλευρά του περιστώου.
Υλικό: μάρμαρο
Μ. σ. ύψος: 0,43μ.
Μ.σ. διαστάσεις άβακα: 0,62μ.Χ0,60μ.
Χρονολόγηση: β΄ τέταρτο 6ου αιώνα.

Σώζεται σε μέτρια κατάσταση, αφού ένα μεγάλο τμήμα της κάτω στεφάνης έχει αποκοπεί. Φέρει επίσης αρκετές αποκρούσεις, κυρίως στα εξέχοντα σημεία του διακόσμου. Κάτω από τις γωνίες του άβακα αναπτύσσονται τα τέσσερα μεγάλα πεντάλοβα ακανθόφυλλα (εικ.5α-β). Φέρουν πλατύ κεντρικό νεύρο, δύο γλωσσίδες στο κάτω ζεύγος των λοβών, τρεις στο μέσο και δύο ελεύθερες γλωσσίδες που πλαισιώνουν τον κορυφαίο, το κεντρικό τμήμα του οποίου αναπίπτει. Η εσωτερικές γλωσσίδες του κάθε λοβού ενώνονται με τις εξωτερικές του υπερκείμενου σχηματίζοντας ωοειδείς «οφθαλμούς», βαθειά λαξευμένους.

Οι γλωσσίδες είναι πρισματικά λαξευμένες και η απόδοσή τους, όπως και αυτή των νεύρων των φύλλων, βρίσκεται αρκετά κοντά στην απόδοση των

κιονοκράνων της Βασιλικής Δ. Όμως η γενικότερη λάξευση του μέλους που εξετάζουμε είναι κατώτερης ποιότητας. Η φόρμα του είναι πιο συμπαγής και οι αναλογίες του δεν είναι ραδινές, όπως αυτές των κιονοκράνων από το προηγούμενο μνημείο.

Ο άβακας είναι διμερής, με ελαφρά καμπύλες γωνίες, οι οποίες δεν έξεχουν έντονα. Κάτω από αυτόν οι ταινίες των ελίκων απολήγουν στις γωνίες σε μικρές αγκιστροειδείς σπείρες, που φαίνεται να συμπιέζονται ανάμεσα στην πλάκα του άβακα και τον κορυφαίο λοβό του γωνιακού φύλλου. Στον άξονα κάθε πλευράς του κιονοκράνου σχηματίζεται λυρόσχημο μοτίβο, που γεμίζει με μεγάλο έξεργο φυτικό κόσμημα διαφορετικό σε κάθε πλευρά, που επεκτείνεται και στο κομβίο του άβακα. Σε μια περίπτωση το φυτικό στοιχείο είναι ίδιο με αυτό του κιονοκράνου αριθ.6 από την Παντάνασσα, με το οποίο θεωρούμε πολύ πιθανό ότι συνυπήρχαν στο ίδιο άγνωστο σήμερα κτίριο, όπως και με το κιονόκρανο αριθ.7 από την Παρηγορήτισσα.

Όπως προαναφέρθηκε η τεχνική εκτέλεση του διακόσμου του κιονόκρανου, συγκρινόμενη με αυτή των ανάλογων μελών της Βασιλικής Δ είναι κατώτερης ποιότητας και αποδίδεται με συνοπτικό τρόπο. Η λάξευσή του φανερώνει τυποποιημένη και αμελή εργασία. Είναι άγνωστο όμως αν πρόκειται για έργο τοπικού εργαστηρίου, που μιμείται με λιγότερη επιτυχία έργα του ιδίου τύπου ή πρόκειται για προϊόν μαζικής παραγωγής μεγάλων εργαστηρίων, που η απλοποιημένη εργασία του οφείλεται στη μεγάλη ζήτησή τους.

Βιβλιογραφία: Sodini 1980, σ.35, σημ.34, εικ.2[1713] (απλή αναφορά).

Εικ.5 α-β

Εικ.5γ

[1713] Λανθασμένα αναφέρεται ότι το κιονόκρανο της εικόνας 3 προέρχεται από την Άρτα.

6. ΛΥΡΟΣΧΗΜΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Άγνωστη. Βρέθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στο καθολικό της βυζαντινής μονής Παντάνασσας, κοντά στη Φιλιππιάδα.
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,47μ.
Μ.σ.διαστάσεις άβακα: 0,64Χ0,63μ.
Διάμετρος επιφάνειας έδρασης: 0,39μ.
Χρονολόγηση: β΄ τέταρτο 6ου αιώνα.

Η κατάσταση διατήρησης του μέλους είναι σχετικά καλή (εικ.6α-γ). Αποκρούσεις υπάρχουν κυρίως στις γωνίες του άβακα και σε σημεία των φύλλων της κάτω στεφάνης, η οποία φέρει έξι φύλλα άκανθας, κάθε ένα από τα οποία αποτελείται από πέντε λοβούς. Το κάτω ζεύγος των λοβών έχει δύο οξύληκτες γλωσσίδες (μια τρίτη είναι ατροφική) και το μεσαίο τρεις. Οι γλωσσίδες ενώνονται μεταξύ τους και με αυτές των διπλανών φύλλων, σχηματίζοντας «οφθαλμούς» και μικρά γεωμετρικά σχέδια (μοτίβα «μάσκας»). Η βάση του κιονοκράνου οριοθετείται από λεπτό ανάγλυφο αστράγαλο.

Στις γωνίες κάτω από το διμερή άβακα, οι πλευρές του οποίου καμπυλώνονται στο κέντρο, διατάσσονται μεγάλα πεντάλοβα φύλλα άκανθας. Ο κορυφαίος λοβός των φύλλων έχει μια ελεύθερη γλωσσίδα σε κάθε πλευρά και μια ανακαμπτόμενη, όπως συμβαίνει και στο κιονόκρανο που εξετάζουμε παραπάνω. Οι βλαστοί των ελίκων (εδώ οξύληκτες ταινίες) σχηματίζουν λυρόσχημα μοτίβα στον άξονα κάθε πλευράς, που περικλείουν φυτικό κόσμημα, διαφορετικό σε κάθε όψη. Πρόκειται για ένα φύλλο με πλατιές γλωσσίδες που φύεται από το πάνω μέρος του κομβίου, έναν χονδροειδή βλαστό με μικρά φύλλα και ένα σχηματοποιημένο τρίφυλλο. Ο τρόπος που αποδίδονται τα κοσμήματα αυτά, ουσιαστικά ενοποιούν την σχεδόν τριγωνική επιφάνεια του λυρόσχημου μοτίβου, με το κομβίο του άβακα, που είναι μεγάλο και εξέχει έντονα. Οι ομοιότητες του κιονοκράνου με αυτό που εξετάζουμε παραπάνω από το ναό της Αγίας Θεοδώρας έχουν σημειωθεί αλλού.

Οι αποστρογγυλεμένες γωνίες του άβακα παραπέμπουν σε μια σειρά παρόμοιων κιονοκράνων, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αυτών του ναού του Αγίου Απολλιναρίου του Νέου στη Ραβέννα[1714] και κιονοκράνων του Μουσείου Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη[1715] και φυσικά των μελών αριθ.5,6 και 7 του καταλόγου μας, με τα οποία άλλωστε έχουν τις ίδιες διαστάσεις και την ίδια τεχνική επεξεργασία.

[1714] Olivieri-Farioli 1969, σ.24, αριθ.25, πιν.24.

[1715] Barsanti, Guiglia 2010, εικ.80,82.

Το κιονόκρανο επέστεφε, σε δεύτερη χρήση, κίονα στη νότια στοά του καθολικού της Παντάνασσας, προέρχεται όμως, όπως και αριθ.5,6,7 από ένα μη εντοπισμένο μνημείο.

Βιβλιογραφία: 1. Βοκοτόπουλος 1977β, σ.151, πιν. 94δ.

2.Βοκοτόπουλος 2007, σ.47, εικ.43.

Εικ.6α,β

7.ΛΥΡΟΣΧΗΜΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα, σε δεύτερη χρήση, επιστέφει το νοτιοδυτικό κίονα στην πρώτη σειρά κιόνων, στον κυρίως ναό της Παρηγορήτισσας.
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,47μ.
Μ.σ.διαστάσεις άβακα: 0,64Χ0,51μ.
Χρονολόγηση: β΄ τέταρτο 6ου αιώνα.

Διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Η μία πλευρά του εφάπτεται στο νότιο τοίχο του ναού (εικ.7α,β). Στο πάνω μέρος διαμορφώνεται διμερής άβακας, με ελαφρά καμπυλούμενες στο μέσον πλευρές. Ο κάλαθος κοσμείται με φύλλα άκανθας σε δύο σειρές. Η πρώτη φέρει πιθανόν έξι φύλλα, που δε συμπίπτουν με τον άξονα κάθε πλευράς. Είναι προσκολλημένα στον κάλαθο, με πέντε λοβούς το καθένα και ίδιο αριθμό γλωσσίδων, όπως και τα κιονόκρανα που εξετάζουμε παραπάνω. Οι γλωσσίδες των φύλλων ενώνονται μεταξύ τους, διαμορφώνοντας μεγάλους «οφθαλμούς», αλλά και πλάγια με τα άκρα φύλλων, σχηματίζοντας γεωμετρικά σχέδια (μοτίβα «μάσκας»).

Τα τέσσερα μεγαλύτερα ακανθόφυλλα της πάνω σειράς καταλαμβάνουν τις γωνίες κάτω από τον άβακα και φαίνονται να στηρίζουν τους έλικες (που συστρέφονται ελαφρά στα άκρα), το μέγεθος των οποίων έχει περιοριστεί κατά πολύ και σχεδόν χάνεται στα φύλλα της άκανθας. Ο κορυφαίος λοβός της –σε αντίθεση με τα προηγούμενα κιονόκρανα– σώζει καλύτερα την ανάπτωσή του, που καταλήγει στη γνωστή τριμερή κορυφή και τριφυλλόσχημη ανάπτωση. Οι έλικες ενώνονται ανά δύο, σχηματίζοντας στον άξονα κάθε πλευράς το γνωστό λυρόσχημο μοτίβο. Σε αυτό εγγράφεται έξεργο σχηματοποιημένο φυτικό κόσμημα, το οποίο σε ύψος καταλαμβάνει και το κομβίο του άβακα, όπως και στα κιονόκρανα που προαναφέρθηκαν.

Η επεξεργασία του κιονοκράνου είναι αδρή με έντονη σχηματοποίηση, ωστόσο η άκανθα παραμένει μαλακιά. Στο κάτω μέρος υπάρχει έξεργη σπείρα, με ανάγλυφο διάκοσμο πιθανότατα αστραγάλου, που έχει υποστεί σημειακά αποκρούσεις. Στις ομοιότητες του μέλους που εξετάζουμε με το κιονόκρανο από την Παντάνασσα, την Αγία Θεοδώρα, αλλά και τα επόμενα του ιδίου τύπου από την Παρηγορήτισσα, που έχουν αναφερθεί αλλού[1716], θα πρέπει να συμπεριληφθούν και τα πανομοιότυπα κοσμήματα που φέρουν τα λυρόσχημα μοτίβα.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

Εικ.7α

Εικ.7β

Εικ.7γ.

8. ΛΥΡΟΣΧΗΜΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα, σε δεύτερη χρήση, επιστέφει τον βορειοανατολικό κίονα της πρώτης σειράς κιόνων στην Παρηγορήτισσα.
Υλικό: μάρμαρο
Μ. σ. ύψος: 0,48μ.
Μ. σ. Διαστάσεις άβακα: 0,64Χ0,54μ.
Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αιώνα.

[1716] Βλ. εκτενέστερα στη σ.232 κ.ε.

Το ανάγλυφο μέλος (εικ.8α-δ) σώζεται σε μέτρια κατάσταση. Το πάνω μέρος της νότιας όψης (σήμερα κύριας όψης), ένα μέρος του διακόσμου της βάσης (εικ.8β,δ) και έχει απολαξευθεί, ενώ αποκρούσεις έχουν δεχθεί και τα στοιχεία των ακανθόφυλλων της πρώτης στεφάνης, που αναπίπτουν. Όπου διατηρούνται (εικ.8γ) παρατηρείται η μικρή τριφυλλόσχημη ανάπτωση, που όμως είναι αρκετά σχηματοποιημένη και καθώς αναπίπτει σχηματίζει μικρή «μύτη» (εικ.8γ). Στη δυτική όψη του κιονόκρανου, στο κέντρο περίπου, διακρίνεται τόρμος (εικ.8α), από μια πιθανόν προγενέστερη χρήση του μέλους.
Ο διάκοσμός του μέλους είναι πανομοιότυπος με αυτόν των κιονοκράνων που εξετάζουμε παραπάνω, με μικρές ωστόσο διαφορές που εντοπίζονται στο έξεργο φυτικό κόσμημα που εγγράφεται στο μοτίβο λύρας. Ο άβακας είναι διμερής, κοίλος, με καμπυλωμένες γωνίες και το καρπώδες φυτικό κόσμημα είναι ογκώδες.

Το κιονόκρανο που εξετάζουμε έχει σχεδόν ίδιες διαστάσεις και την ίδια συμπαγή φόρμα, με τα προαναφερόμενα με αριθ.5,6,7 και ανάλογη επεξεργασία και θεωρούμε πολύ πιθανό να προέρχονται από το ίδιο, άγνωστο σήμερα, κτίριο. Το ίδιο ισχύει και για τα δύο επόμενα κιονόκρανα. Οι μικροδιαφορές που υπάρχουν στις διαστάσεις πιστεύουμε ότι οφείλονται στο γεγονός ότι αυτά έχουν επαναλαξευθεί (στη συγκεκριμένη περίπτωση μερικώς) κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και συνεπώς έχουν χάσει ένα μέρος του όγκου τους.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

Εικ.8α-β

Εικ.8γ

Εικ.8δ

9. ΛΥΡΟΣΧΗΜΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα, σε δεύτερη χρήση, επιστέφει τον βορειοανατολικό κίονα, στη δεύτερη σειρά κιόνων, στον κυρίως ναό της Παρηγορήτισσας[1717].
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,43μ.
Μ.σ.Διαστάσεις άβακα: 0,54Χ0,54μ.
Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου (α΄φάση), τέλη 13ου αιώνα (β΄φάση).

Η κατάσταση διατήρησης του μέλους είναι καλή (εικ.9α-ζ). Ο κάλαθος κοσμείται με μια πρώτη σειρά τεσσάρων φύλλων άκανθας που καμπυλώνονται ακολουθώντας την κύρτωσή του. Τα φύλλα έχουν πέντε λοβούς, εκ των οποίων οι μεσαίοι είναι πεπλατυσμένοι, οι οξύληκτες γλωσσίδες των οποίων εφάπτονται μ'αυτές των διπλανών φύλλων, σχηματίζοντας μοτίβα «μάσκας», που φαίνονται πιο πλατιά και συμπιεσμένα (εικ.9δ,ε), συγκρινόμενα με αυτά των προηγούμενων κιονοκράνων. Οι «οφθαλμοί», που σχηματίζονται μεταξύ των γλωσσίδων, είναι μεγάλοι και αμυγδαλόσχημοι (εικ.9ζ). Οι κορυφαίοι λοβοί διατηρούν τις αναπτώσεις τους και έχουν τη μορφή ριπιδίων[1718] (εικ.9β-δ). Το κεντρικό νεύρο των φύλλων είναι λεπτό και πλαισιώνεται από άλλα δύο, που φτάνουν έως τη βάση.

Τέσσερα μεγάλα ακανθόφυλλα αναπτύσσονται κάτω από τις γωνίες του ιδιαίτερα λεπτού άβακα, που φαίνεται να συμπιέζεται. Στον άξονα των ακανθόφυλλων τη θέση του κεντρικού νεύρου καταλαμβάνει κλαδίσκος με έξι μικρά φύλλα, με βαθιές νευρώσεις και πριονωτό περίγραμμα (εικ.9δ,ε). Στο πάνω μέρος του κλαδίσκου φύεται λεπτός μίσχος, που απολήγει σε πολύφυλλο ρόδακα με επίσης πριονωτό περίγραμμα, τοποθετημένο ακριβώς κάτω από τις

[1717] Βρίσκεται μπροστά από το βορειοανατολικό πεσσότοιχο του ιερού Βήματος του ναού.

[1718] Θεωρούμε πολύ πιθανό ότι αυτό ωφείλεται στην επαναλάξευσή τους.

γωνίες του άβακα. Τόσο οι κλαδίσκοι όσο και οι ρόδακες προέρχονται από την επαναλάξευση του κιονοκράνου, για την οποία γίνεται λόγος παρακάτω.

Στον άξονα των τριών πλευρών του κιονοκράνου και συγκεκριμένα μεταξύ των ακανθόφυλλων της πάνω στεφάνης δεν υπάρχει το μοτίβο λύρας ή V. Στη θέση του, στις δύο πλευρές του μέλους, υπάρχει γιρλάντα με μικρά λοξά τοποθετημένα φύλλα με πριονωτό περίγραμμα. Η ίδια γιρλάντα περιτρέχει το πάνω μέρος του αρχιτεκτονικού μέλους (εικ.9β,γ), κάτω από τον λεπτό άβακα. Στην τρίτη πλευρά μεταξύ των γωνιαίων ακανθόφυλλων της επάνω στεφάνης υπάρχει μεγάλο φύλλο με οκτώ γλωσσίδες[1719] (εικ.9ζ), που φαίνεται να φύεται από το κομβόσχημο στοιχείο του άβακα το οποίο κοσμείται με δύο φυλλάρια (εικ.9δ,ζ). Στα υπόλοιπα σημεία των καμπυλούμενων πλευρών του άβακα διαμορφώνονται έξεργα στοιχεία, όπως το ημισφαιρικό κομβίο της κύριας όψης[1720] που φέρει ανάγλυφο ισοσκελή σταυρό (εικ.9γ,ε).

Το κιονόκρανο ανήκει στον τύπο της λύρας, αλλά έχει επαναλαξευθεί κατά την επαναχρησιμοποίηση του και συγκεκριμένα στα τέλη του 13ου αι., όταν και τοποθετήθηκε στη σημερινή του θέση. Στην τέταρτη, μη εμφανή σήμερα, όψη του διακρίνονται όλα τα αρχικά χαρακτηριστικά του, το μοτίβο της λύρας με το φυτικό κόσμημα, ο διταινιωτός φαρδύς άβακας, το έξεργο ογκώδες κομβίο[1721], με το φυτικό κόσμημα που εγγράφεται στο σχήμα της λύρας (εικ.9α).

Κατά τη δεύτερη χρήση του μέλους διατηρήθηκαν τα φύλλα της κάτω στεφάνης[1722], ωστόσο επαναλαξεύθηκαν οι αναπτώσεις των κορυφαίων λοβών, που έχουν σήμερα τη μορφή ριπιδίου και τα κεντρικά νεύρα των ακανθόφυλλων έγιναν πιο πυκνά. Στα φύλλα της δεύτερης στεφάνης επαναλαξεύσεις αποτελούν και οι γιρλάντες[1723] με τα φυλλάρια που έχουν πριονωτά περιγράμματα και οι ρόδακες που λαξεύθηκαν στη θέση των ελίκων.

[1719] Οι γλωσσίδες φέρουν πριονωτό περίγραμμα. Το φύλλο παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με ένα ανάλογο διακοσμητικό θέμα που υπάρχει στο ανάγλυφο της ανατολικής πλευράς του τάφου της αγίας Θεοδώρας, βλ. Παπαδοπούλου 2008, εικ. στη σ.50.

[1720] Το κομβίο της βόρειας πλευράς κοσμείται με φυτικό κόσμημα που μοιάζει με ρόδακα.

[1721] Τα κιονόκρανα της Παρηγορήτισσας, παρά το μεγάλο ύψος στο οποίο βρίσκονται, είχα την τύχη να τα εξετάσω προσωπικά κατά τη διάρκεια των ετών 2007-8, όταν με την ευκαιρία εργασιών που έγιναν, είχε τοποθετηθεί σκαλωσιά στο εσωτερικό του ναού.

[1722] Ο τονισμένος κατά πλάτος άξονας των φύλλων αποτελεί ένα χαρακτηριστικό του μέλους, που συναντάται και στο επόμενο κιονόκρανο που εξετάζουμε.

[1723] Οι γιρλάντες έχουν λαξευθεί στη θέση των ταινιών των βλαστών των ελίκων.

Η επεξεργασία του αναγλύφου και της δεύτερης φάσης είναι εξαιρετική. Το ανάγλυφο είναι έξεργο και δημιουργεί φωτοσκιάσεις. Σε αρκετές δε περιπτώσεις στο πίσω μέρος των γλωσσίδων των ακανθόφυλλων υπάρχουν διαμπερείς οπές που επιτείνουν την εντύπωση αυτή. Οι έντονα προεξέχουσες γωνίες, οι μικρότερες διαστάσεις και ο καλύτερα λαξευμένος διάκοσμος φέρνουν το κιονόκρανο πιο κοντά στα κιονόκρανα της Βασιλικής Δ.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος 1963, σ.67, εικ.61 (απλή αναφορά)

Εικ. 9α-β

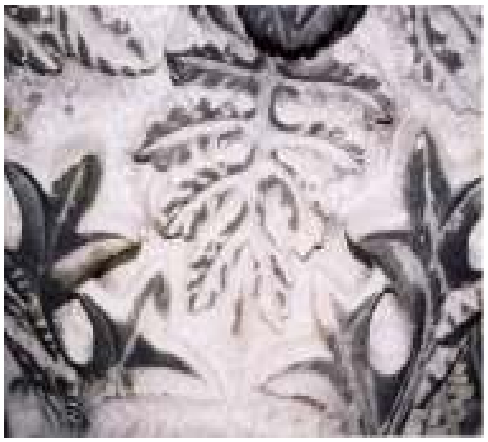

Εικ.9γ-στ

10. ΛΥΡΟΣΧΗΜΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα, σε δεύτερη χρήση, επιστέφει το νοτιοανατολικό κίονα, στη δεύτερη σειρά κιόνων, της Παρηγορήτισσας.
Υλικό: μάρμαρο
Μ. σ. ύψος: 0,40μ.
Μ.σ. διαστάσεις άβακα: 0,63Χ0,54μ.
Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου (α΄φάση), τέλη 13ου αιώνα (β΄φάση).

Διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση και φαίνεται ότι μαζί με το μέλος που εξετάζουμε πιο πάνω προέρχεται από το ίδιο, άγνωστο σήμερα, μνημείο. Πρόκειται για λυρόσχημο κιονόκρανο (εικ.10γ) που επαναλαξεύτηκε κατά τη δεύτερη χρήση του. Ο κάλαθος του μέλους κοσμείται με πεντάλοβα ακανθόφυλλα[1724], σε δύο ζώνες (εικ.10α,β), παρόμοια με αυτά του κιονοκράνου που προαναφέραμε. Οι κορυφαίοι λοβοί των φύλλων της κάτω σειράς, έχουν ριπιδόσχημη μορφή, που προέρχεται από την επαναλάξευσή του, στην οποία επίσης οφείλονται και τα πυκνά λεπτά νεύρα που συγκλίνουν σχεδόν αυτόνομα έως τη βάση του μέλους, ένα μικρό μέρος της οποίας έχει κοπεί. Οι νευρώσεις των γωνιακών ακανθόφυλλων είναι πυκνές. Οι γλωσσίδες σχηματίζουν μοτίβα «μάσκας» με δύο οδόντες και αποδίδονται επίσης με βαθιές αυλακώσεις. Σχηματίζονται επίσης παρόμοιοι «οφθαλμοί», λαξευμένοι βαθιά, από την επαφή των ανώτερων γλωσσίδων των λοβών.

Ανάμεσα στα τέσσερα φύλλα της επάνω ζώνης και στη θέση του λυρόσχημου μοτίβου υπάρχει φυλλοφόρος κάλυκας[1725], που επεκτείνεται στη θέση του κομβίο του άβακα[1726] (εικ.10δ). Από το πάνω μέρος του κάλυκα αναπτύσσονται τρεις σχεδόν οριζόντιες, λεπτές ταινίες που απολήγουν στις τέσσερις γωνίες σε σπειροειδείς έλικες. Φέρουν δε στο σημείο ένωσής τους μικρά καλοσχεδιασμένα τρίφυλλα. Ο άβακας είναι εξαιρετικά λεπτός, ταινιόσχημος.

Όπως προαναφέραμε το ανάγλυφο μέλος που εξετάζουμε ανήκει στο λυρόσχημο τύπο, στοιχεία του οποίου (κομβίο, διμερής άβακας κ.ά.) διατηρούνται στην ανατολική, σήμερα μη ορατή, πλευρά του (εικ.10γ). Όταν στα τέλη του 13ου αι. τοποθετήθηκε στη σημερινή του θέση, αρκετά σημεία του, όπως ο άβακας, οι νευρώσεις των φύλλων της κάτω σειράς και η απόληξη των

[1724] Τα φύλλα της κάτω ζώνης έχουν τονισμένο τον κατά πλάτος άξονα, όπως και το κιονόκρανο που εξετάζουμε παραπάνω.

[1725] Ο κάλυκας φέρει στο περίγραμμα του επίσης μικρά φυλλάρια (εικ. 10δ).

[1726] Το επάνω μέρος του κάλυκα ανακάμπτεται έντονα. Η ανάπτωση αυτή έχει ριπιδοειδή μορφή και πλαισιώνεται από έλικες, πιθανότατα ανάμνηση των εσωτερικών ελίκων των κορινθιακών κιονοκράνων.

κορυφαίων λοβών των πάνω φύλλων, λαξεύθηκαν εκ νέου. Επίσης το απολαξεύθηκε το μοτίβο της λύρας από τρεις πλευρές του μέλους, και αφαιρέθηκε μέρος της μάζας του καλάθου. Σε χαμηλότερο επίπεδο λαξεύθηκαν οι φυλλοφόροι κάλυκες (εικ.10α,ζ). Αξίζει επίσης να σημειωθεί η επεξεργασία των φύλλων με τη ριπιδοειδή ανάπτωση (εικ.10α,β), που λαξεύθηκαν στην θέση των κομβόσχημων στοιχείων του άβακα.

Όπως έχει προαναφερθεί τα λυρόσχημα κιονόκρανα αριθ. 9,10 της Παρηγορήτισσας διαφέρουν από τα προηγούμενα. Η φόρμα τους δεν είναι συμπαγής η επεξεργασία του αναγλύφου της ά φάσης είναι καλύτερη. Το ανάγλυφο είναι καλοσχεδιασμένο και πιο βαθύ.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

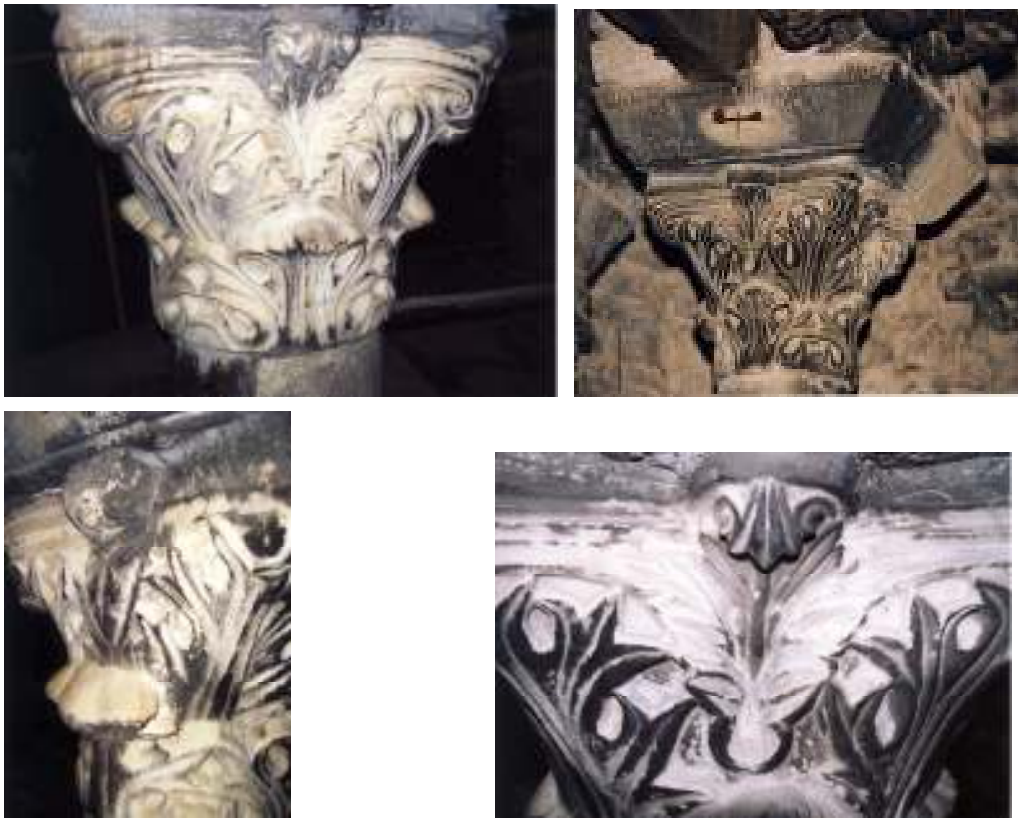

Εικ.10α-δ

11. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΤΥΠΟΥ V

Προέλευση: Φωτική. Σήμερα εκτίθεται στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων (αριθ.ευρ. 484).
Υλικό: μάρμαρο
Μ. σ. ύψος: 0,30μ.
Μ. σ. διάσταση άβακα: 0,40μ.
Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αιώνα.

Πρόκειται για κιονόκρανο του γνωστού τύπου V (εικ.11). Ένα μέρος της βάσης έχει αποκοπεί και η μία πλευρά του έχει αποθραυστεί. Αποκρούσεις έχει δεχθεί επίσης σε μία από τις σωζόμενες γωνίες του άβακα και στο ανακαμπτόμενο μέρος των φύλλων της πρώτης στεφάνης.

Ο διμερής άβακας παρουσιάζει στο μέσο κάθε πλευράς τη γνωστή εισέχουσα καμπυλότητα και κοσμείται με έξεργο στοιχείο, που αποδίδεται εδώ αυτόνομο[1727] και δεν επεκτείνεται στο μοτίβο V. Το μοτίβο V που σχηματίζουν οι ταινίες των ελίκων στον άξονα κάθε πλευράς, μεταξύ των φύλλων της δεύτερης στεφάνης, είναι μια μικρή τριγωνική επιφάνεια και δεν περικλείει κάποιο διακοσμητικό στοιχείο. Τα φύλλα φέρουν ισχυρό κεντρικό νεύρο και πλάγιους λοβούς που απολήγουν σε δύο και τρεις γλωσσίδες και σχηματίζουν μεταξύ τους μεγάλους «οφθαλμούς». Μολονότι τα φύλλα της άκανθας διατηρούν τα στοιχεία που συναντάμε και σε άλλα κιονόκρανα του ιδίου τύπου (πρισματική γλυφή, ταινιωτό περίγραμμα), η διαμόρφωση του V δείχνει αδέξια και λιγότερο επιμελής.

Το κιονόκρανο που εξετάζουμε προέρχεται από τη Φωτική, και σύμφωνα με το βιβλίο καταγραφής της 8ης ΕΒΑ, παραλήφθηκε το 1969 από την Παραμυθιά, όπου φυλασσόταν μαζί με άλλες αρχαιότητες από την περιοχή. Ένα τμήμα κιονοκράνου, με πανομοιότυπο διάκοσμο, έχει βρεθεί παλαιότερα στη βασιλική κοντά στη θέση Παλιοκκλήσι Φωτικής, όπου υπάρχουν τα λείψανα τρίκλιτης βασιλικής[1728]. Με βάση την ομοιότητα αυτή πιστεύουμε ότι και το κιονόκρανο που εξετάζουμε προέρχεται από το ίδιο μνημείο[1729].

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

Εικ.11α-γ

[1727] Οι έλικες σχηματίζονται με οξύτατη λάξευση.

[1728] Τσιγαρίδας 1969, σ.46, εικ.4. Pallas 1977, σ.141, εικ.93. Μουσελίμης 1994, σ.43. Παπαδοπούλου 2008, σ.7.

[1729] Διατηρούμε κάποιες επιφυλάξεις, μήπως πρόκειται για το ίδιο κιονόκρανο από το Παλιοκκλήσι.

12. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΤΥΠΟΥ V/U

Προέλευση: Προέρχεται από τη Φωτική, πιθανότατα από τη θέση Βαλσαμάρι. Σήμερα εκτίθεται στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων (αριθ. ευρ. 197).
Υλικό: μάρμαρο με γκρίζες φλεβώσεις.
Μ.σ. Ύψος: 0,37μ.
Μ.σ.διαστάσεις άβακα: 0,55Χ0,52μ.
Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αιώνα.

Η διατήρησή του είναι μέτρια. Ένα μικρό μέρος της βάσης του έχει αποκοπεί (εικ.12). Μεγάλες αποκρούσεις φέρει η μία πλευρά, καθώς και οι απολήξεις των λοβών των φύλλων της κάτω στεφάνης.

Ο κάλαθος του κιονοκράνου κοσμείται με δύο σειρές, τεσσάρων φύλλων άκανθας. Βαθιές τριγωνικές γλυφές σχηματίζουν τις γλωσσίδες των φύλλων. Το κεντρικό νεύρο κάθε φύλλου είναι πλατύ και διαμορφώνεται με παράλληλες πρισματικές αυλακώσεις. Οι νευρώσεις των γλωσσίδων των πλαγίων λοβών συγκλίνουν προς αυτό. Η λάξευση των γλωσσίδων είναι πρισματική και το «χείλος» σχετικά πλατύ, όπως και στα περισσότερα παραδείγματα του τύπου αυτού. Στις γωνίες κάτω από τον καμπυλούμενο άβακα ενώνονται ανά δύο οι βλαστοί των ελίκων (το μέγεθος των οποίων έχει ελαχιστοποιηθεί). Οι βλαστοί τους σχηματίζουν κάτω από το έξεργο κομβιόσχημο στοιχείο ένα μικρό αβαθές V, που κοσμείται με μικρό σχηματοποιημένο τρίφυλλο (εικ.12β) ή ανακαμπτόμενο βλαστό με τρία φύλλα (εικ.12α). Στην άλλη πλευρά σχηματίζεται κανονικά το μοτίβο της λύρας και γεμίζει με σχηματοποιημένο φυτικό κόσμημα (εικ.12γ).

Το ανάγλυφο μέλος προέρχεται από τη θέση Βαλσαμάρι στη Φωτική. Είναι άγνωστο αν σχετίζεται, έστω και σε δεύτερη χρήση, με το μεσοβυζαντινό ναό της Αγίας Φωτεινής, που έχει βρεθεί ερειπωμένος στην ίδια θέση.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.12α

Εικ.12 β,γ

13. ΛΥΡΟΣΧΗΜΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Πιθανόν προέρχεται από τη Φωτική. Σήμερα εκτίθεται στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων (αριθ. ευρ. 483).
Υλικό: μάρμαρο
Μ. σ. ύψος: 0,38μ.
Μ. σ. διαστάσεις άβακα: 0,46μ.
Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αιώνα.

Φέρει περιμετρικά αποκρούσεις, κυρίως στις γωνίες του άβακα και στα εξέχοντα σημεία του διακόσμου του, μεταξύ των οποίων και τα έξεργα κομβία του άβακα, που έχουν απολαξευθεί. Τμήμα της βάσης του έχει επίσης αποκοπεί, με αποτέλεσμα τα φύλλα της κάτω στεφάνης να είναι κολοβωμένα.

Στην πάνω στεφάνη διατηρείται μέρος των ακανθόφυλλων κάτω από τις γωνίες του άβακα, που φέρουν πέντε λοβούς, οι γλωσσίδες των οποίων εκτός από τα μοτίβα «μάσκας», σχηματίζουν και μεγάλους αμυγδαλόσχημους «οφθαλμούς». Οι απολήξεις των ελίκων σήμερα δε σώζονται. Λεπτή οξύληκτη λάξευση σχηματίζει στον άξονα κάθε πλευράς το σχήμα λύρας, στο οποίο περικλειόταν φυτικό κόσμημα, που σήμερα στις περισσότερες πλευρές έχει απολαξευθεί. Στη μια πλευρά, που σώζεται εν μέρει (εικ. 13β), παρατηρούμε ότι το φυτικό κόσμημα είναι παρόμοιο με αυτό που κοσμεί τη μια πλευρά των κιονοκράνων με αριθ.5 και 6 (εικ.5α-γ, 6α) του καταλόγου μας. Οι «οφθαλμοί» και τα μοτίβα της «μάσκας» που δημιουργούν οι γλωσσίδες των ακανθόφυλλων είναι εν πολλοίς παρόμοια με αυτά των κιονοκράνων που εξετάζουμε παραπάνω.

Το κιονόκρανο προέρχεται από τη Φωτική, είναι άγνωστο όμως με ποιό ακριβώς μνημείο συνδέεται.

Εικ.13α-γ

14. ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΤΥΠΟΥ VII

Προέλευση: Άγνωστη. Έχει επαναχρησιμοποιηθεί στο καθολικό της μονής Κάτω Παναγιάς στην Άρτα (ανατολικός κίονας νότιας κιονοστοιχίας).
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος:0,55μ.
Διαστ. Άβακα:, 0,73μ.
Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αιώνας (530-550)

Κιονόκρανο τύπου VII[1730] σε μέτρια κατάσταση διατήρησης (εικ.14α-γ)[1731]. Φέρει φθορές σε αρκετά προεξέχοντα σημεία του διακόσμου και είναι μαυρισμένο από την αιθάλη των κεριών. Κοσμείται με δύο στεφάνες φύλλων άκανθας, από τις οποίες η πρώτη φέρει έξι φύλλα προσκολλημένα στον κάλαθο, ο κορυφαίος λοβός των οποίων είναι σήμερα αποθραυσμένος. Πάνω από αυτόν φύονται τα οκτώ φύλλα άκανθας της δεύτερης στεφάνης, τα οποία έχουν επίσης πέντε λοβούς. Το κάτω ζεύγος έχει από μία γλωσσίδα και το μεσαίο τρεις.

Η επαφή των γλωσσίδων με αυτές των γειτονικών φύλλων δημιουργεί σχήματα «μάσκας». Το κεντρικό νεύρο κάθε φύλλου είναι ταινιωτό και οριοθετείται με βαθιές κατακόρυφες αυλακώσεις, που διακόπτονται στο ύψος της γένεσης των μέσων λοβών, όπου και αντικαθίστανται από τις αυλακώσεις των τελευταίων, που φτάνουν επίσης παράλληλες στη βάση του φύλλου. Πάνω από τα ακανθόφυλλα της δεύτερης στεφάνης σχηματίζονται γωνιώδη εξάρματα, μεταξύ των οποίων προβάλλει ο ακόσμητος πυρήνας του κιονοκράνου. Στον άξονα κάθε πλευράς, κάτω από το κομβόσχημο στοιχείο του άβακα, σχηματίζεται ένα επίσης έξεργο στοιχείο, που φαίνεται να υποβαστάζει το κομβίο, που φέρει σχηματοποιημένο φυτικό διάκοσμο. Ο άβακας είναι διμερής και χωρίζεται σε δύο ισοπλατείς, πρισματικής διατομής ταινίες. Κάτω από τις γωνίες του αναπτύσσονται οι περιορισμένες σε μέγεθος ταινιωτές έλικες, που έχουν χάσει την πλαστικότητά τους και διαμορφώνουν κυκλικές σπείρες. Οι

[1730] Για τον τύπο αυτό βλ. στη σ.234 κ.ε.

[1731] Πιθανότατα ένα μικρό μέρος της βάσης του κιονοκράνου έχει κοπεί μεταγενέστερα, κατά τη δεύτερη χρήση του στο καθολικό της μονής Κάτω Παναγιάς.

βλαστοί τους εξελίσσονται ως γωνιώδη εξάρματα, (ανάμνηση των μίσχων των κανονικών κορινθιακών κιονοκράνων) κάτω από το στοιχείο του άβακα.

Η επεξεργασία του κιονοκράνου χαρακτηρίζεται από τυποποίηση και η λάξευσή του από απλοποίηση, κάτι που συναντάμε και στο ανάλογο κιονόκρανο στην Παρηγορήτισσα (εικ.15), αλλά και στα κιονόκαρνα, που προέρχονται ένα από τη Φωτική (πιν.60δ). και ένα δεύτερο από την Κέρκυρα (αρχοντικό Ανδρουτσέλη-Θεοτόκη, (πιν.60γ), όπου το ακόσμητο τμήμα ανάμεσα στους έλικες φαίνεται πιο διογκωμένο και γενικά η φόρμα του είναι πιο «ανοιχτή».

Την ίδια τυποποίηση παρατηρούμε και σε κιονόκρανα του ίδιου τύπου από το Μουσείο της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη[1732], από τη Βασιλική του μάρτυρα Κορδάτου στην παλαιά Κόρινθο[1733] (πιν.ΙΙε) (με τα οποία άλλωστε το κιονόκρανό μας παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες) και από τους Φιλίππους[1734] (πιν.ΙΙστ), αν και στα τελευταία τα μοτίβα της «μάσκας» φέρουν τέσσερις οδόντες και οι μεσαίοι λοβοί των γωνιαίων ακανθόφυλλων έχουν από τέσσερις γλωσσίδες.

Καλύτερα χρονολογημένα είναι τα κιονόκρανα που βρέθηκαν στο ναυάγιο του Marzamemi στη Σικελία[1735], που θεωρούνται έργα της εποχής του Ιουστινιανού ή κατ' άλλους μεταξύ 530-540[1736], με τα οποία το κιονόκρανό μας πιστεύουμε ότι βρίσκεται επίσης πιο κοντά.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

[1732] Barsanti, Guiglia 2010, εικ.83, 128,133.

[1733] Για τη χρονολόγηση της βασιλικής στο α΄ μισό του 6ου αι. βλ. Βαραλής 2001, σ.77-78, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Ωστόσο το μνημείο γνώρισε επίσης αρκετές επεμβάσεις που δεν βοηθούν στην ακριβέστερη χρονολόγηση του κιονόκρανου.

[1734] Προέρχεται από τη Βασιλική Ε, βλ. Pallas 1977, εικ.72, που η αρχική της φάση χρονολογήθηκε το α΄ μισό του 6ου αι., δέχθηκε όμως τον ίδιο αιώνα αρκετές μετασκευές. Για τη χρονολόγηση της βλ. Βαραλής 2001, σ.325κ.ε.

[1735] Kapitän 1969, σ.122κ.ε. και ο ίδιος 1980, σ.71κ.ε.

[1736] Betsch 1977, σ.221. Πβλ. επίσης τα ιδίου τύπου κιονόκρανα της Συλλογής της Ροτόντας Τσιούμη, Μπακιρτζή 1979, αριθ.11-13, που επίσης χρονολογούνται στις αρχές του 6ου αιώνα.

Εικ.14α

Εικ.14β, γ

15. ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΤΥΠΟΥ VII

Προέλευση: Άγνωστη. Επιστέφει το βορειοανατολικό κίονα της πρώτης σειράς (δεύτερο κιονόκρανο) στον κυρίως ναό της Παρηγορήτισσας.
Υλικό: μάρμαρο
Μ. σ. ύψος: 0,55μ.
Μ.σ. διαστάσεις άβακα: 0,65Χ0,65μ.
Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αιώνα (530-550).

Σήμερα είναι εμφανείς οι δύο μόνο πλευρές του, αφού η μία εφάπτεται στο βορειοανατολικό πεσσό του ιερού βήματος, ενώ η δεύτερη καλύπτεται από το πρώτο κιονόκρανο, στην ίδια σειρά (εικ.15). Φέρει πανομοιότυπο διάκοσμο με αυτόν του κιονοκράνου από το καθολικό της μονής Κάτω Παναγιάς και περίπου ίδιες διαστάσεις. Δεν αποκλείεται, βεβαίως, η τυποποίηση να οφείλεται στο γεγονός ότι πρόκειται για έργα μαζικής παραγωγής.

Ένα μικρό μέρος της βάσης έχει κοπεί, πιθανότατα για να προσαρμοσθεί στη νέα του θέση. Ο άβακας έχει δύο ταινίες, σχεδόν επίπεδες. Τα δύο κιονόκρανα του τύπου VII που εξετάζουμε προέρχονται με μεγάλη πιθανότητα από το ίδιο κτίριο. Η επεξεργασία του αναγλύφου και οι ομοιότητες που παρουσιάζει με τον διάκοσμο των λυρόσχημων και τύπου V κιονοκράνων του καταλόγου μας, οδηγεί στην άποψη ότι πρόκειται για έργα του ιδίου εργαστηρίου και ότι οι τύποι αυτοί συνυπήρχαν[1737].

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

[1737] Εκτενέστερα βλ. στη σ.237.

Εικ.15

16. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ με «μετάλλια»

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα σε δεύτερη χρήση επιστέφει κίονα στην Παρηγορήτισσα.
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,47μ.
Μ.σ. Διαστάσεις άβακα: 0,48μ.
Χρονολόγηση: μέσα ή β΄ μισό 6ου αιώνα

Μαρμάρινο κιονόκρανο, άγνωστης προέλευσης (εικ.16α,β). Σήμερα εδράζεται στο δεύτερο νοτιοδυτικό κίονα, της κατώτερης καθ'ύψος ζώνης κιόνων, που υποστηρίζουν το σύστημα στήριξης του τρούλου στον κυρίως ναό της Παρηγορήτισσας. Είναι μαυρισμένο από αιθάλη, όπως άλλωστε όλα τα κιονόκρανα της Παρηγορήτισσας, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς την υφή του μαρμάρου. Στο πάνω μέρος του κιονοκράνου διαμορφώνεται διμερής άβακας (με δύο σχεδόν επίπεδες ταινίες) με εισέχουσες καμπυλότητες και καρποειδές έξεργο ακόσμητο στοιχείο στο μέσον κάθε πλευράς του (σήμερα είναι εμφανείς μόνο οι δύο από αυτές). Στο κάτω μέρος το κιονόκρανο παρουσιάζει ένταση και φέρει λεπτό υποτραχήλιο σε εσοχή.

Ο κάλαθος του κιονοκράνου κοσμείται με φύλλο άκανθας σε δύο ζώνες. Στην κάτω στεφάνη, σε πυκνή διάταξη, υπάρχουν φύλλα τύπου της «συνωστισμένης» άκανθας με τέσσερις πλευρικούς λοβούς και έναν κορυφαίο που ανακάμπτεται[1738]. Οι γλωσσίδες των γειτονικών φύλλων ακουμπούν μεταξύ τους σχηματίζοντας επάλληλα αρνητικά γεωμετρικά σχήματα, αρκετά ανόργανα και με σχηματοποίηση, που δεν έχουν την τυπική μορφή των σχημάτων «μάσκας».

[1738] Σε άλλα κιονόκρανα του ιδίου τύπου η ανάπτωση του κορυφαίου λοβού της άκανθας εφαπτόμενη με την επιφάνεια του κεντρικού νεύρου του φύλλου, σχηματίζει μύτη στο σημείο της επαφής του, όπου δημιουργείται διαμπερής οπή με τρυπάνι. Το στοιχείο αυτό θεωρείται σημείο κωνσταντινοπολίτικου εργαστηρίου, βλ. Pralong 1993, σ.144. Επίσης βλ. Barsanti, Guiclia 2010, εικ.76. Στο κιονόκρανό μας οι αναπτώσεις των φύλλων έχουν υποστεί αρκετές φθορές και η θέση του σήμερα στην Παρηγορήτισσα δεν επιτρέπουν καλύτερες παρατηρήσεις.

Στην πάνω στεφάνη τέσσερα μεγάλα ακανθόφυλλα, διαφορετικού τύπου από αυτά των κιονοκράνων που έχουμε ήδη εξετάσει, αναπτύσσονται στις γωνίες κάτω από τον άβακα. Φαίνεται δε να βγαίνουν μέσα από μεγάλους σχεδόν επίπεδους κάλυκες. Αποτελούνται από ένα πλατύ κεντρικό φύλλο που καμπυλώνεται και πλαισιώνονται από άλλα ριπιδοειδή φύλλα, που αφήνουν στο κέντρο κάθε όψης ένα κενό, σχεδόν ωοειδές τμήμα, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μετάλλιο (εικ.16β). Πάνω από τα γωνιακά φύλλα και κάτω από τις εξέχουσες γωνίες του άβακα (εικ.16α) σχηματίζονται οι έλικες, που συστρέφονται ελαφρά στα άκρα.

Η λάξευση του αναγλύφου είναι σκληρή, το ανάγλυφο χαμηλό, παρατηρείται σχηματοποίηση στην απόδοσή του και αδυναμία στη σχεδίαση. Ένα παρόμοιο, αλλά μικρότερων διαστάσεων, κιονόκρανο εντοπίσαμε εξωτερικά του παλαιού Μουσείου Νικόπολης (πιν.60η), το οποίο είναι επίσης άγνωστο από που προέρχεται. Τα φύλλα που διακοσμούν την κάτω στεφάνη φέρουν από δύο πλευρικούς λοβούς (με δύο και τρεις γλωσσίδες έκαστος) και έναν κορυφαίο, που ανακάμπτεται ελεύθερα. Αν και η κατάσταση του κιονοκράνου (λόγω της θέσης του κάτω από άλλα γλυπτά και της βλάστησης που το περιβάλλει) δεν επιτρέπει άλλες παρατηρήσεις, μπορούμε ωστόσο να σημειώσουμε ότι δεν παρουσιάζει τη σκληρότητα και τη σχηματοποίηση του κιονοκράνου της Παρηγορήτισσας.

Ο συγκεκριμένος τύπος του κιονοκράνου είναι αρκετά γνωστός και απαντά σε πολλά παραδείγματα στην Κωνσταντινούπολη (με χαρακτηριστικότερα αυτά που εκτείθενται έξω από την Αγία Σοφία και το Αρχαιολογικό Μουσείο, (πιν.IIIα-γ) και σε άλλες περιοχές της Μεσογειακής λεκάνης (πιν.IIIδ). Έχει δε χρονολογηθεί από τα μέσα του 5ου έως και τα μέσα του 6ου αιώνα.

Οι ομοιότητες που παρουσιάζει το ανάγλυφο μέλος που εξετάζουμε με άλλα ιδίας μορφής από τη Λάρισα ή το Sarachane, έχουν σημειωθεί αλλού[1739]. Το είδος της άκανθας είναι επίσης χαρακτηριστικό και εντοπίζεται κυρίως σε κιονόκρανα ιδίου τύπου, αλλά και σε άλλου τύπου μέλη, όπως είναι ένα κιονόκρανο στον Άγιο Δημήτριο στη Θεσσαλονίκη (πιν.IIIε) και ένα άλλο στην Κωνσταντινούπολη (πιν.IIIστ).

Χρονολογούμε το κιονόκρανο που εξετάζουμε στα μέσα του 6ου αιώνα, ενδεχομένως δε και στο β΄ μισό του 6ου αιώνα, με βάση τα χαρακτηριστικά του τύπου ιδιαίτερα δε με βάση τη σκληρότητα της εργασίας, το χαμηλό ανάγλυφο

[1739] Βλ. στη σ.240 κ.ε., όπου γενικότερα για τον τύπο αυτό.

και τη σχηματοποίηση των φύλλων, που πιστεύουμε ότι αποτελούν σοβαρές ενδείξεις για την ύστερη χρονολόγησή του.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

Εικ.16α-β

17. ΘΕΟΔΟΣΙΑΝΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Η αρχική προέλευσή του είναι άγνωστη. Σε δεύτερη χρήση έστεφε έναν από τους κίονες του καθολικού της βυζαντινής μονής Παντάνασσας Φιλιππιάδας του νομού Πρέβεζας.
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,58μ.
Διαστάσεις άβακα: 0,68Χ0,65μ.
Διάμετρος επιφάνειας έδρασης: 0,42μ.
Χρονολόγηση: τέλη 5ου – αρχές 6ου αιώνα.

Βρέθηκε κατά την ανασκαφή του καθολικού της ερειπωμένης μονής Παντάνασσας (εικ.17α). Η κατάσταση διατήρησής του είναι μέτρια. Ένα τμήμα της βάσης και του κορμού του λείπει. Αποκρούσεις υπάρχουν σε αρκετά σημεία του διακόσμου.

Το κιονόκρανο[1740] φέρει στη βάση του σπείρα, με έξεργο φυτικό διάκοσμο με πριονωτό περίγραμμα, από την οποία φύεται η πρώτη στεφάνη, με οκτώ φύλλα πριονωτής άκανθας, που κοσμούν τον κάλαθο. Κάθε ένα από τα φύλλα της κάτω στεφάνης αποτελείται από πέντε λοβούς, που διατάσσονται ανά δύο συμμετρικά, εκατέρωθεν του άξονα του φύλλου. Από τους πλάγιους λοβούς, οι κατώτεροι διασπώνται σε δύο μικρότερους, που είναι σχεδόν κατακόρυφοι και έχουν πριονωτά άκρα. Οι λοβοί του μεσαίου ζεύγους είναι αδιάσπαστοι. Οι κορυφαίοι ανακάμπτονται προς τα έξω, η κατάστασή τους όμως δεν επιτρέπει παρατηρήσεις σχετικά με τη μορφή τους, αφού όλοι έχουν

[1740] Για τα θεοδοσιανά κιονόκρανα βλ. εκτενέστερα στη σ. 243 κ.ε.

αποθραυσθεί[1741]. Οι λοβοί έχουν πριονωτά περιγράμματα (σχηματίζουν μικρές οδοντώσεις). Τα μεταξύ των γλωσσίδων διαστήματα είναι βαθιά λαξευμένα με τρυπάνι. Τα κεντρικά νεύρα των φύλλων δηλώνονται με βαθιά χάραξη και όχι με μικρές οπές σε σειρά, όπως σε άλλα ανάλογα κιονόκρανα.

Παρόμοια είναι τα λαξευμένα και ισάριθμα φύλλα της δεύτερης στεφάνης, που φύονται από τα μεσοδιαστήματα των φύλλων της κάτω σειράς. Τέσσερα μεγάλα ακανθόφυλλα φαίνεται να συγκρατούν τους συννενούμενους έλικες, που φύονται κάτω από τις γωνίες του άβακα. Οι σπείρες των γωνιακών ελίκων είναι ισχυρές, με βαθιά λαξευμένο κανάλι. Στα μέτωπά τους φέρουν φυτικό διάκοσμο (σήμερα αρκετά κατεστραμμένο). Το χείλος του καλάθου του κιονοκράνου σχηματίζεται έντονα και είναι τοποθετημένο στο πάνω μέρος των μεσαίων φύλλων της δεύτερης στεφάνης. Πάνω από αυτό, το μεταξύ των ελίκων διάστημα, στη θέση του ιωνικού κυματίου, κοσμείται με σχηματοποιημένα ακανθοειδή ανθέμια[1742], που ανακάμπτουν ελαφρά προς τα έξω. Ο λεπτός άβακας φέρει στο μέσον των καμπυλούμενων πλευρών έξεργο κομβιόσχημο στοιχείο. Τέσσερις επάλληλες καμπυλωτές αυλακώσεις (σχηματοποιημένα φυλλάρια) πλαισιώνουν το έξεργο διακοσμητικό στοιχείο και κοσμούν τον άβακα. Οι αυλακώσεις ακολουθούν αντίθετη κατεύθυνση εκατέρωθεν του κομβιόσχημου στοιχείου.

Στην αρχαιολογική συλλογή της Παρηγορήτισσας έχουμε εντοπίσει ένα τμήμα από τη βάση θεοδοσιανού κιονοκράνου (διαστ. 0,48Χ0,25μ.) (εικ.17γ) που φέρει ανάλογη διακόσμηση με αυτή του κιονοκράνου μας. Θεωρούμε πολύ πιθανόν ότι προέρχεται επίσης από την Παντάνασσα και συνανήκει με το μέλος που εξετάζουμε.

Το ανάγλυφο μέλος που μελετάμε είναι άγνωστο από ποιό μνημείο προέρχεται. Ο διάκοσμος αυτός παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με ένα κιονόκρανο στο Δυρράχιο[1743] και ένα δεύτερο που βρίσκεται έξω από την είσοδο του Αρχαιολογικού Μουσείου στην Κων/πολη[1744] και με ένα τρίτο στη Ραβέννα, σήμερα στο αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης, που χρονολογήθηκε στα μέσα

[1741] Σε άλλα ανάλογα παραδείγματα η ανάπτωση των κορυφαίων λοβών των φύλλων είναι έντονη και προσδίδουν μια ιδιαίτερη χάρη στο ανάγλυφο μέλος.

[1742] Οι πλάγιοι λοβοί των ανθεμίων ενώνονται με αυτούς των γειτονικών τους φύλλων και δημιουργούν μικρούς κυκλικούς οφθαλμούς, λαξευμένους βαθιά.

[1743] Sodini 1980 σ. 46, εικ.8 και Anamali 1993, σ.463, εικ.6, αρ.1.

[1744] Προσωπικές παρατηρήσεις

του 5ου αι.[1745] Ο ίδιος τύπος άκανθας, με μικροδιαφορές ωστόσο που εντοπίζονται στο πάνω μέρος του, αναγνωρίζεται και σε άλλα δύο κιονόκρανα επίσης από τη Ραβέννα[1746].

Το κιονόκρανό μας, ως προς την απόδοση της άκανθας, βρίσκεται επίσης κοντά σε ένα κιονόκρανο που βρέθηκε στη μονή Στομίου στη Θεσσαλία[1747], καθώς και με τα ακανθόφυλλα ενός κιονοκράνου από τη Βασιλική του Λεχαίου[1748], αν και το κεντρικό φύλλο τους κοσμείται με σειρά οπών, που δεν υπάρχουν στο κιονόκρανο από την Παντάνασσα. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι παρόμοιου τύπου άκανθα κοσμεί ένα κιονόκρανο στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη[1749], αν και γενικότερα η εκτέλεση των ακανθόφυλλών του υπερέχει, συγκρινόμενη με αυτή του κιονοκράνου από την Παντάνασσα. Το ίδιο επίσης συμβαίνει και με ένα κιονόκρανο στην Ευφρασιανή βασιλική του Παρεντίου[1750], καθώς και με το κιονόκρανο από το Saraçhane στην Κωνσταντινούπολη[1751], για τα οποία έχει προταθεί παλαιότερα γενικά μια χρονολόγηση στον 5ο αιώνα, αλλά αμφισβητείται τελευταία[1752].

Με βάση τα παραπάνω μια χρονολόγηση του κιονοκράνου στα τέλη του 5ου-αρχές 6ου φαίνεται αρκετά πιθανή.

Βιβλιογραφία: 1. Βοκοτόπουλος, *ΠΑΕ* 1998, σ.142, πίν.80α.

2. Βοκοτόπουλος 2007, σ.48, εικ.45.

3. *B.C.H.* 123(1999), σ.722, εικ.79.

[1745] Olivieri–Farioli 1969, αριθ. 31, σ.27, εικ. 30.

[1746] Olivieri–Farioli 1969, αριθ. 33, σ.28, εικ. 32 και αριθ. 35, σ.29, εικ.34.

[1747] Συθιακάκη 2002, Α, σ.232 κ.ε. αν και η κατάσταση του κιονοκράνου δεν επιτρέπει περισσότερες παρατηρήσεις. Η Συθιακάκη το χρονολογεί στη 2η ή 3η δεκαετία του 6ου αιώνα.

[1748] Πάλλας 1958, πιν.101β. και ο ίδιος 1959, πιν.114 α. Η βασιλική χρονολογήθηκε από τον ανασκαφέα γύρω στο 450-460, αλλά δεν ολοκληρώθηκε πριν από την εποχή του Ιουστίνου Α΄ (518-527), βλ. Πάλλας 1965, σ.161κ.ε. και Βαραλής 2001, σ.84κ.ε..

[1749] Kautzsch 1936, σ.127, πίν.25, αριθ. 404.

[1750] Terry 1988, σ.22, εικ.25, πρόκειται για το μοναδικό αυτού του τύπου, αφού τα υπόλοιπα κοσμούνται με άκανθες τύπου «μάσκας».

[1751] Harrison 1986, πιν.10

[1752] Συθιακάκη 2002, Α, σ.237κ.ε., η οποία επίσης σημειώνει την ομοιότητα των δύο κιονοκράνων.

Εικ.17α,β

Εικ.17γ

18. ΘΕΟΔΟΣΙΑΝΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Άγνωστη. Έχει επαναχρησιμοποιηθεί στην Παρηγορήτισσα και εδράζεται σε κίονα της πρώτης σειράς, μπροστά στο νοτιοανατολικό πεσσότοιχο του Ιερού Βήματος
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,32 μ.
Διαστάσεις άβακα: 0,45Χ0,45 μ.
Χρονολόγηση: τέλη 5ου – αρχές 6ου αιώνα.

Πρόκειται για παραλλαγή του θεοδοσιανού κιονοκράνου, αφού το ιωνικό μέρος έχει παραληφθεί και δεν υπάρχει μεταξύ των ελίκων η φυλλοφόρος ζώνη. Διατηρείται σε καλή κατάσταση. Παρουσιάζει ένταση στο κάτω μέρος και φέρει λεπτό υποτραχήλιο σε εσοχή. Κάτω από τις τέσσερις γωνίες του άβακα αναπτύσσονται οι έλικες του κιονοκράνου, που δεν είναι συμπαγείς και διαχωρίζονται μεταξύ τους. Ο κάλαθος κοσμείται με δύο στεφάνες από τις οποίες η πρώτη φέρει οκτώ φύλλα πριονωτής άκανθας σε πυκνή διάταξη, ενδιάμεσα των οποίων φύονται τα ισάριθμα φύλλα της δεύτερης σειράς (εικ. 18α-δ).

Η επεξεργασία του αναγλύφου είναι πολύ καλή. Τα φύλλα έχουν δαντελωτά άκρα και λοβούς, οι κορυφαίοι των οποίων εξέχουν από τον κάλαθο του κιονοκράνου και αναπίπτουν (όλες σχεδόν οι αναπτώσεις σήμερα είναι αποθραυσμένες). Το κεντρικό στέλεχος των φύλλων και στις δύο στεφάνες είναι ταινιωτό και πλαισιώνεται από δύο πρισματικής γλυφής αυλακώσεις που κατεβαίνουν χαμηλά (της δεύτερης στεφάνης ανάμεσα στα φύλλα της πρώτης).

Οι λοβοί και οι γλωσσίδες τους έχουν πυκνή διάταξη. Στον άβακα, τέσσερις επάλληλες καμπυλωτές αυλακώσεις με αντίθετη φορά πλαισιώνουν το κομβιόσχημο έξεργο στοιχείο που υπάρχει στο κέντρο κάθε μιας από τις καμπύλες πλευρές του.

Το κιονόκρανο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κορινθιακό με δύο σειρές πριονωτής άκανθας[1753] και όχι θεοδοσιανό, αν και σπάνια πριονωτή άκανθα χρησιμοποιείται για το διάκοσμο του κανονικού κορινθιακού κιονοκράνου. Όσον αφορά την απόδοση της άκανθας είναι εμφανείς οι ομοιότητες στη λάξευση με το ανάγλυφο μέλος από την Παντάνασσα, γεγονός που μας επιτρέπει να το χρονολογήσουμε την ίδια περίπου εποχή.
Τέλος το κιονόκρανό μας γενικότερα μπορεί να παραλληλιστεί με ένα από το Δυρράχιο και δύο άλλα από τις Βασιλικές Α και Γ Φθιωτίδων Θηβών[1754].
Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

Εικ. 18α,β

Εικ.18γ,δ

19. ΣΥΝΘΕΤΟ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στο ναό της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα, σε δεύτερη χρήση.
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,70μ.
Διαστάσεις άβακα: 0,97Χ0,96μ.
Χρονολόγηση: 520-μέσα 6ου αιώνα.

[1753] Πρβλ. το διάκοσμο ενός κιονοκράνου από την ανασκαφή Μητροπόλεως Μεσαράς με τα ίδια περίπου χαρακτηριστικά, Μ.Μπουρμπουδάκης *ΠΑΕ* 1968, πιν.142 α,β.

[1754] Σωτηρίου 1929, σ.67κ.ε., εικ.76. Λαζαρίδης 1972, πιν.19. Pallas 1977, σ.49, εικ.29.

Σύνθετο κορινθιακό κιονόκρανο, σε καλή σχετικά κατάσταση διατήρησης (εικ.19α-ε). Φέρει αποκρούσεις στα εξέχοντα σημεία (αναπτώσεις) των φύλλων της άκανθας της πρώτης σειράς και έχει αποθραυσμένη μία γωνία του άβακα. Επιστέφει σήμερα το δυτικό κίονα στη βόρεια κιονοστοιχία του ναού της Αγίας Θεοδώρας και είναι στο ναό σε δεύτερη χρήση.

Στο πάνω μέρος του διαμορφώνεται άβακας, ύψους 0,06μ., που παρουσιάζει στις τέσσερις πλευρές του εισέχουσες καμπυλότητες και απολήγει σε έντονα εξέχουσες γωνίες. Ο άβακας κοσμείται με ιωνικό κυμάτιο (εικ.19α), σε έντονο ανάγλυφο, το οποίο ωστόσο δεν είναι λαξευμένο σε όλες τις πλευρές, γιατί πιθανόν το κιονόκρανο παρέμεινε ημίεργο. Σε μία μόνο πλευρά (νότια) τα ιωνικά «ωά» είναι βαθιά και καλά λαξευμένα (εικ.19α,ε) και περιβάλλονται από κέλυφος, στην ανατολική μόλις που χαράσσονται, στην τρίτη πλευρά (βόρεια) ο άβακας κοσμείται με «ωά» κατά το ήμισυ, ενώ στην δυτική παραμένει ακόσμητος (Εικ.19γ).

Στο κέντρο κάθε καμπύλης πλευράς (εκτός της δυτικής) υπάρχει μεγάλο έξεργο ημικυκλικό στοιχείο. Διακοσμημένο είναι μόνο αυτό της νότιας πλευράς, με ωραίο φυτικό διάκοσμο[1755]. Της ανατολικής παραμένει ακόσμητο, ενώ της βόρειας έχει αποθραυστεί. Τα έξεργα αυτά στοιχεία είναι στο πάνω μέρος τους επίπεδα και σήμερα υποβαστάζουν τους ξύλινους ελκυστήρες του ναού.

Κάτω από τις τέσσερις γωνίες του άβακα υπάρχουν τέσσερα μεγάλα όρθια φύλλα άκανθας (εικ.19α-γ), που φαίνεται να στηρίζουν τους έλικες, οι βλαστοί των οποίων φύονται από τη βάση της δεύτερης στεφάνης. Οι έλικες είναι συμπαγείς, φαίνεται να είναι ανεξάρτητοι (μεταξύ τους διακρίνεται ο κάλαθος). Εφάπτονται ανά δύο κάτω από τις γωνίες του άβακα και απολήγουν σε μεγάλες και ισχυρές σπείρες με βαθιά λαξευμένο κανάλι. Τα μέτωπα που δημιουργούνται από τη συνένωσή τους κοσμούνται με διαφορετικά μεταξύ τους θέματα, όπως μικρά φύλλα άκανθας, κλαδίσκους με λογχόσχημα φύλλα, κ.ά. που αναπτύσσονται πάνω από τον κορυφαίο λοβό των γωνιακών ακανθών.

Ο κάλαθος του κιονοκράνου στην κάτω στεφάνη περιβάλλεται από οκτώ φύλλα άκανθας, που εφάπτονται στον κάλαθο, καμπυλώνουν ωστόσο ελαφρά, ακολουθώντας την κύρτωσή του. Τα φύλλα είναι επτάλοβα και αναπίπτει έντονα το πάνω μέρος τους. Έχουν πέντε γλωσσίδες στο κάτω ζεύγος των λοβών, τέσσερις στο μέσο και τέσσερις που πλαισιώνουν από κάθε πλευρά τον

[1755] Φέρει αντιθετικά τοποθετημένα φυλλάρια με πριονωτά άκρα. Για τα σύνθετα κορινθιακά κιονόκρανα αυτά βλ. εκτενέστερα στη σ.246κ.ε.

τριμερή(;) κορυφαίο, η ανάπτωση του οποίου, όπου σώζεται είναι έντονη προς τα έξω.

Το πλάσιμο των φύλλων είναι ιδιαίτερα επιμελημένο. Οι γλωσσίδες είναι ελεύθερες, με αιχμηρές απολήξεις, πρισματική λάξευση και επίπεδο χείλος. Βαθιές χαράξεις αποδίδουν τα νεύρα τους, που συγκλίνουν στο κεντρικό νεύρο του φύλλου, που είναι λεπτό και ισχυρό. Οι κορυφαίες γλωσσίδες των πλαγίων λοβών στρέφονται προς τα μέσα και ακουμπούν στον υπερκείμενο λοβό, σχηματίζοντας μεγάλο καλοσχεδιασμένο «οφθαλμό». Παράλληλα, οι εξωτερικές ακουμπούν στις αντίστοιχες των γειτονικών φύλλων, σχηματίζοντας γεωμετρικά σχήματα, διπλά μοτίβα «μάσκας» με τέσσερις οδόντες[1756], που θεωρείται χαρακτηριστικό της ιουστινιάνιας περιόδου. Οι «οφθαλμοί» και τα μοτίβα «μάσκας» είναι βαθιά λαξευμένα, όπως άλλωστε και ολόκληρα τα ακανθόφυλλα, που φαίνεται να αποκολλώνται από τον πυρήνα του κιονοκράνου.

Η κάτω στεφάνη διακρίνεται με σαφήνεια από την επάνω, που στο κέντρο της βόρειας[1757] και της νότιας πλευράς της κοσμείται με δύο ζεύγη φύλλων άκανθας, συμμετρικά ανεμιζόντων (εικ.19α,β,ε). Πρόκειται για το χαρακτηριστικό διακοσμητικό θέμα, που είναι γνωστό ως «άκανθα-πεταλούδα»[1758], και το οποίο ονομάστηκε έτσι από τη διάταξη των φύλλων του, τα οποία αναδιπλώνονται το ένα αριστερά και το άλλο δεξιά και έχουν τη μορφή πεταλούδας. Η απόδοση των φύλλων αυτών, όπως και όλων των άλλων, είναι ιδιαίτερα επιμελημένη. Τα φύλλα είναι διογκωμένα με πιο πυκνό διάκοσμο, καθώς αναλύονται σε φυλλάρια με πριονωτό περίγραμμα. Σε σημεία του διακόσμου τους, που αντιστοιχούν στα κεντρικά νεύρα, υπάρχουν βαθιές χαράξεις που φέρουν σειρές από μικρές οπές, που έγιναν με τρυπάνι. Στο πίσω μέρος τους και σε χαμηλότερο επίπεδο είναι λαξευμένες μεγάλες πριονωτές άκανθες. Πρόκειται για το κύριο μέρος του φύλου, αποτέλεσμα της συστροφής του οποίου είναι οι «άκανθες-πεταλούδα».

Στο κέντρο της ανατολικής πλευράς, μεταξύ των ελίκων (εικ.19β), υπάρχουν δύο έξεργες μεγάλες άκανθες, παράλληλα τοποθετημένες, παρόμοιες με τα ακανθόφυλλα της κάτω ζώνης με περισσότερο τονισμένο τον καθ' ύψος άξονα.

[1756] Οι γλωσσίδες σε όλες τις περιπτώσεις δεν ενώνονται μεταξύ τους.

[1757] Το ζεύγος των φύλλων έχει αποθραυσθεί στο μεγαλύτερο μέρος του.

[1758] Για το διακοσμητικό αυτό θέμα βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 1987-88, σ.151κ.ε.

Στο κέντρο της δυτικής πλευράς διαμορφώνεται ορθογώνιος πίνακας[1759], μπροστά από τον οποίο προβάλει ανάγλυφη ολόσωμη ανδρική μορφή σε στάση ρήτορα (εικ.19α-δ,στ). Φορά χιτώνα και ιμάτιο που τυλίγεται γύρω από τους ώμους, από το οποίο βγαίνει το αριστερό χέρι, ενώ το δεξί κρατάει κλειστό ειλητάριο. Προβάλλει δε το δεξί πόδι της. Το κεφάλι της μορφής έχει καταστραφεί, διαγράφεται όμως στο πίσω μέρος φωτοστέφανο.

Το κιονόκρανο φέρει στη βάση έξεργη στεφάνη με φύλλα δάφνης, σε τρεις οριζόντιες σειρές και πυκνή διάταξη[1760] (εικ.19α,δ). Η στεφάνη αυτή ορίζεται στο κάτω μέρος από αστράγαλο, με ωοειδή στοιχεία, που διαχωρίζονται με διαμπερείς οπές από τρυπάνι. Η επεξεργασία των φύλλων του κιονοκράνου είναι εξαιρετική και χαρακτηρίζεται για την εκλεκτική παράθεση διαφόρων παραλλαγών των φύλλων άκανθας.

Το ανάγλυφο μέλος που εξετάζουμε, όπως και τα υπόλοιπα που κοσμούν το ναό της Αγίας Θεοδώρας, πρέπει να προέρχεται από κάποιο μεγαλοπρεπές κτίριο, η θέση του οποίου δεν είναι γνωστή (πιθανόν της παλαιοχριστιανικής Νικόπολης, ενδεχομένως δε και της Αμβρακίας[1761], που δεν έχει μέχρι σήμερα εντοπιστεί). Καθώς δεν υπάρχουν μέχρι στιγμής στοιχεία που να χρονολογούνται στην παλαιοχριστιανική περίοδο, θεωρούμε ότι τα κιονόκρανα αυτά δεν συνδέονται με τις ιστορικές φάσεις της μονής.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει[1762] θραύσματα παρόμοιων κιονοκράνων (με ανάλογη επεξεργασία)–πιθανότατα από το ίδιο κτίριο–έχουν βρεθεί και κατά την ανασκαφή του βυζαντινού καθολικού της μονής Παντάνασσας (κοντά στη Φιλιππιάδα) και φυλάσσονται σήμερα στην αρχαιολογική συλλογή Παρηγορήτισσας[1763] (Πιν.61α-δ). Στην ανασκαφή της Παντάνασσας βρέθηκε επίσης και ο κάλαθος δύο κιονοκράνων, στο ένα (πιν.61στ) εκ των οποίων ο διάκοσμος είχε τελείως απολαξευθεί (ελάχιστα ίχνη σώζονται), ενώ στο

[1759] Ο πίνακας οριοθετείται από λεπτό έξεργο πλαίσιο.

[1760] Κατά μία άποψη, η ζώνη αυτή στη βάση του κιονοκράνου σχετίζεται με τα δάφνινα στεφάνια με θριαμβική σημασία, που κοσμούν επίσης σαρκοφάγους, θωράκια, κ.ά., βλ. Σκλάβου–Μαυροειδή 1999, σ.159.

[1761] Δεν αποκλείεται να προέρχονται και από ένα μνημείο που βρισκόταν στη θέση ή κοντά σε αυτή, όπου σήμερα το καθολικό της βυζαντινής μονής της Παντάνασσας.

[1762] Βλ. στη σ.249, όπου εκτενέστερα για τα κιονόκρανα του ιδίου τύπου .

[1763] Βοκοτόπουλος 1972Β, σ.96-97, εικ.13, ο ίδιος 1977β, σ.151-152, πιν.93γ, ο ίδιος 1992α, σ.154, πιν.63γ, ο ίδιος 1996, σ.213, πιν.85β, και ο ίδιος 1997, σ.168, πιν.96β.

δεύτερο[1764] επίσης απολαξευμένο (πιν.64ε), διατηρούνται κατά τόπους λείψανα των φύλλων της άκανθας της πρώτης στεφάνης με τέσσερις γλωσσίδες[1765].

Σε αντίθεση με τα φύλλα, η ανθρώπινη μορφή στη δυτική πλευρά, μολονότι έξεργη, είναι αδρά δουλεμένη και ο ορθογώνιος πίνακας μπροστά στον οποίο προβάλλει είναι λαξευμένος με χοντρό βελόνι. Χαρακτηριστική πάντως είναι η κίνηση του δεξιού χεριού που τυλίγεται στο ιμάτιο και είναι παρόμοια με αυτή του Χριστού που εικονίζεται σε τμήμα σαρκοφάγου από την Κωνσταντινούπολη[1766].

Η απεικόνιση ανάγλυφων μορφών σε κιονόκρανα είναι γνωστή και προέρχεται από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα και γίνεται εκτενέστερα λόγος παραπάνω, στο συνθετικό κεφάλαιο για τα κιονόκρανα του τύπου αυτού. Κατά μία άποψη η ανάγλυφη μορφή στο κιονόκρανο που εξετάζουμε, με την αδρή επεξεργασία έχει λαξευτεί εκ των υστέρων, πράγμα το οποίο κατά την άποψή μας δεν ευσταθεί.

Θα πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι η μορφή αυτή της «άκανθας-πεταλούδας» με τον πυκνό διάκοσμο και τη διόγκωση που κοσμεί το κιονόκρανο που εξετάζουμε, δε συναντάται στα άλλα γνωστά παραδείγματα του τύπου. Αντίθετα, οι επτάλοβες άκανθες της κάτω σειράς παρουσιάζουν ως προς τη λάξευση και το σχεδιασμό τους αρκετές ομοιότητες με αυτές που κοσμούν τα κιονόκρανα του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα[1767]. Χρονολογήσαμε το κιονόκρανο μεταξύ του 520 και των μέσων του 6ου αιώνα, γιατί ο τύπος της άκανθας «πεταλούδας» εντοπίζεται σε μνημεία ιουστινιάνειας περιόδου, εποχή κατά την οποία τοποθετείται χρονικά και το μοτίβο της άκανθας «μάσκας» με τέσσερις οδόντες[1768].

Τέλος θα πρέπει να αναφερθεί ότι το δάφνινο στεφάνι του υποτραχειλίου και η πρώτη σειρά των ακανθών είναι χρωματισμένες με πράσινο χρώμα (πιθανόν από μεταγενέστερη επέμβαση). Λείψανα κόκκινου χρώματος διατηρούνται στο πάνω μέρος του κιονοκράνου.

Βιβλιογραφία: 1.Ορλάνδος 1936, τομ.Β, σ.98, εικ.8.

[1764] Βρέθηκε εντός του καθολικού και πιθανότατα έστεφε έναν από τους κίονές του.

[1765] Βοκοτόπουλος 1996, σ.213, πιν. 86.

[1766] Grabar 1963, πιν.VIII, σ.33κ.ε.

[1767] Olivieri–Farioli 1969, αριθ.39, σ.30-31, εικ.38.

[1768] Το πρωιμότερο παράδειγμα άκανθας «μάσκας» με τέσσερις οδόντες θεωρούνται τα λυρόσχημα κιονόκρανα της Βασιλικής Α Φθιωτιδών Θηβών, που χρονολογούνται μεταξύ 520-530.

2. Sodini 1980, σ.43, εικ.6, ο οποίος εντάσσει τα κιονόκρανα της Αγίας Θεοδώρας στον τύπο του σύνθετου ιωνικού.
3. Πούλου–Παπαδημητρίου 1987-88, σ.156, εικ.7.

Εικ.19α,β

Εικ.19γ,δ

Εικ.19ε-στ

20. ΣΥΝΘΕΤΟ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στο ναό της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα, σε δεύτερη χρήση.
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,70μ.
Διαστάσεις άβακα: 0,99Χ0,85μ.
Χρονολόγηση: 520-μέσα 6ου αιώνα.

Επιστέφει τον βορειοανατολικό κίονα του ναού της Αγίας Θεοδώρας (εικ. 20α-ζ). Διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση, ωστόσο φέρει φθορές στα σημεία του διακόσμου που προεξέχουν, όπως τα φύλλα της άκανθας και οι έλικες. Διατηρούνται επίσης το πράσινο χρώμα που βάφει τα φύλλα της κάτω στεφάνης και ίχνη κόκκινου χρώματος στα φύλλα και τον άβακα της πάνω στεφάνης.

Ο άβακας του κιονοκράνου στο μεγαλύτερο μέρος του είναι ακόσμητος (εικ.20β,δ). Με ιωνικά «ωά» (πεπλατυσμένα, με επίπεδη επιφάνεια, όχι καλά σχεδιασμένα και λαξευμένα) κοσμείται μόνο η δυτική πλευρά του άβακα. Διακρίνονται επίσης χαραγμένα τα «ωά» σε τμήμα της βόρειας πλευράς.

Ο υπόλοιπος διάκοσμος είναι πανομοιότυπος με αυτόν του κιονοκράνου που εξετάσαμε παραπάνω και επαναλαμβάνονται τα ίδια στοιχεία, όπως είναι οι δύο σειρές φύλλων της πεντάλοβης άκανθας, η «άκανθα–πεταλούδα» στο κέντρο της βόρειας και της νότιας πλευράς (εικ.20β,γ)., καθώς και η ζώνη με τα φύλλα δάφνης και τον αστράγαλο στο κάτω μέρος. Στο κέντρο της δυτικής πλευράς υπάρχει ζεύγος επτάλοβων ακανθών σε παράλληλη διάταξη (εικ.20α). Όπως και στο προηγούμενο μέλος οι άκανθες μολονότι εφάπτονται κατά το μεγαλύτερο μέρος τους στον κάλαθο, είναι βαθειά λαξευμένες και δημιουργούνται έντονες φωτοσκιάσεις.

Ο διάκοσμος των έξεργων στοιχείων, που υπάρχουν στο κέντρο των καμπυλούμενων πλευρών του άβακα (εικ.20ζ), παρουσιάζει ποικιλία, όπως μικρά ακανθόφυλλα με πριονωτά άκρα, ελικοειδείς βλαστούς και φυλλάρια, βαθειά λαξευμένα που δίνουν τη μορφή του διάτρητου. Ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια αποτελεί ο διάκοσμος του μετώπου, που σχηματίζεται από τη συνένωση των ελίκων στη νοτιοανατολική γωνία του κιονοκράνου, το οποίο διακοσμείται με μικρό κλαδί, που φέρει τρία καρδιόσχημα φύλλα. Πάνω από αυτά υπάρχει ανάγλυφο πτηνό με έντονα καμπυλωμένο σώμα, που σκύβει το κεφάλι και ραμφίζει τα πόδια του.

Στο κέντρο της ανατολικής πλευράς υπάρχει ανάγλυφη ανδρική μορφή με ιμάτιο, που προβάλλει μπροστά από ορθογώνιο πίνακα[1769] (εικ.20γ-ε). Η μορφή εικονίζεται μετωπική, με καμπυλωμένο το σώμα της, σε μια στάση άνεσης. Στο αριστερό της χέρι, που καλύπτεται με το ιμάτιο, κρατάει βιβλίο. Η μορφή είναι έξεργη, ωστόσο αδρά δουλεμένη. Πατάει πάνω σε έξαρμα, επίσης αδρά δουλεμένο. Διατηρείται το κεφάλι της, όπου αδέξια υποδηλώνονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου της. Η επιφάνεια του πίνακα, που αποτελεί το βάθος, είναι λαξευμένη με χοντρό βελόνι. Η μορφή, όπως και αυτή του κιονοκράνου αριθ.19, θα μπορούσε να ταυτιστεί με κάποιον από τους αποστόλους, οι οποίοι σε παρόμοιες στάσεις αποδίδονται σε αρκετές σαρκοφάγους από τη Ραβέννα[1770].

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος 1936, σ.98, εικ.9.

Εικ.20α-δ

[1769] Σε αντίθεση με τον πίνακα του προηγούμενου κιονοκράνου εδώ ο πίνακας δεν οριοθετείται από λεπτό έξεργο πλαίσιο. Παρουσιάζει επίσης μια ελαφρά διεύρυνση προς τα πάνω.

[1770] Bovini 1968, αριθ.8, α-δ και αριθ.16, β,γ

Εικ.20ε,στ

Εικ.20ζ

21. ΣΥΝΘΕΤΟ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα επιστέφει τον νοτιοανατολικό κίονα στο ναό Αγίας Θεοδώρας Άρτας.
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,68μ.
Διαστάσεις άβακα: 0,99Χ0,96μ.
Χρονολόγηση: 520-μέσα 6ου αιώνα.

Το κιονόκρανο (εικ.21α-δ) επιστέφει τον ανατολικό κίονα στη νότια κιονοστοιχία του ναού. Ο κάλαθός του κοσμείται με φύλλα πεντάλοβης άκανθας σε δύο σειρές, παρόμοια με αυτά των κιονοκράνων που εξετάζουμε παραπάνω. Στο κέντρο της δυτικής πλευράς υπάρχει ζεύγος ακανθόφυλλων, συμμετρικά ανεμιζόντων, «άκανθες πεταλούδα», πλούσια διακοσμημένων με οπές από τρυπάνι, δαντελωτά άκρα και βαθιά χαραγμένα κεντρικά νεύρα (εικ.21α,β). Τα φύλλα καμπυλώνονται έντονα, είναι πιο μεγάλα και καλύπτουν εν μέρει το έξεργο στοιχείο που υπάρχει στο μέσον του καμπυλούμενου άβακα. Οι έλικες είναι μεγάλες, με καλά λαξευμένες σπείρες (εικ.21γ,δ). Το μέτωπο των ελίκων της βορειοδυτικής γωνίας είναι διάτρητο. Υπάρχει βλαστός που καμπυλώνεται, σχηματίζοντας κυκλικό διάχωρο και απολήγει σε διπλό καρπό. Στο διάχωρο αυτό μικρά φύλλα άκανθας φέρουν οξύληκτα φύλλα.

«Άκανθα πεταλούδα» φέρει επίσης το κιονόκρανο στο μέσο της νότιας πλευράς. Στο πίσω μέρος τους και σε χαμηλότερο επίπεδο διακρίνονται πριονωτές άκανθες που καλύπτουν το κενό μεταξύ του καλάθου και των

ακανθών του τύπου «πεταλούδα». Το κομβόσχημο στοιχείο στην ίδια πλευρά κοσμείται με σταυρό, που πλαισιωνόταν από φύλλα (σήμερα κατεστραμμένα). Η βόρεια και η ανατολική πλευρά φέρουν στο κέντρο δύο επτάλοβα ακανθόφυλλα, παράλληλα τοποθετημένα (εικ.21ε), των οποίων οι εξωτερικοί λοβοί εφάπτονται με αυτούς των γωνιαίων ακανθόφυλλων και σχηματίζουν και στην πάνω στεφάνη του κιονόκρανου μοτίβα «μάσκας». Ο άβακας (το ύψος του κυμαίνεται ανάμεσα στα 0,07-0,10μ.) φέρει ιωνικά «ωά», τα οποία έχουν ανομοιομορφίες και παρουσιάζουν αδυναμίες στη λάξευσή τους.

Η διάμετρος του κιονοκράνου δεν συμπίπτει με αυτή του κίονα (αυτό άλλωστε συμβαίνει και με τα υπόλοιπα κιονόκρανα του ναού), αλλά είναι μεγαλύτερη κατά 0,07μ. Η επιφάνεια που εξέχει είναι αδρά δουλεμένη και διακρίνονται δύο μικρές αύλακες μολυβδοχόησης (εικ.21γ,δ). Για την καλύτερη συναρμογή κίονα και κιονοκράνου έχει λαξευτεί κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή, βαθύτερα, κυκλική επιφάνεια στην οποία προσαρμόζεται ο κίονας.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

Εικ.21α,β

Εικ.21 γ-στ

22. ΣΥΝΘΕΤΟ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα επιστέφει κίονα στο ναό της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα.
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,66μ.
Διαστάσεις άβακα: 0,95Χ0,94μ.
Χρονολόγηση: 520-μέσα 6ου αιώνα.

Το κιονόκρανο (εικ.22α-β) επιστέφει τον δυτικό κίονα της νότιας κιονοστοιχίας του ναού της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα. Ο διάκοσμός του είναι σε γενικές γραμμές πανομοιότυπος με αυτόν των κιονοκράνων που εξετάζουμε παραπάνω, χωρίς ωστόσο να απεικονίζεται η ανδρική μορφή. Μικροδιαφορές εντοπίζονται επίσης στο διάκοσμο των έξεργων στοιχείων του άβακα και στα μέτωπα που σχηματίζονται από τη συνένωση των ελίκων, όπου υπάρχει ποικιλία θεμάτων. Στην επάνω στεφάνη το κιονόκρανο φέρει στη δυτική, βόρεια και νότια πλευρά άκανθες του τύπου «πεταλούδα» και μόνο στην ανατολική δύο μεγάλα επτάλοβα ακανθόφυλλα σε παράλληλη διάταξη.

Ο άβακας κοσμείται με ιωνικά «ωά», σε έντονο ανάγλυφο, που παρουσιάζει τις ίδιες ανομοιομορφίες και μικρές αδυναμίες στην εκτέλεση, όπως και στο δυτικό κιονόκρανο της βόρειας κιονοστοιχίας. Πολλά από τα «ωά» στον άβακα είναι έξεργα, σε άλλα η επιφάνειά τους είναι επίπεδη. Τον ίδιο διάκοσμο με «ωά» φέρει και το έξεργο στοιχείο στο μέσον της ανατολικής πλευράς του άβακα, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα που κοσμούνται κυρίως με πριονωτά μικρά ακανθόφυλλα σε διάφορες συνθέσεις (εικ.21α,γ).

Η διάμετρος του κιονοκράνου που εξετάζουμε είναι μεγαλύτερη από αυτή του κίονα στον οποίο εδράζεται. Το ίδιο συμβαίνει και στα υπόλοιπα κιονόκρανα του ναού της Αγίας Θεοδώρας, τα οποία φαίνεται ότι αρχικά δεν συνανήκαν με τους κίονες στο ίδιο κτίριο.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

Εικ.22α,β

Εικ.22γ,δ

23. ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα επιστέφει, σε δεύτερη χρήση, έναν από τους κίονες της Παρηγορήτισσας.
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,46μ.
Διαστάσεις άβακα: 0,61Χ0,64μ.
Χρονολόγηση: πιθανότατα 6ου αιώνα.

Κορινθιακό μαρμάρινο κιονόκρανο, σε μέτρια κατάσταση διατήρησης. Φέρει αρκετές φθορές κυρίως στα έξεργα σημεία του ανάγλυφου διακόσμου του. Έχει κοπεί ένα μέρος της βάσης του.

Επιστέφει σήμερα τον δεύτερο (πίσω) κίονα της πρώτης σειράς που υψώνεται μπροστά στο νοτιοανατολικό πεσσότοιχο του ιερού Βήματος της Παρηγορήτισσας, (εικ.23α,γ) ωστόσο προέρχεται από άλλο παλαιότερο, άγνωστο μνημείο. Κοσμείται με μία πρώτη σειρά με μικρά ανάγλυφα φύλλα, με έντονα ανακαμπτόμενο προς τα έξω το πάνω μέρος τους (εικ.23β). Από τα ενδιάμεσα κενά και σε δεύτερο χαμηλότερο επίπεδο φύονται άλλα μικρότερα φύλλα, σε χαμηλό ανάγλυφο, επικολλημένα στον κάλαθο. Ακολουθεί τρίτη σειρά από οκτώ έξεργα μεγάλα φύλλα, σε διαφορετικό επίσης επίπεδο, τοποθετημένα στον άξονα και κάτω από τις ακμές του κιονοκράνου.

Τα φύλλα αυτά έχουν εννέα τουλάχιστον γλωσσίδες το καθένα, με πριονωτά άκρα και έντονα ανακαμπτόμενο το πάνω μέρος τους. Είναι έξεργα,

έχουν χάσει ωστόσο την πλαστικότητά τους και οι νευρώσεις τους έχουν αποδοθεί με βαθιές και αδέξιες εγχαράξεις (εικ.23ε,στ). Οι γλωσσίδες φέρνουν στα άκρα τους πολλές μικρές οπές από τρυπάνι. Οι γλωσσίδες επίσης ενώνονται με τις υπερκείμενές τους και δημιουργούν μικρούς «οφθαλμούς», βαθιά λαξευμένους, που επιτείνουν τη διακοσμητική διάθεση του ανάγλυφου μέλους.

Τα ενδιάμεσα κενά των φύλλων καλύπτονται από άλλα μικρότερα σε χαμηλό ανάγλυφο και σε διαφορετικό επίσης επίπεδο, οι λεπτομέρειες των οποίων τονίζονται επίσης με εγχαράξεις. Σε χαμηλό ανάγλυφο έχουν αποδοθεί επίσης και τα φύλλα της τελευταίας σειράς, τα οποία τοποθετούνται στον άξονα και στις ακμές του κιονοκράνου και φαίνονται να υποβαστάζουν αντίστοιχα τους εσωτερικούς και εξωτερικούς ταινιωτούς έλικες[1771], που απολήγουν σε σπείρες.

Στο πάνω μέρος του κιονοκράνου υπάρχει ελαφρά λοξότμητος ταινιωτός άβακας με καμπύλες τις τέσσερις πλευρές του που κοσμούνται, οι δύο τουλάχιστον από αυτές (οι άλλες δεν είναι σήμερα εμφανείς), με ένα κομβιόσχημο έξεργο στοιχείο με φυτικό κόσμημα, στο οποίο έχει γίνει επίσης χρήση τρυπανιού, όπως άλλωστε και σε πολλά άλλα σημεία του ανάγλυφου μέλους. Ο άβακας (πλάτους 0,7μ.) κοσμείται επίσης με εγχάρακτες εφαπτόμενες σπείρες, που ορίζονται από ορθογώνιο εγχάρακτο πλαίσιο.

Το κιονόκρανο πιθανότατα χρονολογείται στον 6ο αιώνα.Προτείνουμε μια χρονολόγηση γενικά στον 6ο αιώνα, επειδή η απουσία ασφαλώς χρονολογημένου συγκριτικού υλικού δεν επιτρέπει ακριβέστερη χρονολόγηση. Το κιονόκρανο διατηρεί όλα τα στοιχεία ενός κανονικού κορινθιακού κιονοκράνου, διαφέρει όμως αισθητά από τα γνωστά παραδείγματα. Παρά τις κάποιες αδυναμίες που παρατηρούνται στην τεχνική εκτέλεση του αναγλύφου, ο διάκοσμός του είναι εξαιρετικά πρωτότυπος και χαρακτηρίζεται για την πλούσια εναλλαγή των επιπέδων του φυτικού του διακόσμου. Εκτός από το αριθ.24, που ακολουθεί στον κατάλογό μας, μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπιστεί παράλληλό του. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για δημιουργία τοπικού εργαστηρίου, αν και είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

[1771] Οι έλικες είναι συμπαγείς και εξέχουν από το βάθος του αναγλύφου.

α

β

γ

δ

ε

στ

Εικ.23 α-στ

24. ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα σε δεύτερη χρήση επιστέφει έναν από τους κίονες στην Παρηγορήτισσα.
Υλικό: μάρμαρο.
Ύψος: 0,45μ.
Διαστάσεις άβακα: 0,60Χ0,60μ.
Χρονολόγηση: πιθανότατα 6ου αιώνα.

Βρίσκεται στη δυτική πλευρά του κυρίως ναού της Παρηγορήτισσας και

επιστέφει το νότιο κίονα[1772] στη δεύτερη σειρά. Η κατάσταση διατήρησής του είναι μέτρια, αφού έχει απολαξευθεί το μεγαλύτερο μέρος των φύλλων της πρώτης σειράς[1773]. Φέρει πανομοιότυπο διάκοσμο με το κιονόκρανο που εξετάζουμε παραπάνω.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

α

β

γ

δ

Εικ.24α-δ

25. ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση : Άγνωστη. Επιστέφει τον δυτικό κίονα της βόρειας πλευράς, στην πρώτη σειρά κιόνων της Παρηγορήτισσας.
Υλικό: μάρμαρο
Χρονολόγηση: β΄μισό 6ου αι.

[1772] Μεταξύ κιονοκράνου και κίονα μεσολαβεί λεπτό φύλλο μολύβδου.

[1773] Ένα μέρος της βάσης του έχει επίσης αποκοπεί.

Μαρμάρινο κορινθιακό κιονόκρανο, σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης. Φέρει αρκετές φθορές, κυρίως στα έξεργα σημεία του ανάγλυφου διακόσμου του. Βρίσκεται εδώ σε δεύτερη χρήση και η αρχική προέλευσή του παραμένει άγνωστη. Στο κάτω μέρος παρουσιάζει ελαφρά ένταση. Διατηρεί τα περισσότερα χαρακτηριστικά του κανονικού κορινθιακού κιονοκράνου, όπως το άνθος στο μέσον του καμπυλούμενου άβακα, τους εξωτερικές έλικες κ.ά. Λείπουν ωστόσο οι εσωτερικές έλικες.

Οκτώ φύλλα άκανθας σε πυκνή διάταξη στην πρώτη στεφάνη κοσμούν τον κάλαθο του κιονοκράνου, το χείλος του οποίου διαγράφεται κάτω από τον άβακα. Απολήγουν σε οξύληκτες γλωσσίδες, λαξευμένες πρισματικά, τα άκρα των οποίων εφάπτονται μεταξύ τους με αυτά των διπλανών φύλλων, δημιουργώντας μικρούς «οφθαλμούς» και γεωμετρικά σχήματα και μοτίβα «μάσκας». Βαθιές χαράξεις αποδίδουν ανόργανα τα κεντρικά νεύρα των φύλλων, που έχουν χάσει την πλαστικότητά τους. Οι άκανθες μολονότι έξεργες παραμένουν προσκολλημένες στον κάλαθο και το πάνω μέρος τους δεν κάμπτεται έντονα προς τα έξω.

Από τα ενδιάμεσα κενά των φύλλων της πρώτης σειράς φύονται οι άκανθες της δεύτερης σειράς, από τις οποίες οι πλευρικές φαίνεται να υποστηρίζουν τα ζεύγη των ταινιωτών ελίκων που αναπτύσσονται κάτω από τις γωνίες του άβακα. Οι έλικες έχουν χάσει τον φυτικό τους χαρακτήρα, δεν αποδεσμεύονται από τον κάλαθο, το μέγεθός τους έχει περιοριστεί αρκετά, ενώ η απόδοσή τους είναι επίπεδη, το ίδιο και η αγκιστροειδής απόληξή τους. Οι βλαστοί τους φύονται από σημείο μεταξύ των φύλλων, χωρίς καυλούς και έχουν υποβαθμιστεί σε απλές λεπτές ταινίες. Ενδιάμεσα τους διακρίνεται ο κάλαθος αφού οι εσωτερικοί έλικες έχουν παραληφθεί. Ο άβακας κοσμείται στο μέσον των καμπυλούμενων πλευρών του με ανάγλυφο άνθος ή άλλο φυτικό κόσμημα, αρκετά σχηματοποιημένο.

Θεωρούμε ότι το μέλος που εξετάζουμε είναι έργο τοπικού εργαστηρίου, όπως προκύπτει από τις αδυναμίες στη λάξευση και τον σχεδιασμό του αναγλύφου και γενικότερα την κατώτερη ποιότητά του. Μια χρονολόγηση στο β΄ μισό του 6ου αιώνα τη πιστεύουμε ότι είναι αρκετά πιθανή.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.25α,β

26. ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Α. Σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Νικόπολης.
Υλικό: μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο
Υψος: 0,32μ.
Μ.σ.διαστάση άβακα: 0,45μ.
Χρονολόγηση: α΄μισό 6ου αι. (πιθανόν 525-550)

Κορινθιακό κιονόκρανο σε μέτρια κατάσταση διατήρησης, καθώς λείπει ένα μεγάλο μέρος της μίας πλευράς του. Προέρχεται από τη Βασιλική Α και βρέθηκε στη δυτική πλευρά του νάρθηκα. Κοσμείται με δύο σειρές ακανθόφυλλων με πολύ αιχμηρές γλωσσίδες, το εσωτερικό των οποίων λαξεύεται πρισματικά. Το κεντρικό νεύρο των φύλλων σχηματίζεται αυτόνομο και ισχυρό. Τα νεύρα των γλωσσίδων συγκλίνουν επίσης αυτόνομα στη βάση.

Η πρώτη στεφάνη αποτελείται από οκτώ δίλοβα φύλλα. Τα πλάγια ζεύγη των λοβών έχουν τέσσερις μεγάλες γλωσσίδες (εκ των οποίων η μία πάνω ατροφική) που εφάπτονται με αυτές των γειτονικών φύλλων, διατάσσονται σχεδόν διαγώνια χωρίς να κάμπτονται, σχηματίζοντας μικρά τριγωνικά σχήματα[1774] και αποδίδονται διαφορετικά από αυτές των ακανθών τύπου «μάσκας». Θεωρούμε ότι οι άκανθες αυτές διατηρούν επιρροές από τις μικρασιατικές άκανθες της ρωμαϊκής εποχής.

Οι κορυφαίοι λοβοί και ιδιαίτερα οι αναπτώσεις τους, σήμερα αρκετά κατεστραμμένοι, πιθανότατα ήταν τριμερείς και είχαν από μια ελεύθερη γλωσσίδα σε κάθε πλευρά. Οι ελεύθερες γλωσσίδες είναι πιο μακριές, αναπτύσσονται σε οριζόντια διάταξη και ενώνονται με τις διπλανές τους, σχηματίζοντας εδώ μοτίβα «μάσκας» αρκετά αδέξια, βαθιά όμως λαξευμένα.

[1774] Κατά τον Α.Μέντζο η επαφή των γλωσσίδων των φύλλων με αυτές των γειτονικών φύλλων παρατηρείται στα κορινθιακά κιονόκρανα ήδη από τις αρχές του 3ου αιώνα, βλ. Μέντζος 1989, σ.61, αριθ.26, πιν.12, ο οποίος φέρει ως παράδειγμα ένα κιονόκρανο στο Μουσείο της Βέροιας.

Μικροί «οφθαλμοί» σχηματίζονται από την επαφή των ανώτερων γλωσσίδων των πλευρικών λοβών με αυτές των κορυφαίων. Είναι βαθιά λαξευμένοι, όπως και τα γεωμετρικά σχήματα που δημιουργούνται μεταξύ των φύλλων. Λεπτό υποτραχήλιο σε μικρή υποχώρηση διαγράφεται στη βάση του κιονοκράνου, από το οποίο με μικρή καμπύλωση φύονται τα φύλλα.

Ισάριθμα φύλλα περιβάλλουν τον κάλαθο του κιονοκράνου στην επάνω σειρά, που διατάσσονται στους άξονες και τις γωνίες του ανάγλυφου μέλους. Τα τελευταία είναι σαφώς μεγαλύτερα. Από τα φύλλα της δεύτερης σειράς φύονται ταινιωτοί έξεργοι έλικες που απολήγουν σε αγκιστροειδείς σπείρες. Ανάμεσά τους διαγράφεται ο κάλαθος του κιονοκράνου, που ουσιαστικά είναι μια μικρή ακόσμητη επιφάνεια με ελαφρά ένταση. Οι έλικες αποδίδονται σχεδόν πάνω στις πλευρές του άβακα και όχι κάτω από τις γωνίες του. Ο άβακας, (φέρει πολλές αποκρούσεις) κοσμείται με δύο άνισου μεγέθους ταινίες και έφερε στο μέσον των καμπυλούμενων πλευρών του έξεργο σχηματοποιημένο άνθος, που σήμερα δεν σώζεται σε όλες τις πλευρές.

Το κιονόκρανο παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με άλλο ένα, που επίσης εκτίθενται στο Μουσείο Νικόπολης, και είναι ιδίων διαστάσεων και σε σχετικά καλύτερη κατάσταση (εικ.26γ,δ). Οι άκανθες είναι πανομοιότυπες και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για έργα του ιδίου εργαστηρίου. Σώζονται τα άνθη που κοσμούν τις πλευρές του άβακα, που είναι αρκετά σχηματοποιημένα, καθώς και λίγες από τις αναπτώσεις των φύλλων της κάτω σειράς, όπου διαμορφώνονται με μια ελεύθερη γλωσσίδα σε κάθε πλευρά σε οριζόντια διάταξη και μια κεντρική τριμερή ανάπτωση. Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι η δεύτερη πιο λεπτή τανία του άβακα παρουσιάζει μια μικρή υποχώρηση σε σχέση με την πρώτη ταινία, ενώ οι έλικες αντί να υποβαστάζουν τον άβακα λαξεύονται πάνω σ'αυτόν.

Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι ένα άλλο παρόμοιο κιονόκρανο εντοπίσαμε στο αίθριο του ίδιου Μουσείου[1775], σε χειρότερη όμως κατάσταση διατήρησης, ενώ ομοιότητες ως προς τη λάξευση διαπιστώνουμε και με ένα άλλο μικρότερο κιονόκρανο που επίσης εκτίθεται σήμερα στο ίδιο Μουσείο και το οποίο εξετάζουμε παρακάτω (αριθ.27).

Η μορφή και η απόδοση της άκανθας του κιονοκράνου μας παρουσιάζει ομοιότητες με αυτές των ακανθόφυλλων που κοσμούν κιονόκρανα στη συλλογή

[1775] Η προέλευσή του είναι επίσης άγνωστη. Σύμφωνα με το ευρετήριο του Μουσείου προέρχεται από περισυλλογή, έξω από το νότιο σκέλος του τείχους.

της Ροτόντας[1776] στη Θεσσαλονίκη και κιονόκρανα από το ναό του Αγίου Μηνά στην Αίγυπτο που χρονολογούνται στον 4ο αιώνα[1777].

Ανάλογες είναι και οι άκανθες σε επίκρανα από τη Βασιλική Γ στη Νέα Αγχίαλο[1778], που επίσης χρονολογήθηκαν την ίδια εποχή και θεωρήθηκαν σπόλια στη βασιλική, όπως και το κιονόκρανο στην περίπτωσή μας. Πρώιμα χρονολογούνται κιονόκρανα στο Εθνικό Μουσείο της Ραβέννας[1779] που κοσμούνται με ίδιας μορφής άκανθα, έχουν όμως έλικες εσωτερικούς και εξωτερικούς, λαξευμένους περισσότερο φυσιοκρατικά.Κατά τον Kautzsch το κιονόκρανο που εξετάζουμε ανήκει στον τύπο Ι[1780], για τον οποίο ο Sodini προτείνει μια πρωιμότερη χρονολόγηση στο α΄ τέταρτο του 5ου αιώνα[1781].

Αν το κιονόκρανο που εξετάζουμε, όπως και τα υπόλοιπα του ιδίου τύπου που εντόπισα στο Μουσείο της Νικόπολης, προέρχεται πράγματι από τη Βασιλική Α, τότε θεωρούμε πολύ πιθανόν ότι και τα άλλα δύο προέρχονται από το ίδιο μνημείο. Συνεπώς μια χρονολόγηση στο β΄ή γ΄τέταρτο του 6ου αιώνα, εποχή ανέγερσης της πρώτης φάσης της βασιλικής θεωρείται αρκετά πιθανή. Στη χρονολόγηση αυτή οδηγούν επίσης η επεξεργασία του αναγλύφου του μέλους, καθώς και των άλλων πανομοιότυπων κιονοκράνων, που παρουσιάζει σχηματοποίηση και απλοποιημένη λάξευση. Επιπλέον παρατηρούνται αρκετές αδυναμίες στη σχεδίαση και τη λάξευση των ελίκων και του άβακα. Χαρακτηριστική είναι επίσης η έλειψη των εσωτερικών ελίκων και των καυλών.

Τέλος αξίζει να αναφερθεί ότι οι ακάνθες του κιονοκράνου μας παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με αυτές των κιονοκράνων αριθ. 25 οι οποίες όμως σχηματίζουν μοτίβο «μάσκα».

Βιβλιογραφία: 1. Φιλαδελφεύς 1918β, σ.37, εικ.4.
2. Kautzsch 1936, σ.68, αριθ.216.
3. Sodini 1984, σ. 210.

[1776] Τσιούμη, Μπακιρτζή 1979, αριθ.8,9, σ.27-28, πιν.4α-4β.

[1777] Severin 1984, αριθ. 4, εικ.22.

[1778] Γ.Σωτηρίου, Περί των εν Αγχιάλω Ανασκαφών, *ΠΑΕ* 1933, εικ.7, 1-3.

[1779] Farioli 1969, αριθ. 4-10, σ.19-21

[1780] Kautzsch 1936, σ.68

[1781] Sodini 1980, σ.34.

Εικ.26 α-στ

27. ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Άγνωστο. Σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Νικόπολης.
Υλικό: μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο
Υψος: 0,31μ.
διαστάσεις άβακα: 0,40x0,42μ.
Χρονολόγηση: πιθανόν 525-550

Διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Η προέλευσή του είναι άγνωστη. Από το λεπτό υποτραχήλιο στη βάση του μέλους φύονται οκτώ μεγάλα πεντάλοβα αναθόφυλλα που περιβάλλουν τον κάλαθο, από τα οποία μεγαλύτερα είναι αυτά κάτω από τις γωνίες του άβακα. Τα ακανθόφυλλα είναι του ιδίου τύπου με αυτά του μέλους που εξετάζουμε παραπάνω. Οι οξύληκτες γλωσσίδες τους δεν σχηματίζουν μοτίβα «μάσκας», αλλά μικρά τριγωνικά σχήματα και μεταξύ τους μικρούς τριγωνικούς «οφθαλμούς». Οι αναπτώσεις, οι περισσότερες από τις οποίες διατηρούνται, έχουν τριμερή κορυφή.

Οι ταινιωτές έλικες σχηματίζονται χωρίς καυλούς, αφήνοντας αναμεσά τους ακόσμητη επιφάνεια του καλάθου και απολήγουν σε σπείρες που εφάπτονται κάτω από τις γωνίες του άβακα. Δύο ταινίες άνισου πάχους κοσμούν τον άβακα, που παρουσιάζει στη σχεδίαση και τη λάξευσή του αδυναμίες και σε κάποιες πλευρές οι έλικες λαξεύονται πάνω του. Στο κέντρο των καμπυλούμενων πλευρών του διατηρούνται τα άνθη, έξεργα, αρκετά όμως σχηματοποιημένα,

Οι ομοιότητες στην απόδοση των ακανθών δεν αφήνει αμφιβολίες ότι πρόκειται για έργο του ιδίου τοπικού εργαστηρίου, όπως και τα μέλη που προαναφέραμε, ενδεχομένως δε προέρχεται από το ίδιο μνημείο.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.27α-δ

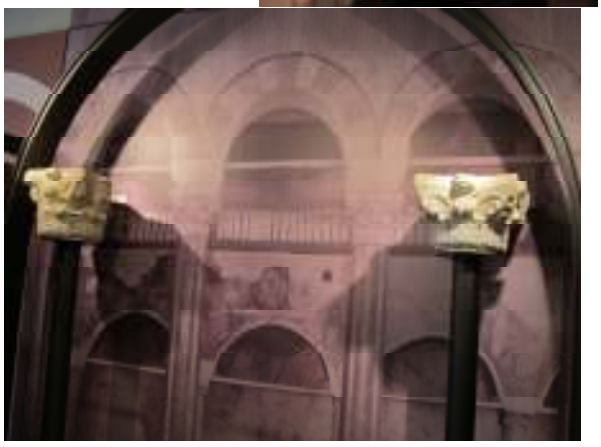

28. ΚΟΡΙΝΘΙΑΖΟΝ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Αγνωστη. Σήμερα επιστέφει τον πρώτο κίονα στη νοτιοδυτική πλευρά του κυρίως ναού της Παρηγορήτισσας (πρώτη σειρά κιόνων) (εικ.28β).

Υλικό: μάρμαρο

Χρονολόγηση: μέσα 6ου αι.

Διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Ο κάλαθος έχει κυλινδρικό σχήμα που διευρύνεται προς τα πάνω, όπου συμφύεται με τον τετράγωνο ακόσμητο άβακα. Κοσμείται με δύο ζώνες φύλλων. Η πρώτη αποτελείται

πιθανόν από οκτώ πεντάλοβα ακανθόφυλλα, που μολονότι έξεργα παραμένουν προσκολλημένα στον κάλαθο και καταλαμβάνουν περίπου το ήμισυ του μέλους που εξετάζουμε. Φύονται από τη βάση του καλάθου και καμπυλώνονται, ακολουθώντας την κύρτωση που σχηματίζει αυτή και η οποία καταλήγει σε υποτραχήλιο σε εσοχή. Τα ακανθόφυλλα είναι πλατιά, μεγάλα και απολήγουν σε τριμερή κορυφαίο λοβό συνεπτυγμένο, χωρίς μεγάλη ανάπτωση (φαίνονται σχεδόν κάθετα). Τα άκρα των οξύληκτων γλωσσίδων των κάτω λοβών εφάπτονται με αυτά των διπλανών φύλλων (όχι σε όλες τις περιπτώσεις) και σχηματίζουν μοτίβα «μάσκας», που διαφέρουν όμως από αυτά των λυρόσχημων και των άλλων τύπων που εξετάσαμε παραπάνω. Το κεντρικό νεύρο των φύλλων αποδίδεται ισχυρό, πλαισιωμένο από δύο κατακόρυφες βαθιές χαράξεις, που το διαχωρίζουν από τα νεύρα των πλαϊνών λοβών. Οι γλωσσίδες σκαμμένες πρισματικά δημιουργούν με την επαφή τους με αυτές του υπερκείμενου λοβού, μικρούς τριγωνικούς «οφθαλμούς».

Το κιονόκρανο στην επάνω ζώνη κοσμείται με 16 πιθανόν υδροχαρή οξύληκτα φύλλα[1782], που εφάπτονται στον κάλαθο, είναι προσκολλημένα το ένα δίπλα στο άλλο και είναι λαξευμένα σε δεύτερο επίπεδο. Όλα ορίζονται από εγχάρακτο περίγραμμα. Στον άξονα κάθε φύλλου υπάρχει εναλλάξ κατακόρυφη γλυφή ή ανάγλυφη γραμμή, που αποδίδουν το νεύρο του φύλλου.

Όπως έχουμε αναφέρει ο τύπος αυτός του κιονοκράνου αντιπροσωπεύεται από αρκετά μέλη που απαντούν κυρίως στη Νικόπολη και χρονολογούνται μάλλον στη ρωμαϊκή περίοδο. Από τα χρονολογούμενα στη παλαιοχριστιανική περίοδο είναι το μοναδικό (που έχω εντοπίσει) που στην κάτω σειρά τα ακανθόφυλλα σχηματίζουν μοτίβα «μάσκας», αν και αρκετά αδύναμα, στοιχείο που μας οδηγεί σε μια όψιμη χρονολόγησή του στα μέσα του 6ου, ενδεχομένως δε και στο β΄ μισό του ίδιου αιώνα.

Η σημερινή κατάσταση του κιονοκράνου, που είναι αρκετά μαυρισμένο από αιθάλη, δεν επιτρέπει παρατηρήσεις για το χρώμα και την υφή του μαρμάρου, από το οποίο είναι κατασκευασμένο.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

[1782] Η σημερινή θέση του κιονοκράνου δεν επιτρέπει ακριβέστερες παρατηρήσεις, καθώς δεν είναι ορατό περιμετρικά.

Εικ.28α

Εικ.28β

29. ΚΟΡΙΝΘΙΑΖΟΝ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β.
Υλικό: μάρμαρο
Υψος: 0,49μ.
πλευρά άβακα: 0,70μ.
Χρονολόγηση: πιθανόν 7ος αιώνας

Βρέθηκε κατά την ανασκαφή του αψιδωτού Χώρου Στ, που καταλαμβάνει την δυτική πλευρά του μικρού αιθρίου της Βασιλικής Β, μεταξύ της δυτικής κιονοστοιχίας του και του νότιου άκρου της Στοάς-Δρόμου. Ο χώρος αυτός, η ανασκαφή του οποίου δεν έχει ολοκληρωθεί, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς σε μια μεταγενέστερη φάση στεγάστηκε με σταυροθόλια.

Το ανάγλυφο μέλος αποτελείται από δύο συνανήκοντα τμήματα. Διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Λείπει ένα τμήμα της βάσης του και φέρει αποκρούσεις κυρίως στις αναπτώσεις των ακανθόφυλλων της πρώτης σειράς. Στο πάνω μέρος ο τετράγωνος διμερής άβακας, είναι ελάχιστα μικρότερος σε σχέση με τον κάλαθο, που φαίνεται να βγαίνει έξω από αυτόν.
Ο διάκοσμός του διαρθώνεται όπως και αυτός του προηγούμενου κιονοκράνου, ωστόσο η απόδοση του είναι πολύ διαφορετική. Τα φύλλα της δεύτερης σειράς είναι πιο πλατιά και δεν εφάπτονται μεταξύ τους. Αφήνουν αναμεσά τους ένα μικρό κενό που είναι διαφορετικό κατά περίπτωση, γεγονός που δηλώνει αδυναμία στο σχεδιασμό και τη χάραξη, όπως άλλωστε και η απόδοση του άβακα.

Τα ακανθόφυλλα της πρώτης σειράς είναι δουλεμένα έξεργα με κάθετα περιγράμματα, ανακαμπτώμενο τον κεντρικό λοβό, την απόληξη του οποίου λόγω φθοράς δεν γνωρίζουμε. Κάθε φύλλο έχει πέντε λοβους με μικρές οξύληκτες γλωσσίδες, που ενώνεται μόνο με μια γλωσσίδα του κάτω λοβού, ενώ

το υπόλοιπο φύλλο αναπτύσσεται ελεύθερο. Φέρει μια μεγάλη πρισματική γλυφή στο κέντρο, ενώ το εσωτερικό των γλωσσίδων παραμένει αδούλευτο. Και εδώ η ανώτερη γλωσσίδα των λοβών εφάπτεται με αυτή του υπερκείμενου λοβού και σχηματίζει μικρούς τριγωνικούς «οφθαλμούς». Το κεντρικό νεύρο λεπτό έξεργο ταινιωτό πλαισιώνεται από τις βαθιές αυλακώσεις των πλαϊνών νεύρων. Η χάραξη όμως χαρακτηρίζεται από σκληρότητα και απλοποιημένη εργασία, που οδηγούν σε όψιμη χρονολόγηση του μέλους πιθανόν στον 7ο αιώνα, ενδεχομένως δε και υστερότερα.

Το κιονόκρανο βρέθηκε in situ και εδράζονταν σε κίονα που στήριζε ένα από τα σταυροθόλια που προστέθηκαν σε μια μεταγενέστερη φάση στον αψιδωτό Χώρο Στ, ο οποίος παραμένει ημιανεσκαμένος και ο οποίος με τα μέχρι σήμερα στοιχεία παρουσιάζει τέσσερις οικοδομικές φάσεις[1783]. Αν η χρονολόγηση του κιονοκράνου είναι σωστή, τότε προσδιορίζεται και η οικοδομική φάση της προσθήκης των σταυροθολίων στο Χώρο Στ και παράλληλα και η λειτουργία της Βασιλικής Β.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

[1783] Περιγραφή του Χώρου Στ και των ευρημάτων που έφερε στο φως η ανασκαφική έρευνα βλ. Παπαδοπούλου 2007, σ.616κ.ε.

Εικ.29α,β

30. ΔΙΖΩΝΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β
Υλικό: μάρμαρο
Χρονολόγηση: πιθανότατα μέσα ή β΄ μισό 6ου αιώνα.

Δίζωνο[1784] μαρμάρινο κιονόκρανο που προέρχεται από τη Βασιλική Β. Σήμερα είναι άγνωστο που βρίσκεται. Η ύπαρξή του μας είναι γνωστή από μία παλιά φωτογραφία στο αρχείο του Μουσείου Μπενάκη[1785], που δημοσιεύεται από τον Ορλάνδο στο βιβλίο του για την ξυλόστεγη βασιλική της μεσογειακής λεκάνης[1786].

Στο πάνω μέρος του κιονοκράνου διαμορφώνεται άβακας, που κοσμείται με λεπτές παράλληλες γραμμές, κάτω από τις γωνίες του οποίου διακρίνονται δύο πτηνά, τα οποία φαίνεται να ακουμπούν στο χείλος του αδιαμόρφωτου(;) κάνιστρου. Το κάτω μέρος του καλάθου είναι αδρά λαξευμένο. Στα κιονόκρανα του τύπου αυτού υπάρχει κάνιστρο με πυκνό ανάγλυφο πλέγμα, με μικρά ρομβοειδή διάχωρα, βαθιά τρυπημένα, έτσι ώστε το διάτρητο πλέγμα να προβάλει σε σκοτεινό βάθος. Στο μέσον των καμπυλούμενων πλευρών του άβακα υπάρχει έξεργο στοιχείο, μέρος του οποίου έχει αποθραυστεί.Κατά τον Ορλάνδο το κιονόκρανο που εξετάζουμε παρέμεινε ημιτελές. Κατά την άποψή μας το πλέγμα έχει απολαξευθεί και η βάση του έχει αποκοπεί[1787]. Στο μέσον των πλευρών του καμπυλούμενου άβακα υπάρχει έξεργο στοιχείο, ενώ κάτω από αυτόν διακρίνεται το χείλος του καλάθου (πιν. Vδ-ζ).

Τα δύο πτηνά που διακρίνονται έχουν αποδοθεί σχεδόν ολόγλυφα και με σχετική πλαστικότητα. Παράλληλες λαξεύσεις διαμορφώνουν άτεχνα τα φτερά τους. Θα πρέπει να σημειωθούν οι ομοιότητες των πτηνών με το πτηνό του κιονοκράνου από την Αλυκή Θάσου (πιν.Vε), που παρουσιάζει την ίδια σκληρή εργασία και σχηματοποίησηση.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος 1954, σ.312, εικ.268.

[1784] Γενικότερα για τον τύπο βλ. στη σ.253κ.ε. Ένα ωραίο παράδειγμα δίζωνου κιονοκράνου, με καλά διατηρημένο τον κάλαθό του, είναι αυτό από τον ναό του Αγίου Κλήμεντα στη Ρώμη, βλ. Farioli–Campanati 1982, εικ.94.

[1785] Η φωτογραφία έχει αριθ. αρνητικού Ρ.181.63.

[1786] Ορλάνδος 1954, σ.312, εικ.268. Ο Ορλάνδος αναφέρει ότι το ανάγλυφο μέλος *«βρισκόταν πρότερον ἐν τῷ μουσείῳ Πρεβέζης»*, υπονοώντας ασφαλώς το τζαμί στο φρούριο του Αγίου Ανδρέα, που για μικρό διάστημα λειτούργησε ως Μουσείο.

[1787] Σε άλλα ανάλογα παραδείγματα τα κιονάκρανα αυτά φέρουν έξεργη δακτυλιόσχημη βάση με ανάγλυφο διάκοσμο, όπως στην περίπτωση των κιονοκράνων από την Αλυκή Θάσου, βλ. Sodini, Kolokotsas 1984, πιν.15α και 17α-f.

Εικ.30

31. ΔΙΖΩΝΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ (τμήμα)

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β΄ (ΑΛ/ 3120)
Υλικό: μάρμαρο
Μ.σ. ύψος: 0,10μ.
Μ.σ. πλάτος: 0,14μ.
Μ.σ. μήκος: 0,20μ.
Χρονολόγηση: πιθανότατα μέσα ή β΄ μισό 6ου αιώνα.

Γωνιακό τμήμα δίζωνου κιονοκράνου. Βρέθηκε στο χώρο του ιερού Βήματος της βασιλικής. Διατηρείται μέρος του ταινιωτού άβακα και ενός έξεργα ανάγλυφου πτηνού κάτω από αυτόν. Δεξιά του πτηνού διαγράφεται τμήμα του καλάθου του κιονοκράνου. Μολονότι το ανάγλυφο μέλος δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση και σώζεται ένα μικρό μόνο τμήματα του, θεωρούμε ότι είναι ιδίου τύπου με αυτό που εξετάζουμε παραπάνω.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

Εικ.31

32. ΔΙΖΩΝΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ (τμήμα)

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β (ΑΛ/ 3390)
Υλικό: μάρμαρο
Μ.σ. ύψος: 0,16μ.
Μ.σ. πλάτος: 0,27μ.
Μ.σ. μήκος: 0,20μ.
Χρονολόγηση: πιθανότατα μέσα ή β΄ μισό 6ου αιώνα.

Πρόκειται για γωνιακό τμήμα κιονοκράνου. Διατηρεί μέρος του άβακα, κάτω από τη γωνία του οποίου υπάρχει πτηνό, που σώζεται κατά το ήμισυ. Το σωζόμενο τμήμα διατηρεί μικρό μέρος του καλάθου, ο οποίος στο κάτω μέρος

έφερε πιθανότατα κάνιστρο, σήμερα όμως φαίνεται αδρά δουλεμένο. Στο κέντρο του άβακα υπάρχει έξεργο κομβόσχημο στοιχείο.

Το τμήμα αυτό του κιονοκράνου εντοπίστηκε στο νότιο εγκάρσιο κλίτος της Βασιλικής Β.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

Εικ.32

33. ΔΙΖΩΝΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Νικόπολη. Σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο της Νικόπολης.
Υλικό: μάρμαρο λευκό, λεπτόκκοκο
Μ.σ. ύψος: 0,44μ.
Μ.σ. διαστάσεις άβακα: 0,54Χ0,67μ.
Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αιώνα (ιουστινιάνεια περίοδος).

Το κιονόκρανο επέστεφε κίονα της στοάς του τζαμιού[1788] στο φρούριο του Αγίου Ανδρέα στην Πρέβεζα, όπου είχε επαναχρησιμοποιηθεί. Σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο της Νικόπολης. Η προέλευσή του δεν είναι γνωστή, πιθανολογείται ωστόσο ότι προέρχεται από τη Νικόπολη.

Η κατάστασή του κιονοκράνου δεν είναι καλή, αφού εκτός από τις αποκρούσεις που φέρει στα έξεργα και εξέχοντα-ανακαμπτώμενα στοιχεία του, ένα μεγάλο μέρος του έχει απολαξευθεί. Φέρει δακτυλιόσχημο υποτραχήλιο με έξεργα φυλλάρια σε λοξή διάταξη που έχουν υποστεί φθορές, όπου διακρίνονται ανά διαστήματα σειρές οπών τρυπανιού που τα διαχωρίζει. Η πρώτη στεφάνη κοσμείται με τέσσερα ζεύγη συμμετρικά ανεμιζόμενης έξεργης άκανθας του τύπου «πεταλούδα» (εικ.33α,β,γ), που εναλλάσσονται με άκανθες «μάσκας» (εικ.33α,β), που λαξεύονται σε χαμηλότερο επίπεδο. Οι άκανθες φύονται από

[1788] Πρόκειται για το τζαμί που κτίστηκε από την Αλή πάσα των Ιωαννίνων και μετατράπηκε από τον Α.Φιλαδελφέα σε Αρχαιολογικό Μουσείο, για να στεγαστούν τα ευρήματα των ανασκαφών της Νικόπολης, βλ. Φιλαδελφέας 1914, σ.236κ.ε. Ο Φιλαδελφέας μας παραδίδει σκίτσο του κιονοκράνου, που πιθανολογούμε ότι είναι το ίδιο με αυτό που εξετάζουμε. Το τζαμί βομβαρδίστηκε το 1941 από τους Ιταλούς και πολλά από τα ευρήματα που υπήρχαν εκεί καταστράφηκαν, βλ. Πέτσας 1950-51, σ.32κ.ε.

ανάγλυφη σπείρα που μιμείται σχοινί. Η κεντρική ραφή μεταξύ των ανεμιζόμενων ακανθόφυλλων, καθώς και τα κεντρικά νεύρα φέρουν βαθιά γλυφή που ακολουθεί την κλίση των φύλλων. Οι κάτω λοβοί τους σχίζονται σε δύο γλωσσίδες με πριονωτά άκρα, ενώ η κορυφή τους -αποθραυσμένη σήμερα- πιθανότατα αναδιπλώνονταν προς τα έξω. Οι άκανθες τύπου «μάσκας» είναι προσκολλημένες στον κάλαθο (εικ.33α,δ), διαμορφώνουν τα γνωστά γεωμετρικά σχέδια, που προβάλλουν στο απολαξευμένο βάθος. Φέρουν τέσσερις οδόντες[1789] με αιχμηρά άκρα και έχουν αποδοθεί με εξαιρετική ακρίβεια, όπως άλλωστε και ο υπόλοιπος διάκοσμος του κιονοκράνου. Τα κεντρικά νεύρα τους αποδίδονται με σειρές οπών τρυπανιού.

Πάνω από τις άκανθες προβάλλει ο κάλαθος του κιονοκράνου (εικ.33γ), στο πάνω μέρος του οποίου φαίνεται ότι πατούσαν τα τέσσερα πτηνά που ήταν λαξευμένα στην πάνω στεφάνη και κάτω από τις γωνίες του άβακα. Πιθανότατα πρόκειται για αετούς, από τους οποίους σώζεται σήμερα μόνο μέρος του σώματός τους, αφού το υπόλοιπο έχει αποθραυστεί. Τα πτηνά είναι σχεδόν ολόγλυφα, ενώ τα φτερά τους ανοιχτά αποδίδονται σε χαμηλό ανάγλυφο στον κάλαθο του κιονοκράνου. Με χαρακτηριστική λεπτομέρεια έχει λαξευτεί το πτέρωμά τους. Μια κυκλική βάθυνση μεταξύ των αετών της όψης (εικ.33α), πιθανόν προέρχεται από Χριστόγραμμα που έχει απολαξευθεί, χωρίς να αποκλείεται και κάποιο μονόγραμμα, όπως στην περίπτωση του μονογράμματος του Θεοδωρίχου σε κιονόκρανο της Piazza del Popolo στη Ραβέννα[1790]. Από τον με επίπεδο προφίλ άβακα διατηρούνται λιγοστά ίχνη. Πάνω από τη προαναφερόμενη βάθυνση και στο σημείο όπου σε άλλα κιονόκρανα υπάρχει το κομβόσχημο στοιχείο, εδώ διαμορφώνεται τετράγωνο έξεργο στοιχείο με λεπτό φυτικό διάκοσμο (εικ.33γ).

Ο τύπος των δίζωνων κιονοκράνων με κυρίως πριονωτές άκανθες στην κάτω σειρά και ανάγλυφα ζώα στην επάνω είναι αρκετά γνωστός και αριθμεί αρκετά παραδείγματα. Η πρωτοτυπία του κιονοκράνου μας συνίσταται στο γεγονός ότι φέρει στην κάτω σειρά ανεμιζόμενη άκανθα, που δεν απαντά σε κανένα από τα γνωστά παραδείγματα.

Η ανεμιζόμενη άκανθα «πεταλούδα» που κοσμεί το κιονόκρανο που εξετάζουμε παρουσιάζει αρκετές αναλογίες με τις άκανθες των κιονοκράνων του

[1789] Όπως έχει προαναφερθεί ο αριθμός των οδόντων της άκανθας αυξάνει από δύο σε τέσσερις ή έξι κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού.

[1790] Deichmann, *Ravenna I*, εικ.35.

ναού S.Andrea dei Goti στη Ραβέννα[1791], σήμερα στο Μουσείο της και στο Pallazzo Veneziano της Piazza del Popolo, στην ίδια πόλη, που χρονολογείται με βάση το μονόγραμμα του Θεοδώριχου μεταξύ των ετών 493 και 526. Παρόμοιες είναι και οι άκανθες των κιονοκράνων του Αγίου Απολλιναρίου in Classe[1792] που χρονολογήθηκαν 20 χρόνια αργότερα από τον προαναφερόμενο ναό. Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι άκανθες αυτές παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές στην απόδοσή τους από τις άκανθες που κοσμούν τα σύνθετα κορινθιακά κιονόκρανα που βρίσκονται σε δεύτερη χρήση στο βυζαντινό ναό της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα.

Τέλος άκανθες του τύπου «μάσκας» με σειρά οπών στα κεντρικά νεύρα τους συναντώνται σε κιονόκρανα από τη Σάμο, που επίσης χρονολογήθηκαν την ιουστινιάνεια περίοδο[1793], χρονολογία την οποία προτείνουμε και για το κιονόκρανο που εξετάζουμε.

Η κωνσταντινουπολίτικη καταγωγή του τύπου με άκανθες του τύπου «πεταλούδα» είναι γενικά αποδεκτή, αν και στην ίδια την πρωτεύουσα ελάχιστα παραδείγματα υπάρχουν[1794]. Θεωρούμε ότι και το κιονόκρανο που εξετάζουμε προέρχεται από εργαστήριο της πρωτεύουσας, άποψη που δικαιολογεί η εξαιρετική εκτέλεση και η ευρηματικότητα του διακόσμου. Παραμένει άγνωστο το μνημείο της Νικόπολης από το οποίο προέρχεται, το οποίο θα πρέπει να ήταν εξόχως σημαντικό.

Όπως προαναφέραμε η ποιότητα της λάξευσης του ανάγλυφου μέλους μας είναι εξαιρετική. Εκτός από τις σειρές οπών που φέρουν τα ακανθόφυλλα της πρώτης στεφάνης και το ωραία αποδοσμένο ανάγλυφο σκοινί της σπείρας, χαρακτηριστικά είναι επίσης τα φυλλάρια που έχουν λαξευθεί σε χαμηλό ανάγλυφο και σε διαφορετικό χαμηλότερο επίπεδο, στον άξονα των ανεμιζόμενων ακανθών (εικ.33α).

Θεωρούμε πολύ πιθανό ότι πρόκειται για το ίδιο κιονόκρανο με αυτό που δημοσιεύει ο Αν. Ορλάνδος[1795] (πιν.61η), το οποίο χαρακτηρίζει ως *δίζωνο*

[1791] Deichmann, *Ravenna I*, εικ.37.

[1792] Deichmann, *Ravenna II,* σ. 327.

[1793] Πούλου-Παπαδημητρίου 1987-88, σ.151κ.ε.

[1794] Όπως ένα κιονόκρανο στο Αρχαιολογικό Μουσείο στην Κωνσταντινούπολη, πρόχειρα βλ. Λ.Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά,* Αθήνα 1980, πιν.117.

[1795] Ορλάνδος 1954, σ.305, εικ.257.

μετ' ἀετών ἐπὶ δικαζομένων φύλλων ἀκάνθης[1796]. Ατυχώς, η φωτογραφία που δημοσιεύει δεν επιτρέπει ιδιαίτερες συγκρίσεις, αν και σ'αυτή σώζονται καλύτερα τα πτηνά και ο άβακας, ενώ οι άκανθες φαίνονται πανομοιότυπες.
Βιβλιογραφία: Φιλαδελεύς 1914, σ.236κ.ε., εικ.9ε

Εικ.33α,β

Εικ.33γ,δ

34. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Άγνωστη. Το κιονόκρανο επιστέφει τον κίονα του βόρειου διλόβου ανοίγματος του γυναικωνίτη της Παρηγορήτισσας (εικ.34α-δ και αριθ.59).
Υλικό: μάρμαρο
Χρονολόγηση: πιθανόν 7ος αι.

Μαρμάρινο κιονόκρανο σε καλή κατάσταση διατήρησης. Στο πάνω μέρος του διαμορφώνεται λεπτός ακόσμητος άβακας που καμπυλώνεται ελαφρά στο μέσον κάθε πλευράς και κοσμείται με λεπτό έξεργο στοιχείο. Κάτω

[1796] Εάν δεν πρόκειται για το ίδιο ανάγλυφο μέλος, ένα μέρος του οποίου από την εποχή του Ορλάνδου πιθανότατα έχει απολαξευθεί, τότε πρόκειται για ένα ανάλογο κιονόκρανο.

από τις τέσσερις γωνίες του άβακα αναπτύσσεται από ένα μεγάλο σχηματοποιημένο φύλλο (υδροχαρές φυτό;) με έντονα ανακαμπτόμενο προς τα έξω το πάνω μέρος του[1797]. Τα φύλλα ενώνονται μεταξύ τους στον άξονα κάθε πλευράς του κιονοκράνου, σχηματίζοντας ένα μοτίβο U, το οποίο φέρει από ένα σταυρό, διαφορετικό όμως σε κάθε πλευρά. Συγκεκριμένα στη μία όψη υπάρχει ανάγλυφος σταυρός με διαπλατυσμένα άκρα, στη νότια όψη ο σταυρός φέρει στο πάνω μέρος του ανάγλυφο τόξο (εικ.34γ), ενώ στη βόρεια είναι μικρότερος και εσώγλυφος (εικ.34ε). Η απόδοση του αναγλύφου χαρακτηρίζεται για την απλοποιημένη εργασία, το χαμηλό ανάγλυφο και τον σχηματοποιημένο διάκοσμο.

Το κιονόκρανο που εξετάζουμε παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες με δύο άλλα, που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή της Βασιλικής Α στη νησίδα Κέφαλος του Αμβρακικού[1798] (πιν.61θ). Στα κιονόκρανα αυτά όμως μεταξύ των γωνιακών φύλλων δεν υπάρχουν σταυροί, αλλά μικρά τρίφυλλα ή κρινάνθεμα. Ανάλογα υδροχαρή φύλλα κάτω από τις γωνίες του άβακα κοσμούν τους αμφικιονίσκους των παραθύρων της Βασιλικής της Πάρου[1799]. Παρόμοιοι σταυροί που περιβάλλονται από σχηματοποιημένα φύλλα κοσμούν κιονόκρανα από την Κόρινθο, ενώ ανάλογα είναι επίσης τα φύλλα που κοσμούν ένα κιονόκρανο στη Ραβέννα[1800].

Η μορφή του κιονοκράνου είναι ασυνήθιστη στην περιοχή[1801] και δεν βοηθάει σε ακριβή αρχαιολογικά συμπεράσματα, ενώ η απουσία ασφαλώς συγκριτικού υλικού δεν επιτρέπει ακριβέστερη χρονολόγηση. Η τεκτονική πάντως φόρμα του αποκλείει μια πρώιμη χρονολόγηση. Μια χρονολόγηση του στον 7ο αιώνα τη θεωρούμε αρκετά πιθανή.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος 1963, σ.54, εικ.50.

[1797] Πρβλ. τα φύλλα ενός κιονοκράνου από τα Σάλωνα, Kautzsch 1936, πιν.49, αριθ.841.

[1798] *ΠΑΕ* 1966, πιν.88α. Πρόκειται για σχετικά μικρών διαστάσεων κιονόκρανο που πιθανολογείται ότι προέρχεται από το κιβώριο της αγίας τράπεζας του ναού. Επίσης βλ. Σ.Χαριτωνίδης, Παλαιοχριστιανική τοπογραφία της Λέσβου, *ΑΔ* 23(1968), πιν.9γ.

[1799] *ΠΑΕ* 1960, πιν. 186β, εικ. 3. Ανάλογα είναι και τα φύλλα που κοσμούν κιονόκρανο αγίας τράπεζας Βασιλικής Ερμιόνης, βλ. Ε.Στίκας, *ΠΑΕ* 1956, πιν.74.

[1800] Βλ. αντίστοιχα *Corinth* XVI, σ.115, πιν.28(100, 101) και Olivieri-Farioli 1969, αριθ.74, εικ.73.

[1801] Πρβλ. μια σειρά κιονοκράνων με αντίστοιχα μεγάλα φύλλα κάτω από τις γωνίες του άβακα από το Stari Grad, J.Jelicic-Radonic, *Ranokršcanske Dvojne Crkve u Starom Gradu na Hvaru,* Split 1994, σ.44, αριθ.7,8

Εικ.34α,β

Εικ.34γ

Εικ.34δ,ε

35. ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ
Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β΄ (ΑΛ/1001), Σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Νικόπολης.
Υλικό: μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο
Ύψος: 0,25μ.
Διαστάσεις άβακα: 0,61Χ0,42 Χ0,04μ.
Διάμετρος επιφάνειας ένθεσης κίονα: 0,29μ.
Χρονολόγηση: αρχές 6ου αιώνα (πιθανόν πριν το 516).

Διατηρείται σε καλή κατάσταση, με μικρές αποκρούσεις στη γωνία του άβακα και στο κάτω μέρος των ελίκων. Το κιονόκρανο είναι αρκετά συνεπτυγμένο (ύψος 0,065μ.) σε σχέση με το συμφυές επίθημα, οι λοξότμητες πλευρές του οποίου είναι δουλεμένες αδρά με λεπτό βελόνι. Οι έλικες φαίνονται να «βυθίζονται» εν μέρει στο επίθημα, δεν υπάρχει ταινία να τους ενώνει, ούτε και κανάλι (εικ.35α,β). Οι σπείρες τους είναι ταινιωτές και

καλοσχεδιασμένες. Ο καμπύλος εχίνος[1802] παρουσιάζεται συμπιεσμένος ανάμεσα στους δύο έλικες και σχηματίζεται ως τμήμα περιφέρειας κύκλου. Οι δύο όψεις του κοσμούνται με μικρά ημιανθέμια, αντίνωτα τοποθετημένα, που οι εσωτερικές γλωσσίδες τους εφάπτονται σχηματίζοντας στο κέντρο του εχίνου μεγάλο «οφθαλμό» (εικ.α,β). Τα προσκεφάλαια των ελίκων κοσμούνται με δέσμη σχηματοποιημένων υδροχαρών φυτών, που συμπιέζονται στο μέσον από τριμερείς ζωστήρες (εικ.35γ). Τα φύλλα είναι σκαμένα εσωτερικά με πρισματική γλυφή και οι ζωστήρες αποδίδονται σε χαμηλό ανάγλυφο.

Ένας ανάγλυφος σταυρός με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών του (το περίγραμμα σχηματίζεται με λοξή λάξευση του μαρμάρου) κοσμεί επίσης τη μία στενή (κύρια) πλευρά του επιθήματος, το οποίο στο ανώτερο μέρος περιμετρικά διαμορφώνει ταινιόσχημο άβακα. Το επίθημα εξέχει του ιωνικού κιονοκράνου. Η βάση υποχωρεί με σαφήνεια, σε σχέση με την επιφάνεια των προσκεφαλαίων.

Το ανάγλυφο μέλος είναι γενικά καλοδουλεμένο, αλλά η επιφάνειά του είναι αδρή, χωρίς την τελική λείανση. Το κιονόκρανο προέρχεται από τη Βασιλική Β και συγκεκριμένα από το περιστύλιο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων[1803]. Το περιστύλιο δέχθηκε ριζική επισκευή στις αρχές του 6ου αιώνα και δεν αποκλείεται τα κιονόκρανα αυτά να σχετίζονται με τις εργασίες που έγιναν από τον επίσκοπο Αλκίσωνα στις πρώτες δεκαετίες του ίδιου αιώνα[1804].

Βιβλιογραφία : Αδημοσίευτο.

[1802] Πβλ. ένα κιονόκρανο στην Κωνσταντινούπολη το οποίο επίσης κοσμείται στον εχίνο με ένα παρόμοιο θέμα, Barsanti, Guiglia 20010, σ.87, εικ.86.

[1803] Παπαδοπούλου 2007, σ.620κ.ε.

[1804] Παπαδοπούλου 2007, σ.631

Εικ.35α,β,γ

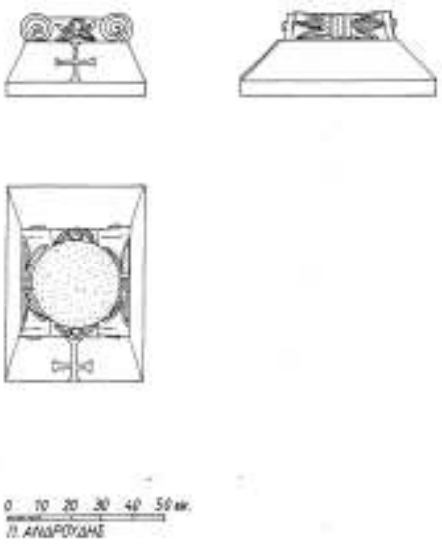
Εικ.35δ

36. ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β΄(ΑΛ/1102).
Υλικό: μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο
Ύψος: 0,25μ.
Διαστάσεις άβακα: 0,44Χ0,62Χ0,05μ.
Διάμετρος επιφάνειας ένθεσης κίονα: 0,28μ.
Χρονολόγηση: αρχές 6ου αιώνα.

Προέρχεται από το περιστύλιο του μικρού αιθρίου των ΝΔ προσκτισμάτων της Βασιλικής Β. Είναι πανομοιότυπο με το ΑΛ/1001, που εξετάζουμε παραπάνω. Η κατάστασή του είναι αρκετά καλή, εκτός από τη μία γωνία του άβακα, που έχει δεχθεί αποκρούσεις.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο.

Εικ.36α,β

Εικ.36γ

37. ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β΄(ΑΛ/1114).
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,25μ.
Διαστάσεις άβακα: 0,61Χ0,43Χ0,05μ.
Διάμετρος επιφάνειας ένθεσης κίονα: 0,28μ.
Χρονολόγηση: αρχές 6ου αιώνα.

Διατηρείται ακέραιο σε καλή κατάσταση. Το επίθημα, αρκετά ανεπτυγμένο, έχει λοξότμητες πλευρές και πλατύ ταινιόσχημο άβακα στο πάνω μέρος. Στην κύρια στενή πλευρά του υπάρχει ανάγλυφος σταυρός με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών του, σε χαμηλό ανάγλυφο, παρόμοιος με αυτόν των προηγούμενων μελών, ενώ η πίσω πλευρά παραμένει ακόσμητη. Η βάση σχηματίζεται σε υποχώρηση σε σχέση με τα προσκεφάλαια.

Το ιωνικό τμήμα είναι αρκετά συμπιεσμένο. Ο εχίνος είναι ελαφρά καμπύλος και κοσμείται στις δύο όψεις του με μεγάλο ιωνικό «ωό», με παχύ κέλυφος. Οι έλικες δεν ενώνονται με τον άβακα του κιονοκράνου, αφού αυτός δεν διαμορφώνεται. Οι σπείρες είναι ταινιωτές, χαραγμένες βαθιά. Τα προσκεφάλαια κοσμούνται με δέσμη οξύληκτων (υδροχαρών) φύλλων, που σφίγγονται από τρεις ζωστήρες. Η απόδοση τους είναι παρόμοια με αυτή των κιονοκράνων αριθ. 35, 36 που εξετάζουμε πιο πάνω, τα οποία όμως φέρουν διαφορετικό διάκοσμο στον εχίνο. Επιπλέον θεωρούμε ότι είναι πολύ κοντά στην απόδοση των φύλλων που κοσμούν τα προσκεφάλαια ενός άλλου

παρόμοιου τύπου κιονόκρανου, σήμερα στο Μουσείο της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη (πιν.VIζ), που χρονολογείται στο ά μισό του 6ου αιώνα[1805].

Το κιονόκρανο που εξετάζουμε προέρχεται από το περιστύλιο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων της Βασιλικής Β. Παρά τις μικροδιαφορές στο διάκοσμό του δεν υπάρχει αμφιβολία ότι προέρχεται μαζί με τα παραπάνω από το ίδιο εργαστήριο και από την ίδια παραγγελία. Τέλος θα πρέπει να επισημάνουμε την χωρίς τελική λείανση επεξεργασία του κιονοκράνου, στοιχείο που παρατηρείται και στα υπόλοιπα μέλη του ιδίου τύπου που προέρχονται από το ίδιο μνημείο.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

Εικ.37α

Εικ.37β

Εικ.37γ

38. ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β΄ (ΑΛ/1290)
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,23μ.
Διαστάσεις άβακα: 0,57Χ0,38μ.
Διάμετρος επιφάνειας ένθεσης κίονα: 0,27μ.
Χρονολόγηση: αρχές 6ου αιώνα.

Διατηρείται ακέραιο. Προέρχεται από το Χώρο Ζ της Βασιλικής Β[1806] .

[1805] Zollt 1994, αριθ.77, σ.39-40, πιν.19. Ο εχίνος του κιονοκράνου κοσμείται με «ωό» που περιβάλλεται από παχύ κέλυφος (όπως και στο μέλος που εξετάζουμε) και πλαισιώνεται από δύο ημίφυλλα τα οποία έχουν παραληφθεί στο διάκοσμο του κιονοκράνου μας.

[1806] Για το Χώρο Ζ βλ. Παπαδοπούλου 2007, σ.614κ.ε. και σχ.1,2, εικ.13.

Το συνεπτυγμένο ιωνικό κιονόκρανο φέρει έλικες, με ταινιωτές σπείρες, χαραγμένες βαθιά. Ο καμπύλος εχίνος κοσμείται με ιωνικό «ωό», με παχύ κέλυφος που πλαισιώνεται από ημίφυλλα, λαξευμένα επίπεδα. Στα προσκεφάλαια, δέσμη οξύληκτων επίπεδων φύλλων δένεται από τρεις ζωστήρες. Στη στενή λοξότμητη επιφάνεια του επιθήματος υπάρχει ανάγλυφος σταυρός με πεπλατυσμένα άκρα και πάνω διαμορφώνεται ταινιωτός άβακας, πλάτους 0,05μ. Η επιφάνεια του ανάγλυφου μέλους είναι αδρή και ο διάκοσμος σχηματοποιημένος και επίπεδος, που κυρίως φαίνεται στην επιφάνεια των οξύληκτων φύλλων των προσκεφαλαίων (εικ.39β), που παραμένει επίπεδη, χωρίς να σκάβεται εσωτερικά. Οι ζωστήρες αποδίδονται με χάραξη.

Η κυκλική βάση βρίσκεται σε εσοχή σε σχέση με τα προσκεφάλαια και στο κέντρο διατηρεί τον μεταλλικό γόμφο πάκτωσης. Πιθανότατα έστεφε τον κίονα με τις κάθετες ραβδώσεις (ΑΛ/1289), που βρέθηκε επίσης στο Χώρο Ζ και αποτελούσε μέρος του τριβήλου, που διαμορφώνεται στη βόρεια πλευρά του και το οποίο επικοινωνούσε με τη δυτική στοά του αιθρίου.

Το κιονόκρανο αν και λίγο μικρότερο ως προς τις διαστάσεις, έχει την ίδια φόρμα με τα κιονόκρανα ΑΛ/1102, ΑΛ/1114 που εξετάζουμε παραπάνω και παρουσιάζει ομοιότητες ως προς το διάκοσμο του σταυρού και την τελική αδρή επεξεργασία. Οι μικροδιαφορές, που παρατηρούνται κυρίως στη λάξευση του διακόσμου του εχίνου και των υδροχαρών φυτών, θεωρούμε ότι είναι επουσιώδεις. Χρονολογούμε το ανάγλυφο μέλος στις αρχές του 6ου αιώνα, όπως και τα προηγούμενα. Αν η χρονολόγηση αυτή είναι σωστή τότε και ο Χώρος Ζ (αρχική φάση) πρέπει να χρονολογηθεί την ίδια περίοδο με το περιστύλιο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων της Βασιλικής Β.

Στον ίδιο περίπου χώρο της βασιλικής εντοπίστηκε και ένα δεύτερο παρόμοιο κιονόκρανο ΑΛ/2097, ιδίων διαστάσεων και με τον ίδιο ακριβώς διάκοσμο και για το λόγο αυτό (επειδή δεν προσφέρει επιπλέον στοιχεία) δεν γίνεται ιδιαίτερη αναφορά σ'αυτό.

Βιβλιογραφία : Αδημοσίευτο.

Εικ.38α

Εικ.38β

39. ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β (ΑΛ/1101)
Υλικό: μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο
Ύψος: 0,21μ.
Διαστάσεις άβακα: 0,53Χ0,38Χ0,05μ.
Διάμετρος επιφάνειας ένθεσης κίονα: 0,27μ.
Ύψος ιωνικού τμήματος: 0,05μ.
Χρονολόγηση: αρχές 6ου αιώνα.

Η διατήρησή του είναι αρκετά καλή, με ελάχιστες αποκρούσεις κυρίως στις ακμές. Το επίθημα είναι αρκετά ανεπτυγμένο, με λοξότμητες πλευρές. Στο πάνω μέρος του διαμορφώνεται ταινιωτός άβακας. Η κύρια στενή όψη του κοσμείται με μεγάλο, ελαφρά ανάγλυφο σταυρό, με πεπλατυσμένες κεραίες.
Το ιωνικό κιονόκρανο είναι συμπιεσμένο (βρίσκεται σε ελαφρά υποχώρηση κάτω από το επίθημα) και ακόσμητο. Καταλαμβάνει περίπου το 1/3 του συνολικού ύψους του κιονοκράνου. Ο εχίνος έχει μορφή ελαφρά κολουροκωνική και οι έλικες, που φθάνουν το ύψος του, είναι ακόσμητες. Έχουν προσκεφάλαια σχεδόν κυλινδρικά, που εντάσσονται στο περίγραμμα του επιθήματος. Στα μέτωπά τους δε σχεδιάζονται οι σπείρες. Δεν σχηματίζουν πλήρη κύκλο, αλλά εν μέρει «βυθίζονται» στο επίθημα. Στην κάτω κυκλική επιφάνεια (βάση), που υποχωρεί με σαφήνεια σε σχέση με την επιφάνεια των προσκεφαλαίων, υπάρχει το **τεκτονικό σημείο Α**[1807].

Το κιονόκρανο δίνει την εντύπωση του ημιέργου (το οποίο θεωρούμε πολύ πιθανό), αφού η επιφάνειά του δεν είναι λειασμένη, αλλά ελαφρά αδρή, δουλεμένη με βελόνι. Παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τα ΑΛ/1103 και ΑΛ/1104, που εξετάζουμε παρακάτω, με τα οποία αποτελούσε σύνολο. Όλα προέρχονται από το περιστύλιο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων της Βασιλικής Β. Κιονόκρανα με ακόσμητο εχίνο και προσκεφάλαια έχουν εντοπιστεί και σε

[1807] Για τα τεκτονικά σήματα βλ. στη σημ.1463.

άλλα μνημεία του ελλαδικού κυρίως χώρου. Σημειώνουμε ενδεικτικά τα κιονόκρανα που βρέθηκαν σε βασιλική της Θάσου (πιν.VI) και στους Φιλίππους (πιν.VI).

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

Εικ.39α

Εικ.39β

40. ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β΄(ΑΛ/1103)
Υλικό: μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο
Ύψος: 0,19μ.
Διαστάσεις άβακα: 0,53Χ0,38Χ0,05μ.
Διάμετρος επιφάνειας ένθεσης κίονα: 0,23μ.
Χρονολόγηση: αρχές 6ου αιώνα.

Διατηρείται ακέραιο. Φέρει μικρές αποκρούσεις στις ακμές. Είναι πανομοιότυπο με τα ΑΛ/1101 και ΑΛ/1104. Στην κυκλική επιφάνεια ένθεσης του κίονα υπάρχει το **τεκτονικό σημείο Β**. Προέρχεται, όπως και τα άλλα, από το περιστύλιο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων της Βασιλικής Β.

Ο τύπος του ανάγλυφου μέλους που εξετάζουμε, καθώς και των αριθ.40 και 42 είναι ανάλογος με αυτόν κιονοκράνων από άλλα μέρη του ελλαδικού χώρου με καθόλου ή ελάχιστη διακόσμηση[1808].

Βιβλιογραφία : Αδημοσίευτο.

[1808] Εκτενέστερα βλ. στη σ.260κ.ε.

Εικ.40α

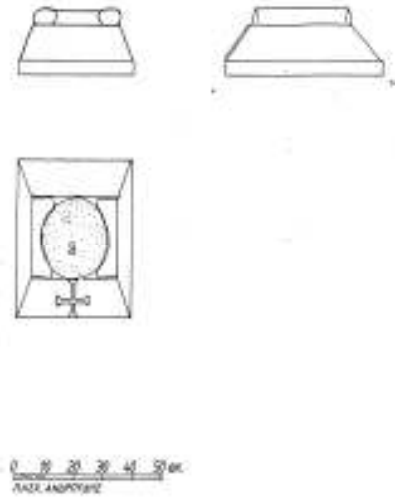

Εικ.40β

41. ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β' (ΑΛ/1104)
Υλικό: μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο
Ύψος: 0,18μ.
Διαστάσεις άβακα: 0,54Χ0,38Χ0,05μ.
Διάμετρος επιφάνειας ένθεσης κίονα: 0,24μ.
Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αιώνα.

Διατηρείται ακέραιο. Είναι πανομοιότυπο με αυτά που εξετάζουμε παραπάνω. Στην επιφάνεια έδρασης του κίονα, υπάρχει εγχάρακτο το τεκτονικό **σημείο Γ.** Προέρχεται επίσης από το περιστύλιο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων της Βασιλικής Β, όπου πιθανότατα με τα άλλα παρόμοια δύο αριθ. 40,41 με τους αντίστοιχους κίονες στήριζαν τη δυτική ή τη νότια στοά του αιθρίου.

Βιβλιογραφία : Αδημοσίευτο.

Εικ. 41α,β

42. ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

Προέλευση: Άγνωστη. Εντοπίστηκε στο ναό Παναγίας Επισκοπιανής, στο Σπανοχώρι Σφακιωτών Λευκάδας.
Χρονολόγηση: τέλη 6 αιώνα.-αρχές 7ου αι.

Ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Στη μία στενή λοξότμητη πλευρά του επιθήματος υπάρχει ανάγλυφος ανισοσκελής σταυρός, σε χαμηλό

ανάγλυφο. Το ιωνικό κιονόκρανο είναι ιδιαίτερα συμπιεσμένο και οι έλικες δε διαγράφονται ολόκληρες. Ο ελαφρά καμπύλος εχίνος κοσμείται με μικρά τρίφυλλα αντίνωτα τοποθετημένα, μεταξύ των οποίων διακρίνεται μικρό «ωό». Οι δέσμες των φύλλων και οι ζωστήρες στα προσκεφάλαια είναι σχηματοποιημένοι και παρουσιάζουν κάποιες ομοιότητες ως προς τη χάραξη με το διάκοσμο ενός ανάλογου μέλους από την Κόρινθο[1809]. Στο κέντρο της βάσης που έχει λαξευθεί σε εσοχή, υπάρχει οπή γόμφωσης.

Το κιονόκρανο έχει βαριές αναλογίες, είναι σχηματοποιημένο και έχει χονδροειδή διάκοσμο, με φανερές αδυναμίες στο σχέδιο και τη λάξευση. Στις στενές πλευρές του επιθήματος δηλώνεται η πλίνθος έδρασής του (θεωρείται αρχαΐζον στοιχείο), ενώ παράλληλα δεν υπάρχει κανάλι και ταινία που να ενώνει τους έλικες, στα μέτωπα των οποίων οι σπείρες λαξεύονται με ρηχό κανάλι. Οι πλάγιες πλευρές του επιθήματος παρουσιάζουν ελαφρά ένταση. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά και αδυναμίες οδηγούν σε μια πιο όψιμη χρονολόγηση στα τέλη του 6ου αιώνα- αρχές 7ου, χωρίς βέβαια να αποκλείεται το κιονόκρανο να είναι προϊόν ενός τοπικού εργαστηρίου του α΄ μισού του ίδιου αιώνα.

Το κιονόκρανο είναι άγνωστο από που προέρχεται. Ο ναός της Παναγίας στο προαύλιο του οποίου βρέθηκε, διαδέχθηκε παλαιότερο καθολικό μονής που είναι γνωστό ως Επισκοπή, η οποία μαρτυρείται ως έδρα επισκόπου του νησιού[1810].

Βιβλιογραφία: 1. Δημητρακοπούλου 2006, σ.13-14, εικ.3α.
2. Δημητρακοπούλου 2009, τομ.Ι, σ.6-7.

Εικ.42

[1809] Vemi 1989, αριθ. 58, σ. 106-7.

[1810] Ροντογιάννης 1988, σ.122

43. ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

Προέλευση: Βασιλική Α΄ στο νησί Κέφαλος του Αμβρακικού κόλπου.
Υλικό: μάρμαρο
Χρονολόγηση: β΄ή γ΄ τέταρτο του 6ου αιώνα.

Βρέθηκε κατά την ανασκαφή της Βασιλικής Α στο νησί Κέφαλος στον Αμβρακικό κόλπο. Είναι γνωστό από παλαιότερες δημοσιεύσεις, καθώς σήμερα είναι άγνωστο που βρίσκεται. Ο ελαφρά καμπύλος εχίνος του συνεπτυγμένου ιωνικού μέλους κοσμείται με μεγάλο ιωνικό «ωό» με παχύ κέλυφος, στην κορυφή του οποίου φαίνεται να στηρίζεται ο ανισοσκελής σταυρός, που κοσμεί τη λοξότμητη κύρια όψη του επιθήματος. Οι έλικες προεξέχουν ελαφρά του επιθήματος και οι σπείρες τους είναι ταινιωτές με βαθύ κανάλι. Η εξωτερική σπείρα ακουμπάει στη γένεση του επιθήματος και διακόπτεται. Δεν υπάρχει ταινία που να ενώνει τους έλικες, αλλά ούτε και κανάλι. Οι δέσμες των φύλλων που κοσμούν τα προσκεφάλαια είναι αρκετά σχηματοποιημένες και μοιάζουν περισότερο με επάλληλες ημικυκλικές γραμμές. Η βάση του κιονοκράνου διαγράφεται κυκλική και εισέχει των προσκεφαλαίων και του εχίνου[1811].

Στην αυλή του παλαιού Μουσείου της Νικόπολης εντοπίσαμε παλαιότερα (μόλις και μετά βίας διακρίνονταν κάτω από άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, σκεπασμένο από βλάστηση) ένα άλλο κιονόκρανο, (εικ.43β,γ) με πανομοιότυπο διάκοσμο στα προσκεφάλαια. Είναι δύσκολο να πει κανείς με βεβαιότητα ότι πρόκειται για το ίδιο κιονόκρανο, που η ανασκαφέας το μετέφερε παλαιότερα μαζί με άλλα αρχιτεκτονικά μέλη στη Νικόπολη προς φύλαξη. Δεν αποκλείεται όμως να πρόκειται για ένα κιονόκρανο, πανομοιότυπο με αυτό που εξετάζουμε.

Οι ομοιότητες που παρουσιάζει με το κιονόκρανο αριθ.38 από τη Βασιλική Β είναι εμφανής, αν και το ιωνικό μέρος δείχνει πιο ανεπτυγμένο, στοιχείο που δεν αποκλείεται να οφείλεται όχι στην αλλοίωση της φόρμας του (που συνεπάγεται μια όψιμη χρονολόγηση), αλλά στην εργασία ενός τοπικού εργαστηρίου. Πιθανότατα χρονολογείται στο β΄ή γ΄ τέταρτο του 6ου αιώνα. Αν η χρονολόγησή μας είναι σωστή τότε προέρχεται από μια επισκευή της Βασιλικής, η οποία είχε χρονολογηθεί από την ανασκαφέα στο α΄ μισό του 6ου αιώνα.

1811 Ανάλογο διάκοσμο έχει και ένα τμήμα κιονοκράνου από την ίδια βασιλική, βλ. Μπάρλα 1966, πιν.87α. Η βασιλική έχει χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 6ου αιώνα έχει δεχθεί όμως επισκευές και προσθήκες στο β΄ μισό του ίδιου αιώνα, καθώς στον 7ο αιώνα. Από την ίδια βασιλική προέρχεται και ένα ιωνικό κιονόκρανο με ακόσμητο εχίνο και προσκεφάλαια με ζωστήρες, βλ. Μπάρλα 1965, σ.78, πιν.97α.

Βιβλιογραφία: 1. Μπάρλα 1965, σ.82. εικ.3 και 4.
2. Pallas 1977, σ.36, πίν. 18.
3. Vemi 1989, σ.116-7, αριθ.84, πίν.29.

Εικ.43α

Εικ.43β

Εικ.43γ

44. ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

Προέλευση: Λαδοχώρι, Ν. Θεσπρωτίας.
Υλικό: μάρμαρο
Χρονολόγηση: β μισό 6ου αι.

Προέρχεται από την ανασκαφή του οικοπέδου (ιδιοκ. Παππά) στο Λαδοχώρι Ηγουμενίτσας[1812]. Είναι αποθραυσμένο σε αρκετά σημεία του επιθήματος. Το ιωνικό μέρος του κιονοκράνου είναι αρκετά συμπιεσμένο, ωστόσο οι έλικες που ενώνονται με ευθύγραμμο, ανάγλυφο σχοινί, σχηματίζονται ολόκληρες, αρκετά όμως πλαδαρές. Ο ελαφρά καμπύλος εχίνος δεν ξεχωρίζει από τους έλικες και φαίνεται να σχηματίζεται ως μέρος της περιφέρειας του κύκλου. Κοσμείται μόνο με ένα «ωό» με ανάγλυφο κέλυφος (εικ.44α). Οι δέσμες των φύλλων στα προσκεφάλαια είναι εξαιρετικά σχηματοποιημένες και το ίδιο και οι ζωστήρες. Η βάση έχει λαξευτεί σε εσοχή, σε σχέση με την επιφάνεια των προσκελαίων (εικ.44β).

Η κύρια όψη του κοσμείται με ανάγλυφο σταυρό, που φέρει βαθιά αυλάκωση εσωτερικά, και αφήνει μικρές τριγωνικές επιφάνειες στα άκρα των

[1812] Για τον οικισμό βλ. εκτενέστερα στη σ.90 κ.ε.

κεραιών[1813]. Η πίσω όψη του επιθήματος είναι ακόσμητη. Γενικά ή λάξευσή του αναγλύφου είναι αδρή. Η χρονολόγηση του μέλους είναι αρκετά δύσκολη. Πιθανολογούμε μια όψιμη σχετικά χρονολόγηση, ίσως στο β΄ μισό ή τέλη του 6ου αιώνα, με βάση τη «διάλυση» της φόρμας του ιωνικού μέρους. Θεωρούμε το κιονόκρανο αρκετά σημαντικό, γιατί προέρχεται από τον παλαιοχριστιανικό οικισμό του Λαδοχωρίου, καθώς το μέλος αυτό μας παρέχει μια σημαντική μαρτυρία για τη χρονολόγηση κάποιου κτιρίου του οικισμού, οι κάτοικοι του οποίου φαίνεται ότι και την εποχή αυτή ήταν σε θέση και είχαν την οικονομική δυνατότητα να ασχοληθούν με την ανέγερση ναού(;).

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ. 44α,β

45. ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

Προέλευση: Ναός Ταξιαρχών, Ζάλογγο, Ν. Πρεβέζης.
Υλικό: μάρμαρο
Χρονολόγηση: β΄μισό 6ου αι.

Η κατάσταση διατήρησής του είναι σχετικά καλή. Το ιωνικό μέρος του κιονοκράνου είναι εξαιρετικά μικρών διαστάσεων (σχεδόν ατροφικό) και υποχωρεί σε σχέση με το επίθημα, οι πλευρές του οποίου είναι λοξότμητες και στο πάνω μέρος τους διαμορφώνεται ευθύπλευρος άβακας. Ο σχεδόν λοξότμητος εκείνος του ιωνικού κιονοκράνου κοσμείται και στις δύο όψεις με ιωνικό «ωό», με παχύ κέλυφος που ορίζεται δεξιά και αριστερά από ανάγλυφο κάθετο στοιχείο. Οι έλικες φαίνονται να «βυθίζονται» στο υπερκείμενο επίθημα. Λεπτή δέσμη λεπτών, οξύληκτων, σχηματοποιημένων φύλλων κοσμούν τα προσκεφάλαια και σφίγγουν με τριπλούς ζωστήρες.

Το επίθημα φέρει ελαφρά λοξότμητο άβακα. Η μία στενή λοξότμητη πλευρά του κοσμείται με μεγάλο ανισοσκελή σταυρό, με τριγωνικά τα άκρα των

[1813] Παρόμοια αποδίδεται και ο σταυρός που κοσμεί ένα επίθημα αμφικιονίσκου που βρέθηκε επίσης στο Λαδοχώρι (ανασκαφή Δικαστικού μεγάρου Ηγουμενίτσας, καθώς και τον σταυρό στο επιστύλιο από τη Λαμποβήθρα Φωτικής (αριθ.120 του καταλόγου μας).

κεραιών. Το περίγραμμα του σταυρού διαγράφεται με λοξή λάξευση του μαρμάρου, με αποτέλεσμα ο σταυρός να είναι στο ίδιο επίπεδο με την υπόλοιπη επιφάνεια του επιθήματος. Η άλλη πλευρά φέρει επίσης ανάγλυφο σταυρό, που εγγράφεται σε κύκλο με διπλό περίγραμμα, ενώ στα διάκενα των κεραιών διαμορφώνονται «οφθαλμοί». Ο κύκλος πλαισιώνεται δεξιά και αριστερά από οξύληκτα σχηματοποιημένα φύλλα.

Το κιονόκρανο εντοπίστηκε στο ναό των Ταξιαρχών (σήμερα είναι ενσωματωμένο στην αγία τράπεζα (εικ.45β,γ), που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τη μονή Αγίου Δημητρίου Ζαλόγγου[1814] και είναι άγνωστο από πιο μνημείο προέρχεται. Το χαμηλό ανάγλυφο, η «διάλυση» της φόρμας του ιωνικού μέρους μας οδηγούν σε μια όψιμη χρονολόγηση του μέλους στο β΄μισό ή στα τέλη του 6ου αι., ενδεχομένως δε και στον 7ο αιώνα. «Βύθιση» των ελίκων του ιωνικού μέρους παρατηρείται και σε κιονόκρανα του τέμπλου της Καταπολιανής στην Πάρο[1815], έργο τοπικού εργαστηρίου που χρονολογήθηκε γύρω στο 550 ή στο τρίτο τέταρτο του 6ου αιώνα καθώς και σε κιονόκρανα από τη βασιλική στο Μεσαναγρό Ρόδου που χρονολογήθηκαν επίσης στο β μισό 6ου αιώνα[1816].

Βιβλιογραφία : Αδημοσίευτο.

Εικ.45α

[1814] Η μονή Αγίου Δημητρίου Ζαλόγγου βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τον αρχαίο οικισμό της Κασσώπης, στην οποία από όσο γνωρίζω δεν έχουν εντοπιστεί ευρήματα αυτής της εποχής.

[1815] Μητσάνη 2006, σ.79, εικ.2,3

[1816] Vemi 1989, αριθ. 312, σ.199.

Εικ.45β

Εικ.45γ

Εικ.45 δ,ε

46. ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

Προέλευση: Πλησιοί Άρτας. Ναός Αγίου Δημητρίου Κατσούρη. Βρίσκεται εντοιχισμένο στο νότιο τοίχο, εσωτερικά του κυρίως ναού και απέναντι από το νοτιοδυτικό πεσσό.
Υλικό: μάρμαρο (σήμερα πολύ μαυρισμένο, λόγω της αιθάλης των κεριών).
Ύψος: 0,09μ.
Πλάτος: 0,31μ.
Μ.σ.Μήκος: 0,30μ.
Ύψος επιθήματος: 0,14μ.
Μ.σ.Μήκος: 0,33μ.
Πλάτος: 0,41μ.
Χρονολόγηση:7ος αιώνας.

Εκφυλισμένο ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Το ιωνικό τμήμα είναι σχεδόν ορθογώνιο με σχηματοποιημένους, σχεδόν τετράγωνους, έλικες. Στα μέτωπα των ελίκων λαξεύονται σπείρες, που ενώνουν τους έλικες με ταινία. Ο εχίνος κοσμείται με ιωνικό «ωό», με πλατύ κέλυφος. Οι πλάγιες πλευρές των ελίκων φέρουν τριμερείς ζωστήρες, που περιδένουν ιδιαίτερα σχηματοποιημένα, οξύληκτα, φύλλα. Ο διάκοσμος είναι επίπεδος και δίνει την εντύπωση εγχάρακτου και όχι ανάγλυφου.

Το επίθημα εξέχει των πλευρών του κιονοκράνου. Η κύρια λοξότμητη όψη του κοσμείται με ανάγλυφο ανισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένες κεραίες, τα άκρα των οποίων καμπυλώνονται. Το επίθημα παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τα επιθήματα στο τρίλοβο παράθυρο της αψίδας του ιερού.

Κατά τον Π.Βοκοτόπουλο, το κιονόκρανο θεωρείται σύγχρονο της ανέγερσης του ναού του Αγίου Δημητρίου του Κατσούρη, στον οποίο βρίσκεται

εντοιχισμένο και χρονολογείται στα τέλη του 9ου-αρχές του 10ου αι. Ο μεσοβυζαντινός ναός έχει ενσωματωμένα σπόλια. Είναι λοιπόν περίεργο γιατί τη μεσοβυζαντινή εποχή λαξεύουν μόνο ένα κιονόκρανο και τα άλλα παραμένουν με τον αρχικό τους διάκοσμο.

Κατά τη Β.Βέμη, ο τύπος αυτός του κιονοκράνου οδηγεί σε μια πιο πρώιμη χρονολόγηση, στα τέλη του 6ου–αρχές του 7ου αι. Κατά την άποψή μας το κιονόκρανο θα πρέπει να χρονολογηθεί στον 7ο αιώνα και προέρχεται από το ναό[1817] (πιθανότατα από κάποια μεταγενέστερη επισκευή του), που προϋπήρχε στη θέση του σημερινού ναού, λείψανα του οποίου αποκαλύφθηκαν κατά τις πρόσφατες αναστηλωτικές εργασίες που έγιναν στο μνημείο. Η σχηματοποίηση του διακόσμου του και οι αδυναμίες στη χάραξή του θα μπορούσαν να οδηγήσουν ακόμη και σε οψιμότερη χρονολόγηση. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για έργο τοπικού εργαστηρίου, που παρά τις αδυναμίες του παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς αποτελεί σημαντική μαρτυρία των διαφόρων φάσεων που έχει δεχθεί το μνημείο.

Τέλος θα πρέπει να αναφερθούν οι ομοιότητες που εντοπίζουμε ανάμεσα στο διάκοσμο του ιωνικού τμήματος του κιονοκράνου που εξετάζουμε και ενός θραύσματος, πιθανότατα από ανάλογο μέλος, από το ναό των Ταξιαρχών στο Ζάλογγο, Ν.Πρεβέζης (πιν.63β). Αν η παρατήρησή μας είναι σωστή, τότε θα πρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχαν και άλλα μνημεία με παρόμοιο διάκοσμο στην περιοχή.

Βιβλιογραφία :1. Βοκοτόπουλος 1975, σ.66, εικ. 43β.

2. Vemi 1989, σ.116, εικ. 28.

Εικ.46α,β

[1817] *ΑΔ* 2003, *Χρονικά*, υπό έκδοση (Β.Παπαδοπούλου), και η ίδια *ΑΔ* 2004, *Χρονικά*, υπό έκδοση.

Εικ.46γ

47. ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

Προέλευση: Άγνωστη. Εντοπίστηκε στο ναό Παναγίας Κορωνησίας, στην ομώνυμη νησίδα του Αμβρακικού κόλπου.
Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αι.

Μαρμάρινο σύνθετο ιωνικό κιονόκρανο. Φέρει κατά τόπους μικροφθορές, κυρίως στις γωνίες του επιθήματος και είναι σήμερα ασβεστοχρισμένο. Στην κάτω επιφάνεια φέρει μεγάλη ορθογώνια οπή, από μεταγενέστερη χρήση. Οι πλάγιες πλευρές του επιθήματος και του κιονοκράνου έχουν αποκοπεί μεταγενέστερα, αφού στο μέρος του ιωνικού τμήματος διακρίνονται ίχνη των ζωστήρων του δεξιού προσκεφαλαίου. Το επίθημα στην κύρια έντονα λοξότμητη όψη του κοσμείται με μεγάλο ανισοσκελή σταυρό, με διαπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών του. Ο σταυρός είναι σε χαμηλό ανάγλυφο, που αποδίδεται σχεδόν με εγχάραξη. Οι έλικές του ενώνονται με ευθύγραμμη ταινία, πάνω από τον σχεδόν ευθύγραμμο εχίνο, που κοσμείται με τρία(;) ιωνικά «ωά»[1818]. Η κυκλική βάση του διαμορφώνεται σε εσοχή, σε σχέση με την επιφάνεια των προσκεφαλαίων.

Το κιονόκρανο μαζί με τα εξεταζόμενα παρακάτω αποτελεί μια άλλη ομάδα[1819] με τον χαρακτηριστικό αυτό διάκοσμο, με κυριότερο παράδειγμα τα κιονόκρανα του Βαπτιστηρίου του Βουθρωτού, που εξετάζουμε παραπάνω.

Το εξεταζόμενο αρχιτεκτονικό μέλος προέρχεται πιθανόν από τη γειτονική νησίδα Κέφαλος στον Αμβρακικό κόλπο, όπου έχουν παλαιότερα ανασκαφεί δύο βασιλικές[1820], χωρίς να αποκλείεται η ύπαρξη ενός ανάλογου μνημείου στην Κορωνησία, καθώς στην ομώνυμη βυζαντινή μονή υπάρχει σε δεύτερη χρήση υλικό, που χρονολογείται την εποχή που εξετάζουμε.

[1818] Λόγω των επάλληλων επιχρίσεων με ασβέστη, ο διάκοσμός του σήμερα δε διακρίνεται καλά.

[1819] Πρβλ. το διάκοσμο κιονοκράνων στην Αχειροποίητο, Vemi 1989, αριθ.125, σ.132.

[1820] Μπάρλα 1965, σ. 82 και η ίδια 1966, σ. 97–98.

Βιβλιογραφία:Αδημοσίευτο.

Εικ.47α,β

48. ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

Προέλευση: Βαπτιστήριο Βουθρωτού, Αλβανία.
Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αιώνα.

Πρόκειται για το καλύτερο παράδειγμα της ομάδας αυτής, που χαρακτηρίζεται για τον με σχηματοποιημένα «ωά» διακοσμημένο εχίνο. Διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Επιστέφει έναν από τους αναστηλωμένους κίονες του Βαπτιστηρίου του Βουθρωτού (εικ.48α). Ωστόσο στο χώρο πέριξ του μνημείου έχουμε εντοπίσει πέντε άλλα παρόμοια κιονόκρανα.

Το επίθημα έχει μορφή που μοιάζει περισσότερο σε κύβο και εξέχει των πλευρών του ιωνικού κιονοκράνου, από το οποίο διαχωρίζεται με σαφήνεια. Στο πάνω μέρος του διαμορφώνεται ευθύγραμμος άβακας. Στην κύρια λοξότμητη πλευρά του κοσμείται με ανάγλυφο σταυρό, με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών του, από το κάτω μέρος του οποίου φύονται δύο σχηματοποιημένοι κλαδίσκοι με φυλλάρια, που διατάσσονται διαγώνια στις γωνίες του επιθήματος. Στις πλάγιες πλευρές (είναι ελαφρά λοξότμητες) υπάρχουν από δύο αντωποί ανάγλυφοι έλικες, που απολήγουν σε σπείρες (εικ.48β,ε). Την άλλη όψη του κιονοκράνου κοσμεί ανάγλυφος σταυρός σε κύκλο, (σχηματοποιημένο Χριστόγραμμα) από το κάτω μέρος του οποίου φύονται κλαδίσκοι στην ίδια διάταξη (εικ.48γ). Το ιωνικό τμήμα του κιονοκράνου είναι αρκετά περιορισμένο. Ο ευθύγραμμος εχίνος φέρει σε σειρά τρία ανάγλυφα «ωά» (σχηματοποιημένο ιωνικό κυμάτιο) με χοντρό κέλυφος και στις δύο όψεις, μεταξύ των οποίων υπάρχουν μικρές λόγχες (εικ.48γ). Οι έλικες ενώνονται με ευθύγραμμο σχοινί και το ύψος τους είναι ίσο με αυτό του εχίνου. Στα μέτωπά τους σχηματίζονται σπείρες, με μικρό έξεργο οφθαλμό. Τα προσκεφάλαια φέρουν τριμερείς ζωστήρες, που περιδένουν σχηματοποιημένα οξύληκτα φύλλα, καλά σχηματισμένα. Στο κάτω μέρος του κιονοκράνου δεν

διαμορφώνεται υποτραχήλιο. Το ανάγλυφο του διακόσμου είναι χαμηλό και παρουσιάζει αρκετές αδυναμίες ως προς την εκτέλεσή του.

Το σχηματοποιημένο Χριστόγραμμα παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με αυτό που κοσμεί το θωράκιο αριθ.83 από τη Βασιλική Α στη Νικόπολη, καθώς και το επίκρανο παραστάδας από το ίδιο μνημείο, που επίσης πλαισιώνεται με νεκρά φυλλάρια (εικ.83γ). Ομοιότητες εντοπίζουμε και στην απόδοση των φύλλων που κοσμούν το επίθημα του κιονοκράνου με αυτά των φύλλων του επιθήματος(;) αριθ.58, με το μονόγραμμα του επισκόπου Δουμετίου, που επίσης εξετάζουμε στον κατάλογό μας[1821]. Αν η παρατήρησή μας είναι σωστή, τότε τεκμηριώνονται μετακινήσεις καλλιτεχνών μεταξύ των διαφόρων πόλεων και οικισμών της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου, οι οποίοι εκτός από τη Νικόπολη εργάστηκαν και στο Βουθρωτό και παράλληλα προσδιορίζεται και το χρονικό πλαίσιο κατασκευής τους, που θα πρέπει να συγκεκριμενοποιηθεί στο β΄ τέταρτο του 6ου αιώνα, εποχή ανέγερσης της Βασιλικής Α ή και λίγο μεταγενέστερα. Το Βαπτιστήριο χρονολογήθηκε γενικά στο α΄ μισό του 6ου αιώνα. Στο χώρο γύρω από αυτό διατηρούνται έξι κιονόκρανα με τον ίδιο διάκοσμο, το ίδιο διατηρημένα ή λιγότερο καλά. Οι μελετητές του μνημείου εντόπισαν ότι το μάρμαρο από το οποίο είναι κατασκευασμένα τα κιονόκρανα προέρχεται από δύο πηγές και αναφέρουν ότι πρόκειται για έργα τοπικού εργαστηρίου.

Βιβλιογραφία :Bowden, Përzhita 2004, 187.

[1821] Το ίδιο ισχύει και για το διάκοσμο του ιωνικού τμήματος με τη σειρά «ωών», στον διάκοσμο ανάλογων μελών στη Βασιλική Α, που διακρίνονται με δυσκολία σε παλαιές φωτογραφίες του αρχείου της 8ης ΕΒΑ. Είναι όμως άγνωστο αν τα κιονόκρανα αυτά προέρχονταν από την ίδια βασιλική ή αποτελούν υλικό που περισυνέλεξαν οι πρώτοι ανασκαφείς από τον πέριξ χώρο.

Εικ. 48α

Εικ. 48β,γ

Εικ. 48δ

49. ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β (ΑΛ/602)
Υλικό: μάρμαρο λευκό, χονδρόκοκκο
Μ. σ. πλάτος ιωνικού τμήματος: 0,43μ.
Ύψος ιωνικού τμήματος: 0,09μ.
Διάμετρος βάσης: 0,35μ.
Χρονολόγηση: τέλη 6ου –αρχές 7ου αιώνα.

Η κατάσταση διατήρησης του ανάγλυφου μέλους είναι μέτρια. Ένα μεγάλο μέρος της μίας στενής πλευράς έχει αποθραυσθεί. Αποκρούσεις υπάρχουν και σε άλλα σημεία του.

Το επίθημα είναι ανεπτυγμένο, σε αντίθεση με το ιωνικό κιονόκρανο, το οποίο εξέχει των πλαγίων πλευρών του κολουροπυραμυδοειδούς επιθήματος και είναι εκφυλισμένο, ως προς τη φόρμα του και κακά λαξευμένο.

Ο εχίνος του κιονοκράνου είναι επίπεδος και κοσμείται με σειρά από πέντε εγχάρακτα «ωά» (σχηματοποιημένο ιωνικό κυμάτιο). Οι σπείρες των ελίκων ενώνονται με ευθύγραμμο σχοινί κατά μήκος της κάτω πλευράς του επιθήματος και είναι χαραγμένες έντονα, και το ύψος τους είναι ίσο με το ύψος του εχίνου. Στο ακόσμητο σωζόμενο προσκεφάλαιο υπάρχουν τρεις ανάγλυφοι, σχηματοποιημένοι ζωστήρες. Στο κάτω μέρος του κιονοκράνου διαμορφώνεται κυκλική επιφάνεια για την ένθεση του κίονα, η οποία είναι αδρά δουλεμένη και διατηρεί ίχνη υπόλευκου κονιάματος. Διαμορφώνεται δε σε εσοχή. Το επίθημα στο ανώτερο τμήμα του φέρει στενό ταινιωτό άβακα. Οι λοξότμητες επιφάνειές του είναι ακόσμητες, με ελαφρά ένταση στη στενή πλευρά.

Η φόρμα του ανάγλυφου μέλους, όπως και του επόμενου, παρουσιάζει ακανονιστίες και εκφυλισμό σε σχέση με τα κιονόκρανα των προηγούμενων ομάδων και θεωρούμε ότι πρόκειται για έργα τοπικού εργαστηρίου.

Το κιονόκρανο βρέθηκε κατά την ανασκαφή της «Στοάς-Δρόμου» στη Βασιλική Β΄ και συγκεκριμένα στο νότιο τμήμα της.

Βιβλιογραφία: Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.646.

Εικ.49α,β

50. ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ (τμήμα)

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β΄(ΑΛ/737, 758, 624)
Υλικό: μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο
Ύψος: 0,20μ.
Επίθημα: 0,24Χ0,29μ.
Ύψος ιωνικού τμήματος: 0,09μ.
Χρονολόγηση: τέλη 6ου –αρχές 7ου αιώνα.

Σώζεται σχεδόν κατά το ήμισυ. Αποτελείται από τρία συγκολούμενα τμήματα (εικ.50α). Είναι πανομοιότυπο με αυτό που εξετάζουμε παραπάνω

(εικ.49 και 50β). Η απόδοση των «ωών», που κοσμούν τον ευθύγραμμο εχίνο, είναι αδέξια και χαρακτηρίζεται από σχηματοποίηση, ενώ ακανονιστίες παρουσιάζει η φόρμα του.

Προέρχεται από το νότιο τμήμα της «Στοάς-Δρόμου» στη Βασιλική Β΄. Ιδίου τύπου είναι και το αριθ. ΑΛ/714, ένα μικρό μέρος (εικ.50γ) του οποίου σώζεται σήμερα που επίσης εντοπίστηκε στο ίδιο χώρο, δυτικά του αιθρίου της βασιλικής. Έργο τοπικού εργαστηρίου.

Βιβλιογραφία : Αδημοσίευτο.

Εικ.50α

Εικ.50β,γ

51. ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β΄
Υλικό: μάρμαρο
Χρονολόγηση: β΄ μισό 6ου -7ος αιώνας

Διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση. Οι όψεις του είναι αδρά λαξευμένες. Το επίθημα είναι ογκώδες και έχει τη μορφή κύβου. Στο πάνω μέρος του διαμορφώνεται ταινιόσχημος, σχεδόν ευθύγραμμος άβακας. Η μία στενή (κύρια) πλευρά του κοσμείται με μεγάλο ανάγλυφο σταυρό, με τριγωνικά τα άκρα των κεραιών του, που έχει αποδώσει σε χαμηλό ανάγλυφο.

Το ιωνικό τμήμα έχει σμικρυνθεί ιδιαίτερα και αποδίδεται πολύ απλοποιημένα, χωρίς να δηλώνονται έλικες ή προσκεφάλαια. Μικρή καμπύλη επιφάνεια διαμορφώνει τον εχίνο. Αντίθετα στις πλευρές δεν σχηματίζονται προσκεφάλαια. Στο κάτω μέρος διαμορφώνεται κανονικά η κυκλική βάση, η οποία εισέχει της επίπεδης επιφάνειας των προσκεφαλαίων.

Το κιονόκρανο παρουσιάζει αρκετές αναλογίες με το επόμενο μέλος, που εξετάζουμε στη συνέχεια. Βρίσκεται στο νότιο κλίτος του κυρίως ναού της Βασιλικής Β, όμως η αρχική του θέση δεν είναι γνωστή. Επίσης η επεξεργασία του και ο ανάγλυφος σταυρός παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με αυτά τεσσάρων μεγάλων επιθημάτων από το εγκάρσιο κλίτος, στον ίδιο ναό, από τα οποία δύο εξετάζουμε στον κατάλογό μας (αριθ.61 και 62).

Η σμίκρυνση του ιωνικού μέρους παρατηρείται σε δύο κιονόκρανα που εντοπίζονται ένα στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη[1822] και ένα δεύτερο στη νότια Βασιλική της Αλυκής στη Θάσο, που χρονολογήθηκε στα μέσα του 6ου αιώνα[1823].

Βιβλιογραφία : Αδημοσίευτο.

Εικ.51α,β

Εικ.51γ

52.ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β (ΑΛ/193 και 164)
Υλικό: μάρμαρο με γαλάζιες φλεβώσεις
Ύψος: 0,37μ.
Επίθημα: 0,50Χ0,70μ.
Χρονολόγηση: β΄ μισό 6ου –αρχές 7ου αιώνα

[1822] Sodini 1980, σ.67, εικ.19.

[1823] Sodini 1980, σ.108, εικ.20. Vemi 1989, σ.167, αριθ.219, πιν.64.

Αποτελείται από δύο συγκολούμενα τμήματα. Ένα μέρος της βάσης και του ιωνικού τμήματος έχει αποθραυσθεί. Υπάρχουν επίσης αποκρούσεις σε σημεία του και αλλοιώσεις από βιολογικούς παράγοντες.

Το επίθημα του κιονοκράνου είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένο, με κάθετες σχεδόν πλευρές και μορφή κύβου. Το ιωνικό συμφυές τμήμα είναι συμπιεσμένο και συμβατικά αποδοσμένο, αφού λείπουν τα συνήθη στοιχεία. Οι έλικες έχουν αντικατασταθεί με ορθογώνια στοιχεία, ενώ πλατιά κυρτή ακόσμητη επιφάνεια αποδίδει τον εχίνο. Στο κάτω μέρος του κιονοκράνου διαμορφώνεται εν εσοχή κυκλική επιφάνεια για την ένθεση του κίονα.

Το επίθημα είναι ογκώδες. Στο κάτω μέρος του περιμετρικά υπάρχει βαθιά αυλάκωση, από μεταγενέστερη πιθανότατα χρήση, αφού αποκόπτει την κάθετη κεραία του μεγάλου ανάγλυφου σταυρού, που κοσμεί την όψη του επιθήματος. Στο πίσω μέρος του κιονοκράνου, η αυλάκωση γεμίζει με κονίαμα. Πιθανότατα με τη δεύτερη χρήση του σχετίζονται και οι δύο μεγάλες οπές που υπάρχουν στο πίσω μέρος του.

Το ανάγλυφο μέλος προέρχεται από το αίθριο της Βασιλικής Β και βρέθηκε κοντά στο νότιο στυλοβάτη. Αν η χρονολόγηση είναι σωστή θεωρούμε πολύ πιθανό ότι τόσο το κιονόκρανο αυτό, όσο και το προηγούμενο προέρχονται από κάποια επισκευή του αιθρίου.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο.

Εικ.52α,β

53. ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Α΄ (ΝΙΚ. Α.101)
Υλικό: λευκό μάρμαρο (σήμερα είναι μαυρισμένο λόγω της έκθεσής του στις καιρικές συνθήκες).
Ύψος κιονοκράνου: 0,11μ.
Διάμετρος κιονοκράνου: 0,44μ.
Ύψος επιθήματος: 0,32μ.
Διαστάσεις άβακα: 0,77Χ0,62μ.

Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αι. (525-550)

Η κατάσταση διατήρησής του είναι μέτρια. Αποτελείται από δύο τμήματα που συγκολλούνται. Είναι αποθραυσμένο στη μία πάνω γωνία του συμφυούς επιθήματος και σε ένα μεγάλο μέρος του κιονοκράνου. Το ιωνικό κιονόκρανο φέρει, σε κάθε μία από τις τέσσερις πλευρές του, ζεύγος ελίκων στις γωνίες[1824] (σώζονται μόνο δύο ζεύγη και μια έλικα ενός τρίτου). Μεταξύ αυτών οι εχίνοι είναι διακοσμημένοι με ένα σχηματοποιημένο μισό «ωό», που πλαισιώνεται από λοξές παράλληλες γλυφές. Σπείρες και «ωά» αποδίδονται με βαθιές λαξεύσεις, σχηματοποιημένα όμως και χωρίς πλαστικότητα. Οι σπείρες ενώνονται μεταξύ τους με λεπτή ταινία, πάνω από τον σχεδόν ευθύγραμμο εχίνο. Το επίθημα (σχήματος κολούρου πυραμίδας) εξέχει αισθητά του ιωνικού μέρους και φέρει στο πάνω μέρος του ταινιωτό άβακα. Στην κύρια όψη του κοσμείται με μεγάλο ανισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραίων του, σε χαμηλό ανάγλυφο. Στις υπόλοιπες πλευρές, η επιφάνεια είναι αμελώς επεξεργασμένη και διακρίνονται ίχνη λάξευσης με βελόνι.

Κατά τον Α.Φιλαδελφέα[1825], που πρώτος ανέσκαψε τη Βασιλική Α, πολλά τμήματα παρόμοιων κιονοκράνων βρέθηκαν κατά την ανασκαφή. Ο ίδιος διατυπώνει την άποψη ότι αυτά πιθανότατα προέρχονται από *ἐσωτερικήν τινά στοάν* της βασιλικής και αναφέρει ότι πολλά παρόμοια κιονόκρανα υπήρχαν στο μεγάλο Τζαμί της Πρέβεζας, που βομβαρδίστηκε κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Κατά τη Β.Βέμη, το ανάγλυφο μέλος ανήκει στον τύπο VII[1826], ενώ η Β.Συθιακάκη το εντάσσει στον τύπο του ιωνικού κιονοκράνου με γωνιακούς έλικες, άποψη που θεωρούμε πιο σωστή. Ο τύπος αυτός θεωρείται ότι εμφανίζεται για πρώτη φορά στο ναό των Αγίων Σεργίου και Βάκχου στην Κωνσταντινούπολη (στην καλύτερή του μορφή) που ολοκληρώθηκε πριν το 536. Η εμφάνιση του ίδιου τύπου σε ένα ναό στη Νικόπολη θεωρήθηκε ως ένα παράδειγμα γρήγορης διάχυσης ιδεών από την πρωτεύουσα σε ένα περιφερειακό κέντρο[1827].

Αν λάβουμε σοβαρά την παραπάνω άποψη τότε τα κιονόκρανα της Βασιλικής Α θα πρέπει να χρονολογηθούν μετά το 536 και συνεπώς το ίδιο και η βασιλική, αφού τα κιονόκρανα αποτελούν δομικό στοιχείο της. Θα πρέπει

[1824] Οι έλικες είναι κάθετα τοποθετημένοι ο ένας ως προς τον άλλο.

[1825] Φιλαδελφεύς 1914, σ. 237. Φιλαδελφεύς 1918α, σ.37κ.ε, εικ.6.

[1826] Vemi 1989, σ.32κ.ε.

[1827] Bowden 2003, σ.120.

όμως να επισημάνουμε ότι το κιονόκρανο που εξετάζουμε έχει απλουστευμένη επεξεργασία και από την άποψη αυτή δεν μπορεί να συγκριθεί με τα περίτεχνα κιονόκρανα του προαναφερόμενου ιουστινιάνιου ναού. Αντίθετα το στοιχείο των ελίκων, που ενώνονται ανά δύο στις γωνίες του μέλους, συναντάται και στα κιονόκρανα του ναού του Αγίου Ιωάννη στην Έφεσσο, με τα μονογράμματα του Ιουστινιανού και της Θεοδώρας[1828] (πιν.VIι) και σε ένα κιονόκρανο από την Κω (πιν.VIδ).

Θωρούμε πολύ πιθανό ότι τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη είναι έργα τοπικού εργαστηρίου, όπως και τα θωράκια στον ίδιο ναό. Τέλος θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η ίδια απλοποιημένη εργασία που παρατηρείται στον διάκοσμο του εχίνου του κιονοκράνου συνατάται και στα ιωνικά κιονόκρανα της Αγίας Σοφίας στο Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας.

Βιβλιογραφία : 1. Φιλαδελφεύς 1914, σ.237. Ο ίδιος 1918, σ.37-38, εικ.6.
2. Φιλαδελφεύς 1918α, σ.37-38, εικ.6.
3. Kitzinger 1951, σ.92, σημ.43.
4. Vemi 1989, σ.115-6, αριθ.80, πιν.28.
5. Zollt 1994, αριθ.62, 63, 86, 93, 94, πιν.16, 20, 22,.

Εικ. 53α

Εικ.53β

54. ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ (τμήμα)

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Α (ΝΙΚ. Α.102)
Υλικό: μάρμαρο λευκό
Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αι.(525-550)

Τμήμα κιονοκράνου με συμφυές επίθημα. Φέρει πανομοιότυπο διάκοσμο με αυτόν του μέλους που εξετάζουμε παραπάνω. Το μέρος του επιθήματος που σώζεται είναι ακόσμητο.

Κατά τον Α.Φιλαδελφέα τα κιονόρανα αυτού του τύπου προέρχονται πιθανότατα από κάποια εσωτερική στοά της Βασιλικής Α. Τότε γενάται το

[1828] Kautzsch 1936, σ.176κ.ε., πιν.36, αριθ.567α-δ

ερώτημα ποια ήταν τα κιονόκρανα του κυρίως ναού. Όπως έχουμε προαναφέρει στο ναό αποδίδουμε τρία κορινθιακά κιονόκρανα[1829], που το ύψος τους έφτανε περίπου τα 0,32μ., σε αντίθεση με αυτά που εξετάζουμε με τους γωνιακούς έλικες, που έχουν συνολικό ύψος 0,43μ. Θεωρώ ότι το κιονόκρανο αριθ.27, (ύψους 0,31μ.), που έχει ανάλογο διάκοσμο με το κιονόκρανο αριθ.26, θα μπορούσε να προέρχεται από τα υπερώα της βασιλικής, αν και η προέλευσή τους δεν είναι γνωστή. Πιθανολογούμε ότι τα κιονόκρανα του τύπου με τους γωνιακούς έλικες θα μπορούσαν να προέρχονται από την κιονοστοιχία τουκυρίως ναού ή και του αιθρίου, με δεδομένο το μεγαλύτερο ύψος τους.

Στο ναό έχουμε επίσης εντοπίσει και τμήματα άλλων κιονοκράνων, ιωνικών με διάκοσμο τριών σχηματοποιημένων «ωών», τα οποία όμως λόγω της αποσπασματικής διατήρησής τους δεν είναι γνωστή η μορφή τους. Συνεπώς στη Βασιλική Β υπήρχε μια ποικιλία μια κιονοκράνων.

Βιβλιογραφία : Αδημοσίευτο.

Εικ.54α,β

Β. ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ

Β1. ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΩΝ

55. ΕΠΙΘΗΜΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟΥ

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά του βυζαντινού ναού Αγίου Βασιλείου στην Άρτα.
Υλικό: μάρμαρο
Χρονολόγηση: τέλη 5ου –αρχές 6ου αιώνα.

Κολουροπυραμιδοειδές μαρμάρινο επίθημα, πιθανότατα κιονοκράνου, αποθραυσμένο κυρίως στην κάτω πλευρά του. Η κατάσταση διατήρησής του είναι μέτρια, έως κακή. Παρουσιάζει μια ρωγμή στην πάνω αριστερή γωνία του και έχει αποθραυστεί ένα μεγάλο μέρος στη βάση του. Ο διάκοσμός του έχει

[1829] Βλ. το αριθ. 26 του καταλόγου μας.

υποστεί φθορές και κυρίως διάβρωση, καθώς παραμένει εκτεθειμένο στις καιρικές συνθήκες.

Εμφανής είναι μόνο η μία όψη του, η οποία κοσμείται στο κέντρο με μεγάλο ανισοσκελή σταυρό. Αν και έχει υποστεί λείανση, λόγω φθοράς, ο σταυρός είναι καλοσχεδιασμένος με βαθειά αυλάκωση εσωτερικά των κεραιών του και λεπτό κομβίο στο κέντρο και πλαισιώνεται δεξιά και αριστερά από μεγάλα ακανθόφυλλα, οι γλωσσίδες των οποίων είναι λαξευμένες εσωτερικά. Τα πάνω διάκενα των κεραιών του σταυρού γεμίζουν με τρίφυλλα, με συμπαγή φύλλα, από τα οποία ο κορυφαίος είναι αμυγδαλόσχημος[1830]. Το θέμα[1831] του αναγλύφου είναι πυκνό και μεταξύ του σταυρού και των ακανθόφυλλων δεν υπάρχει ελεύθερος χώρος.

Ο διάκοσμος του επιθήματος παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με ένα επίθημα, συμφυές με ιωνικό κιονόκρανο από τη βασιλική Σικυώνος[1832], ένα άλλο από τη βασιλική του Πυθαγορείου στη Σάμο (πιν.VIIα) και με δύο άλλα από την Κόρινθο[1833]. Το ίδιο διακοσμητικό θέμα (που γνώρισε ως γνωστόν μεγάλη διάδοση και σε μνημνεία της Κωνσταντινούπολης (πιν.VIη)) απαντάται επίσης και σε ένα άλλο επίθημα, συμφυές με ιωνικό κιονόκρανο από τη Βασιλική Α των Φθιώτιδων Θηβών[1834] και σε επίθημα κιονίσκου και αμφικιονίσκου από τη Βασιλική Λεχαίου (πιν.VIβ), καθώς και το επίθημα ιωνικού κιονοκράνου[1835], όπου η επεξεργασία του αναγλύφου είναι εξαιρετική.

Κυρίως όμως ομοιότητες παρουσιάζει με τα επιθήματα της Βασιλικής Δ στη Νικόπολη, αριθ.56,57, από την οποία θεωρούμε πολύ πιθανό ότι προέρχεται, αφού ο διάκοσμός του είναι πανομοιότυπος με αυτόν που εξετάζουμε παρακάτω και τα οποία προέρχονται από το προαναφερθέν μνημείο. Πανομοιότυπο διάκοσμο φέρει και ένα επίθημα εντοιχισμένο σήμερα στο ναό της Αγίας Άννας στη θέση Περιβόλια Λευκάδας.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος 1936, εικ.15.

[1830] Σε άλλες περιπτώσεις αντί φύλλου υπάρχει μικρός καρπός (ρόδι), όπως π.χ. στην περίπτωση ενός επιθήματος από τη Βασιλική του Λεωνίδη στο Λέχαιο, βλ. Vemi 1989, πιν.18, αριθ.49α.

[1831] Για το ίδιο θέμα βλ. στη σ.267κ.ε., όπου γενικότερα για τα επιθήματα.

[1832] Ορλάνδος 1954, σ.315, εικ.272.

[1833] Corinth 1957, σ.113, αριθ. 95, 96, πιν.28(95, 96).

[1834] Vemi 1989, πιν.34, αριθ.98β, 100α, πιν.35.

[1835] Πάλλας 1960, σ.156, πιν.128β και Vemi 1989, πιν.15, αριθ.39, 40,41

Εικ.55

56. ΕΠΙΘΗΜΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟΥ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Δ, (ΝΙΚ.110)
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,22 μ.
Διαστάσεις πάνω επιφάνειας: 0,66μ.Χ0,49μ.
Χρονολόγηση: τέλη 5ου–αρχές 6ου αιώνα.

Μαρμάρινο κολουροπυραμιδοειδές επίθημα, σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης. Στο κέντρο των στενών λοξότμητων πλευρών υπάρχει ανάγλυφος διάκοσμος ανισοσκελούς σταυρού που περιβάλλεται από φύλλα άκανθας, η απόδοση των οποίων είναι παρόμοια με αυτή των κιονοκράνων από το ίδιο μνημείο[1836]. Εμφανείς είναι επίσης και οι ομοιότητες με το διάκοσμο του επιθήματος αριθ. 55, που εξετάζουμε παραπάνω, καθώς και με ένα άλλο που εντοπίστηκε στη θέση Περιβόλια στη Λευκάδα[1837].

Ο διάκοσμος είναι πυκνός. Οι ομοιότητές του με αυτόν του επιθήματος των ιωνικών κιονοκράνων από τη Βασιλική του Λεχαίου[1838] έχουν σημειωθεί και αλλού. Γενικότερα πάντως το θέμα του σταυρού που περιβάλλεται από ημίφυλλα άκανθας συναντάται σε πολλά επιθήματα που προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη. Ο διάκοσμος αυτός, όπως και ο αντίστοιχος των κιονοκράνων φανερώνει στενές σχέσεις με τη γλυπτική της πρωτεύουσας. Για το αν πράγματι τα επιθήματα αυτά αποτελούν έργα κωνσταντινοπολίτικων εργαστηρίων, αυτό μόνον η ανάλυση του μαρμάρου θα μπορούσε να το τεκμηριώσει με ασφάλεια.

[1836] Έχουν περίγραμμα και είναι πρισματικά λαξευμένες εσωτερικά. Πβλ. το διάκοσμο των κιονοκράνων με αριθ. 1,2,3,4 στον παρόντα κατάλογο.

[1837] Κεφαλλωνίτου 2004, εικ.2,3.

[1838] Πάλλας 1959, πιν.114β. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στα επιθήματα από το Λέχαιο οι κάτω άκανθες φέρουν πέντε γλωσσίδες και αυτές των ακμών έχουν πέντε λοβούς. Επίσης βλ. Vemi 1989, πιν.15, αριθ.39-41, πιν.16, αριθ.44α, πιν.17.45-46, πιν.18, αριθ.49α, 51, πιν.19, αριθ.52α-β

Οι μακρές πλευρές του επιθήματος είναι αδρά κατεργασμένες. Στο πάνω μέρος των στενών πλευρών υπάρχουν από δύο οπές γόμφωσης που καταλήγουν σε αβαθή αύλακα. Στο πάνω μέρος του μέλους διαμορφώνεται πλατύς ταινιόσχημος άβακας και κάτω πλάκα έδρασης σε υποχώρηση.

Βιβλιογραφία: 1. Ορλάνδος 1959β, σ.71, εικ.73 και *ΑΔ* 16(1960), πιν.175γ.
2. Κωνστάντιος, Χαλκιά 1987, σ.323, πιν.16.

Εικ.56α,β

Εικ.56γ,δ

57. ΕΠΙΘΗΜΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟΥ
Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Δ, (ΝΙΚ.111)
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,29μ.
Διαστάσεις άβακα:
Διαστάσεις πάνω επιφάνειας: 0,70μ. Χ 0,49μ.
Χρονολόγηση: τέλη 5ου –αρχές 6ου αιώνα.

Μαρμάρινο επίθημα σε μέτρια κατάσταση διατήρησης. Φέρει πολλές αποκρούσεις κυρίως στις στενές πλευρές του και σε μεγάλο μέρος της κύριας όψης του, η οποία κοσμείται πανομοιότυπα όπως και τα επιθήματα που εξετάζουμε παραπάνω, δηλαδή με ανισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένες κεραίες ανάμεσα σε πυκνά φύλλα άκανθας. Πανομοιότυπο διάκοσμο φέρουν

επίσης τα ανάλογα μέλη με αριθ. ευρ. ΝΙΚ.240, ΝΙΚ.246 και το ΝΙΚ.153, από το οποίο σώζεται ένα μικρό τμήμα.

Η πάνω επιφάνειά του φέρει μία κεντρική ορθογώνια οπή γόμφωσης και τέσσερις βαθιές αυλακώσεις στις γωνίες.

Βιβλιογραφία: Κωνστάντιος, Χαλκιά 1987, σ.323, πιν.15.

Εικ.57α,β

58. ΕΠΙΘΗΜΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟΥ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Α (ΝΙΚ.Α37). Σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Νικοπόλης.
Υλικό: μάρμαρο λευκό
Μ.σ. Διαστάσεις: 0,35Χ0,18Χ0,10μ.
Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αι.(525-550)

Μικρό τμήμα πιθανότατα επιθήματος. Σύμφωνα με άλλους μελετητές πρόκειται για κιονόκρανο, το σωζώμενο πάντως τμήμα του δεν παρέχει πολλά στοιχεία για τη μορφή του μέλους[1839]. Διασώζει μέρος της μιας όψης και μικρό τμήμα του άβακα. Έφερε εντός κυκλικού έξεργου πλαισίου ανάγλυφο σταυρό με συμπίλημα[1840], από το οποίο σώζεται ολόκληρη η οριζόντια κεραία του σταυρού που απολήγει στα γράμματα Μ και Ε, αντίστοιχα στα δύο άκρα της. Επίσης διασώζεται τμήμα της κάθετης κεραίας και μέρος της απόληξης του γράμματος που έφερε, το οποίο ήταν πιθανώς Ο ή ΟΥ. Δεξιά και αριστερά του κυκλικού πλαισίου υπήρχε δίκλωνος κλαδίσκος, με φυλλάρια που αποδίδονται με το περίγραμμα ενώ εσωτερικά είναι σκαμμένα.

[1839] Αν το μέλος που εξετάζουμε είναι πράγματι κιονόκρανο, τότε θα πρέπει να επισημάνουμε ότι είναι το μοναδικό για την ώρα αυτού του τύπου στην περιοχή, αφού φαίνεται ότι ο συγκεκριμένος τύπος δεν είχε τη διάδοση που γνώρισε σε άλλες περιοχές. Για το τεκτονικό κιονόκρανο γενικά βλ. Kautzsch 1936, σ.182 και Ορλάνδος 1954, σ.325κ.ε.

[1840] Πρβλ. το συμπίλημα του ίδιου επισκόπου στο μαρμάρινο τόξο από τη Βασιλική Β, βλ. αριθ.123 του καταλόγου μας.

Τα φυλλάρια που κοσμούν το ανάγλυφο που εξετάζουμε είναι πανομοιότυπα με αυτά που κοσμούν ένα πεσσόκρανο που εκτίθεται επίσης στην ίδια αίθουσα του Μουσείου Νικόπολης και προέρχεται επίσης από το ίδιο μνημείο. Και στις δύο περιπτώσεις το ανάγλυφο είναι χαμηλό και η σχηματοποίηση είναι εμφανής στους κλαδίσκους που περιβάλλουν το κεντρικό θέμα[1841]. Θεωρούμε ότι και τα δύο ανάγλυφα προέρχονται από τον αρχικό διάκοσμο της βασιλικής, που ως γνωστόν κτίστηκε από τον επίσκοπο Δουμέτιο Α΄, μεταξύ των ετών 525-550.

Το συμπίλημα έχει διαβαστεί ως ΔΟΥΜΕΤΙΟΥ. Πρόκειται για το όνομα με το όποιο είναι γνωστοί δύο επίσκοποι στη Νικόπολη, που έζησαν στον 6ο αιώνα[1842]. Θα πρέπει εδώ να αναφερθεί ότι ανάγλυφα με το όνομα του επισκόπου Δουμετίου έχουν βρεθεί και άλλα στην ίδια βασιλική, αλλά και στη Βασιλική Β στη Νικόπολη. Πρόκειται για μια ιωνική με πλίνθο βάση, που σε δεύτερη χρήση χρησιμοποιήθηκε ως κιονόκρανο (εικ.58β). Ένα άλλο κιονόκρανο, αρκετά κατεστραμμένο, έφερε επίσης την επιγραφή: ΔΟΥΜΕΤΙΟΥ ΑΡ(ΧΙΕΡΕΩΣ;)[1843] και τέλος στη Βασιλική Β επιγραφή με το συμπίλημα του ονόματός του βρέθηκε στο μαρμάρινο τόξο με αριθ.123 στον κατάλογό μας.

Το ανάγλυφο βρέθηκε το 1964 ανατολικά της αψίδας του ιερού της Βασιλικής Α και αποδόθηκε στο κιβώριο της αγίας τράπεζας του ναού. Το μέγιστο σωζώμενο σήμερα μήκος του είναι 0,35μ. θεωρούμε ότι το αρχικό θα πρέπει να ξεπερνούσε το 0,40μ. και συνεπώς πιστεύουμε ότι είναι μεγάλο για κιονόκρανο κιβωρίου αγίας τράπεζας, αφού αυτό θα πρέπει να ήταν σχετικά μικρών διαστάσεων, με δεδόμενο τις σχετικά μικρές διαστάσεις της βασιλικής[1844]. Πιθανολογούμε ότι πρόκειται για επίθημα που έφερε κάποιο από τα κορινθιακά κιονόκρανα, όπως το αριθ.26, που αποδίδουμε στο ναό[1845].

Βιβλιογραφία: 1. *ΑΔ* 20(1965), Χρονικά, Β2, σ.375, πιν.431α

2. Chalkia 2006, σ.286

[1841] Βλ. στη σ.419κ.ε. Ο διάκοσμος του πεσσόκρανου παρουσιάζει ομοιότητες επίσης με αυτόν του θωρακίου αριθ.83, από τη Βασιλική Α.

[1842] Chalkia 2006, εικ.11.

[1843] Chalkia 2006, σ.285κ.ε., πιν.11.

[1844] Σε σύγκριση πάντα με τις Βασιλικές Β και Δ στην ίδια πόλη.

[1845] Η διάσταση του άβακα του κιονόκρανου αριθ.26, είναι 0,45μ.

Εικ.58α

Εικ.58β

59. ΕΠΙΘΗΜΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟΥ
Προέλευση: Άγνωστη. Έχει επαναχρησιμοποιηθεί στο ναό της Παρηγορήτισσας.
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,35μ.
Πάνω διαστάσεις άβακα: 0,89Χ0,58μ.
Κάτω διαστάσεις άβακα: 0,45Χ0,48μ.

Κολουροπυραμιδοειδές επίθημα σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης. Προέρχεται από άγνωστο παλαιοχριστιανικό κτίριο. Σήμερα επιστέφει το λεβητοειδές κιονόκρανο αριθ.34, που φέρει ο κίονας στο βόρειο δίλοβο εσωτερικό άνοιγμα του γυναικωνίτη της Παρηγορήτισσας.

Στο πάνω μέρος του επιθήματος διαμορφώνεται ευθύπλευρος άβακας, ενώ στην κάτω πλευρά ορθογώνιο υποτραχήλιο με διπλή κλιμάκωση, που είναι σε υποχώρηση. Πιθανότατα πρόκειται για μεταγενέστερη επεξεργασία, προκειμένου το ανάγλυφο μέλος να προσαρμοστεί στη νέα του θέση. Έχει λοξότμητες τις τέσσερις πλευρές του. Η κύρια όψη του κοσμείται με μεγάλο ανάγλυφο ανισοσκελή σταυρό με διαπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών του[1846]. Οι άλλες πλευρές έχουν μείνει ακόσμητες, γεγονός που δυσκολεύει τη χρονολόγησή του. Ακόσμητα επιθήματα, με μόνο ένα σταυρό στην όψη τους,

[1846] Πρβλ. τα επιθήματα από την Αμφίπολη *ΠΑΕ* 1979, πιν.61γ και επιθήματα σε ναούς της Ραβέννας, βλ. Olivieri-Farioli 1969, αριθ.20, εικ.19 α,β και αριθ.25, εικ.24.

φέρουν τα λυρόσχημα κιονόκρανα του ναού Αγίου Απολλιναρίου του Νέου στη Ραβέννα (πιν.VIIγ).

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.59α,β

60. ΕΠΙΘΗΜΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟΥ

Προέλευση: Άγνωστη. Έχει επαναχρησιμοποιηθεί στην Παρηγορήτισσα και επιστέφει σήμερα το κιονόκρανο του νότιου δίλοβου εσωτερικού ανοίγματος του γυναικωνίτη.
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,35μ.
Πάνω διαστάσεις άβακα: 0,64Χ0,86μ.
Κάτω διαστάσεις άβακα: 0,46Χ0,48μ.

Μαρμάρινο κολουροπυραμιδοειδές επίθημα σε καλή κατάσταση διατήρησης. Στο πάνω μέρος του διαμορφώνεται ευθύπλευρος άβακας, ενώ στην κάτω επιφάνεια υποτραχήλιο με διπλή κλιμάκωση, σε υποχώρηση. Οι δύο στενές πλευρές του παρουσιάζουν εντονότερη κλίση και μικρές ακανονιστίες που οφείλονται σε μεταγενέστερη χρήση τους. Οι πλευρές του είναι λειασμένες, ενώ αντίθετα το υποτραχήλιο είναι αδρά κατεργασμένο με βελόνι, και προέρχεται από μεταγενέστερη επεξεργασία, πιθανόν όταν τοποθετήθηκε στη σημερινή θέση του. Η κύρια όψη του κοσμείται με μεγάλο ανάγλυφο ανισοσκελή σταυρό με διαπλατυσμένα άκρα.

Ο σταυρός παρουσιάζει μικροδιαφορές στην απόδοσή του, σε σχέση με αυτόν που κοσμεί το προηγούμενο επίθημα που εξετάζουμε. Όπως και ο σταυρός του προηγούμενου επιθήματος, έτσι και αυτός, καταλαμβάνει την επιφάνεια που απομένει μετά τη λάξευση του κάτω μέρους του επιθήματος, στοιχείο που μπορεί να θεωρηθεί ότι ο σταυρός λαξεύθηκε εκ των υστέρων (βέβαια δεν γνωρίζουμε το αρχικό ύψος του υποτραχηλίου) και η παλαιοχριστιανική μορφή τους είναι μια προσπάθεια βυζαντινού κλασσικισμού.

Κατά την άποψή μας τα δύο επιθήματα (αριθ.60,61) είναι σπόλια στην Παρηγορήτισσα και θα πρέπει να χρονολογηθούν την παλαιοχριστιανική εποχή. Αν ήταν έργα του τέλους του 13ου αι. θεωρούμε ότι η μορφή και οι διαστάσεις τους θα πρέπει να ήταν πιο κοντά στις διαστάσεις των ποδαρικων των υπερκείμενων τόξων που αυτά στηρίζουν και να μην εξέχουν ανόργανα από αυτά. Την καλύτερη αυτή προσαρμογή διαπιστώνουμε στο επίθημα (εικ.60γ,δ[1847]) στον ίδιο ναό, το οποίο πιστεύουμε ότι είναι έργο του 13ου αι., που σε αντίθεση με τα προηγούμενα επιστήλια κοσμείται με εγχάρακτο σταυρό. Αν λοιπόν τα επιθήματα που εξετάζουμε είναι μεταγενέστερα, τότε θεωρούμε ότι αυτά θα έπρεπε να είναι διακοσμημένα με εγχάρακτους σταυρούς ή θα παρέμειναν ακόσμητα, όπως τα επιθήματα που φέρουν τα ποικίλων τύπων κιονόκρανα του κυρίως ναού.

Στη πίσω όψη του επιθήματος φέρει την σημανική για την ιστορία της Παρηγορήτισσας επιγραφή, που μαρτυρεί την επίσκεψη του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμία[1848]. Θεωρούμε αρκετά πιθανό ότι το επίθημα που εξετάζουμε, όπως και το αριθ.59 του καταλόγου μας, συνανήκαν με κάποια από τα κιονόκρανα του τύπου V και VII που εξετάζουμε στον κατάλογό μας, κατά το παράδειγμα των κιονοκράνων του ναού του Αγίου Απολλιναρίου του Νέου στη Ραβέννα.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

[1847] Επιστέφει το κιονόκρανο του κίονα στο δυτικό εσωτερικό άνοιγμα του γυναικωνίτη της Παρηγορήτισσας.

[1848] *«ἦλθ[εν] ἐνταῦθα ὁ παναγιώτατος π[ατ]ριάρχης κῦρ Ἱερεμίας/ ἐν τῷ ζλη ἔτος μηνὶ Ἰουλλ[ίω] καὶ ἐποίησεν ἁγιασμόν»,* βλ. Ορλάνδος 1963, σ.160κ.ε.

Εικ.60α,β

Εικ.60γ,δ

61. ΕΠΙΘΗΜΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟΥ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β, (ΑΛ/3450)
Υλικό: μάρμαρο λευκό, χονδρόκοκκο
Ύψος: 0,21μ.
Διαστάσεις άβακα: 0,91Χ0,80Χ0,045μ.
Χρονολόγηση: πιθανόν τέλη 6ου –αρχές 7ου αιώνα.

Διατηρείται ακέραιο και εντοπίστηκε στο νότιο χώρο του εγκάρσιου κλίτους της βασιλικής. Οι πλάγιες πλευρές του είναι λοξότμητες, αδρά δουλεμένες με βελόνι. Στην κύρια όψη του υπάρχει ανάγλυφος ανισοσκελής σταυρός και στις γωνίες μεγάλα ημίφυλλα άκανθας(;) με στρογγυλεμένες γλωσσίδες, λαξευμένες βαθειά εσωτερικά.

Η επεξεργασία του αναγλύφου είναι αδρή και ο διάκοσμος χαρακτηρίζεται από σχηματοποίηση. Θα πρέπει να σημειωθεί η χαμηλή ποιότητα της εκτέλεσης του ανάγλυφου μέλους, που έρχεται σε αντίθεση με τα ιωνικά κιονόκρανα τα οποία βρέθηκαν στο ναό, αν πράγματι συνανήκαν με

αυτά. Η λάξευση του αναγλύφου μοιάζει αρκετά με αυτή των δύο ιωνικών κιονοκράνων με συμφυές επίθημα (αριθ.51 και 52) που εξετάζουμε στον κατάλογό μας και τα οποία χρονολογήσαμε σχετικά όψιμα.

Έχουν εντοπιστεί τέσσερα ανάλογα επιθήματα, από δύο στο νότιο και βόρειο πτερύγιο του εγκαρσίου κλίτους της Βασιλικής Β, με ίδιες διαστάσεις και ανάλογο σχηματοποιημένο διάκοσμο. Αν η χρονολόγησή μας στα τέλη του 6ου-αρχές 7ου αιώνα είναι σωστή, τότε θα πρέπει να υποθέσουμε ότι προέρχονται από κάποια επισκευή του ναού και συγκεκριμένα του εγκαρσίου κλίτους.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.61α-γ

62. ΕΠΙΘΗΜΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟΥ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β (ΑΛ/3448)
Υλικό: μάρμαρο λευκό
Ύψος: 0,25μ.
Διαστάσεις άβακα: 0,90Χ0,83Χ0,055μ.
Διαστάσεις επιφάνειας έδρασης: 0,65Χ0,64μ.
Χρονολόγηση: πιθανόν τέλη 6ου –αρχές 7ου αιώνα.

Εντοπίστηκε στο νότιο χώρο του εγκάρσιου κλίτους της βασιλικής. Διατηρείται ακέραιο. Φέρει ωστόσο μικρές αποκρούσεις στη μία γωνία του άβακα. Έχει τις πλευρές του λοξότμητες, εκτός μίας που παρουσιάζει ελαφρά κύρτωση και στο πάνω μέρος του άβακα φέρει την ακόλουθη επιγραφή:

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ Λ ΣΕΠΤΙΚΙΟΝ Σ, που προέρχεται από την πρώτη χρήση του μέλους[1849].

Στην κύρια όψη του φέρει πανομοιότυπο διάκοσμο, όπως και το προηγούμενο μέλος. Οι πάνω και κάτω επιφάνειες είναι αδρά δουλεμένες. Στην πάνω επιφάνεια φέρει έξι οπές γόμφωσης σε δύο παράλληλες σειρές. Πρόκειται για ρωμαϊκό γλυπτό(;), το οποίο σε δεύτερη χρήση λαξεύθηκε ως επίθημα. Πιθανότατα συνανήκε με το ιωνικό κιονόκρανο ΑΛ/3370, το οποίο βρέθηκε κοντά.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.62α,β

63. ΕΠΙΘΗΜΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟΥ

Προέλευση: Βασιλική Αγίας Σοφίας Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας
Υλικό: μάρμαρο
Χρονολόγηση: γ΄ τρίτο 6ου αιώνα.

Επίθημα ιωνικού κιονοκράνου σε καλή κατάσταση διατήρησης. Φέρει στο πάνω μέρος ταινιωτό άβακα. Στη μία λοξότμητη όψη του υπάρχει ανάγλυφος φυτικός διάκοσμος, σε χαμηλό ανάγλυφο, σχεδόν εγχάρακτος. Στο κέντρο είναι λαξευμένο μεγάλο φύλλο υδροχαρούς φυτού, που ορίζεται από διπλή γραμμή και φέρει στον άξονά του κατακόρυφη λάξευση που υποδηλώνει το νεύρο. Στη βάση του υπάρχει εγχάρακτο μηνοειδές στοιχείο. Το φύλλο πλαισιώνεται από μεγάλους ελικοειδείς βλαστούς, που απολήγουν σε διπλές εγχάρακτες σπείρες (εικ.63α).

Η κύρια όψη του επιθήματος κοσμείται με ανάγλυφο Χριστόγραμμα (στην κάθετη κεραία του σταυρού υπάρχει ανοιχτό το σκέλος λατινικού Ρ) σε

[1849] Πιθανότατα πρόκειται για τον αυτοκράτορα Λεύκιο Σεπτίμιο Σεβήρο.

έξεργο ανάγλυφο[1850], εγγεγραμμένο σε κύκλο με τα αποκαλυπτικά γράμματα Α και Ω στα δύο κάτω τεταρτοκυκλικά διάχωρα (εικ.63β). Η ίδια μορφή γραμμάτων απαντά και στο διάκοσμο πλάκας στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (5ος-6ος αι.)[1851] και στο διάκοσμο μιας σειράς σαρκοφάγων στη Ραβέννα, που χρονολογούνται στα τέλη του 5ου- αρχές του 6ου αιώνα[1852].

Διασώθηκαν τέσσερα ακέραια ανάλογα επιθήματα της νότιας κιονοστοιχίας του ναού (εικ.63γ). Χαρακτηριστικό είναι ότι σε ένα από αυτά υπάρχει εγχάρακτο το γράμμα Δ. Ένα άλλο ανάλογο μέλος έχει εντοπιστεί στο ναίσκο της Ελεούσας, δυτικά του Μύτικα[1853], όπου επαχρησιμοποιήθηκε μεταγενέστερα.

Βιβλιογραφία: 1. Βοκοτόπουλος 1972, σ.112, πιν.86β,89 α,β.

2. Βοκοτόπουλος 1980, σ.36, πιν.46α,β.

Εικ.63α,β

Εικ.63γ

64. ΕΠΙΘΗΜΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟΥ

[1850] Πβλ. τον επίσης χρισματικό σταυρό (χωρίς τα αποκαλυπτικά γράμματα) σε επίθημα από τη Ναύπακτο, Φ.Κεφαλλωνίτου, Το έργο της 8ης ΕΒΑ στη Ναύπακτο και οι προοπτικές ανάδειξεις των μνημείων της, *Ναυπακτιακά* ΙΓ(2002-2003), Αθήνα 2004, εικ.5.

[1851] Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, αριθ.94, σ.70.

[1852] Zucchini, Bucci 1968, αριθ.23, 24, 25, 32

[1853] Βοκοτόπουλος 1982, σ.93, σημ.4

Προέλευση: Βασιλική Αγίας Σοφίας Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας.
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,25μ.
Μήκος: 0,73μ.
Πλάτος: ,46μ.
Χρονολόγηση: γ΄ τρίτο 6ου αιώνα.

Διατηρείται σε καλή κατάσταση. Έχει κολουροπυραμιδοειδές σχήμα και στο πάνω μέρος του διαμορφώνεται ταινιωτός άβακας. Στις στενές λοξότμητες όψεις του κοσμείται με μεγάλο ανάγλυφο Χριστόγραμμα, με τα αποκαλυπτικά γράμματα Α και Ω, εγγεγραμμένα σε κύκλο. Κατά τον ανασκαφέα της βασιλικής Π.Βοκοτόπουλο, το ανάγλυφο μέλος προέρχεται από το παράθυρο της αψίδας του ναού. Σύμφωνα με άλλη άποψη του ίδιου, πιθανότατα προέρχεται από το τρίβηλο μεταξύ νάρθηκα και κυρίως ναού[1854].

Στη μία πλευρά του είναι χαραγμένες, δεξιά και αριστερά του κύκλου, οι λέξεις: *ΝΕΩ ΕΠΟΙΗCΕΝ*[1855].Στην κάτω επιφάνεια του ανάγλυφου μέλους υπάρχει εγχάρακτο το γράμμα Κ (τεκτονικό σήμα), που υποδηλώνει ότι τα γλυπτά, ενδεχομένως ολόκληρου του ναού προέρχονται από μια ενιαία παραγγελία. Ενισχυτικό στο παραπάνω είναι το γράμμα Δ που έχει βρεθεί σε κίονα του ναού[1856].

Βιβλιογραφία: Π.Βοκοτόπουλος *ΠΑΕ* 1979, σ.125-6, πιν.88β., εικ.3α.

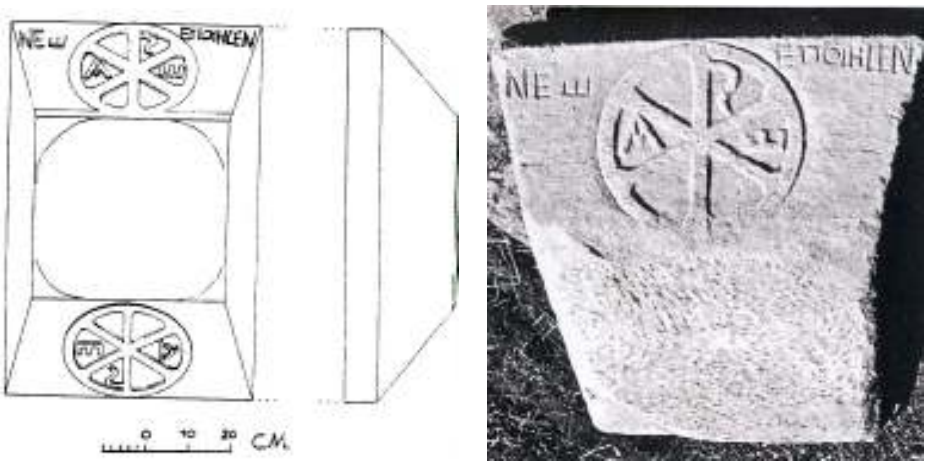

Εικ.64α,β

[1854] Βοκοτόπουλος 1982, σ.93.

[1855] Κατά τον ανασκαφέα στο πάρισο επίθημα θα ήταν πιθανότατα χαραγμένο το όνομα του κτήτορα του ναού, βλ. Βοκοτόπουλος 1979, σ.126.

[1856] Βοκοτόπουλος 1982, σ.83.

Β2. ΕΠΙΚΡΑΝΑ ΠΑΡΑΣΤΑΔΩΝ ή ΠΕΣΣΟΚΡΑΝΑ

65. ΕΠΙΚΡΑΝΟ ΠΑΡΑΣΤΑΔΑΣ ή ΠΕΣΣΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Δ (αρ. κατ.196)
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,26 μ.
Μ. σ. μήκος: 0,63μ.
Χρονολόγηση τέλη 5ου-α΄ μισό 6ου αιώνα

Τμήμα μαρμάρινου επικράνου. Διασώζει ακέραια μόνο τη δεξιά πλευρά του. Η όψη του κοσμείται με τρίλοβα μεγάλα ακανθόφυλλα, με κορυφαίο ριπιδοειδή λοβό. Πλαισιώνεται στη βάση από δύο άλλους συμμετρικούς, με τρεις γλωσσίδες έκαστος που φύονται από τη βάση του αναγλύφου. Το κεντρικό νεύρο του κορυφαίου λοβού αποδίδεται με βαθειά χάραξη, στην οποία συγκλίνουν τα νεύρα των διπλανών γλωσσίδων. Ενδιάμεσα των μεγάλων ακανθόφυλλων φύονται ταινιωτά στελέχη, που το πάνω μέρος τους καμπυλώνεται και ανακάμπτεται έντονα προς τα έξω, σχηματίζοντας μικρό πεντάφυλλο ανθέμιο. Στη βάση τους οι γλωσσίδες των πλευρικών λοβών των μεγάλων ακανθόφυλλων εφάπτονται και σχηματίζονται ωοειδείς οφθαλμοί που διαγράφονται με σαφήνεια, όπως άλλωστε ολόκληρος ο διάκοσμος του επικράνου, που κοσμείται στο κάτω μέρος με σχηματοποιημένο ιωνικό κυμάτιο.

Ο διάκοσμος είναι πανομοιότυπος με αυτόν ενός τμήματος γείσου αριθ.121 από την ίδια βασιλική. Τα ακανθόφυλλα είναι ιδιόμορφα, εντούτοις η απόδοση των επιμέρους λεπτομερειών τους (γλωσσίδες πλευρικών λοβών) είναι η ίδια με αυτή των κιονοκράνων από το ίδιο μνημείο.

Θεωρούμε ότι πρόκειται για έργα του ιδίου εργαστηρίου και χρονολογούνται την ίδια εποχή.

Βιβλιογραφία: Κωνστάντιος, Χαλκιά 1989, σ.323-4, πιν.19.

Εικ.65

65Α. ΠΕΣΣΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Νικόπολη, πιθανότατα Βασιλική Α
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος:
Μ. σ. μήκος:
Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αιώνα (525-550)

Εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Νικόπολης. Διατηρείται σε καλή κατάσταση. Έχει τη μορφή ανεστραμμένης κολούρου πυραμίδας. Στην όψη του κοσμείται με μεγάλο σχηματοποιημένο Χριστόγραμμα, εγγεγραμμένο σε δύο κύκλους, που πλαισιώνεται από δύο κλαδίσκους με μικρά φυλλάρια. Ο διάκοσμος είναι σχηματοποιημένος και το ανάγλυφο του Χριστογράμματος επίπεδο. Το ίδιο θέμα συναντάμε πανομοιότυπο στο θωράκιο αριθ.83 από τη Βασιλική Α, ενώ τους κλαδίσκους στο επίθημα αριθ.58 από το ίδιο μνημείο. Πιθανολογούμε ότι προέρχεται από το ίδιο μνημείο, αν και η προέλευσή του είναι άγνωστη. Αν πράγματι η άποψή μας είναι σωστή, τότε το αναγλυφο μέλος που εξετάζουμε είναι δομικό στοιχείο της βασιλικής και συνεπώς θα πρέπει να σχετίζεται με την πρώτη φάση του μνημείου, που τοποθετείται χρονικά στο δεύτερο τέταρτο του 6ου αιώνα (525-550).

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.65Α

66. ΠΕΣΣΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται σε δεύτερη χρήση στη γένεση του τόξου εισόδου πύργου, στο δυτικό σκέλος των τειχών της Νικόπολης (εικ.66δ).
Υλικό: μάρμαρο
Χρονολόγηση: μέσα 6ου αιώνα

Η μορφή του παραπέμπει σε τετράγωνο σχήμα (εικ.66α). Οι διαστάσεις των δύο σωζόμενων πλευρών του μας οδηγούν στην άποψη ότι πρόκειται για πεσσόκρανο. Το ύψος του είναι χαμηλότερο των επιθημάτων των κιονοκράνων που εξετάζουμε παραπάνω και το πλάτος του μεγαλύτερο. Οι επιφάνεια των δύο ορατών πλευρών του παρουσιάζουν ελαφρά κύρτωση. Φέρει λεπτή ταινία στο πάνω μέρος και κάτω χαμηλή οριζόντια βάση σε υποχώρηση.

Στο κέντρο της μιας πλευράς, που πιθανολογούμε ότι ήταν η κυρία όψη του μέλους, υπάρχει ανάγλυφος σχεδόν ισοσκελής σταυρός, με πεπλατυσμένες απολήξεις στα άκρα των κεραιών του και λεπτές σπείρες στη βάση του. Το εσωτερικό του είναι λαξευμένο σχεδόν πρισματικά. Από τη βάση του ξεκινάει ένα συνεχές μοτίβο φύλλων καλάμου, που ενώνονται μεταξύ τους μέσω του ενιαίου διπλού περιγράμματός τους. Μεταξύ των φύλλων και σε χαμηλότερο επίπεδο υπάρχουν λαξευμένα άλλα λογχοειδή φύλλα, χωρίς περίγραμμα (εικ.66γ).

Το ίδιο μοτίβο επαναλαμβάνεται και στη δεύτερη εμφανή σήμερα πλευρά του μέλους (χωρίς σταυρό στο κέντρο), ενώ στις ακμές (εικ.66β,γ) όπου καταλήγουν οι δύο σειρές των φύλλων, αναπτύσσεται από ένα μεγάλο εννιάφυλλο ανθέμιο, με λεπτές σπείρες στη βάση του, η ωραία λάξευση του οποίου έρχεται σε αντίθεση με το σχέδιο και τη λάξευση του αναγλύφου των φύλλων που παρουσιάζουν κάποιες αδυναμίες.

Οι σταυροί και τα φύλλα καλάμου αποτελούν διακοσμητικό θέμα επιθημάτων κυρίως των ιωνικών κιονοκράνων και αποτελεί αγαπητό θέμα των τεχνιτών της νοτίου Ελλάδας[1857]. Αντίθετα δεν απαντά συχνά, (εκτός των παραδειγμάτων που αναφέρουμε στον κατάλογό μας), στο διάκοσμο αναγλύφων στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου.

Το πεσσόκρανο (εικ.66α,β) έχει απασχολήσει παλαιότερα τους ερευνητές, αφού με βάση αυτό και άλλα, εντειχισμένα στην παλαιοχριστιανική οχύρωση της Νικόπολης σπόλια, προσπάθησαν να χρονολογήσουν τα ίδια τα τείχη. Συγκεκριμένα ο Hellenkemper το χρονολόγησε στα μέσα του 5ου αιώνα και το θεώρησε ως terminus post quem για την κατασκευή των τειχών της πόλης[1858]. Αν δεχθούμε τη χρονολόγησή τους αυτή τότε τα τείχη δεν μπορούν να χρονολογηθούν νωρίτερα από τα μέσα του 5ου αιώνα, αλλά αργότερα, αφού μετά την καταστροφή του άγνωστου κτιρίου από το οποίο προέρχεται το πεσσόκρανο που εξετάζουμε, αυτό ενσωματώθηκε στα τείχη.

Ωστόσο ο διάκοσμος του επικράνου μας οδηγεί σε μια πιο όψιμη χρονολόγηση στα μέσα του 6ου, ενδεχομένως και στο β΄ μισό του αιώνα. Επιπλέον το μέλος είναι σε δεύτερη χρήση στα τείχη και συνεπώς δεν συμπίπτει με την κατασκευή των τειχών και έχει εντειχιστεί αργότερα σε κάποια επισκευή τους, μαζί με τα υπόλοιπα ανάγλυφα μέλη που εξετάζουμε παρακάτω.

[1857] Για το θέμα βλ. εκτενέστερα στη σ.271κ.ε.

[1858] Hellenkemper 1987, σ.248κ.ε.

Τέλος χαρακτηριστικό είναι ότι σε άλλο σημείο γένεσης καμάρας πύργου επίσης στο δυτικό σκέλος, μεταξύ άλλων αναγλύφων (κυρίως ακόσμητων γείσων) υπάρχει και ένα επίθημα κιονόκρανου με ανάγλυφο σταυρό. Όλο το προαναφερόμενο υλικό παραπέμπει σε μια καταστροφή σημαντικών κτιρίων της Νικόπολης, ενδεχομένως και εκκλησιαστικών, η οποία θα πρέπει να είχε προηγηθεί.

Από από τον ιστορικό Προκόπιο[1859] είναι γνωστό ότι η Νικόπολη, καθώς και άλλες περιοχές της Ηπείρου, δέχθηκαν το 551 τις επιθέσεις των Οστρογότθων του Τοτίλα, οι οποίοι λεηλάτησαν ολόκληρη την περιοχή: «*τα ἀμφὶ Δωδώνην χωρία καὶ διαφερόντως Νικόπολίν τε καὶ τὴν ‘Αγχίαλου*[1860]». Από τον ίδιο ιστορικό αναφέρεται ότι στα τείχη έγιναν επισκευές[1861] από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό, οι οποίες θα πρέπει να αναζητηθούν κυρίως στο πάνω μέρος των τειχών, όπου υπάρχει εντειχισμένο και το ανάγλυφο που εξετάζουμε (εικ.66δ). Ωστόσο δεν μπόρεσα να διακρίνω επισκευές στην τοιχοδομία του συγκεκριμένου πύργου, που να δικαιολογούν μια ύστερη προσθήκη των ανάγλυφων μελών. Αν παρόλα αυτά συμβαίνει κάτι ανάλογο, τότε είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι πρόκειται για μια μεγάλης τάξης επισκευή, του ανώτερου τμήματος των τειχών, που έγινε με αυτοκρατορική χορηγία. Αν όχι, δεν αποκλείεται να οδηγηθούμε σε μια υστερότερη χρονολόγηση των τειχών, ότι δηλαδή κτίστηκαν στην εποχή του Ιουστινιανού[1862].

Βιβλιογραφία: 1. Θεοφύλακτος 1984, εικ.5.
2. Hellenkemper 1987, σ.248κ.ε.

[1859] Προκόπιος, *De bello Gothico* IV 22, 17/18 και 30-32.

[1860] Πρόκειται πιθανότατα για την πόλη του Αγχιασμού (σημ. Άγιοι Σαράντα), απέναντι από την Κέρκυρα.

[1861] Για τις επισκευές αυτές βλ.Θεοφύλακτος 1984, σ.571.

[1862] Για τα τείχη της Νικόπολης βλ. επίσης στη σ.66κ.ε. και αλλού σποραδικά.

Εικ.66α

Εικ.66β

Εικ.66γ

Εικ.66δ

66Α. ΠΕΣΣΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται σε δεύτερη χρήση στη γένεση του τόξου εισόδου πύργου αριστερά, στο δυτικό σκέλος των τειχών της Νικόπολης (εικ.67α).
Υλικό: μάρμαρο
Χρονολόγηση: μέσα 6ου αιώνα

Πρόκειται πιθανότατα για πεσσόκρανο, χωρίς να αποκλείεται να είναι επίθημα παραστάδας. Οι εμφανείς σήμερα όψεις του είναι ελαφρά λοξότμητες και διατηρούνται οι δύο γωνίες του. Ο διάκοσμος είναι περίπου όμοιος με αυτόν του αναγλύφου που εξετάζουμε πιο πάνω, δηλαδή κοσμείται με υδροχαρή φύλλα με διπλό περίγραμμα, στη σειρά, τα οποία ενώνονται στη βάση. Στην επιφάνεια των φύλλων διαγράφεται πλατύ οξύληκτο νεύρο. Το ίδιο θέμα κοσμεί και την πλάγια όψη του αναγλύφου (εικ.66Α3). Η χάραξη είναι βαθειά, η εκτέλεση του διακόσμου όμως συγκρινόμενη με αυτή που προηγούμενου μέλους, είναι σαφώς υποδεέστερη, καθώς υπάρχουν αδυναμίες στη λάξευση, ενώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην ακμή του δεν υπάρχει ανθέμιο και στο κέντρο ο σταυρός.

Το ίδιο ακριβώς θέμα εντοπίζεται σε ένα άλλο πεσσόκρανο(;) (εικ.66Α1), που βρίσκεται επίσης εντοιχισμένο στην απέναντι πλευρά του τόξου, όπου και το ανάγλυφο μέλος αριθ.66 (εικ.66δ). Το ένα άκρο του αναγλύφου αυτού είναι ενσωματωμένο στην τοιχοποιία του τυμπάνου του τόξου του πύργου, πράγμα που μαρτυρεί ότι το εναγλυφο εντοιχίστηκε συγχρόνως με την κατασκευή του τυμπάνου.

Ανάλογο διάκοσμο φέρει και ένα τρίτο ανάγλυφο, επίσης εντειχισμένο στη γέννηση τόξου πύργου του δυτικού σκέλους των τειχών. Κοσμείται και αυτό

με υδροχαρή φύλλα σε σειρά, που επίσης ενώνονται με το ενιαίο περίγραμμα και στον άξονα κάθε φύλλου υπάρχει επίσης πλατύ ανάγλυφο νεύρο (εικ.66Α2). Θεωρούμε ότι η λάξευσή του είναι χαμηλότερης ποιότητας, καθώς το σχέδιό του είναι πιο χαλαρό και με αρκετές αδυναμίες στη λάξευσή του.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.66Α1

Εικ.66Α2

Εικ.66Α3

67. ΠΕΣΣΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται σε δεύτερη χρήση στη γένεση του τόξου εισόδου πύργου στο δυτικό σκέλος των τειχών της Νικόπολης.
Υλικό: μάρμαρο(;)
Χρονολόγηση: μέσα 6ου ή β΄ μισό 6ου αιώνα.

Ορατές είναι σήμερα μόνο οι τρεις πλευρές του, που είναι ελαφρά λοξότμητες. Η αποσπασματική κατάσταση διατήρησής του δεν τεκμηριώνει απόλυτα αν πρόκειται για επίκρανο παραστάδας ή πεσσόκρανο. Στο πάνω μέρος του φέρει λεπτή εξέχουσα ταινία και κάτω σχηματίζεται μια δεύτερη που κοσμείται με «σχοινί», που αποδίδεται εγχάρακτα. Σειρά σχηματοποιημένων υδροχαρών φύλλων, που φύονται αυτόνομα, κοσμούν τις όψεις του μέλους,. Έχουν διπλό περίγραμμα και στον άξονα κάθε φύλλου υπάρχει από μια κάθετη χάραξη που υποδηλώνει το νεύρο, που ξεκινά από μια μηνοειδή βάση. Μεταξύ των φύλλων φύονται άλλα μικρότερα λογχοειδή.

Το ανάγλυφο είναι πολύ χαμηλό, σχεδόν εγχάρακτο και παρουσιάζει αδυναμίες στη σχεδίαση των φύλλων, τα οποία σε κάποιες περιπτώσεις δεν έχουν το ίδιο πλάτος. Το πλάσιμο των φύλλων είναι ανύπαρκτο, αφού με μικρή εξαίρεση την ταινιωτή παρυφή δεν προεξέχουν της επίπεδης επιφάνειας του αναγλύφου.

Ο διάκοσμος αυτός είναι επίσης γνωστός από ένα άλλο ανάλογο μέλος, που βρίσκεται εντειχισμένο στην αριστερή γέννεση του ίδιου πύργου(εικ.67γ). Μικροδιαφορές εντοπίζονται στο εγχάρακτο «σχοινί» της βάσης, που εδώ δεν διακρίνεται και στη μεγαλύτερη αδυναμία στη σχεδίαση και απόδοση του αναγλύφου.

Κοντά στο διακοσμητικό θέμα που περιγράψαμε παραπάνω βρίσκεται και ο διάκοσμος ενός επιθήματος, πιθανότατα αμφικιονίσκου παραθύρου

(εικ.67δ), που βρέθηκε στη Βασιλική Β και συγκεκριμένα στο νότιο τμήμα της Στοάς-Δρόμου που εκτείνεται κατά μήκος της δυτικής πλευράς του μνημείου. Το επίθημα αυτό κοσμείται με ανάλογα, σε χαμηλό ανάγλυφο, οξύληκτα φύλλα, με τα ίδια νεύρα και περιγράμματα. Ατυχώς και το μέλος αυτό, καθώς δεν είναι γνωστή η αρχική του θέση, δεν μας προσφέρει κάποια εξωτερική χρονολόγηση, που θα βοηθούσε και στη χρονολόγηση του επικράνου που εξετάζουμε.

Με βάση τη σχηματοποίηση του αναγλύφου, το χαμηλό ανάγλυφο και τις αδυναμίες που παρουσιάζει θεωρούμε αρκετά πιθανή τη χρονολόγησή του στα μέσα του 6ουή β΄μισό του 6ου αιώνα. Αν η χρονολόγηση αυτή είναι σωστή τότε το ανάγλυφο αυτό, όπως και τα προηγούμενα που εξετάζουμε, αποτελεί ένα terminus ante quem και για την επισκευή ή και την ανέγερση των τειχών της Νικόπολης.

Βιβλιογραφία:Αδημοσίευτο

Εικ.67α

Εικ.67β

Εικ.67γ

Εικ.67δ

68. ΕΠΙΚΡΑΝΟ ΠΑΡΑΣΤΑΔΑΣ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β (ΑΛ/1634)
Υλικό: μάρμαρο
Υψος: 0,13μ.
Μήκος:0,78μ.
Πλάτος:0,40μ.
Χρονολόγηση: β΄ μισό 6ου αιώνα.

Η κατάστασή του είναι μέτρια καθώς ένα μεγάλο τμήμα της όψης του έχει αποκοπεί. Οι τρεις πλευρές του φέρουν διάκοσμο, ενώ η τέταρτη είναι ανώμαλα λαξευμένη. Αδρά χτυπημένη με βελόνι είναι η κάτω επιφάνεια του

μέλους, ενώ στις ακμές της δημιουργείται μια καλύτερα λαξευμένη ζώνη. Το μέλος φέρει ταινιωτό άβακα στο πάνω μέρος του και λοξότμητες τις τρεις πλάγιες πλευρές του, οι οποίες κοσμούνται με αυλούς ή γλωσσοειδή ανεξάρτητα μεταξύ τους στοιχεία σε σειρά, που έχουν αποδοθεί σε πρόστυπο ανάγλυφο. Στο κάτω μέρος τους διαμορφώνονται μηνοειδή στοιχεία.

Στο κέντρο της όψης υπάρχει ανισοσκελής σταυρός σε χαμηλό ανάγλυφο, ενώ στις ακμές σχηματίζονται φύλλα άκανθας. Τα ακανθόφυλλα έχουν από τρεις λοβούς με δύο μεγάλες γλωσσίδες έκαστος, που αναπτύσσονται ελεύθερα και είναι λαξευμένες εσωτερικά.

Ο διάκοσμος του αναγλύφου με αυλούς είναι αρκετά πρωτότυπος, καθώς δεν συναντάται σε άλλα ανάγλυφα από τη Νικόπολη. Το ίδιο άγνωστη είναι και η μορφή των ακανθόφυλλων, η διάταξη των οποίων ξεφεύγει αρκετά από τη στηλιζαρισμένη απόδοση των ανάλογων μοτίβων που έχουμε μέχρι τώρα συναντήσει.

Το επίκρανο βρέθηκε στο Χώρο Α των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων, στη νότια πλευρά του μικρού περιστυλίου[1863], δεν είναι όμως γνωστή η ακριβής θέση του. Τα προσκτίσματα αυτά έφεραν και δεύτερο όροφο και έχουν δεχθεί πολλές μεταγενέστερες επισκευές. Το χαμηλό ανάγλυφο, η απλοποιημένη εργασία, οι ελεύθερα αποδοσμένες γλωσσίδες των ακανθόφυλλων, θεωρώ ότι στηρίζουν τη χρονολόγηση του αναγλύφου στο β΄ μισό του 6ου αιώνα.

Βιβλιογραφία:Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.646, εικ.23.

Εικ.68

69. ΠΕΣΣΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β (ΑΛ/)
Υλικό: μάρμαρο
Υψος: 0,45μ.
Χρονολόγηση: β΄ μισό 6ου αιώνα.

[1863] Παπαδοπούλου 2007, τομ.Β, στη σ.399 και 340, όπου κατόψεις της Βασιλικής Β και των νοτιοδυτικών προσκτιμάτων της.

Πρόκειται για ογκώδες πεσσόκρανο, σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης, αν και ένα μέρος της μιάς γωνίας του έχει αποθραυστεί. Στο πάνω μέρος φέρει ταινιωτό άβακα, που εξέχει ελαφρά, ενώ κάτω διαμορφώνεται τετράγωνη βάση σε υποχώρηση. Οι πλευρές του παρουσιάζουν ένταση και στο κάτω μέρος τους φέρουν κυμμάτια. Στην όψη του μέλους υπάρχει μεγάλος ανισοσκελής σταυρός σε χαμηλό αναγλυφο.

Οι ομοιότητες που παρουσιάζει το μέλος με ένα κιονόκρανο από το αίθριο έχουν αναφερθεί αλλού[1864] και συγκεκριμενοποιούνται στην γενικότερη επεξεργασία του πεσσόκρανου που διακρίνονται τα μικρά χτυπήματα από το βελόνι. Ανάλογη επεξεργασία παρατηρείται και στο διάκοσμο των ιωνικών με επίθημα κιονοκράνων (αριθ.51 και 52) στο αίθριο της ίδιας βασιλικής.

Στο ναό έχει βρεθεί ένα πανομοιότυπο πεσσόκρανο, που διασώζεται κατά το ήμισυ.

Βιβλιογραφία:Αδημοσίευτο.

Εικ.69α

Εικ.69β

70. ΠΕΣΣΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Φωτική, Βασιλική στη θέση της Παναγίας Λαμποβήθρας
Υλικό: ασβεστόλιθος
Χρονολόγηση: 6ος αιώνας.

[1864] Βλ. το αριθ.51 ιωνικό με συμφυές επίθημα κιονόκρανο του καταλόγου μας.

Η κατάσταση διατήρησής του είναι μέτρια, αφού έχει αποθραυστεί περιμετρικά. Η μία πάνω(;) επιφάνειά του είναι επίπεδη. Στην όψη του διατηρείται μέρος του διακόσμου που συνίσταται σε έναν μεγάλο ισοσκελή σταυρό εγγεγραμμένο σε ορθογώνιο, σε χαμηλότερο ανάγλυφο. Ο σταυρός, συμπαγής, χωρίς εσωτερική λάξευση, πλαισιώνονταν από αυλούς, από τους οποίους σώζονται μόνον αυτοί στη δεξιά πλευρά. Οι αυλοί είναι ρηχοί, με επίπεδα λαξευμένη την εσωτερική επιφάνειά τους, χωρίς ταινιωτό περίγραμμα[1865]. Στο πάνω μέρος, κάτω από το λεπτό ταινιωτό άβακα, υπάρχει ωραίος ανάγλυφος αστράγαλος που αποτελείται από ένα μακρόστενο οριζόντιο στοιχείο και δύο άλλα λεπτά κάθετα.

Ο διάκοσμος του μέλους είναι αρκετά πρωτότυπος και δεν απαντά σε άλλα παραδείγματα από την περιοχή, γεγονός που δυσκολεύει στη χρονολόγησή του. Δεδομένου όμως ότι πρόκειται για δομικό στοιχείο της βασιλικής, την οποία με τα μέχρι σήμερα ευρήματα τοποθετούμε χρονικά στο α΄ μισό του 6ου αιώνα, θεωρούμε ότι μια χρονολόγησή του την ίδια εποχή είναι αρκετά πιθανή.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

Εικ.70

71.ΠΕΣΣΟΚΡΑΝΟ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β (ΑΛ/578)
Υλικό: ασβεστόλιθος
Υψος: 0,28μ.
Μ.σ. διαστάσεις πάνω πλευράς:0,85x0,73μ.
Χρονολόγηση: πιθανόν β΄ μισό 6ου αιώνα.

[1865] Για το διάκοσμο αυλών, που συνήθως κοσμούσαν επιθήματα κιονοκράνων κωνσταντινοπολίτικων εργαστηρίων βλ. στη σ.273, σημ.1532.

Η μία πλευρά είναι αδρά δουλεμένη, γιατί εφάπτονταν στην τοιχοποιία της Στοάς-Δρόμου[1866] που αποκαλύφθηκε δυτικά στου αιθρίου της Βασιλικής Β. Οι υπόλοιπες πλευρές του αδρά λαξευμένες παρουσιάζουν ένταση. Στο κάτω μέρος υπάρχει οπή γόμφωσης, κάτι που δεν υπάρχει σε όλα τα πεσσόκρανα που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή, τα οποία είναι σχεδόν παρόμοιας κατασκευής, λιγότερο ή περισσότερο δουλεμένα.

Υπήρχαν 24 πεσσοί (δέκα στο δυτικό τοίχο και δεκατέσσερις στον ανατολικό)[1867] που έφεραν παρόμοια επιθήματα. Παρά το ευτελές των επιθημάτων, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ανοίγματα στη Στοά-Δρόμο που πλαισιώνονταν από κίονες με ωραία ιωνικά κιονόκρανα,τα περισσότερα από τα οποία είναι σπόλια.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

Εικ. 71

Δ. ΒΑΣΕΙΣ ΚΙΟΝΩΝ

72.ΒΑΣΗ ΚΙΟΝΑ

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται σε δεύτερη χρήση στο καθολικό της μονής Κάτω Παναγιάς Άρτας.
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,45μ.
Χρονολόγηση: β΄ τέταρτο 6ου αιώνα.

Η αρχική προέλευσή της είναι άγνωστη. Σε δεύτερη χρήση έχει τοποθετηθεί ως κιονόκρανο και επιστέφει τον μεσαίο κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας του καθολικού της μονής Κάτω Παναγιάς. Διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση, φέρει, ωστόσο, κατά τόπους μικρής έκτασης φθορές. Η βάση αποτελείται από μία κυλινδρική πλίνθο, ύψους 0,10μ., στην οποία εδράζονται

[1866] Ονομάστηκε έτσι γιατί πιστεύουμε ότι από εδώ περνούσε ένας από τους σημαντικούς δρόμους της παλαιοχριστιανικής πόλης, βλ. πιν.51.

[1867] Παπαδοπούλου 2007, σ.623κ.ε. και τομ.Β, σ.401, σχ.3,4, όπου σχεδιαστική αποκατάσταση της Στοάς-Δρόμου.

τέσσερις επάλληλες εξαγωνικές πλίνθοι[1868], σε βαθμιδωτή διάταξη και ακολουθεί κυλινδρικό στοιχείο. Η επιφάνεια έδρασης είναι αδρά λαξευμένη με χοντρό βελόνι.

Ανάλογες βάσεις απαντούν στο ναό του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα[1869] (πιν.VIIδ), ενώ παρόμοιες είναι και αυτές που έχουν έρθει στο φως κατά την ανασκαφή του ναού του Αγίου Πολύευκτου στην Κωνσταντινούπολη[1870]. Μια χρονολόγηση της βάσης στο β΄τέταρτο του 6ου αιώνα, θεωρείται πολύ πιθανή.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτη

Εικ.72α-γ

73. ΒΑΣΗ ΚΙΟΝΑ

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται σε δεύτερη χρήση στο καθολικό της μονής Κάτω Παναγιάς Άρτας.
Υλικό: μάρμαρο
Υψος: 0,43μ.
Χρονολόγηση: β΄ τέταρτο 6ου αιώνα.

Είναι πανομοιότυπη με αυτή που εξετάζουμε παραπάνω και προέρχεται από το ίδιο άγνωστο σήμερα μνημείο. Έχει χρησιμοποιηθεί ως κιονόκρανο και επιστέφει σήμερα το μεσαίο κίονα της νότιας κιονοστοιχίας του καθολικού της μονής Κάτω Παναγιάς (εικ.67β). Φέρει κατά τόπους αρκετές αποκρούσεις. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι είναι δυσανάλογη με τον κίονα (επίσης σε δεύτερη χρήση) που επιστέφει, με τον οποίο δεν συνανήκε.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτη

[1868] Το πλάτος κάθε μίας πλευράς του εξαγώνου είναι 0,32μ. και το ύψος τους κυμαίνεται από 0,05-0,08μ.

[1869] Olivieri-Farioli 1969, σ.14, εικ.1, η οποία χρονολογεί τις βάσεις αυτές μεταξύ 526-548, διάστημα κατασκευής του ναού.

[1870] Harrison 1986, σ.137, εικ.162.

Εικ.73α

Εικ.73β

74.ΒΑΣΗ ΚΙΟΝΑ

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται σε δεύτερη χρήση στο καθολικό της μονής Κάτω Παναγιάς Άρτας.
Υλικό: μάρμαρο
Υψος: 0,32μ.
Διαστάσεις πλίνθου:0,68x0,68μ.
Πάχος πλίνθου:0,11μ.

Μαρμάρινη βάση κίονα που έχει τοποθετηθεί σε δεύτερη χρήση ως κιονόκρανο. Επιστέφει το δυτικό κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας στο καθολικό της βυζαντινής μονής Κάτω Παναγιάς.

Όπως και τα υπόλοιπα μέλη από το ίδιο καθολικό, η βάση είναι μαυρισμένη από τη αιθάλη των κεριών που ανάβονταν έως πρόσφατα στο ναό. Αποτελείται από μία τετράγωνη πλίνθο και δύο σπείρες, εκ των οποίων η μία είναι σχεδόν ημικυκλικής διατομής[1871]. Δεν αποκλείεται στην πάνω πλευρά να ακολουθούσε σπείρα ή κυμάτιο που έχει απολαξευθεί, προκειμένου να δημιουργηθεί μικρότερη επιφάνεια έδρασης, όση και η διάμετρος του κίονα, επί του οποίου σήμερα εδράζεται. Η επιφάνεια της βάσης φέρει αδρή λάξευση.

Μία ανάλογη βάση υπάρχει επίσης στο ίδιο καθολικό, επανατοποθετημένη επίσης ως κιονόκρανο στον δυτικό κίονα της νότιας κιονοστοιχίας. Η πλίνθος της έχει περίπου τις ίδιες διαστάσεις με αυτή που εξετάζουμε, έχει όμως απολαξευτεί ένα μεγάλο μέρος στο πάνω μέρος της, πιθανόν όταν ξαναχρησιμοποιήθηκε.

Μια δεύτερη βάση με πανομοιότυπα κυμάτια έχουμε εντοπίσει επίσης στην Παρηγορήτισσα (εικ.74γ). Συγκεκριμένα στηρίζει κίονα στη δεύτερη σειρά κιόνων (υπερώο) του ναού. Πιθανότατα κατά την επαναχρησιμοποίηση της βάσης αυτής, η πλίνθος απολαξεύθηκε και σήμερα έχει μορφή κυλινδική.

[1871] Για τις βάσεις του τύπου αυτού βλ. Ορλάνδος 1954, Β, σ.271, εικ.219$_4$.

Οι βάσεις που προαναφέραμε είναι άγνωστο από πιο μνημείο προέρχονται. Είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί αν πρόκειται για ρωμαϊκής ή παλαιοχριστιανικής εποχής αρχιτεκτονικό υλικό.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτη

Εικ.74α

Εικ.74β

Εικ.74γ

75.ΒΑΣΗ ΚΙΟΝΑ

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται σε δεύτερη χρήση στο καθολικό της μονής Κάτω Παναγιάς Άρτας.
Υλικό: μάρμαρο
Υψος:0,53μ.
Διαστ. Πλίνθου:0,86x0,86μ.
Χρονολόγηση: πιθανόν 6ος αιώνας

Μαρμάρινη βάση κίονα, τύπου Γ, σύμφωνα με την κατάταξη που προτείνουμε. Έχει τοποθετηθεί σε δεύτερη χρήση ως κιονόκρανο και επιστέφει τον ανατολικό κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας στο καθολικό της μονής Κάτω Παναγιάς στην Άρτα. Αποτελείται από μία τετράγωνη πλίνθο, σπείρα με απλή ευθύγραμμη λοξότμητη ταινία και κυλινδρικό στοιχείο μικρότερης διαμέτρου. Σε σημείο της σπείρας υπάρχει τετράγωνο, ελαφρά έξεργο, ακόσμητο διάχωρο. Η επεξεργασία του αρχιτεκτονικού μέλους είναι αδρή. Πρόκειται για τον ίδιο τύπο με αυτή που βρέθηκε στην Παντάνασσα.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτη

Εικ. 75α-γ

76.ΒΑΣΗ ΚΙΟΝΑ

Προέλευση: Άγνωστη. Έχει επαναχρησιμοποιηθεί στο καθολικό της βυζαντινής μονής Παντάνασσας.
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος; 0,34μ.
Διαμ.: 0,59μ.
Πάχος πλίνθου: 0,08μ.
Ύψος πλίνθου: 0,17μ.

Παρόμοια με τη βάση που εξετάζουμε παραπάνω. Αποτελείται από τετράγωνη πλίνθο, σπείρα με λοξότμητη ταινία και συμφυές κυλινδρικό στοιχείο, η επιφάνεια του οποίου φέρει αύλακα μολυβδοχόησης και οπή γόμφωσης, στην οποία διατηρείται ο μολύβδινος σύνδεσμος.

Θα μπορούσε η βάση αυτή να θεωρηθεί απλοποιημένο αντίγραφο της βάσης που εξετάζουμε παρακάτω. Στο βυζασντινό καθολικό είναι σε δεύτερη χρήση και ενδεχομένως προέρχεται από το ίδιο παλαιοχριστιανικό μνημείο, από το οποίο προέρχεται και άλλο υλικό της ίδιας περιόδου.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτη.

Εικ.76

77.ΒΑΣΗ ΚΙΟΝΑ

Προέλευση: Άγνωστη. Έχει επαναχρησιμοποιηθεί στο καθολικό της βυζαντινής μονής Παντάνασσας.
Υλικό: ασβεστόλιθος
Ύψος; 0,23μ.
Διαμ.: 0,43μ.
Πλάτος πλίνθου: 0,54μ.

Πρόκειται για τη βάση του βορειοανατολικού κίονα της νότιας στοά. Αποτελείται από μια τετράγωνη πλίνθο, σπείρα σε σχήμα τριών τετάρτων και συμφυές κυλινδρικό στοιχείο, που κοσμείται με οκτώ ανάγλυφους ρόδακες. Στην ένωση του κυλινδρικού στοιχείου με την σπείρα μεσολαβεί λεπτός ανάγλυφος δακτύλιος.

Η βάση είναι δύσκολο να χρονολογηθεί. Ανάλογους ρόδακες εντοπίζουμε στο ρωμαϊκό φάτνωμα, που επαναλαξεύτηκε ως δίδυμο θωράκιο και εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Νικόπολης (αριθ.). Οι ανάγλυφοι ρόδακες απαντούν στα επιθήματα των αμφικιόνων των παραθύρων της Βασιλικής Β στη Νικόπολη και συγκεκριμένα κοσμούν τον άβακα των επιθημάτων και φέρουν επίσης τον ίδιο αριθμό πετάλων. Ρόδακες κοσμούν και το επίθημα του ιωνικού κιονοκράνου από τη Σκριπού, που σύμφωνα με πρόσφατες μελέτες χρονολογήθηκε στο β' μισό του 6ου αι[1872]. Φαίνεται ότι οι μικροί ρόδακες παραμένουν στο διακοσμητικό θεματολόγιο έως και την εποχή αυτή.

Κατά τον Π.Βοκοτόπουλο η βάση θα πρέπει να χρονολογηθεί στον 1ο π.Χ. ή στον 1ο μ.Χ. αιώνα, ο οποίος μάλιστα την χαρακτηρίζει ως τοσκανικό κιονόκρανο[1873]. Πρόκειται όμως για βάση όπως αποδεικνύεται και από τον αύλακα μολυβδοχόησης που φέρει, αλλά και από άλλες βάσεις ανάλογου τύπου που παρουσιάζουμε πιο πάνω. Η τεχνική επεξεργασία της είναι άριστη και οπωσδήποτε δεν μπορεί να συγκριθεί με τις προηγούμενες του ιδίου τύπου.

Αν και η χρονολόγησή της είναι αρκετά δύσκολη, θεωρούμε ότι δεν αποκλείεται να προέρχεται από κάποιο παλαιοχριστιανικό μνημείο, αφού η πλειονότητα των αρχιτεκτονικών μελών σε δεύτερη χρήση που βρέθηκαν στο μνημείο είναι της ίδιας εποχής.

Βιβλιογραφία: 1. Βοκοτόπουλος *ΑΑΑ* Χ(1976), σ.158, εικ.12.

2. Βοκοτόπουλος 2007, σ.47-49, εικ.44.

Εικ.77

[1872] Βλ. στη σ.257κ.ε.

[1873] Βοκοτόπουλος 2007, σ.47-48, εικ.44.

78.ΒΑΣΗ ΚΙΟΝΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β, ΑΛ/1105
Υλικό: μάρμαρο
Διάμετρος: 0,34μ.
Ύψος: 0,17μ.
Διαστάσεις πλίνθου:0,45x0,45μ
Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αιώνα.

Βάση με συμφυή πλίνθο. Βρίσκεται in situ στο δυτικό στυλοβάτη του περιστυλίου του μικρού αιθρίου των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων[1874]. Στην πάνω επιφάνεια υπάρχει οπή γόμφωσης και αυλάκι μολυβδοχόησης. Αποτελείται από δύο σπείρες, η μία μεγαλύτερης διαμέτρου από την άλλη, και μια ψηλή τετράγωνη πλίνθο. Σε αντίθεση με τη επεξεργασία των σπειρών η πλίνθος είναι αδρά δουλεμένη. Η βάση είναι σχεδόν πανομοιότυπη με τις βάσεις ΑΛ/1106, ΑΛ/1107 από τον ίδιο χώρο και πιθανότατα συνανήκε με τα ιωνικά με συμφυές επίθημα κιονόκρανα (αριθ. 40,41,42) στο ίδιο περιστύλιο.

Οι βάσεις αυτές θα μπορούσαν να χρονολογηθούν με σχετική ακρίβεια στο α΄ μισό του 6ου αιώνα, εποχή κατά την οποία χρονολογούμε τις επισκευές που έγιναν στο χώρο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων[1875].

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτη

Εικ. 78α,β

79.ΒΑΣΗ ΚΙΟΝΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Α. Σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Νικόπολης.
Υλικό: μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο
Χρονολόγηση: ρωμαϊκή-α΄ μισό 6ου αιώνα.

Πρόκειται για ρωμαϊκή βάση που επαναχρησιμοποιήθηκε στη Βασιλική Α. Η κατάσταση διατήρησής της δεν είναι καλή, αφού αποτελείται από πολλά συγκολλημένα τμήματα, ενώ ένα μεγάλο μέρος της δεν σώζεται.

Φέρει τετράγωνη πλίνθο και σκοτία, που πλαισιώνεται από δύο καλά λαξευμένες σπείρες. Κατά τη δεύτερη χρήση της χρησιμοποιήθηκε ανάποδα

[1874] Βλ. την κάτοψη της βασιλικής και των προσκτισμάτων της στον πιν.51

[1875] Παπαδοπούλου 2007, σ.620-21, 631

και στην πλάγια πλευρά της πλίνθου χαράχτηκε η ακόλουθη επιγραφή: + ΕΠΙ ΔΟΜΕΤΙΟΥ [ΑΡ]ΧΙΕΠΙΣΚΟ[ΠΟΥ] και αναφέρεται σε έναν από τους γνωστούς με το ίδιο όνομα επισκόπους, που φρόντισαν για την ανέγερση και την επέκταση-επίσκευή της βασιλικής.

Βιβλιογραφία: 1.Chalkia 2006, σ.286.

2.Κεφαλλωνίτου, Γερολύμου 2008, σ.58

Εικ.79α,β

Ε. ΘΩΡΑΚΙΑ

80. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΑΜΦΙΓΛΥΦΟ ΘΩΡΑΚΙΟ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β (ΑΛ/3369α,β,γ). Σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Νικόπολης.
Υλικό: μάρμαρο λευκό, χονδρόκοκκο
Μήκος:1,36μ.
Ύψος:0,77μ.
Πάχος:0,09μ.
Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αιώνα.

Αποτελείται από τρία συνανήκοντα τμήματα. Ελλιπές κατά τη μία γωνία. Στη μία όψη φέρει περιμετρικά απλό ταινιωτό πλαίσιο, πλάτους 0,10-0,11μ. Σε ελαφρώς έξεργο ανάγλυφο τρεις ομόκεντροι κύκλοι στους οποίους εφάπτονται οι πεπλατυσμένες απολήξεις οκτάκτινου σταυρού (σχηματοποιημένο Χριστόγραμμα) κοσμούν το κέντρο του θωρακίου (εικ.80β,γ). Στο σημείο ένωσης των κεραιών υπάρχει εγχάρακτο κομβιόσχημο κόσμημα, ενώ στα κενά ανάμεσα στις κεραίες σχηματίζονται καρδιόσχημα φύλλα. Από το κάτω μέρος του εξωτερικού δακτυλίου εκφύονται δεξιά και αριστερά κυματοειδείς ταινίες που απολήγουν σε μικρή σφαίρα, στην οποία πατά από ένας ισοσκελής σταυρός με πεπλατυσμένα άκρα[1876].

[1876] Πρβλ. τον ανάλογο διάκοσμο σε θωράκιο που βρέθηκε στη Βασιλική του αρχιερέως Πέτρου στη Ν.Αγχίαλο, Λαζαρίδης 1972, πιν.295α. Συνήθως ο σταυρός εφάπτεται σε καρδιόσχημο φύλλο.

Στην άλλη όψη υπάρχει επίσης περιμετρικά ταινιωτό πλαίσιο (0,14μ. πλάτος πλάγιο/0,08μ. πλάτος πάνω), που διαμορφώνει ένα ορθογώνιο. Στο μέσο των πλευρών του ορθογωνίου εφάπτονται οι τριφυλλόσχημες απολήξεις ρόμβου, στον οποίο εγγράφονται άλλοι δύο ομόκεντροι ρόμβοι με τριφυλλόσχημες επίσης απολήξεις, που οριοθετούνται με αυλακώσεις τριγωνικής διατομής και ταινιωτά πλαίσια (εικ.80α,δ). Στο κέντρο του εσωτερικού ρόμβου εγγράφονται τρεις μικροί ομόκεντροι κύκλοι. Τα τριγωνικά διάχωρα ανάμεσα στους ρόμβους και το περιμετρικό πλαίσιο καλύπτονται με δύο επάλληλα τρίγωνα, που οριοθετούνται επίσης με επιπεδικά πλαίσια και αυλακώσεις τριγωνικής διατομής.

Οι επιφάνειες του θωρακίου δεν έχουν λειανθεί και φέρουν μικρά χτυπήματα από βελόνι. Στο πάχος της μιας στενής πλευράς υπάρχουν οπές γόμφωσης (μία ορθογώνια και δύο τετράγωνες). Διαφαίνονται επίσης ίχνη από την αρχική χάραξη του σχεδίου του διακόσμου.

Το θωράκιο προέρχεται πιθανότατα από το κεντρικό κλίτος της Βασιλικής Β. Θραύσματα από παρόμοιο θωράκιο έχουμε εντοπίσει στη βορειοδυτική γωνία του εγκαρσίου κλίτους της ίδιας βασιλικής. Η ακριβής χρονολόγησή του είναι αρκετά δύσκολη, καθώς δεν υπάρχουν επαρκή ανασκαφικά στοιχεία.

Όπως έχουμε προαναφέρει τα θέματα και των δύο όψεών του είναι κοινά και ευρύτατα διαδεδομένα[1877] και απαντούν σε ανάλογα ανάγλυφα μέλη από τον ελλαδικό χώρο, την Κωνσταντινούπολη, τη Ραβέννα κ.ά., τα περισσότερα από τα οποία χρονολογούνται γενικά στον 6ο αιώνα. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι παρόμοιο θέμα απαντά σε θωράκια από τις Βασιλικές Α και Δ στη Νικόπολη και τη Φωτική, για τα οποία γίνεται λόγος παρακάτω στον κατάλογό μας. Χαρακτηριστικότερο είναι το παράδειγμα των θωρακίων από τη Βασιλική Α, (αριθ. 82,83), στα οποία το ίδιο θέμα αποδίδεται εξαιρετικά σχηματοποιημένο, ενώ το ανάγλυφο είναι αρκετά απλοϊκό.

Το θέμα της δεύτερης όψης είναι επίσης γνωστό από θωράκια βασιλικών όχι μόνον του ελλαδικού χώρου αλλά και από άλλα μέρη της αυτοκρατορίας. Συγκρινόμενα με άλλα γνωστά παραδείγματα, όπως αυτά στο Εθνικό Μουσείο της Ραβέννας[1878], παρατηρούμε ότι στα θωράκια της Ραβέννας το ανάγλυφο του κεντρικού θέματος έχει αποδοθεί με πλαστικότητα, οι σταυροί στα πλάγια είναι ραδινοί και οι ταινίες έχουν μια αρμονική «κίνηση» που δεν συναντάται στο

[1877] Για τα διακοσμητικά αυτά θέματα βλ. εκτενέστερα στη σ.282κ.ε.

[1878] Olivieri-Farioli 1969, αρ.135, πιν.128α,β, αρ.136, πιν.129

θωράκιο που εξετάζουμε. Στην περίπτωσή μας η σχηματοποίηση, το σκληρό πλάσιμο και οι αδυναμίες στο σχεδιασμό του θέματος είναι εμφανείς και δεν αφήνουν αμφιβολίες για μια όψιμη χρονολόγηση του αναγλύφου στο ά μισό ή τα μέσα του 6ου αιώνα[1879]. Δεν αποκλείεται ωστόσο όλα τα προαναφερθέντα να οφείλονται και στο γεγονός ότι πρόκειται για έργο τοπικού εργαστηρίου που μεταπλάθει με τον δικό του τρόπο δύο πολύ γνωστά θέματα[1880].

Βιβλιογραφία: Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.647.

Εικ.80α,β

[1879] Σύμφωνα με τον Πάλλα τα θωράκια του τύπου αυτού χρονολογούνται στα μέσα του 5ου αι., άποψη την οποία αποδεχθήκαμε αρχικά, βλ. Β.Παπαδοπούλου, Α.Κωνσταντάκη 2007, σ.647.

[1880] Για τη χρονολογική διεύρυνση του θέματος που φτάνει πλέον έως και τη μεσοβυζαντινή εποχή βλ. Μέντζος 2001, σ.318, σημ.11.

Εικ.80γ,δ

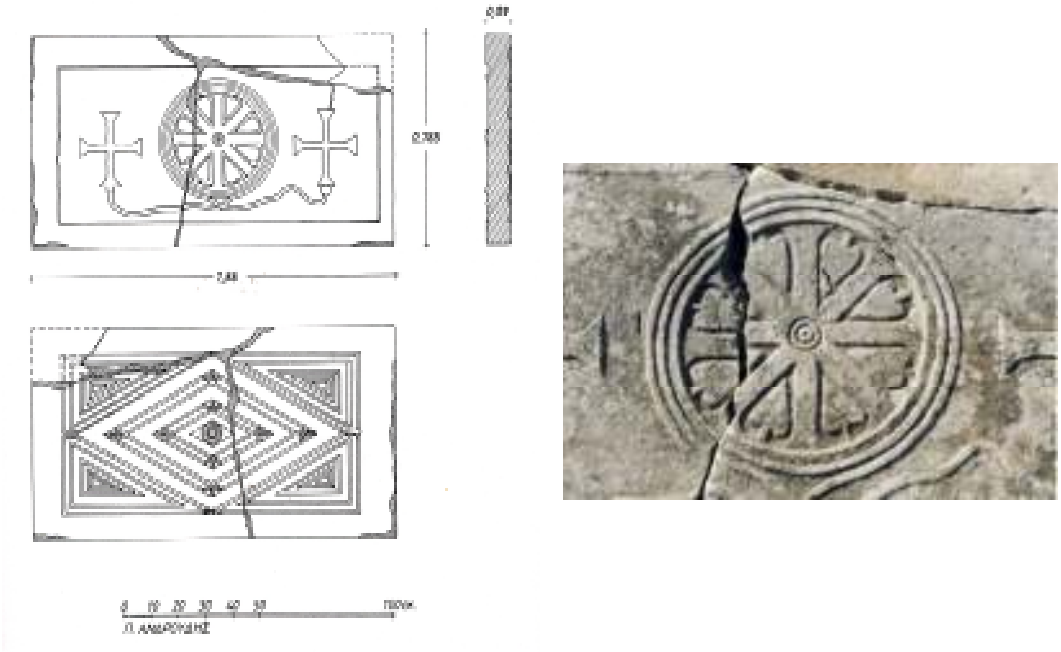

81. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΑΜΦΙΓΛΥΦΟ ΘΩΡΑΚΙΟ (θραύσμα)
Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Α, (αριθ. ευρ. ΝΙΚ.Α12)
Υλικό: μάρμαρο λευκό
Μ. σ. ύψος: 0,49μ.
Μ. σ. πλάτος: 0,27μ.
Πάχος: 0,095μ.

Γωνιαίο θραύσμα αμφίγλυφου θωρακίου. Στη μία όψη διακρίνεται τμήμα του περιμετρικού διακοσμητικού πλαισίου, το οποίο σχηματίζεται από τέσσερις παράλληλες καμπύλης διατομής ταινίες. Από το κεντρικό γεωμετρικό μοτίβο σώζεται τμήμα ενός ορθογώνιου τριγώνου που ορίζεται με κοιλόκυρτο κυμάτιο (εικ.70β). Στην άλλη όψη διατηρείται επίσης τμήμα από το πλαίσιο, που διαμορφώνεται με δύο παράλληλα κοιλόκυρτα κυμάτια, καθώς και το μεγαλύτερο μέρος του σχηματιζόμενου ορθογώνιου τριγώνου που περικλείουν, στο οποίο υπάρχει εγχάρακτο γεωμετρικό θέμα (εικ.70α).

Το κεντρικό διακοσμητικό θέμα του θωρακίου αποτελούνταν πιθανότατα από ομόκεντρους ρόμβους, εγγεγραμμένους σε ορθογώνιο, στις γωνίες του οποίου διαμορφώνονταν τέσσερα ορθογώνια τρίγωνα. Η σωζόμενη επιφάνεια έδρασης του θωρακίου φέρει αδρή λάξευση. Η επεξεργασία των όψεων είναι σχετικά αμελής, ενώ τα ίχνη βελονιού που διακρίνονται και η διαμόρφωση των ταινιών του πλαισίου φανερώνουν έργο κατώτερης ποιότητας.

Το ανάγλυφο που εξετάζουμε παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με το αριθ. ΝΙΚ.Α11 (εικ.70γ) από την ίδια βασιλική, καθώς και με ένα ανάλογο που βρέθηκε στη Βασιλική Δ επίσης στη Νικόπολη, το οποίο ο Ορλάνδος αναφέρει

ως ¨τεμάχιον άμβωνος¨[1881], θεωρούμε όμως πιθανότερο ότι αποτελούσε τμήμα θωρακίου.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

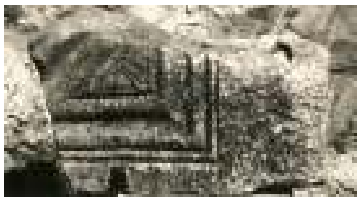
εικ.81α

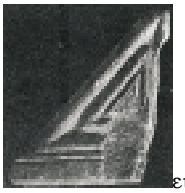
εικ.81β, γ

82. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΑΜΦΙΓΛΥΦΟ ΘΩΡΑΚΙΟ (τμήμα)

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Α, (αριθ. ευρ. ΝΙΚ.Α1). Σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Νικόπολης.
Υλικό: μάρμαρο λευκό κρυσταλλικής υφής
Μ. σ. διαστάσεις: 0,54μ.Χ0,51μ.
Πάχος: 0,07μ.Χ0,08μ.
Χρονολόγηση: 525-550

Τμήμα αμφίγλυφου θωρακίου, αποτελούμενο από δύο συνανήκοντα μέρη. Είναι αποθραυσμένο στις τρεις πλευρές του εκτός της κάτω. Στη μία όψη του φέρει επιπεδόγλυφη παράσταση. Συγκεκριμένα διακρίνεται αμνός με ανασηκωμένο το ένα πόδι του κοντά στο κάθετο σκέλος σταυρού, το οποίο σχηματίζει μικρή τριγωνική διαπλάτυνση λίγο πριν την απόληξη του άκρου του (εικ.82α,β). Ο αμνός έχει ανασηκωμένο το κεφάλι, που εγγράφεται στον κύκλο φωτοστέφανου. Αριστερά του σταυρού διακρίνεται τμήμα από το μπροστινό ανασηκωμένο πόδι ενός αντιμέτωπου αμνού[1882]. Στην πάνω δεξιά άκρη του θραύσματος διακρίνεται μέρος της τριγωνικής απόληξης της οριζόντιας κεραίας του σταυρού. Δύο ανισομεγέθη ταινιωτά πλαίσια, μέρος των οποίων σώζεται στην κάτω πλευρά, περιέβαλαν το διακοσμητικό θέμα.

Η παράσταση αντωπων εκατέρωθεν σταυρού αμνών, απαντά συχνά στη χριστιανική τέχνη των πρώιμων χριστιανικών χρόνων, όπως σε ένα πρώιμο θωράκιο στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών[1883] και συμβολίζει κατά μία άποψη τους πιστούς που προσέρχονται στο Χριστό και στη Θεία Κοινωνία. Το ίδιο θέμα συναντάται και σε σαρκοφάγους[1884]. Κατά τον Ορλάνδο[1885], λόγω της παρουσίας

[1881] Ορλάνδος 1956, πιν. 56β.

[1882] Πρβλ. το ίδιο περίπου θέμα σε θωράκιο της Αγίας Τράπεζας στο ναό του Αγίου Βιταλίου Angiolini-Martinelli 1968, σ.20, αριθ.9.

[1883] Σκλάβου–Μαυροειδή 1999, σ.29, αριθ.15.

[1884] Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μια σαρκοφάγος στο ναό του Αγίου Απολλιναρίου in Classe, στη Ραβέννα, βλ. Zucchini, Bucci 1968, αριθ.32, η τεχνική εκτέλεση του ανάγλυφου διακόσμου της οποίας είναι σαφώς ανώτερη από αυτή του θωρακίου που εξετάζουμε. Εξίσου

των φωτοστέφανων των αμνών, η παράσταση αποτελεί τη συμβολική απεικόνιση του Χριστού με τους απόστολους Πέτρο και Παύλο. Η απόδοση των αμνών είναι απλοποιημένη, και το ανάγλυφο επίπεδο δεν θυμίζει σε τίποτα τους αμνούς του θωρακίου από τη Βασιλική της Παλαιόπολης[1886].

Η άλλη όψη του θωρακίου κοσμείται με τρεις ομόκεντρους ρόμβους (σώζονται δύο γωνίες τους), που σχηματίζονται με ταινίες ημικυκλικής διατομής, οι οποίες χωρίζονται με βαθιές αυλακώσεις και ενδιάμεσα λεπτά επιπεδικά κυμάτια (εικ.82γ,δ). Οι κορυφές των γωνιών των ρόμβων απολήγουν σε σταγόνες, οι οποίες κοσμούνται με λεπτά εγχάρακτα φυλλόσχημα μοτίβα. Στο κέντρο των ρόμβων εικονίζεται, σε επιπεδόγλυφο ανάγλυφο, μικρό πτηνό και δεξιά αυτού η απόληξη κεραίας μικρού σταυρού. Πρόκειται πιθανότατα για το γνωστό θέμα του σταυρού με αντιμέτωπα πτηνά που συναντάται συχνά και σε άλλα γλυπτά αυτής της εποχής. Στο κάτω αριστερά τριγωνικό διάχωρο, σε επιπεδόγλυφο επίσης ανάγλυφο, εικονίζεται ιχθύς.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ταινιωτό πλαίσιο με τον ανάγλυφο ελισσόμενο βλαστό κληματίδας[1887], που φύεται από τρίφυλλο ρόδακα. Από το βλαστό εκφύονται βλαστόσπειρες, φύλλα και ένα τσαμπί με σταφύλια, το οποίο ραμφίζει μικρό πτηνό. Το συμβολικό περιεχόμενο των θεμάτων είναι γνωστό·και οι βλαστοί της κληματίδας υποδηλώνουν το μυστήριο της Θείας Μετάληψης, ενώ τα πτηνά τις ψυχές των δικαίων που με τη Θεία Ευχαριστία γίνονται δεκτές στον Παράδεισο[1888].

Το ανάγλυφο της δεύτερης όψης αποτελεί μια πιο διακοσμημένη εκδοχή του τύπου που εξετάσαμε παραπάνω από τη Βασιλική Β[1889]. Γενικότερα πάντως παρουσιάζεται μια αντίφαση μεταξύ των δύο όψεων του θωρακίου, αφού στην πρώτη όψη το ανάγλυφο είναι επίπεδο και αρκετά απλοποιημένο και η

συχνό είναι και το θέμα όπου μεταξύ των αμνών αντί του απλού σταυρού υπάρχει μεγάλο Χριστόγραμμα σε δάφνινο στεφάνι, βλ. Zucchini, Bucci 1968, αριθ.23,25.

[1885] Ορλάνδος 1954, σ.524.

[1886] Βλ. το ανάγλυφο με αριθ.87 στον κατάλογό μας.

[1887] Πβλ. το διάκοσμο με τους ομόθετους ρόμβους και τον βλαστό με την κληματίδα στο πλαίσιο που κοσμούν τα θωράκια του τέμπλου του καθολικού της μονής Βατοπεδίου, Θ.Παζαράς,Το μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της μονής Βατοπεδίου, ΔΧΑΕ 1995, σ.15κ.ε., εικ.9. Πρόκειται για το ίδιο περίπου θέμα που επιβιώνει με κάποιες βέβαια αλλαγές και κατά τη μεσοβυζαντινλή εποχή.

[1888] Σκλάβου–Μαυροειδή 1999, σ.37, αρ.26.

[1889] Τα καρδιόσχημα ή τριφυλόσχημα μοτίβα στις γωνιακές απολήξεις των ρόμβων έχουν εδώ αντικατασταθεί με άλλα εγχάρακτα στοιχεία.

απόδοση του αμνού αφελής, ενώ στη δεύτερη όψη τα διακοσμητικά θέματα πολλά και ποικίλα.

Το ανάγλυφο χρονολογήθηκε από τον Πάλλα στην 9η δεκαετία του 5ου αιώνα[1890], ωστόσο η απλοποίηση του αναγλύφου θα πρέπει να εκτιμηθεί ως ένδειξη οψιμότερης χρονολόγησης, πιθανότατα στο β΄τέταρτο του 6ου αιώνα. Άλλωστε η χρονολόγηση της Βασιλικής μετά το 525 αποτελεί ένα Terminus ante quem για τη χρονολόγηση του θωρακίου. Πρόκειται για έργο τοπικού εργαστηρίου στον οποίο οφείλεται και ο υπόλοιπος γλυπτός διάκοσμος του μνημείου.

Βιβλιογραφία: 1. Φιλαδελφέας 1915, σ.61, εικ.1,
2. Φιλαδελφέας 1917, σ.72-73,
3.Φιλαδελφέας 1918α, σ.34-35, εικ.1 και 1α.
4. Ορλάνδος 1954, σ.524, εικ.488.
5. Κεφαλλωνίτου, Γερόλυμου 2008, σ.56κ.ε.

Εικ.82α,β

Εικ.82γ,δ

[1890] Πάλλας 1950, σ.248.

83. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΑΜΦΙΓΛΥΦΟ ΘΩΡΑΚΙΟ (τμήμα)

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Α, (αριθ. ευρ. ΝΙΚ.Α2)
Υλικό: μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο με μεγάλες φλεβώσεις
Μ. σ. διαστάσεις: 0,56μ. Χ 0,39μ. Χ 0,09μ.
Πάχος: 0,08μ.
Χρονολόγηση: 525-550

Τμήμα αμφίγλυφου θωρακίου, αποθραυσμένο στις τρεις πλευρές. Στη μία όψη φέρει το συνηθισμένο κατά την παλαιοχριστιανική εποχή θέμα των ομόκεντρων ρόμβων, που εγγράφονται σε ορθογώνιο πλαίσιο (εικ.83γ,δ). Τρεις παράλληλες έξεργες ημικυκλικής διατομής ταινίες σχηματίζουν τους ρόμβους, που φέρουν στις γωνίες τους μικρά καρδιόσχημα έξεργα στοιχεία[1891]. Στο κέντρο των ρόμβων διακρίνεται μικρός ισοσκελής σταυρός με τριγωνικές κεραίες, εγγεγραμμένος εν εσοχή σε κύκλο. Δύο άνισου πάχους ταινίες ορίζουν το πλαίσιο του θωρακίου.

Στην άλλη όψη το θωράκιο φέρει πολυάκτινο μοτίβο, εγγεγραμμένο σε διπλό ανάγλυφο ομόκεντρο κύκλο (εικ.83α,β). Πρόκειται για την απλοποιημένη μορφή Χριστογράμματος. Εξωτερικά του κυκλικού πλαισίου διακρίνεται η κάθετη κεραία ενός πιθανότατα σταυρού, που στηρίζεται σε μικρό τριγωνικό στοιχείο (σχηματοποιημένο φύλλο κισσού, που συνήθως λαξεύεται κάτω από την κάθετη κεραία του σταυρού), με το οποίο ενώνεται με καμπύλη ταινία. Μέρος ταινιωτού πλαισίου σώζεται στη δεξιά πλευρά του ανάγλυφου μέλους. Πρόκειται για μια μικρή παραλλαγή του γνωστού θέματος, όπου το κεντρικό Χριστόγραμμα, εγγεγραμμένο σε κύκλους πλαισιώνουν μεγάλοι σταυροί, ενωμένοι με κυματοειδείς ταινίες, πανομοιότυπο με αυτό του θωρακίου αριθ.80 από τη Βασιλική Β, το οποίο δεν αποκλείεται να αποτέλεσε το πρότυπο.

Το ανάλυφο στη μία τουλάχιστον όψη του θωρακίου είναι επίπεδο και η απόδοσή του απλοποιημένη. Σκληρή λάξευση και αδυναμίες παρατηρούνται και στην τεχνική του αναγλύφου και της δεύτερης όψης του θωρακίου με τους ομοιόθετους ρόμβους, το θέμα του οποίου επίσης είναι γνωστό και από το θωράκιο αριθ.80, το οποίο εδώ αποδίδεται όμως διαφορετικά.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το κεντρικό πολυάκτινο θέμα -σχηματοποιημένο Χριστόγραμμα- είναι πανομοιότυπο με αυτό που κοσμεί την όψη του πεσσόκρανου αριθ.65Α του καταλόγου μας, που προέρχεται πιθανότατα από το ίδιο μνημείο, έργο και αυτό του ιδίου εργαστηρίου, όπως και το επίθημα(;).με το μονόγραμμα του Δουμετίου[1892]. Τα δύο

[1891] Η απόδοση των μικρών καρδιόσχημων στοιχείων στις ακμές των ρόμβων είναι αρκετά αδέξια.

[1892] Έχουν παρατηρηθεί ομοιότητες στην απόδοση των κλαδίσκων που κοσμούν τα δύο τελευταία ανάγλυφα μέλη.

προαναφερόμενα μέλη είναι δομικά στοιχεία της βασιλικής και θεωρούμε ότι είναι σύγχρονα με την α΄ φάση του μνημείου και συνεπώς θα πρέπει να χρονολογηθούν μεταξύ 525-550. Την ίδια χρονολόγηση προτείνουμε και για το θωράκιο, λόγω της ομοιότητάς του με το κεντρικό θέμα του πεσσόκρανου.

Βιβλιογραφία: 1. Φιλαδελφεύς 1918α, σ.35-36, εικ.2,
2. Ορλάνδος 1954, σ.524, εικ.488.

Εικ.83α

Εικ.83β

84. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΑΜΦΙΓΛΥΦΟ ΘΩΡΑΚΙΟ (θραύσμα)

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Α, (αριθ. ευρ. ΝΙΚ.Α7)
Υλικό: μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο
Μ. σ. ύψος: 0,155 μ.
Μ. σ. πλάτος: 0,23 μ.
Πάχος: 0,09 μ.
Χρονολόγηση: 525-550

Θραύσμα αμφίγλυφου θωρακίου. Στη μία όψη σώζεται μικρό τμήμα της επιπεδόγλυφης παράστασης, στην οποία διακρίνεται πτηνό, με ψηλό λαιμό και λοφίο (παγώνι;), στραμμένο προς τα δεξιά, ένα καμπυλούμενο φύλλο στο πάνω μέρος του και μικρό τμήμα από ελισσόμενη βλαστόσπειρα (ή αγγείο) κοντά στο λαιμό του. Λεπτές καμπύλες χαράξεις αποδίδουν το πτέρωμά του (εικ.84α). Από την άλλη όψη, η οποία είναι αποθραυσμένη κατά το μεγαλύτερο μέρος της, σώζεται μόνο ένα καρδιόσχημο φύλλο και στην κάτω απόληξή του μικρό τμήμα δύο παράλληλων ταινιών (εικ.84β). Το θραύσμα είναι σχετικά μικρό ωστόσο ενδεικτικό της πλούσιας διακόσμησης που έφεραν τα θωράκια της Βασιλικής Α.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

 Εικ.84α Εικ.84β.

85. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΑΜΦΙΓΛΥΦΟ ΘΩΡΑΚΙΟ (τμήμα)

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Α, (αριθ.ευρ.ΝΙΚ.Α5)
Υλικό: μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο
Μ. σ. ύψος: 0,31μ.
Μ. σ. πλάτος: 0,28μ.
Πάχος: 0,07μ.
Χρονολόγηση: 525-550

Τμήμα αμφίγλυφου θωρακίου, αποθραυσμένο περιμετρικά. Στη μία όψη διατηρείται έξεργο τριγωνικό διάχωρο, με ανάγλυφο σχηματοποιημένο ανθέμιο, που εκφύεται από το κέντρο διπλής έλικας (εικ.78α). Τη μία πλευρά του διαχώρου ορίζουν λοξότμητη ταινία (εικ.85γ) και μία δεύτερη λεπτή έξεργη. Ακολουθεί πλατύ πλαίσιο (σώζεται μέρος του), διακοσμημένο με διπλό βλαστό κληματίδας από την οποία εκφύεται φύλλο αμπέλου. Διακρίνεται επίσης μέρος από μικρό ανάγλυφο πτηνό, στραμμένο προς τα αριστερά. Στη φωτογραφία του θωρακίου που δημοσιεύει ο Φιλαδελφέας στην ΑΕ του 1918 διακρίνεται το πτηνό ολόκληρο. Στο φύλλο και σε μέρος του βλαστού έχει γίνει χρήση τρυπανιού. Στο πάνω μέρος του ανάγλυφου μέλους σώζεται ζεύγος αντιμέτωπων καρδιόσχημων φύλλων, που συνέδεε το πλαίσιο με ομόκεντρους ρόμβους, που πιθανότατα αποτελούσαν το κεντρικό θέμα του θωρακίου.

Στην άλλη όψη του θωρακίου (εικ.85β) σώζεται μέρος από την κεραία σταυρού, με πεπλατυσμένη απόληξη, το κάτω άκρο της οποίας ενώνεται με καμπύλη ταινία. Πιθανότατα πρόκειται για το γνωστό θέμα των μεγάλων σταυρών που πλαισιώνουν σχηματοποιημένο Χριστόγραμμα, όπως και στο τμήμα του θωρακίων αριθ.83 που εξετάζουμε παραπάνω, από το οποίο όμως διαφοροποιείται αρκετά.

Το θωράκιο προέρχεται από τον κυρίως ναό της Βασιλικής Α. Ο διάκοσμός του είναι έξεργος στη μια όψη και επιπεδόγλυφος στην άλλη, όπως συμβαίνει και με τα τμήματα των θωρακίων από την ίδια βασιλική που παρουσιάσαμε παραπάνω. Η σκληρή επεξεργασία του αναγλύφου της μιας πλευράς έρχεται σε αντίθεση με την προσπάθεια που καταβάλει ο καλλιτέχνης

να διανθίσει το ανάγλυφο της άλλης, πιθανότατα κύριας πλευράς, με ένα πλούσιο θεματικά ανάγλυφο, έξεργο, το οποίο φέρει επιπλέον και οπές από τρυπάνι.

Παρατηρούνται τρεις τουλάχιστον τύποι θωρακίων στην ίδια βασιλική. Ο πρώτος κοσμείται με ομόκεντρους ρόμβους και ωραίο πλατύ πλαίσιο στην ά όψη και αμνούς στη β΄ όψη, ο δεύτερος με ομόκεντρους ρόμβους στην ά όψη και σχηματοποιημένο Χριστόγραμμα με μεγάλους σταυρούς δεξιά και αριστερά στη β΄ όψη. Ο τρίτος τύπος φέρει ομόκεντρους επίσης ρόμβους στην α΄ όψη, αλλά με πλατύ πλαίσιο με ελισσόμενο βλαστό και μεγάλους σταυρούς που πιθανότατα πλαισιώνουν Χριστόγραμμα στην άλλη όψη. Τα υπόλοιπα τμήματα (αριθ.81, 84) δεν προσφέρουν επαρκή στοιχεία για το διάκοσμο των θωρακίων. Όλα πάντως (εκτός το αριθ. 81) φαίνονται ότι είναι έργα του ιδίου εργαστηρίου).

Βιβλιογραφία: Φιλαδελφεύς 1918α, σ.36-37, εικ. 3.

Εικ.85α

Εικ.85β

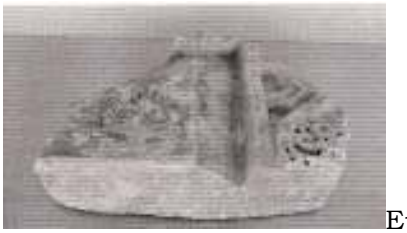
Εικ.85γ

86. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΑΜΦΙΓΛΥΦΟ ΘΩΡΑΚΙΟ (τμήμα)

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Α, (αριθ. ευρ.ΝΙΚ.Α3α, β)
Υλικό: μάρμαρο
Μ. σ. διαστάσεις: 0,29μ.Χ0,26μ.
Πάχος: 0,093μ.
Χρονολόγηση: 525-550

Γωνιακό τμήμα αμφίγλυφου θωρακίου, αποτελούμενο από δύο συνανήκοντα μέρη. Δύο επίπεδες έξεργες ταινίες οριοθετούν, στη μία όψη, πλατιά ζώνη, κοσμούμενη με διπλό ελικοειδή βλαστό κληματίδας σε έξεργο ανάγλυφο, που αναδιπλώνεται σχηματίζοντας ημικυκλικά διάχωρα, τα οποία πληρούν φύλλα και τσαμπιά με σταφύλια (εικ.86α). Πρόκειται για το ίδιο

πλαίσιο με αυτό του προηγούμενου θωρακίου, το οποίο όμως δεν φέρει οπές από τρυπάνι.

Τη δεύτερη όψη του μέλους κοσμούν τρία επάλληλα ταινιωτά πλαίσια που σχηματίζουν γωνίες, στο εσωτερικό των οποίων υπάρχει ανάγλυφο καρδιόσχημο μοτίβο (εικ.86β). Πιθανότατα έφερε διάκοσμο ομοιόθετων ρόμβων. Συνανήκει πιθανότατα με το αριθ. ευρ. ΝΙΚ.Α3β, που φέρει παρόμοιο διάκοσμο (εικ.79γ,δ). Ο διάκοσμος του θωρακίου που εξετάζουμε είναι έξεργος, αλλά σχηματοποιημένος και η λάξευση βαθιά. Μολονότι πρόκειται για ένα μικρό τμήμα, θεωρούμε ότι παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς συμπληρώνουμε την εικόνα του διακοσμητικού θεματολογίου των θωρακίων της Βασιλικής Α.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.86α,β

Εικ.86γ,δ

87. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΑΜΦΙΓΛΥΦΟ ΘΩΡΑΚΙΟ (τμήμα)

Προέλευση: Κέρκυρα, Βασιλική Παλαιόπολης
Υλικό: μάρμαρο.λευκό, *μετά κυανών αποχρώσεων*
Χρονολόγηση: β΄ μισό 5ου αιώνα

Αμφίγλυφο θωράκιο αποτελούμενο από τέσσερα τμήματα. Στη μία όψη και σε έξεργο ανάγλυφο εικονίζονται οι κεφαλές δύο αντωπών κριών, εκ των οποίων ολόκληρη σώζεται μόνο αυτή του κριού αριστερά. Από τον κριό δεξιά σώζεται και τμήμα του ανασηκωμένου μπροστινού ποδιού. Από το σώμα των ζώων σώζεται μικρό τμήμα, ενώ το τρίχωμά τους αποδίδεται συνοπτικά[1893].

[1893] Πρβλ. την απόδοση του τριχώματος των ζώνων σε σαρκοφάγους από τη Ραβέννα.

Είναι άγνωστο αν οι δύο κριοί ήταν πράγματι αντωποί, εκατέρωθεν σταυρού[1894], όπως στο ανάγλυφο αριθ.82 που εξετάζουμε παραπάνω. Στην πίσω όψη του θωρακίου διατηρείται η παράσταση ανάγλυφου σταυρού.

Το θωράκιο βρέθηκε κατά την ανασκαφή της Βασιλικής της Παλαιοπόλης[1895] στην Κέρκυρα και σήμερα εκτίθεται στο Παλαιό Φρούριο της πόλης. Το ανάγλυφο είναι έντονα έξεργο, η λάξευσή του αρκετά καλή και δηλώνονται πλαστικά οι λεπτομέρειες της κεφαλής των ζώων.

Το θραύσμα αριστερά *προέρχεται ἐκ τοῦ οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ τῆς κόγχης*[1896] και βρέθηκε κατά την ανασκαφή του 1955, ενώ το δεύτερο δεξιά θραύσμα προέρχεται από την ανασκαφή του 1939[1897]. Την ίδια εποχή βρέθηκαν επίσης και τμήματα ενός άλλου θωρακίου με ανάγλυφο σταυρό σε δίσκο στη μία όψη, και παγώνι που ραμφίζει σταφύλια στην άλλη[1898]. Ωστόσο η επεξεργασία του αναγλύφου αυτού είναι διαφορετική και παρουσιάζει αρκετές αδυναμίες, γεγονός που μαρτυρεί ότι πιθανότατα προέρχονται από κάποια δεύτερη φάση του μνημείου.

Ο Ι.Παπαδημητρίου εκθειάζει την επεξεργασία του αναγλύφου που εξετάζουμε, το οποίο κατά τον ίδιο θυμίζει έργα της κλασσικής παλαιοχριστιανικής τέχνης, του τέλους του 4ου-αρχές του 5ου αιώνα. Πράγματι το ανάγλυφο συγκρινόμενο με τα προηγούμενα του καταλόγου μας αναμφίβολα υπερτερεί, ως προς την τεχνική του επεξεργασία, των άλλων σπαραγμάτων που έχουν βρεθεί στην ίδια βασιλική.

Το θωράκιο θεωρούμε ότι προέρχονται από την α΄ φάση της Βασιλικής της Παλαιόπολης, που είναι κτίσμα του επισκόπου Ιοβιανού, η οποία ως γνωστόν είχε χρονολογηθεί αρχικά στον 5ο αιώνα. Μολονότι η χρονολόγηση αυτή έχει αμφισβητηθεί, εντούτοις από όσο γνωρίζω, δεν έχει αμφισβητηθεί, ότι ο επίσκοπος Ιοβιανός, ο οποίος συνέβαλε στην ανέγερσή της, έζησε στο α΄ μισό

[1894] Πρβλ. το ίδιο θέμα σε θωράκιο στο βυζαντινό μουσείο Αθηνών, Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, σ.29, αριθ.15. Το ίδιο θέμα με παραλλαγές συναντάται και σε σαρκοφάγους, όπως σε δύο που βρίσκεται σήμερα στο μαυσωλείο της Γάλλα Πλακιδίας και στον Άγιο Βιτάλιο στη Ραβέννα, βλ. Zucchini, Bucci 1968, αριθ.22 και 23. Στην πρώτη σαρκοφάγο μεταξύ των αμνών εικονίζεται αμνός με φωτοστέφανο, ενώ στη δεύτερη Χριστόγραμμα με δάφνινο στεφάνι.

[1895] Από την ανασκαφή της ίδιας βασιλικής προέρχεται τμήμα θωρακίου με εγχάρακτη σειρά κύκλων που περιβάλλονται από έλικες, βλ. *ΠΑΕ 1*936, σ.109κ.ε., εικ.12.

[1896] Καλλιπολίτης 1955, σ.188, πιν.65α.

[1897] Παπαδημητρίου 1939, σ.96, εικ.6.

[1898] Παπαδημητρίου 1939, σ.94, εικ.3,4. Δεν γνωρίζω που βρίσκεται σήμερα το θωράκιο αυτό.

του 5ου αιώνα. Κατά τον Ι.Βαραλή η βασιλική χρονολογείται στον 6ο αιώνα[1899] και έχει δεχθεί διάφορες μεταγενέστερες επισκευές, γεγονός αναμφισβήτητο. Ωστόσο οι Πελεκανίδης-Ατζακά χρονολογούν το ψηφιδωτό του Ελπιδίου, που αποκαλύφθηκε στο βορειοδυτικό πρόσκτισμα της βασιλικής γενικά στον 5ο αιώνα[1900].

Βιβλιογραφία: 1. Παπαδημητρίου 1939, σ.95, εικ.5
2. Καλλιπολίτης 1955, σ.188, πιν.65α.

Εικ.87

88. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΑΜΦΙΓΛΥΦΟ ΘΩΡΑΚΙΟ (τμήμα)
Προέλευση: Βασιλική Α΄ στη νησίδα Κέφαλος, στον Αμβρακικό κόλπο.
Υλικό: μάρμαρο
Μ. σ. διαστάσεις: 1,05μ.Χ0,86μ.
Πάχος: 0,05μ.
Χρονολόγηση: πιθανόν μέσα 6ου αι.

Αμφίγλυφο θωράκιο, αποθραυσμένο σχεδόν κατά το ήμισυ, αποτελούμενο από εννέα τμήματα που έχουν συγκολληθεί. Στο κέντρο της μιας πλευράς του διακρίνονται οι δύο κεραίες ανάγλυφου σταυρού, που εγγράφεται σε δύο συμπλεκόμενα τετράγωνα από διπλές ταινίες. Το σωζόμενο μέρος των τετραγώνων απολήγει, κατά τον κάθετο άξονα του σταυρού, σε μεγάλο τρίφυλλο. Πλαίσιο αποτελούμενο από τρεις άνισου πλάτους ταινίες περιβάλλουν το θωράκιο.

Στην άλλη όψη διακρίνονται οι απολήξεις της οριζόντιας και κάθετης κεραίας μεγάλου λατινικού σταυρού, εκατέρωθεν του οποίου στέκονται δύο αντωπά πτηνά. Ο σταυρός προβάλλει σε ανάγλυφο δίσκο, ο οποίος εγγράφεται σε τετράγωνο, που πλαισιώνουν ανάγλυφες ταινίες σε βαθμιδωτή διάταξη, αφήνοντας ένα μεγάλο περιθώριο στο κάτω μέρος. Η σύνθεση του σταυρού που

[1899] Βαραλής 2001, σ.194κ.ε., ο οποίος ωστόσο δεν τεκμηριώνει τη χρονολόγησή του αυτή.

[1900] Πελεκανίδης, Ατζακά 1988, σ.95-97.

πλαισιώνεται από πτηνά, αποτελεί σύνηθες μοτίβο στην αρχιτεκτονική γλυπτική, καθώς και στα ψηφιδωτά δάπεδα, με μακρά διάρκεια επιβίωσης. Χαρακτηριστικές είναι οι παράλληλες εγχαράξεις που παρατηρούνται στις δύο κάθετες πλευρές της μίας όψης του θωρακίου, που πιθανόν προέρχεται από μεταγενέστερη χρήση του αναγλύφου.

Το εύρημα βρίσκονταν σε αποθηκευτικό χώρο του Μουσείου Νικόπολης.

Βιβλιογραφία: Μπάρλα 1968, σ.20, εικ.2, πιν.16α,β.

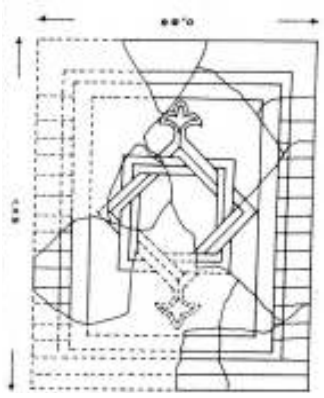

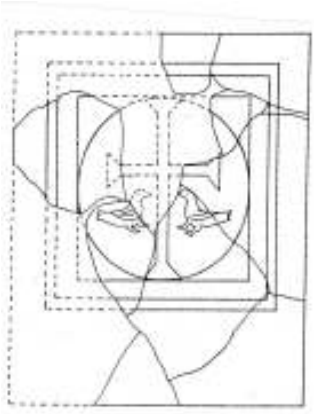

Εικ.88α-δ

89. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΑΜΦΙΓΛΥΦΟ ΔΙΔΥΜΟ ΘΩΡΑΚΙΟ (τμήμα)

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β, (αριθ.ευρ.ΑΛ/3080).
Υλικό: μάρμαρο λευκό
Μ. σ. ύψος: 0,19μ.
Μ. σ. πλάτος: 0,31μ.
Μ. πάχος: 0,07μ.

Τμήμα μαρμάρινου αμφίγλυφου, πιθανότατα δίδυμου θωρακίου. Διατηρείται μέρος του πλαισίου, ο διάκοσμος του οποίου στην κύρια όψη συνίσταται σε πλατιά ταινία με ανάγλυφο πλοχμό. Κάθετη ταινία οριοθετεί δύο διάχωρα, τα οποία διαμορφώνονται με κοίλο κυμάτιο. Ανάλογη διαμόρφωση (χωρίς τον πλογχμό) υπάρχει και στην πίσω όψη.

Το θωράκιο βρέθηκε στο βόρειο πτερύγιο του εγκαρσίου κλίτους. Από το ίδιο ή κάποιο ανάλογο θωράκιο προέρχονται και τα θραύσματα ΑΛ/1673 και

ΑΛ/1694 που εντοπίσαμε στο χώρο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων της ίδιας βασιλικής (εικ.89β,γ). Λόγω της αποσπασματικής του διατήρησης το τμήμα αυτό είναι δύσκολο να χρονολογηθεί, χαρακτηριστικό ωστόσο της ποικιλίας των ανάλογων μελών που υπήρχαν στο ίδιο μνημείο.

Τμήμα αναγλύφου με αναλογο πλογμό είχε εντοπιστεί από τον Φιλαδελφέα στις αρχές του προηγούμενου αιώνα[1901].

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.89α

Εικ.89β

Εικ.89γ

90. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΑΜΦΙΓΛΥΦΟ ΘΩΡΑΚΙΟ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β, κυρίως ναός, εγκάρσιο κλίτος–νότιος χώρος, (ΑΛ/3451).
Υλικό: μάρμαρο
Μ. σ. ύψος: 0,93μ.
Μ. σ. μήκος: 2,14μ.
Χρονολογηση: μέσα 6ου αιώνα

Αποτελείται από δύο συγκολλημένα κομμάτια. Σώζεται κατά το μεγαλύτερο μέρος του (εικ.90α). Είναι απολαξευμένη κατά μήκος η μία μακρά και η μία κάθετη πλευρά του. Λείπει επίσης μία γωνία του.

Το θωράκιο είναι αμφίγλυφο και φέρει πανομοιότυπο διάκοσμο και στις δύο όψεις του (εικ.90β). Μεγάλος ανάγλυφος ανισοσκελής σταυρός με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών του εγγράφεται σε επίσης ανάγλυφο δίσκο. Η κάθετη κεραία του εφάπτεται στο δίσκο. Το θέμα περιβάλλουν τρία παράλληλα κυμάτια, διαφορετικού πάχους και ένα τέταρτο λοξότμητο εσωτερικά.

[1901] Α.Φιλαδελφεύς, Μουσείον Πρεβέζης, *ΑΕ* 1922, σ.77, εικ.20.

Πρόκειται για έναν τύπο θωρακίων που υπερτερούν αριθμητικά και εντοπίζονται πολλά τμήματά τους κυρίως στα πλάγια κλίτη της βασιλικής, αλλά και σε άλλους χώρους. Είναι κατασκευασμένα από λευκό χοντρόκοκκο μάρμαρο και διακρίνονται για την καλή απόδοση του αναγλύφου.

Ο τύπος αυτός είναι ιδιαίτερα γνωστός σε θωράκια που εντοπίζονται στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης και σε μνημεία της μεσογειακής λεκάνης κάτω από την επιρροή της. Από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα είναι αυτά από το ναό της Αγίας Σοφίας

Ευρύτατα διαδεδομένος και αρκετά γνωστός είναι ο τύπος αυτός[1902] στον Ελλαδικό χώρο (Άγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης, Δελφοί, Καταπολιανή Πάρου[1903] κ.α.), την Ιταλία (Βασιλική Αγίου Κλήμεντα στη Ρώμη[1904], Άγιος Μάρκος Βενετίας) και τη Μ.Ασία. Συχνά το ίδιο θέμα εικονίζεται στη μια μόνον όψη, ενώ η άλλη κοσμείται με άλλα θέματα, όπως σε θωράκια παραθύρων στην Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης[1905] κ.α.

Βιβλιογραφία: Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ. 637 κ.ε.

Εικ.90α

Εικ.90β

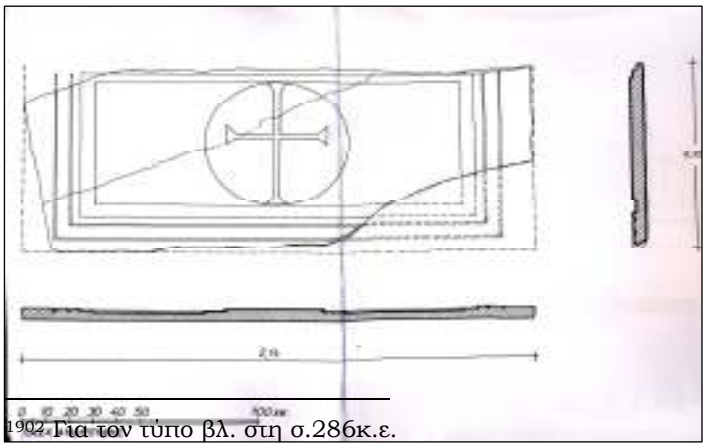

Εικ. 90γ

[1902] Για τον τύπο βλ. στη σ.286κ.ε.

[1903] Μητσάνη 2006, εικ.20,21 τα θωράκια αυτά χρονολογούνται στα τελευταία χρόνια της εποχής του Ιουστινιανού.

[1904] F.Guidobaldi, Cl.Barsanti, A.Guiglia-Guidobaldi, *San Clemente. La scultura dei VI secolo* (San Clemente Miscellany, IV.2), Ρώμη 1992, 81,251-252.

[1905] Guidobaldi, Barsanti 2004, ενδεικτικά εικ. FO26 και εικ.79 και ιδιαίτερα στις σ.210κ.ε. όπου εκτενής αναφορά στο θέμα αυτό, με πολλά παραδείγματα.

91. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΑΜΦΙΓΛΥΦΟ ΘΩΡΑΚΙΟ (τμήμα)
Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β, (αριθ. ευρ. ΑΛ/3167α-ε)
Υλικό: μάρμαρο χονδρόκοκκο
Μ. πάχος (α-ε): 0,045μ.
Μ. σ. μήκος (α-ε): 0,715μ.
Μ. σ. ύψος (α-ε): 0,62μ.
Διάμετρος: 0,60μ.
Χρονολογηση: μέσα 6οι αιώνα

Αποτελείται από πέντε συνανήκοντα τμήματα που προέρχονται από τον κεντρικό διάκοσμο του θωρακίου. Διακρίνονται και στις δύο όψεις του: σταυρός με πεπλατυσμένα άκρα, εγγεγραμμένος σε δίσκο, τα άκρα του κάθετου σκέλους του εφάπτονται στον κύκλο, σε αντίθεση με τις κεραίες του οριζόντιου σκέλους που είναι μικρότερες σε μήκος. Ανήκει στον ίδιο τύπο με το προηγούμενο, αλλά και με μια σειρά άλλων που έχουν βρεθεί στη βασιλική, όπως τα ΑΛ/1781, ΑΛ/1968.

Εντοπίστηκε στον κυρίως ναό της βασιλικής και συγκεκριμένα στο βόρειο χώρο του εγκαρσίου κλίτους.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.91α,β

92. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΑΜΦΙΓΛΥΦΟ ΘΩΡΑΚΙΟ (τμήμα)
Προέλευση: Φωτική, Παναγία Λαμποβήθρα, Θέση Λιμπόνι, (αρ. ευρ. $Λ_{645}$).
Υλικό: μάρμαρο
Διαστάσεις: 0,41 Χ 0,38 Χ 0,065 μ.
Χρονολόγηση: α΄μισό 6ου αιώνα.

Πρόκειται για αμφίγλυφο θωράκιο που σώζεται αποσπασματικά. Στη μία όψη φέρει ανάγλυφο στεφάνι σε έξεργο ανάγλυφο από σχηματοποιημένα δαφνόφυλλα, το οποίο περιέβαλλε πιθανότατα Χριστόγραμμα (σώζεται ελάχιστα), εγγεγραμμένο σε κύκλο. Στο κάτω μέρος του δημιουργείται κόμβος από συμπλεκόμενες λεπτές ταινίες, μια από τις οποίες απολήγει σε καρδιόσχημο μοτίβο. Πιθανότατα πρόκειται για το ίδιο θέμα, που συναντάμε και σε ένα θωράκιο, χρονολογημένο στον 5ο αιώνα, σήμερα στο Βυζαντινό

Μουσείο Αθηνών[1906] και σε ένα δεύτερο από τη Βασιλική Αφώτη στην Κάρπαθο[1907].

Πλαίσιο αποτελούμενο από πλατιές ταινίες και οξύληκτο κυμάτιο ενδιάμεσα, περιέβαλλε το διάκοσμο. Στην άλλη όψη του θωρακίου εικονιζόταν σταυρός, καθώς σώζεται τμήμα της οριζόντιας κεραίας του και τμήμα του πλαισίου που είναι ίδιο με αυτό της πρώτης όψης. Προέρχεται από τη βασιλική που προϋπήρχε στη θέση του βυζαντινού ναού της Παναγίας Λαμποβήθρας στη Φωτική. Παρά το γεγονός ότι τα κιονόκρανα από την ίδια βασιλική παρουσιάζουν κάποιες σχεδιαστικές αδυναμίες, το θωράκιο φανερώνει καλύτερη λάξευση και ευρηματικότητα στην απόδοση του θέματος.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.92α

Εικ.92β

93. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΔΙΔΥΜΟ(;) ΘΩΡΑΚΙΟ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Δ (αριθ. ευρ.283α-η). Σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Νικόπολης
Υλικό: μάρμαρο χονδρόκοκκο
Μ.σ. ύψος: 0,80μ.
Μ.σ. πλάτος: 0,79μ.
πάχος: 0,035μ.
Χρονολόγηση: πιθανότατα β΄ μισό 6ου αιώνα.

Θωράκιο αποτελούμενο από επτά συνανήκοντα τμήματα. Η όψη του κοσμείται με μεγάλο ανισοσκελή σταυρό, με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών του. Η κάθετη κεραία του στο κάτω μέρος εκτείνεται και στο πλαίσιο, το οποίο αποτελείται από δύο ταινίες, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλεται κυμάτιο τριγωνικής διατομής. Το πλάτος του πλαισίου στη δεξιά πλευρά δημιουργεί υπόνοιες ότι πιθανότατα το θωράκιο ήταν δίδυμο. Η πίσω όψη είναι αδρά δουλεμένη. Βρέθηκε στο βόρειο παστοφόριο της Βασιλικής Δ, όπου έχουν βρεθεί και άλλα θωράκια (πρόκειται για τα αριθ. 295α-στ, 288α-γ). Από το ίδιο

[1906] Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, σ.39, αριθ.30.

[1907] Η.Κόλιας, *ΠΑΕ* 1975, σ.528, εικ.1, πιν.34α,β

μνημείο προέρχεται και ένα άλλο που είχε έρθει στο φως κατά την ανασκαφή του 1956, το οποίο κατά τον ανασκαφέα προερχόταν από το τέμπλο της βασιλικής[1908].

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.93α

Εικ.93β

94. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΔΙΔΥΜΟ ΘΩΡΑΚΙΟ

Προέλευση: Νικόπολη. Σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Νικόπολης.
Υλικό: μάρμαρο λευκό, χονδρόκοκκο με γκρίζες φλεβώσεις.
Μ.σ.μήκος:2,43μ.
Πλάτος:0,82μ.
Πάχος:0,23μ.
Χρονολόγηση: 6ος αιώνας

Πρόκειται για ρωμαϊκό φάτνωμα, άγνωστου κτιρίου. Διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Φέρει δύο ορθογώνιες εγκοπές στη μία στενόμακρη πλευρά του, που προέρχονται από τη μεταγενέστερη χρήση του μέλους. Στην ίδια φάση πιθανόν αποκόπηκε και μέρος της μίας στενής πλευράς. Μια μεγάλη οπή στην αριστερή πλευρά του προέρχεται από κάποια μεταγενέστερη χρήση του.

Το φάτνωμα σε δεύτερη χρήση, κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, επαναλαξεύθηκε ως δίδυμο θωράκιο. Ο διάκοσμός του συνίσταται σε δύο μεγάλα ορθογώνια διάχωρα, στο κέντρο των οποίων υπάρχει από ένας ανισοσκελής σταυρός, εγγεγραμμένος σε κύκλο που περιβάλλεται από διπλή ταινία (πιν.68β). Μεταξύ των δύο διαχώρων παρεμβάλλεται φαρδιά ακόσμητη περιοχή. Φαρδιά ταινία και λεπτό κυμάτιο ορίζουν την περίμετρο των διαχώρων. Οι σταυροί έχουν τριγωνικές τις απολήξεις των κεραιών και είναι εσωτερικά λαξευμένοι.Η επιφάνεια του αναγλύφου είναι σχετικά αδρή, χωρίς λείανση. Πρόκειται για έργο τοπικού εργαστηρίου.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πίσω πλευρά του αναγλύφου, η οποία διατηρεί τον αρχικό της διάκοσμο. Όπως έχουμε προαναφέρει πρόκειται

[1908] Ορλάνδος 1956, πιν.56γ.

για ρωμαϊκό φάτνωμα, ο διάκοσμος του οποίου συνίσταται σε τρεις πίνακες στους οποίους εγγράφονται τρια πολυγωνικά διάχωρα σε εσοχή και σε κλιμακωτή διάταξη. Στο κέντρο τους φέρουν από ένα εξάφυλλο ρόδακα τα ακριανά και ένα κλειστό άνθος το μεσαίο (πιν.68α). Τα πολυγωνικά διάχωρα περιβάλλονται από δάφνινο στεφάνι, ενώ στις γωνίες υπάρχουν μικροί ρόδακες ή πυροστρόβιλοι.

Το ανάγλυφο μέλος είναι άγνωστο από πιο μνημείο προέρχεται. Άγνωστη παραμένει και η δεύτερη χρήση του ως θωράκιο. Χαρακτηριστικό είναι ότι ένα ανάλογο φάτνωμα[1909], με τον ίδιο διάκοσμο, πιθανότατα από το ίδιο κτίριο, είχε ενσωματωθεί στον άμβωνα της Βασιλικής Β και συγκεκριμένα στη βάση του. Σε μια τρίτη φάση (πιθανότατα στις αρχές του 19ου αιώνα) το ανάγλυφο εντοιχίστηκε αριστερά της κεντρικής πύλης του φρουρίου του Αγίου Ανδρέα στην Πρέβεζα[1910], απ' όπου και αποτοιχίστηκε και μεταφέρθηκε εκ νέου στη Νικόπολη και σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο της.

Το ανάγλυφο της δεύτερης όψης χαρακτηρίζεται για την απλοποιημένη εργασία του και τη σχηματοποίηση που οδηγούν σε μια όψιμη χρονολόγηση, πιθανότατα στο β΄ μισό του 6ου αιώνα.

Εικ. 94α,β

[1909] Γενικότερα για τα φατνώματα που έχουν επαναχρησιμοποιηθεί στη βασιλική βλ. Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.642κ.ε.

[1910] Ν.Καράμπελας, Σ.Μαμαλούκος, *Νικόπολις-Πρέβεζα,* Πρέβεζα 1994, εικ.95, 98.

95. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΔΙΑΤΡΗΤΟ ΘΩΡΑΚΙΟ (3 τμήματα)

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Δ, (αριθ. ευρ.11). Σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Νικόπολης.
Υλικό: μάρμαρο
Μ.σ. ύψος: 0,33μ.
Μ.σ. πλάτος: 0,68μ.
Μ. πάχος: 0,07μ.
Χρονολόγηση: β΄ τέταρτο 6ου αιώνα

Γωνιακό τμήμα πλαισίου αμφίγλυφου, διάτρητου θωρακίου. Σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Νικόπολης, μαζί με άλλα που πιθανολογείται ότι προέρχονται από το ίδιο θωράκιο, σε μια προσπάθεια αναπαράστασής του. Ο διάκοσμός του αποτελείται από δύο ζώνες, από τις οποίες η πρώτη ορίζεται από λεπτές, επίπεδες ταινίες που πλαισιώνουν ελικοειδή βλαστό. Από το βλαστό φύονται μεγάλα φύλλα, εύκαμπτα, που πληρούν τα καμπύλα διάχωρα, και τα οποία σχηματίζονται από την ελικοειδή κίνηση του βλαστού. Ακολουθεί ζώνη με λέσβιο κυμάτιο και αστράγαλο, όπου παρατηρείται η χρήση τρυπανιού. Αντίθετα ο βλαστός έχει αποδοθεί σε χαμηλό (σχεδόν επίπεδο) ανάγλυφο. Σε ένα τμήμα της πάνω πλευράς του θωρακίου και σημείο της ζώνης του πλαισίου με τον ελισσόμενο βλαστό (που πιθανότατα αντιστοιχούσε στο κέντρο του θωρακίου), διακρίνεται μικρός ανισοσκελής σταυρός σε δίσκο. Η πίσω όψη του θωρακίου φέρει κυματιοφόρο πλαίσιο.

Ελάχιστα τμήματα διατηρούνται από τον εσωτερικό διάτρητο διάκοσμο του θωρακίου (εικ.85δ, πιν.67ε-ζ). Ωστόσο έχουν βρεθεί αρκετά αποτμήματα από τον διάτρητο διάκοσμο, που θα μπορούσε ενδεχομένως να αναπαρασταθεί με βάση τα σωζόμενα ανάλογα θωράκια στην Κωνσταντινούπολη και τη Ραβέννα, με τα οποία το τμήμα που εξετάζουμε παρουσιάζει πολλές ομοιότητες. Δύο τύποι ανάλογων θωρακίων έχουν βρεθεί στην ίδια βασιλική[1911], από τους οποίους ο πρώτος είναι αυτός που εξετάζουμε, ενώ ο δεύτερος διαφέρει ως προς το ανάγλυφο του πλαισίου που είναι πιο έξεργο και σε κάποιες περιπτώσεις φέρει οπές τρυπανιού, που γενικά δημιουργούν φωτοσκιάσεις[1912].

Για τα θωράκια του τύπου αυτού, -που συναντώνται στη Νικόπολη και στη Βασιλική Β (πιν.67α), τα οποία μάλιστα είναι καλύτερης τεχνικής εκτέλεσης,- τα οποία διακρίνουμε σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με τις διαφορές του διακόσμου τους, έχουμε αναφερθεί εκτενέστερα αλλού[1913].

[1911] Κωνστάντιος, Χαλκιά 1989, σ.318-9, πιν.3.

[1912] Ένα μικρό τμήμα πλαισίου με ανάλογο διάκοσμο, άγνωστης προέλευσης, έχουμε εντοπίσει παλαιότερα στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παρηγορήτισσας.

[1913] Εκτενέστερα για τα θωράκια αυτά βλ. στη σ.287κ.ε.

Κατά τη Χαλκιά ο τύπος αυτός δεν εντοπίζεται πουθενά αλλού στον Ελλαδικό χώρο, εκτός από τις Βασιλικές Β και Δ στη Νικόπολη. Ωστόσο τον έχουμε εντοπίσει και σε άλλα σημεία στην Ήπειρο, όπως στη Βασιλική Α, στη θέση Οπάγια και στη Βασιλική της Κρυσταλοπηγής (πιν.39δ).

Η κωνσταντινοπολίτικη καταγωγή του τύπου, που συναντάται στη Ραβέννα[1914] σε αρκετά μνημεία (εικ.89ε), είναι γενικά αποδεκτή. Τα πρότυπά τους μπορούν να αναζητηθούν σε μερικά θωράκια στους ναούς της Αγίας Σοφίας και των Αγίων Σεργίου και Βάκχου στην Κωνσταντινούπολη[1915].

Κατά τη Χαλκιά τα ανάλογα θωράκια της Βασιλικής Δ είναι προϊόντα τοπικού εργαστηρίου, που αντιγράφουν τα καλύτερα ποιοτικά ανάλογα θωράκια της Βασιλικής Β. Για την τεκμηρίωση της άποψης αυτής και την ακριβή προέλευση του εργαστηρίου μόνον οι αναλύσεις μαρμάρου θα μπορούσαν να δώσουν ασφαλή απάντηση, αφού τα σωζόμενα δείγματα είναι μικρά και οι τυχόν αβλεψίες στην απόδοσή τους μπορούν να δικαιολογηθούν και από τη μαζική παραγωγή και συνεπώς βεβιασμένη εργασία των κωνσταντινοπολίτικων εργαστηρίων.

Πιθανολογούμε την εισαγωγή τους από την Κωνσταντινούπολη, αφού η Νικόπολη αποτελούσε σταθμό της θαλασσίας οδού που οδηγούσε στη Ραβέννα και οι εισαγωγές σαρκοφάγων και μαρμάρινων αναγλύφων είναι βεβαιωμένες και από άλλα παραδείγματα.

Βιβλιογραφία: 1.Ορλάνδος 1959β, σ.69.
2. Ορλάνδος 1961α, σ.101, πιν.59α.
3. Ορλάνδος 1961β, σ.111, πιν.110.
4. Κωνστάντιος, Χαλκιά 1989, σ.317-325.
5. Chalkia 2006, σ.282κ.ε.

[1914] Πρβλ. το διάκοσμο του θωρακίου από τον Αγιο Βιτάλιο, σήμερα στο Εθνικό Μουσείο της Ραβέννας, Farioli-Cambanati 1982, εικ.76. Το θωράκιό μας δεν φέρει τον διάτρητο διάκοσμο του πλαισίου του θωρακίου της Ραβέννας, έχει όμως ένα πλούσιο λέσβιο κυμάτιο και αστράγαλο και δεν υστερεί σε επεξεργασία.

[1915] Guidobaldi, Barsanti 2004, σ.494κ.ε., και τους πίνακες των αντίστοιχων σελίδων.

Εικ.95α

Εικ. 95β

Εικ.95γ

Εικ.95δ

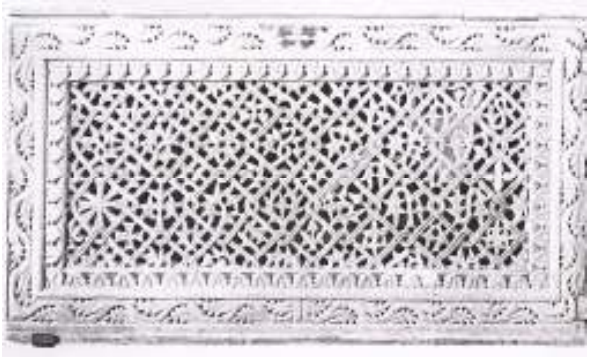
Εικ.95ε

96. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΔΙΑΤΡΗΤΟ ΘΩΡΑΚΙΟ(3 τμήματα)

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β (αριθ. ευρ.ΑΛ/3122α-γ)
Υλικό: μάρμαρο

	α	β	γ
Μ. σ. ύψος:	0,22μ.,	0,245μ.,	0,11μ.
Μ. σ. πλάτος:	0,29μ.,	0,385μ.,	0,225μ.
Μεγ. πάχος:	0,09μ.,	0,085μ.,	0,06μ.

Χρονολόγηση: β΄τέταρτο 6ου αιώνα.

Το ΑΛ/3122α (εικ.96α) προέρχεται από το πλαίσιο του θωρακίου. Η πίσω επιφάνειά του (εικ.96β) είναι αδρά δουλεμένη και φέρει πλατιά επίπεδη ταινία και οξύληκτο κυμάτιο. Την κύρια όψη του κοσμεί ζώνη με ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο που ορίζεται από δύο λεπτές ταινίες. Διατηρείται ίχνος λέσβιου κυματίου, όπου γίνεται χρήση τρυπανιού.

Το ΑΛ/3122β (εικ.96γ) προέρχεται από γωνιακό τμήμα του πλαισίου. Στην πίσω επιφάνεια παρουσιάζει διαμόρφωση ανάλογη με αυτή του 3122α. Στην όψη διατηρείται τμήμα της ζώνης με τον φυτικό διάκοσμο και ακολουθεί λέσβιο κυμάτιο και αστράγαλος. Παρατηρούμε ότι το πάχος σταδιακά

μειώνεται, ώστε στον κεντρικό διάτρητο διάκοσμο να φθάσει τα 0,03μ. Πιθανά ο κεντρικός διάκοσμος ήταν ελικοειδείς βλαστοί, όπως υποδηλώνουν ίχνη αποφύσεων. Στο λέσβιο κυμάτιο και στον αστράγαλο έχει γίνει χρήση τρυπανιού. Το ΑΛ/3122γ προέρχεται από το πλαίσιο και διατηρεί τμήμα της ζώνης με τον φυτικό διάκοσμο. Πιθανόν τα τρία αποτμήματα να συνανήκουν στο ίδιο θωράκιο.

Τα ανάγλυφα μέλη που εξετάζουμε προέρχονται από τον κυρίως ναό. Εντοπίστηκαν στο βόρειο πτερύγιο του εγκαρσίου κλίτους της Βασιλικής Β΄. Παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με θωράκια της Βασιλικής Δ, καθώς και με τα ΑΛ/3122, ΑΛ/3133, και ΑΛ/3134 από τη Βασιλική Β[1916]. Μικρές διαφορές εντοπίζουμε στην απόδοση του ελλισσόμενου βλαστού που στην περίπτωση που εξετάζουμε είναι έξεργος.

Τα τμήματα των διάτρητων θωρακίων της Βασιλικής Β που παρουσιάζουμε, είναι εξαιρετικά μικρά. Τα καλύτερα και μεγαλύτερα που βρέθηκαν από την ίδια βασιλική (σήμερα αγνοούνται) είναι γνωστά από παλαιές φωτογραφίες (πιν.67α). Πρόκειται κυρίως για τμήματα πλαισίων με διάκοσμο έξεργου βλαστού από τον οποίο φύονται τρίφυλλα ή τσαμπιά σταφυλιών.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

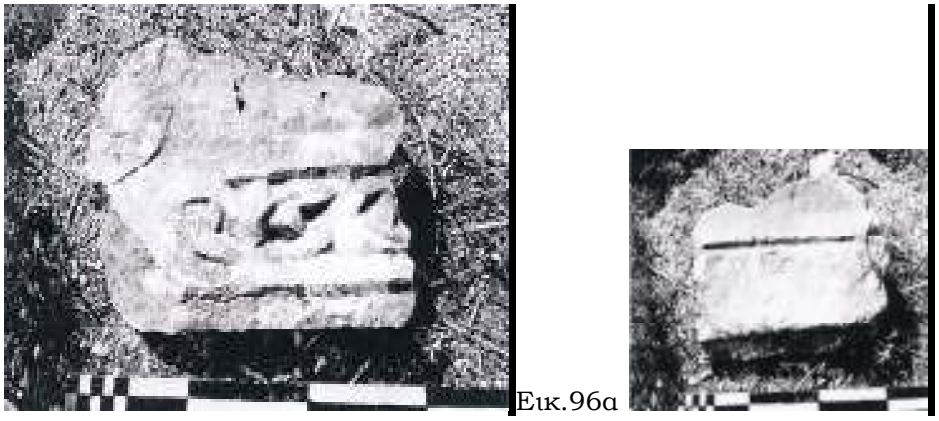

Εικ.96α

[1916] Για τα διάτρητα θωράκια της Βασιλικής Β, βλ. Παπαδοπουλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.648.

Εικ.96γ

Εικ.96δ

97. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΔΙΑΤΡΗΤΟ ΘΩΡΑΚΙΟ (2 τμήματα)

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα εκτίθεται στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων (αριθ.ευρ.586).
Υλικό: μάρμαρο
Μ.σ.διαστάσεις αριστερού τμήματος: 0,513Χ0,45μ.
Μ.σ.διαστάσεις δεξιού τμήματος: 0,47μΧ0,264μ.
Χρονολόγηση: β΄ τέταρτο 6ου αιώνα

Αποτελείται από δύο τμήματα, που πιθανότατα συνανήκουν. Πλατύ πλαίσιο οριοθετεί το θωράκιο εξωτερικά. Ακολουθεί ζώνη με λέσβιο κυμάτιο, καλά λαξευμένο. Από τον εσωτερικό διάκοσμο διατηρούνται λιγοστά λείψανα που διαμορφώνουν διάτρητο διάκοσμο με επάλληλα ημικύκλια που σχηματίζονται με διπλές ταινίες.

Η προέλευση του θωρακίου παραμένη άγνωστη. Θα μπορούσε να προέρχεται από τη βασιλική που ανασκάφηκε στη θέση Οπάγια του νομού Ιωαννίνων, όπου έχουν βρεθεί μεταξύ των άλλων και τμήματα θωρακίων με παρόμοιο διάκοσμο. Ωστόσο μια λεπτομέρεια στην απόδοση του λέσβιου κυματίου δεν το επιτρέπει. Συγκεκριμένα το κυμάτιο του θωρακίου που εξετάζουμε σχηματίζεται με πεπλατυσμένες γλωσσίδες που φέρουν στο μέσον τους από ένα ανάγλυφο έξεργο στοιχείο, που δεν συνανατάται στα τμήματα των θωρακίων από την Οπάγια.

Αντίθετα, ανάλογα σχηματίζεται το λέσβιο κυμάτιο που κοσμεί ένα τμήμα μαρμάρινου διάτρητου θωρακίου από τη Βασιλική Δ (πιν.67β), το οποίο όμως διαφέρει στον έξεργο διάκοσμο του πλαισίου του που είναι ιδιαίτερα διακοσμημένο[1917]. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ωστόσο ότι στην ίδια Βασιλική έχουμε εντοπίσει ένα μικρό τμήμα (αριθ.καταγ.61) με ακόσμητο πλατύ πλαίσιο και παρόμοιο λέσβιο κυμάτιο. Τέλος ομοιότητες εντοπίζουμε με ένα μικρό τμήμα θωρακίου που βρέθηκε στο Λαδοχώρι (πιν.67γ), αν και

[1917] Κωνστάντιος, Χαλκιά 1987, εικ. 3.

γενικότερα το τμήμα είναι μικρό και συνεπώς οι ενδείξεις ομοιότητας είναι επισφαλείς.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

Εικ. 97 α

Εικ. 97 β

98 ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΔΙΑΤΡΗΤΟ ΘΩΡΑΚΙΟ (τμήμα)

Προέλευση:Βασιλική Οπάγιας. Σήμερα φυλάσσεται σε αποθήκη στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων (αριθ.ευρ.765).
Υλικό: μάρμαρο
Μ.σ.μήκος: 0,385μ.
Μ.σ.ύψος: 0,25μ.
Πάχος: 0,06μ.
Χρονολόγηση: β΄ τέταρτο 6ου αιώνα

Στην κύρια όψη του φέρει πλατύ ακόσμητο πλαίσιο. Ακολουθούν ταινία με ανάγλυφο ελισσόμενο συμπαγή βλαστό, λεπτό κυμάτιο και τέλος λέσβιο κυμάτιο, οι γλωσσίδες του οποίου διαχωρίζονται με βαθιά λαξευμένες οπές. Ο ελισσόμενος βλαστός διακόπτεται σε σημείο του, που πιθανότατα βρισκόταν στον άξονα του θωρακίου, όπου σχηματίζεται ισοσκελής σταυρός, εγγεγραμμένος σε ανάγλυφο επίσης κύκλο. Σώζονται λιγοστά ίχνη του διάτρητου διακόσμου του θωρακίου, που σχηματίζονταν με διπλή ταινία, για τον οποίο όμως δεν έχουμε σαφή εικόνα, αν και βρέθηκαν πολλά αποτμήματα φυτικού κυρίως διακόσμου (φύλλα άκανθας ή δισχιδών ταινιών). Αποτελεί μικρή παραλλαγή του τύπου των θωρακίων που βρέθηκαν στις Βασιλικές Α και Δ στη Νικόπολη.

Η πίσω όψη, αν και είναι ιδιαίτερα απλή, είναι επίσης καλά δουλεμένη. Σχηματίζονται μεγάλο ακόσμητο πλαίσιο και λεπτά κυμάτιο που περιέβαλαν τον διάτρητο διάκοσμο.

Κατά την ανασκαφή της Βασιλικής Α στην Οπάγια Δολιανών, αλλά και από περισυλλογή, έχουν βρεθεί δύο τύποι διάτρητων θωρακίων[1918]. Ο πρώτος είναι αρκετά απλός, αφού κοσμούνταν με πλατύ ακόσμητο πλαίσιο και λέσβιο

[1918] Καραμπερίδη 2004, σ.36.

κυμάτιο στην μία όψη, ενώ στην πίσω όψη στη θέση του λέσβιου κυματίου σχηματίζονταν απλά κυμάτια. Αντίθετα περισσότερο διακοσμημένος είναι ο δεύτερος τύπος, αντιπροσωπευτικό τμήματα του οποίου είναι αυτό που παρουσιάζουμε.

Στις αποθήκες τους Βυζαντινού Μουσείου Ιωαννίνων υπάρχουν αρκετά τμήματα θωρακίων με αναλογο διάκοσμο, η προέλευση των οποίων είναι άγνωστη. Πιθανολογούμε ότι προέρχονται από το ίδιο μνημείο. Αν όχι τότε προέρχεται από ένα άγνωστο μη εντοπισμένο μνημείο και ο τύπος αυτός των διάτρητων θωρακίων ήταν περισσότερο διαδεδομένος από ότι σήμερα γνωρίζουμε.

Βιβλιογραφία:Αδημοσίευτο

Εικ.98

99. ΛΙΘΙΝΟ ΑΜΦΙΓΛΥΦΟ ΘΩΡΑΚΙΟ (τμήμα)

Προέλευση: Άγνωστη. Σήμερα σε δεύτερη χρήση βρίσκεται στο ναό του Ταξιάρχη στην Καμάρα Μέσης στην Κέρκυρα.
Υλικό: λίθος
Μ. σ. ύψος: 0,78μ.
Μήκος: 1,57μ.
Πάχος: 0,09μ.
Χρονολόγηση: β΄ μισό 6ου αιώνα.

Αμφίγλυφο θωράκιο, ένα μέρος της κάτω πλευράς του οποίου έχει αποκοπεί σε όλο της το μήκος. Στη μία όψη (εικ.99α,β) παριστάνονται δύο ευμεγέθη πτηνά (νήσσαι;) δεξιά και αριστερά μεγάλου φυλλοφόρου σταυρού, στα πάνω διάκενα των κεραιών του οποίου υπάρχουν μικροί ένσταυροι ανάγλυφοι ρόδακες. Τρεις πλατιές, αλλά άνισες ταινίες, σε βαθμιδωτή διάταξη περιβάλλουν την παράσταση. Σε κάθε μία από τις πάνω γωνίες που σχηματίζουν τα πλαίσια, υπάρχει κάλυκας άνθους που εγγράφεται σε τέταρτο κύκλου.

Στην πίσω όψη (εικ.99γ) εικονίζονται δύο παγώνια δεξιά και αριστερά σταυρού, στα πάνω διάκενα του οποίου υπάρχουν επίσης ένσταυροι εγχάρακτοι

ρόδακες. Δεξιά και αριστερά των πτηνών μεγάλοι ισοσκελείς σταυροί με τριγωνικές κεραίες εγγράφονται σε κύκλους. Παρόμοια πλαίσια περιβάλλουν την παράσταση.

Το ανάγλυφο είναι χαμηλό και η θεματοπολία του πλούσια. Τα πτηνά έχουν αποδοθεί ρεαλιστικά. Λεπτές χαράξεις και στιγμές αποδίδουν το πτέρωμά τους. Το θωράκιο είναι εντοιχισμένο στην αγία τράπεζα του ναού του Ταξιάρχη στην Καμάρα Μέσης Κέρκυρας. Ένα δεύτερο πανομοιότυπο θωράκιο (σωζόμενο σε τρία τμήματα) είναι επίσης εντοιχισμένο στο ναό. Ένα τμήμα του (εικ.99δ) έχει χρησιμοποιηθεί ως υπέρθυρο της Ωραίας Πύλης, το δεύτερο (εικ.99ζ) είναι εντοιχισμένο στο κατώφλι του ναού.

Πιθανολογείται ότι τα γλυπτά που εξετάζουμε, καθώς και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη της ίδιας εποχής που υπάρχουν στο ναό και γύρω απ΄αυτόν προέρχονται από μια παλαιοχριστιανική βασιλική που υπήρχε στην ίδια θέση, τα λείψανα της οποίας ωστόσο δεν έχουν εντοπιστεί ανασκαφικά και η οποία τοποθετείται στα τέλη του 6ου-αρχές του 7ου αι[1919]. Το σχέδιο του θωρακίου, αν και πλούσιο από άποψη θεμάτων, χαρακτηρίζεται από απλοποίηση και χαμηλής ποιότητας εργασία. Συνδυάζει το χαμηλό ανάγλυφο, τα καθαρά περιγράμματα και τη χάραξη που αποδίδουν τις λεπτομέρειες του αναγλύφου. Πρόκειται για έργο τοπικού εργαστηρίου

Βιβλιογραφία: *ΑΔ* 22(1967), B_2, Χρονικά, σ.373 (Π.Βοκοτόπουλος).

Εικ.99α

Εικ.99β

[1919] Βαραλής 2001, σ.193, ο οποίος επίσης δεν τεκμηριώνει τη χρονολόγησή του αυτή.

Εικ.99ε

Εικ.99στ

Εικ.99ζ

Εικ.99γ

Εικ.99δ

100. ΛΙΘΙΝΟ ΘΩΡΑΚΙΟ με διάκοσμο στη μία όψη

Προέλευση: Ν. Πρέβεζας, Στεφάνη, ναός Αγίας Βαρβάρας (σήμερα φυλάσσεται στην αρχαιολογική συλλογή της Παρηγορήτισσας της Άρτας, με αριθ. κατ. 294)
Υλικό: λίθος
Ύψος: 0,62μ.
Μ.σ. πλάτος: 0,87μ.
Πάχος: 0,12μ.
Χρονολόγηση: πιθανόν 6ος αιώνας.

Λίθινο ανάγλυφο θωράκιο, αποτελούμενο από τρία μεγάλα συνανήκοντα τμήματα. Ένα μεγάλο μέρος της μιάς στενής πλευράς του δεν σώζεται. Στην κύρια όψη του φέρει διάκοσμο από συμπλεκόμενους ταινιωτούς κύκλους, οι οποίοι σχηματίζουν τετράφυλλους ρόδακες. Το κέντρο κάθε κύκλου τονίζεται με μικρά τετράγωνα διάχωρα, ενώ το κέντρο των ροδάκων με μικρούς κύκλους. Το διάκοσμο περιβάλει ταινιωτό πλαίσιο (0,06μ.).

Το ανάγλυφο είναι χαμηλό και επίπεδο και η επεξεργασία του είναι αδρή, έργο τοπικού εργαστηρίου, το οποίο κατά την άποψή μας αντιγράφει, με μικρές διαφορές, ένα τμήμα θωρακίου που εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Νικόπολης και φέρει την ένδειξη ότι προέρχεατι από τη Βασιλική Β.

Ένα θωράκιο με ανάλογο διάκοσμο αναφέρεται από τον Α.Φιλαδελφέα ότι βρέθηκε στον ερειπωμένο ναό της Ανάληψης, επίσης στη Νικόπολη[1920]. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για το ίδιο θωράκιο που σήμερα φέρεται ως προερχόμενο από τη Βασιλική Β και εκτίθεται στο Μουσείο Νικόπολης (εικ.100β,γ).

[1920] *ΑΕ* 1914, σ.255, εικ.5.

Το θωράκιο που εξετάζουμε βρέθηκε κατά την ανασκαφή της μικρής βασιλικής που βρέθηκε κάτω από το ναό της Αγίας Βαρβάρας στη Στεφάνη Πρέβεζας[1921].

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.100α

Εικ.100β

Εικ.100γ

101. ΛΙΘΙΝΟ ΘΩΡΑΚΙΟ

Προέλευση: Βασιλική Δωδώνης (βρίσκεται κατά χώραν)

Χρονολόγηση: μέσα 6ου-β΄μισό 6ου.

Τετράγωνο λίθινο θωράκιο. Το διακοσμητικό θέμα του συνίσταται σε μεγάλο Χριστόγραμμα (η επέκταση της κάθετης κεραίας του σταυρού στο πάνω μέρος υποδηλώνει Χρίσμα), που πλαισιώνεται από δύο σχηματοποιημένα κυπαρίσσια. Ο σταυρός έχει κεραίες με άκρα που εξέχουν. Στα κάτω διάκενα των κεραιών του σταυρού, υπάρχουν εγχάρακτα τα γράμματα Α και Ω. Τα κυπαρίσσια έχουν ελαφρά ανακαμπτώμενη την κορυφή, φέρουν στο κέντρο κατακόρυφη χάραξη και μικρές λοξές παράλληλες γραμμές που υποδηλώνουν το φύλλωμα. Η παράσταση περιβάλλεται από δύο ταινιωτά σχεδόν εγχάρακτα πλαίσια. Το θωράκιο, όπως και το υπόλοιπο σωζόμενο αρχιτεκτονικό υλικό της βασιλικής, είναι κατασκευασμένο από τοπικό ασβεστόλιθο.

[1921] Για την ανασκαφή του μνημείου βλ. Παπαδοπούλου 1997, σ.342κ.ε.

Το θέμα του σταυρού που πλαισιώνεται από κυπαρίσσια είναι αρκετά γνωστό και συναντάται σε θωράκια, αλλά και στα πτερύγια επισκοπικού θρόνου, όπως αυτό από τη Μητρόπολη των Σερρών[1922].

Το ανάγλυφο είναι ελαφρά έξεργο, σχεδόν εγχάρακτο[1923] και τα θέματα χαρακτηρίζονται από έντονη σχηματοποίηση και απλοποιημένη εργασία.

Η βασιλική της Δωδώνης, από την οποία προέρχεται το θωράκιο, παρουσιάζει δύο μεγάλες φάσεις, που έχουν χρονολογηθεί στα τέλη του 5ου–αρχές 6ου και μέσα 6ου αιώνα αντίστοιχα[1924].

Η υψηλή σχηματοποίηση του αναγλύφου οδηγούν σε μια όψιμη χρονολόγησή του, ενδεχομένως στα μέσα του 6ου αιώνα ή και στο β΄μισό του ίδιου αιώνα και πιθανολογούμε ότι προέρχεατι από τη β φάση της βασιλικής.

Βιβλιογραφία: *ΠΑΕ* 1956, πιν. 60γ.

Εικ. 101

102. ΛΙΘΙΝΟ ΘΩΡΑΚΙΟ με διάκοσμο στη μία όψη

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β (ΑΛ/1130)
Υλικό: λίθος
Μεγ. σωζ. ύψος: 0,555μ.
Μεγ. σωζ. πλάτος: 0,63μ.
Πάχος: 0,15μ.

Το θωράκιο είναι αποθραυσμένο κατά μήκος των δύο πλευρών του. Η πίσω επιφάνεια είναι αδρά δουλεμένη. Στην όψη φέρει πλατύ ταινιωτό πλαίσιο που περικλείει ανάγλυφο σταυρό, οι κεραίες του οποίου έχουν πεπλατυσμένες απολήξεις και εφάπτονται του πλαισίου. Το ανάγλυφο είναι ρηχό, και το βάθος αδρά δουλεμένο. Η επιφάνεια του πλαισίου και του σταυρού είναι καλύτερα

[1922] Ορλάνδος 1939-40, σ.160, εικ.6. Το ίδιο θέμα είναι γνωστό και από μεσοβυζαντινά ανάγλυφα, όπως ένα θωράκιο σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, βλ. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, αριθ.154, σ.114.

[1923] Ο διάκοσμος αποδίδεται με λοξή αφαίρεση του περιγράμματος του θέματος.

[1924] Για τη βασιλική που έχει ανασκαφεί στο χώρο του αρχαίου ιερού και τις δύο φάσεις της βλ. στη σ.129

δουλεμένες, σχεδόν λειασμένες, σε αντίθεση με το βάθος που διατηρεί μια τραχύτητα.

Βρέθηκε στο περιστύλιο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων της Βασιλικής Β, όπου επίσης έχουν βρεθεί και άλλα λίθινα θωράκια, διαφορετικού πάχους και με μικροδιαφορές στην απόδοση του σταυρού που τα διακοσμεί. Πιθανόν προέρχονται από το περιστύλιο του μικρού αιθρίου.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.102

103. ΛΙΘΙΝΟ ΘΩΡΑΚΙΟ με διάκοσμο στη μία όψη

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β (ΑΛ/1202)
Υλικό: λίθος
Μεγ. σωζ. ύψος: 0,90μ.
Μεγ. σωζ. πλάτος: 0,77μ.
Πάχος: 0,16μ.

Η πίσω επιφάνεια του θωρακίου είναι αδρά επεξεργασμένη. Στην κύρια όψη του φέρει μεγάλο ανάγλυφο διάκοσμο με σταυρό, του οποίου οι απολήξεις είναι πεπλατυσμένες. Πλαισιώνεται με απλό ταινιωτό πλαίσιο. Διαφέρει όμως από το προηγούμενο καθώς ολόκληρη η επιφάνεια του θωρακίου (τόσο του βάθους, όσο και του αναγλύφου σχεδίου) είναι αρδά δουλεμένη.

Βρέθηκε στο περιστύλιο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων της Βασιλικής Β. Λίθινα θωράκια με ανάγλυφο μεγάλο σταυρό έχουν βρεθεί και στη «Στοά-Δρόμο» δυτικά της Βασιλικής, παραμένει όμως άγνωστη η αρχική τους θέση.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο
Εικ.103

104. ΛΙΘΙΝΟ ΘΩΡΑΚΙΟ με διάκοσμο στη μία όψη

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β (ΑΛ/3473). Σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Νικόπολης
Υλικό: λιθος
Μεγ. σωζ. ύψος: 0,82μ.
Μεγ. πλάτος: 1,20μ.
Πάχος: 0,10μ.

Έχει αποκοπεί ένα μέρος της μιας πλευράς και είναι αποθραυσμένο σε σε δύο γωνίες του. Κοσμείται με μεγάλο σταυρό με πεπλατυσμένες απολήξεις των κεραιών του σε χαμηλό ανάγλυφο, η επιφάνεια του οποίου είναι καλύτερα δουλεμένη, σχεδόν λειασμένη, σε αντίθεση με το βάθος που είναι δουλεμένο αδρά. Λειασμένη είναι και η επιφάνεια του πλαισίου. Το θωράκιο βρέθηκε στο νότιο τοίχο του εγκαρσίου κλίτους είναι άγνωστο όμως αν προέρχεται από αυτό, ενδεχομένως από μια κατασκευή όπως αυτή που βρέθηκε στη Βασιλική της Αγίας Σοφίας στο Μύτικα. Στο περιστύλιο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων, βρέθηκαν και άλλα παρόμοια θωράκια.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.104α

105.ΛΙΘΙΝΟ ΔΙΔΥΜΟ ΘΩΡΑΚΙΟ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β΄ (αριθ. ευρ. ΑΛ/1003).
Υλικό: λίθος
Ύψος: 0,85μ.
Μ.σ. πλάτος: 0,85μ.
Πάχος: 0,17μ.

Δίδυμο θωράκιο, από τοπικό ασβεστόλιθο. Ένα μεγάλο μέρος της κάθετης αριστερής πλευράς του έχει αποθραυστεί και ένα μεγάλο μέρος του δεν σώζεται. Η πίσω πλευρά είναι ακόσμητη και αδρά επεξεργασμένη. Στην κύρια όψη ο διάκοσμος περιβάλλεται από ανάγλυφη πλατιά ταινία, πλάτους 0,12μ. Διαμορφώνονται δύο διάχωρα, κάθε ένα από τα οποία κοσμείται με ανάγλυφο ανισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών[1925]. Σε

[1925] Πρβλ. το διάκοσμο ενός ανάλογου θωρακίου από τους Φιλίππους, *ΠΑΕ* 1972, πιν.57

σχέση με τα προηγούμενα εδώ το ανάγλυφο είναι πιο έντονο, χωρίς όμως καλλιτεχνικές αξιώσεις.

Το θωράκιο προέρχεται από το χώρο του περιστυλίου των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων της Βασιλικής. Από τον ίδιο χώρο προέρχεται και ένα δεύτερο δίδυμο θωράκιο με πανομοιότυπο διάκοσμο (ΑΛ/1181) (εικ.105γ).

Βιβλιογραφία: Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.648.

Εικ.105α

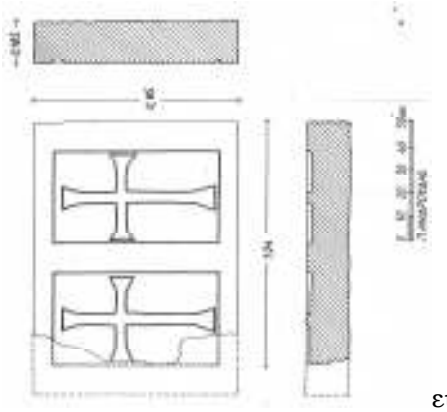

εικ.105β

Εικ.105γ

106. ΛΙΘΙΝΟ ΑΜΦΙΓΛΥΦΟ ΘΩΡΑΚΙΟ (τμήμα)

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β΄ (ΑΛ/1128)
Υλικό: λίθος
Μεγ. σωζ. ύψος: 0,65μ.
Μεγ. σωζ. πλάτος: 0,54μ.
Πάχος: 0,06μ.

Αμφίγλυφο θωράκιο. Διατηρείται ένα μέρος της κάτω αριστερής πλευράς του. Φέρει πλαίσιο με πλατιά ταινία, οξύληκτο κυμάτιο και λοξότμητη ταινία. Διακοσμείται με σταυρό, που οι κεραίες του έχουν πεπλατυσμένα άκρα. Είναι δουλεμένο με λεπτό βελόνι. Ενδιαφέρεον παρουσιάζουν τα ίχνη κεραίας μεγαλύτερου σταυρού που διακρίνονται κάτω από την κάθετη κεραία. Πρόκειται για την αρχική λανθασμένη(;) σχεδίαση του διακόσμου.Το τμήμα αυτό βρέθηκε στο περιστύλιο των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων της Βασιλικής Β. Αμφίγλυφο (τμήμα) λίθινο θωράκιο έχουμε εντοπίσει και στον κυρίως ναό της ίδιας βασιλικής. Θα πρέπρι να σημειωθεί ότι αναλογα πλαίσια και

σταυρούς φέρουν τα θωράκια που φράσουν τον τάφο που βρέθηκε στη Βασιλική της Αγίας Σοφίας στον Μύτικα Ακαρνανίας (πιν. 12γ).

Όλα τα παραπάνω λίθινα θωράκια που παρουσιάζουμε, με τις διάφορες παραλλαγές τους ως προς το υλικό και την λάξευση του αναγλύφου, είναι αντιπροσωπευτικά της ποικιλίας τους. Δεν χωρά αμφιβολία ότι πρόκειται για έργα τοπικών εργαστηρίων. Η χρονολόγησή τους είναι εξαιρετικά δύσκολη, αφού συχνά δεν είναι προσδιορισμένη με ακρίβεια η θέση στην οποία βρέθηκαν. Θεωρούμε ωστόσο αρκετά πιθανό να χρονολογούνται στα μέσα του 6ου και κυρίως στο β΄μισό του ίδιου αιώνα.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.106

107. ΛΙΘΙΝΟ ΔΙΑΤΡΗΤΟ ΘΩΡΑΚΙΟ (2 τμήματα)

Προέλευση: Ν.Θεσπρωτίας, Κρυσταλοπηγή
Υλικό: λίθος
Μ.σ. ύψος: 0,98μ.
Μ.σ. πλάτος: 0,89μ.
πάχος: 0,13μ.
Χρονολόγηση: β΄μισό 6ου αιώνα.

Αποτελείται από δύο συνανήκοντα τμήματα. Στο πάνω μέρος φέρει κυμάτιο που εξέχει καμπυλούμενο σε σχέση με την επιφάνεια του θωρακίου. Στο κέντρο περίπου της κυρίας πιθανόν όψης του υπάρχει ισοσκελής σταυρός ο οποίος εγγράφεται σε διπλό κύκλο, που περικλείει τετράγωνο πλαίσιο και ορίζεται από κυμάτια. Οι κεραίες του σταυρού κοσμούνται με βαθειά χάραξη, ενώ τα διάχωρα των κεραιών του είναι διάτρητα. Το υπόλοιπο ανάγλυφο είναι ρυχό. Στην πίσω όψη ο ίδιος διάκοσμος είναι απλούστερος.

Πιθανότατα πρόκειται για δίδυμο θωράκιο, καθώς διατηρούνται ίχνη από έναν δεύτερο κύκλο στη μια πλευρά, ενώ μεταξύ των δύο κύκλων μεσολαβεί κάθετη πλατιά ταινία (εικ.107β). Αναμφίβολα πρόκειται για έργο τοπικού εργαστηρίου.

Προέρχεται από μια μικρή τρίκλιτη βασιλική που βρέθηκε έξω από τον οικισμό της Κρυσταλοπηγής, στη θέση Ράχη Βελλή[1926]. Η βασιλική ανήκε πιθανότατα σε κάποιον μικρό οικισμό, για τον οποίο δεν υπάρχουν άλλες μαρτυρίες, εκτός από το γεγονός ότι βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την Φωτική. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι εκτός από το θωράκιο που εξετάζουμε, κατά την ανασκαφή της βασιλικής, βρέθηκε και ένα τμήμα διάτρητου θωρακίου[1927] (πιν.39δ) του γνωστού τύπου, που εντοπίζεται κυρίως στις Βασιλικές Β και Δ στη Νικόπολη

Βιβλιογραφία:1.Βασιλικού *ΑΔ* 55(2000), σ.627

2.Βασιλικού 2009, σ.202, εικ.4

Εικ. 107α

Εικ. 107β

108. ΛΙΘΙΝΟ ΔΙΑΤΡΗΤΟ ΘΩΡΑΚΙΟ (τμήματα)

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β (αριθ. κατ. ΑΛ/769 α-ζ)
Υλικό: λίθος

διαστάσεις	Α	Β	γ	δ	ε	στ	ζ
Μ.σ. ύψος	0,31μ.	0,27μ.	0,305μ.	0,09μ.	0,10μ.	0,16μ.	0,18μ.
Μ.σ.πλάτος	0,225μ.	0,20μ.	0,14μ.	0,09μ.	0,055μ.	0,045μ.	0,145μ.
Μ. πάχος	0,09μ.	0.09μ.	0,09μ.	0,045μ.	0,055μ.	0.045μ.	0.065μ.

Πρόκειται για επτά, πιθανόν συνανήκοντα, αλλά μη συγκολούμενα, αποτμήματα διάτρητου θωρακίου. Περιμετρικά φέρει πλαίσιο αποτελούμενο από πλατιά ταινία (πλ.0,09μ.) και μια δεύτερη πιο στενή εσωτερικά. Ο διάκοσμος του θωρακίου αποτελείτο από συμπλεκόμενους κύκλους,

[1926] Για τη βασιλική βλ. στη σ.156-7, όπου και η σχετική βιβλιογραφία και πιν.39γ.

[1927] Βρέθηκαν επίσης και αρκετά θραύσματα από τη φυτική διακόσμηση της εσωτερικής επιφάνειας του θωρακίου, βλ. Βασιλικού 2009, σ.203, εικ.6.

κοσμούμενους με σχινοειδές ανάγλυφο, καθώς έχουν βρεθεί μικρά θραύσματα από αυτόν.

Βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του νότιου τμήματος της «Στοάς-Δρόμου» της Βασιλικής Β, είναι άγνωστο όμως αν προέρχονται από κάποιο τμήμα της στοάς ή των χώρων που εκτείνονται δυτικά, τα οποία είχαν είσοδο στη στοά (κατά την ανασκαφή βρέθηκαν οι περισσότερες τοιχισμένες) ή από κάποιο άλλο πρόσκτισμα της βασιλικής.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.108

109. ΛΙΘΙΝΟ ΔΙΑΤΡΗΤΟ ΘΩΡΑΚΙΟ (απότμημα)

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β΄(αριθ.κατ. ΑΛ/2245)
Υλικό: λίθος
Μ.σ.ύψος: 0,23μ.
Μ.σ.πλάτος: 0,28μ.
Πάχος: 0,06μ.

Απότμημα λίθινου διάτρητου θωρακίου. Διατηρείται τμήμα του πλαισίου που έφερε περιμετρικά το θωράκιο, κοσμούμενο από δύο λεπτές ταινίες, από τις οποίες η πρώτη φέρει ανάγλυφο ελισσόμενο βλαστό με λογχοειδές φύλλο και η δεύτερη σχινοειδή διάκοσμο. Εσωτερικά ο διάκοσμος του θωρακίου αποτελούνταν από εφαπτόμενους κύκλους με σχινοειδές κόσμημα. Στο μεταξύ των κύκλων τριγωνικό διάχωρο, υπάρχει μικρό τρίφυλλο. Στην πίσω επιφάνεια υπάρχουν δύο καμπύλες εγχαράξεις που υποδηλώνουν ατελή πιθανώς διάκοσμο.

Βρέθηκε κατά την ανασκαφή του νότιου τμήματος της «Στοάς-Δρόμου». Ένα ημικυκλικό θραύσμα με σχινοειδή διάκοσμο από το εσωτερικό διάτρητου θωρακίου (αριθ. ευρ.ΑΛ/191), που εντοπίσαμε και στο αίθριο της Βασιλικής Β, πιθανόν προέρχεται από το ίδιο ή ένα παρόμοιο θωράκιο. Αξίζει πάντως να επισημανθεί η εξαιρετική λάξευση και η πρωτοτυπία του διακόσμου του θωρακίου.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.109α

Εικ.109β

ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ ΑΜΦΙΚΙΟΝΩΝ

110. ΕΠΙΘΗΜΑ ΑΜΦΙΚΙΟΝΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β΄ (ΑΛ/3002)
Υλικό: μάρμαρο
Μ.σ.ύψος:0,42μ.
Μήκος:1,30μ.
Πλάτος: 0,67μ.
Χρονολόγηση: πιθανότατα δεύτερο τρίτο –μέσα 6ου αιώνα

Μαρμάρινο επίθημα αμφικίονα σε μέτρια κατάσταση διατήρησης. Διατηρείται σχεδόν ακέραιο το πάνω μέρος του, με αποθραυσμένη την επιφάνεια έδρασης, στην οποία σώζεται ίχνος οπής γόμφωσης. Στο πάνω μέρος του ανάγλυφου μέλους διαμορφώνεται περιμετρικά άβακας (πλάτους 0,07μ.), στο κάτω μέρος των στενών πλευρών του οποίου υπάρχει λοξότμητη ταινία με έξεργο ανάγλυφο διάκοσμο. Στο κέντρο της μίας πλευράς υπάρχει μικρός ανισοσκελής σταυρός, πλαισιωμένος από δύο τετράφυλλους ρόδακες. Στην άλλη στενή πλευρά υπάρχει κομβιόσχημη απόφυση. Στο μέσον των επίμηκων πλευρών δημιουργείται πλατιά λοξότμητη ακόσμητη επιφάνεια, που αντιστοιχεί στον ¨πεσσό¨ των αμφικιονίσκων.

Οι δύο στενές πλευρές (όψεις) του επιθήματος κοσμούνται με το ήμισυ ενός κιονοκράνου, σύνθετου κορινθιακού τύπου, με ανάγλυφο, καλά δουλεμένο, φυτικό διάκοσμο σε δύο ζώνες. Στην πρώτη, διατηρημένα εν μέρει, φύονται τέσσερα φύλλα άκανθας. Φέρουν πλατύ κεντρικό νεύρο, που δηλώνεται με χάραξη και δύο ζεύγη λοβών (με τον ίδιο αριθμό γλωσσίδων), που πλαισιώνουν τον κορυφαίο, το κεντρικό τμήμα του οποίου αναπίπτει ελαφρά. Στην επιφάνεια του κορυφαίου υπάρχει κομβιόσχημο έξεργο στοιχείο, σχηματική πιθανώς αποόδοση της ανάπτωσης των κορυφαίων γλωσσίδων[1928].

[1928] Το στοιχείο αυτό φαίνεται ασύνδετο με τον υπόλοιπο διάκοσμο. Μου δίνεται η εντύπωση ότι ο τεχνίτης προσπαθεί να αντιγράψει την ανάπτωση κάποιων λυρόσχημων κιονοκράνων, στα οποία η τριμερής κορυφή του ανακαμπτόμενου λοβού αποδίδεται εντελώς σχηματοποιημένα, όπως στην

Οι γλωσσίδες των πλάγιων λοβών των ακανθόφυλλων ενώνονται με αυτές των διπλανών λοβών, σχηματίζοντας μικρούς τριγωνικούς οφθαλμούς και εφάπτονται επίσης με αυτές των γειτονικών φύλλων δημιουργώντας γεωμετρικά σχήματα, όχι όμως τα γνωστά τύπου «μάσκας».

Το στέλεχος του κεντρικού νεύρου των φύλλων αποδίδεται με βαθιές παράλληλες λαξεύσεις, που διευρύνονται προς την κορυφή. Παρόμοια διαμορφωμένα είναι και τα τρία ακανθόφυλλα της πάνω ζώνης (στο μέσον του κορυφαίου λοβού υπάρχει επίσης έξεργο κομβιόσχημο στοιχείο), τα οποία εναλλάσσονται με λογχόσχημα φύλλα. Όλα είναι προσκολλημένα στον κάλαθο. Τα λογχόσχημα φύλλα φέρουν περίγραμμα και στον άξονα νεύρο, που αποδίδεται έξεργα, με διπλή γραμμή.

Το επίθημα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς ο διάκοσμός του είναι αρκετά πρωτότυπος και η εκτέλεση του αναγλύφου εξαιρετική. Οι ρόδακες που πλαισιώνουν τον μικρό σταυρό στον άβακα είναι ένα διακοσμητικό θέμα που συναντάται συχνά στη γλυπτική της Νικόπολης[1929]. Ο τύπος αυτός με την εναλλαγή λογχόσχημων φύλλων και ακανθόφυλλων απαντά και σε ένα ανάγλυφο μέλος στη Κόρινθο[1930], οι ομοιότητες όμως με αυτό που εξετάζουμε είναι γενικές, αφού οι άκανθες του επιθήματος αποδίδονται διαφορετικά και ο διάκοσμος εδώ είναι πιο πλούσιος.

Το επίθημα προέρχεται από το τετράλοβο παράθυρο της αψίδας του ιερού βήματος της Βασιλικής Β, όπως τεκμηριώνεται η μορφή του από τα τρία παρόμοιων διαστάσεων μεγάλα επιθήματα, που αντιστοιχούσαν στους τρεις αμφικίονες που χώριζαν τους λοβούς του παραθύρου, Έστεφε τον αμφικίονα του παραθύρου στο κέντρο της αψίδας. Τον ίδιο διάκοσμο, πιο απλοποιημένο, φέρουν και πολλά άλλα επιθήματα από την ίδια βασιλική.

Η χρονολόγηση του επιθήματος παρουσιάζει αρκετές δυσκολίες, καθώς η μορφή του διακόσμου και η επεξεργασία του αναγλύφου του (ιδιαίτερα των ακανθόφυλλων) δεν συνανατάται σε άλλα μνημεία της περιοχής, αλλά και ευρύτερα, από όσο τουλάχιστον γνωρίζω. Η εκτέλεση του διακόσμου φανερώνει

περίπτωση του κιονοκράνου αριθ.8, στην Παρηγορήτισσα (εικ.8γ). Το ίδιο παρατηρούμε και στο βυζαντινό κιονόκρανο από την Παντάνασσα (πιν.60στ), το οποίο θεωρούμε ότι αντιγράφει κιονόκρανα του τύπου του γυμνού πυρήνα. Οι αναπτώσεις των κορυφαίων λοβών αποδίδονται ως καρδιόσχημα στοιχεία. Επανερχόμενοι στο επίθημα που εξετάζουμε, θεωρούμε ότι το στοιχείο αυτό υποδηλώνει ίσως μια οψιμότερη δουλειά.

[1929] Ελισσόμενους βλαστούς και παρόμοιους ρόδακες έφερε ένα τμήμα (ΑΛ/3827) πιθανότατα επικράνου παραστάδας που βρέθηκε στον κυρίως ναό.

[1930] *Corinth*, τομ. XVI, εικ.84, πιν.27.

επιμελημένη εργασία, αλλά σκληρή λάξευση, που ενδεχομένως υποδηλώνει μια όψιμη χρονολόγηση, πιθανόν γύρω στο δεύτερο τρίτο έως και τα μέσα του 6ου αιώνα[1931]. Αν η χρονολόγηση αυτή είναι σωστή τότε συνεπάγεται μια μεγάλης τάξης επισκευή της Βασιλικής Β, αφού όλα τα επιθήματα τουλάχιστον των παραθύρων του εγκαρσίου κλίτους της ανανεώθηκαν με ανάλογα επιθήματα.

Βιβλιογραφία: Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.649-650, εικ.31.

Εικ.110α,β

Εικ.110γ

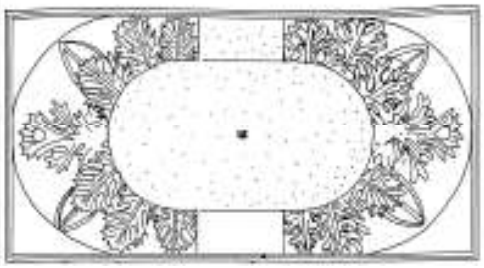

Εικ.110δ

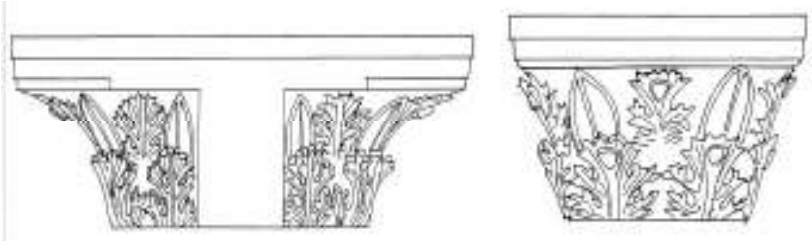

Εικ.110ε,στ.

111. ΕΠΙΘΗΜΑ ΑΜΦΙΚΙΟΝΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β (ΑΛ/3007)
Υλικό: μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο

[1931] Κανονικά τα επιθήματα των παραθύρων θα πρέπει να ήταν σύγχρονα της ανέγερσης του ναού και να χρονολογηθούν γύρω στα μέσα ή στο β΄ μισό του 5ου αιώνα.

Μ.σ.ύψος: 0,43μ.
Μήκος:1,28μ.
Πλάτος:0,66μ.
Χρονολόγηση: πιθανότατα δεύτερο τρίτο – μέσα 6ου αιώνα

Εντοπίστηκε ανατολικά της αψίδας της βασιλικής. Ένα μεγάλο τμήμα της κύριας όψης του έχει αποθραυσθεί. Στην κάτω επιφάνεια του ανάγλυφου μέλους διαμορφώνεται εξέχουσα ελλειψοειδής επιφάνεια έδρασης, αδρά δουλεμένη, που φέρει τετράγωνη οπή γόμφωσης. Οι επιμήκεις πλάγιες πλευρές είναι στο μέσον λοξότμητες και φέρουν από δύο πλάγιες λαξεύσεις, που αντιστοιχούσαν στον πεσσό του ανφικίονα (εικ.111α). Οι στενές πλευρές (όψεις) του επιθήματος είναι επίσης λοξότμητες και παρουσιάζουν ελαφρά ένταση.

Η κύρια όψη κοσμείται με ανάγλυφο σχηματοποιημένο Χριστόγραμμα που εγγράφεται σε πέντε ομόκεντρους κύκλους (εικ.111β), ένα μικρό τμήμα του οποίου σώζεται σήμερα. Η πίσω όψη είναι ακόσμητη. Ευθύπλευρος άβακας (πλάτους 0,08μ.) διαμορφώνεται στο πάνω μέρος του επιθήματος. Πιθανώς ένα θραύσμα το ΑΛ/3007β που διατηρεί ένα μεγάλο μέρος του Χριστογράμματος (εικ.111γ), συνανήκε στο ίδιο μέλος. Η απόδοση των Χριστογράμματος είναι σχηματοποιημένη. Οι οκτώ ακτίνες αποδίδονται ως ευθείες που ενώνονται με την περιφέρεια του πρώτου κύκλου που τις περιβάλλει. Από την άποψη αυτή διαφοροποιείται από το Χριστόγραμμα του θωρακίου αριθ.80 από την ίδια βασιλική, καθώς και του θωρακίου αριθ.83, από τη Βασιλική Α. Η μορφή του είναι πιο κοντά σ'αυτή του Χριστογράμματος που κοσμεί την όψη της μαρμάρινης σαρκοφάγου από τη Βασιλική Δ, το οποίο όμως περιβάλλεται από δάφνινο έξεργο στεφάνι.

Το επίθημα προέρχεται από το παράθυρο της αψίδας του ιερού βήματος της Βασιλικής Β και εδραζόταν σε έναν από τους πλάγιους αμφικίονες.

Βιβλιογραφία: Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007,σ.649-50.

Εικ.111α

Εικ.111β

Εικ.111γ

112. ΕΠΙΘΗΜΑ ΑΜΦΙΚΙΟΝΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β (ΑΛ/3004)
Υλικό: μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο
Μ. σ. ύψος: 0,41μ.
Μήκος: 1,30μ.
Πλάτος: 0,66μ.
Χρονολόγηση: πιθανότατα δεύτερο τρίτο – μέσα 6ου αιώνα

Είναι αποθραυσμένο στην επιφάνεια έδρασης και μέρος της κύριας όψης του. Το ανάγλυφο μέλος είναι πανομοιότυπο με αυτό που εξετάζουμε παραπάνω. Η κύρια όψη του διατηρεί διάκοσμο με σχηματοποιημένο Χριστόγραμμα, το οποίο φέρει οκτώ λεπτές ακτίνες, με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών, που συνενώνονται με τον κύκλο στον οποίο εγγράφεται.

Εντοπίστηκε στο πίσω μέρος της αψίδας, από το παράθυρο της οποίας προέρχεται. Τα αριθ.105 και 106 επιθήματα ήταν τοποθετημένα στο πάνω μέρος των ακρινών αμφικιόνων, ενώ το αριθ.104 στον κεντρικό. Ο διάκοσμος των δύο ακρινών επιθημάτων, συγκρινόμενος με τον κεντρικό είναι πολύ απλός, όπως και η γενικότερη λάξευση του μέλους. Δεν χωρά όμως αμφιβολία ότι πρόκειται για μέλη που κατασκευάστηκαν την ίδια εποχή και συνεπώς τα χρονολογούμε στο δεύτερο τρίτο-μέσα του 6ου αιώνα.

Βιβλιογραφία: Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.649-50, εικ.32.

Εικ.112α

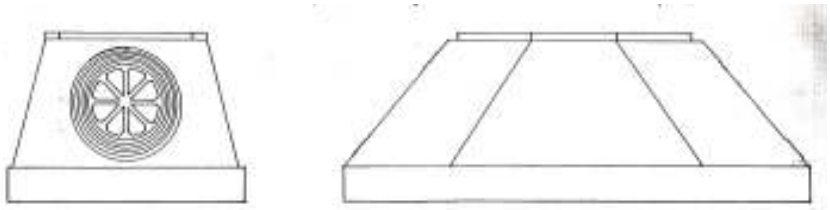

Εικ.112β,γ

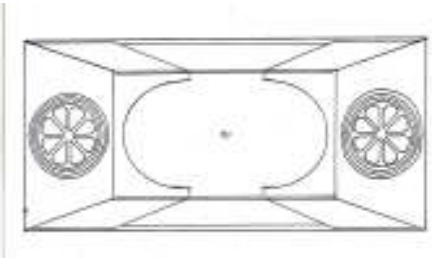

Εικ.112δ

113. ΕΠΙΘΗΜΑ ΑΜΦΙΚΙΟΝΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β (ΑΛ/3036)
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,30μ.
Μ. σ. μήκος: 0,95μ.
Μ. σ. πλάτος: 0,33μ.
Χρονολόγηση: πιθανότατα δεύτερο τρίτο – μέσα 6ου αιώνα

Το ανάγλυφο βρέθηκε στο χώρο του ιερού της Βασιλικής Β. Συγκεκριμένα εντοπίστηκε στο βόρειο πτερύγιο του εγκάρσιου κλίτους, είναι άγνωστη όμως η ακριβής θέση του. Πιθανότατα προέρχεται από ένα δίλοβο παράθυρο που υπήρχε στους τοίχους του εγκαρσίου κλίτους.

Ένα μεγάλο μέρος της μίας πλάγιας πλευράς του μέλους έχει αποθραυσθεί. Η επιφάνεια έδρασής του είναι αδρά δουλεμένη και διατηρεί μέρος της τετράγωνης γόμφωσης. Στην ίδια επιφάνεια σώζεται αδιάγνωστο εγχάρακτο σημάδι. Η σωζόμενη επιμήκης πλευρά του είναι στο κέντρο λοξότμητη, τμήμα που αντιστοιχούσε στον «πεσσό» του αμφικιονίσκου.

Στη μία στενή πλευρά (όψη) διαμορφώνεται ο κάλαθος (κατά το ήμισυ) ενός σύνθετου κορινθιακού κιονοκράνου με έξεργο ανάγλυφο διάκοσμο. Ο κάλαθος κοσμείται με μεγάλα ακανθόφυλλα από τα ενδιάμεσα κενά των οποίων φύονται οξύληκτα φύλλα υδροχαρούς φυτού, που κοσμούν το πάνω μέρος του επιθήματος και αποδίδονται προσκολημένα στον κάλαθο. Η επεξεργασία του διακόσμου είναι πανομοιότυπη με αυτή του μέλους με ΑΛ/3002, που εξετάζουμε παραπάνω. Η καλαθόσχημη πίσω όψη είναι ακόσμητη, καμπυλώνεται έντονα και έχει λοξότμητο χείλος, που εγγράφεται στο περίγραμμα της ορθογώνιας πλάκας του άβακα που επιστέφει το ανάγλυφο μέλος.

Ένα παρόμοιο ανάγλυφο μέλος ΑΛ/3058 εντοπίστηκε επίσης στο βόρειο πτερύγιο του εγκάρσιου κλίτους (εικ.113γ), αλλά και στο νότιο κλίτος της βασιλικής (ΑΛ/3052) (εικ.113δ). Στο χώρο της βασιλικής έχουμε επίσης εντοπίσει αρκετά ακόμη θραύσματα που προέρχονται από παρόμοια επιθήματα. Κατά συνέπεια υποθέτουμε οτι ναός, αν όχι ολόκληρος, τουλάχιστον στα δίλοβα παράθυρα του εγκάρσιου κλίτους του έφεραν ανάλογα επιθήματα.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.113α,β

Εικ.113γ

Εικ.113δ

114. ΕΠΙΘΗΜΑ ΑΜΦΙΚΙΟΝΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Δ (αριθ. κατ.119)
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,28μ.
Μήκος: 0,70μ.
Πλάτος: 0,45μ.
Χρονολογηση: τέλη 5ου-α΄μισό 6ου αιώνα.

Η κατάσταση διατήρησης του μέλους είναι μέτρια. Φέρει αποκρούσεις περιμετρικά και κυρίως στα εξέχοντα σημεία του διακόσμου και στην κάτω πλευρά. Στο πάνω μέρος του επιθήματος διαμορφώνεται ταινιωτός άβακας που προεξέχει. Η μία στενή πλευρά (κύρια όψη) καμπυλώνεται έντονα και κοσμείται με φύλλα άκανθας, που πλαισιώνουν δισχιδή ανισοσκελή σταυρό. Μεταξύ άβακα και διακοσμημένου τμήματος μεσολαβεί έξεργο ιωνικό κυμάτιο,

λοξά και σε αντίθετη φορά, λαξευμένο σε σχέση με τον διάκοσμο, και δίνει τη εντύπωση ότι ο άβακας αιωρείται. Η άλλη στενή πλευρά του μέλους καμπυλώνεται επίσης ελαφρά, παραμένει όμως ακόσμητη.

Τεχνοτροπικά ο διάκοσμος του επιθήματος είναι παρόμοιος με αυτόν των κιονοκράνων και των επιθημάτων του ναού, που εξετάζουμε στον κατάλογό μας. Οι άκανθες είναι δουλεμένες με τον ίδιο τρόπο, ενώ χαρακτηριστική είναι και η λεπτομέρεια των τριφύλλων που πληρούν τα πάνω διάχωρα του σταυρού, μια λεπτομέρεια που συναντάται στο διάκοσμο των επιθημάτων της ίδιας βασιλικής αλλά και σε μια σειρά ανάλογων μελών που θεωρούνται έργα κωνσταντινοπολίτικων εργαστηρίων. Οι ομοιότητες που παρατηρείται στο διάκοσμο των αναγλύφων μελών της βασιλικής ενισχύει την άποψή μας ότι ο γλυπτός διάκοσμος του μνημείου προέρχεται από μια ενιαία παραγγελία, πιθανότατα σε ένα καλό εργαστήριο της εποχής, που δεν αποκλείεται να ήταν κωνσταντινοπολίτικο, αν και αυτό το τελευταίο μόνο η ανάλυση του μαρμάρου θα μπορούσε να το αποδείξει.

Βιβλιογραφία: Κωνστάντιος, Χαλκιά 1987, σ.323, πιν.17.

Εικ.114α

Εικ.114β

115. ΕΠΙΘΗΜΑ ΑΜΦΙΚΙΟΝΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Δ' (αριθ. κατ. 247).
Υλικό: μάρμαρο
Ύψος: 0,18μ.
Μήκος: 0,51μ.
Πλάτος: 0,30μ.
Χρονολόγηση: πιθανότατα 6ος αιώνας

Διατηρείται σχεδόν ακέραιο και ανήκει στον πιο απλό τύπο. Έχει ακόσμητες τις μακριές και αδρά λαξευμένες πλευρές. Η εξέχουσα ελλειψοειδής βάση, προβάλει σε ένα επίσης έξεργο ορθογώνιο, και φέρει κυκλική οπή γόμφωσης για την προσαρμογή του επιθήματος στον αμφικιονίσκο. Οι στενές πλευρές του παρουσιάζουν ένταση. Η κύρια όψη κοσμείται με εγχάρακτο ισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένες κεραίες, σε χαμηλό ανάγλυφο.

Το μέλος που εξετάζουμε παρουσιάζει ομοιότητες με ένα άλλο επίθημα (αριθ. κατ.254 γλυπτών μνημείου) από την ίδια βασιλική, ίδιων περίπου

διαστάσεων (βρέθηκε στο βόρειο πτερύγιο του εγκάρσιου κλίτους) και το οποίο στις δύο στενές πλευρές φέρει από έναν εγχάρακτο σταυρό.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.115α,β

116. ΕΠΙΘΗΜΑ ΑΜΦΙΚΙΟΝΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Α΄.
Υλικό: μάρμαρο
Χρονολόγηση: β τέταρτο 6ου αιώνα.

Διατηρείται κατά τα δύο τρίτα, αφού το ένα μέρος της μιας στενής πλευράς έχει αποθραυσθεί (εικ.116α). Η επιφάνειά του έχει αλλοιωθεί από λειχήνες και μικροοργανισμούς, λόγω της έκθεσής του στις καιρικές συνθήκες. Έχει κολουροκωνική μορφή με αποστρογγυλεμένες γωνίες, χωρίς διάκοσμο. Στο πάνω μέρος υπάρχει ευθύγραμμος άβακας, ενώ στο κάτω διαμορφώνεται ελλειψοειδής επίπεδη επιφάνεια, στην οποία εξέχουν δύο εφαπτόμενοι κύκλοι (από τους τρεις που υπήρχαν αρχικά), που εδράζονταν στους ισάριθμους συμφυείς κιονίσκους των αμφικιόνων[1932] που βρέθηκαν στη βασιλική.

Ένας άλλος σχεδόν ακέραιος έχει επίσης βρεθεί στο ίδιο μνημείο (εικ.116β). Αποκρούσεις φέρουν οι εξέχοντες κύκλοι της κάτω πλευράς του επιθήματος (από τους οποίους ολόκληρος διατηρείται μόνον ο μεσαίος). Είναι ίδιου τύπου με αυτό που εξετάζουμε παραπάνω. Οι ακρινοί κύκλοι διατηρούν τις οπές γόμφωσης. Τέλος αρκετά τμήματα από ανάλογα επιθήματα έχουν επίσης εντοπιστεί γύρω από τη βασιλική

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

[1932] Εκτενέστερα για τους αμφικίονες της Βασιλικής Α βλ. στη σ.294

Εικ.116α

Εικ.116β

117. ΕΠΙΘΗΜΑ ΑΜΦΙΚΙΟΝΑ

Προέλευση: Φωτική, Ναός Παναγίας Λαμποβήθρας (αριθ. κατ. 101)
Υλικό: ασβεστόλιθος
Χρονολόγηση: πιθανόν 6ος αιώνας.

Σώζεται ακέραιο. Βρέθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του βυζαντινού ναού Παναγίας Λαμποβήθρας και προέρχεται από τη βασιλική που προϋπήρχε στην ίδια θέση.

Η όψη του επιθήματος (κολουροκωνική κατά το ήμισυ) φέρει φυτικό ανάγλυφο διάκοσμο: τέσσερα μεγάλα φύλλα, εκ των οποίων τα ακρινά αποδίδονται κατά το ήμισυ (εικ.117β). Τα δύο μεγάλα κεντρικά έχουν ριπιδοειδή μορφή, φέρουν από τέσσερις επιμήκεις γλωσσίδες, που διατάσσονται συμμετρικά εκατέρωθεν της συνεπτυγμένης κορυφαίας. Τα άκρα των πλαϊνών γλωσσίδων ενώνονται με αυτά των γειτονικών φύλλων, δημιουργώντας μικρά ρομβοειδή σχήματα.

Στις πλάγιες πλευρές μεσολαβεί ένα πλατύ ακόσμητο λοξότμητο τμήμα στο μέσον κάθε πλευράς, που αντιστοιχεί στον «πεσσό» του αμφικίονα (εικ.117α). Η πίσω όψη είναι επίσης κολουροκωνικής μορφής, παραμένει όμως ακόσμητη. Οι γλωσσίδες των φύλλων είναι λαξευμένες με πρισματική γλυφή και φέρουν ταινιωτό περίγραμμα. Πλατύς άβακας επιστέφει στο πάνω μέρος το ανάγλυφο μέλος. Καλό έργο τοπικού εργαστηρίου. Παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με ένα ανάλογο μέλος από την Κόρινθο[1933].

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

[1933] *Corinth* 1957, σ.117, αριθ.130β, πιν.30(139).

Εικ.117α

Εικ.117β

118. ΕΠΙΘΗΜΑ ΑΜΦΙΚΙΟΝΑ

Προέλευση: Φωτική Θεσπρωτίας, Ναός Παναγίας Λαμποβήθρας (αριθ. κατ. 102).

Υλικό: ασβεστόλιθος

Χρονολόγηση: πιθανόν 6ος αιώνας.

Διατηρείται κατά το ήμισυ. Πρέπει όμως να είχε τις ίδιες διαστάσεις με το προηγούμενο μέλος που προέχεται από τον ίδιο ναό. Στο πάνω μέρος του διαμορφώνεται ευθύπλευρος άβακας. Ακολουθεί κάλαθος κολουροκωνικού κιονοκράνου κατά το ήμισυ διαμορφωμένος, που κοσμείται με τέσσερα ανάγλυφα φύλλα υδροχαρούς φυτού (δύο ολόκληρα και δύο ημίφυλλα στις γωνίες), που φύονται σε απόσταση μεταξύ τους. Έχουν ταινιωτό περίγραμμα και έξεργη κεντρική νεύρωση. Ανάμεσα στα φύλλα φύονται άλλα μικρότερα οξύληκτα σε άλλο επίπεδο και έτσι δίνεται μια αίσθηση βάθους. Ο διάκοσμος παρουσιάζει ομοιότητες μ'αυτόν δύο αναγλύφων από την Κόρινθο[1934]. Η εργασία του αναγλύφου είναι επιμελημένη. Χρονολογούμε το επίθημα στον 6ο αιώνα, πιθανότατα στο α μισό, εποχή κατά την οποία χρονολογούμε την εντοπισμένη , αλλά όχι ανεσκαμένη βασιλική της Φωτικής.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.118

[1934] *Corinth* 1957, σ.111, αριθ.70, πιν.26(69 και 70).

ΓΕΙΣΑ-ΕΠΙΣΤΥΛΙΑ

119. ΓΕΙΣΟ

Προέλευση: Φωτική, Παναγία Λαμποβήθρα
Χρονολόγηση: α μισό 6ου αιώνα.

Βρίσκεται εντοιχισμένο στα ερείπια του βυζαντινού ναού Παναγίας Λαμποβήθρας και προέρχεται από την παλαιοχριστιανική βασιλική, στη θέση της οποίας κτίστηκε ο ναός. Η σημερινή του θέση και η αποσπασματική διατήρησή του δεν μας επιτρέπει να έχουμε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με τη χρήση του και την αρχική μορφή του.

Η κοιλόκυρτη όψη του ορίζεται στο πάνω μέρος από λεπτή ταινία και κάτω από δύο λεπτά κυμάτια τριγωνικής διατομής, ενώ η βάση του διαμορφώνεται σε υποχώρηση. Δύο πλατιά πεντάλοβα φύλλα άκανθας καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος της όψης του μέλους, ενώ δεξιά διακρίνεται ανάγλυφο πτηνό με κατεύθυνση προς τα δεξιά. Το πτηνό αποδίδεται με σχετική πλαστικότητα, χωρίς να διαγράφονται οι επιμέρους λεπτομέρειες. Η χαμηλή κλίση του σώματος υποδηλώνει ότι αυτό εικονίζονταν να ραμφίζει.

Οι πλάγιοι λοβοί των φύλλων της άκανθας φέρουν από τρεις γλωσσίδες, από τις οποίες οι ανώτερες εφάπτονται με αυτές του επόμενου λοβού σχηματίζοντας μικρούς «οφθαλμούς». Η λάξευσή τους παρουσιάζει ομοιότητες με αυτή του φύλλου που κοσμεί το ανάγλυφο μέλος, που εξετάζουμε παρακάτω (αριθ.120) και το οποίο βρέθηκε κοντά στον ίδιο ναό. Ο συνεπτυγμένος κορυφαίος λοβός απολήγει σε δύο μικρές οξύληκτες γλωσσίδες που πλαισιώνονται δεξιά και αριστερά από τρεις άλλες μεγαλύτερες και ελεύθερες. Τα νεύρα του φύλλου αποδίδονται με λεπτές χαράξεις που συγκλίνουν σε ένα λεπτό κεντρικό νεύρο. Από την ένωση των γλωσσίδων των δύο ακανθόφυλλων προκύπτουν πολυγωνικά και τριγωνικά σχήματα που εναλλάσσονται σε μια κατακόρυφη σειρά.

Οι άκανθες του μέλους που εξετάζουμε είναι αρκετά ιδιόμορφες και όμοιές του απαντούν μόνο στο τμήμα που προαναφέραμε. Η χρονολόγηση του μέλους είναι αρκετά δύσκολη. Αν πράγματι πρόκειται για γείσο τότε πρέπει να είναι σύγχρονο με την κατασκευή του μνημείου, το οποίο με βάση ένα τμήμα κορινθιακού κιονοκράνου τύπου VI και με βάση το τμήμα του ψηφιδωτού που βρέθηκε στην ίδια θέση, χρονολογήθηκε στο α΄ μισό του 6ου αιώνα.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.119.

120. ΓΕΙΣΟ (τμήμα)

Προέλευση: Φωτική, ναός Παναγίας Λαμποβήθρας
Υλικό: μάρμαρο
Μ. σ. μήκος: 0,31μ.
Ύψος: 0,29μ.
Πάχος: 0,17μ.
Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αιώνα

Εντοπίστηκε κοντά στα ερείπια του ναού Παναγίας Λαμποβήθρας (εικ.120α,β). Δεν είναι σίγουρο αν πρόκειται για γείσο ή για επίκρανο παραστάδας. Πιθανότατα πρόκειται για επιστύλιο αφού αν και είναι αποθραυσμένο στα δύο άκρα και σε μεγάλο μέρος της πίσω πλευράς του, η κάτω και πάνω επιφάνεια είναι δουλεμένες με χοντρό βελόνι. Η όψη του ελαφρά λοξότμητη κοσμείται με μεγάλο ανισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών του (εικ.120α,β). Οι κεραίες του έχουν ταινιωτό περίγραμμα και εσωτερική πρισματική λάξευση που αφήνει στα άκρα των κεραιών μικρές τριγωνικές συμπαγείς επιφάνειες. Η πάνω κατακόρυφη κεραία του απολήγει σε Χρίσμα, με ανοικτό Ρ που σχηματίζεται καλλιγραφικά στην αριστερή πλευρά του σταυρού.

Ο σταυρός πλαισιώνονταν από μεγάλα ακανθόφυλλα, από τα οποία σήμερα σώζεται μέρος από το φύλλο της αριστερής πλευράς. Πρόκειται για πεντάλοβο φύλλο με πλατιές ελεύθερες σχεδόν οριζόντιες γλωσσίδες. Οι εσωτερικές γλωσσίδες ανακαμπτόμενες σχηματίζουν με τα φύλλα του υπερκείμενου λοβού μεγάλους ωοειδείς, αγκιστροειδείς οφθαλμούς. Πλατιά ταινία ορίζει το μέλος στο πάνω μέρος, ενώ κάτω σχηματίζεται άλλη λεπτότερη σε υποχώρηση. Η ακμή της κάτω πλευράς παρουσιάζει καμπυλότητα και επιφάνεια σε υποχώρηση.

Ένα τμήμα ανάλογου μέλους με πανομοιότυπο σταυρό έχει εντοπιστεί επίσης στον ίδιο χώρο (εικ.120γ). Σε αντίθεση με αυτό που εξετάζουμε φέρει

στη δεξιά πλευρά μεγάλο φύλλο άκανθας που περιβάλλει πανομοιότυπο σταυρό, καταλαμβάνοντας τα διάχωρο πάνω και κάτω από την οριζόντια κεραία του. Το ίδιο συνέβαινε και στην αριστερή πλευρά του αναγλύφου, ένα μικρό μέρος από το οποίο διατηρείται σήμερα.

Βιβλιογραφία: *ΑΔ* 27(1992) Β1, Χρονικά, πιν. 93γ (Β.Παπαδοπούλου).

Εικ.120α

Εικ.120β

Εικ.120γ

121. ΓΕΙΣΟ (τμήμα)

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Δ, (αριθ. ευρ. 194)
Υλικό: μάρμαρο
Μ. σ. μήκος: 0,98μ.
Μ. σ. πλάτος: 0,47μ.
Ύψος: 0,32μ.
Χρονολόγηση: αρχές του 6ου αιώνα

Το μεγάλο πλάτος του αναγλύφου και η αδρά δουλεμένη κάτω επιφάνειά του μας επιτρέπει να το ταυτίσουμε με γείσο, αφού το πλάτος του εισχωρούσε στην τοιχοποιία του μνημείου. Η όψη μετώπου του αποτελείται από ένα ευθύγραμμο τμήμα με γεισίποδες και ένα άλλο λοξότμητο κοσμούμενο με φυτικό διάκοσμο. Μεταξύ τους μεσολαβεί λεπτό κυμάτιο. Ο φυτικός διάκοσμος του λοξότμητου τμήματος συνίσταται σε σειρά ακανθόφυλλων, μεταξύ των οποίων φύονται λεπτά στελέχη που απολήγουν στο πάνω μέρος τους σε μικρά έξεργα ανάστροφα τρίφυλλα ανθέμια. Η ανάκαμψή τους είναι έντονη, και τα μικρά ανθέμια προβάλουν έντονα από το βάθος του αναγλύφου.

Τα ακανθόφυλλα είναι τρίλοβα με τρεις ελεύθερες γλωσσίδες στους πλάγιους λοβούς και αρκετά συμεπτυγμένο τον κορυφαίο, το κεντρικό νεύρο του οποίου διαγράφεται με μια βαθιά κατακόρυφη πρισματική λάξευση στην

οποία συγκλίνουν οι νευρώσεις των πλαϊνών γλωσσίδων. Μεγάλοι ωοειδείς οφθαλμοί σχηματίζονται από την επαφή των γλωσσίδων των πλαϊνών λοβών με τον κορυφαίο του προηγούμενου λοβού, αλλά και με τα κατακόρυφα στελέχη, στη βάση του αναγλύφου.

Η λάξευση των γλωσσίδων των ακανθόφυλλων είναι πρισματική και το ¨χείλος¨ τους σχετικά πλατύ και θυμίζει την απόδοση των ακανθόφυλλων των κιονοκράνων της ίδιας βασιλικής, με τα οποία θεωρούμε ότι αποτελούσαν ένα ενιαίο σύνολο. Πανομοιότυπος διάκοσμος εντοπίζεται στο επίκρανο παραστάδας αριθ.65, που επίσης εξετάζουμε στον κατάλογό μας, καθώς και σε ένα ανάγλυφο μέλος (φουρούσι;) (εικ.121β) που βρισκόταν έως πρόσφατα στο παλαιό Μουσείο της Νικόπολης[1935]. Στο τελευταίο ανάγλυφο αυτό είναι χαρακτηριστικό, ότι μεταξύ των οδόντων της κάτω επιφάνειας και της διακοσμημένης καμπυλόκυρτης όψης του, μεσολαβούν αστράγαλος και πολλαπλά κυμάτια.

Η πίσω πλευρά του ανάγλυφου μέλους είναι αποθραυσμένη. Η πάνω επιφάνειά του είναι αδρά κατεργασμένη και φέρει δύο εγκοπές για τη στήριξή του. Με βάση τις ομοιότητες του διακόσμου και κυρίως της λάξευσης του με αυτή των κιονοκράνων της Βασιλικής Δ, η χρονολόγηση του αναγλύφου στις αρχές του 6ου αιώνα θεωρείται πολύ πιθανή.

Βιβλιογραφία: Κωνστάντιος, Χαλκιά 1987, σ.324, πιν.20.

Εικ.121α,β

122. ΓΕΙΣΟ ή Επιστύλιο (τμήμα)

Προέλευση: Νικόπολη, πιθανόν από τη Βασιλική Β.
Υλικό: μάρμαρο

[1935] Ορλάνδος 1956, πιν. 56α. Κατά τον Ορλάνδο προέρχεται από θύρα της βασιλικής, της οποίας στήριζε κάποιο προστέγασμα.

Το ανάγλυφο μέλος εντοπίσαμε στην αποθήκη του παλαιού Μουσείου της Νικόπολης. Η λοξότμητη όψη μετώπου του κοσμείται με μεγάλα ακανθόφυλλα σε σειρά (διατηρείται ένα και μέρος από ένα δεύτερο) μεταξύ των οποίων φύονταν οξύληκτα φύλλα υδροχαρούς φυτού. Τα ακανθόφυλλα είναι πεντάλοβα. Οι πλάγιοι λοβοί τους φέρουν από τρεις γλωσσίδες, ενώ ο κορυφαίος πέντε, ο οποίος δεν παρουσιάζει ανάκαμψη, αλλά έχει τη μορφή ριπιδίου, προσκολλημένου στο βάθος του αναγλύφου. Οι οφθαλμοί είναι μικροί και τριγωνικοί, που σχηματίζει η ένωση των γλωσσίδων. Μεταξύ των ανθεμίων και σε δεύτερο επίπεδο φύονται φύλλα υδροχαρούς φυτού, με ελαφρά καμπύλο περίγραμμα και κεντρικό νεύρο. Λεπτός άβακας διαμορφώνεται στο πάνω μέρος του μέλους, ενώ κάτω υπάρχει επίσης ευθύγραμμο τμήμα σε υποχώρηση. Μεταξύ αυτού και της πλατιάς λοξότμητης ζώνης μεσολαβεί καμπύλο κυμάτιο. Η γενικότερη απόδοση των φύλλων, παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με αυτές των επιθημάτων αμφικιόνων με αριθ.114 και 117, που προέρχονται από το παράθυρο της αψίδας του ιερού της Βασιλικής Β.

Όπως προαναφέρθηκε το ανάγλυφο μέλος πιθανολογούμε ότι προέρχεται από τη Βασιλική Β, λόγω τις ομοιότητας του διακόσμου του με αυτόν των επιθημάτων των αμφικιονίσκων των παραθύρων από την ίδια Βασιλική. Ένα τμήμα με πανομοιότυπο διάκοσμο εντοπίσαμε και σε μια παλαιά φωτογραφία, όπου εικονίζονται γλυπτά από την ίδια βασιλική.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο

Εικ.122α,β

123. ΤΟΞΩΤΟ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟ ΜΕΛΟΣ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β΄.
Υλικό: Μάρμαρο.
Μήκος:1,13μ.
Ύψος: 0,47μ.

Πάχος: 0,10μ.
Χρονολόγηση: μέσα –β΄μισό 6ου αι.

Αποτελείται από δύο συνανήκοντα τμήματα. Είναι κατασκευασμένο από λευκό λεπτόκοκκο μάρμαρο. Σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο της Νικόπολης. Οι τρεις πλευρές του είναι ευθύγραμμες και σχηματίζουν ορθές γωνίες μεταξύ τους, ενώ η τέταρτη παρουσιάζει καμπυλότητα (τόξο) και ορίζεται από διπλό ταινιωτό πλαίσιο. Στην όψη του, ακριβώς πάνω από το τόξο, υπάρχει, σε ελαφρώς χαμηλότερο επίπεδο, επιφάνεια που περικλείει εγχάρακτη επιγραφή. Η επιγραφή είναι ελληνική μεγαλογράμματη, εκτείνεται σε ένα στίχο[1936], που ορίζεται στα άκρα του από έναν απλό ανισοσκελή σταυρό.

+ΚΑΙ ΤΟΥΤΟ ΤΟ ΚΑΛΟΝ+

Σε μικρότερο ορθογώνιο διάχωρο, δεξιά της επιγραφής, επίσης σε εσοχή, υπάρχει εγχάρακτο μονόγραμμα που διαβάζεται ΔΟΥΜΕΤΙΟΥ. Κάτω από αυτό διατηρείται τμήμα ημικυκλικής(;) εκβάθυνσης. Ανάλογη εκβάθυνση διατηρείται στην αριστερή πλευρά του μέλους που εξετάζουμε, η οποία όμως έχει τη μορφή τετάρτου κύκλου. Αν και η χρήση αλλά και η αρχική μορφή τους δεν είναι γνωστή πιθανολογούμε ότι χρησίμευαν στην ένθεση διακοσμητικών στοιχείων του τόξου[1937].

Το ενεπίγραφο μέλος ερμηνεύτηκε ως τμήμα του τοξωτού κιβωρίου[1938], που κάλυπτε την αγία τράπεζα της Βασιλικής Β. Στην υπόθεση αυτή συνέβαλε και η θέση εύρεσής του, στο χώρο του πρεσβυτερίου (εικ.123β,123γ).

Κατά την άποψή μας και με το δεδόμενο ότι οι διαστάσεις του μέλους δεν είναι ίσες με την απόσταση μεταξύ των βάσεων των κιόνων που σώζονται in situ και οι οποίες στήριζαν το μαρμάρινο κιβώριο της αγίας τράπεζας η ταύτιση αυτή θα πρέπει να απορριφθεί. Το άνοιγμα του τοξωτού μέλους είναι μόλις 1,13μ., μικρότερο δηλαδή της απόστασης των κιόνων που στήριζαν το κιβώριο, που φτάνει τα 2,5μ. Πάντως η ακριβής θέση ανεύρεσής του δεν είναι γνωστή, αναφέρεται όμως γενικά ο χώρος του πρεσβυτερίου[1939]. Πιθανολογούμε πάντως ότι προέρχεται από κάποιο άλλο μέρος του ναού, ενδεχομένως από την ωραία πύλη του τέμπλου.

[1936] Σωτηρίου 1929, σ.201.

[1937] Η επιφάνεια της βάθυνσης που σώζεται είναι αδρά δουλεμένη.

[1938] Πρβλ. το τόξο από το κιβώριο του ναού του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη, Γ.Σωτηρίου, *ΠΑΕ* 1949, σ.143, εικ.7.

[1939] Δεν δίνονται επαρκή στοιχεία από τους πρώτους ανασκαφείς, οι οποίοι εμμένουν κυρίως στην επιγραφή. Σε παλαιές φωτογραφίες πάντως το μέλος εικονίζεται τοποθετημένο κοντά στην αγία τράπεζα, βλ. Σωτηρίου, Ορλάνδος 1929, σ.83, εικ.1

Η λέξη ΤΟΥΤΟ αναφέρεται στο έργο που ανήκε το μέλος και όχι σε ολόκληρο το κτίριο της βασιλικής. Παρατηρούνται ομοιότητες των γραμμάτων της επιγραφής με αυτά των επιγραφών στα ψηφιδωτά (και των δύο φάσεων) της Βασιλικής Α και συγκεκριμένα στη μορφή του Α με τη λοξή μεσαία κεραία, και στη μορφή του Ν, όπου η μεσαία κεραία ξεκινά πιο χαμηλά (δεν εφάπτεται στο πάνω άκρο). Εκτός από την επιγραφή του μέλους που εξετάζουμε το όνομα Δουμέτιος εντοπίζεται τρεις φορές σε μαρμάρινα ανάγλυφα μέλη και τρεις φορές σε επιγραφές των ψηφιδωτών της Βασιλικής Α[1940]. Είναι γνωστό ότι οι επιγραφές των ψηφιδωτών αφορούν σε δύο επισκόπους με το ίδιο όνομα (Δουμέτιος Α και Δουμέτιος Β, *ΕΩΝ ΕΚΙΝΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΕΡΩΣΥΝΗΣ ΔΙΑΔΟΧΟΣ*)[1941] οι οποίοι δεν είναι γνωστοί από τους επισκοπικούς καταλόγους[1942].

Στο Δουμέτιο Α αποδίδεται η ανέγερση της Βασιλικής Α και η ψηφοθέτηση των δαπέδων της, ενώ στο Δουμέτιο Β η προσθήκη του αιθρίου και τα ψηφιδωτά του δάπεδα. Με βάση την επιγραφή του αναγλύφου αναντίρρητα το όνομα ενός επισκόπου Δουμετίου συνδέεται με εργασίες που πραγματοποιήθηκαν και στη Βασιλική Β.

Τα "παστοφόρια ελλαδικού τύπου" με τα ρωμαϊκά φατνώματα ως θωράκια, που αποκαλύφθηκαν στη Βασιλική Β΄ διαμορφώθηκαν πιθανότατα από τα μέσα του 6ουαι. και εξής[1943]. Αποτελούν μεταγενέστερη επέμβαση, που φαίνεται και από την προχειρότητα της κατασκευής τους και σχετίζονται και με τις νέες λατρευτικές και αποθηκευτικές ανάγκες που δημιουργήθηκαν στις εκκλησίες, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και η προσκύνηση των λειψάνων των μαρτύρων και των αγίων[1944]. Αν η χρονολόγηση της διαρρύθμισης αυτής του ιερού της βασιλικής είναι σωστή, τότε θα μπορούσαμε να τις αποδώσουμε στο Δουμέτιο Β΄ και να χρονολογήσουμε το ανάγλυφο που εξετάζουμε την ίδια εποχή, αφού θα μπορούσε η επιγραφή να αναφέρεται στις εργασίες που έκανε ο ίδιος. Δεν αποκλείεται δε η λέξη ΚΑΙ να υπονοεί τις υπόλοιπες εργασίες που έγιναν στο ναό.

[1940] Chalkia 2006, σ.286κ.ε.

[1941] Για τις ψηφιδωτές επιγραφές βλ. Κεφαλλωνίτου, Γερολύμου 2008, σ. σ.38κ.ε.

[1942] Ο Kitzinger χρονολογεί τον Δουμέτιο Α μετά τους επισκόπους Αλκίσωνα και Ιωάννη, ενώ τον Δουμέτιο Β τον τοποθετεί στα χρόνια του Ιουστινιανού, βλ. Kitzinger 1951, σ.90.

[1943] Για τα παστοφόρια ελλαδικού τύπου βλ. Βαραλής 2001, τομ.Β, σ.487 κ.ε., όπου γενικότερα για την εξέλιξη του τύπου και την παλαιότερη βιβλιογραφία.

[1944] Βαραλής 2001, τομ.Β, σ.491.

Η Ε.Χαλκιά αποδίδει το ανάγλυφο σε τοπικό εργαστήριο, όπως και τα υπόλοιπα που αναγράφουν το όνομα Δουμέτιος, πράγμα που θεωρούμε πολύ λογικό.

Βιβλιογραφία: 1. Kitzinger1951, σ.90.
2. Chalkia 2006, σ.286κ.ε.
3. Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007, σ.652, εικ.36.

Εικ.123α

Εικ.123β

Εικ.123γ

124. ΑΜΒΩΝΑΣ

Προέλευση: Άγνωστη. Βρέθηκε δυτικά του ναού Παντάνασσας κοντά στη Φιλιππιάδα. Σήμερα φυλάσσεται στην αρχαιολογική συλλογή της Παρηγορήτισσας.
Υλικό: λευκό μάρμαρο
Διάμετρος εξώστη άμβωνα: 1,70μ.
Διαστάσεις ακεραίου τμήματος: 2,27x0,67x0,11-0,16μ.
Διαστάσεις ελλειπούς τμήματος: 1,69x0,68x0,10-0,16μ.
Τόξο χορδής κεντρικού θωρακίου: 1,16μ.
Πλάτος θωρακίων: 0,51-0,54μ.
Χρονολόγηση: β΄ τρίτο 6ου αιώνα.

Πρόκειται για τα στηθαία ενός μαρμάρινου άμβωνα, του τύπου με

διπλή κλίμακα. Ο άμβωνας αποτελούνταν από δύο επιμήκη σκέλη, κατασκευασμένα σε μονοκόμματο μάρμαρο, εκ των οποίων το ένα σώζεται ολόκληρο, αποθραυσμένο ωστόσο σε τρία συγκολλούμενα τμήματα. Από το δεύτερο σκέλος, που επίσης αποτελείται από τρία συγκολλούμενα τμήματα, λείπει το δεξιό ευθύγραμμο θωράκιο.

Το κεντρικό τμήμα κάθε σκέλους έχει τη μορφή καμπύλου ορθογώνιου θωρακίου (τόξο χορδής 1,16μ.) και φέρει δεξιά και αριστερά από ένα συμφυές μικρότερο θωράκιο, με ελαφρά απόκλιση προς τα έξω (σχ.1). Στην εξωτερική επιφάνεια του κεντρικού θωρακίου καμπυλόκυρτα κυμάτια (διαφορετικής τομής) διαμορφώνουν πλατύ πλαίσιο που περιβάλλει μεγάλο σταυρό, λατινικού τύπου, με τριγωνικές τις απολήξεις των κεραιών. Ο σταυρός φέρει διπλό περίγραμμα και έχει αποδοθεί σε έξεργο ανάγλυφο.

Κάθε ένα από τα μικρότερα πλάγια θωράκια πλαισιώνονται δεξιά και αριστερά από συμφυείς πεσσίσκους που κοσμούνται με δύο κάθετες αυλακώσεις, το κάτω μέρος των οποίων παραμένει άπεργο. Οι εξωτερικοί πεσσίσκοι είναι αμφίγλυφοι, καθώς επίσης και τα πλάγια θωράκια, τα οποία κοσμούνται με μεγάλους λεπτούς σταυρούς[1945], με τριγωνικά τα άκρα των κεραιών τους που περιβάλλονται από καμπυλόκυρτα κυμάτια. Στην πάνω επιφάνεια των στηθαίων υπάρχουν κυκλικοί γόμφοι για την ένθεση πιθανότατα εξαρτημάτων του άμβωνα.

Η τεχνική επεξεργασία του αναγλύφου είναι εξαιρετική. Τα ανάγλυφα στηθαία ήταν αρχικά προσαρμοσμένα σε κυκλική βάση με δύο σύμφυτα πτερύγια κατά μήκος του άξονα και αποτελούσαν τον εξώστη άμβωνα, που ανήκε στον τύπο με δύο κλίμακες[1946], για τον οποίο έχει διατυπωθεί η άποψη ότι καταγόταν από την Κωνσταντινούπολη, όπου έχουν βρεθεί αρκετά ανάλογα παραδείγματα. Τραπεζιόσχημα θωράκια ήταν τοποθετημένα σε κάθε πλευρά των κλιμάκων.

Τα μαρμάρινα στηθαία του άμβωνα βρέθηκαν δυτικά του ερειπωμένου ναού της Παντάνασσας Φιλιππιάδας, κατά τη διάρκεια εργασιών διάνοιξης τάφρου για την τοποθέτηση αγωγού ύδρευσης. Στο καθολικό της βυζαντινής μονής Παντάνασσας ο άμβωνας ήταν σε δεύτερη χρήση, παραμένει ωστόσο αδιευκρίνιστο εάν χρησιμοποιήθηκε για τον ίδιο σκοπό. Τα ανάγλυφα είναι

1945 Παρόμοιοι σταυροί κοσμούν συχνά τους άμβωνες, βλ. Ορλάνδος 1936, σ.98, εικ. 34 και Jakobs 1987, πιν.5d, 11b, 29a-b. Πβλ. επίσης το θωράκιο άμβωνα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, αρ.74 (ΒΜ 537, Τ38), σ.63.

1946 Για τον τύπο αυτό του άμβωνα, βλ. Ορλάνδος 1954, σ.555κ.ε., εικ.520-528.

άγνωστο από που προέρχονται, αφού στην Παντάνασσα δεν έχουν εντοπιστεί λείψανα παλαιοχριστιανικού ναού. Κατά την Μ.Αχειμάστου-Ποταμιάνου, η οποία δημοσίευσε τον άμβωνα, τα στηθαία πιθανόν προέρχονται από τον άμβωνα της Βασιλικής Β στη Νικόπολη[1947]. Την άποψη αυτή ωστόσο αντικρούει ο Π.Βοκοτόπουλος, αφού οι διαστάσεις των στηθαίων είναι διαφορετικές από αυτές της κυκλικής βάσης του άμβωνα της βασιλικής, που εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Νικόπολης, ένα τμήμα του οποίου καλύπτεται με ψηφιδωτή παράσταση (πιν.69β-ε). Κατά την άποψή μας ο άμβωνας πρέπει να προέρχεται από το ίδιο, άγνωστο για την ώρα μνημείο, από το οποίο προέρχονται και τα τέσσερα σύνθετα ιωνικά κιονόκρανα, σήμερα σε δεύτερη χρήση στο ναό της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα, που επίσης εξετάζουμε στον κατάλογό μας[1948].

Το ανάγλυφο που εξετάζουμε παρουσιάζει ομοιότητα με το ανάλογο στηθαίο άμβωνα που σήμερα βρίσκεται στον κήπο της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη (πιν.ΧΙβ). Ιδίου τύπου άμβωνες αριθμούνται σε αρκετά παραδείγματα, μεταξύ των οποίων τα γλυπτά του άμβωνα που βρέθηκαν στο ναυάγιο του Marsamemi[1949], τα γλυπτά του οποίου χρονολογήθηκαν την ιουστινιάνεια περίοδο.

Βιβλιογραφία: 1.Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1975, σ.95-102.

2. Βοκοτόπουλος 1977, σ.160, σχ.3.

3. Jakobs 1987, σ.73-84κ.ε.και 285-86, ο οποίος τον χρονολογεί στα μέσα του 6ου αιώνα.

4. Βοκοτόπουλος 2007, σ.38.

Εικ.124α

1947 Για τον άμβωνα της Βασιλικής Β, βλ. Ορλάνδος, Σωτηρίου 1937, σ.78-81.

1948 Βλ. τα σύνθετα κορινθιακά κιονόκρανα, με αριθ.19-22.

1949 Kapitän 1980, εικ.1.

Εικ.124β,γ

Εικ.124δ,ε

Εικ.124στ,ζ

125. ΘΩΡΑΚΙΟ ΑΜΒΩΝΑ

Προέλευση: Φωτική Θεσπρωτίας, βυζαντινός ναός Παναγίας Λαμποβήθρας (σε δεύτερη χρήση).
Χρονολόγηση: α΄ μισό 6ου αι.

Τμήμα μαρμάρινου θωρακίου, από την κλίμακα άμβωνα (εικ.125α). Σώζεται το ορθογώνιο κάτω μέρος του, ενώ το πάνω είναι αποθραυσμένο. Ένα τμήμα της αριστερής πλευράς είναι έντονα κεκλιμένο και για το λόγο αυτό πιστεύουμε ότι προέρχεται από έναν άμβωνα που είχε μία ή δύο κλίμακες. Η όψη του κοσμείται με μεγάλο ανάγλυφο σταυρό, από τον οποίο σώζεται μόνο η κάτω κεραία του. Περιβάλλεται δε από επάλληλα καμπυλόκυρτα και ταινιωτά κυμάτια. Στην αριστερή πλευρά υπήρχε συμφυής πεσσίσκος, κοσμούμενος επίσης με κυμάτια.

Στον ίδιο άμβωνα αποδίδουμε ένα τμήμα ανάγλυφου μέλους στην κάτω πλευρά του οποίου διατηρείται μέρος ημισφαιρικής κυλότητας, το σχήμα του οποίου θα μπορούσε να αποδοθεί σε δάπεδο άμβωνα[1950] (εικ.125ε). Δύο άλλα ανάγλυφα τμήματα, που βρέθηκαν επίσης κατά την ανασκαφή του ναού της

[1950] Πβλ. το δάπεδο άμβωνα από τη Ρόδο, Ορλάνδος 1939, σ.45, εικ.37.

Παναγίας Λαμποβήθρας, πιστεύουμε ότι προέρχονται από την ίδια λειτουργική κατασκευή. Το πρώτο (εικ.125β) είναι τριγωνικού σχήματος και έχει αποθραυσθεί στην κάτω πλευρά και σε ένα μικρό τμήμα της πάνω τριγωνικής απόληξης. Πιθανότατα πρόκειται για την τριγωνική απόληξη του πλευρικού θωρακίου του άμβωνα που εξετάζουμε παραπάνω. Το ανάγλυφο αυτό φέρει στην αριστερή πλευρά φαρδιά ταινία με σχηματοποιημένα φύλλα δάφνης(;) σε σειρά, που ορίζεται από λεπτά κυμάτια. Πρόκειται πιθανότατα για την κεκλιμένη πλευρά και μάλιστα το ανώτερο οξυκόρυφο μέρος της, στην οποία στηρίζονταν οι ιερείς για να ανέβουν τις βαθμίδες της κλίμακας του άμβωνα. Το δεύτερο ανάγλυφο (εικ.125γ), αποθραυσμένο περιμετρικά, φέρει επίσης τα ίδια κυμάτια και την ταινία με τον ίδιο φυτικό διάκοσμο.

Από την ανεύρεση ενός άλλου αναγλύφου με σταυρό (σώζεται τμήμα του) (εικ.125δ) που θεωρούμε ότι προέρχεται από ένα δεύτερο θωράκιο κλίμακας ή στηθαίου άμβωνα πιθανολογούμε ότι ο άμβωνας της Λαμποβήθρας ήταν του τύπου με δύο κλίμακες.

Το ανάγλυφο μέλος που εξετάζουμε βρίσκεται εντοιχισμένο στη δυτική εξωτερική πλευρά του νάρθηκα του ερειπωμένου βυζαντινού ναού της Παναγίας Λαμποβήθρας. Είναι βέβαιο ότι προέρχεται από την παλαιοχριστιανική βασιλική, η οποία εντοπίστηκε στην ίδια θέση, η οποία από τις διαστάσεις του άμβωνα υποθέτουμε ότι θα πρέπει να ήταν επίσης μεγάλων διαστάσεων. Το ανάγλυφο που εξετάζουμε, όπως και άλλα που προέρχονται από το ίδιο μνημείο (πεσσίσκοι τέμπλου, τμήματα επιστηλίου κ.ά.) χαρακτηρίζονται για το υψηλό ανάγλυφο και την επιμελημένη εργασίας τους.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

Εικ.125α

Εικ.125β,γ

Εικ.125δ

Εικ.125ε

126. ΚΟΛΥΜΒΗΘΡΑ (τμήμα)

Προέλευση: Άγνωστη. Βρέθηκε στο ναό Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα. Σήμερα εκτίθεται στη Γλυπτοθήκη της Παρηγορήτισσας.
Υλικό: μάρμαρο

Μονόλιθη μαρμάρινη κολυμβήθρα βαπτιστηρίου, σταυρικού σχήματος. Σώζεται κατά το ήμισυ. Δύο εγκοπές εξωτερικά προσδίδουν στο πάνω μέρος κατά τα δύο τρίτα το σταυρικό σχήμα του μέλους, αφού το υπόλοιπο καμπυλώνεται. Στην πάνω επιφάνεια του χείλους της υπάρχουν λαξευμένοι βαθειά τρεις μικροί ισοσκελείς σταυροί. Το μικρό βάθος της μας οδηγεί στην έγχυση ύδατος και όχι στην καταβύθιση του βαπτιζόμενου.

Το ανάγλυφο μέλος βρέθηκε στο βυζαντινό ναό της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα. Είχε χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό και είχε εντοιχιστεί στη βόρεια είσοδο του ναού. Είναι άγνωστη η αρχική του προέλευση. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι παρά την πληθώρα παλαιοχριστιανικού υλικού που βρέθηκε στην Άρτα, καμία βασιλική της εποχής αυτής δεν έχει μέχρι σήμερα εντοπιστεί στην πόλη.

Μία πανομοιότυπη κολυμβήθρα έχει βρεθεί στη βασιλική του Μεσαναγρού στη Ρόδο.[1951] Ανάλογη είναι και μια κολυμβήθρα που εντοπίστηκε στην Ίμβρο[1952]

Βιβλιογραφία: Παπαδοπούλου 2007, σ. 630, σημ. 118.

Εικ.126α,β

Εικ.126γ,δ

Εικ.126ε

127. ΚΟΛΥΜΒΗΘΡΑ

Προέλευση: Άγνωστη. Βρέθηκε κατά την ανασκαφή της ερειπωμένης μονής Παντάνασσας στη Φιλιππιάδα Ν. Πρέβεζας.
Υλικό: μάρμαρο
Διαστάσεις: 0,89 Χ 0,96μ.
Βάθος: 0,37μ.
Πάχος: 0,06μ.

Μονόλιθη, πολύλοβη κολυμβήθρα. Έχει επαναχρησιμοποιηθεί ως λεκάνη στο προαύλιο του βυζαντινού ναού Παντάνασσας. Σ'αυτή στη δεύτερη αυτή φάση της χυνόταν νερό από μια μαρμάρινη υδρορρόη με κεφαλή κριού. Διατηρείται ολόκληρη, σε καλή κατάσταση, εκτός από ένα τμήμα της μιας μακράς πλευράς που έχει απολαξευθεί κατά τη δεύτερη χρήση της. Έχει πολύλοβο σχήμα. Σε δύο σημεία του χείλους της υπάρχουν λαξευμένοι δύο μικροί σταυροί (εικ.121β). Η αρχική προέλευσή της είναι άγνωστη, παρουσιάζει όμως αρκετό ενδιαφέρον .

Βιβλιογραφία: 1. Βοκοτόπουλος 1977, σ. 151, εικ. 2, πιν. 92α, β.

2. Βοκοτόπουλος 2007, σ.40, εικ.37, ο οποίος την αναφέρει ως λεκάνη.

[1951] Ορλάνδος 1939-40, σ.39, εικ.33 και Βολανάκης 1976, σ. 129-130, εικ. ΙΧζ.

[1952] Ε.Χαλκιά, Στοιχεία για την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ιμβρο, *ΔΧΑΕ,* περ.Δ, τομ.ΙΘ, 1966-1997, σ. 358, εικ.18.

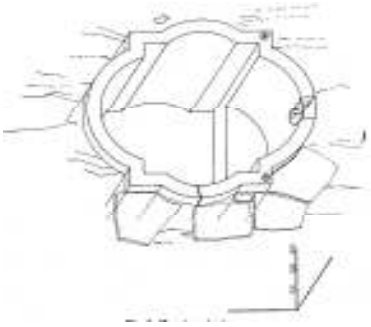

εικ. 127α,β

128. ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Δ΄ (βόρειο παστοφόριο), αρ. κατ. 346.
Υλικό: μάρμαρο προκονήσιο.
Μήκος: 2,67μ.
Πλάτος: 0,89μ.
Ύψος: 0,70μ.
Χρονολόγηση: πιθανότατα α΄ μισό 6ου αιώνα.

Είναι κατασκευασμένη από λευκό μάρμαραο με γκριζόχρωμο φλεβικό ιστό. Διατηρείται σε άριστη κατάσταση. Η θήκη είναι κιβωτιόσχημη και φέρει αμφικλινές κάλυμμα, ύψους 0,45μ. με ογκώδη ακρωτήρια στις τέσσερις γωνίες. Η θήκη στο πάνω και κάτω άκρο των πλευρών της, φέρει επάλληλα κοιλόκυρτα κυμάτια και ταινίες. Στο κέντρο των μακρών πλευρών της λάρνακας είναι λαξευμένο μεγάλο ανάγλυφο Χριστόγραμμα, που περικλείεται σε δάφνινο στεφάνι[1953] και πλαισιώνεται από δύο μεγάλους ανάγλυφους ανισοσκελείς σταυρούς, με πεπλατυσμένες κεραίες. Όμοιου τύπου σταυροί κοσμούν και τις στενές πλευρές της λάρνακας.

Το κάλυμμα έχει τη μορφή δίρριχτης στέγης με αετώματα και τέσσερα συμπαγή ακρωτήρια στις γωνίες του. Το κέντρο κάθε κεκλιμένης πλευράς του κοσμείται από έναν ανισοσκελή σταυρό, εγγεγραμμένο σε δίσκο, λαξευμένο σε χαμηλό ανάγλυφο.

Η σαρκοφάγος είναι έργο κωνσταντινοπολίτικου εργαστηρίου και χρονολογείται στον 6ο αιώνα. Η επεξεργασία αναγλύφου είναι ιδιαίτερα επιμελημένη. Θεωρείται το μοναδικό μέχρι σήμερα παράδειγμα εισηγμένης πολυτελούς σαρκοφάγου του τύπου αυτού που έχει βρεθεί στην Ελλάδα. Πιθανότατα περιείχε τα λείψανα επιφανούς νεκρού, τα οστά του οποίου βρέθηκαν διαλυμένα. Ο νεκρός ήταν τυλιγμένος με ύφασμα και τοποθετημένος με κατεύθυνση από ανατολή σε δύση[1954]. Κανένα από τα οστά του κρανίου δεν

[1953] Πρβ. το στεφάνι που κοσμεί τη σαρκοφάγο αριθ.5478 στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης, βλ. Grabar 1976, σ. 139, αρ. 145, πιν. CXVa και CXVIa.

[1954] Χαλκιά 2007, σ.661κ.ε.

βρέθηκε, γεγονός που δημιουργεί ερωτηματικά για την ιδιότητά του και τις συνθήκες θανάτου του. Τα παραπάνω οδηγούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για κάποιον άγνωστο τοπικό μάρτυρα. Σ' αυτό συνεπικουρεί τόσο η πολυτέλεια της σαρκοφάγου, όσο και η θέση του τάφου στο βόρειο παστοφόριο της Βασιλικής Δ στη Νικόπολη, καθώς και η διαμόρφωση του χώρου πάνω από τον τάφο που τον καθιστά τόπο προσκυνήματος.

Το εύρημα αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό και για τη χρονολόγηση της Βασιλικής Δ, αφού σύμφωνα με την Ε.Χαλκιά που τον ανέσκαψε το χώρο, το όρυγμα όπου ήταν θαμμένη η σαρκοφάγος (μήκους 3,43μ. και πλάτους 1,30μ.) κατασκευάστηκε πιθανότατα συγχρόνως με την ανέγερση της βασιλικής. Θεωρούμε πολύ πιθανό ότι η Βασιλική Δ κατασκευάστηκε προκειμένου να στεγάσει τον επιφανή νεκρό, στον οποίο πρέπει να ήταν αφιερωμένη. Αν η χρονολόγηση της βασιλικής στα τέλη του 5ου-αρχές 6ου αιώνα είναι σωστή τότε και με το δεδόμενο ότι το όρυγμα της σαρκοφάγου κατασκευάστηκε την ίδια εποχή, θα πρέπει και η σαρκοφάγος να χρονολογηθεί πιο πρώιμα. Άλλωστε η μορφή και ο διάκοσμος της λάρνακας την κατατάσσουν σε μια κατηγορία σαρκοφάγων που συναντάται κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, η οποία θεωρείται και το κέντρο παραγωγής και εξαγωγής τους, και χρονολογούνται από τον 5ο έως και τον 6ο αιώνα[1955]. Εκτός από την Κωνσταντινούπολη, σαρκοφάγοι του ίδιου τύπου έχουν βρεθεί και σε άλλες περιοχές της Μεσογείου, είναι όμως προϊόντα τοπικών εργαστηρίων που μιμούνται Κωνσταντινοπολίτικα πρότυπα.

Τέλος θα πρέπει να αναφερθεί ότι στη Νικόπολη τη ρωμαϊκή εποχή γινόταν εμπόριο σαρκοφάγων από την μικρασιατική πόλη της Άσσου[1956] και φαίνεται ότι αυτό συνεχίστηκε και κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο[1957].

Βιβλιογραφία: 1. Chalkia 2004, σ. 211-212.

2. Χαλκιά 2007, σ. 659 κ.ε.

[1955] Farioli 1983, σ.237κ.ε., Chalkia 2004, σ.211-212. Χαλκιά 2007 σ.661 και Barsanti, Guiglia 2010, σ.57κ.ε.

[1956] Παπαγγελή 1984, σ.43-70.

[1957] Εκτός από τις κατάλληλες υποδομές σε μέσα μεταφοράς αναλογων προϊόντων θα πρέπει να υπολογιστεί και το υψηλό κόστος της αγοράς ενός αναλογου έργου.

Εικ.128α,β

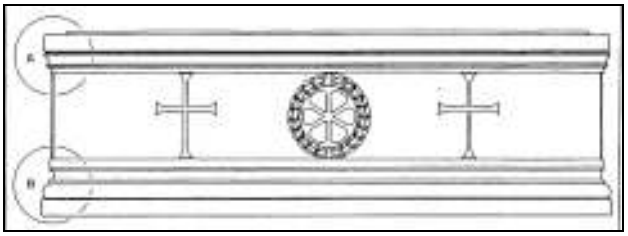
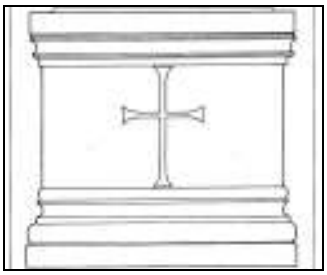

Εικ.128γ,δ

Εικ.128ε,στ

129. ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣ.

Προέλευση: Μύτικας Αιτωλοακαρνανίας, ναός Αγίας Σοφίας.
Μήκος: 2,05μ.
Πλάτος: 0,60μ.

Κατά μήκος της βόρειας πλευράς εξωτερικά της βασιλικής ήρθαν στο φως τρία συνεχόμενα δωμάτια η ανασκαφή των οποίων αποκάλυψε διάφορους τάφους. Ανάμεσα σε αυτούς υπήρχε ορθογώνια κτιστή κατασκευή, η οποία περιείχε μαρμάρινη σαρκοφάγο. Αποτελείται από τη μαρμάρινη θήκη, ο διάκοσμος της οποίας δεν μας είναι γνωστός αφού δεν ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του χώρου. Πάνω από αυτή υπήρχε κάλυμμα, ένα μεγάλο μέρος του οποίου βρέθηκε κατεστραμμένο. Έχει τη μορφή δίρριχτης στέγης με αετώματα και τέσσερα συμπαγή ακρωτήρια στις γωνίες του. Το κέντρο κάθε μιας κεκλιμένης πλευράς του φέρει από έναν μεγάλο ανάγλυφο λατινικό σταυρό.

Η κατασκευή και ο διάκοσμός της σαρκοφάγου είναι παρόμοιος με αυτόν της σαρκοφάγου από τη Βασιλική Δ, σε πιο απλή ωστόσο μορφή. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για ένα επίσης εισαγώμενο έργο, αφού ο Μύτικας που έχει βρεθεί η Βασιλική, ήταν σημαντικό λιμάνι στην ακαρνανική ακτή και συνεπώς εύκολα προσβάσιμο σε εμπόριο αυτού του είδους. Δεν αποκλείεται βέβαια να πρόκειται για προιόν τοπικού εργαστηρίου που μιμείται κωνσταντινοπολίτικα έργα.

Βιβλιογραφία: Βοκοτόπουλος 1980, σ. 35.

Εικ.129α

Εικ.129β

Εικ.129γ

130. ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣ.

Προέλευση: Βαθύ νήσου Ιθάκης
Υλικό: ασβεστόλιθος
Μήκος: 2,00μ.
Πλάτος: 0,76μ.
Ύψος: 2μ.
Χρονολόγηση: 6ος αιώνας

Βρέθηκε στο οικόπεδο Βλασσόπουλου στο δυτικό Βαθύ στις αρχές του 20ου αιώνα[1958]. Πρόκειται για μονόλιθη ορθογώνια σαρκοφάγο, από τοπικό ασβεστόλιθο[1959]. Η κατάσταση διατήρησής της είναι μέτρια. Φέρει αρκετές αποκρούσεις περιμμετρικά. Δεν σώζεται το κάλυμμα, το οποίο σύμφωνα με τις πληροφορίες του Ορλάνδου ήταν καμπύλο. Φέρει ανάγλυφο διάκοσμο στη μία στενή πλευρά και στην κύρια όψη της, πιθανότατα γιατί οι υπόλοιπες πλευρές

[1958] Οι πληροφορίες και οι φωτογραφίες παραχωρήθηκαν από τον κ.Γ.Λιβιτσάνη, αρχαιολόγο, τον οποίο και ευχαριστώ γι'αυτό.

[1959] Κατά τον Ορλάνδο πρόκειται για σκληρό τιτανόλιθο, Α.Ορλάνδος, Η Βυζαντινή Ιθάκη, άρθρο στην εφημερίδα «Ἡ ἐφημερίδα τῶν Ἰθακισίων», αρίθ. φύλλου 19, 1/11/1931.

της δεν ήταν ορατές, γιατί ίσως εφάπτονταν στους τοίχους κάποιας κατασκευής (μαυσωλείο;)[1960].

Ο διάκοσμος της όψης συνίσταται σε μεγάλο χρισματικό σταυρό με διαπλατυσμένες τα άκρα των κεραιών, εγγεγραμμένο σε μεγάλο κύκλο. Στην κάθετη κεραία του σταυρού σχηματίζεται λατινικό ανοιχτή Ρ, ενώ στα κάτω διάκενα τα αποκαλυπτικά γράμματα Α Ω. Ο κύκλος με το χριστόγραμμα πλαισιώνεται από δύο επίσης μεγάλους χρισματικούς σταυρούς, χωρίς όμως τα αποκαλυπτικά γράμματα. Ο διάκοσμος έχει αποδοθεί σε εσοχή και σε έξεργο, αλλά επίπεδο αναγλυφο. Παρόμοια –όχι όμως σε εσοχή- έχει αποδοθεί και ο διάκοσμος της μιάς στενής πλευράς. Πρόκειται για ένα μεγάλο χρισματικό σταυρό με τα αποκαλυπτικά γράμματα Α Ω[1961].

Ο τύπος των σταυρών που κοσμούν τη σαρκοφάγο είναι αρκετά γνωστός σε ανάγλυφα από διάφορες περιοχές του μεσογειακού χώρου και χρονολογείται γενικά μεταξύ 5ου και 6ου αιώνα. Παρόμοιος σταυρός και ανάλογα σχεδιασμένα είναι τα γράμματα Α Ω σε μια πλάκα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών[1962] καθώς και σε σαρκοφάγο του 6ου αιώνα στη Ραβέννα[1963]. Παρόμοια αποδίδονται τα αποκαλυπτικά γράμματα στο επίθημα αμφικιονίσκου (αριθ.64), από τη βασιλική της Αγίας Σοφίας στο Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας. Η σαρκοφάγος χρονολογήθηκε αρχικά στα τέλη του 4ου-αρχές 5ου αιώνα, ωστόσο μια χρονολόγηση στα τέλη του 5ου –αρχές του 6ου αι. φαίνεται πιο πιθανή.

Βιβλιογραφία: Σωτηρίου 1942, σ.146, εικ.87.

Εικ. 130α

[1960] Ο Ορλάδος αναφέρει ότι κάτω(;) από αυτή υπήρχαν και άλλες σαρκοφάγοι, οι οποίες δεν ήρθαν στο φως και πιθανολογεί την υπάρξη βασιλικής σε πλησιέστερο χώρο.

[1961] Πρβλ. το διάκοσμο μιας σαρκοφάγου στον Άγιο Βιτάλιο στη Ραβέννα με ημικυλινδρικό κάλυμμα, Farioli 1983, σ. 212, εικ.6.

[1962] Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, σ.70, αριθ.94.

[1963] Farioli 1983, σ.93, εικ.13

Εικ. 130β

Εικ. 130γ

131. ΑΝΑΓΛΥΦΗ ΠΛΑΚΑ με χριστόγραμμα (τμήμα), Εικ.131α**.**
Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β.

Αποτελείται από τρια συνανήκοντα τμήματα. Αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή του αψιδωτού Χώρου Στ και σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Νικόπολης.

Η πλάκα περιβάλλονταν από λεπτή ταινία και μια δεύτερη οδοντωτή ταινία. Σώζεται τμήμα της κεραίας μεγάλου ανισοσκελούς σταυρού, που αποδίδεται όπως και οι ταινίες του πλαισίου σε επιπεδόγλυφο ανάγλυφο (εικ.131α). Στο κάτω αριστερό διάχωρο της κεραίας του σταυρού και στο αδρά επεξεργασμένο αβάθος της πλάκας προβάλλει το γράμμα Α, ενώ στο δεξιό διάχωρο υπήρχε το γράμμα Ω. Το βάθος, αρδά επεξεργασμένο, πιθανότατα έφερε κηρομαστίχη.

Πιθανότατα πρόκειται για Χριστόγραμμα, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από μια δεύτερη παρόμοια πλάκα με την ίδια παράσταση (εικ.131β), που βρέθηκε κατά την ανασκαφή του Χώρου 2, στη βόρεια πλευρά του αιθρίου της Βασιλικής Β. Σε ένα από τα σωζόμενα τμήματά της διακρίνεται η κατακόρυφη κεραία του σταυρού που απολήγει σε Χρίσμα. Δεν αποκλείεται τα θραύσματα αυτά να συνανήκουν, ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι βρέθηκαν σε διαφορετικά σημεία στη βασιλική.

Το ανάγλυφο παρουσιάζει σχηματοποίηση και αδυναμίες ως προς τη λάξευση. Πιθανότατα πρόκειται για έργα τοπικού εργαστηρίου.

Βιβλιογραφία: Παπαδοπούλου 2007, σ. 618, εικ.18.

Εικ.131α

Εικ.131β

132. ΑΝΑΓΛΥΦΗ ΠΛΑΚΑ

Προέλευση: Νικόπολη, Βασιλική Β
Μ.σ.Μήκος: 2,05μ.
Πλάτος: 0,60μ.
Χρονολόγηση: α΄μισό του 6ου αιώνα.

Προέρχεται από την ανασκαφή του αψιδωτού Χώρου Στ, στα νοτιοδυτικά προσκτίσματα της Βασιλικής Β (πιν.50α, 51), παραμένει όμως άγνωστη η ακριβής θέση του. Είναι αποθραυσμένο περιμετρικά. Πρόκειται για δύο συνανήκοντα τμήματα επιπεδόγλυφου αναγλύφου με παράσταση κυνηγιού. Πιθανότατα πρόκειται για πλάκα επένδυσης τοίχου. Στο τμήμα που εξετάζουμε εικονίζεται δεξιά όρθια ανδρική μορφή σε κίνηση να κρατά δόρυ και να επιτίθεται σε θηρίο (πιθανόν λιοντάρι), που παριστάνεται στην αριστερή πλευρά. Άνδρας και ζώο περιβάλλονται από δίκλωνους βλαστούς, που ελισσόμενοι σχηματίζουν μεγάλα κυκλικά διάχωρα. Κάτω από το ζώο υπάρχει λαξευμένος μικρός τετράφυλλος ρόδακας. Το βάθος του αναγλύφου είναι ανώμαλα δουλεμένο, πιθανότατα για την ένθεση κηρομαστίχης, σε αντίθεση με τους βλαστούς τη μορφή και το ζώο που έχουν αποδοθεί επιπεδόγλυφα[1964].

Εικονογραφικά το ανάγλυφο θυμίζει τις ανάλογες παραστάσεις που απεικονίζονται στο πλαίσιο του ψηφιδωτού του βόρειου παστοφορίου της Βασιλικής Α΄[1965], (πιν.7στ και εικ.132β). Με βάση την εικονογραφική αυτή

[1964] Πρβλ. τον ανάλογο διάκοσμο μιας πλάκας που έχει βρεθεί στη βασιλική του Κουρίου στην Κύπρο, A.H.Megaw, Excavations at the Episcopal Basilika of Kourion in Cyprus in 1974 and 1975, *DOP 30(*1976), εικ.19. Επίσης για διακοσμήσεις με αναλογες τεχνικές βλ. S.Boyd, A little-known technique of Architectural Sculpture: Champlevé reliefs from Cyprus, *JOB* 32/5 (1982), 313-325. Επίσης τεμάχια πλακών με επιπεδόγλυφη διακόσμηση από την κόρινθο βλ. Δ.Πάλλας Ανασκαφή βασιλικής Σκουτέλας ἐν Κορίνθῳ, *ΠΑΕ* 1955, σ. 198, πιν.69β.

[1965] Φιλαδελφέας 1915, σ.59-95, εικ. 12-18 και Kitzinger 1951, σ.83κ.ε., εικ.21.

ομοιότητα προτείνουμε για την πλάκα μια χρονολόγηση στο α΄μισό του 6ου αιώνα.

Στη Βασιλική Β έχουν βρεθεί και τμήματα άλλων πλακών[1966] που πιθανότατα προέρχονται από τη γενικότερη διακόσμηση του ναού, η μορφή της οποίας δεν μας είναι γνωστή[1967].

Βιβλιογραφία: Παπαδοπούλου 2007, σ. 618, εικ.18.

Εικ.132α

Εικ.132β

[1966] Παπαδοπούλου 2007, σ.625, εικ.26.

[1967] Θα πρέπει να σημειωθεί ότι έχουν βρεθεί και σπαράγματα εντοίχιων ψηφιδωτών, που πιθανότατα κοσμούσαν τους τοίχους του μνημείου.

EPIRUS VETUS (4 th -7th c.)

The Testimony of sculpture

The province of Epirus Vetus used to cover a wide region estimated to correspond to the Epirus of Classical Antiquity which today forms part of the Greek and the Albanian state. Its boundaries were not clearly defined, since the few written sources existing cite the name of the province, without demarcating the specific geographical space. In general, it can be supported that the province spread to the North as far as the Akrokeravnia Mountains, reached the estuaries of Acheloos river to the South, and included the islands of Corfu, Lefkada and Ithaca.

It was initially part of the *eparchy*[1968] of Illyricon, whereas since 425 A.D. it formed part of the Eastern Illyricon with Thessaloniki as its capital, of which it consisted the 12th province with 11 cities: *Nikopolis*, *Dodoni*, *Butrotos, Evroea Akniou* (?), *Andrianoupolis*, *Anchiasmos, Phoenice*, *, Photice, Appon*, *Corfu island* and *Ithaca island*. Nikopolis was home of the ruler (*praeses*) of the province.

The little known evidence available concern the administrative, economic and social condition of the province and point to a rather blooming province. The administrative reforms of Emperor Konstantinos and the beneficial measures of Emperor Ioulianos contributed in tis creation even though barbaric raids and natural disasters - with all the problems that they entail - were not scarce.

As far as the cities of the province of Epirus Vetus are concerned during the era in question, there is no notable information and the excavational research has not yet provided sufficient evidence concerning the city infrastructure. Nikopolis, Butrint and the coastal settlement of Ladochori in Igoumenitsa, where the excavations have brought to light enough evidence of urban development, for which there is further analysis in the respective chapter.

It is generally accepted that the Late Roman cities, each for a different reason, had lost much of their former splendour and monumentality. Gradually they acquire the form of the cities of the Early-Christian period, since, in order to protect themselves from the barbaric invasions they are

[1968] Here "eparchy" refers to an administrative subdivision used throughout the Roman era.

surrounded with walls, thus limiting their space they presere however their urban planning, but without their former austerity and consistency.

The majority of the most imroptant city enclosures such as Nikopolis, Butrint and Anchiasmos date to the second half of the 5th century, while the majority of the Christian churches in the region of Epirus Vetus, 42 in total, date up until the middle of the 6th century.

The Basilicas built took over a large part of the shrunk cities, changing the city planning and gathering many of the functions that the *agora* and *demos* used to have. The Basilicas emerge in the middle of the 5th century and the first half of the 6th century, even though there is no doubt that they had existed earlier. The churches themselves as well as their high-quality findings (mosaics, sculpted decoration, etc.), which were brought to light during excavations, provide important elements concerning the period in question, since they presuppose an economic stamina of the area which gradually recedes after the second half of the 6th century.

Written sources mention 36 fortifications in the province of Epirus Vetus, 12 of which were erected by emperor Justinian. The same emperor also restored 24 fortifications in the same area, due to the barbaric invasions and possible destructions it suffered. At the end of 6th-7th century there is a gradual decay and degradation of the traditional urban settlements and an emergence of a new type of fortified settlements, which to large extent utilize building material from older monuments. This development is linked to the decay of trade, the effects of which become even more obvious in the 7th century.

According to another opinion the old cities lost their significance because they no longer served the needs of the empire's administration system, while it is almost certain that some of them constituted part of a plan to protect the population of the empire against the barbaric raids. Therefore one can justify the initiative of Justinian to transfer the capital of some of the cities, such as Photice and Phoenice, which were did not provide adequate protection to their citizens and build or repair citadels in neighbouring mounds.

Several toponyms that are preserved nowadays in Epirus constitute a testimony of settlement of Slavs in the region and are about 412 in number, although there is a difference of opinions in the subject. It is generally thought that the Slavic settlements brought about a change in the

population of the region, which is difficult to estimate. It should be noted however that the Slavic presence in the region of Epirus has not yet been adequately confirmed through archaeological research.

It is generally accepted that the degradation of urban settlements during this period due to not only Slavic invasions but also the overall problems the empire was facing, namely the lack of government stability and economic slump, which were probably the outcome of the financial policy of emperor Justinian and put pressure upon the province because of the costly construction and military programme throughout the empire. The disastrous earthquake of 522 and the fatal plague that occurred during the decade of 540 also brought a serious blow to the empire and added to the above problems.

The chapter concerning monumental topography concerns all the cities, settlements and places of Epirus Vetus which have been excavated and are known to relate to the Early-Christian period. A large number of these findings are random and are not the result of systematic excavation research, which makes them extremely difficult to assess. The written sources (both contemporary and prior to the period in question) cite many place the majority of which remain unidentified, while some of the identifications made by previous researchers (Appon, Euroea) are now re-examined on the basis of new evidence that has come about. The juxtaposition of all the known and unknown sites and evidence, which also takes place in the same chapter, is believed to contribute greatly to the knowledge of the history of the region during this particular period, since the archaeological map of the Late Roman/Early-Christian Epirus is insufficient. The evidence gathered in this catalogue is plenty but not enough to reconstruct the image of settlements, their form and size, as well as the relationships in between settlements.

In the second part of this study, which concerns the sculpture in the province of Epirus Vetus, 132 reliefs from various parts of the region, especially from Nikopolis, are presented. Most of these are architectural perts and some reliefs that relate to a church's functional needs.

The sculpture enriches the history of the whole area in a unique way, as the written sources are few and it constitutes a significant testimony of the architectural, artistic and social testimony of the people of the area. The scultures presented here reflect the ideology of the society that produced

them and are indicative of the artistic level and the technical knowledge of its citizens. The study of sculpture contributes greatly to the research concerning the trade activities of the period as well as the artistic preferences of the emerging Christian community.

The majority of the known types of Early-Christian capitals of columns (lyre-shaped, Ionian, Theodosian, Corinthian, etc.) are represented in this catalogue. The common type of the Corinthian capital was not particularly popular in the region of Epirus Vetus, according to elements up to now. Two examples of this type are worth mentioning that are decorated with sharp-edged acanthus are worth mentioning, one of which was presumed to be a *spolio* in Basilica A in earlier years. As opposed to earlier researchers this capital is dated much later, probably between 525 and 550, and is believed to be the work of a local workshop as are the marble slabs of the church. It is believed that this capital as well as two identical to this one, and a third smaller one (no.27) co-existed in Basilica A, parts of which until recently were considered to be just Ionian capitals.

The type V/VI capitals constitute a rather widespread variation of the Corinthian type which numbers many examples in this region inquestion , as well as in other regions throughout the empire. The best quality capitals are undoubtedly the ones from Basilica D in Nikopolis which are dated towards the end of the 5th – early 6th century, a time at which the building of the basilica shoud be dated. The erection of the basilica is usually associated with the burials found in its traverse nave and mostly with the headless body of a martyror famous person discovered inside the marble sarcophagus. The fine elaboration of the decoration of the capitals is obvious and similar to that of workshops from Constantinople not excluding those of Thessaloniki.

The co-existence of pattern V and lyre in the same capital contradicts the division of the types claimed by other researchers. According to my study, this element as well as the intensely protruding corners of the abacus suggest an earliness before the capitals of this type are fully standardized. If our dating is correct, then these capitals are the earliestrelevant parts to be found in Greece and constitute an example of expansion of this particular type (which first emerges in the middle of the 5th century) from the capital to the other places of the empire.

The lyre-shaped capitals that have been traced integrated in various Byzantine churches of Arta, such as Aghia Theodora, Parigoritissa and Pantanassainclude all the characteristics of this type, most important one being the acanthus leaves that create the “mask”. Two type VII capitals are adorned with acanthus leaves of the “mask” type which were located as spolia, the first one in Parighoritissa (no.15), and the second in the catholicon of the monastery of Kato Panaghia in Arta (no.16). They present several similarities, making it highly probable that they derive from the same building. The relief of the acanthus leaves that decorate the capitals is identical, as in the acanthus of the lyre type capitals, thus confirming the view that both types were produced simultaneously for some time and co-existed for a long period of time. This has also been confirmed by other examples, in which the two types co-existed in the same building. The finding of a capital of the same type in Corfu leads to the search on the island of a monument from the first half of the 6th-century, from which this capital derived.

A capital located in Pantanassa is also of the same type and it was initially dated in the Early-Christian period by previous researchers. Its intricate (bell-shaped) form, the similarities of the acanthus leaves with another Late Byzantine capital, classify it amongst the works of the Byzantine Classicism, a trend documented by other reliefs of the region.

The Theodosian type capital (no 17) and the medal type capital are represented in fewer examples, which have also been located as reused in second use in Byzantine monuments of Arta. Their type and technical elaboration present similarities to respective capitals familiar in other regions of the Empire.

We consider the corinthian capitals of the church of Aghia Theodora in Arta (nos 19-22) as the most important of all. The intricate acanthus of the *butterfly* type with the saw-like points and the meticulous work, which decorates them combined with the acanthus of the *mask* type, is the most characteristic. Based on the above, we dated those parts in the Justinian period and we consider possible that they derive from the workshops of the Constantinople, without excluding the Ravenna workshops, since most of the capitals of that type (despite the types of Constantinopolitan origin) are located in the same city.

We attributed the four capitals which have been reused in the Byzantine church of Aghia Theodora in Arta as well as the fragments of similar capitals which have been found in the Byzantine monastery of Pantanassa, to a three naves church with two colonnades consisting of at least three columns each. We consider it a mostly important religious monument, which had been erected possibly in Nikopolis, to which we also attribute the parts of the marble ambo (no 124) which is also examined in our catalogue.

The double-zone capital with animals, which is currently exhibited at the Museum of Nikopolis comes from an equally unknown building. The marble's elaboration is exquisite equivalent to the quality of workshops in Constantinople, from which they undoubteadly derive. Based on the characteristics of the decoration (*butterfly* type acanthus, mask type acanthus), the capital was dated at the Justinian period, as the above mentioned capitals from Aghia Theodora. If our datings are accurate, then a considerable structural development is testified in that specific period of time in Nikopolis, since, apart from the two previous buildings, Basilica A is being erected and expanded approximately in the same city at the same time Basilica B is being reconstructed and new perforated slabs are placed in Basilica D. There is the possibility of an increase in the citizens which offer importing architectural perts for at least two important monuments of the city. The construction of Basilica D the sculptural decoration of which (capitals, imposts, cornices, mullions, window imposts) derive from an order in a workshop from a big centre of the empire, probably of Constantinople preceded a few decades.

The existence of imported architectural parts testifies, besides others, the shipping movement in the city and by extension of the region. These ports remain active junctions of the commercial roads until the mid-6th century.

A commerce of architectural parts is testified by the big number of spolia incorporated in Byzantine churches of Arta, which flourished during Byzantine times. It seems that the commerce of spolia was already existed since the Middle Byzantine period (church of Aghia Theodora), although we believe that it did not cease, since spolia (incorporated as intact or hewn later) are found in Basilica B, a building dated to the middle or the second

half of the 5th century a big part of the architectural materialof which comes from Roman buildings.

The Ionic impost capitals are represented in several examples. They were divided in groups and subgroups based on the shape and decoration. The capitals from the Baptistery in Butrint (no 48), the small peristyle of Basilica B (nos 35-37, 39-41), the Basilica on the isle of Kefalos (no 43) and Koronissia (no 47) are relatively simplified parts with more or less compressed volutes and almost flat, in some cases, echinus. These capital cover a period from the late 5th to the middle 6th centuries.

Capitals of the same type, but with intense differentiations in their form (dissimilarities and degeneration of their shape), and decoration come from the Byzantine church of Aghios Demetrios Katsouri near Arta (no 46), the Episkopi in Lefkada (no 42) and the Stoa-Aisle (nos 49, 50) in Basilica B, which we dated to the late 6th century-early 7th century. These capitals constitute undeniable testimonies of the constructive activity of the inhabitants of the area, which despite the threat of Slavic invasions, seems to continue without stop during this period as well. This is documented through the erection of the, relatively small in size, three-apsed Basilica C in Nikopolis. It appears that this type dominates in this period in the region, as shown a part from the previously mentioned monument, the first phase of the church that was found on the site of the church of Aghios Demetrios Katsouri. We consider highly probable that the restricted dimensions of those churches and their form have largely reduced the number of columns and therefore the restriction of the architectural parts. From that point of view, the capitals of the same type traced in the small church of Taxiarches near Zalongo of Preveza (no 45) and in Ladochori of Ighoumenitsa (no 44) are very important, since apart from the previously mentioned monuments, they consequently document the existence of buildings, which should be located. In both cases, the shrinkage of the Ionic section leads to a late dating of the reliefs, characteristics which become more apparent in the capitals (nos 51, 52) from the atrium of Basilica B, which document a late repair of the church.

Among the imposts mentioned in our catalogue, those from Basilica D (nos 56, 57) are the most interesting ones the decoration of which is identical to that of the capitals of the monument. Their motif, a cross with flanking bushing acanthus leaves, was very popular in Constantinople and

all over Greece. The decoration of other reliefs from the same monument , such as cornices, corbels etc., is also identical indicating that the monument's sculptural decoration (apart from the perforated slabs) comes from the same order. The finding of an impost (of unknown origin) with identical decoration in Lefkada is also interesting. If this impost does not come from Basilica D, which -despite the similarities- is highly probable due to the long distance between Nikopolis and Lefkada, then an equally important Early-Christian monument should be pinpoint on the island of Lefkada. If it is proved that it actually comes from Nikopolis, then it is interesting in terms of the extension of the spolia commerce which undoubtedly existed in the region ahd were transferred, apart from Arta, also to Lefkada.

The pilaster-capitals are also included in the category of imposts. Some imposts-pilaster-capitals, incorporated in the walls of Nikopolis, have drawn our attention, which previous researchers have also studied in an effort to date the city's Early-Christian fortification. H.Hellenkemper dated the pilaster-capital no 66 to the mid-5th century and considered it to be a terrminus post quem for the construction of the walls. On the basis of this dating, the walls could not be dated to a time earlier than the mid-5th century but later, since, after the destruction of the unknown building from which this pilaster-capital derives, this was incorporated into the walls. However, the decoration of the pilaster-capital's leads us to a later dating around the middle, possibly to the second half of the 6th century. Furthermore, this part is reused in the walls. Therefore, it does not coincide with the construction of the walls and might have been embedded later during a repair along with the other reliefs. It is known, however from historical sources that Nikopolis, as well as other regions of Epirus, were attacked in 551 by Totila's Ostrogoths, who plundered the whole area: *«τα αμφί Δωδώνη χωρία και διαφερόντως Νικόπολίν τε και την Αγχίαλον. The historian* Procopius, the historian, mentions that Justinian repaired the walls of Nikopolis repaired a fact which is testified by the dating of the reliefs.

Some interesting elements came from the study of the marble slabs. The perforated ones in several variations from Basilicas B and D of Nikopolis, Basilicas of Doliana, Kristallopighi and Ladochori stand out. Although those in Krystallopeghe and Ladochori have provided us with small

parts of slabs of this type, there is no doubt that the same type, known from similar examples from monuments in Constantinople and Ravenna, was quite popular in Epirus Vetus.

The marble slabs from Basilica A in Nikopolis (nos 82-86), although preserved in small pieces, impress with their varied decoration which includes successive rhombuses in rectangular, lambs flanking a cross, Christogram with bands ending up in big crosses. The elaboration and the weaknesses in the rendering of the relief point to a local workshop, to which we also attribute the Corinthian capitals of the church (nos 26, 27) and the pilaster-capital (no 83c) exhibited in the Museum of Nikopolis. Similarities to the work of this workshop are recognized in the decoration of the capitals of the Baptistery in Butrint (no 48), which have also been attributed to a local workshop.

The slabs that were found embedded within several parts of the Post-Byzantine church outside the small settlement of Kamara in Corfu (no 99) constitute uncontradicted testimonies of the existence of an Early-Christian church, the location of which has not been traced yet. The same applies to the slab which is now embedded in a small church in Aggelokastro on the same island, and which has previously been attributed to the Basilica of Palaiopoli in Corfu, where pieces of the slab come from-in deep bas-relief and beautiful rendering- with ram heads (no 87).

Another important group of architectural perts that we dealt with were the mullions and their imposts. The form of the mullions from Basilica D refer to respective examples, known from Constantinople and Thessaloniki. The only impost preserved from the same monument (no 114) bears similar decoration to that on the pilaster-capitals and their imposts. The imposts of the mullions from Basilica B (nos 110-113) with the beautiful and original decoration (combination of acanthus leaves, reed leaves and rosettes) refer to one of many repairs that were conducted in the monument in the first half of the 6th century.

The ambos and the fonts concern the permanent functional constructions of a church, which, among others, were amenable to sculptural decoration. We present three cases of ambos, including the ambo of the partially excavated Basilica on the site of the Byzantine church of Panaghia Lambovithra in Photice (no 125). All three caes refer to ambos with double-staircase type. The marble slabs of the ambo that were found near

Pantanassa (no 124) had previously been associated with the base of an ambo from Basilica B in Nikopolis, but due to the dimensions of other elements, this view has been rejected. We relate these wonderful sculptures with the composite corinthian capitals of the church of Aghia Theodora and we attribute them to the same non located church, mostly based on the specially elaborate treatment of their relief.

ΠΙΝΑΚΕΣ

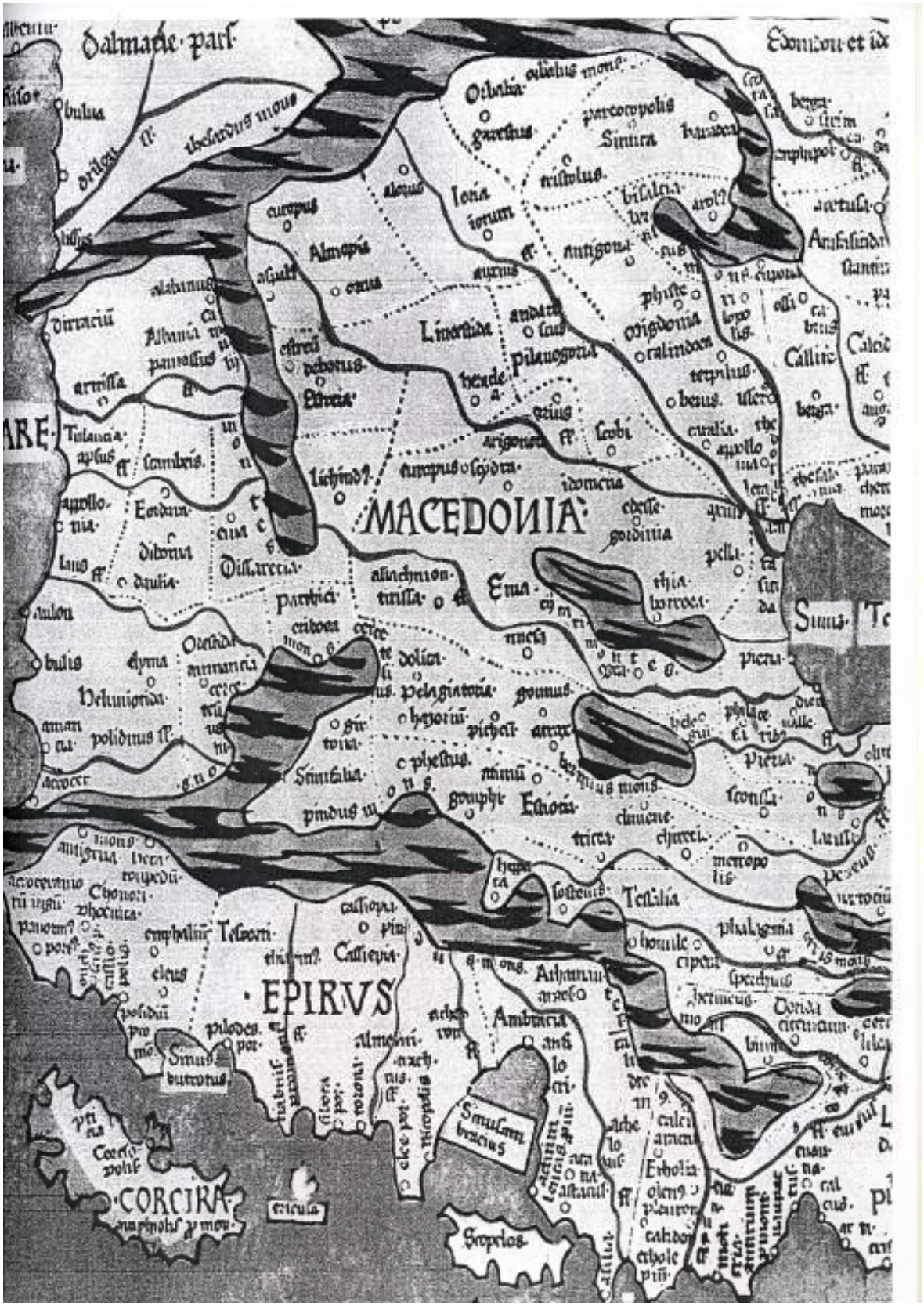

Πιν. 1. Χάρτης της Ελλάδας (Γεωγραφία του Πτολεμαίου, Holzschnitt, Ulm 1486)

Πιν. 2. Χάρτης της Επαρχίας Epirus Vetus (Hughes 1820)

Πιν. 3. Χάρτης των Ιωαννίνων και της ευρύτερης περιοχής (F. Pouqueville 1820)

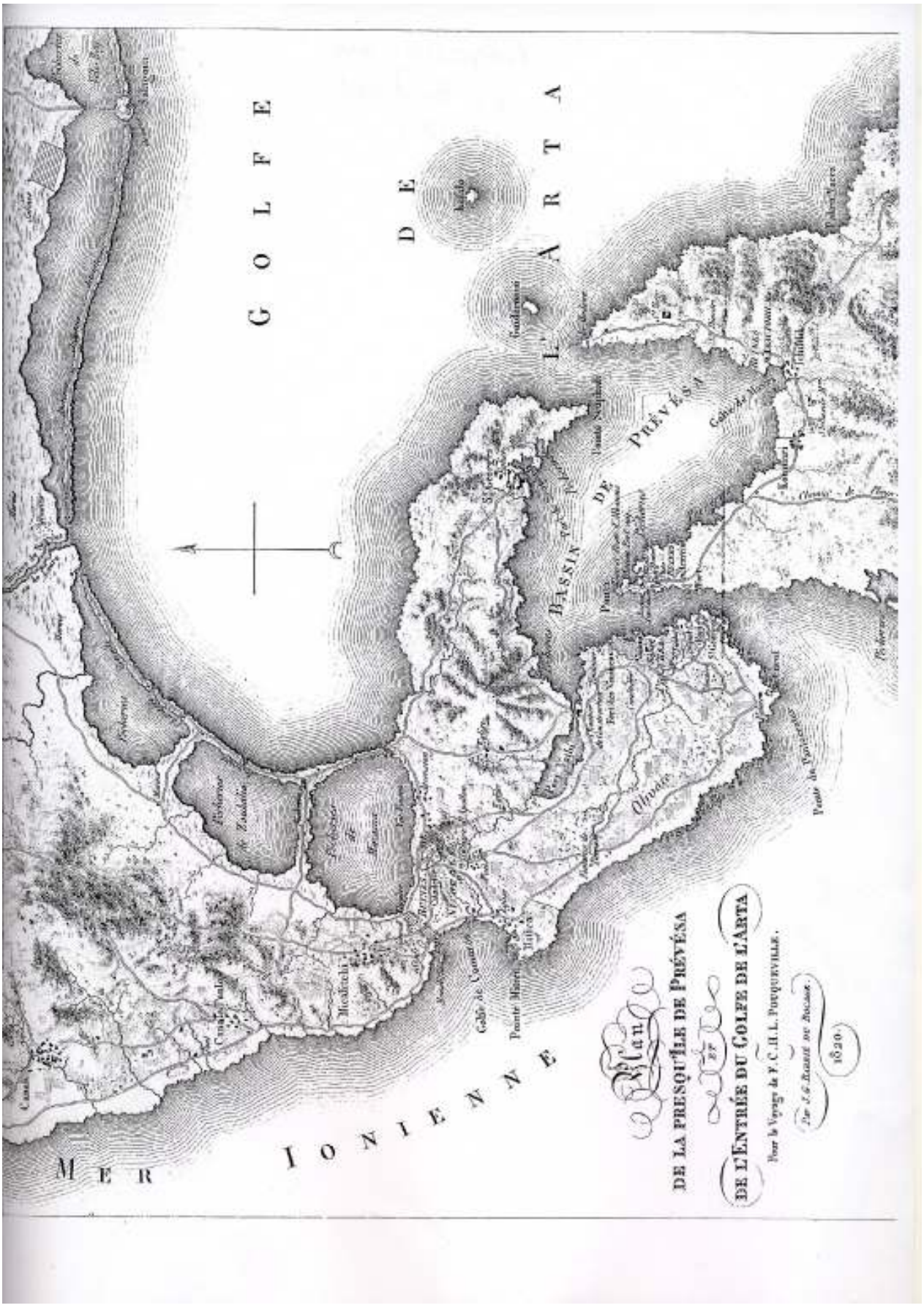

Πιν. 4. Χάρτης του Αμβρακικού κόλπου και της χερσονήσου της Πρέβεζας (F. Pouqueville 1820)

Πιν. 5. Ο ποταμός Λούρος διαρρέει την πεδιάδα μεταξύ Άρτας και Πρέβεζας

Πιν. 6. Η νήσος Κέρκυρα και η περιοχή του Βουθρωτού σε χάρτη του 1571

Πιν. 7

α

β

γ

δ

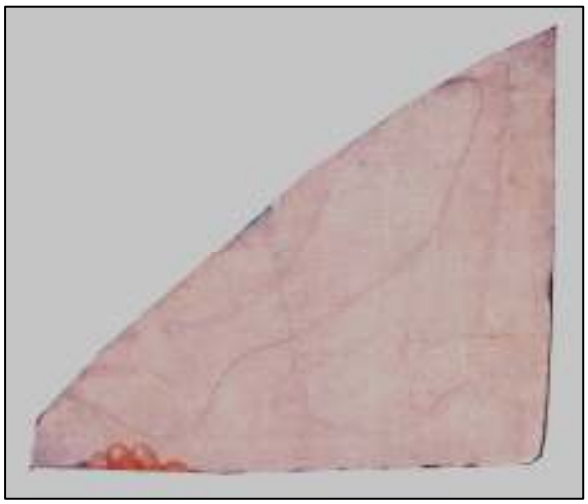

στ

ε

Πιν. 7

α. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού δαπέδου του βόρειου παστοφορίου της Βασιλικής Α στη Νικόπολη

β. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού δαπέδου της αψίδας της Βασιλικής Α στη Νικόπολη

γ, δ. Λεπτομέρειες από το ψηφιδωτό δάπεδο του βόρειου παστοφορίου της Βασιλικής Α στη Νικόπολη

ε. Τμήμα θωρακίου(;) με θαλάσσια όντα από τη Νικόπολη (Μουσείο Νικόπολης)

στ. Σκηνή κυνηγιού. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού δαπέδου νότιου παστοφορίου Βασιλικής Α στη Νικόπολη

α

β

γ

δ

ε

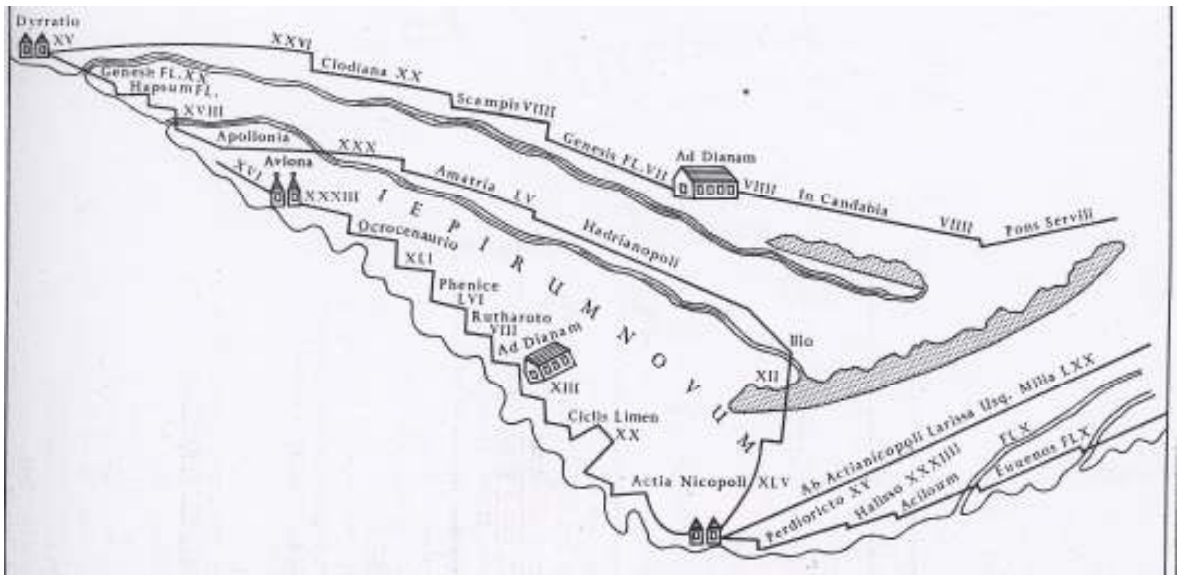

στ

Πιν. 8

α. Αμφορέας του τύπου «σπαθίον» από ανασκαφή στο Λαδοχώρι Θεσπρωτίας

β, γ, δ. Τμήματα αμφορέων διαφόρων τύπων από ανασκαφές στο Λαδοχώρι

ε. Φωτική. Βάθρο αγάλματος με το όνομα του praeses της Epirus Vetus Coronius Titianus

στ. Peutinger Πίνακας. Δρόμοι στην Επαρχία Epirus Vetus

α

β

γ

Πιν. 9

α. Σταθμίον εξάγιον· βρέθηκε στην Καστρίτσα Ιωαννίνων (αδημοσίευτο)

β. Μολυβδόβουλο αρχιεπισκόπου Νικοπόλεως 7ου ή 8ου αι. (Νομισματική Συλλογή Dumbarton Oaks)

γ. Solidi Ιουστινιανού και Μαυρικίου από τον «θησαυρό» Αηδονιάς Ν.Πρέβεζας (αδημοσίευτα)

α

β

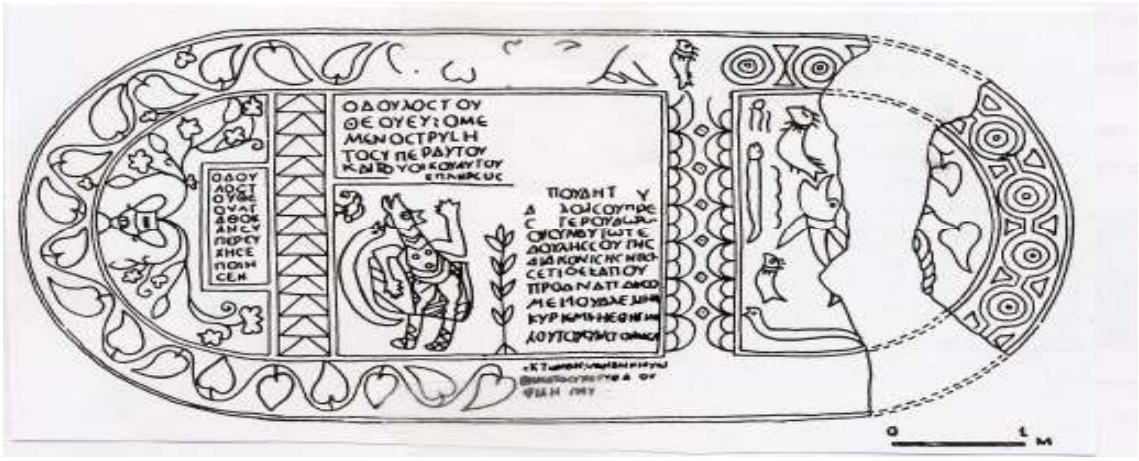

γ

Πιν. 10

α. Επιγραφή από το ψηφιδωτό δάπεδο του βόρειου παστοφορίου της Βασιλικής Α

β. Μολυβδόβουλο από τη Βασιλική Β (αδημοσίευτο)

γ. Αποτύπωση ψηφιδωτού δαπέδου βασιλικής Αντιγόνειας, με τις σχετικές επιγραφές των ονομάτων των δωρητών

α

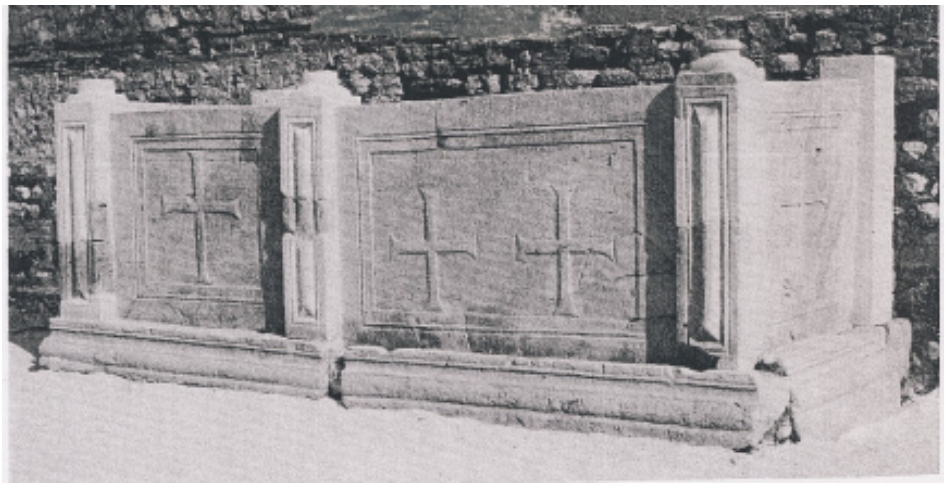

β

γ

Πιν. 11

α. Ο κιβωτιόσχημος τάφος και τα λείψανα νεκρών σε τάφο στο βόρειο παστοφόριο της Βασιλικής Δ

β. Διάφραγμα (αναστηλωμένο) τάφου στο βόρειο κλίτος της βασιλικής Αγίας Σοφίας στο Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας

γ. Εντειχισμένη επιγραφή στο παλαιοχριστιανικό τείχος της Νικόπολης

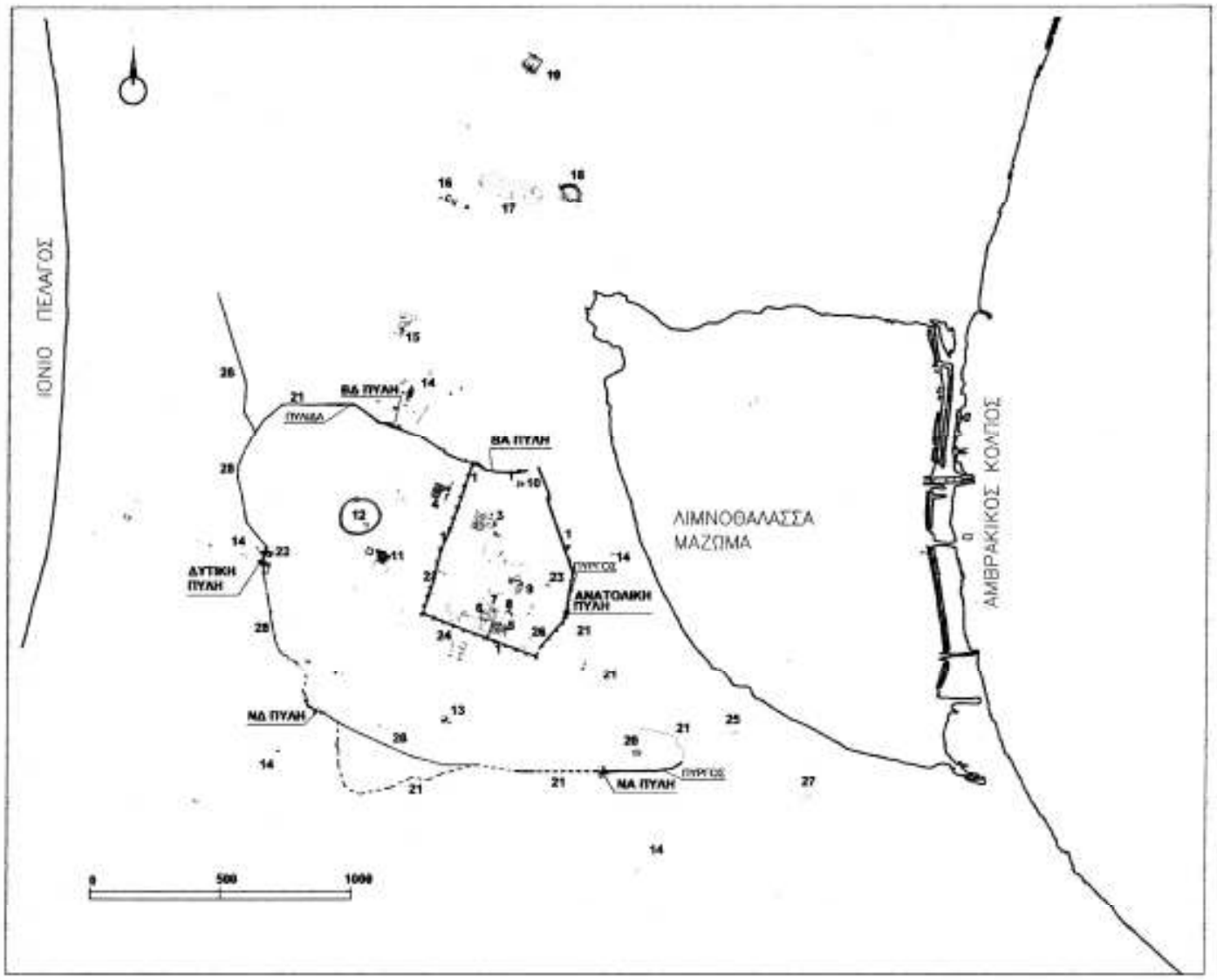

. Γενικό τοπογραφικό Νικόπολης

***1**: Παλαιοχριστιανικά τείχη· **2**: Δυτική πύλη παλαιοχριστιανικών τειχών· **3**: Βασιλική Β (Αλκίσωνος)· **4**: Οικία Μάνιου Αντωνίνου· **5**: Βασιλική Α (Δουμετίου)· **6**: «Βασιλόσπιτο» ή «Επισκοπικό μέγαρο»· **7**: «Βαγένια»· **8**: «Λουτρά Κλεοπάτρας»· **9**: Κεντρικές Θέρμες· **10**: Βασιλική Γ· **11**: Ωδείο· **12**: Βασιλική Αγίων Αποστόλων· **13**: Νότιες Θέρμες· **14**: Νεκροπόλεις· **15**: Βόρειες Θέρμες «Μπεντένια»· **16**: Γυμνάσιο· **17**: Στάδιο· **18**: Θέατρο· **19**: Μνημείο Αυγούστου· **20**: Βασιλική Δ· **21**: Ρωμαϊκά τείχη· **22**: Νυμφαία· **23**: Ρωμαϊκή Βασιλική· **24**: «Αμφιθέατρο»· **25**: Βασιλική Αναλήψεως· **26**: Βασιλική ΣΤ· **27**: Ρωμαϊκή αγροικία στη θέση Φτέλια· **28**: Υδραγωγείο*

Πιν. 12. Γενικό τοπογραφικό της Νικόπολης

α

β

Πιν. 13

α. Αεροφωτογραφία της Νικόπολης· διακρίνονται τα παλαιοχριστιανικά τείχη και η Βασιλική Β

β. Αεροφωτογραφία του αρχαιολογικού χώρου της Νικόπολης

α

β

Πιν. 14

α. Αεροφωτογραφία της παλαιοχριστιανικής Νικόπολης· διακρίνονται το νότιο και δυτικό σκέλος των τειχών και οι Βασιλικές Α και Β

β. Άποψη των παλαιοχριστιανικών τειχών (εσωτερικά)

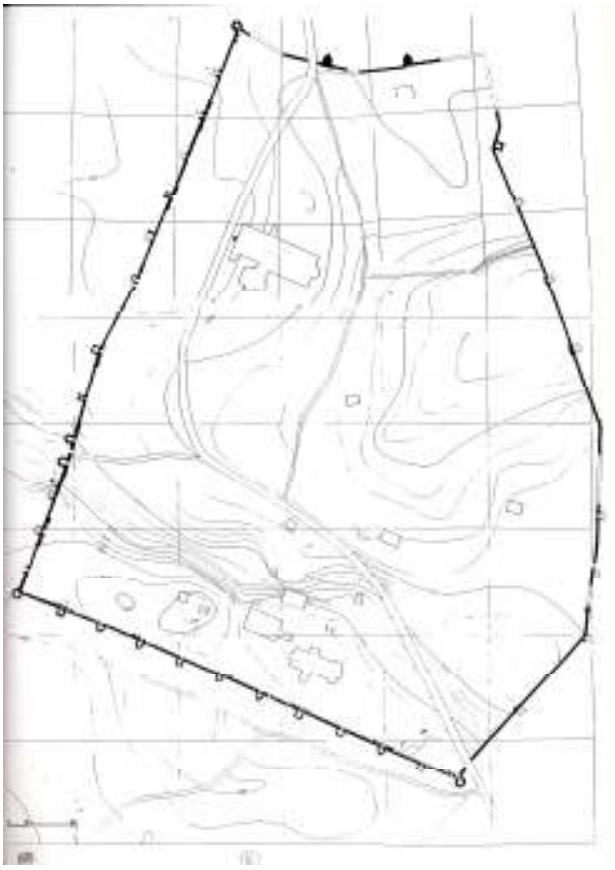

α

β

γ

δ

Πιν. 15

α. Τοπογραφικό διάγραμμα των τειχών της Νικόπολης

β. Νικόπολη· λεπτομέρεια της τοιχοδομίας των παλαιοχριστιανικών τειχών

γ. Νικόπολη· άποψη του βόρειου σκέλους των τειχών (εξωτερικά)

δ. Νικόπολη· άποψη του πύργου της «Αραπόπορτας»

α

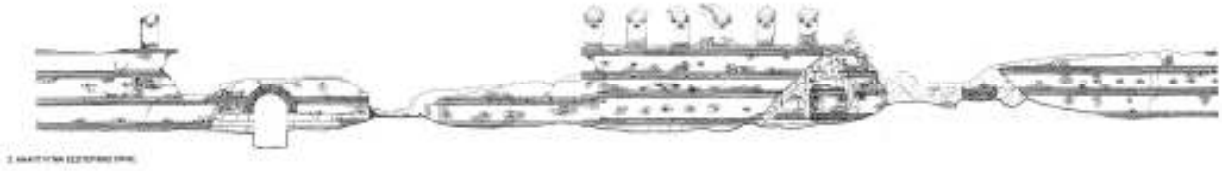

β

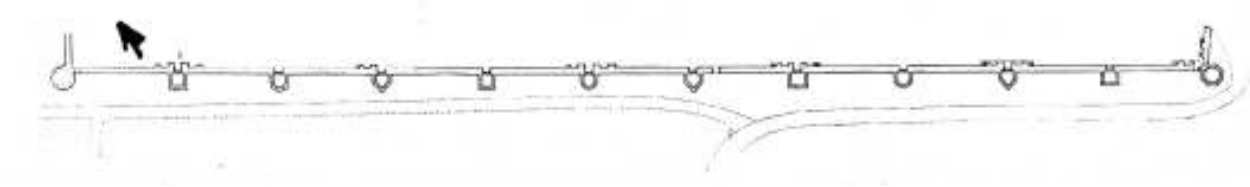

γ

Πιν. 16

α. Νικόπολη· κάτοψη πύργων του νοτίου σκέλους των παλαιοχριστιανικών τειχών

β. Νικόπολη· ανάπτυγμα εσωτερικής όψης τμήματος των τειχών του νοτίου σκέλους

γ. Κάτοψη του νοτίου σκέλους των τειχών

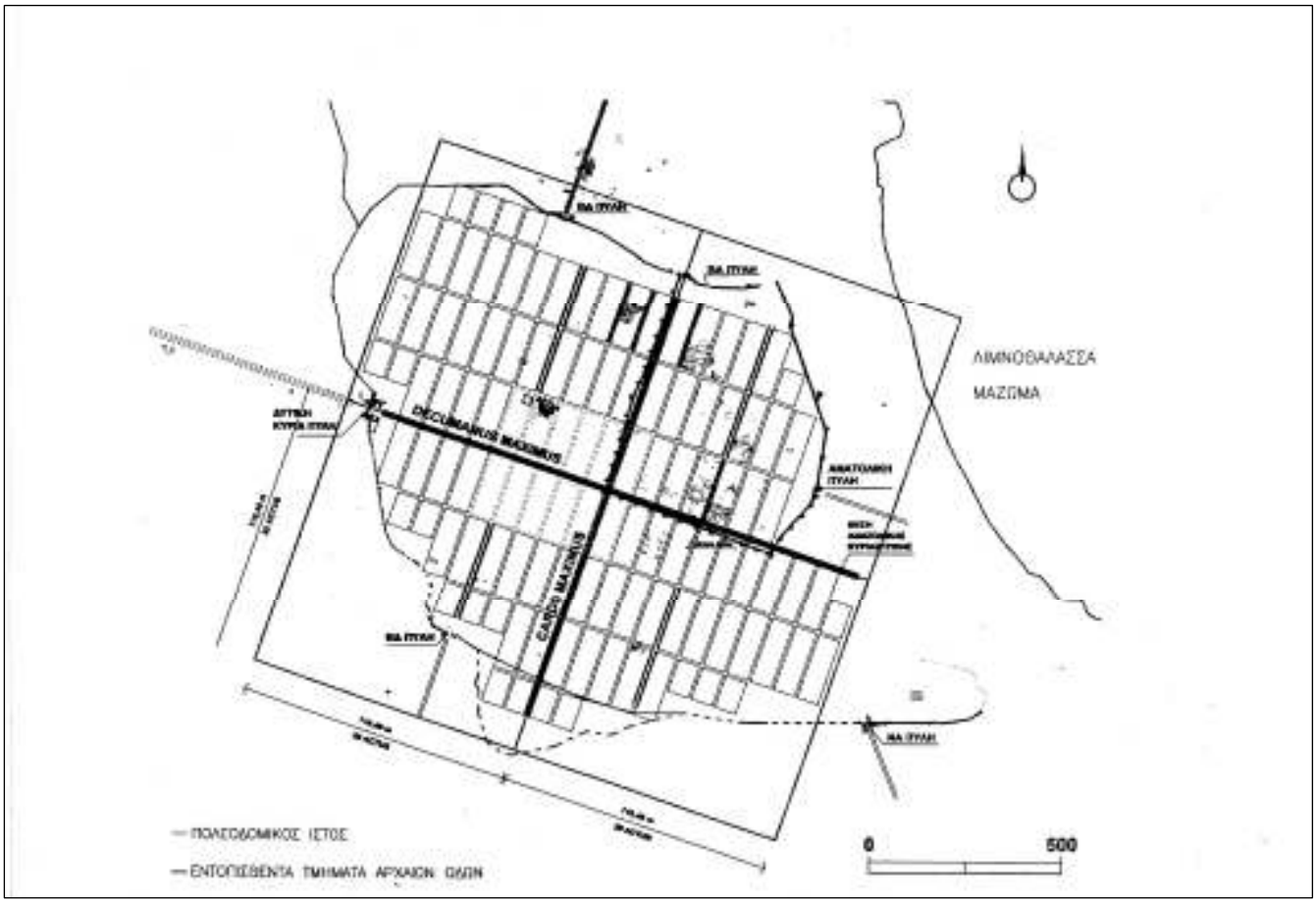

α

β

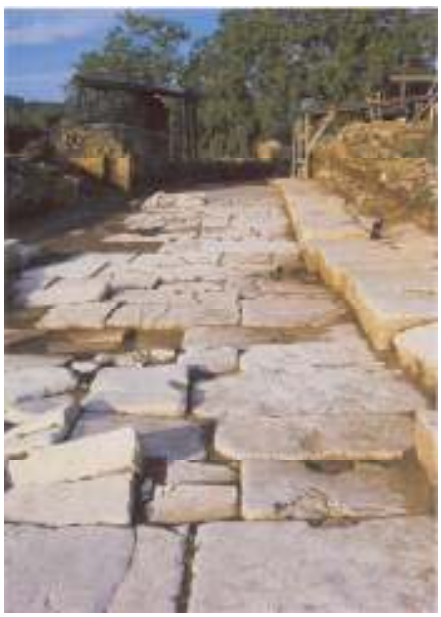

γ

Πιν. 17

α. Νικόπολη· τοπογραφικό διάγραμμα με τον πολεοδομικό ιστό της ρωμαϊκής πόλης

β. Νικόπολη· άποψη της cardo, που οδηγούσε στην «Ωραία πύλη» στο σημείο που τέμνει τον decumanus maximus

γ. Νικόπολη· άποψη μιας άλλης cardo, δυτικά του «Βασιλόσπιτου»

α

β

γ

δ

Πιν. 18

α. Νικόπολη· άποψη του «Βασιλόσπιτου» και των Βαγενίων

β. Νικόπολη· άποψη των Βαγενίων

γ. Νικόπολη· τοπογραφική αποτύπωση των κτιρίων γύρω από τη Βασιλική Α και το «Βασιλόσπιτο»

δ. Νικόπολη· άποψη της Βασιλικής Β

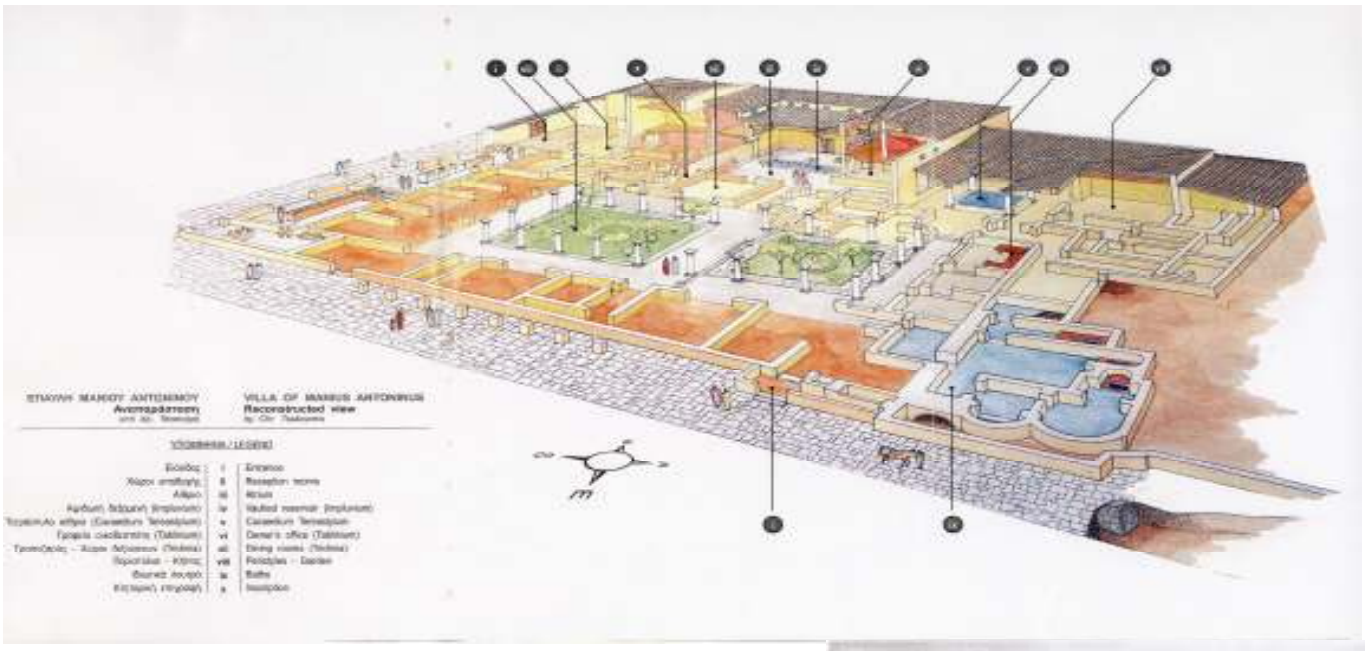

α

β

γ

δ

Πιν. 19

α. Νικόπολη· η έπαυλη του Μάνιου Αντωνίνου (αναπαράσταση)

β. Νικόπολη· άποψη του ναού της Ανάληψης

γ. Νικόπολη· το μικρό «Νυμφαίο» (φωτ. αρχείο Μ. Μπενάκη)

δ. Νικόπολη· μικρό «Νυμφαίο», ψηφιδωτό (φωτ. αρχείο Μ. Μπενάκη)

α

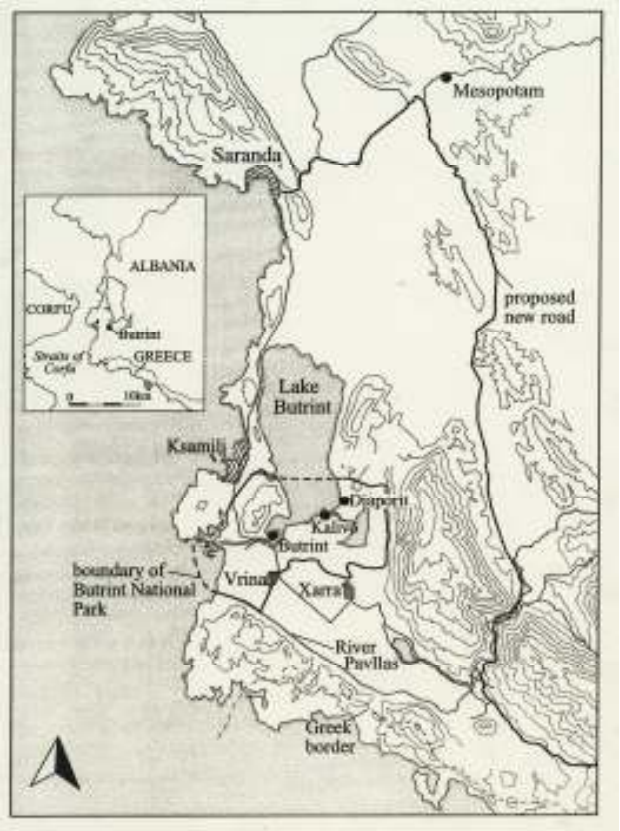

Πιν. 20

α. Βουθρωτό· χάρτης της ευρύτερης περιοχής

β. Βουθρωτό· τοπογραφικό διάγραμμα της πόλης

β

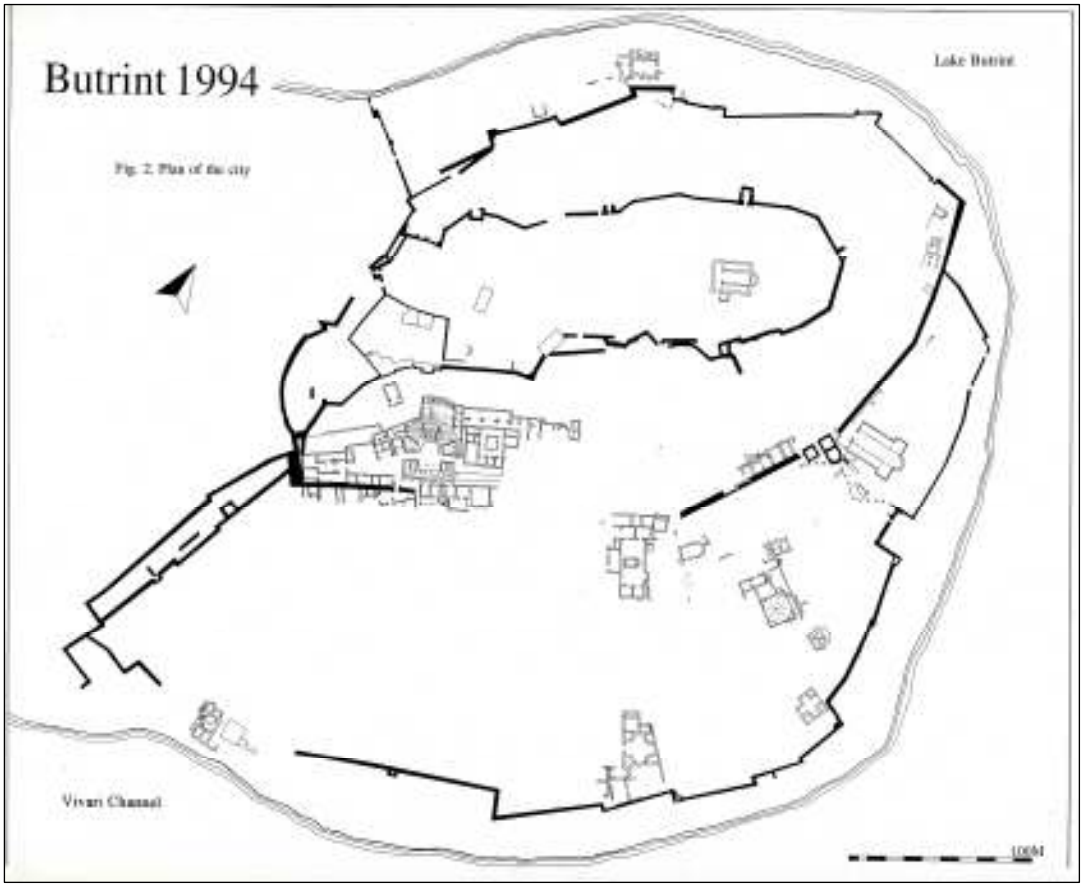

α

β

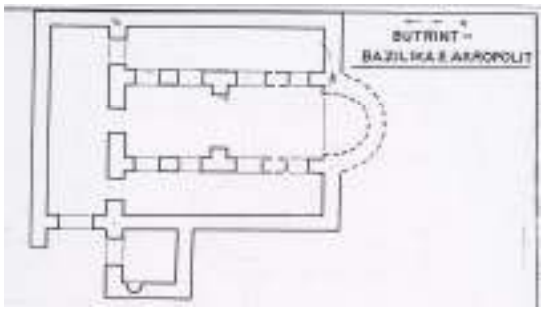

γ

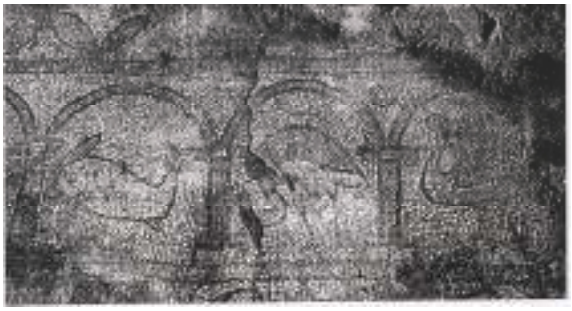

δ

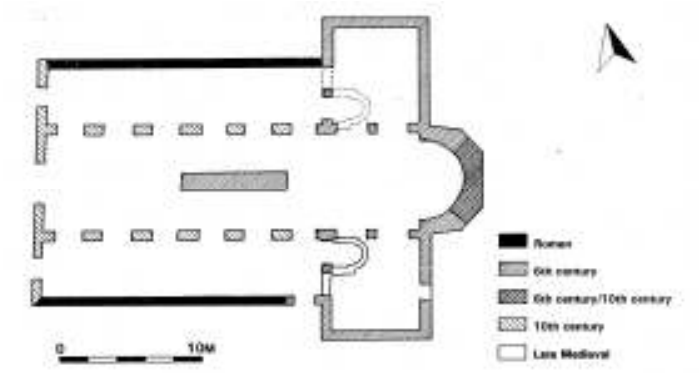

ε

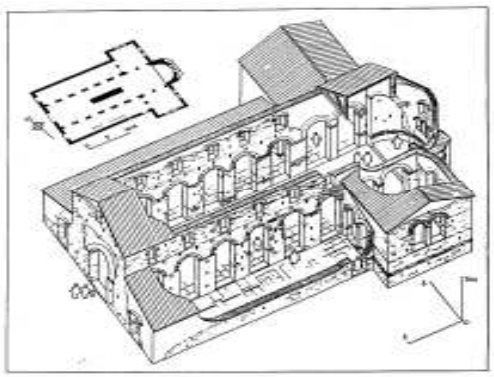

στ

ζ

Πιν. 21

α. Βουθρωτό· άποψη των τειχών

β. Βουθρωτό· η πύλη των Λεόντων

γ. Βουθρωτό· κάτοψη Βασιλικής ακροπόλεως

δ. Βουθρωτό· τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου Βασιλικής ακροπόλεως

ε. Βουθρωτό· κάτοψη της Βασιλικής

στ. Βουθρωτό· αναπαράσταση της Βασιλικής

ζ. Βουθρωτό· άποψη της νότιας πεσσοστοιχίας της Βασιλικής

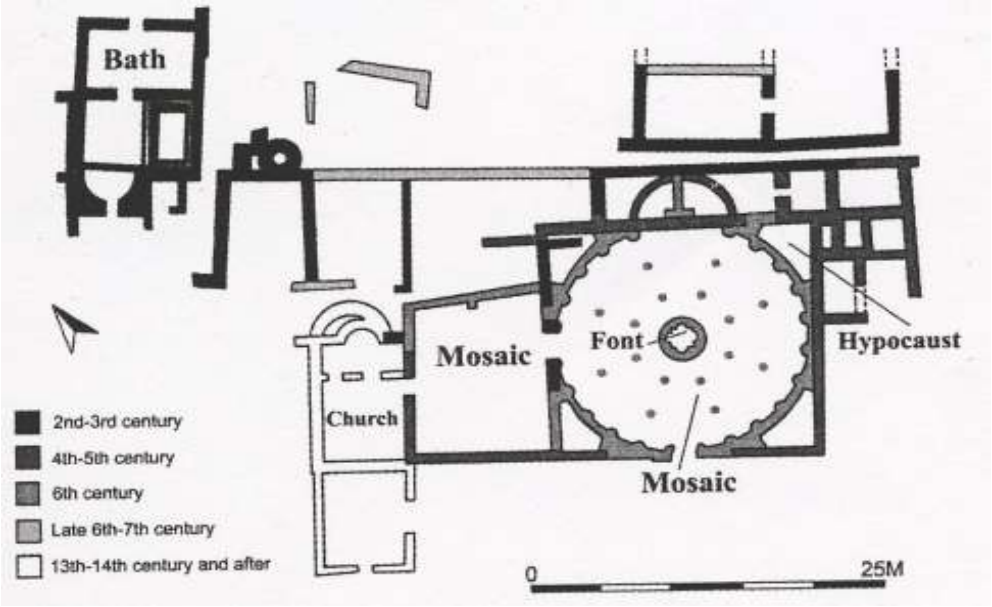

α

β

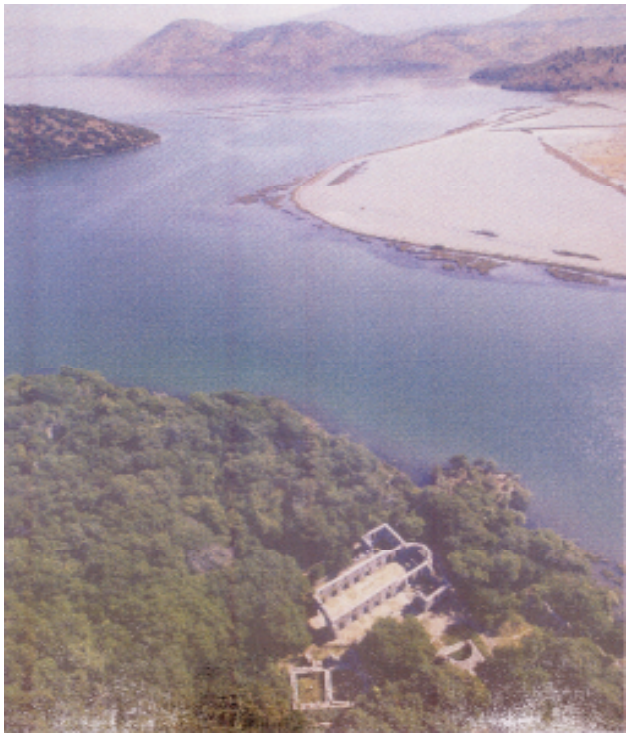

γ

Πιν. 22

α. Βουθρωτό· κάτοψη του Βαπτιστηρίου

β. Βουθρωτό· άποψη του Βαπτιστηρίου

γ. Βουθρωτό· αεροφωτογραφία

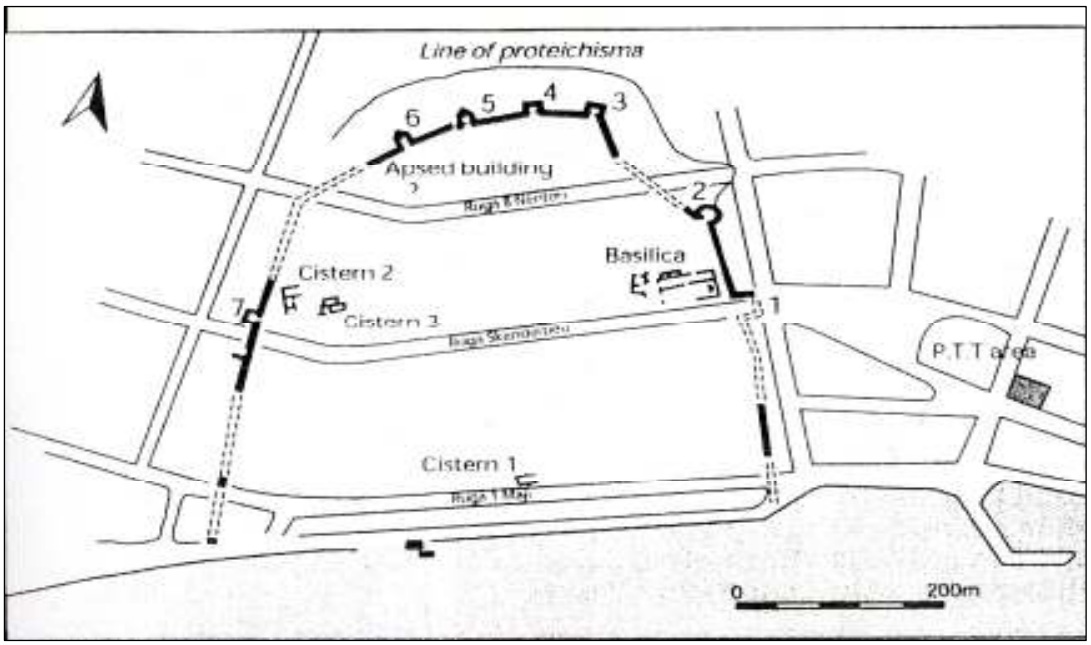

α

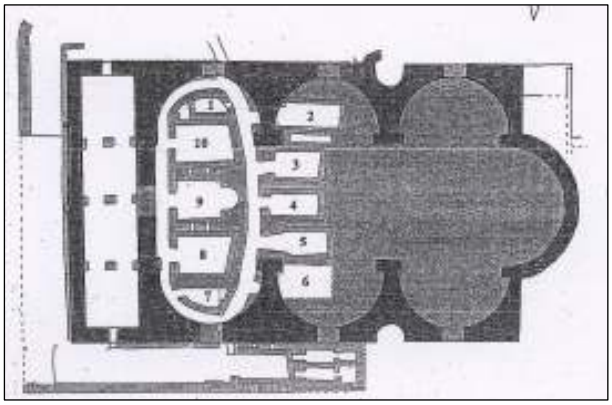

β

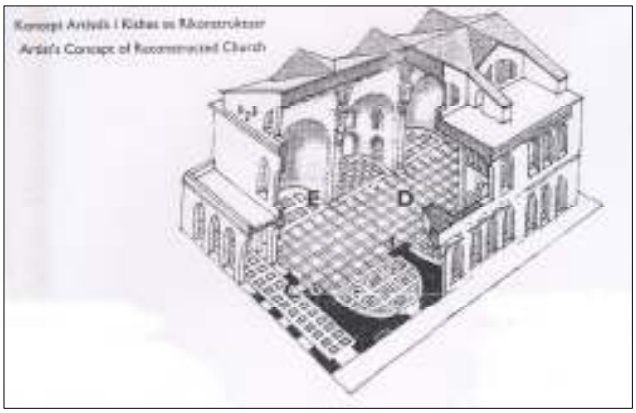

γ

δ

ε

Πιν. 23

α. Αγχιασμός (Άγιοι Σαράντα)· τοπογραφικό διάγραμμα της οχύρωσης της πόλης

β. Αγχιασμός (Άγιοι Σαράντα)· κάτοψη του ερειπωμένου ναού των Αγίων Σαράντα

γ. Αγχιασμός (Άγιοι Σαράντα)· αναπαράσταση του ερειπωμένου ναού των Αγίων Σαράντα

δ. Αγχιασμός (Άγιοι Σαράντα)· άποψη της Βασιλικής

ε. Αγχιασμός (Άγιοι Σαράντα)· ψηφιδωτό δάπεδο οικίας

α

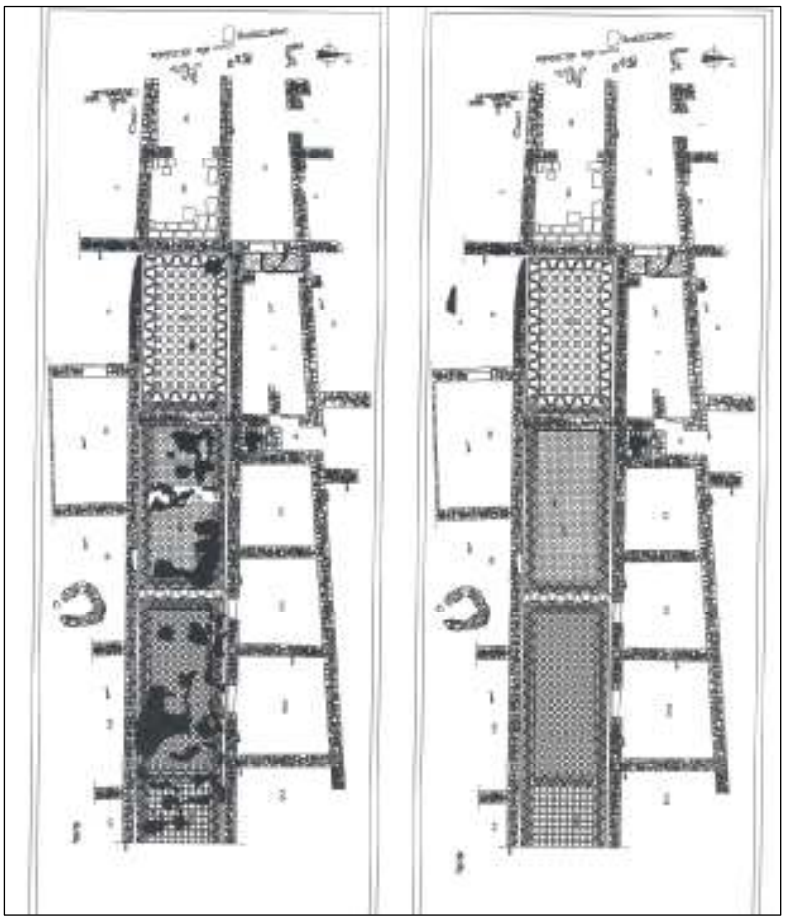

β

γ

δ

ε

Πιν. 24

α. Λαδοχώρι· οικόπεδο Λιάκου-Σιαφάκα, αποτύπωση (αδημοσίευτη)

β. Λαδοχώρι· οικόπεδο Λιάκου-Σιαφάκα, άποψη της ανασκαφής (αδημοσίευτη)

γ, δ. Λαδοχώρι· οικόπεδο Λιάκου-Σιαφάκα, λεπτομέρεια ψηφιδωτών δαπέδων (αδημοσίευτη)

ε. Λαδοχώρι· οικόπεδο Προκόπη, ψηφιδωτό δάπεδο

α

β

γ

ε

δ

Πιν. 25

α. Λαδοχώρι· οικόπεδο Προκόπη, ψηφιδωτό δάπεδο

β. Λαδοχώρι· οικόπεδο Λώλη, ψηφιδωτά οικίας

γ. Λαδοχώρι· Λουτρό, ανασκαφή οικοπέδου Δικαστικού Μεγάρου

δ. Λαδοχώρι· Υδραγωγείο (;) (αδημοσίευτο)

ε. Λαδοχώρι· Λυχνάρι από την ανασκαφή οικοπέδου Δικαστικού Μεγάρου (αδημοσίευτο)

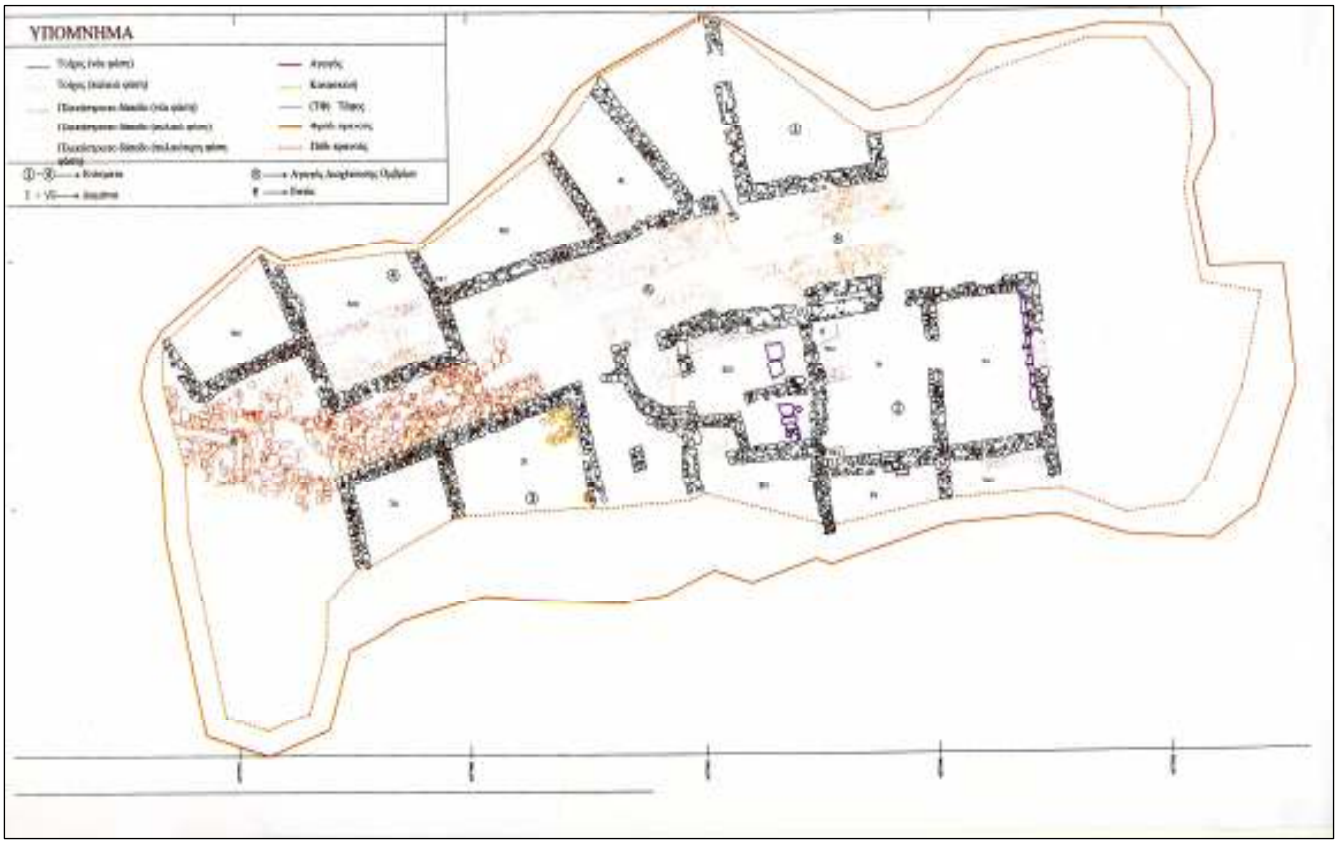

α

β

γ

Πιν. 26

α. Λαδοχώρι, κάτοψη δρόμου υστερορωμαϊκής εποχής. Ανασκαφή 3ου Γυμνασίου Ηγουμενίτσας (αδημοσίευτη)

β. Λαδοχώρι, πήλινη μήτρα με την παράσταση Καλού Ποιμένα (αδημοσίευτη)

γ. Λαδοχώρι, ανασκαφή οικοπέδου Λώλη, όπου βρέθηκαν λείψανα Βασιλικής (αδημοσίευτη)

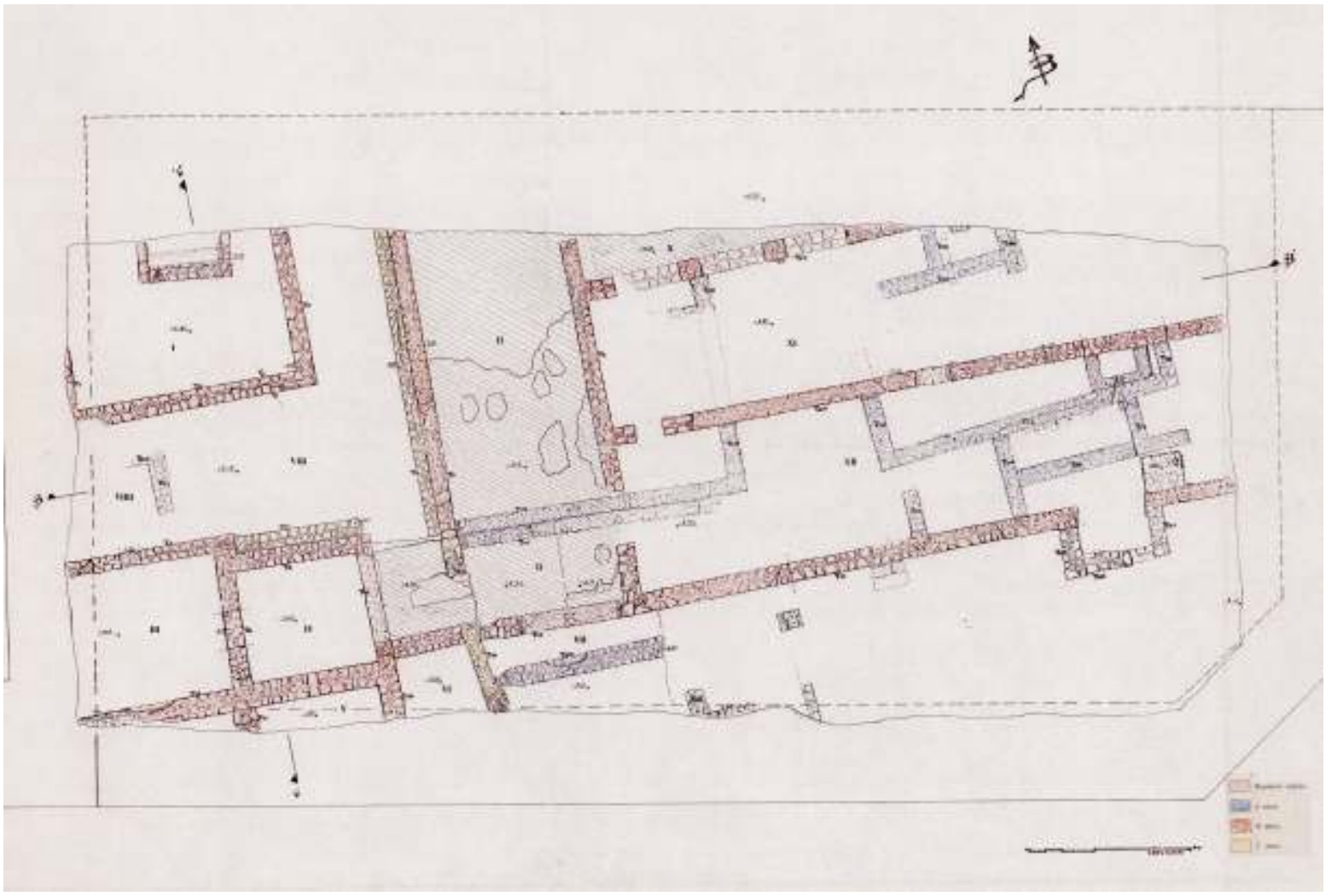

α

β

γ

Πιν. 27

α. Λαδοχώρι · οικόπεδο Λώλη· κάτοψη ανασκαφής παλαιοχριστιανικής βασιλικής

β. Λαδοχώρι · οικόπεδο Λώλη· ο τάφος που βρέθηκε κοντά στη Βασιλική

γ. Λαδοχώρι · οικόπεδο Δικαστικού Μεγάρου· επίθημα

Πιν.28. Χάρτης της επαρχίας Epirus Vetus με τις σημαντικότερες παλαιοχριστιανικές θέσεις (*Ήπειρος 1997,* πιν.121)

Πιν. 29

α

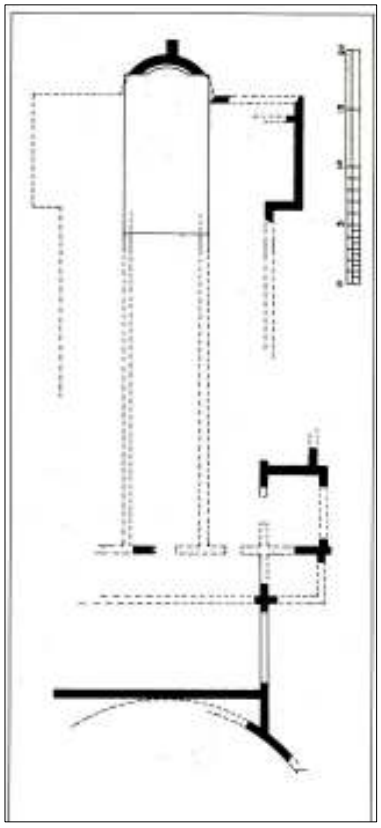

β

γ

δ

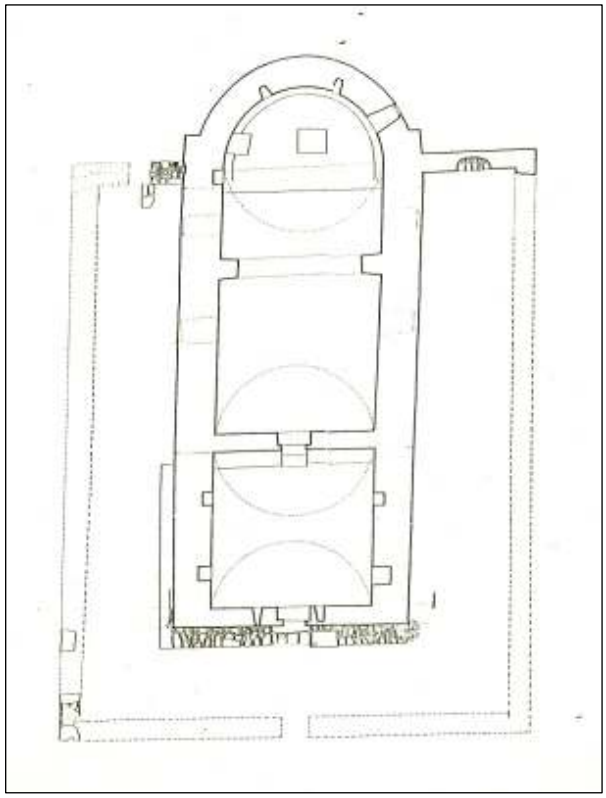

ε

Πιν. 29

α. Πρέβεζα· τμήμα θωρακίου, εντοιχισμένο στο ναό Φανερωμένης, στον όρμο Βαθύ

β. Πρέβεζα· κάτοψη Βασιλικής Ε, στον όρμο Βαθύ

γ. Γοργόμυλος Ν. Πρέβεζας· κορινθιακό κιονόκρανο

δ. Ριζοβούνι Ν. Πρέβεζας· άποψη του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου

ε. Ριζοβούνι Ν. Πρέβεζας· κάτοψη της παλαιοχριστιανικής Βασιλικής

α

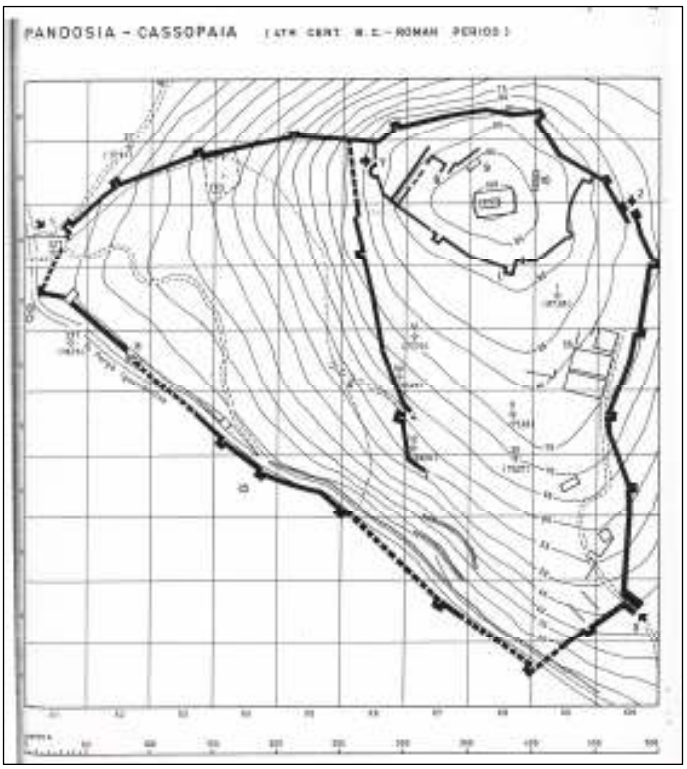

β

γ

Πιν. 30

α. Καστρί (Πανδοσία) Ν. Πρέβεζας· τοπογραφικό διάγραμμα της οχύρωσης της αρχαίας πόλης (Dakaris 1971)

β. Καστρί Ν. Πρέβεζας· άποψη της οχύρωσης

γ. Καστρί Ν. Πρέβεζας· άποψη των τειχών και του πύργου

α

β

γ

δ

ε

στ

Πιν. 31

α. Πολυστάφυλλο Ν. Πρέβεζας· τμήμα λίθινου πεσσίσκου, με εγχάρακτο διάκοσμο

β. Πολυστάφυλλο Ν. Πρέβεζας· τμήμα λίθινου πεσσίσκου, με εγχάρακτο διάκοσμο

γ. Πολυστάφυλλο Ν. Πρέβεζας· τμήματα κιόνων

δ. Ριζοβούνι Ν. Πρέβεζας· λείψανα τοιχοποιϊας κοντά στο ναό της Αγίας Σοφίας

ε. Ριζοβούνι Ν. Πρέβεζας· λείψανα ψηφιδωτού δαπέδου, στη θέση Κουρεμάδι

στ. Κορώνη Ν. Πρέβεζας· μαρμάρινος αμφικίονας

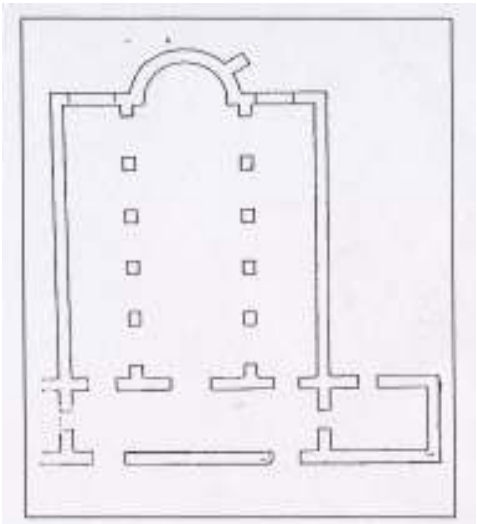

α

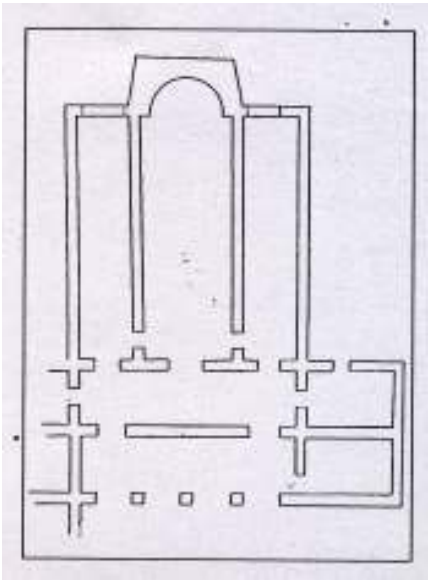

β

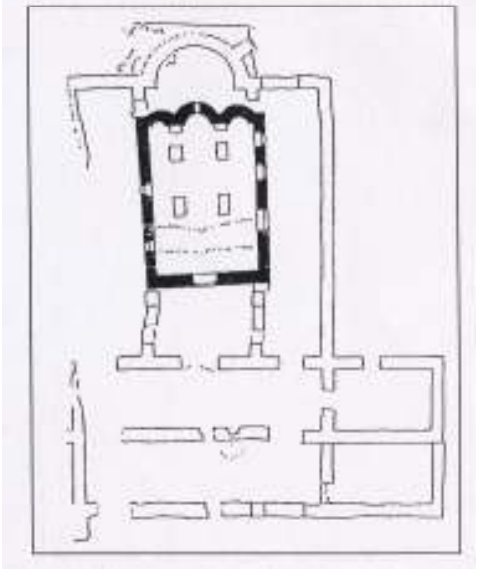

γ

δ

ε

στ

Πιν. 32

α. Στεφάνη Ν. Πρέβεζας· κάτοψη της παλαιοχριστιανικής Βασιλικής (α φάση)

β. Στεφάνη Ν. Πρέβεζας· κάτοψη της παλαιοχριστιανικής Βασιλικής (β φάση)

γ. Στεφάνη Ν. Πρέβεζας· κάτοψη της παλαιοχριστιανικής Βασιλικής και του μεσοβυζαντινού ναού

δ. Στεφάνη Ν. Πρέβεζας· λείψανα παλαιοχριστιανικής Βασιλικής (η ανατολική πλευρά)

ε. Κωστακιοί Ν. Άρτας· σπάραγμα ψηφιδωτού δαπέδου

στ. Στρογγυλή Ν. Άρτας· λείψανα ψηφιδωτού δαπέδου

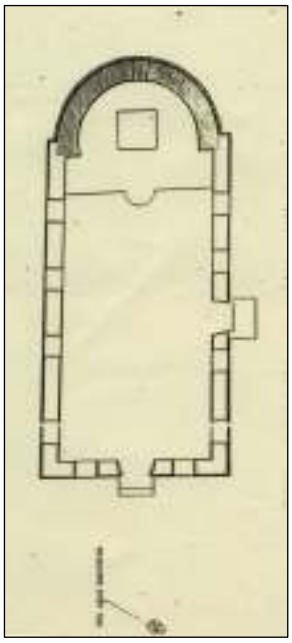

α

β

Πιν. 33

α. Συκιές Ν. Άρτας· κάτοψη Βασιλικής

β. Συκιές Ν. Άρτας· άποψη της αψίδας του ναού της Αγίας Θεοδώρας

γ.Τοπ Αλτί Άρτας· κάτοψη παλαιοχριστιανικού (;) ναού

δ. Βελλά Ν. Ιωαννίνων· άποψη της τοιχοδομίας της οχύρωσης

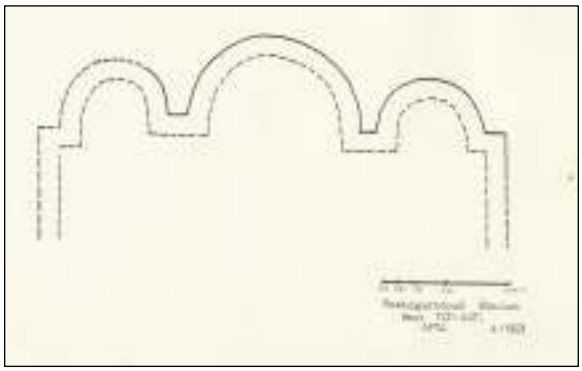

γ

δ

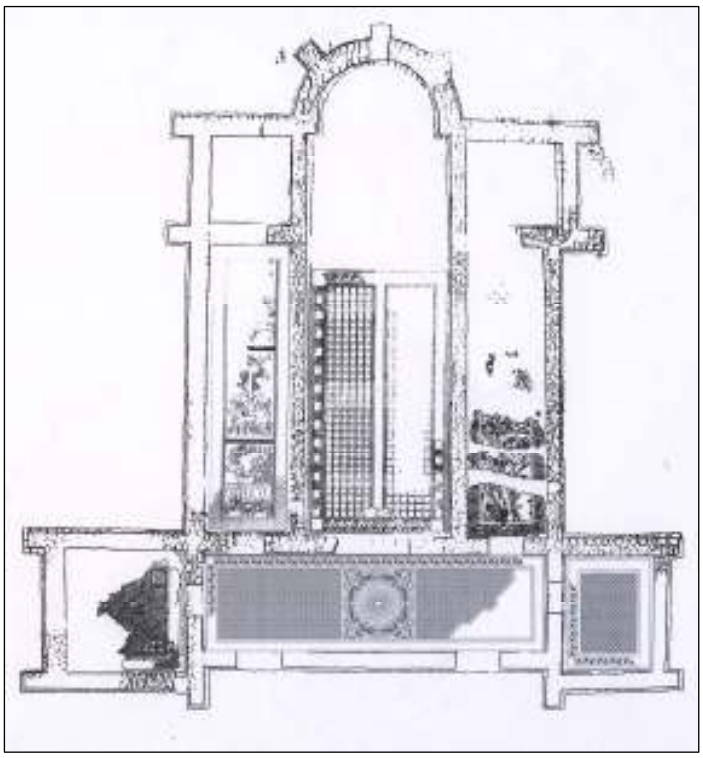

α

δ

β

γ

Πιν. 34

α. Δολιανά Ν. Ιωαννίνων· κάτοψη της Βασιλικής Α, στη θέση Οπάγια

β. Δραμεσιοί Ν. Ιωαννίνων· κάτοψη λουτρού

γ. Δραμεσιοί Ν. Ιωαννίνων· άποψη των υποκαύστων του λουτρού

δ. Δραμεσιοί Ν. Ιωαννίνων· ναός Αγίου Παντελεήμονα,
λίθινοι πεσσίσκοι εντοιχισμένοι στο ναό

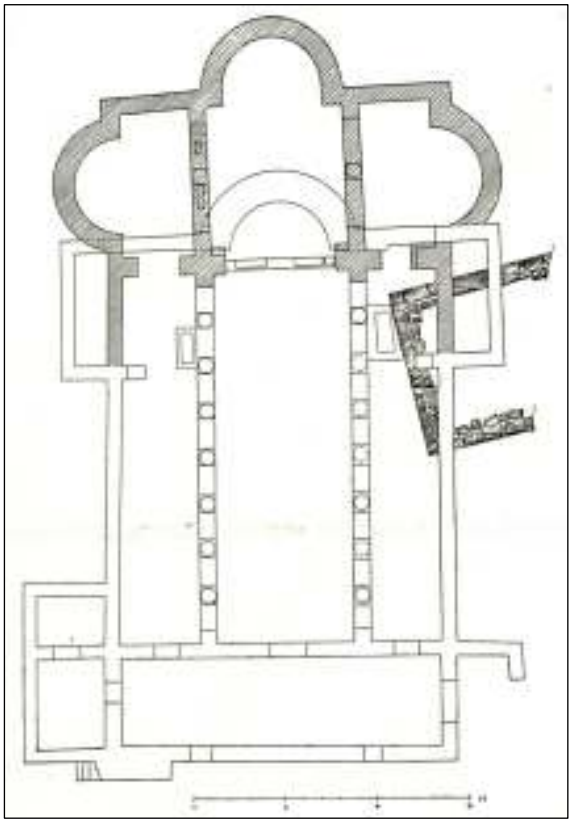

α

β

γ

δ

ε

Πιν. 35

α. Δωδώνη· κάτοψη της Βασιλικής

β. Δωδώνη· άποψη της Βασιλικής

γ. Ιωάννινα· λείψανα αρχαίας οχύρωσης

δ. Ιωάννινα· ρωμαϊκό (;) κιονόκρανο

ε. Ιωάννινα· κίονες στο τζαμί του Ασλάν πασά

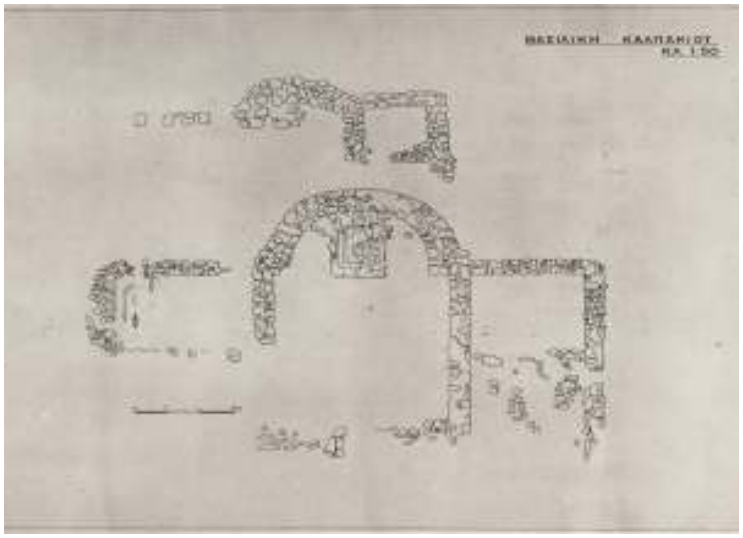

α

β

γ

ε

δ

στ

Πιν. 36

α. Καλπάκι Ν. Ιωαννίνων· κάτοψη Βασιλικής

β. Καστρίτσα Ν. Ιωαννίνων· μεταλλικές πόρπες

γ. Καλπάκι Ν. Ιωαννίνων· άποψη της Βασιλικής

δ. Καλπάκι Ν. Ιωαννίνων· λίθινο πεσσόκρανο από την Βασιλική

ε. Κόνιτσα· Κάστρο, άποψη της τοιχοποιίας

στ. Κόνιτσα· η Κόκκινη Παναγιά

α

β

γ

δ

ε

στ

Πιν. 37

α, β. Κουμαριά Ν. Ιωαννίνων· λείψανα μαρμάρινων αναγλύφων

γ. Σιστρούνι Ν. Ιωαννίνων· μαρμάρινη βάση

δ. Αυλότοπος Ν. Θεσπρωτίας· χρυσό σόλιδος Ιουστινιανού

ε, στ. Γλυκή Ν. Θεσπρωτίας· αρχιτεκτονικά μέλη, σε δεύτερη χρήση, στο μεσοβυζαντινό ναό

α

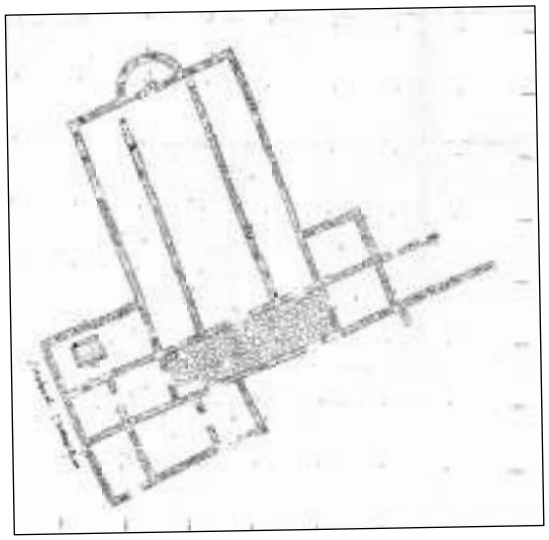

β

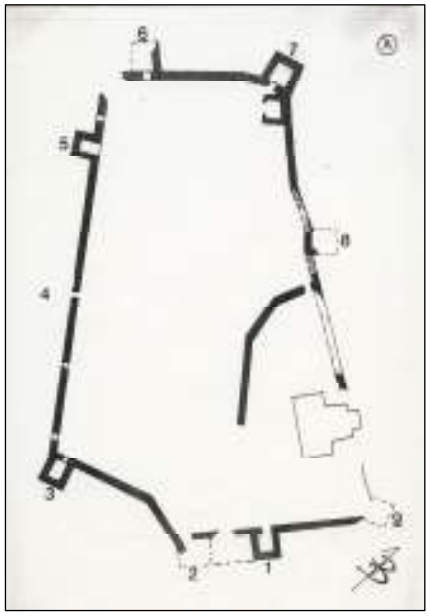

γ

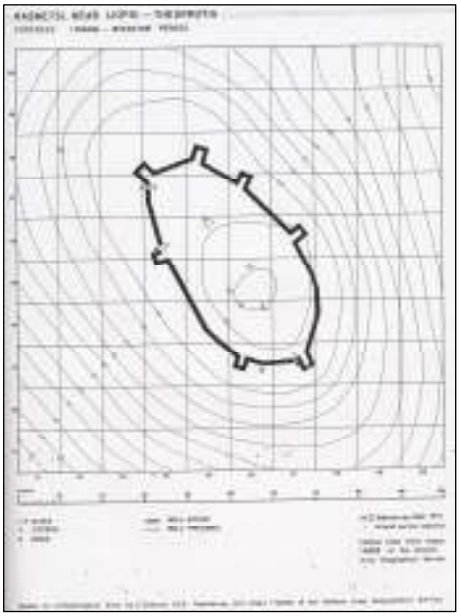

δ

Πιν. 38

α. Ζερβοχώρι Ν. Θεσπρωτίας· τοπογραφικό διάγραμμα Κάστρου Αγίου Δονάτου

β. Ζερβοχώρι Ν. Θεσπρωτίας· κάτοψη της Βασιλικής που βρέθηκε στον κάμπο

γ. Ηγουμενίτσα· τοπογραφικό διάγραμμα της οχύρωσης

δ. Κασνέτσι Ν. Θεσπρωτίας· τοπογραφικό διάγραμμα της οχύρωσης

ε. Κασνέτσι Ν. Θεσπρωτίας· άποψη της οχύρωσης

ε

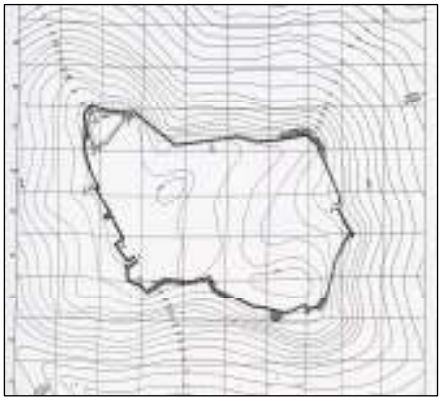

α

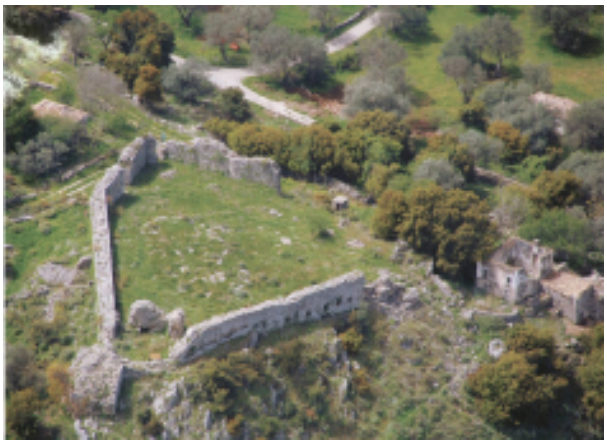

β

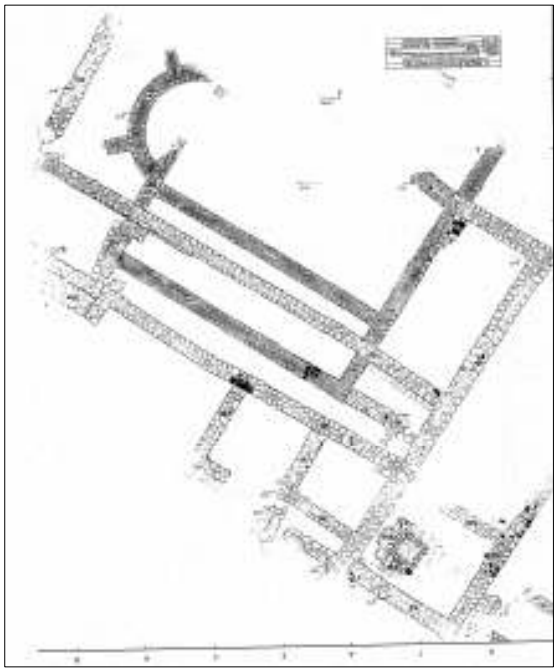

γ

δ

ε

Πιν. 39

α. Κούτσι Ν. Θεσπρωτίας· τοπογραφικό διάγραμμα της μικρής οχύρωσης

β. Κούτσι Ν. Θεσπρωτίας· αεροφωτογραφία της οχύρωσης

γ. Κρυσταλοπηγή Ν. Θεσπρωτίας· κάτοψη της Βασιλικής

δ. Κρυσταλοπηγή Ν. Θεσπρωτίας· απότμημα θωρακίου

ε. Παραμυθιά Ν. Θεσπρωτίας· λεπτομέρεια της τοιχοποιίας της οχύρωσης

α

β

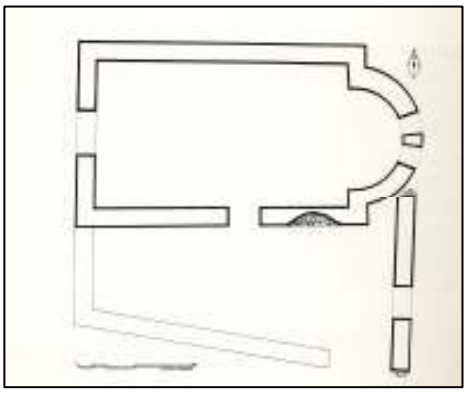

γ

δ

ε

Πιν. 40

α. Πρασούδι Ν. Θεσπρωτίας· άποψη του ναΐσκου

β. Πρασούδι Ν. Θεσπρωτίας· κάτοψη του ναΐσκου

γ. Πρασούδι Ν. Θεσπρωτίας· αποτύπωση ανατολικής όψης του ναΐσκου

δ. Φωτική Ν. Θεσπρωτίας· Παλιοκκλήσι, αεροφωτογραφία

ε. Φωτική Ν. Θεσπρωτίας· λείψανα κτιρίου στη θέση Εβραϊκά

α

β

δ

γ

ε

στ

Πιν. 40 (ΙΙ)

α. Φωτική, Ν. Θεσπρωτίας· Παναγία Λαμποβήθρα, άποψη ερειπίων βυζαντινού ναού

β, γ. Παναγία Λαμποβήθρα· ψηφιδωτό δάπεδο

δ. Παναγία Λαμποβήθρα· ρωμαϊκή επιγραφή

ε. Ρωμαϊκά ανάγλυφα

στ. Ρωμαϊκός μαρμάρινος βωμός

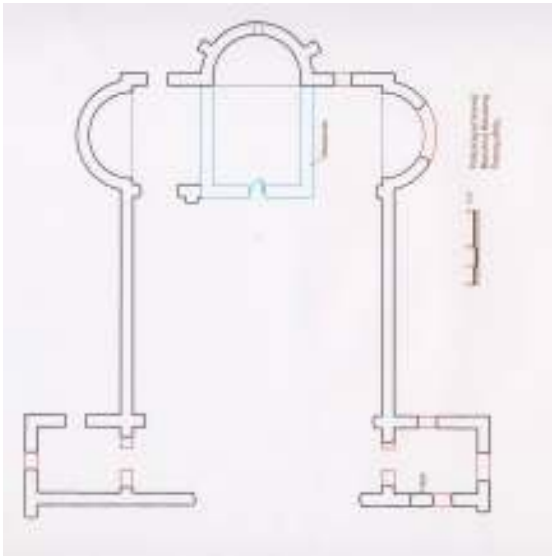

α

β

γ

δ

ε

στ

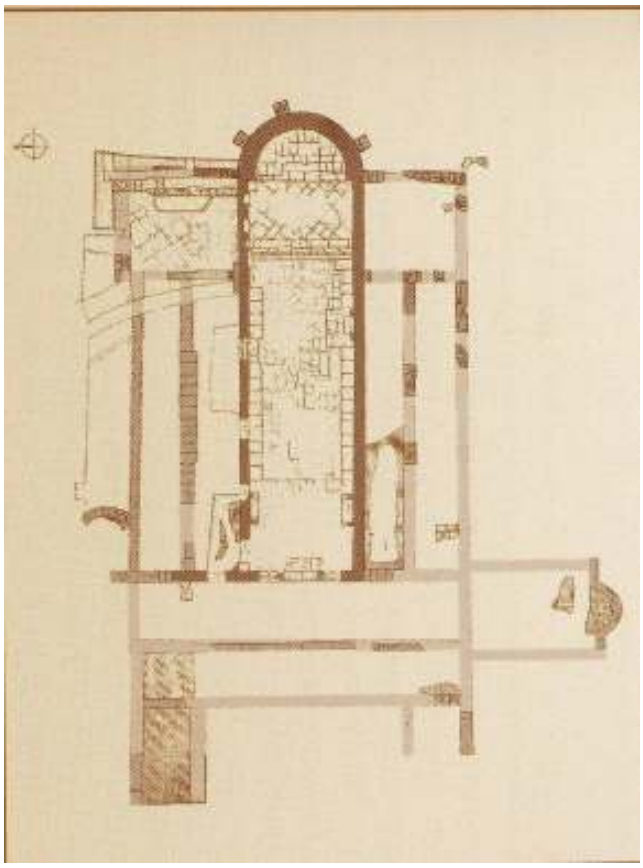

Πιν. 41

α. Βέλλιανη Ν. Θεσπρωτίας· κάτοψη Βασιλικής (γνωστή ως Βασιλική Παραμυθιάς)

β. Βέλλιανη Ν. Θεσπρωτίας· άποψη τμήματος του ιερού της Βασιλικής

γ, δ. Αγγελόκαστρο Κέρκυρας· μαρμάρινο θωράκιο εντοιχισμένο σε ναΐσκο (λεπτομέρειες)

ε. Κέρκυρα, Παλαιόπολη· το επιστύλιο με το όνομα του επισκόπου Ιοβιανού

στ. Κέρκυρα, Παλαιόπολη· κάτοψη της Βασιλικής

α

δ

β

ε

γ

στ

Πιν. 42

α. Κέρκυρα, Παλαιόπολη· το ψηφιδωτό δάπεδο στη Βασιλική

β. Κέρκυρα, Παλαιόπολη· το ψηφιδωτό δάπεδο με το όνομα του επισκόπου Ιοβιανού

γ. Κέρκυρα, Παλαιόπολη· το ψηφιδωτό δάπεδο με το όνομα του επισκόπου Ιοβιανού, (αποτύπωση)

δ. Κέρκυρα· ναός των Αγίων Ιάσωνος και Σωσίπατρου, ανασκαφή στο εσωτερικό του ναού

ε. Κέρκυρα· ναός των Αγίων Ιάσωνος και Σωσίπατρου, λείψανα ψηφιδωτού δαπέδου

στ. Κέρκυρα· ναός των Αγίων Ιάσωνος και Σωσίπατρου, κιονόκρανο

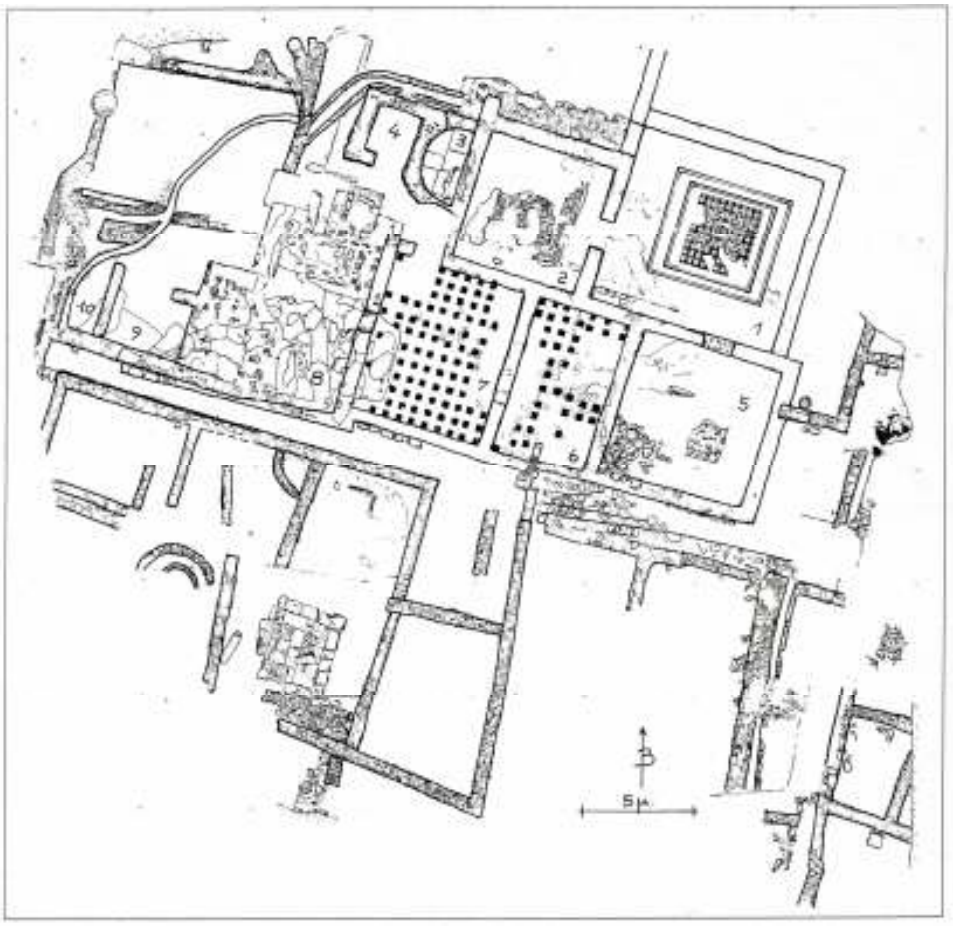

α

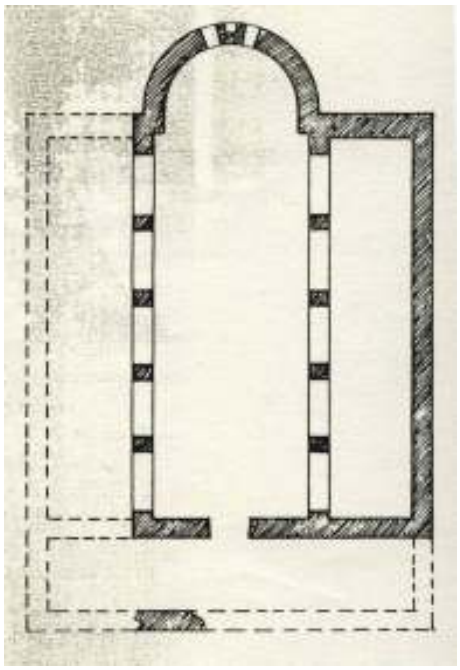

Πιν. 43

ια. Κέρκυρα, Παλαιόπολη· κάτοψη των ρωμαϊκών λουτρών

β. Κέρκυρα· καθολικό μονής Αγίων Θεοδώρων, άποψη

γ. Κέρκυρα· καθολικό μονής Αγίων Θεοδώρων, κάτοψη

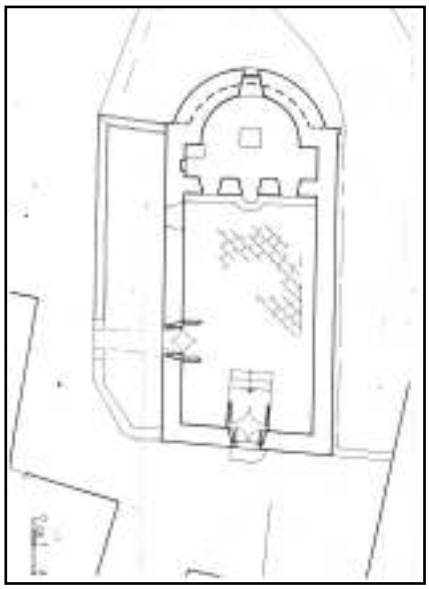

α

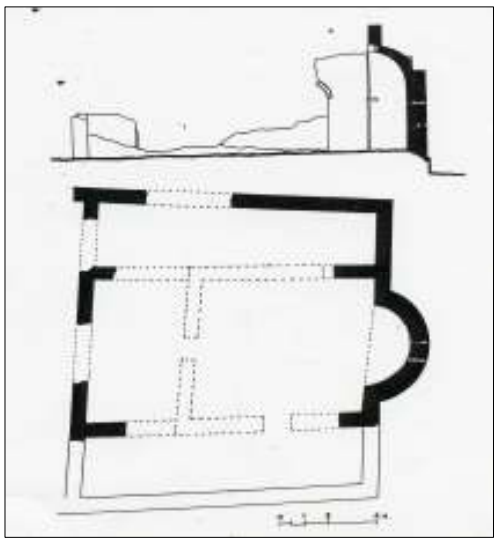

β

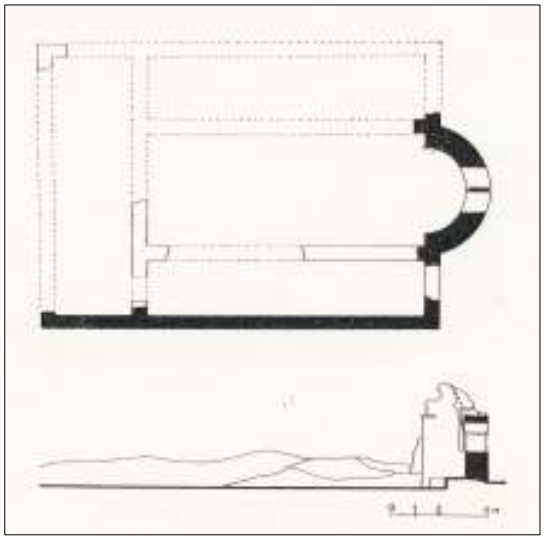

γ

δ

ε

Πιν. 44

α. Γάϊος Παξών· η Βασιλική των Αγίων Αναργύρων, κάτοψη (αδημοσίευτη)

β. Γάϊος Παξών· κάτοψη ναού Αγίας Μαρίνας

γ. Γάϊος Παξών· κάτοψη ναού Αγίου Στεφάνου

δ. Γάϊος Παξών· ναός Αγίου Στεφάνου, ανατολική όψη

ε. Γάϊος Παξών· η αψίδα και η νότια πλευρά του ναού Κοιμήσεως, στη νησίδα Παναγιά

α

β

γ

δ

ε

Πιν. 45

α. Κάλαμος Ν. Αιτωλοακαρνανίας· ο πύργος της οχύρωσης

β. Κάλαμος Ν. Αιτωλοακαρνανίας· απόψεις της οχύρωσης εσωτερικά

γ. Βόνιτσα (Ανακτόριον) Ν. Αιτωλοακαρνανίας· ο ναός του Αγίου Ιωάννη από ανατολικά

δ. Αστακός Ν. Αιτωλοακαρνανίας· λείψανα ψηφιδωτού δαπέδου στη θέση «Σωτήρας»

ε. Αστακός Ν. Αιτωλοακαρνανίας · άποψη της οχύρωσης στη θέση «Γράβες»

α

β

γ

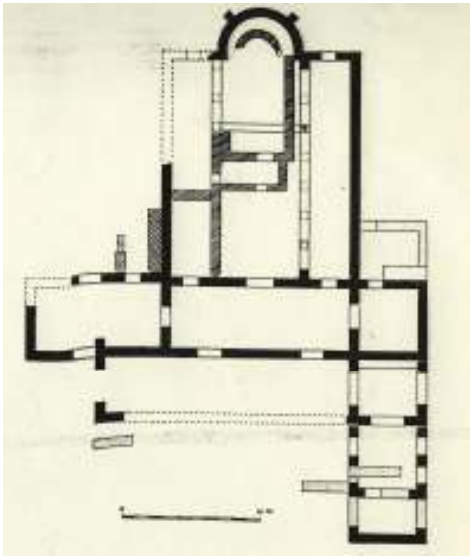

δ

ε

Πιν. 46

α. Δρυμός Ν. Αιτωλοακαρνανίας· γλυπτά προερχόμενα από τις ημιανασκαμμένες βασιλικές του οικισμού

β. Κορπή Ν. Αιτωλοακαρνανίας· άποψη της αψίδας του ναού Αγίου Κοσμά, εσωτερικά

γ. Κορπή Ν. Αιτωλοακαρνανίας· ναός του Αγίου Κοσμά, εσωτερικά

δ. Νησίδα Κέφαλος Ν. Αιτωλοακαρνανίας· κάτοψη Βασιλικής

ε. Νησίδα Κέφαλος Ν. Αιτωλοακαρνανίας· άποψη των προσκτισμάτων της Βασιλικής

α

β

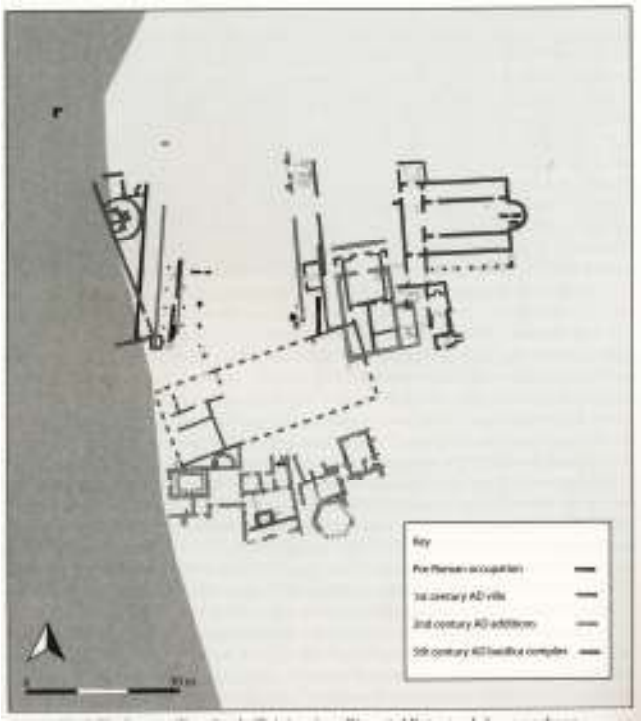

γ

δ

Πιν. 47

α. Αλβανία, Βρίνα· παλαιοχριστιανική Βασιλική

β. Αλβανία, Βρίνα· το ψηφιδωτό δάπεδο της Βασιλικής

γ.Αλβανία· Diaporit· τοπογραφικό διάγραμμα του ανεσκαμμένου χώρου

δ. Αλβανία· Diaporit· άποψη της Βασιλικής

ε. Αλβανία· Diaporit· αναπαράσταση της Βασιλικής

ε

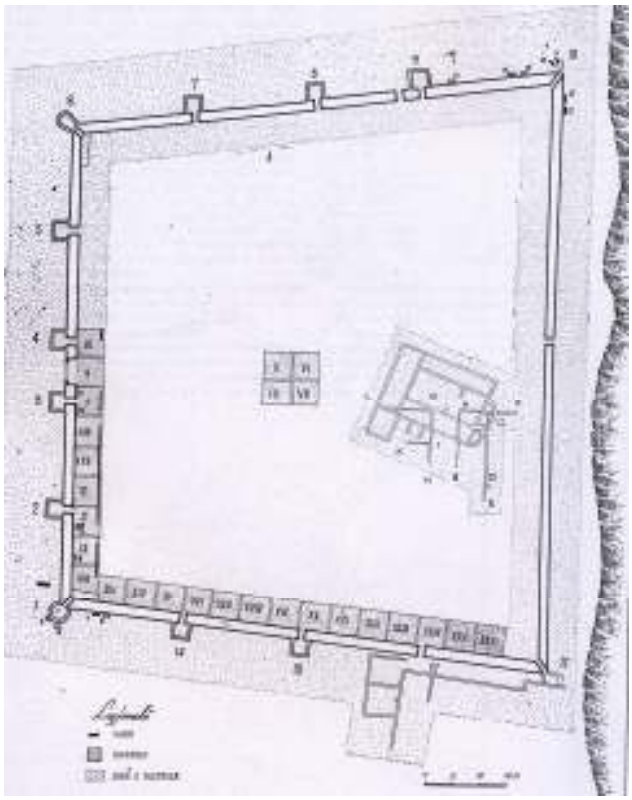

α

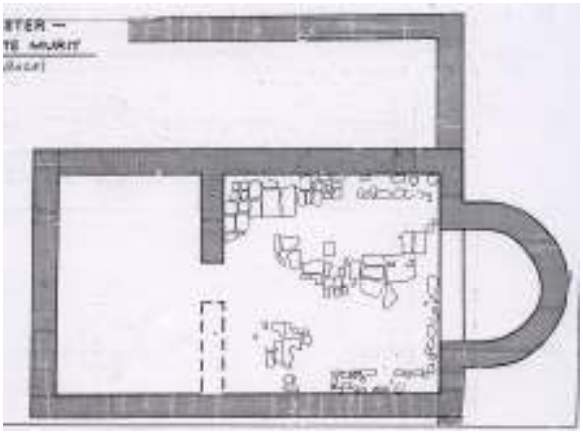

β

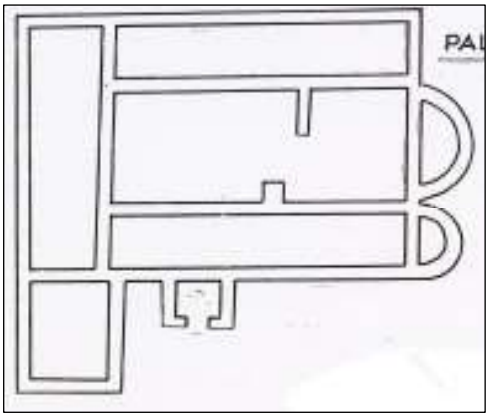

γ

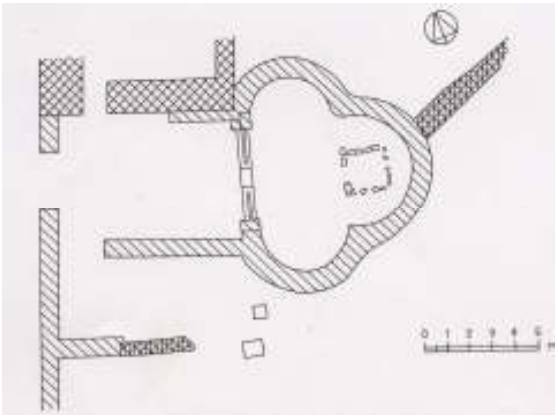

δ

Πιν. 48

α. Αλβανία, Παλαιόκαστρο

β,γ. Αλβανία, Παλαιόκαστρο· κάτοψη των Βασιλικών

δ. Αλβανία· Σαρακινίτσα (Αντιγόνεια)· κάτοψη της Βασιλικής

Πιν. 49

α

β

γ

δ

ε

Πιν. 49

α, β. Νικόπολη· Βασιλική Α, αεροφωτογραφία

γ. Νικόπολη· κάτοψη Βασιλικής Α

δ, ε. Νικόπολη· ανάγλυφα αρχιτεκτονικά και άλλα μέλη από τη Βασιλική Α (φωτ. αρχείου 8ης Ε.Β.Α)

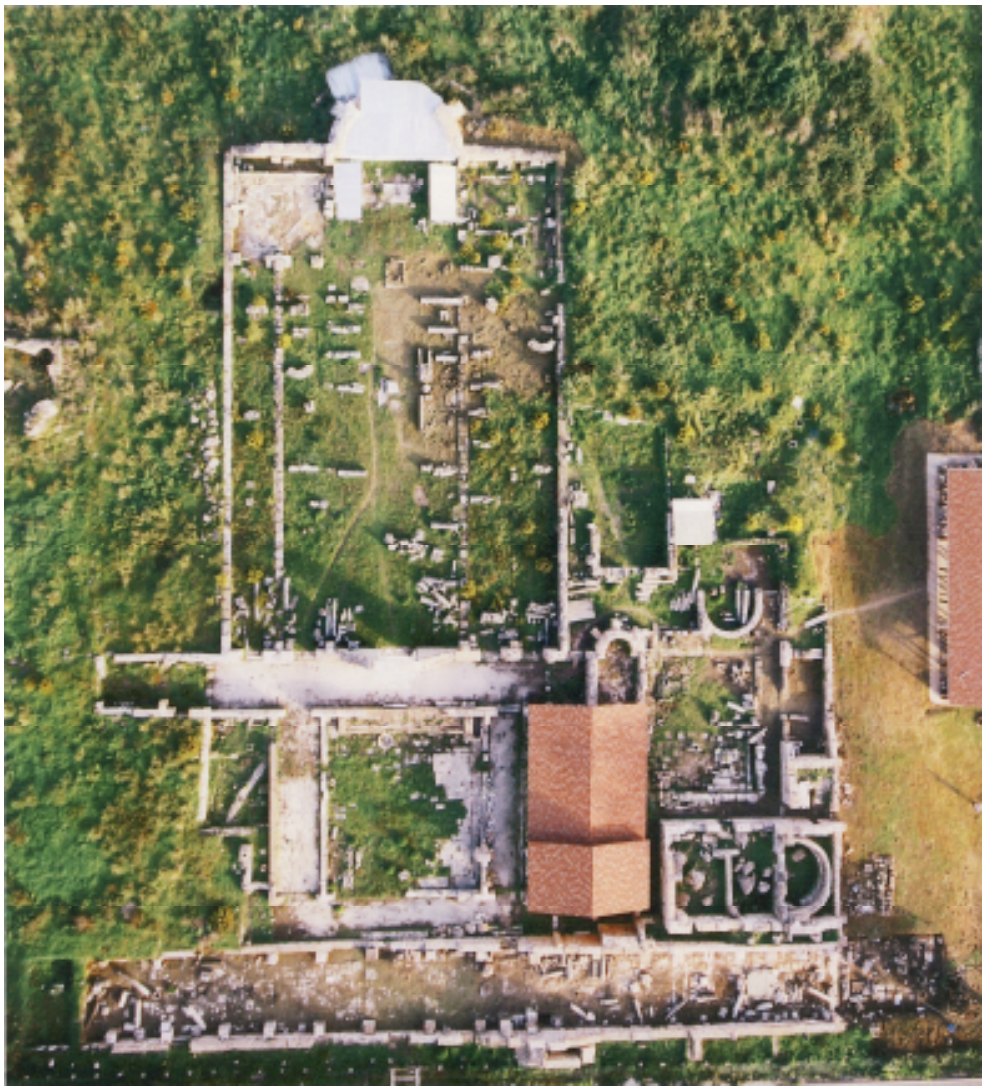

α

β

γ

Πιν. 50

α. Νικόπολη· Βασιλική Β· αεροφωτογραφία

β, γ. Η Βασιλική Β κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στις αρχές του προηγούμενου αιώνα

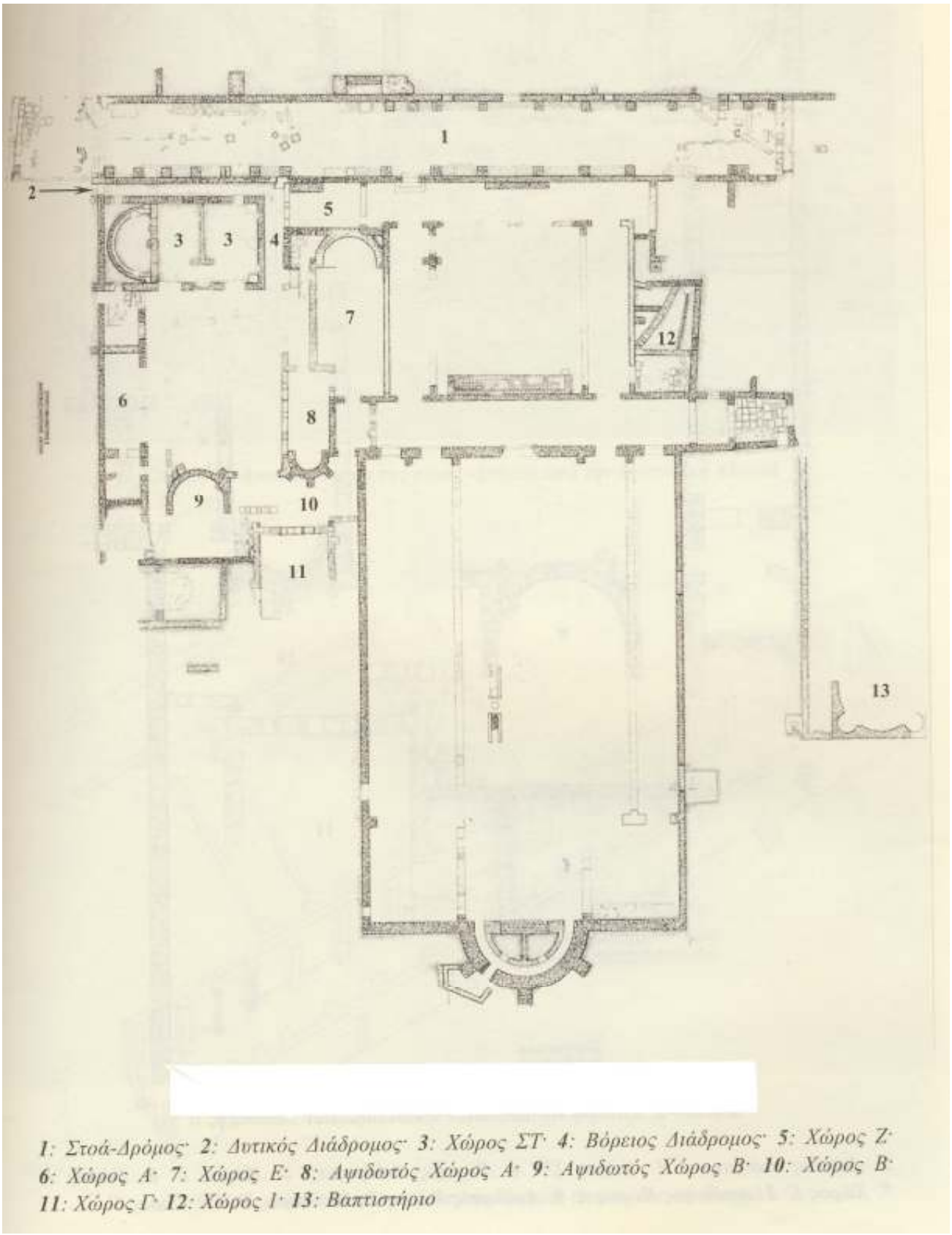

1: Στοά-Δρόμος· 2: Δυτικός Διάδρομος· 3: Χώρος ΣΤ· 4: Βόρειος Διάδρομος· 5: Χώρος Ζ· 6: Χώρος Α· 7: Χώρος Ε· 8: Αψιδωτός Χώρος Α· 9: Αψιδωτός Χώρος Β· 10: Χώρος Β· 11: Χώρος Γ· 12: Χώρος Δ· 13: Βαπτιστήριο

Πιν. 51. Νικόπολη· γενικό τοπογραφικό συγκροτήματος Βασιλικής Β

α

β

γ

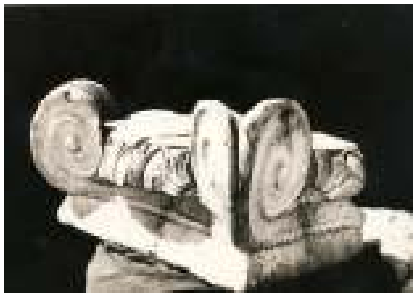

ε

δ

Πιν. 52

α. Νικόπολη· Βασιλική Β· λεπτομέρεια από το ψηφιδωτό του άμβωνα

β. Νικόπολη· Βασιλική Β· λεπτομέρεια από ψηφιδωτό δαπέδου

γ. Νικόπολη· Βασιλική Β· ιωνικά κιονόκρανα

δ. Νικόπολη· Βασιλική Β· άποψη των λειψάνων του άμβωνα

ε. Νικόπολη· Βασιλική Β· φατνωματικές πλάκες σε δεύτερη χρήση στην αψίδα του Ιερού

α

β

γ

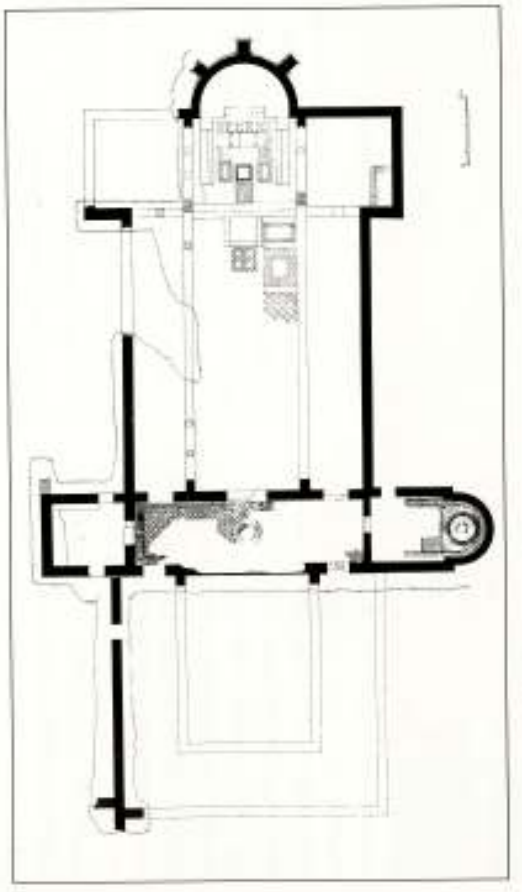

δ

Πιν. 53

α, **β.** Νικόπολη· Βασιλική Δ· αεροφωτογραφία

γ. Νικόπολη· Βασιλική Δ· κάτοψη

δ. Νικόπολη· Βασιλική Δ· κιονόκρανα

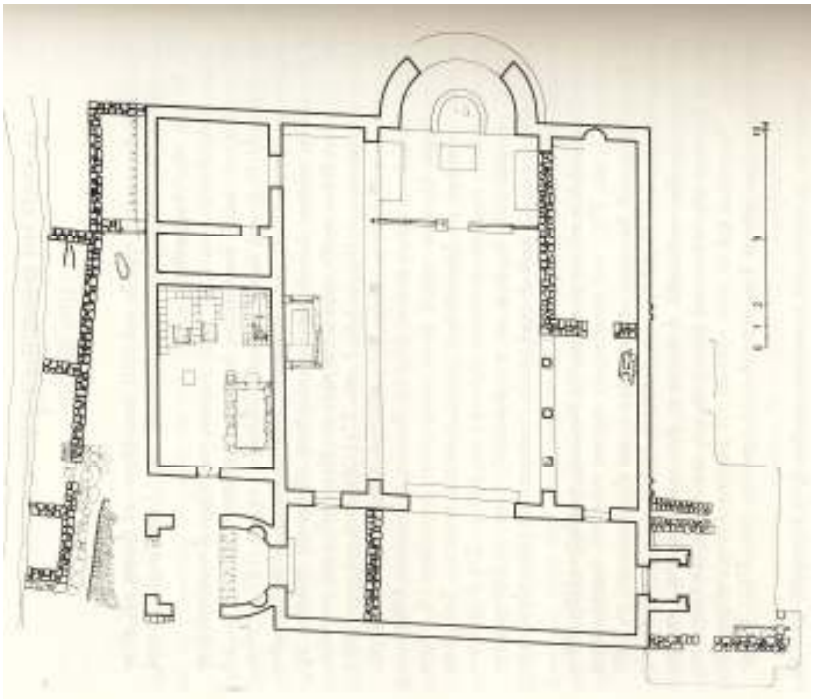

α

β

γ

Πιν. 54

α. Μύτικας Ν. Αιτωλοακαρνανίας· Βασιλική Αγίας Σοφίας, κάτοψη

β. Μύτικας Ν. Αιτωλοακαρνανίας· Βασιλική Αγίας Σοφίας, λείψανα κιονοστοιχίας

γ. Μύτικας Ν. Αιτωλοακαρνανίας· Βασιλική Αγίας Σοφίας, ιωνικό κιονόκρανο

α

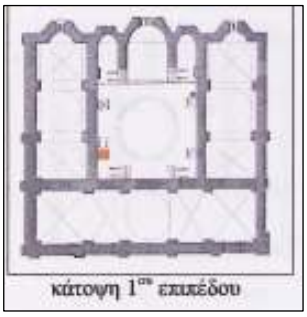

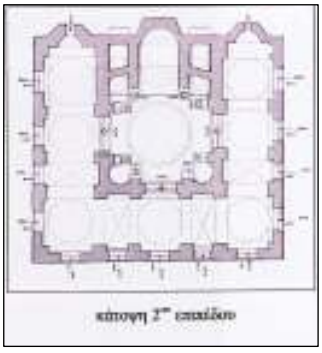

β

Πιν. 55

α. Άρτα, Παρηγορήτισσα· άποψη των κιόνων του τρούλου

β. Άρτα, Παρηγορήτισσα· άποψη της ανατολικής πλευράς

α

β

Πιν. 56

α, β. Άρτα. Μονή Κάτω Παναγιάς· απόψεις από το εσωτερικό του καθολικού

α

β

γ

Πιν. 57

α. Άρτα, ναός Αγίας Θεοδώρας, άποψη του ναού, εσωτερικά

β, γ. Άρτα, ναός Αγίας Θεοδώρας, κιονόκρανα

α

γ

ε

β

στ

ζ

δ

Πιν. 58

α, β. Άρτα, Πλησιοί· ο ναός Αγίου Δημητρίου Κατσούρη εξωτερικά

γ, ε. Άρτα, Πλησιοί· ναός Αγίου Δημητρίου Κατσούρη, κιονόκρανα

δ. Άρτα, Πλησιοί· ο ναός Αγίου Δημητρίου Κατσούρη, εσωτερικά

στ. Άρτα, Πλησιοί· ναός Αγίου Δημητρίου Κατσούρη· τμήμα μαρμάρινου πεσσίσκου εντοιχισμένο στο ναό

ζ. Άρτα, Πλησιοί· ναός Αγίου Δημητρίου Κατσούρη· επίθημα κιονίσκου στην αψίδα του μεσοβυζαντινού ναού

α

β

Πιν. 59

α. Παντάνασσα· Ν. Πρέβεζας· η νότια στοά με τους δυτικούς αναστηλωμένους κίονες

β. Παντάνασσα· Ν. Πρέβεζας· βάση κίονα

α

β

γ

δ

ε

στ

ζ

Πιν. 60

α. Λαδοχώρι· κορινθιακό κιονόκρανο

β. Φωτική· κιονόκρανο από τη βασιλική στη θέση «Παλιοκκλήσι»

γ. Κέρκυρα· κιονόκρανο τύπου VII, στο χωριό Άγιος Ιωάννης

δ. Φωτική· κιονόκρανο τύπου VII, κοντά στον ερειπωμένο ναό της Παναγίας Λαμποβήθρας

ε, στ, ζ. Φιλιππιάδα, ναός Παντάνασσας, υστεροβυζαντινά κιονόκρανα του τύπου VII

η. Νικόπολη· κιονόκρανο του τύπου με «μετάλλια», έξω από το παλαιό Μουσείο

η

α

β

γ

δ

ε

στ

ζ

η

θ

Πιν. 61

α-δ. Θραύσματα σύνθετων κορινθιακών κιονοκράνων. Βρέθηκαν στην Παντάνασσα

ε, στ. Παντάνασσα· κιονόκρανα αποθραυσμένα

ζ. Άρτα· ναός Αγίας Θεοδώρας· σύνθετο κορινθιακό κιονόκρανο

η. Νικόπολη· δίζωνο κιονόκρανο με αετούς

θ. Κέφαλος Αμβρακικού· κιονόκρανο από το κιβώριο της Αγίας Τράπεζας της βασιλικής

α

β

γ

δ

Πιν. 62

α-γ. Παντάνασσα· κορινθιάζοντα κιονόκρανα

δ. Άρτα· Παρηγορήτισσα· κορινθιάζον κιονόκρανο

α

β

γ

δ

ε

στ

ζ

Πιν. 63

α. Νικόπολη· Μικρό αίθριο Βασιλικής Β, ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα

β. Ζάλογγο· ναός Ταξιαρχών, θραύσματα ιωνικών κιονοκράνων (φωτ. αρχείου 8^{ης} Ε.Β.Α)

γ. Άρτα· Άγιος Δημήτριος Κατσούρη· ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα

δ-ε. Αλβανία· Μεσοπόταμος· ναός Αγίου Νικολάου· ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα

στ-ζ. Άρτα· Παρηγορήτισσα· ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα, χρησιμοποιημένο ως βάση

α

β

γ

δ

ε

στ

Πιν. 64

α. Ν. Θεσπρωτίας· Γλυκή· επίθημα

β. Νικόπολη· κίονας από τον άμβωνα της Βασιλικής Β

γ. Παρηγορήτισσα· κίονας στη δεύτερη σειρά κιόνων στον κυρίως ναό

δ. Μύτικας Αιτωλοακαρνανίας· ναός Αγίας Σοφίας, κίονας και βάσεις κιόνων

ε, στ. Νικόπολη· βάσεις κιόνων τύπου Α από την Βασιλική Β

α

β

γ

δ

ε

στ

ζ

η

θ

ι

ια

Πιν. 65

ιβ

α. Νικόπολη· βάσεις κιόνων τύπου Α (Α1) από τη βασιλική Β

β. Άρτα· ναός Παρηγορήτισσας· βάσεις κιόνων τύπου Α (Α1)

γ. Δρυμός Αιτωλοακαρνανίας· βάση κίονα με συμφυές ψηλό βάθρο τύπου Α (Α2)

δ, ε. Νικόπολη· βάσεις κιόνων τύπου Α (Α2) από τη βασιλική Β

στ. Νικόπολη· βάση κίονα με συμφυές κυλινδρικό βάθρο τύπου Α (Α3)

ζ. Άρτα· μονή Κάτω Παναγιάς· βάση κίονα επαναχρησιμοποιημένη ως κιονόκρανο τύπου Β

η, θ. Φιλιππιάδα· ναός Παντάνασσας· βάσεις κιόνων τύπου Γ

ι. Νικόπολη· βάση κίονα τύπου Δ από τη βασιλική Β

ια. Άρτα· ναός Αγίας Θεοδώρας· βάση κίονα τύπου Δ

ιβ. Μύτικας Αιτωλοακαρνανίας· Ελεούσα· βάση κίονα τύπου Δ

α

β

γ

δ

ε

Πιν. 66

α, β. Νικόπολη· μαρμάρινη αμφικυματιοφόρος ορθογώνια πλάκα από τη Βασιλική Β (Αλκίσωνος)

γ, δ. Νικόπολη· θραύσματα θωρακίων με εγχάρακτα τα γράμματα «CA» και «ΙΩ» από τη Βασιλική Β (Αλκίσωνος)

ε. Νικόπολη· τμήμα θωρακίου που βρισκόταν στο προαύλιο του παλαιού Μουσείου Νικοπόλεως

α

β

γ

δ

στ

ζ

Πιν. 67

α. Νικόπολη· τμήματα μαρμάρινου διάτρητου θωρακίου από τη Βασιλική Β (Αλκίσωνος)

β. Νικόπολη· τμήμα μαρμάρινου διάτρητου θωρακίου από τη Βασιλική Δ

γ. Λαδοχώρι· οικόπεδο Λώλη· τμήμα μαρμάρινου διάτρητου θωρακίου

δ. Λαδοχώρι· οικόπεδο Λώλη· τμήματα μαρμάρινων διάτρητων θωρακίων

ε, στ. Νικόπολη· τμήματα μαρμάρινων διάτρητων θωρακίων από τη Βασιλική Δ

ζ.

α

β

γ

δ

ε

στ

Πιν. 68

α. Νικόπολη· Βασιλική Α· αμφικιονίσκος από τον κυρίως ναό

β. Νικόπολη· Βασιλική Δ· αμφικιονίσκος

γ. Νικόπολη· Βασιλική Β· αμφικίονας

δ. Νικόπολη· Μικρό Αίθριο, αμφικίονας

ε. Λαδοχώρι· επίθημα αμφικίονα

στ. Νικόπολη· Βασιλική Β· επιθήματα αμφικιόνων

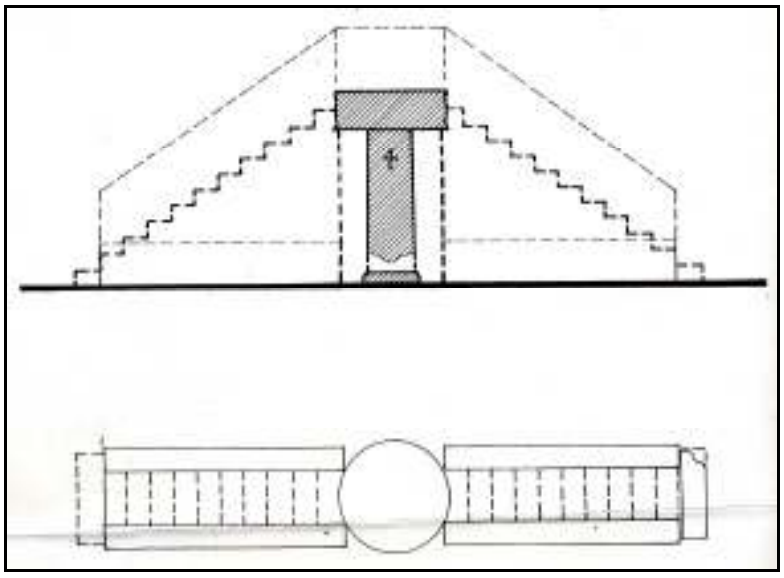
α

β

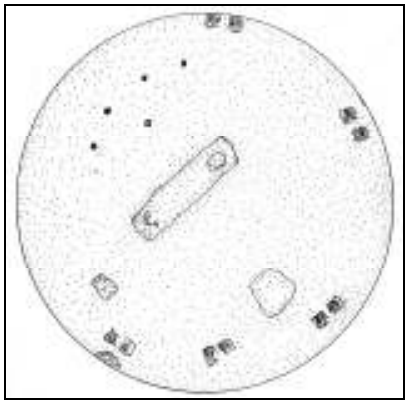
γ

δ

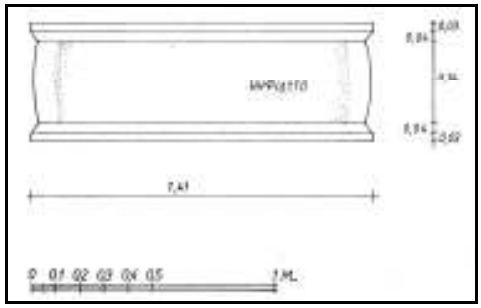
ε

Πιν. 69

α. Νικόπολη· Βασιλική Β· σχεδιαστική αποτύπωση του άμβωνα

β. Νικόπολη· Βασιλική Β· το κυλινδρικό βάθρο του άμβωνα

γ. Νικόπολη· Βασιλική Β· σχεδιαστική αποτύπωση του κυλινδρικού βάθρου του άμβωνα

δ. Νικόπολη· Βασιλική Β· το βάθρο του άμβωνα με την παράσταση της Αμαζονομαχίας

ε. Νικόπολη· Βασιλική Β· σχεδιαστική αποτύπωση της καμπύλης επιφάνειας του βάθρου

α

β

γ

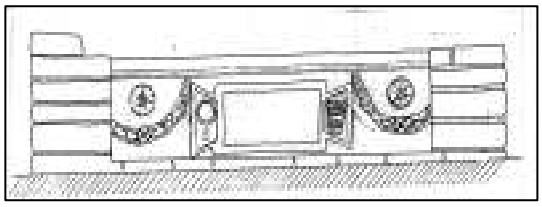

δ

ε

Πιν. 70

α. Λαδοχώρι· οικόπεδο Κώτση· άποψη της ανασκαφής

β. Λαδοχώρι· οικόπεδο Κώτση· λίθινη σαρκοφάγος

δ. Σχεδιαστική αποτύπωση της λίθινης σαρκοφάγου που βρέθηκε στο οικόπεδο Κώτση

γ. Λαδοχώρι· οικόπεδο Λώλη· λίθινη σαρκοφάγος

ε. Νικόπολη· θέση «Μάζωμα» · κάλυμμα σαρκοφάγου

α

β

γ

δ

ε

στ

ζ

η

θ

ι ια

Πιν. I

α. Κωνσταντινούπολη· κιονόκρανο από το Θεοδοσιανό πρόπυλο της Αγίας Σοφίας

β. Κωνσταντινούπολη· κιονόκρανο από τη χρυσή πύλη

γ. Ροτόντα Θεσσαλονίκης· κορινθιακό κιονόκρανο

δ. Αίγυπτος· Άγιος Μηνάς· κορινθιακό κιονόκρανο

ε. Ραβέννα· κιονόκρανο κανονικού τύπου

στ. Ραβέννα· Άγιος Φραγκίσκος· κορινθιακά κιονόκρανα τύπου «λύρας»

ζ. Ραβέννα, Άγιος Απολλινάριος ο Νέος, λυρόσχημο κιονόκρανο

η, θ. Κωνσταντινούπολη, λυρόσχημα κιονόκρανα

ι. Νέα Αγχίαλος (βασιλική Α), λυρόσχημο κιονόκρανο

ια. Άγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης, λυρόσχημο κιονόκρανο

ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ΤΥΠΟΥ VII

α

β

γ

δ

ε

στ

Πιν. ΙΙ

α. Κωνσταντινούπολη· Κιονόκρανο από το Θεοδοσιανό πρόπυλο της Αγίας Σοφίας

β, γ. Κωνσταντινούπολη· κορινθιακά κιονόκρανα τύπου VII

δ. Ροτόντα Θεσσαλονίκης· κορινθιακά κιονόκρανα τύπου VII

ε. Κόρινθος· κορινθιακό κιονόκρανο τύπου VII

στ. Φιλίπποι· κορινθιακό κιονόκρανο τύπου VII

ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ΜΕ «ΜΕΤΑΛΛΙΑ»

α

β

γ

δ

ε

στ

Πιν. ΙΙΙ

α, β, γ. Κωνσταντινούπολη· κιονόκρανα με «μετάλλιο»

δ. Ραβέννα· Santa Maria Maggiore, κιονόκρανο με «μετάλλιο»

ε. Άγιος Δημήτριος Θεσσσαλονίκης· κιονόκρανο με «μετάλλιο»

στ.

ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ΘΕΟΔΟΣΙΑΝΑ

α

β

γ

δ

ε

στ

ζ

Πιν. IV

α. Κόρινθος· παλαιοχριστιανική βασιλική Λεχαίου· θεοδοσιανό κιονόκρανο

β. Θεσσαλονίκη· Άγιος Δημήτριος· θεοδοσιανό κιονόκρανο

γ. Κόρινθος· παλαιοχριστιανική βασιλική Λεχαίου· θεοδοσιανό κιονόκρανο

δ, ε. Κωνσταντινούπολη· θεοδοσιανά κιονόκρανα

στ. Ραβέννα· Εθνικό Μουσείο· θεοδοσιανό κιονόκρανο

ζ. Ραβέννα· βασιλική του Αγίου Ιωάννη του Ευαγγελιστή· θεοδοσιανό κιονόκρανο

ΣΥΝΘΕΤΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

α

β

γ

ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ΔΙΖΩΝΑ

δ

ε

στ

ζ

Πιν. V

α. Ραβέννα· βασιλική Αγίου Βιταλίου· σύνθετο κορινθιακό κιονόκρανο

β. Ραβέννα· βασιλική Αγίου Απολλιναρίου in Classe· σύνθετο κορινθιακό κιονόκρανο

γ. Ραβέννα· Palazzo Veneziano στην πλατεία del Popolo· σύνθετο κορινθιακό κιονόκρανο

δ. Κωνσταντινούπολη· Αγία Σοφία· δίζωνο κιονόκρανο

ε. Αλυκή Θάσου· δίζωνο κιονόκρανο

στ. Ιταλία· Υδρούς (Otranto)· δίζωνο κιονόκρανο από τη Μητρόπολη

ζ. Αίγυπτος· Bawit· δίζωνο κιονόκρανο

ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ΙΩΝΙΚΑ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ

α

β

γ

δ

ε

στ

ζ

η

θ

ι

ια

Πιν. VI

α. Σκρίπου· ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα

β. Λεχαίο Κορίνθου· ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα από τη βασιλική

γ. Θεσσαλονίκη· Αχειροποίητος· ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα

δ. Κως· Μουσείο· ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα

ε. Θάσος· Αλυκή· ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα από τη βασιλική

στ. Φίλιπποι· ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα από το χώρο της αγοράς

ζ, η. Κωνσταντινούπολη· ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα

θ. Θεσσαλονίκη· ναός Αγίου Δημητρίου· ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα

ι, ια. Έφεσος· ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα

ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ

α

β

γ

ΒΑΣΕΙΣ ΚΙΟΝΩΝ

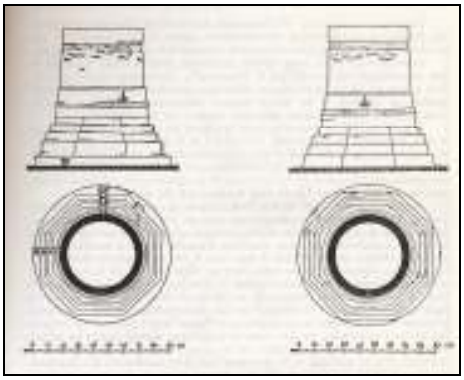

δ

Πιν. VII

α. Πυθαγόρειο Σάμου· επίθημα

β. Νέα Αγχίαλος· επίθημα

γ. Ραβέννα· βασιλική Αγίου Απολλιναρίου Nuovo· λυρόσχημο κιονόκρανο με επίθημα

δ. Ραβέννα· Άγιος Βιτάλιος· βάσεις κιόνων

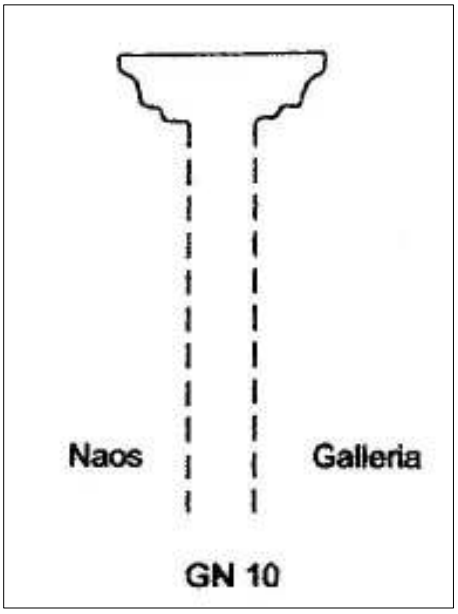

α

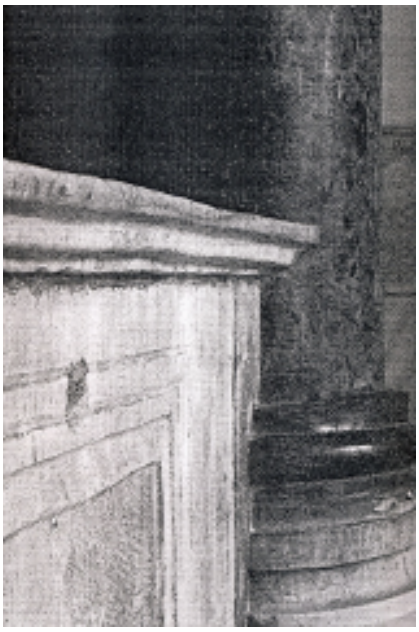

β

δ

ε

Πιν. VIII

α. Κωνσταντινούπολη· Αγία Σοφία· σχεδιαστική αποτύπωση θωρακίου

β. Κωνσταντινούπολη· Αγία Σοφία· θωράκιο

γ, δ, ε. Κωνσταντινούπολη· Αγία Σοφία· εγχάρακτες επιγραφές σε θωράκια

α

β

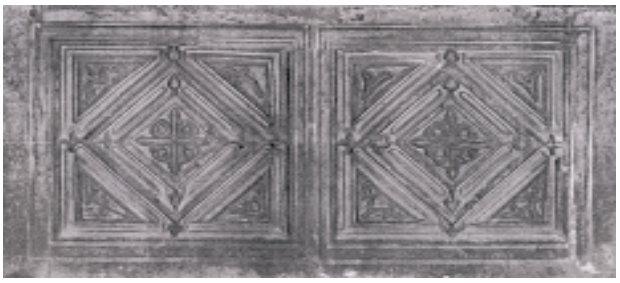
γ

δ

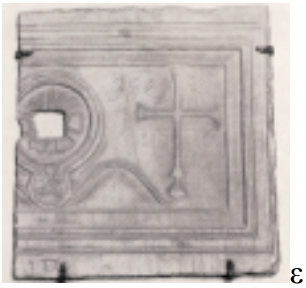
ε

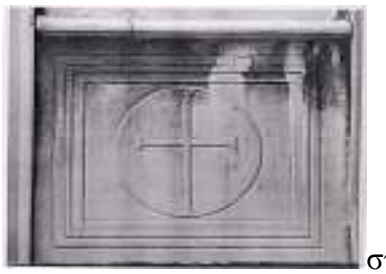
στ

ζ

Πιν. IX

α. Κωνσταντινούπολη, ·Ναός Αγίας Σοφίας,· θωράκιο

β. Κωνσταντινούπολη, ·Ναός Αγίων Σέργιου και Βάκχου,· θωράκιο

γ. Κωνσταντινούπολη, Ναός· Αγίας Σοφίας,· θωράκιο

δ. Δελφοί,· θωράκια με σταυρό εγγεγραμμένο σε κύκλο

ε. Εθνικό Μουσείο Ραβέννας,· θραύσμα θωρακίου

στ. Κωνσταντινούπολη, Ναός Αγίας Σοφίας,· θωράκιο

ζ. Ρώμη,· Βασιλική Αγίου Κλήμεντος,· δίδυμο θωράκιο

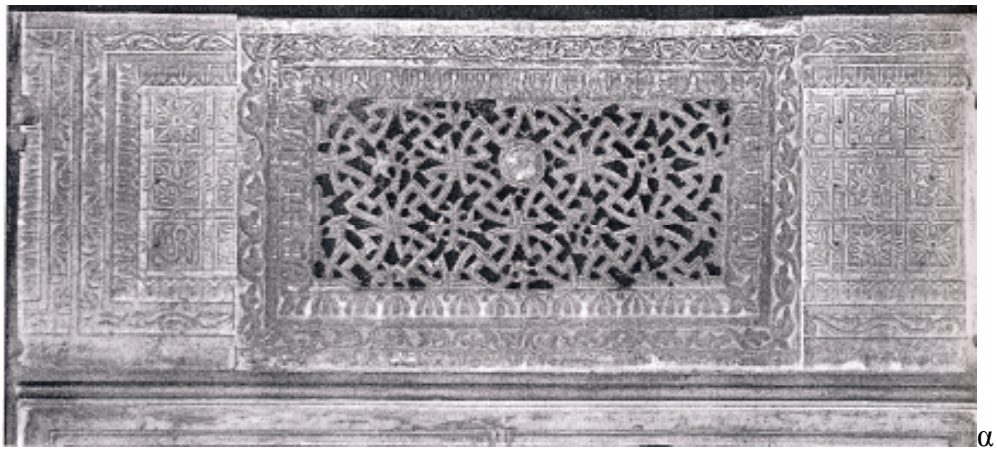
α

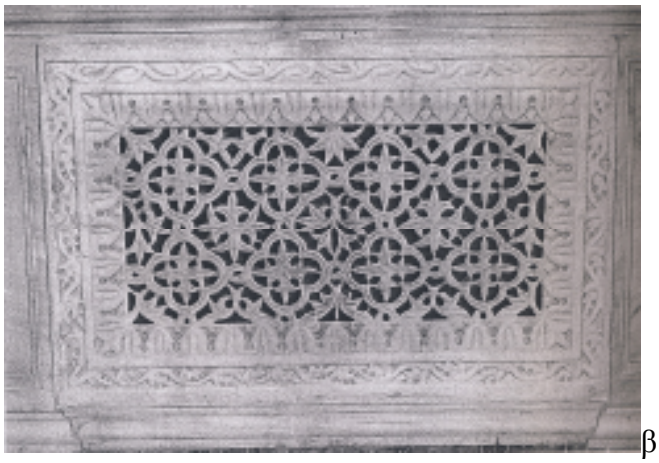
β

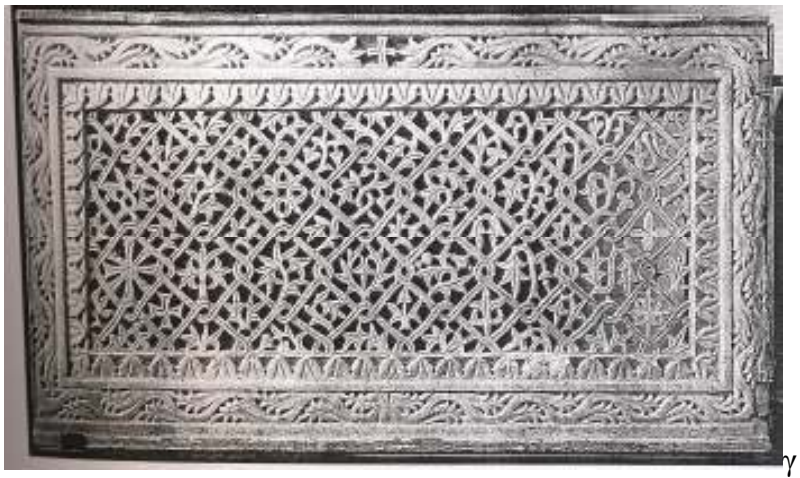
γ

Πιν. Χ

α, β. Κωνσταντινούπολη· Αγία Σοφία· μαρμάρινα διάτρητα θωράκια

γ. Εθνικό Μουσείο Ραβέννας· Άγιος Βιτάλιος· μαρμάρινο διάτρητο θωράκιο

α

β

γ

δ

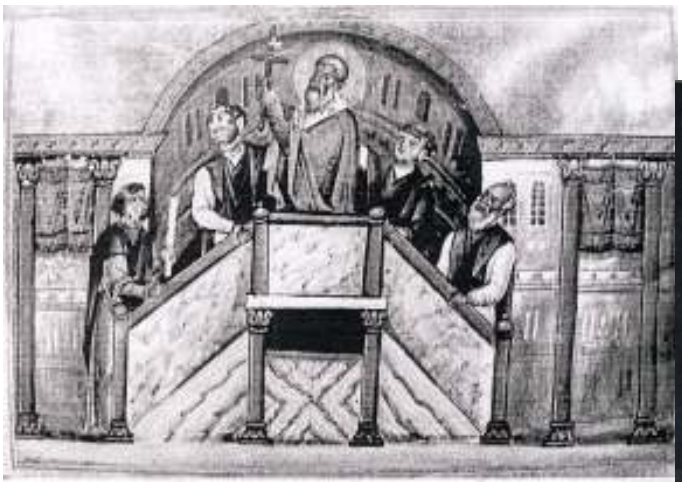

στ

Πιν. XI

α. Κωνσταντινούπολη· αμφικίονας στο αίθριο του Μουσείου των Ψηφιδωτών

β. Κωνσταντινούπολη· αναπαράσταση άμβωνα Αγίας Σοφίας

γ, δ. Κωνσταντινούπολη· λεπτομέρειες άμβωνα Αγίας Σοφίας

ε. Κωνσταντινούπολη· αναπαράσταση άμβωνα Αγίας Σοφίας από το Μηνολόγιο του Αγίου Βασιλείου

στ. Κέφαλος Αιτωλοακαρνανίας· τμήμα θωρακίου εξέδρας άμβωνα

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

ΑΑΑ	*Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*
ΑΒΜΕ	*Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*, Α-ΙΒ
ΑΔ	*Αρχαιολογικόν Δελτίου*,
ΑΕ	*Αρχαιολογική Εφημερίς. Περιοδικόν της εν Ἀθῆναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*
ΑΕΜΘ	*Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη*
Βυζαντινά	*Βυζαντινά. Επιστημονικό Όργανο Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου*
ΔΧΑΕ	*Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*
Δωδώνη	*Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*
ΕΕΒΣ	*Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*
Ελληνικά	*Ελληνικά*
ΕΕΛΜ	*Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών*
Έργον	*Το έργον της εν Ἀθῆναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*
Ηπειρ. Χρον.	*Ηπειρωτικά Χρονικά*
Ηπειρ. Εστία	*Ηπειρωτική Εστία*
Ηπειρ. Ημερολ.	*Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*
Μακεδονικά	*Μακεδονικά. Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών*
ΠΑΕ	*Πρακτικά της εν Ἀθῆναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*
Παρνασσός	*Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός»*
AJA	*American Journal of Archaeology*
AM	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*
ASAtene	*Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*
BCH	*Bulletin de Correspondance Hellénique*
BMGS	*Byzantine and Modern Greek Studies*
BSA	*The Annual of the British School at Athens*
Byzantion	*Byzantion. Revue Internationale des Etudes Byzantines*
BZ	*Byzantinische Zeitschrift*
CA	*Cahiers Archéologiques. Fin de l' Antiquité et Moyen Age*
Candavia	*Candavia by Instituti i Arkeologjisë (Albania). Departamenti i Antikitetit të Vonë dhe Mesjetë*
Corpus 2001	*Corpus* 28 2001, 64-75
CorsiRav	*Corsi di Cultura sull' arte Ravennate e Bizantina*
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*
Illiria	*Illiria Revistë Arkeologjike,* Akademia e Shkencave e Rpssh
I Bizantini in Italia, 1982	G. Cavallo, V. Von Falkenhausen, R. Farioli-Campanati, M. Gigante, V. Pace, F. Panvini-Rosati, *I Bizantini in Italia*, Milano 1982

IG	*Inscriptiones Graecae.*
IstMitt	Instanbuller Mitteilungen
JRA	Journal of Roman Archaeology
JÖB	*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
L'Acanthe	*L'Acanthe dans la sculture monumentale de l'Antiquite a le Renaissace,* Comite des Travaux Historiques et Scientifiques, Paris 1993
Monumentet	*Monumentet, Instituti i Monumenteve të Kulturës*
Öjh	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien
REB	*Revue des Études Byzantines*
RSBN	*Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*
ZPE	*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*

Β. ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑ – ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΕΚΘΕΣΕΩΝ – ΛΕΞΙΚΑ – ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ

Αντίφωνον	*Αντίφωνον, Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν.Β Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994
Αφιέρωμα στον N.G.L.Hammond	*Αφιέρωμα στον N.G.L.Hammond. Παράρτημα Μακεδονικών, αρ.7*, Θεσσαλονίκη 1997
Βυζαντινό Μουσείο: Τα Νέα Αποκτήματα (1986-1996)»	*«Βυζαντινό Μουσείο: Τα Νέα Αποκτήματα (1986-1996)»,* Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1997
Ήπειρος	*Ήπειρος. 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού,* γεν. εποπτεία Μ.Β. Σακελαρίου, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997
Λάκκα Σούλι, Ημερίδα	*Ημερίδα για τα ιστορικά μνημεία της Λάκκας Σούλι Νομού Πρεβέζης, Αθήνα 11 Φεβρουαρίου 1996*, Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα 1997
ΘΥΜΙΑΜΑ	*ΘΥΜΙΑΜΑ στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1994*
ΘΩΡΑΚΙΟΝ	*ΘΩΡΑΚΙΟΝ, Τόμος στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004
ΙΕΕ	*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Α-ΙΣΤ, Αθήνα 1970-2000
Κάστρο Ιωαννίνων	*Το Κάστρο των Ιωαννίνων, Ιωάννινα* 2009
Κόνιτσα	*Η επαρχία της Κόνιτσας στο χώρο και στο χρόνο, Α΄ Επιστημονικό Συμπόσιο (Κόνιτσα 1995)*, Κόνιτσα 1996
Μνήμην Π. Μιχελή	*Εις μνήμην Παναγιώτου Α. Μιχελή,* Έκδοσις της Ελληνικής Εταιρείας Αισθητικής, Ἀθῆναι 1972
Μνήμη Χρ. Σούλη	*Αφιέρωμα εις την Ήπειρον, εις μνήμην Χρ. Σούλη*, Ἀθῆναι 1956
Νικόπολις Α΄	*Νικόπολις Α΄. Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984),* Πρέβεζα 1987
Νικόπολις Β΄	*Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002),* Τόμος Ι-ΙΙ, Ίδρυμα Ακτία Νικόπολης, Πρέβεζα 2007
Φηγός	*Φηγός, Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη,* Ιωάννινα 1994
ACIAC	*Actes du Congrès International d' archèology Chrétienne, I-XIV*
Asmosia	*Association for the Study of Marble and Other Stones in Antiquity*
BYZANCE	*BYZANCE, L'art byzantin dans les collections publiques françaises,* Paris 1992

BYZANTINE BUTRINT	*BYZANTINE BUTRINT. Excavations and Surveys 1994-99, Oxford 2004*
Corinth	*Corinth. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*
Foundation and Destruction	*Foundation and Destruction, Nikopolis and North western Greece, The archaeological evidence for the city destructions, the foundation of Nikopolis and the synoecism,* Ed. J.Isager, Aahrus 2001 (Monographs of the Danish Institute at Athens)
PG:	*Patrologiae Graecae*, ed. J.P. Migne, Turnholti (Belgium)
RACrist	*Rivista di Archeologia Cristiana*
Rbk	*Reallexikon zur byzantinischen Kunst*
Thesprotia Expedition I	*Thesprotia Expedition I Towards a Regional History (ed. Björn Forsén)* Helsinki 2009.
Thesprotia Expedition II	Thesprotia Expedition II environment and settlement patterns, Helsinink 2011.
TIB	*Tabula Imperii Byzantini*, Wien 1981
Wiseman, Zachos 2003	*J. Wiseman, K. Zachos, Landscape archaeology in Southern Epirus, Greece, I, Hesperia Supplement 32, Princepton NJ 2003*

Γ. ΠΗΓΕΣ – ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΑΡΘΡΑ

Αβραμέα 1974	Α. Αβραμέα, *Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν*, Ἀθῆναι 1974 .
Ανδρέου 1994	Η. Ανδρέου, Νέες προϊστορικές θέσεις στην Ήπειρο, *Φηγός, Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη,* Ιωάννινα 1994, σ. 233-265
Ανδρέου 1997	Ι. Ανδρέου, Οι αρχαιότητες της Ανατολικής Κασσωπαίας και η σημασία τους για την έρευνα της Ηπείρου, *Λάκκα Σούλι, Ημερίδα*, σ. 31-48
Ανδρέου 2007	Ι. Ανδρέου, Τοπογραφικά και πολεοδομικά Νικόπολης, *Νικόπολις Β΄*, σ. 125-143
Αξιώτη 1980	Κ. Αξιώτη, Ρωμαϊκοί δρόμοι της Αιτωλοακαρνανίας, *ΑΔ* 35 (1980), Μελέται, σ. 186-205
Αλεξιάδα	Annae Comnenae Alexias. Ed. D. Reinsch – A. Kambylis. CFHB 40. Berlin 2001.
Αραβαντινός 1856	Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών Χωρών*, Ἀθῆναι 1856.
Αραβαντινός 1866, 1984	Π. Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία*, Ιωάννινα 1866, επανέκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1984
Ασδραχά , Ασδραχά 1992	Α. Ασδραχά, Σ. Ασδραχά, Παρατηρήσεις για τα όρια και τους οικισμούς της Βαγενετίας, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου,* Άρτα 1992, σ. 239-246
Ασημακοπούλου-Ατζακά 1984	Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα του Ανατολικού Ιλλυρικού, *ACIAC* X, I, σ. 361-444
Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1975	Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Εύρημα παλαιοχριστιανικού άμβωνος εις περιοχήν ναού Παντανάσσης Φιλιππιάδος, *ΑΑΑ* VIII (1975), τ. 1, σ. 95-103
Βαραλής 2001	Ι. Βαραλής, *Οι επιδράσεις της Θείας Λειτουργίας και των Ιερών Ακολουθιών στην Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική του Ανατολικού Ιλλυρικού*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2001 (διδακτορική διατριβή)
Βαραλής 2007	Ι. Βαραλής, Τα χαρακτηριστικά της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης: Παραλληλίες και διαφοροποιήσεις, *Νικόπολις Β΄*, σ. 595-607
Βασιλικού 2004	Ν. Βασιλικού, Ερειπωμένος ναός στη νησίδα Πρασούδι Ηγουμενίτσας. Συμβολή στην τοπογραφία των Ηπειρωτικών ακτών, *ΘΩΡΑΚΙΟΝ,* τόμος στη

μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη, σ. 101-107

Βελένης 1984 — Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, (διδακτ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1984,

Βασιλικού 2009 — Ν. Βασιλικού, Παλαιοχριστιανική βασιλική στην Κρυσταλλοπηγή Παραμυθιάς, *Thesprotia Expedition* Ι, 2009, σ. 197-206

Βογιατζής 1995 — Σ. Βογιατζής, Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της μονής Σαγματά στη Βοιωτία, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', ΙΗ' (1995), σ. 49-69

Βοκοτόπουλος 1972 — Π. Βοκοτόπουλος, Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα, *ΠΑΕ* 1972, σ. 109-113

Βοκοτόπουλος 1972β — Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Νεώτερα στοιχεία περί του καθολικού της Παντανάσσης, *ΑΑΑ* V (1972), σ. 87-97

Βοκοτόπουλος 1977α — Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Ανασκαφή Παντανάσσης Φιλιππιάδος 1976, *ΑΑΑ* Χ(1977), τ. 2, σ. 149-168

Βοκοτόπουλος 1977β — Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Ανασκαφή του καθολικού της Μονής Παντανάσσης Φιλιππιάδος, *ΠΑΕ* 1977, σ. 149-153

Βοκοτόπουλος 1979 — Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα, *ΠΑΕ* 1979, σ. 121-126

Βοκοτόπουλος 1980 — Π. Βοκοτόπουλος, Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα, *ΠΑΕ* 1980, σ. 34-36

Βοκοτόπουλος 1981 — Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα, *ΠΑΕ* 1981, σ. 79-81

Βοκοτόπουλος 1982 — Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα, *ΠΑΕ* 1982, σ. 91-94

Βοκοτόπουλος 1983 — Π. Βοκοτόπουλος, Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα, *ΠΑΕ* 1983, τ. Α, σ. 84-86

Βοκοτόπουλος 1984 — Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα, *ΠΑΕ* 1984 Α', σ. 129-130

Βοκοτόπουλος 1989 — Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Ανασκαφή του καθολικού της Μονής Παντανάσσης Φιλιππιάδος, *ΠΑΕ* 1989, σ. 169-175

Βοκοτόπουλος 1992 — Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Ανασκαφή του καθολικού της Μονής Παντανάσσης Φιλιππιάδος, *ΠΑΕ* 1992, σ. 150-154

Βοκοτόπουλος 1992β — Π.Λ. Βοκοτόπουλος, *Η Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδαν και την Ήπειρον, από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνος*, Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1992

Βοκοτόπουλος 1996 — Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Ανασκαφή Παντανάσσης Φιλιππιάδος, *ΠΑΕ* 1996, σ. 111-116

Βοκοτόπουλος 1997 — Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Ανασκαφή Παντανάσσης Φιλιππιάδος, *ΠΑΕ* 1997, σ. 117-122

Βοκοτόπουλος 1999 — Π. Βοκοτόπουλος, Ανασκαφή Παντανάσσης Φιλιππιάδος, *ΠΑΕ* 1999, σ. 145

Βοκοτόπουλος 2007 — Π. Βοκοτόπουλος, *Παντάνασσα Φιλιππιάδος*, Αθήνα 2007

Βολανάκης 1976 — Ι. Βολανάκης, *Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος*, Αθήνα 1976

Βρανούσης 1968 — Ι. Βρανούση, *Ιστορικά και τοπογραφικά του μεσαιωνικού κάστρου των Ιωαννίνων*, Αθήνα 1968.

Γιαννακοπούλου 1987 — Ε. Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη Δυτική Ελλάδα (1710-1792)*, Αθήνα 1987

Γραβάνη 1994 — Κ. Γραβάνη, Ανάγλυφο αγγείο από τα Γιάννινα, *ΦΗΓΟΣ*, σ. 535-553

Γραβάνη 1997 — Κ. Γραβάνη, Τοπογραφικά Κασσωπαίας, *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, σ. 79-93

Γραβάνη 2007-8	Κ. Γραβάνη, Η αρχαιολογική έρευνα στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων, *Δωδώνη*, τομ.ΛΣΤ-ΛΖ (2007-8), σ.179-234
Γρίσπου 1958,	Σ. Γρίσπου, Συμβολή στη μελέτη της παλαιογεωγραφίας του Αμβρακικού κόλπου, *Ηπειρ.Εστία* 1958, σ. 875κ.ε.
Δάκαρης 1952	Σ. Δάκαρης, Ιωάννινα, η νεώτερη Εύροια, *Ηπειρ.Εστία* 1(1952), σ. 537-554
Δάκαρης 1953	Σ. Δάκαρης, Παρατηρήσεις στη μελέτη «Ιωάννινα, η νεώτερη Εύροια», *Ηπειρ.Εστία* 2 (1953), σ. 1146-1149
Δάκαρης 1955	Σ. Δάκαρης, Αρχαιολογική Έρευνα στην Ήπειρο, *Ηπειρ.Εστία* τόμ. Δ΄(1955), σ. 21-27
Δάκαρης 1956	Σ.Δάκαρης, Αρχαιολογικές έρευνες στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων, *Αφιέρωμα εις την Ήπειρον, εις μνήμην Χρ. Σούλη*, Ἀθῆναι 1956, σ.46-80
Δάκαρης 1957	Σ. Δάκαρης, Συμβολή εις την τοπογραφίαν της αρχαίας Ηπείρου, *ΑΕ* 1957, σ. 88-113
Δάκαρης 1958	Σ.Ι. Δάκαρης, Ανασκαφικαί έρευναι εις την ομηρικήν Εφύραν και το νεκυομαντείον της αρχαίας Θεσπρωτίας, *ΠΑΕ* 1958, σ. 107-113
Δάκαρης 1972	Σ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία. Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις* 15, Αθήνα 1972
Δάκαρης 1977	Σ. Δάκαρης, Το Κάστρο των Ρωγών, *Δωδώνη* ΣΤ (1977), σ. 201-234
Δάκαρης 1991	Σ. Δάκαρης, Τα Σύβοτα και η ναυμαχία, *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου* (Αργοστόλι, Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986) 1991, τ.3, σ. 19-37
Δάκαρης 1993α	Σ. Δάκαρης, *Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα*, Αθήνα 1993
Δάκαρης 1993β	Σ. Δάκαρης, *Δωδώνη*, Αθήνα 1993
Δημητρακοπούλου 2006	Π. Δημητρακοπούλου, Αρχιτεκτονικά γλυπτά βυζαντινής περιόδου από τη Λευκάδα, *ΕΕΛΜ ,τομ.*Ι 2004-2005, Αθήνα 2006, σ. 11-35
Δημητρακοπούλου 2009	Π. Δημητρακοπούλου, Αρχαιολογικές μαρτυρίες για τη Λευκάδα από την παλαιοχριστιανική περίοδο μέχρι τον 15ο αι., *Πρακτικά του Η΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, Αθήνα 2009, τομ.Ι, σ. 182-218
Δημητρακόπουλος 1970	Σ. Δημητρακόπουλος, *Αρχαιότητες και μνημεία Ξηρομέρου Ακαρνανίας*, Ι, Αθήνα 1970
Δουκέλλης 1990	Π. Δουκέλλης, Ένα δίκτυο αγροτικών ορίων στην πεδιάδα της Άρτας, *Ποικίλα Μελετήματα* 10 (1990), σ. 270-285.
Δρακούλης 2009	Δ.Π.Δρακούλης, Το δίκτυο οικισμών της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο. *Βυζαντινά* 29(2009)199-230.
Δρόσου 2006	Δ. Δρόσου, Η κατοίκηση στο Θεσπρωτικό χώρο κατά τους Βυζαντινούς χρόνους, *Ηπειρ. Χρον.* 40 (2006), σ. 277-304
Ευαγγελάτου-Νοταρά 1985	Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, Πληροφορίες για την Ήπειρο σε σημειώματα κωδίκων, *Ηπειρ. Χρον.* 27 (1985), σ. 115-126
Ευαγγελίδης 1914-16	Δ. Ευαγγελίδης, Επιγραφαί εξ Ηπείρου, *ΑΕ* 1914-16, σ. 232-241
Ευαγγελίδης 1930	Δ. Ευαγγελίδης, Ανασκαφαί Δωδώνης και Παραμυθιάς, *ΠΑΕ* 1930, σ. 52-68
Ευαγγελίδης 1956	Δ. Ευαγγελίδης, Ανασκαφή εν Δωδώνη, *ΠΑΕ* 1956, σ. 154-156
Ευαγγελίδης 1957	Δ. Ευαγγελίδης, Ανασκαφή εν Δωδώνη, *ΠΑΕ* 1957, σ. 76-78
Ευαγγελίδης 1962	Δ. Ευαγγελίδης, *Οι αρχαίοι κάτοικοι της Ηπείρου και άλλα Μελετήματα*, εκδ. Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1962
Ευαγγελίδης 1962	Δ. Ευαγγελίδης, Οι αρχαίοι κάτοικοι της Ηπείρου, Αθήνα 1947 (εκδόσεις του περιοδικού *«Ηπειρωτική Ζωή»* αριθ. 1), *Οι αρχαίοι κάτοικοι της Ηπείρου και άλλα μελετήματα*, Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1962
Ζακυθηνός 1941	Δ. Ζακυθηνός, Μελέται Περί της Διοικητικής Διαιρέσεως και της Επαρχιακής Διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ Κράτει, *ΕΕΒΣ ΙΖ΄* (1941), σ. 208-

Ζάχος 1997	Κ. Ζάχος, Τοπογραφικά Ελλοπίας: το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων κατά την ύστερη χαλκοκρατία και την πρώιμη εποχή του σιδήρου, *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond,* σ. 153-167
Ζάχος 2001	Κ. Ζάχος, *Το Μνημείο του Οκταβιανού Αυγούστου στη Νικόπολη. Το τρόπαιο της ναυμαχίας του Ακτίου,* Αθήνα 2001, σ.76-77
Ζάχος 2007	Κ. Ζάχος, Η οχύρωση και η πολεοδομική οργάνωση της ρωμαϊκής Νικόπολης: Νεότερα στοιχεία και παρατηρήσεις, *Νικόπολις Β'*, σ. 273-298
Ζάχος, Καλπάκης,Καππά,Κύρκου 2001	Κ. Ζάχος, Δ. Καλπάκης, Χ.Καππά, Θ.Κύρκου, ΝΙΚΟΠΟΛΗ. Αποκαλύπτοντας την πόλη του Αυγούστου, Αθήνα 2008, σ.76-77
Zeibarth, 1926	Er. Er.Zeibarth, Κυριακός ὁ ἐξ Ἀγκῶνος ἐν Ἠπείρῳ, *Ηπειρ. Χρον.* 1(1926), σ.115.
Ζώσιμος	F. Paschoud, *Zosime. Histoire nouvelle*, vols. 1-3.2. Paris: Les Belles Lettres, 1:1971; 2.1-2.2:1979; 3.1:1986; 3.2:1989: 1:8-64, 70-128; 2.1:8-58; 2.2:262-330; 3.1:6-74; 3.2:4-15.
Ηρόδοτος	Ph.-E. Legrand, *Hérodote. Histoires*, 9 vols. Paris: Les Belles Lettres, 1:1932; 2;1930; 3:1939; 4 (3rd edn.): 1960; 5:1946; 6:1948; 7:1951; 8:1953; 9:1954 (repr. 1:1970; 2:1963; 3:1967; 5:1968; 6:1963; 7:1963; 8:1964; 9:1968): 1:13-204; 2:65-194; 3:37-185; 4:47-201; 5:18-147; 6:7-128; 7:24-235; 8:9-161; 9:9-109.
Θεόφραστος	A. Hort, *Theophrastus. Enquiry into plants*, 2 vols. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1916 (repr. 1:1968; 2:1961).
Θεοφύλακτος 1984	Θ. Θεοφύλακτος, Παρατηρήσεις για τη Νικόπολη της Ηπείρου, *ACIAC* X, II, σ. 563-575
Θεοχαρίδης 1972	Γ. Θεοχαρίδης, Προβλήματα της μεσαιωνικής Ιστορίας της Ηπείρου, *Δωδώνη* Α'(1972), σ. 3-18
Θεοχαρίδης 1980	Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980
Θουκιδίδης	H.S. Jones and J.E. Powell, *Thucydidis historiae*, 2 vols. Oxford: Clarendon Press, 1:1942 (1st edn. rev.); 2:1942 (2nd edn. rev.) (repr. 1:1970; 2:1967).
Καλλιπολίτης 1955	Β. Γ. Καλλιπολίτης, Ανασκαφή εν Παλαιοπόλει της Κέρκυρας, *ΠΑΕ* 1955, σ. 187-192
Καλλιπολίτης 1956	Β. Γ. Καλλιπολίτης, Ανασκαφή εν Παλαιοπόλει της Κέρκυρας, *ΠΑΕ* 1956, σ. 158-163
Καλλιπολίτης 1957	Β. Γ. Καλλιπολίτης, Ανασκαφή εν Παλαιοπόλει της Κέρκυρας, *ΠΑΕ* 1957, σ. 79-84
Καλλιπολίτης 1961	Β. Γ. Καλλιπολίτης, Ανασκαφή Παλαιοπόλης Κέρκυρας, *ΠΑΕ* 1961, σ. 126-128
Κάντα-Κίτσου, Πάλλη, Αναγνώστου 2008	Αικ. Κάντα-Κίτσου, Ο.Πάλλη, Ι.Αναγνώστου, *Αρχαιολογικό Μουσείο Ηγουμενίστας*, Ηγουμενίτσα 2008
Κάντα 2009	Αικ. Κάντα-Κίτσου, *Δίκτυο Αρχαιολογικών Χώρων Θεσπρωτίας*, Ηγουμενίτσα 2009
Καράμπελας 2005	Ν.Καράμπελας, Ο Ιταλός πολιτικός Francesco Guicciardini στην Πρέβεζα, *Ηπειρωτών Κοινόν* 2005, σ. 59-92
Καραμπερίδη 2004	Α. Καραμπερίδη, Η παλαιοχριστιανική βασιλική στον Άγιο Γεώργιο Δολιανών, *Διαλέξεις ΙΙ*, Ιωάννινα 2004, σ.40κ.ε.
Καραμπερίδη 2007	Α. Καραμπερίδη, Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Βασιλικής των Δολιανών και η σχέση τους με τα ψηφιδωτά σύνολα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Νικόπολης, *Νικόπολις Β'*, τ. Ι, σ. 667-680
Καραμπερίδη 2008	Α. Καραμπερίδη, *Αρχαιολογικός χώρος Οπάγιας Δολιανών*, Ιωάννινα 2008

Καρατζένη 1997	Β. Καρατζένη, Τοπογραφικά της χώρας των Αμβρακιωτών, *Αφιέρωμα* στον *N.G.L. Hammond*, σ. 233-249
Κατσαδήμα 1997	Ι. Κατσαδήμα, Αρχαιολογικά κατάλοιπα στην περιοχή της κάτω Λάκκας Σουλίου, *Λάκκα Σούλι, Ημερίδα,* σ. 17-30
Κατσίκης 1992	Α. Κατσίκης, Η λίμνη των Ιωαννίνων. Μορφογένεση-Παλαιογεωγραφική εξέλιξη-Φυσική Γεωγραφία, *Ηπειρ. Χρον.* 30 (1992), σ. 9-29
Koder 1982	J. Koder, Προβλήματα της σλαβικής εποίκησης και τοπωνυμίας στη μεσαιωνική Ήπειρο, *Ηπειρ. Χρον.* 24 (1982), 9-35
Κεφαλλωνίτου 2001	Φρ. Κεφαλλωνίτου, Νεώτερα στοιχεία και παρατηρήσεις για την παλαιοχριστιανική οχύρωση της Νικόπολης, *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου «Μεσαιωνική Ήπειρος»*, Ιωάννινα 2001, σ. 3-25
Κεφαλλωνίτου 2004	Φρ. Κεφαλλωνίτου, Στα ίχνη της παλαιοχριστιανικής Λευκάδας, *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου Συνεδρίου* τ.Β΄, Λευκάδα (2002) 2004, σ. 165-172
Κεφαλλωνίτου 2007	Φρ. Κεφαλλωνίτου, Η ανασκαφή των παλαιοχρισιανικών τειχών της Νικόπολης, *Νικόπολις Β΄*, σ. 299-305
Κεφαλλωνίτου, Γερόλυμου 2008	Φρ. Κεφαλλωνίτου, Κ. Γερόλυμου, *Η Βασιλική Α του Επισκόπου Δουμετίου στην Παλαιοχριστιανική Νικόπολη*, Αθήνα 2008
Κομίνης 1973	Α. Κομίνης, Αγιολογικά και υμνογραφικά εις Άγιον Δονάτον Επίσκοπον Ευροίας και προστάτην του Σουλίου, *Μνήμη Σουλίου*, Ἀθῆναι 1973, σ. 280-295
Κορδώσης 1997	Μ. Κορδώσης, «Κάστρα Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας στο Χρονικό των Τόκκων. Γενικά τοπογραφικά χαρακτηριστικά», *Αφιέρωμα στο N. Hammond*, Θεσσαλονίκη 1997, 251-260
Κορδώσης 2007	Μ. Κορδώσης, *Η Ομηρική Ιθάκη (Νήσος-Άστυ),* Αθήνα 2007
Κοσμάς 1955	Ν.Β. Κοσμάς, Αι δίοδοι της Πίνδου, *Ηπειρ.Εστία* 4 (1955), σ. 14-20
Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής 2003	Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. Μπακιρτζής, *Φίλιπποι. Οδηγός αρχαιολογικού χώρου,* Αθήνα 2003[3]
Κύρκου 2006	Θ. Κύρκου, *Η έπαυλη του Μ. Αντωνίνου. Μια πολυτελής ιδιωτική κατοικία στη ρωμαϊκή Νικόπολη*, Αθήνα 2006
Κωνσταντακοπούλου 1984	Α. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία της Μακεδονίας (4ος -6ος αιώνας)*, Γιάννενα 1984
Κωλέττας 2001	Στ. Κωλέττας, *Οι λίμνες Ιωαννίνων και Λαψίστας*, Ιωάννινα 2001
Κωνστάντιος 1981	Δ. Κωνστάντιος, Νέα παλαιοχριστιανική βασιλική στη Νικόπολη της Ηπείρου, *Ηπειρ. Χρον.* 23 (1981), σ. 346-349
Κωνστάντιος 1984	Δ. Κωνστάντιος, Επιφανειακές και σκαφικές έρευνες στη ΒΔ Ελλάδα, (Παλαιοχριστιανική περίοδος), *Ηπειρ. Χρον.* 26 (1984), σ. 117-145
Κωνστάντιος, Χαλκιά 1987	Δ. Κωνστάντιος, Ε. Χαλκιά, Παλαιοχριστιανικά γλυπτά Νικοπόλεως, *Νικόπολις Α΄, σ.* 317-325
Λάββας 1984	Γ. Λάββας, Οι πόλεις των «χριστιανικών βασιλικών»: Μια συμβολή στην πολεοδομία του Ανατολικού Ιλλυρικού, *ACIAC* X, I, σ. 581-623
Λάζαρη, Τζωρτζάτου, Κουντούρη 2008	Κ.Λάζαρη, Α.Τζωρτζάτου, Κ.Κουντούρη, *Δυμόκαστρο Θεσπρωτίας,* Αρχαιολογικός Οδηγός, Αθήνα 2008.
Λαζαρίδης 1968	Π.Η. Λαζαρίδης, Ανασκαφαί Νέας Αγχιάλου, *ΠΑΕ* 1968, σ. 31-41
Λαζαρίδης 1972	Π.Η. Λαζαρίδης, Ανασκαφή Νέας Αγχιάλου, *ΠΑΕ* 1972, σ. 12-48
Λαμπρίδης 1888	Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, Ἀθῆναι 1888, ανατύπωση ΕΗΜ, Ιωάννινα 1971
Λάμπρου 2006	Β. Λάμπρου, Οικιστική οργάνωση του Θεσπρωτικού χώρου κατά τη Ρωμαιοκρατία, *Ηπειρ. Χρον.* 40 (2006), σ. 257-276

Λιάμπη 2009 — Κ. Λιάμπη, Νομίσματα κάστρου Ιωαννίνων, *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, σ. 189-197

Λιβαθυνόπουλος 1967 — Ρ. Λιβαθυνόπουλος, Η διάδοσις του Χριστιανισμού στα Επτάνησα, *Κερκυραϊκά Χρονικά,* τόμος ΙΓ΄, Β΄ Πανιόνιον Συνέδριον, 1967, σ. 176-181

Μαρκή 2006 — Ε. Μαρκή, *Η νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους*, Αθήνα 2006

Μαστροκώστας 1971 — Ε. Μαστροκώστας, Παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί Δρυμού Βονίτσης, *ΑΑΑ* IV (1971), σ. 185-193

Μέντζος 1981 — Α. Μέντζος, Συμβολή στην έρευνα του αρχαιότερου ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 21 (1981), σ. 201-221

Μέντζος 1989 — Α. Μέντζος, *Κορινθιακά κιονόκρανα της Μακεδονίας στην όψιμη αρχαιότητα* (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1989

Μέντζος 2001 — Α. Μέντζος, Ο γλυπτός διάκοσμος της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, *Αφιέρωμα στη Μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, Ελληνική Εταιρεία Σλαβικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 315-334

Μέντζος 2001β — Α. Μέντζος, Ο ναός του Αγίου Δημητρίου προ και μετά την πυρκαγιά του 7ου αιώνα, *Πρακτικά ΛΓ΄ Δημήτρια, Πρακτικά ΙΒ΄ Επιστημονικού Συμποσίου «Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Ο Ιερός Ναός του Αγίου Δημητρίου, Προσκύνημα Ανατολής και Δύσεως» (Ιερά Μονή Βλατάδων Οκτώβριος 1998)*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 217-245

Μητσάνη 1996-97 — Α. Μητσάνη, Το παλαιοχριστιανικό τέμπλο της Καταπολιανής Πάρου, *ΔΧΑΕ* Δ΄ τομ. ΙΘ΄(1996-1997), σ. 79κ.ε.

Morris 2004 — S. Morris, Πύργοι και Αγροικίες στην Κλασική Λευκάδα: Έλεγχος της Υπαίθρου στην Κλασική Ελλάδα, *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου Συνεδρίου (Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002*), τόμ. Β, Αθήνα 2004, 79-91

Μουσελίμης 1994 — Σ. Μουσελίμης, *Ιστορία της Φωτικής. Ιστορική και αρχαιολογική έρευνα,* Αθήνα 1994

Μουτζάλη 2002 — Α. Μουτζάλη, Ιστορικογεωγραφικά των Ιονίων Νήσων Καλάμου και Καστού, *Πρακτικά ΣΤ' Πανιονίου Συνεδρίου*, τομ. ΙΙΙ, Αθήνα 2002, σ. 421-438

Μπαράς 1952 — Β. Μπαράς, Η επισκοπή Δρυινουπόλεως, *Ηπειρ.Εστία* 1952, σ.233κ.ε.

Μπαράς 1994 — Β. Μπαράς, *Το Δέλβινο της Β. Ηπείρου και οι γειτονικές του περιοχές,* Αθήνα 1994 (β΄ έκδοση)

Μπάρλα 1965 — Χ. Μπάρλα, Ανασκαφή Κεφάλου Αμβρακικού, *ΠΑΕ* 1965, σ. 78-84

Μπάρλα 1966 — Χ.Ν. Μπάρλα, Ανασκαφή Κεφάλου Αμβρακικού, *ΠΑΕ* 1966, σ. 95-102

Μπάρλα 1967 — Χ.Ν. Μπάρλα, Ανασκαφή Κεφάλου Αμβρακικού, *ΠΑΕ* 1967, σ. 28-32

Μπάρλα 1968 — Χ.Ν. Μπάρλα, Ανασκαφή Κεφάλου Αμβρακικού, *ΠΑΕ* 1968, σ. 16-23

Μπάρλα-Πάλλα 1970 — Χ. Μπάρλα-Πάλλα, Ανασκαφή Κεφάλου Αμβρακικού, *ΠΑΕ* 1970, σ. 90-97

Μπούρα 1980 — Λ. Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1980

Μπούρας 1985-1986 — Χ. Μπούρας, Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών του Βυζαντινού Μουσείου, άλλοτε στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ, ΙΓ (1985-1986), σ. 39-78

Μπούρας, Μπούρα 2002 — Χ. Μπούρας, Λ. Μπούρα, *Η Ελληνική Ναοδομία κατά τον 12ο αι.*, Αθήνα 2002

Ντούζουγλη 1996 — Α. Ντούζουγλη, Η κοιλάδα του Αώου: Αρχαιολογικές μαρτυρίες για την ανθρώπινη δραστηριότητα από την προϊστορική εποχή ως την ύστερη αρχαιότητα, *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και στο χρόνο, Α΄ Επιστημονικό Συμπόσιο (Κόνιτσα 1975)*, Κόνιτσα 1996, σ. 11-41

Ντούζουγλη 1998	Α. Ντούζουγλη, Μια ρωμαϊκή αγροικία στις ακτές του Αμβρακικού κόλπου, *Αρχαιολογία* 68, σ. 74-78
Ντούζουγλη, Ζάχος 1994	Α. Ντούζουγλη, Κ. Ζάχος, Αρχαιολογικές έρευνες στην Ήπειρο και τη Λευκάδα: 1989-1990, *Ηπειρ. Χρον.* 31 (1994), σ. 11-50
Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1993	Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μεσαιωνική Ελλάδα. Γενική επισκόπηση,* Αθήνα 1993
Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 2000	Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη μεσαιωνική Ελλάδα*, Αθήνα 2000
Ξενόπουλος 1884, 1986	Σ. Ξενόπουλος, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί Άρτης και Πρεβέζης,* Άθῆναι 1884, επανέκδ. Μουσικόφιλου Συλλόγου Άρτας «Σκουφάς», Άρτα 1986
Ξυγγόπουλος 1917	Α. Ξυγγόπουλος, Επιπεδογλυφία, *ΑΕ* 1917, σ. 72-77
Ξυγγόπουλος, Παπαδημητρίου 1936	Α. Ξυγγόπουλος, Ι. Παπαδημητρίου, Έρευναι εν Παλαιοπόλει Κερκύρας, *ΠΑΕ* 1936, σ. 99-110
Ξυγγόπουλος 1967	Α. Ξυγγόπουλος, Αι δύο ψηφιδωταί προσωπογραφίαι της Νικοπόλεως, *ΑΔ* 22 (1967), Μελέται, σ. 15-20
Οδύσσεια	P. von der Mühll, *Homeri Odyssea*. Basel: Helbing & Lichtenhahn, 1962: 1-456.
Οικονόμου 1952	Γ. Οικονόμου, Από τη Χριστιανική Ιστορία της Ηπείρου, Ηπειρ. Εστία, 1952, σ.121κ.ε.
Οικονόμου 1962	Φ. Οικονόμου, Ο Άγιος Δονάτος ο Επίσκοπος Ευροίας της Παλαιάς Ηπείρου, Άθῆναι 1962
Οικονόμου 1980	Φ. Οικονόμου, Μεσαιωνική Ήπειρος, *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 1980
Οικονόμου 1991	Κ. Οικονόμου, *Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου*, Ιωάννινα 1991
Ορλάνδος 1936	Α. Ορλάνδος, Η Αγία Θεοδώρα της Άρτης, *ΑΒΜΕ* Β(1936), σ. 88-104
Ορλάνδος 1936β	Α. Ορλάνδος, Η Μονή της Κάτω Παναγιάς, *ΑΒΜΕ* Β (1936), σ. 70-87
Ορλάνδος 1939-1940	Α. Ορλάνδος, Η Μητρόπολις των Σερρών, *ΑΒΜΕ* Ε' (1939-1940), σ. 153-166
Ορλάνδος 1952-1954	Α.Κ. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης*, τ. Ι-ΙΙ, Άθῆναι 1952 και 1954 (Βιβλιοθήκη της εν Άθῆναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 35)
Ορλάνδος 1956	Α.Κ Ορλάνδος, Ανασκαφή Νικοπόλεως, *ΠΑΕ* 1956, σ. 149-153
Ορλάνδος 1959α	Α. Ορλάνδος, Ανασκαφή Βασιλικής Δ Νικοπόλεως, *ΠΑΕ* 1959, σ. 90-97
Ορλάνδος 1959β	Α. Ορλάνδος, Ανασκαφή Βασιλικής Δ Νικοπόλεως, *Έργον* 1959, σ. 67-72
Ορλάνδος 1960	Α.Κ. Ορλάνδος, Ανασκαφή Νικοπόλεως, *ΑΔ* 161960), Χρονικά, σ. 208
Ορλάνδος 1961α	Α.Κ. Ορλάνδος, Ανασκαφή Νικοπόλεως, *ΠΑΕ* 1961, σ. 98-107
Ορλάνδος 1961β	Α. Ορλάνδος, Νικόπολις, *Έργον* 1961, σ. 107-118
Ορλάνδος 1961-62	Α.Κ. Ορλάνδος, Ανασκαφή Νικοπόλεως, *ΑΔ* 17(1961-62), Χρονικά, σ. 199-203
Ορλάνδος 1963	Α. Ορλάνδος, *Η Παρηγορήτισσα της Άρτης*, Άθῆναι 1963
Ορλάνδος 1964	Α. Ορλάνδος, Αναστήλωσις και συντήρησις μνημείων, Νικόπολις, *ΠΑΕ* 1964, σ. 179-183
Ορλάνδος 1965	Α.Κ. Ορλάνδος, Νικοπόλις, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά Β2, σ. 375-377
Ορλάνδος 1969	Α.Κ. Ορλάνδος, Η επί του Αμβρακικού μονή Παναγίας της Κορακονησίας, *ΑΒΜΕ* ΙΑ (1969), σ. 3-56
Ορλάνδος, Σωτηρίου 1937	Α. Ορλάνδος, Γ. Σωτηρίου, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, *ΠΑΕ* 1937, σ. 78-83

Ορλάνδος, Πάλλας 1959	Α. Ορλάνδος, Δ. Πάλλας, Δοκιμαστική ανασκαφή επαύλεως εν Νικοπόλει, *ΠΑΕ* 1959, σ. 98-113
Παζαράς 1977	Θ. Παζαράς, Κατάλογος χριστιανικών αναγλύφων πλακών εκ Θεσσαλονίκης με ζωομόρφους παραστάσεις, *Βυζαντινά* Θ (1977), σ. 23-96
Παζαράς 1988	Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988
Παζαράς 2001	Θ. Παζαράς, *Τα βυζαντινά γλυπτά του Καθολικού της Μονής Βατοπεδίου*, Θεσσαλονίκη 2001
Παλιούρας 1985	Α. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Μνημειακή Τέχνη,* Αθήνα 1985
Παλιούρας 2004	Α. Παλιούρας, «Αχελώος: αναζητώντας μια χαμένη πόλη και μια επισκοπή», *Β' Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002*), Πρακτικά, Αγρίνιο 2004
Πάλλας 1950	Δ. Πάλλας, Παλαιοχριστιανικά θωράκια μετά ρόμβου, *BCH* 74 (1950), σ. 233-249
Πάλλας 1954	Δ. Πάλλας, Ανασκαφή εις το Γλυκύ της Παραμυθιάς, *ΠΑΕ* 1954, σ. 194-200
Πάλλας 1956	Δ.Ι. Πάλλας, Ανασκαφή βασιλικής εν Λεχαίω, *ΠΑΕ* 1956, σ. 164-178
Πάλλας 1958	Δ. Πάλλας, Ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Λεχαίου, *ΠΑΕ* 1958, σ. 119-134
Πάλλας 1959	Δ. Πάλλας, Ανασκαφή βασιλικής Λεχαίου, *ΠΑΕ* 1959, σ. 126-140
Πάλλας 1960	Δ. Πάλλας, Ανασκαφαί εν Λεχαίω, *ΠΑΕ* 1960, σ. 144-170
Πάλλας 1965	Δ. Πάλλας, Ανασκαφικαί έρευναι εν Λεχαίω, *ΠΑΕ* 1965, σ. 137-166
Πάλλας 1972	Δ. Πάλλας, «Ιουστινιάνεια» γλυπτά αισθητικώς ανεπέργαστα, *Εις Μνήμην Παναγιώτου Α. Μιχελή*, Ἀθῆναι 1972, σ. 420-441
Πάλλας 1983	Δ. Πάλλας, Εύροια-Γλυκή. Τοπογραφικά-αγιολογικά-ιστορικά. *Τιμητικός τόμος εις μνήμην Γεωργίου Θ. Ζώρα*, *Παρνασσός* 25(1983), σ. 547-566
Πάλλας 1987	Δ. Πάλλας, Οι χαρακτήρες και η ακτινοβολία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης, *Νικόπολις Α΄*, σ. 225-239
Παπαγγελή 1984	Π. Παπαγγελή, Ομάδα σαρκοφάγων στη Νικόπολη, *Ηπειρ.Χρον.* 26 (1984), σ. 43-70
Παπαγεωργίου 1953	Κ. Παπαγεωργίου, Σύβοτα, Αχερουσία Λίμνη, Γλυκύς Κόλπος (Ιστορικογεωγραφική μελέτη), *Ηπειρ. Εστία* 2 (1953), σ. 250-255
Παπαγεωργίου 1998	Β. Παπαγεωργίου, Το κάστρο της Δραγαμέστου, *Ιστοριογραφικά* 6 (1998), 97-121
Παναγιωτίδη 1970-72	Μ. Παναγιωτίδη, Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ, ΣΤ (1970-72), σ. 82-129
Παπαδημητρίου 1934-35	Ι. Παπαδημητρίου, Ο ναός των Αγίων Ιάσωνος και Σωσίπατρου εν Κερκύρα, *ΑΕ* 1934-35, σ. 39κ.ε.
Παπαδημητρίου 1939	Ι. Παπαδημητρίου, Ανασκαφαί εν Κέρκυρα, *ΠΑΕ* 1939, σ. 92κ.ε.
Παπαδημητρίου 1942-44	Ι. Παπαδημητρίου, Ο Ιοβιανός της βασιλικής της Παλαιοπόλεως Κερκύρας, *ΑΕ* 1942-44, σ. 39-49
Παπαδοπούλου 1996	Β. Παπαδοπούλου, Η Κόνιτσα και η ευρύτερη περιοχή της κατά τη βυζαντινή περίοδο, *Η επαρχία της Κόνιτσας στο χώρο και στο χρόνο, Α΄ Επιστημονικό Συμπόσιο (Κόνιτσα 1995)*, Κόνιτσα 1996, σ. 75-85
Παπαδοπούλου 1997	Β. Παπαδοπούλου, Η ευρύτερη περιοχή του Αμβρακικού κόλπου κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, σ. 335-348

Παπαδοπούλου 2001	Β.Παπαδοπούλου, Νικόπολη.Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής Βασιλικής Αλκίσωνος: 1998-1999, *Μεσαιωνική Ήπειρος 1, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2001, σ. 27-48
Παπαδοπούλου 2002	Β.Ν. Παπαδοπούλου, *Η Βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002
Παπαδοπούλου 2006	Β.Ν. Παπαδοπούλου, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη Στεφάνη Πρέβεζας, *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος* (Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996), Αθήνα 2006, σ. 555-562
Παπαδοπούλου 2007	Β. Παπαδοπούλου, Βασιλική Αλκίσωνος. Η ανασκαφική έρευνα των τελευταίων ετών *Νικόπολις Β΄, τομ. Ι,* σ. 609-635
Παπαδοπούλου 2008	Β. Παπαδοπούλου, *Η Φωτική και τα μνημεία της,* Ιωάννινα 2008
Παπαδοπούλου, Κωνσταντάκη 2007	Β.Παπαδοπούλου,Α.Κωνσταντάκη, Ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη της Βασιλικής Β (Αλκίσωνος). Παρατηρήσεις και συμπεράσματα, *Νικόπολις Β', τομ. Ι,* σ. 637-657
Παπαδοπούλου 2009	Β.Παπαδοπούλου, Η ιστορία των οχυρώσεων και του οικισμού. Στο Το Κάστρο των Ιωαννίνων, επιμέλεια Β. Παπαδοπούλου, Ιωάννινα 2009.
Παπαδοπούλου, Δημητρακοπούλου 2010	Β. Παπαδοπούλου, Π. Δημητρακοπούλου, *Ο Βυζαντινός ναός του Παντοκράτορα στο Μοναστηράκι Νομού Αιτωλοακαρνανίας*, Ιωάννινα 2010
Πελεκανίδης 1941-52	Στ. Πελεκανίδης, Χριστιανικά κιονόκρανα με ανεμιζόμενα φύλλα, *Μακεδονικά* 2 (1941-1952), σ. 167-178
Πελεκανίδης, Ατζακά 1988	Στ. Πελεκανίδης, Π. Ατζακά, *Σύνταγμα παλαιοχριστινικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, Ι, *Νησιωτική Ελλάς*. Θεσσαλονίκη 1988
Περί Θεμάτων	Constantino Porphrogenito, De Thematibus. Ed. A. Pertusi. Rome 1952.
Πετρίδης 1879	Α. Πετρίδης, Περί του εν Θεσπρωτία της Ηπείρου μεσαιωνικού φρουρίου του αγίου Δονάτου, *Παρνασσός* 1879, τ. 3, τευχ. 20, σ. 123κ.ε.
Πετρίδης 2008	Π. Πετρίδης, Παρατηρήσεις στις πόλεις και τις αστικές οικίες της ύστερης αρχαιότητας στον ελλαδικό χώρο, *ΔΧΑΕ* 29 (2008), σ. 247-258
Πετρόπουλος 1991	Μ. Πετρόπουλος, Η Αιτωλοακαρνανία κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο, 21-22-23 Οκτωβρίου 1988*, Αγρίνιο 1991, σ. 93-125
Πέτσας 1950-51	Φ. Πέτσας, Ειδήσεις εκ της 10ης αρχαιολογικής περιφερείας Ηπείρου, *ΑΕ* (1950-51), Χρονικά, σ. 31-49
Πλιάκου 2004	Γ. Πλιάκου, Κρασί, Λάδι, και Πορφύρα. Μαρτυρίες για τις παραγωγικές δραστηριότητες στην Αρχαία Ελλάδα, *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου Συνεδρίου (Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002),* τόμ. Β', Αθήνα 2004,
Πλιάκου 2007	Γ. Πλιάκου, *Το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και η ευρύτερη περιοχή της Μολοσσίας στην κεντρική Ήπειρο*, Θεσσαλονίκη 2007, (ανεκ. διδακ. διατριβή).
Polo, Puto	S. Polo, A. Puto, *Ιστορία της Αλβανίας (από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα),* μτφ. Μ. Ακτσόγλου, εκδ. «Εκδοτική Ομάδα», Θεσσαλονίκη, Χ.Χ.
Πορτελάνος 1998	Α. Πορτελάνος, *Οι Αρχαίες Αιτωλικές οχυρώσεις*, PhD Thesis, Department of History and Archaeology, University of Crete, Athens 1998
Πούλου-Παπαδημητρίου 1987-88	Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, Παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο με άκανθα «πεταλούδα» από τη Σάμο, *ΔΧΑΕ* περ. Δ, ΙΔ (1987-88), σ. 151-158
Πούλου-Παπαδημητρίου 1998	Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, Παρατηρήσεις στη μορφή του τέμπλου και του άμβωνος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Κάστρου, *Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα, Πρακτικά Συνεδρίου* (Σάμος) 1998, τ.Α', σ. 53-80
Prinzing 1997	G. Prinzing, Μέση βυζαντινή περίοδος (6ος αι.-1204), *Ήπειρος*, 189-196
Προκόπιος, *De bello gothico* I-IV	J. Haury, G. Wirth, *Procopii Caesariensis opera omnia. De bello gothico, I-IV (V-VIII),* Leipzig 1962-1963
Προκόπιος, *De aedificitis*	J. Haury, G. Wirth, *Procopii Caesariensis opera omnia IV, De aedificitis*

libri	*libri, VI*, Leipzig 1964
Πρέκα 1992-1993	Κ. Πρέκα, Ο τύμβος του Παραπόταμου, *ΑΔ* 47-48 (1992-1993), Μελέτες, σ. 165-212
Ρήγινος, Λάζαρη 2007	Γ.Ρήγινος, Κ.Λάζαρη, *Ελέα Θεσπρωτίας*, Αθήνα 2007.
Ρήγινος 2007	Γ. Ρήγινος, Η Ρωμαιοκρατία στα δυτικά παράλια της Ηπείρου με βάση τα πρόσφατα αρχαιολογικά δεδομένα από τη Θεσπρωτία, *Νικόπολις Β΄*, σ. 163-173
Ρήγινος, Κατερίνη 2009	Γ. Ρήγινος, Ε. Κατερίνη, *ΝΙΚΟΠΟΛΗ*, Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου, Αθήνα 2009
Ροντογιάννης 1988	Π. Ροντογιάννης, Οι πρωτεύουσες της Λευκάδας, *ΕΕΛΜ* Ζ (1988), σ. 169-195
Σαμσάρης 1994	Δ.Κ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου. Ιστορικογεωγραφική και επιγραφική συμβολή*, Γιάννινα 1994
Σαρικάκης 1964	Θ. Σαρικάκης, Συμβολή εις την ιστορίαν της Ηπείρου κατά τους χρόνους της ρωμαϊκής κυριαρχίας (167-31π.Χ), *ΑΕ* 1964, σ. 105-119
Σαρικάκης 1966	Θ.Χ. Σαρικάκης, Συμβολή εις την ιστορίαν της Ηπείρου κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, *Ελληνικά* 19 (1966), σ. 193-215
Σαρικάκης 1967	Θ. Σαρικάκης, Ανέκδοται ελληνικαί και λατινικαί επιγραφαί της Ακτίας Νικοπόλεως, *ΑΕ* 1967, σ. 178-186
Σαρικάκης 1970	Θ. Σαρικάκης, Προσωπογραφία της Ακτίας Νικοπόλεως, *ΑΕ* 1970, σ. 66-85
Σκλάβου-Μαυροειδή 1985	Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, Παραλλαγές του ανθεμίου σε γλυπτά του 5ου μ.Χ αιώνα, *ΑΑΑ* XVIII (1985), σ. 211-216
Σκλάβου-Μαυροειδή 1999	Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών,* Αθήνα 1999
Σμπυράκη- Καλαντζή 1992	Αικ. Σμπυράκη-Καλαντζή, Συλλογή γλυπτών της Άνω Μονής Παναγίας Ξενιάς, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την αρχαία Θεσσαλία, στη Μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη*, Αθήνα 1992, σ. 464-472
Σμύρης 2004	Γ. Σμύρης, Στοιχεία για τη μεσαιωνική Λευκάδα. Η ακρόπολη του Κούλμου, *Πρακτικά Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου*, Λευκάδα (26-30 Μαΐου 2002), τομ. Β', Αθήνα 2004, σ. 147-164
Σταυράκος 2007	Χ. Σταυράκος, Η πόλη της Ναυπάκτου ως πρωτεύουσα του θέματος Νικοπόλεως, *Νικόπολις Β΄*, σ. 571-581.
Σταυρίδου-Ζαφράκα 1982	Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Η αγγαρεία στο Βυζάντιο, *Βυζαντινά* ΙΑ΄(1982), σ. 21-54
Στέφανος Βυζάντιος	Stephani Byzantii Ethnica vol. II Δ-I. Ed. M. Billerbeck, CFHB 43.2. Berlin 2011.
Στίκας 1951	Ε. Στίκας, Ανασκαφή Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής παρά την Βραυρώνα, *ΠΑΕ* 1951, σ. 53-76
Στίκας 1961	Ε. Στίκας, Κοιμητηριακή Βασιλική Παλαιάς Κορίνθου, *ΠΑΕ* 1961, σ. 129-136
Στίκας 1962	Ε. Στίκας, Ανασκαφή Κοιμητηριακής Βασιλικής Παλαιάς Κορίνθου, *ΠΑΕ* 1962, σ. 51-56
Στίκας 1962β	Ε. Γ. Στίκας, Ανασκαφή Βασιλικής Γ΄ Αμφιπόλεως, *ΠΑΕ* 1962, σ. 42-46
Στίκας 1966	Ε. Στίκας, Ανασκαφή Αμφιπόλεως, *ΠΑΕ* 1966, σ. 39-46
Στίκας 1967	Ε.Γ. Στίκας, Ανασκαφή Παλαιοχριστιανικών Βασιλικών Αμφιπόλεως, *ΠΑΕ* 1967, σ. 83-88
Στίκας 1970	Ε. Στίκας, Ανασκαφή Παλαιοχριστιανικών Βασιλικών Αμφιπόλεως, *ΠΑΕ* 1970, σ. 50-54

Στίκας 1971	Ε. Στίκας, Ανασκαφή Παλαιοχριστιανικών Βασιλικών Αμφιπόλεως, *ΠΑΕ* 1971, σ. 43-49
Στίκας 1979	Ε.Γ. Στίκας, Ανασκαφή Βασιλικών Αμφιπόλεως, *ΠΑΕ* 1979, σ. 80-89
Στράβων	
Συθιακάκη- Κριτσιμάλλη 2000	Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, Ανασκαφική έρευνα στον περιβάλλοντα χώρο της βασιλικής των Δαφνουσίων Λοκρών Φθιώτιδας, *Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), 1η Επιστημονική Συνάντηση*, Βόλος 2000, σ. 235-244
Συθιακάκη- Κριτσιμάλλη 2001	Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, Ιστορική τοπογραφία της Φθιώτιδας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, *Πρακτικά 1ου Συνέδριου Φθιωτικής Ιστορίας*, (Λαμία Νοέμβριος 2001), Λαμία 2002, σ. 48-67
Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2002	Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, Παλαιοχριστιανική, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Λοκρίδα, *Λοκρίδα Ιστορία & Πολιτισμός*, Αθήνα 2002, σ. 113-137
Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2006	Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, Κιονόκρανα από τη βασιλική των Δαφνουσίων Λοκρίδος: επανεξέταση της άποψης για την ελλαδική καταγωγή του ιωνικού κιονοκράνου με επίθημα, *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 1 (2006), Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης,* Βόλος 2006, τ. ΙΙ, σ. 1131-1148
Σωζομένου	Ερ. Σωζομένου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, P.G., τ. 67, στ.1497
Σωτηρίου 1926	Γ. Σωτηρίου, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, *ΠΑΕ* 1926, σ. 122-127
Σωτηρίου 1926β	Γ. Σωτηρίου, Ανασκαφαί Νέας Αγχιάλου, *ΠΑΕ* 1926, σ. 108-115
Σωτηρίου 1927	Γ. Σωτηρίου, Ανασκαφαί Νέας Αγχιάλου, *ΠΑΕ* 1927, σ. 44-50
Σωτηρίου 1928	Γ.Α. Σωτηρίου, Βυζαντινά Μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνος. 2. Η Μονή της Παναγίας και του Αγίου Δημητρίου παρά το Τσάγεζι, *ΕΕΒΣ* Ε (1928), σ. 348-375
Σωτηρίου 1929β	Γ. Σωτηρίου, Ι. Αι χριστιανικαί Θήβαι της Θεσσαλίας, *ΑΕ* 1929, σ. 1-160 ΙΙ. Αι παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί της Ελλάδος, 2. Βασιλική Β Νικοπόλεως Ηπείρου, *ΑΕ* 1929, σ. 201- 203
Σωτηρίου 1933	Γ. Σωτηρίου, Περί των εν Αγχιάλω Ανασκαφών, *ΠΑΕ* 1933, σ. 46-57
Σωτηρίου 1936	Γ. Σωτηρίου, Ανασκαφαί Νέας Αγχιάλου, *ΠΑΕ* 1936, σ. 57-67
Σωτηρίου 1942	Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία,* Ἀθῆναι 1942
Σωτηρίου 1953	Γ.Α. Σωτηρίου, Ψηφιδωταί προσωπογραφίαι εκ Νικοπόλεως της Ηπείρου, *ΕΕΒΣ* 23 (1953), σ. 519-523
Σωτηρίου, Σωτηρίου 1952	Γ.Α. Σωτηρίου, Μ. Γ. Σωτηρίου, *Η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, εν Ἀθῆναις 1952
Σωτηρίου, Ορλάνδος 1929	Γ. Σωτηρίου, Α. Ορλάνδος, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, *ΠΑΕ* 1929, σ. 83-86
Τζαναβάρη 2008	Κ. Τζαναβάρη, Ρωμαϊκοί χρόνοι-Οίκος δομημένου χώρου, Κατάλογος Έκθεσης *Αρχαίες Αγροικίες σε σύγχρουους δρόμους*, Αθήνα 2003, σ. 44-47
Τζουβάρα-Σούλη 1992	Χ. Τζουβάρα-Σούλη, *Αμβρακία*, Άρτα 1992
Τριανταφυλλόπουλος 1984	Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Η μεσαιωνική Φωτική και η θέση της στην Παλαιά Ήπειρο, *ACIAC* X, II, σ. 577-585
Τριανταφυλλόπουλος 1994	Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ένα πρόβλημα ιστορικής γεωγραφίας της μεσαιωνικής Ηπείρου: Ιωάννινα–Εύροια-Νέα Εύροια, *Σύμμεικτα*: *Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού,* 9Β (1994), σ. 309-328
Τσιγαρίδας 1969	Ε. Τσιγαρίδας, Ειδήσεις εκ Θεσπρωτίας, *ΑΑΑ* Ι, 1969, σ. 43-46
Τσιούμη, Μπακιρτζή 1979	Χ. Τσιούμη, Δ. Μπακιρτζή, Κιονόκρανα της Συλλογής της Ροτόντας Θεσσαλονίκης. Μέρος Α. Κορινθιακά κιονόκρανα και παραλλαγές, *Μακεδονικά* 19 (1979), σ. 11-39

Τσιούμη, Μπακιρτζή 1980	Χ. Τσιούμη, Δ. Μπακιρτζή, Κιονόκρανα της Συλλογής της Ροτόντας Θεσσαλονίκης. Μέρος Β'. Ιωνικά κιονόκρανα, *Μακεδονικά* 20 (1980), σ. 218-236
Τσουρής 1977	Κ.Ε. Τσουρής, Άμβωνας από την Τραϊανούπολη, *ΑΔ* 32 (1977) Α΄ Μελέται, σ. 234-251
Τσουρής 1983	Κ.Ε. Τσουρής, Η βυζαντινή οχύρωση των Ιωαννίνων, *Ηπειρ. Χρον.* 25 (1983), σ. 133-157
Τσουρής 1988	Κ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος,* Καβάλα 1988 (Διδακτορική διατριβή)
Φιλαδελφεύς 1913	Α. Φιλαδελφεύς, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, *ΠΑΕ* 1913, σ. 83-112
Φιλαδελφεύς 1914α	Α. Φιλαδελφεύς, Χριστιανικά μνημεία Νικοπόλεως, *ΑΕ* 1914, σ. 249-260
Φιλαδελφεύς 1914β	Α. Φιλαδελφεύς, Ανασκαφαί Νικοπόλεως – Χριστιανικά Μνημεία Πρεβέζης, *ΠΑΕ* 1914, σ. 219-242
Φιλαδελφεύς 1915	Α. Φιλαδελφεύς, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, Π*ΑΕ* 1915, σ. 59-95
Φιλαδελφεύς 1916	Α. Φιλαδελφεύς, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, Π*ΑΕ* 1916, σ. 33-45
Φιλαδελφεύς 1916β	Α. Φιλαδελφεύς, Ανασκαφαί Νικοπόλεως–Αρχαιοτάτη Χριστιανική βασιλική, *ΑΕ* 1916, Α΄ σ. 33-45, Β΄ σ. 65-72
Φιλαδελφεύς 1917	Α. Φιλαδελφεύς, Νικοπόλεως Ανασκαφαί, *ΑΕ* 1917, σ. 48-71
Φιλαδελφεύς 1918α	Α. Φιλαδελφεύς, Νικοπόλεως Ανασκαφαί, *ΑΕ* 1918, σ. 34-41
Φιλαδελφεύς 1918β	Α. Φιλαδελφεύς, Αι εν Νικοπόλει Ανασκαφαί εν έτει 1918, *ΠΑΕ* 1918, σ. 16-18
Φιλαδελφεύς 1921	Α. Φιλαδελφεύς, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, Π*ΑΕ* 1921, σ. 42-44
Φιλαδελφεύς 1924	Α. Φιλαδελφεύς, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, Π*ΑΕ* 1924, σ. 108-115
Φιλαδελφεύς 1926	Α. Φιλαδελφεύς, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, *ΠΑΕ* 1926, σ. 127-130
Φουρίκης 1928	Π. Φουρίκης, Νικόπολις-Πρέβεζα. Μικρά συμβολή εις την Ηπειρωτικήν ιστορίαν, Νικόπολις-Πρέβεζα, *Ηπειρ. Χρον.* 3 (1928), σ. 117-159
Χαλκιά 1981	Ε. Χαλκιά, Παλαιοχριστιανικές τράπεζες από τη Νικόπολη της Ηπείρου, *Ηπειρ. Χρον.* 23 (1981), σ. 252-265.
Χαλκιά 1997	Ε. Χαλκιά, Βυζαντινή Ήπειρος. Παλαιοχριστιανική τέχνη, *Ήπειρος*, σ. 166-181
Χαλκιά 2007	Ε. Χαλκιά, Συμπληρωματική ανασκαφή στη Βασιλική Δ της Νικόπολης: Τα νέα ευρήματα, *Νικόπολις Β΄,* σ. 659-666
Χριστοφιλοπούλου 2004	Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Το Πολίτευμα και οι Θεσμοί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1204. Κράτος, διοίκηση, οικονομία, κοινωνία*, Αθήνα 2004
Χρυσοστόμου 1982	Π. Χρυσοστόμου, Το Νυμφαίο των Ριζών Πρεβέζης, *ΑΑΑ* XV/1 (1982), σ. 10-20
Χρυσοστόμου 1983	Π. Χρυσοστόμου, Αρχαία παραλιακή κώμη της Κασσωπαίας δυτικά των Ριζών Πρεβέζης, *Ηπειρ. Χρον.* 25 (1983), σ. 24-36
Χρυσοστόμου, Κεφαλλωνίτου 2001	Π. Χρυσοστόμου, Φρ. Κεφαλλωνίτου, *Νικόπολις*, Αρχαιολογικός Οδηγός, Αθήνα 2001
Χρυσός 1981	Ε. Χρυσός, Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, *Ηπειρ. Χρον.* 23 (1981), σ. 9-113
Χρυσός 1997	Ε. Χρυσός, Βυζαντινή Ήπειρος. Πρωτοβυζαντινή περίοδος (4ος-6ος αι.),

Ήπειρος, σ. 148-165

Δ. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Anamali 1993	S. Anamali, Architettura e decorazione tardoantica in Albania, CorsiRav XL, 447-474
Anamali, Adhami 1974	S. Anamali, S. Adhami, *Mosaïques de l' Albanie*, Tiranë 1974
Andrews, Bowden, Gilkes, Martin 2004	R. Andrews, W. Bowden, O. Gilkes, S. Martin, The Late antique and medieval fortifications of Butrint, *Byzantine Butrint,* Oxford 2004, 126-150
Angiolini-Martinelli 1968	P. Angiolini-Martinelli, Altari, amboni, cibori, cornici, plutei con figure di animali e con intrecci, transenne e frammenti vari, *Corpus della scultura paleocristiana, bizantina ed altomedioevale di Ravenna I,* Roma 1968
Antonetti 1986	C. Antonetti, L' Acarnania in epoca imperial: contribute epigrafici, *Epigrafica: rivista italiana di epigrafica, 42* (1986), 39-71
Asgari 1978	N.Asgari, Roman and Early Byzantine Marble Quarries of Prokonesus, *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Ankara 1978, 467-480.
Baçe 1972	A. Baçe, Aperçu sur les agglomérations antiques et moyenageuses de la vallée du Drinos (Gjirokastër), *Momumentet* 4 (1972), 132-139
Baçe 1978	A. Baçe, Arkitekttura e dy kishave paleokristiane dhe e varreve në kështjellën në Paleokastër, *Monumentet 15-16 (*1978), 73-88
Baçe 1981	A. Baçe, Kështjella e Paleokastrës, *Iliria* 11.2 (1981), 165-235
Baçe 1983	A. Baçe, Sofratike,Gërmimet arkeologjike të vitit 1983: Sofratike, *Iliria* 13.2 (1983), 255 κ.ε.
Barsanti 1982	C. Barsanti, Scultura e architettura, ovvero alcuni aspetti del decoro scolpito negli edifici constantinopolitani del V-VI secolo, *JÖB* 32/4, 419-428
Barsanti, Guiglia 2010	C. Barsanti, A. Guiglia, *The Sculptures of the Ayasofya Müzesi in Istanbul, A short guide*, Istanbul 2010
Benton 1934	S. Benton, Ionian Islands Kalamos, *BSA* 32 (1934), σ.233κ.ε.
Betsch 1977	W.E. Betsch, *The History, Production and Distribution of Late Antique Capital in Constantinople*, Ann Arbor 1977
Börker 1965	Chr. Börker, *Blattkelchkapitelle. Untersuchungen zur Kaiserzeitlichen Architekturornamentik in Griechenland*, Berlin 1965
Bowden 2003	W. Bowden, *Epirus Vetus: The Archaeology of a Late Antique Province*, London 2003
Bowden 2007	W. Bowden, Nikopolis – The Ideology of the Late Antique City, *Νικόπολις Β΄,* 135-149
Bowden 2009	W. Bowden, Thesprotia in the Context of Roman and Late Antique Epirus, *Thesprotia Expedition I,* Helsinki 2009, 167-184
Bowden, Hodges, Lako et al., 2002	W. Bowden, R. Hodges, Lako et al., Roman and late-antique Butrint: excavations and survey 2000-2001, *JRA* 15, 199-229
Bowden, Mitchell 2004	W. Bowden, J. Mitchell, The Christian topography of Butrint, *Byzantine Butrint*, Oxford 2004, 104-125
Bowden, Përzhita 2004	W. Bowden, L. Përzhita, The Baptistery, *Byzantine Butrint,* Oxford 2004, 176-201
Bowden, Përzhita 2004b	W. Bowden, L. Përzhita, Archaeology in the landscape of Roman Epirus: preliminary report on the Diaporit excavations, 2002-2003, *JRA* 17, 2004, 413-433

Brogiolo, Ward-Perkins 1999	G.P. Brogiolo, B. Ward-Perkins, *The Idea and Ideal of the Town Between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Leiden, Boston, Cologne 1999
Budina 1977-78	D. Budina, Mozaika I trikonkes de Paleokristiane te Antigonese, *Illiria* VII-VIII, 225-35
Budina 1975	D. Budina, La carte archéologique de la vallée du Drinos, *Iliria* III 1975, 356-382
Bulle 1934	H. Bulle, Ausgrabungen bei Aphiona auf Korfu. *Athenische Mitteilungen* 59(1934) σ.147-240
Cambi 2002	N. Cambi, Sarcofagi con la croce nel centro della cassa, *Akten des Symbosiums «Frühchristliche Sarkophage» (Marburg 1999)*, Mainz 2002, σ. 47-56
Cameron 2000	A. Cameron, *Η Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία*, (μτφ. Ι. Κράλλη) Αθήνα 2000
Ceka 1999	N. Ceka, *Butrint. A Guide to the City and its Monuments*, London, Butrint Foundation 1999
Çerova 1975	V. Çerova, Kontribut I rim bi amforat e kështjellës së Onhezmit, *Iliria* 22 (1-2) 1992, σ.245-256
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
Chalkia 2004	E. Chalkia, Un sarcofago constantinopolitano a Nicopoli, *PACrist* LXXX (2004), 211-231
Chalkia 1999	La Scultura Paleocristiana di Nicopoli. Alcune considerazioni, *ACIAC XIV,* 281-287
Charanis 1950	P. Charanis, The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavoric Settlements in Greece, *DOP* 5 (1950), 139-166
Chroston, Hounslow 2004	N. Chroston, M. Hounslow, The geophysical survey: the extent and structural layout of the suburbs of Butrint on the Vrina Plain, *Byzantine Butrint,* Oxford 2004, 64-75
Dakaris 1971	S.Dakaris, Cassopaia and the Elean Colonies, *Αρχαίες Ελληνικές πόλεις,* τομ.4, Αθήνα 1971.
De Natura Animalium	Claudii Aeliani, De Natura ANimalium Libri XVII. Ed. R. Hercheri. Graz 1971.
Deichmann	F.W. Deichmann, Ravenna. Haupstadt des spätantiken Abendlandes. Bildband; Fruhchristlische Bauten und Mosaiken von Ravenna, Baden-Baden 1958, I: Geschichte und Monumente, Wiesdanden 1969, II. 1-3 Kommentar, Wiesbaden 1974, 1976, 1989
Déroche 1987	V. Déroche, L' acanthe de l' Arc d' Hadrien et ses dérivés en Grece Propre, *BCH* 111 (1987), 425-453
Dhamo 1981	D. Dhamo, Figura antropozoomorfe e mozaikut të Antigonesë, *Monumentet* 21.1 (1981), 149-157
Dörpfeld 1965	W. Dörpfeld, *Alt Ithaka, ein Beitrag zur Homer-Frage (1927),* Osnabruck 1965
Doukellis, Dufaure, Fouache 1995	P. Doukellis, J.J. Dufaure, É. Fouache., Le contexte géomorphologique et historique de l' aqueduc de Nikopolis, *BCH* 119 (1995), 209-233
Dunn 1994	A. Dunn, The transition from Polis to Kastron in Balkans (III-VII cc): general and perspectives, *Byzantine and Modern Greek Studies* 18 (1994), 60-80
Duval, Chevalier 1999	N. Duval, P. Chevalier, L' architecture chretienne de l' Albanie dans le cadre de l' Illyricum, *L' Illyrie meridionale et l' antiquite, Actes du le colloque international de Chantilly (16-19 Octobre 1996),* (ed. P. Cabanes), 283-304
Ellis 1988	S.P. Ellis, The end of the Roman house, *AJA* 92, 565-576
Entwistle 2002	Chr. Entwistle, Byzantine Weights, The Economic History of Byzantium

	from the Seventh through the Fifteenth Century, (Editor-in-Chief Angeliki E. Laiou), *DOS* XXXIX, Vol. 1 (2002), 611-614
Fariolli 1964	R. Fariolli, I capitelli paleocristiani e paleobizantini di Salonico, CorsiRav 11 (1964), σ. 133-175
Fariolli-Olivieri 1969	R. Fariolli-Olivieri, «*Corpus» della scultura paleocristiana, bizantina ed altomedioevale di Ravenna, III: La scultura architettonica, Basi, capitelli, pietre d' imposta, pilastri e pilastrini, plutei, pulvini,* Roma 1969, 18-91
Fariolli 1983	R. Farioli, Ravenna, Constantinopoli: Considerazioni sulla Scultura del VI secolo, *CorsiRav* XXX (1983), 205-253
Fariolli-Campanati 1991	R. Fariolli-Campanati, La scultura architettonica e di arredo liturgico a Ravenna alla fine della tarda antichirta: rapporti con Constantinopoli, *Storia di Ravenna*, II, 1, Venezia 1991, 240-267
Fink 1964-1965	J. Fink, Amazonenkämpfe auf einer Relief basis in Nikopolis, *Öjh* 47 (1964-1965), 70-92
Firatli 1990	N. Firatli, La *Sculpture Byzantine figurée au Musée Archélogique d' Instanbul. Cataloque revu et présenté par C. Metzger, A. Pralong et J.P Sodini*, (Bibliothèque de l' Institut Français d' Études Anatoliennes d' Istanbul, XXX), Paris 1990
Forsén, Forsén, Lazari, Tikkala 2011	B.Forsén, J.Forsén, K.Lazari, E.Tikkala, Catalogue of Sites in the Central Kokytos Valley, Thesprotia Expedition II, σ. 73κ.ε.
Forsen 2011	B.Forsen, The emerging Settlement Patterns of the Central Kokytos Valley, Thesprotia Expedition II, σ. 1κ.ε.
Follieri 1996	E. Follieri, "Evria d' Epiro ed Evria di Calabria", *RSBN* 33 (1996), 13-16
Foerster, Lako, Nallbani, Netzer 2004	G. Foerster, K. Lako, E. Nallbani, E. Netzer, Sinagoga e Saranda , *Candavia* 1 2004
Gilkes, Lako 2004	O. Gilkes, K. Lako, Excavations at the Triconch Palace, *Byzantine Butrint,* Oxford 2004, 151-175
Gilkes, Crowson, Francis, Çerova, Lako 2007	O. Gilkes, A. Crowson, K. Francis, Y. Çerova, K. Lako, Nikopolis and Butrint: The triconch palace and a possible model for late-antique housing in Epirot cities, *Νικόπολις Β΄*, 219-230
Grabar 1963	A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*, Paris 1963
Grabar 1976	A. Grabar, *Sculptures Byzantines du Moyen Age II, (XIe-XIVe siècle)*, Paris 1976
Gregorie 1907	H. Gregorie, Inscription de Photike (Épire), *BCH* 31 *(*1907), 38-45
Gregory 1987	T. Gregory, The early Byzantine fortifications of Nikopolis in comparative perspective, *Νικόπολις Α΄*, 253-261
Gregory 1993	T. Gregory, The Hexamilion and the Fortress, *ISTHMIA V*, Princeton 1993
Guidobaldi 1987	A.G. Guidobaldi, Il mosaico dell' ambone della basilica B di Nikopolis, *Νικόπολις Α΄*, 279-293
Guiglia-Guidobaldi, Barsanti 2004	A. Guiglia-Guidobaldi, C. Barsanti, *Santa Sofia di Constantinopoli. L' arredo marmoreo della Grande Chiesa giustinianea*, Studi di Antichità Cristiana 60, Citta del Vaticano 2004
Guidoboni 1994	E. Guidoboni, *Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to the 10th Century*, Bologna 1994
Harrison 1986	R.M. Harrison, *Excavations at Saraçhane in Instanbul,* I-II, Princeton 1986,1992
Hammond 1956	N.L. Hammond, The Colonies of Elis, *Αφιέρωμα εις την Ήπειρου, εις μνήμην Χρ. Σούλη*, Ἀθῆναι 1956.
Hammond 1967	N.G. L. Hammond, *Epirus. The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas,* I-III, Oxford

	1967
Heil 1995	M. Heil, Zwei Spatantike Statthalter aus Epirus und Achaia, *ZPE* 108 (1995), 162-165
Hellenkemper 1987	H. Hellenkemper, Die byzantinische Stadtmauer von Nikopolis in Epeiros. Ein kaiserlicher Bauauftrag des 5. oder 6. Jahrhunderts?, *Νικόπολις Α΄,* 243-251
Heuzey 1860	L. Heuzey, *Le Mont Olympe et l' Acarnanie*, Paris 1860
Historia Naturalis	C . Plini Secundi naturalis historiae libri XXXVII. Ed. K.F. Theodor – J. Ludwig. Teubner 1906.
Honigmann 1939	E. Honigmann, *Le Synekdèmos d' Hièroklès*, Brussels 1939
Hood 1979	S. Hood, Isles of Refuge in Early Byzantine Period, *BSA* (1970), 37-45. Ιεροκλ.
Honigmann 1939	E. Honigmann, *Les Synekdemos d' Hierokles et l' oposcule Géographique de Georges de Chypre* (Coprus Bryxelles Historiae Byzantinae. Forma Imperii Byzantini, I), Bruxelles 1939
Hughes 1830	T.S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, I-II, 2nd ed, London 1830
Cavallo, Von Falkenhausen, Farioli-Campanati, Gigante, Pace, Panvini-Rosati, 1982	G. Cavallo, V. Von Falkenhausen, R. Farioli-Campanati, M. Gigante, V. Pace, F. Panvini-Rosati, *I Bizantini in Italia*, Milano 1982
Jing, Rapp 2003	Z. Jing, G.R.Rapp, "The coastal evolytion of the Ambracian embayment and its relationship to archaeological settings", Wiseman, Zachos 2003, 157-198
Jones 1964	A. Jones, *The cities of the Eastern Roman Provinces,* 1964 (β' ἐκδοση 1971)
Kapitän 1969	G. Kapitän, The church Wreck of Morzamenti, *Archaeology* 22, 1 (1969)
Kapitän 1980	G. Kapitän, Elementi architettonici per una basilica dal relitto navale del VI secolo di Marzameni (Siracusa), *CorsiRav* XXVII (1980), 71-130
Karatzeni 2001	V. Karatzeni, Epirus in the Roman Era, *Foundation and Destruction*, 163-179
Katsadima, Angeli 2001	I. Katsadima, A. Angeli, Riza and Agia Pelagia: Two Architectural Assemblages of the Roman Era along the Coast of Southern Epirus, *Foundation and Destruction*, 91-107
Kautzsch 1936	R. Kautzsch, *Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert*, Berlin, Leipzing 1936
Kitzinger 1951	E. Kitzinger, Studies on Late Antique and Early Byzantine floor mosaics, I: Mosaics at Nikopolis, *DOP* 6 (1951), 81-122
Koch 2000	G. Koch, *Frühchristliche Sarkophage*, München 2000
Kourkoumelis-Rodostamos 1988	D.Kourkoumelis-Rodostamos, *Recherches Archeologiques a Corfou: Topographie, Questions Historiques, Amhores de transport et commerce antique,* 1988 (διδακτ.διατριβή)
Kramer 1968	J. Kramer, *Skupturen mit Adlerfiguren an Bauten des 5Jhd.n. Chr. in Konsantinopel*, Köln 1968
Kramer, Peschlow 1981	J. Kramer, U. Peschlow, Corpus der Kapitelle der kirche von San Marco zu Venedig, Wisbaden 1981.
Lako 1984	K. Lako, Kështjella e Onhezmit, *Iliria* 14 (2) 1984, 153-205
Lako 1991	K. Lako, Bazilika Paleokristiane e Onhezmit, *Iliria* 21 (1-2) 1991, 123-186
Laurent 1899	J. Laurent, Delphes chrétien, *BCH* 23 (1899), 206-279
Lavan 2001	L. Lavan, Recent Research in Late- Antique Urbanism, Portsmouth,

	Rhode Island, *JRA* Supplement 42, 2001
Leake 1835	W.M. Leake, *Travels in Northern Greece*, I-IV, London 1835
Lemerle 1945	P. Lemerle, *Philippes et Macedoine orientale*, I-II, Paris 1945.
Lemerle 1979	P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, 1, Paris 1979
Macridy, Megaw, Mango, Hawkins 1964	Th. Macridy, A. Megaw, C. Mango, E. Hawkins, The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul, *DOP* 18 (1964), 251-315
Mango 1980	C. Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, London 1980
Mango 1988	C. Mango, The Studios Basilica in Instanbul, *BMGS* 4 (1988)
Mango, Ševčenko 1961	C. Mango, I. Ševčenko, Remains of the Church of St. Polyeuktos at Constantinople, *DOP* 15 (1961), 243-247
Martin 2004	S. Martin, The topography of Butrint, *Byzantine Butrint*, Oxford 2004, 76-103
Meksi 1985	A. Meksi, L' architecture paleochretienne en Albanie, *Monumentet* 30.2 (1985), 13-44
Meksi 1988	A. Meksi, Ndërtimet e kultit në Butrint, *Butroti: Permbledhje Studimesh*, Tirane 1988, 199-210
Mentzos,Barbin, Hermann 2002	A.Mentzos, V.Barbin, J.Hermann, Cathodoluminescence and isotopic analysis of Roman and Early Byzantine architectural decoration in the Rotunda Museum, Thessaloniki, *Asmosia* 5(2002), 316-327
Mitchell 2004	J. Mitchell, The mosaic pavements of the Baptistery, *Byzantine Butrint*, Oxford 2004, 202-218
Mitchell 2004b	J. Mitchell, The archaeology of pilgrimage in Late antique Albania: the basilica of the Forty Martyrs, *Resent Research in the Late Antique Countryside*, Leiden 2004, 145-186
Mitchell, Gilkes, Çondi 2005	J. Mitchell, O. Gilkes, D. Çondi, A new Basilica at Butrint, *Candavia* 2 (2005), 107-130
Moore 2001	M.G. Moore, Roman and Late Antique Pottery of Southern Epirus–Some Results of the Nikopolis Survey Project, *Foundation and Destruction* 2001, 79-89
Morrisson, Sodini 2002	C. Morrisson, J. P. Sodini, *The sixth century Economy, The Economic History of Byzantium* from the Seventh through the Fifteenth Century, (Editor-in-Chief Angeliki E. Laiou), *DOS* XXXIX, Vol. 1 (2002), 171-220 Βλ. και σε ελληνική μετφρ. C.Morrisson, J.P.Sodini, Ο έκτος αιώνας. Σε Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου επιμ. Α. Λαΐου. Αθήνα 2006, 281-360.
Mottas, Decourt 1997	F. Mottas, J.C. Decourt, Voies et milliaires romains de Thessalie, *BCH* 121/I (1997), 311-354
Murray 1982	W.M. Murray, *The coastal sites of Western Acarnania. A topographical-historical survey*, Pensylvania 1982
Nesbitt, Oikonomides 1991	J. Nesbitt, N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, Volume I, Italy, North of Balkans, North of the Black Sea,* Washington 1991
Nicol 1984	D.M. Nicol, *The Despotate of Epirus 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the middle ages,* Cambridge University Press 1984
Oikonomides 1972	N. Oikonomides, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire, Paris 1972
Orlandos 1930	A. Orlandos, *Monuments byzantins de Chios*, Athènes 1930
Ousterhout 1987	R.G.Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, Washington 1987
Osswald 2007	B. Osswald, "The Ethnic composition of Medieval Epirus", S.G.Ellis, L.Klusakova (eds.), *Imaging frontiers, contesting identities*, Pisa 2007

Pallas 1959	D. Pallas, Scoperte archeologiche in Grecia negli anni 1956-1958, *RAC* 35 (1959), 187-223
Pallas 1970	D.J. Pallas, Über die Datierung eines Kapitells der Basilika von Lechaion (Korinth), *BZ* 63 (1970), 69-70
Pallas 1971	D. Pallas, "Epiros", in M. Restle and K. Wessel, *Real Lexikon zur Byzantinischen Kunst,* Band II, 207-334
Pallas 1977	D. Pallas, *Les Monuments Paléochrétiens de Grèce Découverts de 1959 à 1973,* Roma 1977
Papadopoulou 2011	B.N. Papadopoulou, Lead seal from the Basilica of Alkison at Nikopolis, *Πρακτικά 10ου Διεθνούς Συμποσίου Βυζαντινής Σφραγιστικής,* Ιωάννινα 2011, 257 κ.ε.
Peschlow 1982	U. Peschlow, Die Johanneskirche des Studios in Instanbul. Bericht über die jüngsten Untersuchungsergebnisse, *JÖB* 32/4, 429-434
Peschlow 1994	U. Peschlow, Der mittelbyzntinische Ambo aus archäologischer Sicht, *ΘΥΜΙΑΜΑ*, 255-260
Pierrepont-White 1986-87	W. Pierrepont-White, Plans of Nikopolis in the Archives of the Scuola Archeological Italiana di Atene, *Estratto dall' Annuario della Scuola Archeologicadi Atene e delle Missioni Italiane in Oriente,* Vol. LXIV-LXV N.S., XLVIII-XLIX (1986-87), Roma 1991, 295-325
Pietri 1984	Ch. Pietri, La géographie de l' Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l' église de Rome (V-VI siècles), Villes et Peuplement dans l' Illyricum Protobyzantin. *Actes du colloque organisé par l' École Française de Rome* (Rome, 12-14 Mai 1982), Rome 1984, 21-62
Pliakou 2001	G. Pliakou, Leukas in the Roman Period, *Foundation and Destruction,* 147-161
Pouqueville 1826	F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce, I-VI,* Paris 1826
Pralong	A. Pralong, Remarques sur les chapiteaux corinthiens Tardifs en marbre de Proconnèse, *L' Acanthe*, 133-146
Provost 2001	S. Provost, City wall and urban area in Macedonia: the case of Philippi, *Resent Research in Late Antique Urbanism* (ed. L. Lavan), Portsmouth, Rhode Island 2001, 123-135 (JRA, Supplement Series 42)
Saraci 1992	G. Saraci, Elemente të reja në arkitekturën e anës veriore të kështlellës së Ankiasmit, *Iliria* 22 1-2 (1992), 257-62
Scranton 1957	R. Scranton, Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth, *Corinth* XVI, Princeton, New Jersey 1957
Seek 1876	O.Seek, *Notitia Dignitatum, accendunt Notitia Urbi Constantinopolitanae Prouinciarum,* Berlin 1876 (Franfurt am Mein 1962)
Seibt, Seibt 1987	N. Seibt, W. Seibt, Die sphragistischen Quellen zum byzantinischen Thema Nikopolis, *Νικόπολις* Α, σ.327-347
Shtylla 1997	V. Shtylla, *Pruget dhe urat e vjetra ne shqiperi,* Tirane 1997
Sironen 2009	E. Sironen, Some notes on Inscriptions of Roman Date from Thesprotia, *Thesprotia Expedition I Towards a Regional History,* (ed. Björn Forsén), Helsinki 2009, 185196
Snively 2007	C. S. Snively, Late antique Nikopolis: An essay on city walls and their omplications for urbanism, *Νικόπολις Β',* 739-749
Sodini 1977	J.P. Sodini, Remarques sur la sculpture architecturale d' Attique, de Beotie et du Peloponnese a l' époque paleochretienme, *BCH* 101(1977), 423-450
Sodini 1980	J.P. Sodini, La sculpture architecturale à l' époque paléochrétienne en Illyricum, *Εισηγήσεις του Χ' Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας (Θεσ/κη 28 Σεπτεμβρίου-4 Οκτωβρίου 1980),* Θεσσαλονίκη 1980, σ. 31-119
Sodini 1982	J.P. Sodini, Un Chapiteau "mixte" d' époque paleochretienne a Delphes

	Rayonnement Grec, Hommage a Charles Delvoye, Bruxelles 1982, 325-340, πιν. XXXIII, XXXV
Sodini 1984	J.P. Sodini, L' haditat urbain en Grèce a la veille des invasions, *Villes et Peuplement dans l' Illyricum Protobyzantin. Actes du colloque organisé par l' École Française de Rome (Rome, 12-14 Mai 1982),* (ed. V. Popovic), Rome 1984, 341-397
Sodini 1987	J.P. Sodini, Marques de tâcherons inédites á Istanbul et en Grèce, *Artistes, Artisans et Production Aristique au moyen-âge, t. II: Commande et travail, Colloque Internationale*, Paris 1987, 503-518
Sodini 1989	J.P. Sodini, Le commerce des marbes a l' epoque protobyzantine, *Hommes et richesses dans l' empire Byzantin IVe-VIIe siècle, t. I: Réalités Byzantines* (ed. G. Dagron), Paris 1989, 163-186
Sodini 1994	J.P. Sodini, Les ambons médiévaux à Byzance: vestiges et problèmes, *ΘΥΜΙΑΜΑ,* 303-307
Sodini, Kolokotsas 1984	J.P. Sodini, K. Kolokotsas, Aliki, II: La Basilique Double, *Études Thasiennes* X, Paris 1984
Sodini, Barsanti, Guiglia Guidobaldi 1998	J.P. Sodini, C. Barsanti, A. Guiglia Guidobaldi, La sculprure archietecturale en marbre au Vie siecle a Constantinople et dans les regions sous influence constantinopolitaine, *ACIAC* XIII, II, 301-371
Soustal, Koder 1981	P. Soustal, J. Koder, Nikopolis und Kephallenia, *T.I.B.* III, Wien 1981
Soustal 1980	P. Soustal, Sybota und Sopotos, *Ηπειρ. Χρον.* 22(1980), 35-38
Soustal 2004	P. Soustal, The historical sources of Butrint in the Middle Ages, *Byzantine Butrint*, Oxford 2004, 20-26
Spiro 1978	M. Spiro, *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland, Fourth/Sixth Centuries. With Architectural Surveys,* New York, London 1978
Spieser 1984b	J.M. Spieser, La ville en Grèce du IIIe au VIIe siècle. Villes et Peuplement dans l' Illyricum Protobyzantin. *Actes du colloque organisé par l' École Francaise de Rome* (Rome, 12-14 Mai 1982), Rome 1984, 315-340
Stein 2001	C.A. Stein, In the Shadow of Nikopolis: Patterns of Settlement on the Ayios Thomas Peninsula, *Foundation & Destruction*, 65-77
Suha 2009	M. Suha, The Fortification Walls of Agios Donatos, *Thesprotia Expedition I Towards a Regional History (ed. B. Forsén)* Helsinki 2009, 119-132
Terry 1988	A. Terry, The Sculpture at the Cathedral of Eufrasius in Porec, *DOP* 42(1988), 13-64
Trombley 2007	F. R. Trombley, Nikopolis and its territorium in the Byzantine Dark Age (c. 580-850 A. D.), *Νικόπολις Β',* 151-162
Ugolini 1932	L.M. Ugolini, *Albania antica 2: l'acropoli di Fenice*, Rome/ Milan, Scalia 1932
Ugolini 1934	L.M. Ugolini, Il battistero di Butrinto, *Rivista di Archeologia Gristiana* 11, 1934, 265-283
Ugolini 1937	L.M. Ugolini*, Butrinto: il mito d' Enea. Gli scavi*, Roma 1937
Varalis 1999	Y.D. Varalis, Deux églises à choer triconque de l' Illyricum oriental. Observations sur leur type architectural, *BCH* 123.1(1999), 195-225
Vasmer 1941	M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941
Veikou 2012	M. Veikou, *Byzantine Epirus. A Topography of Transformation. Settlements of the Seventh-Twelfth Centuries in Southern Epirus and Aetoloacarnania, Greece*. Leiden-Boston 2012
Velenis 1998	G. Velenis, Thirteenth-Century Architecture in the Despotate of Epirus: The Origins of the School, *Studenića et l' art byzantine autour l' année 1200* (ed. V. Korać), Belgrade 1998, 279-285

Vemi 1989 — V. Vemi, Les chapiteaux ioniques à imposte de Gréce à l' époque paléochrétienne, *BCH* Supplement XVII, Paris 1989

Vitaliotis 2008 — I. Vitaliotis, The Basilica of the Forty Martyrs, Albania: A pilgrimage church of the Early Christian Period, *Routes of Faith in the Medieval Mediterranean, History, Monuments, People, Pilgrimage Perspectives, Proceedings of an International Symposium* (Thessalonike 7-10/11/2007), Thessalonike 2008, 403-413

Wiseman 2001 — J. Wiseman, *Landscape archaeology in the territory of Nikopolis, Foundation and Destruction.* 2001, 43-63

Wiseman, Zachos 2003 — J. Wiseman, K. Zachos, *Landscape archaeology in Southern Epirus, Greece,* I, *Hesperia Supplement* 32, Princepton NJ 2003

Wozniak 1984 — F.E. Wozniak, Late Roman fortifications in Epirus, *Ηπειρ. Χρον.* 26(1984), 71-77

Wozniak 1987 — F.E. Wozniak, Nikopolis and the Roman Defence of Epirus, *Νικόπολις Α΄*, 263-267

Yegül 1974 — F.K. Yegül, Early Byzantine Capitals from Sardis. A Stydy on the Ionic Impost Type, *DOP* 28 (1974), 265-274

Zucchini, Bucci 1968, — G. Valenti-Zucchini, M.Bucci I sarcophagi a figure e a carattere simbolico, *Corpus della scultura paleocristiana bizantina ed altomedievale di Ravenna*, Roma 1968, σ.5κ.ε.

Zollt 1994 — T. Zollt, *Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr. mit einem Beitrag zur Untersuchung des ionischen Kompferkapitels*, Bonn 1994

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 1

ΜΕΡΟΣ Α

Γεωγραφική, Οικονομική και Ιστορική Επισκόπηση

- Φυσική Γεωγραφία 9
- Το οδικό δίκτυο 20
- Η οικονομία 23
- Ιστορικό πλαίσιο 31
- Εκκλησιαστική Ιστορία 41
- Η κοινωνία 52

Η οικιστική οργάνωση – Μνημειακή τοπογραφία

Η οικιστική οργάνωση 59

- Νικόπολη 65
- Βουθρωτός ή Βουθρωτό 82
- Αγχιασμός ή Ονγχεστός 87
- Λαδοχώρι (Σύβοτα ;) 90

Η Μνημειακή τοπογραφία 98

- Νομός Πρέβεζας 103
- Νομός Άρτας 118
- Νομός Ιωαννίνων 123
- Νομός Θεσπρωτίας 142
- Νησιά Ιονίου
  - Κέρκυρα 169
  - Παξοί 175
  - Λευκάδα 177
  - Καστός 181
  - Ιθάκη 182
- Νομός Αιτωλοακαρνανίας 183
- Αλβανία (Β. Ήπειρος) 192

ΜΕΡΟΣ Β

Η Γλυπτική της Επαρχίας Epirus Vetus

Η παλαιότερη έρευνα 203

ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ 206

ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

- Νικόπολη 208
- Φωτική 217
- Μύτικας Ν. Αιτωλοακαρνανίας 218
- Άρτα 219

Α. ΤΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

Α1. ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ 225

Παραλλαγές του κορινθιακού κιονοκράνου

Α1α. Λυρόσχημα ή Τύπου V/VI 228

Α1β. Κορινθιακά κιονόκρανα Τύπου VII 234

Α1γ. Κιονόκρανα με «μετάλλια» 240

Α1δ. «Θεοδοσιανά» κιονόκρανα 243

Α1ε. Σύνθετα Κορινθιακά κιονόκρανα 246

Α2. ΚΟΡΙΝΘΙΑΖΟΝΤΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ή ΔΙΖΩΝΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΖΟΝΤΑ

ή ΚΑΛΥΚΟΣΧΗΜΑ 250

Α3. ΔΙΖΩΝΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ 253

Α4. ΙΩΝΙΚΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ΜΕ ΣΥΜΦΥΕΣ ΕΠΙΘΗΜΑ 255

Β. ΤΑ ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ

Β1. ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΩΝ 266

Β2. ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ ΠΑΡΑΣΤΑΔΩΝ-ΠΕΣΣΟΚΡΑΝΑ 270

Γ. ΟΙ ΚΙΟΝΕΣ 273

Δ. ΒΑΣΕΙΣ ΚΙΟΝΩΝ 276

Ε. ΘΩΡΑΚΙΑ 280

ΣΤ. ΑΜΦΙΚΙΟΝΕΣ-ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ ΑΜΦΙΚΙΟΝΩΝ 292

Ζ. ΓΕΙΣΑ-ΕΠΙΣΤΥΛΙΑ 297

Η. ΟΙ ΑΜΒΩΝΕΣ 298

Θ. ΟΙ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ 302

Ι. ΟΙ ΚΟΛΥΜΒΗΘΡΕΣ 306

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 307

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ..... 321

ΑΓΓΛΙΚΗ ΠΕΡΙΛΗΨΗ 511

ΠΙΝΑΚΕΣ 521

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 604

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ 627